

ਭਾਰਤੀ

ਗੋਰੀਸ਼ੰਕਰ ਹੀਰਾਚੰਦ ਉੱਤਾ

ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਮਾਲਾ

ਭਾਰਤੀ
ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਿਪੀਆਨਾ

ਮੂਲ ਲੇਖਕ
ਰਾਏ ਬਹਾਦਰ ਪੰਡਿਤ ਗੌਰੀਸ਼ੰਕਰ ਹੀਰਾਚੰਦ 'ਓੜਾ'

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ—ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ ।

ਅਨੁਵਾਦਕ—ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦ, ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ।

ਸ਼ੋਧਕ—ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਧੋਕ ।

ਮਿਲਣ ਦਾ ਪਤਾ—ਕੰਟਰੋਲਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ।

ਛਾਪਕ—ਸ਼੍ਰੀ ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਸੇਠ, ਕੀਪਰ ਆਫ ਜੈ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਨਹਿਰੂ ਗਾਰਡਨ ਰੋਡ, ਜਲੰਧਰ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਬਾਰ ੧,੦੦੦

ਮਾਰਚ ੧੯੬੨

ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਤੇ ਉੱਤਮ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ, ਢਾਲਣ ਦਾ ਕੰਮ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਬਿਧੀ ਦਾ ਇਕ ਚੰਗੇਰਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਾਵਕ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਸੀਂ 'ਸੂਰ ਰਚਨਾਵਲੀ', ਪ੍ਰਸਾਦ ਜੀ ਦੀ 'ਕਾਮਾਯਨੀ', ਆਦਿ ਹਿੰਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗ਼ਾਲਿਬ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਤੇ ਡਾ: ਇਕਬਾਲ ਦਾ 'ਬਾਂਗੇਦਰਾ' ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਸਾਲ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚੋਂ 'ਮੀਰਾਂ ਪਦਾਵਲੀ' 'ਗੁਰੂਕੁਲ', 'ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' (ਸ਼ੁਕਲ) ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ 'ਬਾਲੇ ਜਿਬਰੀਲ' ਤੇ 'ਪੰਜਾਬ ਮੇਂ ਉਰਦੂ' ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਣ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਪੰ: ਗੌਰੀ ਸ਼ੰਕਰ ਹੀਰਾ ਚੰਦ ਓੜਾ ਰਚਿਤ 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਮਾਲਾ' ਭਾਰਤੀ ਖੋਜ ਦੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਸੇ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਭੇਂਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ-ਪੁਸਤਕ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਵੇਖਣਗੇ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਲਿੱਪੀਆਂ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਕਿੰਨੀ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਤੇ ਕਿਸਤਰਾਂ ਇਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵੀ ਇਸੇ ਵਡੇ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਧੀ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮੋਹਨਤ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਜਿਥੇ ਸਾਡੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਅੱਖਰ-ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਧੋਕ ਸਹਾਇਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਛਪਾਈ ਦੇ ਅਤੀ ਕਠਿਨ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜੈ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ ਜਲੰਧਰ ਨੇ ਜਿਸ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਸਬਰ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਭਾਰੀ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜੀ ਇਸ ਖੋਜ-ਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਗੇ ਤੇ ਇਸ ਪਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਵੀ ਯੋਗ ਮੁੱਲ ਪਾਉਣਗੇ।

ਲਾਲ ਸਿੰਘ

ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਪਟਿਆਲਾ ੨੨.੩.੬੨.

ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ

ਡਾਇਰੈਕਟਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਦੇ ਸ਼ਬਦ

ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਹਰ ਸਾਲ ਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਇਕ ਅਲੱਭ ਅਤੇ ਅਤਿ ਜਰੂਰੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ ਜਾਂ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਭੇਂਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਲ ਵੀ ਹੋਰ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ 'ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਮਾਲਾ' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਖਰੇ ਸੌਨੇ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਸੁਨਾਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਭੱਠ ਕੇ ਵੇਖ ਲਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਘਟਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਹਰੇਕ ਟੁਕੜਾ ਸੁਧੱਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। 'ਲਿਪੀਮਾਲਾ' ਦਾ ਕੋਈ ਪੱਤਰਾ ਵਾਚ ਲਵੋ, ਕੋਈ ਅਧਿਆਏ ਪੜ੍ਹ ਲਵੋ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮੀ, ਖਰੋਸ਼ਠੀ, ਤੇਲੁਗੁ ਕੰਨੜੀ, ਬੰਗਲਾ, ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਜਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਲਿਪੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਹੋਵੇ, ਲੇਖਕ ਦੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਮਿਹਨਤ, ਖੋਜ ਅਤੇ ਘਾਲਣਾ ਦਾ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਪੰਨੇ ਹੀ ਉਲਟੀਏ ਤਾਂ ਵੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਏ ਲਿਪੀਪੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦਿਤੀਆਂ ੮੪ ਪਲੇਟਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਜ ਤੋਂ ੫੦-੬੦ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲੋਂ ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਲਈ ਸਮਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਰਗਵਾਸੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗੌਰੀਸ਼ੰਕਰ ਹੀਰਾਚੰਦ 'ਓੜਾ' ਇਸ ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਿਤ ਲਈ ਵਧਾਈ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਹ ਅਪਣੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ—ਇਹ ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਈ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ 'ਕੀਤੀ ਗਈ ਘਾਲਣਾ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਅੱਤਾਰ ਇਤਰ ਦੀ ਇਕ ਬੋਤਲ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਉਲਟਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਸੁਰੀਧ ਤਾਂ ਨਿਕਲ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਨੁਵਾਦ ਕਲਾ ਦਾ ਵੀ ਲਗ ਭਗ ਇਹੋ ਹਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇੰਝ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਇਤਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਇੰਨੀ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਉਡ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਠੀਕ ਹੋ ਕੇ ਮੂਲ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਚੰਗਾ ਲਗਣ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕਰ ਸੱਕੇ ਹਾਂ, ਇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਛੱਡਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਸੁਹਿਰਦ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਇਹੋ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਕਿ ਛੱਟ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਚੌਲੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੇ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਰੀਵਰਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ-ਮਿਸ਼ਰਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਲਿਪੀਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ, ਉਹ ਉਂਝੇ ਹੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਫਾਰਸੀ, ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਮੂਲ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਬਰੈਕਟਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਪੈਂਤੀ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਅੱਖਰ ਦੇ ਕੇ ਮੂਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੇੜਿਆ। ਕਈ ਥਾਂ ਅਸੀਂ ਹਲੰਤ ਵੀ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ 'ਕ੍ਸ਼ਤ੍ਰਪ' ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ 'ਕ' ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਸਿੱਧੀ ਜਿਹੀ ਲਕੀਰ ਪਾਕੇ ਉਸਨੂੰ ਹਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਬਾਰ ਬਾਰ ਨਹੀਂ ਆਉਣਗੇ।

ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਸੰਬੰਧੀ ਕਰਾਈ ਵਾਕਫੀ ਅਧੂਰੀ ਰਹੇਗੀ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਰੀਚਾ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਧੋਕ, ਸਹਾਇਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਹਿੰਦੀ ਵਿਭਾਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਾਉਂਦੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਅਣਥੱਕ ਮਿਹਨਤ ਸਦਕਾ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਅਜ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹਥ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਝਭਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਸਰਵਸ਼੍ਰੀ ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਜਟਿਲ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਜੋ ਸਹਾਇਤਾ ਸ਼੍ਰੀ ਤਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਉਹ ਸਾਡੇ ਪੰਨਵਾਦ ਦੇ ਪਾਤ੍ਰ ਹਨ।

ਸਾਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਇਸ ਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਉਚਿਤ ਮੁਲ ਪਾਉਣਗੇ।

ਪਰਮਾਨੰਦ (ਡਾ:)

ਡਾਇਰੈਕਟਰ

ਹਿੰਦੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਪਟਿਆਲਾ, ੩੦.੩.੬੨

ਓੜਲ ੭

ਇਸਦੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਇਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਇਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਇਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਇਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਇਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਇਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਇਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਇਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਇਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਇਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਇਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਇਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਇਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(੨੬) ਓੜਲ
੫੫੫੫
ਕਾਂਗੜੀ

੫੫੫੫

PREFACE.

TP TO the dawn of the nineteenth century the early history of India was practically a sealed book to the world. Little material for a true history of the country was available even to scholars who could understand and appreciate the different stages through which the people of this great and ancient country had passed during the last three or four thousand years. The political changes and social disintegration, which marked the eight or ten centuries preceding the arrival of the British in India, left little opportunity or inclination in people to study the history or the literature of their country. With the advent of the English and the gradual opening up of the different parts of the country, an interest in its history and literature was awakened, and scholars took to a study of Sanskrit literature and philosophy. This gave rise to a study of Indian archæology which has, since the beginning of the last century, brought to light much important material for a proper and systematic reconstruction of the history of India. A knowledge of Indian Palæography, however, is essential for a study of Indian archæology. Ignorance of ancient Indian scripts and the consequent inability to read inscriptions on stone, copper plates and coins contributed not a little to the confused and incorrect ideas on Indian history, which prevailed in the country for a long time. Whatever light modern researches have cast on the dark pages of the early history of this country is due, to a large extent, to the labours of the pioneers among European scholars who succeeded in tracing out the various forms through which the Indian alphabets have passed. The complete reading of the Brāhmi and Kharoshthī characters by Prinsep and others marks the beginning of much valuable work done by European and Indian scholars, without which our present knowledge of the early history of India would have been impossible.

To a student of the early history of India a thorough acquaintance with the various alphabets in use in ancient India and their correlation is necessary. The great obstacle, however, to the cultivation of the study of Indian Palæography was the absence of a single book dealing with the subject as a whole—a book by means of which the subject could be studied without the help of a teacher. The materials for such study are to be found in English and other European languages. Numerous facsimiles, transcripts, translations, dissertations, comments and criticisms have, from time to time, appeared in various Government publications and the journals of learned societies. The volume and expense of these publications, however, place them out of the reach of the ordinary student, who has no means of referring to them unless he happens to reside in a large town which has a good library.

To meet this want, I published, as early as 1894 A.D., 'Prāchiṇa Lipimālā' or 'The Palæography of India' in Hindi. It was the first book of its kind in any language, and was much appreciated by European and Indian scholars. It gave an impetus to the study of the subject, and many Indian and European scholars found the book useful for a study of Indian

Palæography. The Indian Universities, too, included Palæography as an optional subject for the M.A. degree, and the book was used by students going up for that examination. The demand was so great that the first edition was sold out in a few years, and copies were not available even when twenty times the original price was offered for them.

The book, therefore, appears to have supplied a widely-felt want, and I have, from time to time, received letters urging me to bring out a second edition of the book. In doing so, I have thoroughly revised and rewritten the whole of the subject matter.

Archæology has made great progress in India during the last 25 years, owing to the important research work of various scholars and to the impetus given to the study of the subject by the reorganisation of the Archæological Department by Lord Curzon. A mere reprint of the first edition would, therefore, have rendered the book very incomplete as a work of reference. I have, therefore, incorporated in it the results of recent researches on the subject. The present edition has, in consequence, increased to thrice the bulk of the original book.

The book naturally divides itself into two parts, the first Descriptive and the second Illustrative. The first part contains the following chapters :—

- I. The antiquity of the art of writing in Ancient India.
- II. The origin of the Brāhmī alphabet.
- III. The origin of the Kharoshthī alphabet.
- IV. The history of the decipherment of ancient characters.
- V. The Brāhmī script (Plates 1—15).
- VI. The Gupta script (Plates 16—17.)
- VII. The Kuṭila script (Plates 18—23).
- VIII. The Nāgarī script (Plates 24—27).
- IX. The Sāradā script (Plates 28—31).
- X. The Bengālī script (Plates 32—35).
- XI. The Western script (Plates 36—40).
- XII. The script of the Central Provinces (Plates 41—42).
- XIII. The Telugu-Canarese script (Plates 43—51).
- XIV. The Grantha script (Plates 52—56).
- XV. The Kalinga script (Plates 57—59).
- XVI. The Tāmil script (Plates 60—62).
- XVII. The Vatteluttu script (Plates 63—64).
- XVIII. The Kharoshthī script (Plates 65—70).
- XIX. Numerical symbols and figures of the Brāhmī and other scripts derived from it (Plates 71—76).
- XX. Numerical symbols of the Kharoshthī script (Plate 76, last chart).
- XXI. The principal Indian scripts of the present day (Plates 77—81).
- XXII. Evolution of the principal Indian scripts of the present day (Plates 82—84).
- XXIII. Evolution of the present Nāgarī numerals (Plate 84, last chart).
- XXIV. Writing materials.

I have, where necessary, given the opinions of various writers and my reasons for agreeing with or dissenting from their views.

An appendix follows containing a dissertation on the epochs of various eras used in India, viz :—

Saptarshī, Kaliyuga, Vira-Nirvāna, Buddha-Nirvāna, Maurya, Selucidi, Vikrama, Saka, Kalachuri, Gupta, Gāngeya, Harsha, Bhātika, Kollam, Nevāra, Chālukya-Vikrama, Simha, Lakshmanasena, Puduveppu, Rājyābhisheka, Bārhaspatya, Grahaparivṛitti, solar and lunar years, Hijri, Sāhūra, Fasli, Viḷāyati, Amlī, Bengali, Magi and Christian eras.

The second part comprises 84 plates. The relation of the various plates to different chapters of the text has been detailed above.

In the plates 1—70 dealing with the various scripts, covering the period from the 3rd century B.C. to the 16th century A.D., the following method has been adopted :—

Vowels, consonants, consonants with vowel particles, conjunct consonants and special symbols or formations are selected from important inscriptions, copper-plates, coins and manuscripts of the period in question and arranged in proper order under the corresponding Nāgarī characters. Then follow a few lines from the same sources in original for exercise in deciphering. The characteristics of each script and special formations are traced and explained in the chapter relating to the plate, which also contains a Nāgarī transcript of the lines given for exercise.

Extracts in original are not given for exercise in plates 60—64, as all inscriptions found in these characters are in Tāmil language, and not Sanskrit.

I trust that those interested in the subject will find in this book all that is required for the beginner, and that my book will arouse interest among my countrymen and induce them to follow this fascinating study, which has helped, and will continue to help, the restoration of an authentic history of India. Should it prove so, my labours will have been more than amply rewarded.

RAJPUTANA MUSEUM, AJMER:
The 13th August 1918.

} GAURISHANKAR HIRACHAND OJHA,

ਭੂਮਿਕਾ

ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਰਯ ਜਾਤੀ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਸਭਯਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਏਸੀਆ ਮਹਾਂਦੀਪ ਹੀ ਆਰਯ ਸਭਯਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਸਥਾਨ ਸੀ ਜਿਥੋਂ ਹੀ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਧਰਮ, ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਸਭਯਤਾ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਏਸੀਆ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਈਰਾਨ ਅਤੇ ਅਸੀਰੀਆ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਮਿਸਰ ਵਾਲੇ ਬੜੀ ਉੱਨਤ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਦਾ ਇਕ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦੇਂਦਾ। ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅੰਦਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਨੇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਦੇ ਫਲਰੂਪ ਈਰਾਨ, ਅਸੀਰੀਆ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਆਦਿ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਨ ਰਹਿ ਸਕੇ, ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੇ ਆਰਯ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਸਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਤਨ ਸਭਯਤਾ ਦੇ ਗੌਰਵ ਰੂਪੀ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਬਚਾ ਕੇ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਥੋੜੇ ਬਹੁਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਿਣੀ ਹਨ।

ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗੌਰਵ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਥੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਕੜੀਵਾਰ ਇਤਿਹਾਸ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੱਚਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕਹਿ ਸਕਣ, ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਬੜਾ ਲੰਮਾ ਚੌੜਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਪੁਰਾਤਨਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਕਦੇ ਇਕ ਰਾਜੇ ਦਾ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਬਲਕਿ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਅਨੇਕ ਆਜ਼ਾਦ ਰਾਜ ਬਣਦੇ ਅਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਫਲਰੂਪ ਪੁਰਾਣੇ ਨਗਰ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਬਸਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਗ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ। ਇਤਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਗਰ, ਮੰਦਿਰ, ਮਠ ਆਦਿ ਧਰਮਸਥਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੜੀਵਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਦੋ ਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਕਿ ਭਾਰਤਵਾਸੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪਰੇਮੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ੨ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕ ਗਰੰਥ ਇਥੇ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਆਰਯਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਾਲਤ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬਕ ਵਰਣਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਮਾਇਣ ਅੰਦਰ ਰਘੂਵੰਸ਼ ਦਾ ਅਤੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਕ੍ਰੁਵੰਸ਼ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਬਕ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਤਤਕਾਲੀ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਚਾਰ ਵਿਚਾਰ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਤੁਸਯ, ਵਾਯੂ, ਵਿਸ਼ਣੂ ਅਤੇ ਭਾਗਵਤ ਆਦਿ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅੰਦਰ ਸੂਰਯ ਅਤੇ ਚੰਦਰਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁਧ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਤਕ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਦੀਆਂ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀਆਂ ਕਈ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਕੁਝ ਕੁਝ ਹਾਲ ਅਤੇ ਨੰਦ, ਮੌਰਯ, ਸ਼ੁੰਗ, ਕਾਣਵ ਅਤੇ ਆਂਧਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਾਮਾਵਲੀਆਂ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਰਾਜੇ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਦੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਤਕ ਦਿਤੀ ਗਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਂਧਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਅਨੇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਣਭੱਟ ਰਚਿਤ 'ਹਰਸ਼ਚਰਿਤ' ਵਾਕਪਤੀਰਾਜ ਦਾ 'ਗਉਡਵਹੋ' ਪਦਮਗੁਪਤ (ਪਾਰੀਮਲ) ਰਚਿਤ 'ਣਵਸਾਹਸਾਂਕਚਰਿਤ' ਬਿਲੁਣ ਦਾ 'ਵਿਕਰਮਾਂ-ਕਦੇਵਚਰਿਤ, ਸੰਧਿਆਕਰ ਨੰਦੀ ਰਚਿਤ 'ਰਾਮਚਰਿਤ' ਕਲੁਣ ਅਤੇ ਜੋਨਰਾਜ ਦੀ 'ਰਾਜਤਰੰਗਣੀ' ਹੇਮਚੰਦਰਚਰਿਤ 'ਦ੍ਰੁਯਾਸ਼੍ਰਯ ਕਾਵਿ' ਅਤੇ 'ਕੁਮਾਰਪਾਲ ਚਰਿਤ', ਯਾਨਕ (ਜਯਰਥ) ਦਾ 'ਪ੍ਰਿਥਵੀਰਾਜਵਿਜਯ', ਸੋਮੇਸ਼੍ਵਰ ਦੀ 'ਕੀਰਤੀ ਕੌਮਦੀ', ਅਰੀਸਿੰਘਰਚਿਤ 'ਸੁਕ੍ਰਿਤਸੰਕੀਰਤਨ', ਜਯਸਿੰਘਸੂਰੀ ਦਾ 'ਹੰਮੀਰਮਦਮਰਦਨ', ਮੇਰੁਤੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਰਾਜਸ਼ੇਖਰ ਦਾ 'ਚਤੁਰਵਿੰਸਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਚੰਦਰਪ੍ਰਭਸੂਰੀ ਦਾ 'ਪਭਾਵਕਚਰਿਤ' ਗੰਗਾਦੇਵੀਰਚਿਤ 'ਕੰਪਾਰਾਏਚਰਿਤਮ' (ਮਧੁਰਾਵਿਜਯਮ), ਜਯਸਿੰਘਸੂਰੀ, ਚਾਰਿਤ੍ਰਸੁੰਦਰਗਣੀ ਅਤੇ ਜਿਨਮਡਨੋਪਾਧਿਆਇ ਦੇ ਭਿਨ ਭਿੰਨ ਤਿੰਨ 'ਕੁਮਰਾਪਾਲ-

ਚਰਿਤ,' ਜਿਨਹਰੁਸ਼ਗਣੀ ਦਾ 'ਵਸਤੂਪਾਲਚਰਿਤ', ਨਯਚੰਦਰਸੂਰੀ ਦਾ 'ਹੰਮੀਰਮਹਾਕਾਵਿ' ਆਨੰਦਭੱਟ ਦਾ 'ਬੱਲਾਲਚਰਿਤ', ਗੰਗਾਧਰ ਪੰਡਿਤ ਦਾ 'ਮੰਡਲੀਕਮਹਾਕਾਵਿ', ਰਾਜਨਾਥ ਦਾ 'ਅਚਯੁਤਰਾਜਾਭਯਦਯਕਾਵਿ'; ਅਤੇ 'ਮੁਸ਼ਕਵੰਸ਼ਮ' ਆਦਿ ਕਈ ਗਰੰਥ ਹੁਣ ਤਕ ਮਿਲ ਚੁਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਮਿਲਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਿੰਦੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਉਪਰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕ ਰਾਜ-ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬੋੜੇ ਜਿਹਿਆਂ ਦਾ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸ ਦਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਘਾਟ ਟਿਹ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਕਰਕੇ, ਸੰਵਤ ਤਾਂ ਦਿੱਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਏ ਅਤੇ ਜੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਸੁਧ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਕਾਵਿਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤਕਥਨੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ।

ਬੁਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਨਣ ਲਈ, ਧਰਮ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਰਾਜ ਘਰਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਧਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਣਵਾਏ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਤ੍ਰਪ, ਮੰਦਿਰ, ਗੁਫਾਵਾਂ, ਤਲਾ, ਬਾਉਲੀਆਂ ਆਦਿ ਉਪਰ ਲਾਏ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸੂਤੰਭਾਂ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਆਸਨਾਂ ਉਪਰ ਖੋਦੇ ਹੋਏ ਅਨੇਕ ਲੇਖ, ਜਿਹੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਹਥੋਂ ਬਚ ਸਕੇ, ਅਤੇ ਮੰਦਿਰਾਂ, ਮਠਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਭੂਮੀ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ, ਜਿਹੜੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੱਚੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਬੜੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਕੁਝ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕਦਾ ਸੀ; ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਵੀ ਲੋਕ ਭੁੱਲ ਗਏ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਹ ਅਮੁੱਲ ਸਾਧਨ ਹਰ ਇਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ, ਕਿਤੇ ਘੱਟ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਬੇਕਾਰ ਪਏ ਰਹਿ ਗਏ।

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਅਸੌਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਾਲੇ ਦੋ ਸੂਤੰਭ ਲਿਆਕੇ ਦਿੱਲੀ ਅੰਦਰ ਖੜੇ ਕਰਵਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਲੇਖ ਕਿਸੇ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਨਾ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਵੀ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬੜੀ ਤਮੰਨਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਉਸ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਸਾਂਤ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਭੁਲ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਦੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਪੁਰਾਣਾ ਲੇਖ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਖਰ ਪੜ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਜਾਂ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਲੋਕ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਟਕਲਾਂ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਦਸਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਬੇ ਧਨ ਦੀ ਬਹੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਸਿੱਧੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਜੰਤਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੁਰਾਤਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਵੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਈ। ਇਤਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਟੁਟੇ ਹੋਏ ਮੰਦਿਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਭੰਨਤੋੜ ਕੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਣਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ। ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭੰਗ ਮਸਾਲਾ ਆਦਿ ਰਗੜਨ ਵਾਸਤੇ ਸਿਲਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ; ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਨਵੇਂ ਮੰਦਿਰਾਂ, ਮਕਾਨਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਅਤੇ ਵਾਦਰੇ ਆਦਿ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ। ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਤਾਮਰਪੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਭਾ ਵੇਚ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰਤਨ ਆਦਿ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਸਿਕਿਆਂ ਨੂੰ ਗਾਲਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਆਦਿ ਬਣੇ ਅਤੇ ਅਜ ਤਕ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿਕੇ ਤਾਂ ਅਜ ਤਕ ਹਰ ਸਾਲ ਮਨਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਵਿਚ ਗਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਅਵਨਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਚੀ ਖੁਚੀ ਸਮਗੱਰੀ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਹੋਈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸਦੇ ਫਲਰੂਪ ੧੭੫ ਵਰ੍ਹੇ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤਕ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਵਿਕ੍ਰਮ ਬਾਪਾਰਾਵਲ, ਭੋਜ ਸਿਧਰਾਜ ਜਯ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿਥਵੀਰਾਜ, ਜਯਚੰਦ, ਰਾਵਲ ਸਮਰਸੀ (ਸਮਰ ਸਿੰਘ) ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤਕ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਦੋਂ ਹੋਏ

ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੰਸ਼ਾਂ ਅੰਦਰ ਕਿਹੜੇ ੨ ਰਾਜਾ ਹੋਏ । ਭੋਜ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਬਲਾਲ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੁੰਜ (ਵਾਕਪਤੀਰਾਜ) ਸਿੰਧੂਰਾਜ (ਸਿੰਧੂਲ) ਦਾ ਵਡਾ ਭਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਸਿੰਧੂਰਾਜ ਨੂੰ ਰਾਜ ਮਿਲਿਆ ਸੀ । ਕਿਉਂਕਿ 'ਭੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ' ਵਿਚ ਸਿੰਧੂਲ (ਸਿੰਧੂਰਾਜ) ਦੇ ਮਰਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਮੁੰਜ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਨਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਭੋਜ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਭੋਜ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਗਿਆਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਕੀ ਹਾਲਤ ਹੋਵੇਗੀ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਭੱਟਾਂ ਆਦਿ ਨੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੧੪ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀਆਂ ਘੜਘੜ ਕੇ ਸੈਂਕੜੇ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿਤੇ ਅਤੇ ਉਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਵਡਮੁਲੀਆਂ ਸਮਝਕੇ ਗੁਪਤ ਰਖੀਆਂ ਜਾਣ ਲਗੀਆਂ ।

ਦੇਸ਼ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਫਿਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ । ਕਲਕੱਤਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸੂਰਜ ਜਿਹੜਾ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਛਿਪ ਚੁਕਾ ਸੀ ਮੁੜ ਉਗਿਆ । ਪੱਛਮੀ ਤਰੀਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੀ ਹੋਣ ਲਗੀ । ਕਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਵਿਦਿਆ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸਦਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਰ ਵਿਲੀਅਮ ਜੋਨਜ਼ ਨੇ ਸ਼ਾਕੁੰਤਲ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਵੀ ਕੁਲ ਗੁਰੂ ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੂੰ ਯੂਰਪ ਦੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਕਵੀ ਸੈਕਸਪੀਅਰ ਦਾ ਪਦ ਮਿਲਿਆ । ਇਤਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਕਿਤਨੀ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲੀ ਬਾਰ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਯੂਰਪ ਅੰਦਰ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ।

ਈ. ਸੰ. ੧੭੮੪ ਵਿਚ ਸਰ ਵਿਲੀਅਮ ਜੋਨਜ਼ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਸਦਕੇ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਦਸਤਕਾਰੀ (ਸ਼ਿਲਪ), ਸਾਹਿਤ ਆਦਿ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ, ਕਲਕੱਤੇ ਅੰਦਰ 'ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਬੰਗਾਲ' ਨਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਕਾਇਮ ਹੋਈ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਕਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਜਿਹੜੇ ਈ. ਸੰ. ੧੭੮੮ ਵਿਚ 'ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਰੀਸਰਚਿਜ਼' (ਏਸ਼ੀਆ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜਾਂ) ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਈ. ਸੰ. ੧੭੯੭ ਤਕ ਇਸ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਜਿਲਦਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈਆਂ । ਈ. ਸੰ. ੧੭੯੮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ ਚੌਰੀ ਨਾਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅੰਦਰ ਹੀ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਇਸ ਹਦ ਤਕ ਵਧੀ ਕਿ ਪੰਜ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਸੰਸਕਰਣ ਛਪ ਗਏ ਅਤੇ ਐਮ. ਏ. ਲਬਾਮ ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ 'ਰੀਸਰਚਿਜ਼ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕਸ' ਨਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਛਾਪ ਦਿਤਾ ਜਿਸਦੀ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਹੋਈ । ਈ. ਸੰ. ੧੮੩੯ ਤਕ ਇਸ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ੨੦ ਜਿਲਦਾਂ ਛਪ ਗਈਆਂ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਛਪਣਾ ਤਾਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਈ. ਸੰ. ੧੮੩੨ ਤੋਂ 'ਜਰਨਲ ਆਫ ਦਾ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ ਬੰਗਾਲ' ਨਾਂ ਦਾ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਨਿਯਤ ਸਮੇਂ ਉਤੇ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲਾ ਜਰਨਲ ਛਪਣਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜਾ ਅਜ ਤਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਲਈ ਬੜਾ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਏਸ਼ੀਆ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਖੋਜ ਵਲ ਯੂਰਪ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੀ ਗਿਆ ਅਤੇ ਈ. ਸੰ. ੧੮੩੩ ਦੇ ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਲੰਦਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਸੇ ਮਨੋਰਥ ਤੋਂ 'ਰਾਯਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਨਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਬੰਬਈ ਅਤੇ ਸੀਲੋਨ ਅੰਦਰ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੋਈਆਂ । ਇਵੇਂ ਹੀ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਫਰਾਂਸ, ਜਰਮਨੀ, ਇਟਲੀ ਆਦਿ ਯੂਰਪ ਦੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ, ਜਾਪਾਨ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਏਸ਼ੀਆ ਸੰਬੰਧੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਲਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਰਨਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਖੋਜ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਪਰ ਅਨੇਕ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਗਏ ਅਤੇ ਲਿਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਯੂਰਪ ਦੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਚੀਨੀ, ਤਿੱਬਤੀ, ਪਾਲੀ, ਅਰਬੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਮਿਲੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕਠਿਆਂ ਕਰਕੇ

ਛਾਪ ਦਿਤਾ ।

‘ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਬੰਗਾਲ’ ਦਾ ਕੰਮ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ, ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਹੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਖੋਜ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲੱਗੇ । ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲਗਕੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ, ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਘੋਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਵਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਗਿਆ । ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਦੇ ਵਹਾ (ਪ੍ਰਵਾਹ) ਨੇ, ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਹੁਚੀ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰਾਹ ਇਖਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਗੁਪਤ, ਕੁਟਿਲ, ਨਾਗਰੀ, ਸ਼ਾਰਦਾ, ਬੰਗਲਾ, ਪੱਛਮੀ, ਮੱਧਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀ, ਤੇਲੁਗੁ-ਕੰਨੜੀ, ਗਰੰਥ, ਕਲਿੰਗ, ਤਾਮਿਲ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਲਿਪੀਆਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਬਦਲਦੇ ਗਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਣਾ ਕਠਿਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ; ਪਰੰਤੂ ਚਾਰਲਸ ਵਿਲਕਿਨਜ਼, ਪੰਡਿਤ ਰਾਧਾਕਾਂਤ ਸ਼ਰਮਾ, ਕਰਨਲ ਜੇਮਜ਼ ਟਾਡ ਦੇ ਗੁਰੂ ਯਤੀ ਗਿਆਨ ਚੰਦਰ, ਡਾਕਟਰ ਬੀ. ਜੀ ਬਬਿੰਗਟਨ, ਵਾਲਟਰ ਇਲੀਅਟ, ਡਾ: ਮਿਲ, ਡਬਲਯੂ. ਐਚ. ਵਾਥਮ, ਜੇਮਜ਼ ਪ੍ਰਿੰਸੇਪ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਪਰ ਦੱਸੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਰਣਮਾਲਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਮਜ਼ ਪ੍ਰਿੰਸੇਪ, ਮਿ. ਨਾਰਿਸ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਕਨਿੰਗਹਾਮ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵੱਝੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵੀ ਮਾਲੂਮ ਹੋ ਗਈ । ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਜਤਨ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜੇਮਜ਼ ਪ੍ਰਿੰਸੇਪ ਦੀ ਕੜੀ ਮਿਹਨਤ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਅਤੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਦੇ ਕਈ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਲਾਘਾ ਦੀ ਪਾਤਰ ਹੈ । (ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਦੇ ਹਾਲ ਬਾਰੇ ਦੇਖੋ, ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰ. ੪੬-੫੧) ।

ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਪੁਰਾਤਨ ਖੋਜ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕੰਮ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਫਲਰੂਪ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ । ਈ. ਸੰ. ੧੮੪੪ ਵਿਚ ਰਾਯਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਕੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਨਿਵੇਦਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਈ. ਸੰ. ੧੮੪੭ ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਤੇ ‘ਬੋਰਡ ਆਫ ਡਾਇਰੈਕਟਰਜ਼’ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਖਰਚ ਦੀ ਮੰਜੂਰੀ ਦੇ ਦਿਤੀ ਪਰੰਤੂ ਈ. ਸੰ. ੧੮੬੦ ਤਕ ਉਸਦਾ ਅਸਲੋਂ ਨਤੀਜਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ । ਈ. ਸੰ. ੧੮੬੧ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਚੀਫ ਇੰਜਨੀਅਰ ਕਰਨਲ ਏ. ਕਨਿੰਗਹਾਮ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੀ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਕੇਨਿੰਗ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜੀ ਮੰਜੂਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ‘ਆਰਕੀਓਲੋਜੀਕਲ ਸਰਵੇ’ ਨਾਂ ਦਾ ਮਹਿਕਮਾ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਕਨਿੰਗਹਾਮ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹੇ ਉਪਯੋਗੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹਥ ਵਿਚ ਲੈਣ ਦੇ ਫਲਰੂਪ ਪੁਰਾਤਨ ਖੋਜ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਬੜੀ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ । ਜਨਰਲ ਕਨਿੰਗਹਾਮ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਡਾ: ਜੇਮਜ਼ ਬਜਸ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਦਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਖੋਜ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ । ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਛਾਪਕੇ ਬੜਾ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਿਆ । ਈ. ਸੰ. ੧੮੭੨ ਤੋਂ ਡਾ: ਬਰਜੇਸ ਨੇ ‘ਇੰਡੀਅਨ ਏਂਟੀਕੁਰੀ’ ਨਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਖੋਜ ਦਾ ਮਾਸਕ ਪਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਅਜ ਤਕ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਪੁਰਾਤਨ ਖੋਜ ਸੰਬੰਧੀ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਨੇਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਤਾਮ੍ਹਪੱਤਰ ਅਤੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਛਪ ਚੁਕੇ ਹਨ । ਈ. ਸੰ. ੧੮੭੭ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਜਨਰਲ ਕਨਿੰਗਹਾਮ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੌਰਯ ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਜਿਤਨੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਲੱਭ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਈ. ਸੰ. ੧੮੮੮ ਵਿਚ ਜੇ. ਐਫ ਫਲੀਟ ਨੇ ਗੁਪਤਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਤੀ ਸੁੰਦਰ ਗਰੰਥ ਛਾਪਿਆ । ਉਸੇ ਸਾਲ ਤੋਂ ਆਰਕੀਓਲੋਜੀਕਲ ਸਰਵੇ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ ਵਲੋਂ ‘ਏਪੀਗ੍ਰਾਫਿਆ ਇੰਡੀਕਾ’ ਨਾਂ ਦਾ ਤਿਮਾਹੀ ਜਰਨਲ ਛਪਣਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਕੇਵਲ

ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਹੀ ਛਾਪੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਸਦੀ ੧੪ਵੀਂ ਜਿਲਦ ਛਪ ਰਹੀ ਹੈ । ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਇਹ ਜਿਲਦਾਂ ਇਕ ਰਤਨਾਕਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਮਹਿਕਮੇ ਵਲੋਂ ਈ. ਸੰ. ੧੮੯੦ ਤੋਂ 'ਸਾਊਥ ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਨਸਕ੍ਰਿਪਸ਼ਨਜ਼' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਛਪਣੀ ਵੀ ਅਰੰਭ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੱਖਣ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਤਾਮਿਲ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਛਪਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ੮ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ੩ ਜਿਲਦਾਂ ਛਪ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਵੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਲਾਰਡ ਕਰਜ਼ਨ ਨੇ ਆਰਕੀਆਲੋਜੀਕਲ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਖਾਸ ਤਰੱਕੀ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਆਫ ਆਰਕੀਆਲੋਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਅਲਗ ਅਲਗ ਸੁਪਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ ਮੁਕਰਰ ਕੀਤੇ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਖੋਜ ਦੇ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਕੰਮ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅੱਛੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਅਤੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੁਪਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਸ਼ਕ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਪਯੋਗੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ।

ਪੁਰਾਤਨ ਖੋਜ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ, ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ, ਸਿੱਕਿਆਂ, ਮੁੱਦਰਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਉੱਤਮ ੨ ਨਮੂਨੇ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਬੰਬਈ (ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਵਿਚ) ਕਲਕੱਤਾ (ਇੰਡੀਅਨ ਮਿਯੂਜ਼ੀਅਮ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ) ਮਦਰਾਸ, ਨਾਗਪੁਰ, ਅਜਮੇਰ, ਲਾਹੌਰ, ਪੇਸ਼ਾਵਰ, ਮਥੁਰਾ, ਲਖਨਊ ਆਦਿ ਦੇ ਮਿਯੂਜ਼ਮਾਂ (ਅਜਾਇਬਘਰਾਂ) ਵਿਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤੇ ਜਾਂ ਚੁਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚੀਆਂ ਵੀ ਛਪ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਜਨਰਲ ਕਨਿੰਗਹਾਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਜਿਲਦਾਂ^੧ ਅਤੇ ਲੰਦਨ ਦੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਯੂਜ਼ੀਅਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ^੨ ਜਿਲਦਾਂ ਛਪਵਾਈਆਂ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਮਿਯੂਜ਼ੀਅਮ (ਲਾਹੌਰ) ਇੰਡੀਅਨ ਮਿਯੂਜ਼ੀਅਮ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਤਰਾਂ ਸਮੇਤ ਸੂਚੀਆਂ ਛਪ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ । ਇੰਡੀਅਨ ਏਂਟੀਕਵਰੀ, ਆਰਕੀਆਲੋਜੀਕਲ ਸਰਵੇ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ੨ ਰਿਪੋਰਟਾਂ, ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀਆਂ ਦੇ ਜਰਨਲਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਸੁਤੰਤਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅੰਦਰ ਵੀ ਕਈ ਸਿੱਕੇ ਛੱਪੇ ਹਨ ।

ਜਦ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਖੋਜ ਦਾ ਪਰਸੰਸਾ ਯੋਗ ਕੰਮ ਹੋਣ ਲੱਗਾ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਕਈ ਇਕ ਵਿਦਿਆ ਪਰੇਮੀ ਦੇਸੀ ਰਿਅਸਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਖੋਜ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਚਾਲੂ ਕਰ ਦਿਤੇ । ਭਾਵਨਗਰ ਦਰਬਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕਾਠੀਆਵਾੜ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਰਾਜਪੁਤਾਨੇ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਇਕ 'ਭਾਵਨਗਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਧ ਸੰਗ੍ਰਹਿ', (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ) ਅਤੇ 'ਭਾਵਨਗਰ ਇਨਸਕ੍ਰਿਪਸ਼ਨਜ਼', ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅੰਦਰ ਛਾਪੇ । ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਦੇ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਕਰਨਲ ਵਾਟਸਨ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਦਖਕੇ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਮਿਲਕੇ ਰਾਜਕੋਟ ਅੰਦਰ 'ਵਾਟਸਨ ਮਿਯੂਜ਼ੀਅਮ' ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਕਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ, ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ, ਸਿੱਕਿਆਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਅੱਛਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ । ਮੈਸੂਰ ਰਾਜ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੀ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਖੋਜ ਦੇ ਲਈ ਆਰਕੀਆਲੋਜੀਕਲ ਵਿਭਾਗ ਵੀ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜ ਅੰਦਰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਤਾਮਰਪੱਤਰਾਂ ਨੂੰ 'ਏਪੀਗ੍ਰਾਫੀਆ ਕਰਨਾਟਿਕਾ' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਡੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਜਿਲਦਾਂ ਅੰਦਰ ਛਾਪਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ

੧. 'ਕਾਇਨਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ', 'ਕਾਇਨਜ਼ ਆਫ ਮੀਡੀਏਵਲ ਇੰਡੀਆ', 'ਕਾਇਨਜ਼ ਆਫ ਦੀ ਇੰਡੋਸਿੰਥੀਅਨਜ਼' ਅਤੇ 'ਕਾਇਨਜ਼ ਆਫ ਦੀ ਲੇਟਰ ਇੰਡੋਸਿੰਥੀਅਨਜ਼' ।

੨. 'ਦੀ ਕਾਇਨਜ਼ ਆਫ ਦੀ ਗਰੀਕ ਐਂਡ ਸੀਥਿਕ ਕਿੰਗਡਮ ਆਫ ਬਾਕਟ੍ਰੀਆ ਐਂਡ ਇੰਡੀਆ'; ਦੀ ਕਾਇਨਜ਼ ਆਫ ਦੀ ਆਂਧ੍ਰ ਡਾਇਨੈਸਟੀ, 'ਦੀ ਵੈਸਟਰਨ ਕੁਸ਼ਤਪਸ, ਦੀ ਤ੍ਰੈਕੂਟਕ ਡਾਇਨੈਸਟੀ ਐਂਡ ਦੀ ਬੋਧੀ ਡਾਇਨੈਸਟੀ'; ਅਤੇ 'ਦੀ ਕਾਇਨਜ਼ ਆਫ ਦੀ ਗੁਪਤ ਡਾਇਨੈਸਟੀਜ਼' ।

ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਈ. ਸੰ. ੧੮੮੫ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਤਨ ਖੋਜ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਵਾਰਸ਼ਿਕ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਅਹਿਮ ਹਨ ਛਾਪਣੀਆਂ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀਆਂ। ਚੰਬਾ ਰਾਜ ਨੇ ਪਰਾਚੀਨ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਸੰਗਰਹਿ ਕੀਤਾ ਜਿਸਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੁਰਾਖੋਜੀ (ਡਾਕਟਰ ਫੌਜਲ ਨੇ 'ਏਂਟੀਕ੍ਰਿਟੀਜ਼ ਆਫ ਦੀ ਚੰਬਾ ਸਟੇਟ' ਨਾਂ ਦੇ ਵਡਮੁੱਲੇ ਗਰਥ ਅੰਦਰ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ ਦੀ ਬੜੀ ਸਾਮੱਗਰ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਟਰਾਵਨਕੋਰ ਅਤੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ੨ ਰਿਆਸਤਾਂ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਪਰਸ਼ੀਸਾਯੋਗ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਉਦੇਪੁਰ (ਮੇਵਾੜ) ਝਾਲਾਵਾੜ ਗਵਾਲੀਅਰ, ਧਾਰ, ਭੂਪਾਲ, ਬੜੌਦਾ, ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ, ਭਾਵਨਗਰ ਆਦਿ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਸੰਗਰਹਿ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਉਦਾਰ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀਆਂ, ਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਘਰਬਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਾਫੀ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਨੰਦ, ਮੌਰਯ, ਗਰੀਕ, ਸ਼ਾਂਤਕਰਣੀ (ਆਧ੍ਰਿਭ੍ਰਿਤਯ), ਸ਼ਕ, ਪਾਰਥੀਅਨ, ਕੁਸ਼ਨ, ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਪ, ਅਭੀਰ, ਗੁਪਤ, ਹੁਣ, ਯੌਧੇਯ, ਬੈਸ, ਲਿਛਵੀ, ਪਰੀਵਾਜਕ, ਰਾਜਰਿਸੀਤੁਲਯ, ਵਾਕਾਟਕ, ਮੁਖਰ (ਮੌਖਰੀ), ਮੈਤ੍ਰਕ, ਗੁਹਿਲ, ਚਾਪੋਤਕਟ (ਚਾਵੜੇ), ਚਾਲੁਕਯ (ਸੋਲੰਕੀ), ਪ੍ਰਤੀਹਾਰ (ਪੜਿਹਾਰ) ਪਰਮਾਰ, ਚਾਹਮਾਨ (ਚੌਹਾਨ) ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟ (ਰਾਠੌੜ), ਕੱਛਪਘਾਤ(ਕਛਵਾਹਾ), ਤੋਮਰ (ਤੰਵਰ), ਕਲਚੁਰੀ (ਹੈਹਯ), ਤ੍ਰੈਕੂਟਕ, ਚੰਦਰਾਤ੍ਰੇਯ (ਚੰਦੇਲ), ਯਾਦਵ, ਗੁਰਜਰ, ਮਿਹਿਰ, ਪਾਲ, ਸੇਨ, ਪਲੋਵ, ਚੋਲ, ਕਦੰਬ, ਸਿਲਰ, ਸ਼ੇਵਕ, ਕਾਕਤੀਯ, ਨਾਗ, ਨਿਕੰਭ, ਬਾਣ, ਮਤਸਯ, ਸ਼ਾਲੰਕਾਯਨ, ਸ਼ੈਲ, ਮੁਸ਼ਕ, ਚਤੁਰਥਵਰ੍ਣ (ਚੌੜੀ) ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਰਾਜਘਰਾਣਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀਆਂ ਅਤੇ ਕਈ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮਾਂ ਵੀ ਮਾਲੂਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਧਰਮਗੁਰੂਆਂ, ਧਨੀਆਂ, ਦਾਨੀਆਂ, ਵੀਰਾਂ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਆਦਿ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅੰਦਰ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸੰਵਤਾਂ ਦੇ ਅਰੰਭ ਦਾ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ, ਜਿਲਿਆਂ, ਨਗਰਾਂ, ਗ੍ਰਾਵਾਂ ਆਦਿ ਭੂਗੋਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨਾਂਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਠਿਕਾਨਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਖੋਜ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਅਜ ਤਕ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ ਉਹ ਬੜੀ ਮਹੱਤਾ ਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਅਜੇ ਤਕ ਆਰੰਭਕ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਲਈ ਇਤਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਅਜੇ ਖੋਜ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਹੈ ਕਿ ਸੈਂਕੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤਕ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਖੋਜ ਦਾ ਕਮ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਤਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਣ ਉਤਨਾ ਹੀ ਫਾਇਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰੰਤੂ ਅਜੇ ਤਕ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜ ਸਬੰਧੀ ਸਾਹਿਤ ਇਤਨੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅੰਦਰ ਖਿੰਡਿਆ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬੰਬਈ ਕਲਕੱਤਾ ਜਿਹੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਿਥੇ ਬੜੀਆਂ ਲਾਈਬਰੇਰੀਆਂ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਸਕਣੇ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

ਈ. ਸੰ. ੧੮੯੩ ਤਕ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਪੁਸਤਕ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਸੀ ਕਿ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹਿਮਾਲਾ ਤੋਂ ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਤਕ ਅਤੇ ਦਵਾਰਕਾ ਤੋਂ ਉੜੀਸੇ ਤਕ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਿਖ ਸਕੇ। ਇਸ ਘਾਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰ. ਈ. ਸੰ. ੧੮੯੪ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਮਾਲਾ' ਨਾਂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਇਥੋਂ ਦੇ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਉਪਯੋਗੀ ਦੱਸਿਆ। ਇਤਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਕੇ ਇਸਦਾ ਸਨਮਾਨ ਵਧਾਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀਆਂ

(੫)

ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀਆਂ ਦੀ ਐਮ. ਏ. ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਨੀਅਤ ਕੀਤਾ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਦੂਜੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀਆਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਲੱਗੇ। ਕਈ ਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਯੂਰਪੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਿਖ ਲਿਆ ਥੋੜੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਸਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਬੇ ਪਨਾਹ ਮੰਗ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਵੀਹ ਗੁਣਾ ਮੂਲ ਤੇ ਵੀ ਉਸਦਾ ਮਿਲਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਉਸਦਾ ਨਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ ਕੱਢਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਪਿਛਲੇ ੨੫ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਖੋਜ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਉੱਨਤੀ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਹੀ ਦੋਬਾਰਾ ਛਪਵਾਉਣਾ ਠੀਕ ਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਮੈਂ ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਕੇ ਇਹ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਨਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਕਰੀਬ ਤਿੰਨ ਗੁਣੇ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ, ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਕਿਆਂ ਤੋਂ ਵਰਣਮਾਲਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਗੁਪਤ, ਕੁਟਿਲ ਨਾਗਰੀ, ਸ਼ਾਰਦਾ (ਕਸ਼ਮੀਰੀ), ਬੰਗਲਾ, ਪਸਚਿਮੀ, ਮੱਧਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀ, ਤੇਲੁਗੁ-ਕੰਨੜੀ, ਗਰੰਥ, ਕਲਿੰਗ, ਤਾਮਿਲ ਆਦਿ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਸਾਂਝੀ ਲਿਪੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਤੋਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਿਕਾਸ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਭ ਵਰਤਮਾਨ ਆਰ੍ਯ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਉੱਤਪੱਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ, ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਪਤਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵੱਡੀ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕੋਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਸੰਦੇਹ ਨ ਕਰੇ ਕਿ ਇਤਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਪੜ੍ਹ ਸਕਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਠਿਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅੱਗੇ ਰਸਤਾ ਬੜਾ ਸਰਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗੇ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜਾ ਥੋੜਾ ਅੰਤਰ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਖਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਹਨਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ। ਮੈਂ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਵੀ ਘਟ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਕੇ ਪੜ੍ਹਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਘਟ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸਿਖ ਲਿਆ ਸੀ।

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁਧੀ ਦੇ ਦੋ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ-ਭਾਰਤੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ, ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਉੱਨਤਸ਼ੀਲ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਸ਼ ਤਕ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ। ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਧ੍ਰੁਨੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸੂਚਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ (ਅੱਖਰਾਂ) ਵਿਚ ਇਕਸੂਰਤਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਇਕ ਹੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੋਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧ੍ਰੁਨੀਆਂ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਇਕ ਹੀ ਧ੍ਰੁਨੀ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਖਰਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕ੍ਰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਲਿਪੀ ਵਰਣਾਤਮਿਕ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਚਿੱਤਰਾਤਮਿਕ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਪੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਰੰਭਕ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਕੁਝ ਵੀ ਅਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧ ਸਕੀਆਂ, ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀ ਲਿਪੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਤਨੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਲਿਪੀ ਅਜ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਅੰਦਰ ਧ੍ਰੁਨੀ ਅਤੇ ਲਿਖਿਤ ਵਰਣ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਠੀਕ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਫੋਨੋਗ੍ਰਾਫ ਦੀ ਧ੍ਰੁਨੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਚੁੜੀਆਂ ਉਪਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਦਰ ਹਰ ਇਕ ਧ੍ਰੁਨੀ

ਲਈ ਅਲਗ ਅਲਗ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਣ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ 'ਜਿਹਾ ਬੋਲੋ ਤਿਹਾ ਲਿਖੋ' ਅਤੇ ਜਿਹਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਤਿਹਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਵਰਣਲੜੀ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਉੱਚਤਾ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੀ ਅੰਕ ਵਿਦਿਆ ਅਰੰਭਕ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਅਖਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅੰਕਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਕਿਤੇ ਇਕਾਈ ਦੇ ੧ ਤੋਂ ੯ ਤਕ ਦੇ ੯ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਤੇ ਦਹਾਈਆਂ ਦੇ ੧੦ ਤੋਂ ੯੦ ਤਕ ਦੇ ੯ ਅਤੇ ਸੈਂਕੜਾ, ਹਜ਼ਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਅਲਗ ਅਲਗ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ੨੦ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਇਕ ਲਖ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਆਪਣੀ ਨੀਅਤ ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਅੰਦਰ ਵੀ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਢੰਗ ਇਸੇ ਪਰਕਾਰ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਜਟਿਲ ਅੰਕ ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਗਣਿਤ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉੱਨਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਥੋਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਵਰਤਮਾਨ ਅੰਕ ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਕਾਢ ਕਢੀ ਜਿਸ ਦੇ ਸਦਕੇ ੧ ਤੋਂ ੯ ਤਕ ਦੇ ਨੌਂ ਅੰਕ ਅਤੇ ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਸੂਚਕ ਜੀਰੋ ਇਹਨਾਂ ਦਸ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅੰਕ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਚਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਅੰਕ ਕ੍ਰਮ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅੰਦਰ ਜਿਹੜੀ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਇਸੇ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਆਰਯ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੁਝੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਉੱਨਤ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਪੁਸਤਕ ਅੰਦਰ ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂਤਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਦਰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ, ਕੇਵਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ, ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ੧੦੦੦ ਵਰੇ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਦਾਨਪੱਤਰ, ਸਿੱਕਾ ਜਾਂ ਪੁਸਤਕ ਆਦਿ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਲਿਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਤਿਲੰਗੀ ਜਾਂ ਕੰਨੜੀ ਆਦਿ ਕਹਿ ਕੇ ਟਾਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕੱਢ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਕੋਈ ਘੱਟ ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਨਾਲ ਜੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਵੀ ਸਿੱਖ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਦ ਲਗ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਖੋਜ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਅੰਦਰ ਕੇਵਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅੰਦਰ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅੰਦਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਜੋ ਘਾਟ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਨਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਾਤਨ ਖੋਜ ਅੰਦਰ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਖਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਵੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਵਾਕਿਫ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਰੰਭਿਕ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਨ ਸਮਝ ਸਕਣ, ਤਾਂ ਵੀ ਲਿਪੀ ਪੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤਕ ਪੁਰਾਤਨ ਖੋਜ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਲਗ ਭਗ ਘਾਟ ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਇਸ ਘਾਟ ਦੇ ਇਕ ਕਿਣਕੇ ਮਾਤ੍ਰ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਿਮਾਣੇ ਜਿਹੇ ਸੇਵਕ ਲਈ ਇਹ ਬੜੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਤਕ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਤੋਂ ਬਾਦ ਲਿਖਤ ਦਾ ਵਹਾ ਸਾਫ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੋ ਧਾਰਾਵਾਂ ਅੰਦਰ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਰਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਉੱਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤ, ਕੁਟਿਲ, ਨਾਗਰੀ, ਸ਼ਾਰਦਾ, ਅਤੇ ਬੰਗਲਾ ਲਿਪੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ, ਮੱਧਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀ, ਤੇਲੁਗੁ-ਕੰਨੜੀ, ਗਰੰਥ, ਕਲਿੰਗ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀਆਂ

ਆਦਿ । ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਮੁੱਖ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਸਤਵਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ (ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ) ਲਿਪੀਆਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹਨ । ਅੰਤ ਵਿਚ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ । ੧ ਤੋਂ ੭੦ ਤਕ ਦੇ ਲਿਪੀਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਰ, ਫਿਰ ਵਿਅੰਜਨ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਹਲੰਤ ਵਿਅੰਜਨ, ਸਰ ਮਿਲੇ ਵਿਅੰਜਨ, ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਅੰਜਨ ਜੀਹ੍ਵਾਮੂਲਕ ਅਤੇ ਉਪਧਮਾਨੀਯ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਸਮੇਤ ਵਿਅੰਜਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ 'ਔ' ਦਾ ਸੰਕੇਤਕ ਚਿੰਨ੍ਹ (ਜੋ ਹੈ ਤਾਂ) ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ੧ ਤੋਂ ੫੫ ਤਕ ਅਤੇ ੬੫ ਤੋਂ ੭੦ ਤਕ ਦੇ ਲਿਪੀਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਕੁਝ ਪੰਕਤੀਆਂ ਮੂਲ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਉਤਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਸਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਰਖੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਸੌਖ ਰਹੇ । ਇਹਨਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਕਤੀ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਇਕ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਦੇ ਵਰਣਨ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਜਿਸ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਜੇ ਕਿਤੇ ਸ਼ਕ ਪਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਅੰਦਰ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਅੱਖਰ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੁਟ ਗਿਆ ਹੈ, ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ [] ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਹੈ ਉਸਦਾ ਸਹੀ ਰੂਪ () ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਮੂਲ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਸ਼ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਥੇ... ਵਰਗੀਆਂ ਬਿੰਦੀਆਂ ਬਣਾ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ 'ਙ੍ਯ' ਅਤੇ 'ਙ੍ਯ' ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਅੰਜਨ ਮੂਲ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਟਾਈਪ ਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਹਲੰਤ ਰਖਣਾ ਪਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪਈ ਲਕੀਰ ਰਖ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਮੂਲ ਵਿਚ ਇਹ ਅੱਖਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਕੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ । ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰ ਦੱਸੇ ਲਿਪੀਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਦੂਜਾ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣ ਵਿਚ ਕਠਿਨਾਈ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ ਲਿੱਪੀਪੱਤਰ ੬੦ ਤੋਂ ੬੪ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਮਿਲ ਅਤੇ ਵੱਟੋਲਪਤੂ ਲਿਪੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਅੰਦਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ । ਉਹ ਕੇਵਲ ਤਾਮਿਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੰਮ ਦੇ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਮਿਲ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਵੀ, ਆਮ ਕਰਕੇ, ਹਰ ਇਕ ਸਦੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਵਰਣਮਾਲਾਵਾਂ ਬਣਾ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਤਾਮਿਲ ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖ ਆਦਿ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਸਕੇਗੀ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਅਖਰਾਂ ਅਤੇ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੰਵਤ ਮਿਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹੀ ਸੰਵਤ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੰਵਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਮ ਕਰਕੇ, ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਫਰਕ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਲੇਖ ਜਾਂ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੰਵਤ ਨ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਉਸਦੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਉਸਦਾ ਸਮਾਂ ਨੀਅਤ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਬਿਨਾ ਗਲਤੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉਸ ਅੰਦਰ ਪੰਜੀ, ਪੰਜਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਸੌ, ਦੋ ਸੌ ਜਾਂ ਏਸਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਗਲਤੀ ਲਗ ਸਕਣੀ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ।

ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅੰਦਰ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਦੱਸਣ ਲਈ ਬਾਰੀਕ ਟਾਈਪ ਅੰਦਰ ਛਾਪਣਾ ਅਰਥ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਟਾਈਪ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਛਪਣ ਸਮੇਂ ਕਈ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ 'ਤ' ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਟੁਟ ਗਈਆਂ ਜਿਸਤੋਂ ਪਰੀਸਿਸਟ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਟਾਈਪ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਪਿਆ ਹੈ ।

ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਮੇਰੀ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਪਕਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖੀ ਹਰਬਿਲਾਸ ਸਾਰਡਾ ਬੀ. ਏ. ਜੱਜ ਸਮਾਲ ਕਾਜੇਜ ਕੋਰਟ, ਅਜਮੇਰ, ਪ੍ਰਸਿਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਮੁੰਸ਼ੀ ਦੇਵੀਪ੍ਰਸਾਦ ਜੀ ਜੋਧਪੁਰ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਬਾਬੂ ਪੂਰਨ ਚੰਦਰ ਨਾਹਰ ਐਮ. ਏ. ਬੀ. ਐਲ., ਕਲਕੱਤਾ, ਮੇਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੰਨਵਾਦ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮਿੱਤਰ ਪੰਡਿਤ ਚੰਦਰਧਰ ਸ਼ਰਮਾ ਗੁਲੇਰੀ, ਬੀ. ਏ. ਹੈਡ ਪੰਡਿਤ, ਮੇਯੋ ਕਾਲਿਜ ਅਜਮੇਰ ਨੇ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਗਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਯਥਾਸਥਾਨ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮੈਂ ਰਿੰਣੀ ਹਾਂ। ਪੰਡਿਤ ਜੀਆ ਲਾਲ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਮਿ. ਜੇ. ਟ੍ਰਿੰਗਲਿਸ, ਮੈਨੇਜਰ, ਸਕਾਟਿਸ਼ ਮਿਸ਼ਨ ਪਰੇਸ, ਅਜਮੇਰ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਬੜੇ ਅੱਛੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਛਾਪਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦ ਦੇਣਾ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ।

ਰਾਜਪੁਤਾਨਾ ਮਿਯੂਜ਼ੀਅਮ, ਅਜਮੇਰ, }
 ਵਿ. ਸੰ. ੧੯੭੫ ਸ਼੍ਰਾਵਣ ਸੁਕਲਾ ੬, }
 ਤਾ: ੧੩ ਅਗਸਤ ਈ. ਸੰ. ੧੯੭੮। }

ਗੌਰੀਸ਼ੰਕਰ ਹੀਰਾਚੰਦ 'ਓਝਾ'

ਹਵਾਲੇ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਨਾਂ

- ਆ. ਸ; } 'ਆਰਕਿਆਲੋਜੀਕਲ ਸਰਵੇ ਆਫ ਇੰਡੀਆ' ਦੀਆਂ ਵਾਰਸ਼ਕ ਰਿਪੋਰਟਾਂ;
ਆ. ਸ. ਇੰ; } ਈ. ਸੰ. ੧੯੦੨-੩ ਤੋਂ ।
ਆ. ਸ. ਰਿ; }
- ਆ. ਸ. ਉਵੇ. ਇੰ } ਆਰਕਿਆਲੋਜੀਕਲ ਸਰਵੇ ਆਫ ਵੇਸਟਰਨ ਇੰਡੀਆ ।
ਆ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ }
- ਆ. ਸ. ਸ. ਇੰ—ਆਰਕਿਆਲੋਜੀਕਲ ਸਰਵੇ ਆਫ ਸਦਰਨ ਇੰਡੀਆ ।
ਇ; ਹਿ; ਇੰ—ਇਲਿਅਟ ਅਨੁਦਿੱਤ; ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ।
ਇੰ. ਏ.—ਇੰਡੀਅਨ ਏਂਟੀਕ੍ਰੀਚੀ ।
ਇੰ. ਮ.—ਇੰਡਿਕਾ ਆਫ ਮੈਗਸਥਨੀਜ਼
- ਏ. ਇੰ. } ਐਪੀਗਰਾਫੀਆ, ਇੰਡਿਕਾ ।
ਐ. ਇੰ. }
- ਏ. ਬ੍ਰਿ. } ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ, ਬ੍ਰਿਟੈਨੀਕਾ;
ਏ. ਸਾ. ਬ੍ਰਿ. }
- ਏ. ਰਿ.—ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਰੀਸਰਚੇਜ਼
ਏ; ਆ.—ਐਨੈਕਡੋਟਾ ਆਕਸੋਨਿਏਨਸੀਆ (ਆਰਯਨ ਸੀਰੀਜ਼)
- ਕ; ਆ. ਸ. ਇੰ. ਰਿ; } ਕਨਿੰਗਹਾਮ ਦੀ ਆਰਕਿਆਲੋਜੀਕਲ ਸਰਵੇ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ
ਕ; ਆ. ਸ. ਰਿ; }
- ਕ; ਇੰ. ਈ;—ਕਨਿੰਗਹਾਮ ਰਚਿਤ ਇੰਡੀਅਨ ਈਰਾਜ਼ ।
ਕ, ਕਾ. ਏ. ਇੰ;—ਕਨਿੰਗਹਾਮ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ 'ਕਾਇੰਜ ਆਫ ਏਨਸਿਐਂਟ ਇੰਡੀਆ' ।
ਕ; ਕਾ; ਮਿ. ਇੰ;—ਕਨਿੰਗਹਾਮ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ 'ਕਾਇੰਜ ਆਫ ਮਿਡੀਏਵਲ ਇੰਡੀਆ' ।
ਕ; ਮ. ਬੋ.—ਕਨਿੰਗਹਾਮ ਦਾ 'ਮਹਾਬੋਧੀ' ।
- ਕੀ, ਲਿ. ਇੰ. ਨਾ. ਇੰ—ਕੀਲਹਾਰਨ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ 'ਲਿਸਟ ਆਫ ਇਨਸਕ੍ਰਿਪਸ਼ਨਜ਼ ਆਫ ਨਾਰਦਰਨ ਇੰਡੀਆ' ।
ਕੀ; ਲਿ. ਇੰ. ਸ. ਇੰ.—ਕੀਲਹਾਰਨ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਲਿਸਟ ਆਫ ਇਨਸਕ੍ਰਿਪਸ਼ਨਜ਼ ਆਫ ਸਦਰਨ ਇੰਡੀਆ' ।
- ਕੋ; ਮਿ. ਏ.—ਕੋਲ ਬਰੁਕ ਦਾ 'ਮਿਸਲੇਨੀਅਸ ਏਸੇਜ਼' ।
ਗਾ, ਕ. ਗ੍ਰੀ. ਸੀ;—ਪਰਸੀ ਗਾਰਡਨਰ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ 'ਦੀ ਕਾਇੰਜ ਆਫ ਗ੍ਰੀਕ ਐਂਡ ਇਡੋਸੀਥਕ ਕਿੰਗਜ਼ ਆਫ ਬਾਕਟਰੀਆ ਐਂਡ ਇੰਡੀਆ ।
- ਗੋ; ਸੋ. ਪ੍ਰਾ. ਇ;—ਗੌਰੀਸ਼ੰਕਰ ਹੀਰਾ ਚੰਦ ਓੜਾ ਦਾ 'ਸੋਲੰਕੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ' ।
ਜ. ਅ. ਓ. ਸੋ.—ਜਰਨਲ ਆਫ ਦੀ ਅਮੇਰੀਕਨ ਓਰੀਐਂਟਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ।
ਜ. ਏ.—ਜਰਨਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ।
- ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਗਾ } ਜਰਨਲ ਆਫ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ ਬੰਗਾਲ ।
ਜ. ਬੰਗਾ. ਏ. ਸੋ. }
- ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਬ, } ਜਰਨਲ ਆਫ ਦੀ ਬਾਂਬੇ ਬਰਾਂਚ ਆਫ ਦੀ ਰਾਯਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ।
ਜ. ਬੰਬ. ਏ. ਸੋ. }
ਜ. ਬ. ਬ੍ਰ. ਰਾ. ਏ. ਸੋ. }
- ਜ. ਰਾ. ਏ. ਸੋ.—ਜਰਨਲ ਆਫ ਦੀ ਰਾਯਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ।
ਟੇ; ਅ.—ਆਈਜ਼ਕ ਟੇਲਰ ਦਾ ਅਲਫਾਬੇਟ ।

ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਨਾਂ

- ਟਰਾ. ਆ. ਸੀ.—ਟਰਾਵਨਕੋਰ ਆਰਕਿਆਲੋਜੀਕਲ ਸੀਰੀਜ਼ ।
 ਡਾ. ਕ੍ਰ. ਇੰ.—ਮਿਸ ਡਫ ਦੀ 'ਕ੍ਰਾਨਾਲੋਜੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ' ।
 ਡੇ; ਬੁ. ਇੰ.—ਰਾਇਜ਼ ਡੇਵਿਡਜ਼ ਦੀ 'ਬੁਧਿਸਟ ਇੰਡੀਆ' ।
 ਨਯੂ; ਕ੍ਰਾ;—ਨਯੂ ਮਿਸਮੇਟਿਕ ਕ੍ਰਾਨੀਕਲ ।
 ਪ੍ਰਿ; ਏਂ.—ਪ੍ਰਿੰਸੇਪ ਦਾ ਏਂਟੀਕ੍ਰੀਟੀਜ਼ ।
 ਪ੍ਰ. ਰਿ. ਆ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ;—ਪ੍ਰਗਰੇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਆਫ ਦੀ ਆਰਕਿਆਲੋਜੀਕਲ ਸਰਵੇ ਆਫ ਵੇਸਟਰਨ ਇੰਡੀਆ ।
 ਫੋ (ਵੋ); ਏਂ. ਚੰ. ਸਟੇ;—ਫੋਜਲ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਏਂਟੀਕ੍ਰੀਟੀਜ਼ ਆਫ ਦੀ ਚੰਬਾ ਸਟੇਟ' ।
 ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ;—ਫਲੀਟ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਗੁਪਤ ਇੰਸਕ੍ਰਿਪਸ਼ਨਜ਼' ।
 ਬ; ਆ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ;—ਬਰਜੇਸ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਆਰਕਿਆਲੋਜੀਕਲ ਸਰਵੇ ਆਫ ਵੇਸਟਰਨ ਇੰਡੀਆ' ।
 ਬ, ਸਾ. ਇੰ. ਪੇ;—ਬਰਨੇਲ ਦਾ 'ਸਾਉਥ ਇੰਡੀਅਨ ਪੋਲਿਆਗ੍ਰਾਫੀ' ।
 ਬਾ; ਏ. ਇੰ;—ਬਾਰਨੇਟ ਦਾ 'ਏਂਟੀਕ੍ਰੀਟੀਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ' ।
 ਵੀ; ਬੁ. ਰੇ. ਵੇ. ਵ;—ਸੇਮਯੁਅਲ ਵੀਲ ਦਾ 'ਬੁਧਿਸਟ ਰੇਕਾਰਡ ਆਫ ਦੀ ਵੇਸਟਰਨ ਵਰਲਡ' ।
 ਵੁ; ਨੰ. ਕ. ਬੁ. ਤ੍ਰਿ;—ਵੁੰਯੂ ਨਨਜਿਓ ਦਾ 'ਕੈਟਾਲਾਗ ਆਫ ਦੀ ਚਾਈਨੀਜ਼ ਟਰਾਂਸਲੇਸ਼ਨ ਆਫ ਬੁਧਿਸਟ ਤ੍ਰਿਪਿਟਕ' ।
 ਵੁ; ਇੰ; ਪੇ;—ਵੁਲਰ ਦੀ 'ਇੰਡੀਆ ਪੋਲਿਆਗ੍ਰਾਫੀ' ।
 ਵੁ. ਇੰ. ਸਟ.—ਵੁਲਰ ਦਾ 'ਇੰਡੀਅਨ ਸਟੁਡੀਜ਼' (ਸੰਖਿਆ ੩) ।
 ਬੇ. ਜ. ਨੇ—ਸਿਸਿਲ ਬੇਡਾਲ ਦਾ 'ਜਰਨੀ ਇਨ ਨੇਪਾਲ' ।
 ਬੰਬ. ਗ.—ਬੰਬੇ ਗਜੇਟੀਅਰ ।
 ਭਾ. ਇੰ.—ਭਾਵਨਗਰ ਇੰਸਕ੍ਰਿਪਸ਼ਨਜ਼ ।
 ਭੰ. ਕਾ. ਵਾ—ਭੰਡਾਰਕਰ ਕਾਮੋਮੋਰੇਸ਼ਨ ਵਾਲਯੁਮ ।
 ਮੂ; ਰਿ, ਏ. ਇੰ. ਸੀ—ਮੂਲਰ ਦੀ 'ਰਿਪੋਰਟ ਆਨ ਏਨਸੀਐਂਟ ਇੰਸਕ੍ਰਿਪਸ਼ਨਜ਼ ਆਫ ਸੀਲੋਨ' ।
 ਮ; ਹਿ. ਏ. ਸੰ. ਲਿ.—ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਦੀ 'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਏਨਸੀਐਂਟ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਿਟਰੇਚਰ' ।
 ਰਾ; ਏ. ਕ;—ਰਾਇਸ ਸੰਪਾਦਿਤ ਐਪੀਗ੍ਰਾਫਿਕਾ ਕਰਨਾਟਿਕਾ ।
 ਰਾ, ਕ. ਕਾ. ਆਂ. ਕਸ਼ਾ. } ਰਾਪਸਨ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਕੈਟਾਲਾਗ ਆਫ ਦੀ ਕਾਇੰਸ ਆਫ ਦੀ ਅੰਧ੍ਰ ਡਾਇਨੋਸਟੀ
 ਰ. ਕ. ਕਾ. ਆ. ਕਸ਼ਾ. } 'ਦੀ ਤ੍ਰੈਕੂਟਕ ਡਾਇਨੋਸਟੀ ਐਂਡ ਦੀ ਵੋਧੀ ਡਾਇਨੋਸਟੀ' ।
 ਰਿ. ਰਾ. ਮਿਯੂ. ਅ;—ਰਿਪੋਰਟ ਆਫ ਦੀ ਰਾਜਪੁਤਾਨਾ ਮਿਯੂਜ਼ੀਅਮ ਅਜਮੇਰ ।
 ਰਾ. ਏ. ਇੰ.—ਰਾਪਸਨ ਦਾ 'ਏਨਸੀਐਂਟ ਇੰਡੀਆ' ।
 ਵੇ, ਇੰ. ਸਟ.—ਵੇਬਰ ਦਾ 'ਇੰਡੀਅਨ ਸਟੁਡੀਜ਼' ।
 ਸਾ (ਸ), ਅ. ਇੰ.—ਐਡਵਰਡ ਸਚੋ ਅਨੁਦਿਤ 'ਐਲੀਬੇਰੂਨੀਜ਼ ਇੰਡੀਆ' ।
 ਸੁ. ਗ. ਤ.—ਸੁਧਾਕਰ ਦ੍ਰੇਦੀ ਦੀ 'ਗਣਕਤਰੰਗਣੀ' ।
 ਸੇ. ਬੁ. ਈ;—ਸੇਕਰੇਡ ਬੁਕਸ ਆਫ ਦੀ ਈਸਟ ।
 ਸਿਮ; ਅ. ਹਿ. ਇੰ,—ਵਿਨਸੇਂਟ ਏ. ਸਮਿਥ ਦੀ 'ਅਰਲੀ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ' ।
 ਸਿਮ. ਕ. ਕਾ. ਇੰ. ਮਯੂ—ਵਿਨਸੇਂਟ ਏ ਸਮਿਥ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਕੈਟਾਲਾਗ ਆਫ ਦੀ ਕਾਇੰਜ਼ ਇਨ ਦੀ ਇੰਡੀਅਨ
 ਮਿਯੂਜ਼ੀਅਮ' ।
 ਹ. ਕ. ਪਾ.—ਹਰਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਕੈਟਾਲਾਗ ਆਫ ਪਾਮਲੀਫ ਐਂਡ ਸਿਲੇਕਟੇਡ ਪੇਪਰ
 ਮੈਨੁਸਕ੍ਰਿਪਟਸ ਬਿਲਾਗਿੰਗ ਟੂ ਦੀ ਦਰਬਾਰ ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਨੇਪਾਲ' ।
 ਹੁ, ਸਾ. ਇੰ. ਇੰ,—ਹੁਲਸ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਸਾਉਥ ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਸਕ੍ਰਿਪਸ਼ਨਜ਼' ।
 ਹਵਾ, ਕ. ਕਾ. ਪੰ. ਮਿਯੂ,—ਹਵਾਇਟਹੇਡ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਕੈਟਾਲਾਗ ਆਫ ਦੀ ਕਾਇੰਜ਼ ਇਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਮਿਯੂਜ਼ੀਅਮ
 ਲਾਹੌਰ' ।

ਸੂਚੀ ਪੱਤਰ

੧. ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਅੰਦਰ ਲਿਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ	੧
੨. ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ	੨੧
੩. ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ	੩੬
੪. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਣਾ	੪੬
੫. ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ	੫੧
੬. ਗੁਪਤ ਲਿਪੀ	੭੩
੭. ਕੁਟਿਲ ਲਿਪੀ	੭੬
੮ ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ	੮੩
੯. ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ	੯੦
੧੦. ਬੰਗਲਾ ਲਿਪੀ	੯੪
੧੧. ਪੱਛਮੀ ਲਿਪੀ	੯੭
੧੨. ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀ ਲਿਪੀ	੧੦੧
੧੩. ਤੇਲੁਗੁ-ਕੰਨੜੀ ਲਿਪੀ	੧੦੩
੧੪. ਗਰੰਥ ਲਿਪੀ	੧੦੬
੧੫. ਕਲਿੰਗ ਲਿਪੀ	੧੧੨
੧੬. ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀ	੧੧੫
੧੭. ਵੱਟੋਲੁੱਤੁ ਲਿਪੀ	੧੧੭
੧੮. ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ	੧੧੮
੧੯. ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਅੰਕ	੧੨੪
ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ	੧੨੪
ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ	੧੩੭
ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਕ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ੈਲੀ	੧੪੨
ਅੱਖਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅੰਕ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ੈਲੀ	੧੪੫
੨੦. ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੰਕ	੧੫੩
੨੧. ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਮੁੱਖ ਮੁੱਖ ਲਿਪੀਆਂ	੧੫੪
੨੨. ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਪਰਮੁੱਖ ਵਰਤਮਾਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ	੧੫੬
ਨਾਗਰੀ	੧੬੦
ਸ਼ਾਰਦਾ	੧੬੩
ਬੰਗਲਾ	੧੬੪
ਕੰਨੜੀ	—	੧੬੫
ਗਰੰਥ	—	—	—	੧੬੭
ਤਾਮਿਲ	—	—	—	੧੬੯

੨੩. ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ	੧੭੦
੨੪. ਲਿਖਣ ਸਾਮਗਰੀ	੧੭੧
ਤਾੜਪੱਤਰ	੧੭੧
ਭੁਰਜਪੱਤਰ	੧੭੨
ਕਾਗਜ਼	੧੭੩
ਰੂੰ ਦਾ ਕਪੜਾ	੧੭੫
ਲਕੜੀ ਦਾ ਫੱਟਾ ਤੇ ਫੱਟੀ	੧੭੫
ਰੇਸ਼ਮੀ ਕਪੜਾ	੧੭੬
ਚਮੜਾ	੧੭੭
ਪੱਥਰ	੧੭੭
ਇੱਟ	੧੮੨
ਸੋਨਾ	੧੮੨
ਚਾਂਦੀ, ਤਾਂਬਾ	੧੮੩
ਪਿੱਤਲ ਕਾਂਸ਼ਾ	੧੮੫
ਲੋਹਾ	੧੮੫
ਕਾਲੀ ਸਿਆਹੀ	੧੮੬
ਰੰਗੀਨ ਸਿਆਹੀ	੧੮੭
ਸ਼ੋਨੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਸਿਆਹੀ	੧੮੮
ਕਲਮ	੧੮੮
ਪਰਕਾਰ ਤੇ } ਰੇਖਾ ਪਾਟੀ }	੧੮੯
ਕਾਂਬੀ	੧੯੦
੨੫. ਪ੍ਰੀਸ਼ਿਸਟ (ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਤ)				੧੮੯
ਸਪੁਤਰੁਸ਼ੀ	੧੯੧
ਕਲਿਜੁਗ	੧੯੪
ਵੀਰ ਨਿਰਵਾਣ	੧੯੬
ਬੁੱਧ ਨਿਰਵਾਣ	੧੯੭
ਮੌਰੁਯ	੧੯੮
ਸੇਲਯੂਕਿਡੀ	੧੯੮
ਵਿਕ੍ਰਮ	੧੯੯
ਸ਼ਕ	੨੦੬
ਕਲਚੁਰੀ	੨੦੯
ਗੁਪੁਤ	੨੧੦
ਗਾਂਗੋਯ	੨੧੨
ਹਰਸ਼	੨੧੪
ਭਾਟਿਕ	੨੧੫
ਕੋਲੋਮ	੨੧੬

ਨੇਵਾਰ	੨੧੮
ਚਾਲੁਕੁਯ ਵਿਕ੍ਰਮ,	੨੧੯
ਸਿੰਘ	੨੧੯
ਲਕਸ਼ਮਣਸੇਨ	੨੨੨
ਪੁਡੂਵੈਪੂ	੨੨੫
ਰਾਜਯਭਿਸ਼ੇਕ	੨੨੫
ਵਾਰ੍ਹਸਪਤਯ (੧੨ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ) —			—	੨੨੫
ਵਾਰ੍ਹਸਪਤਯ (੬੦ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ)	੨੨੬
ਗ੍ਰਹਿਪ੍ਰੀਥਿਤੀ	੨੨੮
ਸੌਰਵਰਸ਼	—		—	੨੨੮
ਚਾਂਦ੍ਰਵਰਸ਼	੨੨੮
ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ	੨੨੮
ਸ਼ਾਹੂਰ (ਅਰਬੀ, ਸੂਰ)	੨੩੦
ਫਸਲੀ	੨੩੧
ਵਿਲਾਯਤੀ	੨੩੨
ਅਮਲੀ	੨੩੨
ਬੰਗਾਲੀ	੨੩੨
ਮਗੀ	੨੩੨
ਇਲਾਹੀ ਸੰਨ	੨੩੩
ਈਸਵੀ ਸੰਨ	੨੩੪
ਪ੍ਰੀਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸੰਵਤਾਂ ਦਾ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ			...	੨੩੬

੨੬—ਲਿਪੀਪੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ੧-੮੪

(ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ—ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧-੧੫)

- ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪਹਿਲਾ—ਮੌਰਯਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਗਿਰਨਾਰ ਦੀ ਚੱਟਾਨ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ।
- „ ਦੂਸਰਾ—ਮੌਰਯਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ।
- „ ਤੀਸਰਾ—ਰਾਮਗੜ੍ਹ, ਗੋਸੁੰਡੀ, ਬੇਸਨਗਰ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ।
- „ ਚੌਥਾ—ਭੱਟੀਪੁਲ ਦੇ ਸਤੂਪ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ।
- „ ਪੰਜਵਾਂ—ਪਭੋਸਾ ਅਤੇ ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ।
- „ ਛੇਵਾਂ—ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਥੁਰਾ, ਸਾਰਨਾਥ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ।
- „ ਸਤਵਾਂ—ਸ਼ਕ ਉਸ਼ਵਦਾਤ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦਕੁਸ਼ਮਿੱਤਰਾ ਦੇ ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਪੰਜ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ।
- „ ਅਠਵਾਂ—ਕੁਸ਼ਤਪਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾਂ ਰੁਦ੍ਰਦਾਮਨ ਦੀ ਗਿਰਨਾਰ ਦੀ ਚੱਟਾਨ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ।
- „ ਨੌਵਾਂ—ਸਾਤਵਾਹਨ (ਆਂਧ੍ਰ) ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ।
- „ ੧੦ਵਾਂ—ਪੱਛਮੀ ਕੁਸ਼ਤਪ, ਤ੍ਰੈਕੂਟਕ ਅਤੇ ਆਂਧ੍ਰਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ।
- „ ੧੧ਵਾਂ—ਦੱਖਣ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ।
- „ ੧੨ਵਾਂ—ਅਮਰਾਵਤੀ ਅਤੇ ਜੱਗਯਪੇਟ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ।
- „ ੧੩ਵਾਂ—ਮੌਇਡਵੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪੱਲਵਵੰਸ਼ੀ ਸ਼ਿਵਸੁਕੰਦਵਰਮਨ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ ।

- ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੪ਵਾਂ—ਕੋਂਡਮੁਡੀ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਜਯਵਰਮਨ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ ।
,, ੧੫ਵਾਂ—ਹੀਰਹਡਗੱਲੀ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪੱਲਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਸਕੰਦਵਰਮਨ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ ।

(ਗੁਪਤ ਲਿਪੀ—ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੬, ੧੭)

- ,, ੧੬ਵਾਂ—ਗੁਪਤਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਸਮੁਦਰਗੁਪਤ ਦੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਸੁਤੰਭ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ।
,, ੧੭ਵਾਂ—ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ।

(ਕੁਟਿਲ ਲਿਪੀ—ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੮-੨੩)

- ,, ੧੮ਵਾਂ—ਰਾਜਾ ਯਸ਼ੋਧਰਮਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੰਦਸੌਰ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ।
,, ੧੯ਵਾਂ—ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਥਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ।
,, ੨੦ਵਾਂ—ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਗੁਹਿਲਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਅਪਰਾਜਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ।
,, ੨੧ਵਾਂ—ਰਾਜਾ ਹਰਸ਼ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਅੰਸੁਵਰਮਨ ਦੁਰਗਗਣ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ।
,, ੨੨ਵਾਂ—ਚੰਬਾ ਦੇ ਰਾਜਾ ਮੇਰੂਵਰਮਨ ਦੇ ੫ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ।
,, ੨੩ਵਾਂ—ਪ੍ਰਤੀਹਾਰਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਨਾਗਭੱਟ, ਬਾਉਕ ਅਤੇ ਕੱਕੁਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ।

(ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ—ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੪—੨੭)

- ,, ੨੪ਵਾਂ—ਜਾਇੰਕਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ, ਵਿਜੇਪਾਲ ਦੇ ਲੇਖ ਅਤੇ ਹਥਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ।
,, ੨੫ਵਾਂ—ਦੇਵਲ, ਧਾਰ, ਉਦੇਪੁਰ (ਗਵਾਲੀਅਰ) ਅਤੇ ਉਜੈਨ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ।
,, ੨੬ਵਾਂ—ਚੰਚੂਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ, ਹਥਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਜਾਜੱਲਦੇਵ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ।
“ ੨੭ਵਾਂ—ਪਰਮਾਰ ਧਾਰਾਵਰਸ਼ ਚਾਹਮਾਨ ਚਾਚਿਗਦੇਵ ਅਤੇ ਗੁਹਿਲਵੰਸੀ ਸਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ।

(ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ—ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੮—੩੧)

- ,, ੨੮ਵਾਂ—ਸਰਾਹਾ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸਾਤਯਕੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਸੁਤੀ ਤੋਂ ।
,, ੨੯ਵਾਂ—ਨੂੰਗਲ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਵਿਦਗਧ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ।
,, ੩੦ਵਾਂ—ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ।
,, ੩੧ਵਾਂ—ਕੁਲੂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਬਹਾਦੁਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਅਤੇ ਹਥਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ।

(ਬੰਗਲਾ ਲਿਪੀ—ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੨—੩੫)

- ,, ੩੨ਵਾਂ—ਬੰਗਲ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨਾਰਾਇਣਪਾਲ ਅਤੇ ਵਿਜੇਸ਼ੇਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ।
,, ੩੩ਵਾਂ—ਬੰਗਲ ਦੇ ਰਾਜਾ ਲਕਸ਼ਮਣਸ਼ੇਨ ਅਤੇ ਕਾਮਰੂਪ ਦੇ ਵੈਦਯਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ।
,, ੩੪ਵਾਂ—ਵਲੱਭੋਂਦੂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਅਤੇ ਹਥਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ।
,, ੩੫ਵਾਂ—ਹੱਸਾਕੋਲ ਦੇ ਲੇਖ ਅਤੇ ਪੁਰੁਸ਼ੋਤਮਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ ।

(ਪੱਛਮੀ ਲਿਪੀ—ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੬-੪੦)

- ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੬ਵਾਂ—ਰਾਜਾ ਨਰਵਰਮਨ ਅਤੇ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੰਦਸੌਰ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ।
- „ ੩੭ਵਾਂ—ਵਲੱਭੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਧਰੁਵਸੇਨ ਅਤੇ ਧਰਸੇਨ (ਦੂਸਰੇ) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ।
- „ ੩੮ਵਾਂ—ਗਾਰੁਲਕ ਸਿੰਘਾਦਿਤ੍ਯ ਅਤੇ ਵਲੱਭੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੀਲਾਦਿਤ੍ਯ (ਪੰਜਵੇਂ) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ।
- „ ੩੯ਵਾਂ—ਤ੍ਰੈਕੂਟਕਵੰਸ਼ੀ ਦਰੁਹਸੇਨ ਅਤੇ ਗੁਰਜਰਵੰਸ਼ੀ ਰਣਗ੍ਰਹਿ ਅਤੇ ਦੱਦ (ਦੂਸਰੇ) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ।
- „ ੪੦ਵਾਂ—ਚਾਲੁਕ੍ਯ ਯੁਵਰਾਜ ਸ਼੍ਯਾਸ਼੍ਯ (ਸ਼ੀਲਾਦਿਤ੍ਯ) ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟ ਕਰਕਰਾਜ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ।

(ਮੱਧਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀ ਲਿਪੀ—ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੪੧, ੪੨)

- „ ੪੧ਵਾਂ—ਵਾਕਾਤਕਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਵਰਸੇਨ (ਦੂਸਰੇ) ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ।
- „ ੪੨ਵਾਂ—ਪ੍ਰਿਥਵੀਸੇਨ, ਮਹਾਸੁਦੇਵ ਅਤੇ ਤਿਵਿਰਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ।

(ਤੇਲੁਗੁ—ਕੰਨੜੀ ਲਿਪੀ—ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੪੩-੫੧)

- „ ੪੩ਵਾਂ—ਪੱਲਵਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਵਿਸ਼ਣੁਗੋਪਵਰਮਨ ਅਤੇ ਸਿੰਘਵਰਮਨ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ।
- „ ੪੪ਵਾਂ—ਕਦੰਬਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਮਿ੍ਯੋਸ਼ਵਰਮਨ ਅਤੇ ਕਾਕੁਸ਼ਥਵਰਮਨ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ।
- „ ੪੫ਵਾਂ—ਚਾਲੁਕ੍ਯਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ।
- „ ੪੬ਵਾਂ—ਕੇਂਡੂਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਚਾਲੁਕ੍ਯਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਕੀਰਤੀਵਰਮਨ (ਦੂਸਰੇ) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ ।
- „ ੪੭ਵਾਂ—ਕਡਬ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਭੂਤਵਰਸ਼ (ਗੋਬਿੰਦਰਾਜ ਤੀਸਰੇ) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ ।
- „ ੪੮ਵਾਂ—ਪੂਰਵੀ ਚਾਲੁਕ੍ਯਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਭੀਮ (ਦੂਸਰੇ) ਅਤੇ (ਅੱਮ ਦੂਸਰੇ) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ।
- „ ੪੯ਵਾਂ—ਕੋਰੁਮੇਲੀ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪੂਰਵੀ ਚਾਲੁਕ੍ਯ ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਰਾਜ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ ।
- „ ੫੦ਵਾਂ—ਕਾਕਟੀਯਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਰੁਦਰਦੇਵ ਅਤੇ ਗਣਪਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ।
- „ ੫੧ਵਾਂ—ਨਾਮਯ ਨਾਯਕ, ਅੱਨਵੇਮ ਅਤੇ ਗਾਣਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ।

(ਗਰੰਥ ਲਿਪੀ—ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੫੨-੫੬)

- „ ੫੨ਵਾਂ—ਪਲੱਵਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ੧੦ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਕੂਰਮ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ ।
- „ ੫੩ਵਾਂ—ਪਲੱਵ ਅਤੇ ਪਾਂਡੁਯਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੇਖ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ।
- „ ੫੪ਵਾਂ—ਪਲੱਵਵੰਸ਼ੀ ਨੰਦੀਵਰਮਨ (ਪਲੱਵਮੱਲ) ਅਤੇ ਗਗਾਵੰਸ਼ੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀਪਤੀ (ਦੂਸਰੇ) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ।
- „ ੫੫ਵਾਂ—ਕੁਲੋਤਤੁਗੀਚੋਡ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਬਾਣਵੰਸ਼ੀ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤ੍ਯ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ।
- „ ੫੬ਵਾਂ—ਪਾਂਡੁਯਵੰਸ਼ੀ ਸੁੰਦਰਪਾਂਡੁ ਦੇ ਲੇਖ ਅਤੇ ਯਾਦਵ ਵਿਰੁਪਾਕੁਸ਼ ਅਤੇ ਗਿਰੀਭੁਪਾਲ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ।

(ਕਲਿੰਗ ਲਿਪੀ—ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੫੭-੫੯)

- ੨੭ ੫੭ਵਾਂ—ਕਲਿੰਗ ਨਗਰ ਦੇ ਗੰਗਾਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ।
- ੨੮ ੫੮ਵਾਂ—ਕਲਿੰਗ ਨਗਰ ਦੇ ਗੰਗਾਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ।
- ੨੯ ੫੯ਵਾਂ—ਕਲਿੰਗ ਨਗਰ ਦੇ ਗੰਗਾਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਬਜ੍ਹੁਹਸਤ ਪਰਲਾਕੀਮੇਡੀ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ ।

(ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀ—ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬੦-੬੨)

- ੩੦ ੬੦ਵਾਂ—ਪਲੱਵਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਤਾਮਿਲ ਅੰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ।
- ੩੧ ੬੧ਵਾਂ—ਪਲੱਵਤਿਲਕ ਦੰਤੀਵਰਮਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਰਾਜ (ਤੀਸਰੇ) ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ।
- ੩੨ ੬੨ਵਾਂ—ਰਾਜੇਂਦਰਚੋਲ ਵਿਰੁਪਾਕ੍ਸ਼ ਅਤੇ ਵਾਲਕਕਾਮਯ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ।

(ਵੱਟੋਲੁਤੁ ਲਿਪੀ—ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬੩-੬੪)

- ੩੩ ੬੩ਵਾਂ—ਜਟਿਲਵਰਮਨ ਅਤੇ ਵਰਗੁਣਪਾਂਡੇ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ।
- ੩੪ ੬੪ਵਾਂ—ਸ਼੍ਰੀ ਵੱਲਵੰਗਡੈ, ਭਾਸਕਰ ਰਵੀਵਰਮਨ ਅਤੇ ਵੀਰਰਾਘਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ।

(ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ—ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬੫-੭੦)

- ੩੫ ੬੫ਵਾਂ—ਮੌਰਯਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਹਿਬਾਜ਼ ਗੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸੇਰਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ।
- ੩੬ ੬੬ਵਾਂ—ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਗ੍ਰੀਕ (ਯੂਨਾਨੀ), ਸ਼ਕ, ਪਾਰਥੀਅਨ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ।
- ੩੭ ੬੭ਵਾਂ—ਮਥੁਰਾ ਅਤੇ ਤਕਸ਼ਸ਼ਿਲਾ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ।
- ੩੮ ੬੮ਵਾਂ—ਪਾਰਥੀਅਨ ਰਾਜਾ ਗੰਡੋਫਰਸ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ।
- ੩੯ ੬੯ਵਾਂ—ਵਰਡਕ (ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ) ਆਰਾ, ਪਾਜਾ ਅਤੇ ਕਲਦਰਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ।
- ੪੦ ੭੦ਵਾਂ—ਤਕਸ਼ਸ਼ਿਲਾ, ਫਤਹਜੰਗ, ਕਨੀਹਾਰਾ, ਪਥੀਯਾਰ ਅਤੇ ਚਾਰਸ਼ਡਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ।

(ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਕ—ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੧-੭੬)

- ੪੧ ੭੧ਵਾਂ—ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ (੧ ਤੋਂ ੯ ਤਕ) ।
- ੪੨ ੭੨ਵਾਂ—ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ (੧ ਤੋਂ ੯ ਅਤੇ ੧੦ ਤੋਂ ੯੦ ਤਕ) ।
- ੪੩ ੭੩ਵਾਂ—ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ (੧੦ ਤੋਂ ੯੦ ਤਕ) ।
- ੪੪ ੭੪ਵਾਂ—ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ (੧੦੦ ਤੋਂ ੯੦੦ ਤਕ) ।
- ੪੫ ੭੫ਵਾਂ—ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ (੧੦੦੦ ਤੋਂ ੭੦੦੦ ਤਕ) ਮਿਲੇਜੁਲੇ ਅੰਕ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ (੧ ਤੋਂ ੯ ਅਤੇ ੦) ।

(vii)

- „ ੭੬ਵਾਂ—ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ (੧ ਤੋਂ ੯ ਅਤੇ ੦)
ਅਤੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੰਕ ।

— —

(ਵਰਤਮਾਨ ਲਿਪੀਆਂ—ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੭-੮੧)

- „ ੭੭ਵਾਂ—ਵਰਤਮਾਨ ਸ਼ਾਰਦਾ (ਕਸ਼ਮੀਰੀ) ਟਾਕਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀਆਂ ।
„ ੭੮ਵਾਂ—ਵਰਤਮਾਨ ਕੈਥੀ, ਬੰਗਲਾ ਅਤੇ ਮੈਥਿਲ ਲਿਪੀਆਂ ।
„ ੭੯ਵਾਂ—ਵਰਤਮਾਨ ਉੜੀਆ, ਗੁਜਰਾਤੀ ਅਤੇ ਮੌੜੀ (ਮਰਾਠੀ) ਲਿਪੀਆਂ ।
„ ੮੦ਵਾਂ—ਵਰਤਮਾਨ ਤੇਲੁਗੁ, ਕੰਨੜੀ ਅਤੇ ਗਰੰਥ ਲਿਪੀਆਂ ।
„ ੮੧ਵਾਂ—ਵਰਤਮਾਨ ਮਲਯਾਲਮ, ਤੁਲੂ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀਆਂ ।

— —

(ਵਰਤਮਾਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ - ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੮੨-੮੪)

- „ ੮੨ਵਾਂ—ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਰਦਾ (ਕਸ਼ਮੀਰੀ) ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ।
„ ੮੩ਵਾਂ—ਵਰਤਮਾਨ ਬੰਗਲਾ ਅਤੇ ਕੰਨੜੀ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ।
„ ੮੪ਵਾਂ—ਵਰਤਮਾਨ ਗਰੰਥ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਗਰੀ ਅਕਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ।

ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਮਾਲਾ

੧. ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ

ਭਾਰਤੀ ਆਰ੍ਯ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ (ਬ੍ਰਾਹਮੀ), ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਅੱਖਰ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਕੋ ਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਜਾਂ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੌਖੀ ਅਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੈ, ਖੁਦ ਬ੍ਰਾਹਮਾ ਨੇ ਆਪ ਬਣਾਈ ਹੈ; ਪਰੰਤੂ ਕਈ ਇਕ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਆਰ੍ਯ ਲੋਕ ਪਹਿਲੋਂ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੇਦਾਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ-ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਕਿੇਵਲ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਲਿਖਣਾ ਸਿਖਿਆ।

ਮਕਸਮੂਲਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਮੈਂ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪਾਣਿਨੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਇਹ ਸੂਚਤ ਕਰੇ ਕਿ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਪਾਣਿਨੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਪੂਰਵ ਦੀ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਬਰਨੇਲ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ “ਫਿਨੀਸ਼ੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਲਿਖਣਾ ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਫਿਨੀਸ਼ੀਅਨ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੱਖਣੀ, ਅਸ਼ੋਕ ਲਿਪੀ (ਬ੍ਰਾਹਮੀ) ਬਣੀ, ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਈ: ਸੰ: ਪੂਰਵ ੫੦੦ ਵਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਤੋਂ ੪੦੦ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ।

੧. ਥਾਯਸਾਸਿਕੰ ਰੁ ਸਮਯੰ ਖ਼ਾਨ੍ਤਿ : ਸੰਯਾਯਤੇ ਯਤ: ।
ਥਾਕਾਚਰਾਣਿ ਸੁਠਾਨਿ ਪਤ੍ਰਾਰੂਢਾਣ੍ਯਤ: ਪੁਰਾ ॥
(ਆਨ੍ਹਿਕਤਕ ਐਰ ‘ਯੋਤਿਸ਼ਤਕ’ ਮੇਂ ਬ੍ਰਹ੍ਮਸਪਤਿ ਕਾ ਕਚਨ)
ਨਾਕਰਿਪ੍ਯਥਦਿ ਬ੍ਰਹ੍ਮਾ ਲਿਖਿਤੰ ਚਕ੍ਰੁਰੁਜਸਮ੍ ।
ਤਵੇਯਸਯ ਸ਼੍ਲੋਕਸ੍ਯ ਕਾਮਵਿਘ੍ਨ੍ਯੁ ਸੁਮਾ ਗਤਿ: ॥
(ਨਾਰਦਸ੍ਮ੍ਰਿਤਿ)

ਬ੍ਰਹ੍ਮਸਪਤੀ ਰਚਿਤ ਮਨੂੰ ਦੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, (ਸੇ. ਬੁ. ਈ. ਜਿਲਦ ੨੩, ਸਫ਼ਾ ੩੦੫); ਅਤੇ ਚੀਨੀ ਯਾਤ੍ਰੀ ਹਿਉਂ-ਤਸੰਗ, ਜਿਸਨੇ ਈ: ਸ: ੬੨੯ ਤੋਂ ੬੪੫ ਤਕ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕੀਤੀ, ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰ ਬ੍ਰਾਹਮਾ ਨੇ ਬਣਾਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ (ਰੂਪਾਂਤਰ) ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਚਲਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ।” (ਬੀ. ਬੁ. ਰੇ. ਵੇ. ਵ: ਜਿਲਦ ੧, ਪੰ. ੭੭)।

੨. ਮ; ਹਿ. ਏ. ਸੰ: ਲਿ. ਪੰ. ੨੬੨ (ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਦਾ ਛਪਿਆ)।

੩. ਫਿਨੀਸ਼ੀਅਨ=ਫਿਨੀਸ਼ੀਆ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ। ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਉਤਰ ਪਛਮੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ “ਸੀਰੀਆ ਨਾਮੀ ਦੇਸ਼ (ਤੁਰਕ ਰਾਜ ਵਿਚ) ਨੂੰ ਗ੍ਰੀਕ (ਯੂਨਾਨੀ) ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਲੋਕ “ਫਿਨੀਸ਼ੀਆ” ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕੀ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬੜੇ ਮਿਹਨਤੀ ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਪੱਛਮ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਸਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲਿਪੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਿੱਪੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹਨ।

੪. ਬ; ਸਾ. ਇ. ਪੇ; ਪੰ. ੯।

ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੁਰਾਖੋਜੀ ਬੁਲਰ, ਜੋ 'ਸੇਮਿਟਿਕ' ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀ (ਬ੍ਰਾਹਮੀ) ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਮੈਸਕਮੂਲਰ ਅਤੇ ਬਰਨੇਲ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਤੋਂ ੫੦੦ ਵਰ੍ਹੇ ਪੂਰਵ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ, ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲੋਂ, ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿਚ 'ਸੇਮਿਟਿਕ' ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਸਮਾਂ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਪੂਰਵ ੮੦੦ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਅਜੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਜਾਂ ਸੇਮਿਟਿਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਮਿਲਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪਰੀਵਰਤਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਈ ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਮਿਲੇ ਸਬੂਤਾਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ (ਭਾਰਤਵਰਸ਼) ਵਿਚ ਲਿਪੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵਧੇਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿਧ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਲਈ ਸ਼ਾਇਦ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਦੀ ੧੦ਵੀਂ ਸਦੀ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲੋਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਿਥਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।'

ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਕਿਥੋਂ ਤਕ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭੋਜਪੱਤਰ੩, ਤਾਂੜਪੱਤਰ੪ ਜਾਂ ਕਾਗਜ਼੫ ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀਆਂ, ਖਾਸ ਕਰ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੇ ਜਲ ਵਾਯੂ ਵਿਚ, ਪਰੰਤੂ ਪੱਥਰ ਜਾਂ ਧਾਤ ਉਪਰ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਅੱਖਰ ਜਤਨ ਪੂਰਵਕ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਹਵਾ ਜਾਂ ਮੀਂਹ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਣ ਤਾਂ ਬੜੀ ਦੇਰ ਤਕ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਧੇਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ ਉਹ ਮੌਰਯਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ, ਅਰਥਾਤ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਪੂਰਵ ਦੀ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਥਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਤੂਨਾਂ ਜਾਂ ਚੱਟਾਨਾਂ ਤੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਮੈਸੂਰ ਤਕ ਅਤੇ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਤੋਂ ਉੜੀਸਾ ਤਕ ਅਰਥਾਤ ਲਗ ਭਗ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਮਿਲ ਚੁਕੇ ਹਨ।

੧. ਅਰਬੀ, ਇਥਿਓਪਿਕ, ਅਰਮਿਕ, ਫਿਨੀਸ਼ੀਅਨ, ਹਿਬਰੂ ਆਦਿ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਨੂੰ 'ਸੇਮਿਟਿਕ' ਅਰਥਾਤ ਬਾਈਬਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨੂਹ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੇਮ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਲਿਪੀਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

੨. ਬੁ; ਇੰ. ਪੇ, ਪੰ. ੧੭ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ)।

੩. ਭੋਜਪੱਤਰਾਂ ਤੇ ਲਿਖੀ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕ, ਜਿਹੜੀ ਹੁਣ ਤਕ ਮਿਲੀ ਹੈ, 'ਸੰਯੁਕਤਗਮ' ਨਾਮੀ ਬੋਧੀ ਸੂਤਰ ਹੈ। ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਸਟਾਇਨ ਨੂੰ ਖੇਤਾਨ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਖਡਲਿਕ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਲਿਪੀ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਦੀ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਦੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

੪. ਤਾਂੜਪੱਤਰ ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਜਿਹੜੀ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ ਦਾ ਕੁਝ ਭਾਗ ਹੈ। ਉਹ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਲੂਡਰਜ਼ ਨੇ ਛਪਵਾਇਆ ਹੈ। (Kleinere Sanskrit—Texte, Part 1.)।

੫. ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਪੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਯਾਰਕੰਦ ਨਗਰ ਤੋਂ ੬੦ ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਵਿਚ 'ਕੁਗਿਅਰ' ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਵੇਬਰ ਨੂੰ ਮਿਲੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਡਾਕਟਰ ਹਾਰਨਲੀ ਨੇ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਅਨੁਮਾਨਿਆ ਹੈ (ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਗਾ; ਜਿਲਦ ੬੨, ਪੰ. ੮)।

੬. ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ :---

ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ਗੜ੍ਹੀ (ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਯੂਸਫ਼ਜ਼ਈ ਵਿਚ); ਮਾਂਸੇਰਾ (ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਹਜ਼ਾਰਾ ਵਿਚ); ਦਿੱਲੀ; ਕਾਲਸੀ (ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਵਿਚ); ਸਾਰਨਾਥ (ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਲਾਗੇ); ਲੋਰੀਆ ਅਰਾਗਜ਼ ਜਾਂ ਰਧੀਆ; ਲੋਰੀਆ ਨਵੰਦਗੜ੍ਹ ਜਾਂ ਮਥੀਆ ਅਤੇ ਰਾਮਪੁਰਵਾ (ਤਿੱਨੋਂ ਉਤਰੀ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਚੰਪਾਰਨ ਵਿਚ); ਸਹਸ੍ਰਤਾਮ (ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਵਿਚ); ਨਿਗਿਲਵਾ ਅਤੇ ਰੂਮਿੰਦੇਈ ਦੋਵੇਂ ਨੇਪਾਲ ਦੀ ਤਾਈ ਵਿਚ; ਧੋਲੀ (ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਕਟਕ ਵਿਚ); ਜੋਗੜ (ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਗੰਜਾਮ ਵਿਚ); ਬੈਰਾਟ (ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਦੇ ਜੈਪੁਰ ਰਾਜ ਵਿਚ); ਗਿਰਨਾਰ (ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਵਿਚ); ਸੋਪਾਰਾ (ਬੰਬਈ ਤੋਂ ੩੭ ਮੀਲ ਉੱਤਰ ਥਾਣਾ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ); ਸਾਂਚੀ (ਭੂਪਾਲ ਰਾਜ ਵਿਚ); ਰੂਪਨਾਥ (ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ); ਮਸਕੀ (ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਰਾਜ ਵਿਚ) ਅਤੇ ਸਿਧਾਪੁਰ (ਮਾਈਸੂਰ ਰਾਜ ਵਿਚ)।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਦੇਸ ਭੇਦ ਕਾਰਨ ਕਈ ਇਕ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਵਿਚ ਕੁਝ ਭਿੰਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਅੱਖਰ ਦੇ ਤਾਂ ਕਈ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਸ ਦੇਸ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਲਾ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ।

ਅਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਦੇ ਅਜੇ ਤਕ ਕੇਵਲ ਦੋ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਜਮੇਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਬੜਲੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਨੇਪਾਲ ਦੀ ਤਰਾਈ ਦੇ ਪਿਪਰਾਵਾ ਨਾਮੀ ਥਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਤੂਪ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪਾਤਰ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੁੱਧਦੇਵ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਰਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਉਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਇਕ ਲਾਟ ਤੇ ਖੁਦੇ ਹੋਏ ਲੇਖ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲਾਈਨ ਵਿਚ 'ਕੀਰ [੧] ਯ ਮਗਕ [੧]' ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿਚ 'ਚਰੁਰਾਸਿਤਿ ਕ [੨]' ਖੁਦਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ੮੪ਵਾਂ ਵਰ੍ਹਾ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਅਖੀਰੀ ਤੀਰਥੰਕਰ ਵੀਰ (ਮਹਾਵੀਰ) ਦੇ ਨਿਰਵਾਨ ਸੰਮਤ ਦਾ ੮੪ਵਾਂ ਵਰ੍ਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕਰ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਠੀਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਲੇਖ ਈਸਵੀ ਸਦੀ ਪੂਰਵ (੫੨੭-੮੪=)੪੪੩ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸਦੀ ਲਿੱਪੀ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਲਿੱਪੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 'ਕੀਰਾਯ' ਦਾ 'ਕੀ' ਅੱਖਰ ੪ ਹੈ ਉਪਰਲੀ 'ਕੀ' ਜਿਹੜੀ 'ੜੀ' ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਉਹ ਨਾ ਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇ ਕਿਸੇ ਲੇਖ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਦੀ ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਖਤਮ ਹੋ ਕੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਨਵਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤੋਂ ੫ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਗ ਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

੧. ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪਹਿਲੇ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਗਿਰਨਾਰ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਅੱਖਰ ਛਾਂਟੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਮੁੱਖ ਅੱਖਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਣ ਨਾਲ ਅੱਡੇ ਅੱਡ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਭਿੰਨਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਅੱਖਰ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣਗੇ।

੨. ਬੜਲੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਲੇਖ, ਜਿਹੜਾ ਰਾਜਪੁਤਾਨਾ ਮਿਉਜ਼ੀਅਮ (ਅਜਮੇਰ) ਵਿਚ ਹੈ, ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੧੯੧੨ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ।

੩. ਮਹਾਮਹੋਪਾਧਿਆਇ ਡਾਕਟਰ ਸਤੀਸ਼ ਚੰਦ੍ਰ ਵਿਦਿਆਭੂਸ਼ਨ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਲੇਖ ਨੂੰ ਵੀਰ ਸੰਮਤ ੮੪ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

੪. ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਵਿਅੰਜਨ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਵਾਲੇ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 'ਝ' ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਮਾਤਰਾ ਲੁਪਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਨਵਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕੰਮ ਆਉਣ ਲਗਾ ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ 'ਝੈ' ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰੀਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਕਸ਼ਤਰਪ ਰੁਦਰੰਦਾ ਮਨ ਦੇ ਗਿਰਨਾਰ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ 'ਝੈ' ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ 'ਝੈ' ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ, 'ਝੈ' ਅਤੇ 'ਝੈ' ਦੇ ਨਾਲ ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਤੇ ('ਝੈ') ਦੇ ਨਾਲ ਤੀਜੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਅਠਵਾਂ)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਤਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਹੈ ('ਝੈ' ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਹੋਰ ਟੋਢੀ ਲਕੀਰ ਜੋੜੀ ਗਈ ਹੈ), ਪਰ ਦੂਜੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਿਛਲੇ ਕਿਸੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਤੋਂ ਇਹੋ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਬਨਾਵਟ ਅਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਉਹਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸਨੇ ਇਹਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਟਿਲ ਲਿੱਪੀ ਦੇ 'ਝਾ' ਨੂੰ ਮਾਤਰਾ (ਜਿਹੜੀ ਵਿਅੰਜਨ ਤੇ ਉਪਰ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ) ਦਾ ਲਿਖਣਾ ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਖੜੀ ਲਕੀਰ 'ੀ' ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਈਆਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਵੀ ਉਸਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਭੁਲ ਨਾਲ ਕਦੀ ਉਹ 'ਝਾ' ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸਦੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸਦੇ ਉੱਪਰ ਕੁਟਿਲ ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਦੂਸਰੇ, ਅਰਥਾਤ ਪਿਪਰਾਵਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਸ਼ਾਕਯ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਉਸ (ਸਤੂਪ) ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲੇਖ ਨੂੰ ਬੁਲਰ ਨੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਬੁੱਧ ਦੇ ਨਿਰਵਾਨ ਕਾਲ ਅਰਥਾਤ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਪੂਰਵ ੪੮੭ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪਿੱਛੇ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਪੂਰਵ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਇਸ ਦੇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਭਾਰਤਵਰਜ ਵਿੱਚ
ਰਹੇ ਹੋਏ ਯੂਨਾਨੀ
ਲੇਖਕ

ਨਿਆਰਕਸਯ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਰੂ (ਜਾਂ ਰੰ ਦੇ ਚਿਥੜਿਆਂ) ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ ਕੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ'। ਮਗੋਸਿਥਨੀਜ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਥੇ ਦਸ ਦਸ ਸਟੇਡੀਰਮਾ ਦੇ ਫਰਕ ਤੇ ਪੱਥਰ ਲੱਗੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਦੀ ਦੂਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਨਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਦਿਨ ਭਾਵੀ ਫਲ (ਪੰਚਾਂਗ) ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ^{੧੦} ਨਮਪੱਤਰੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜਨਮ ਸਮਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ^{੧੧} ਅਤੇ ਨਿਆਇ 'ਸਮ੍ਰਿਤੀ'^{੧੨} ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

੧. ਜਿਸ ਪੱਥਰ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਤੇ ਇਹ ਲੇਖ ਉਕਰਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਇੰਡੀਅਨ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿਚ ਹੈ।

੨. ਜ. ਗ. ਏ. ਸੋ; ਸੰਨ ੧੮੯੮ ਪੰ. ੩੮੯।

੩. ਬੁੱਧ ਦਾ ਸੂਰਗਵਾਸ (ਨਿਰਵਾਨ) ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਪੂਰਵ ੪੮੭ ਦੇ ਲਗਭਗ ਕੁਸਿਨਾਰ ਨਗਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਚੰਦਨ ਦੀਆਂ ਲਕੜੀਆਂ ਨਾਲ ਜਲਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਦੇ ੮ ਭਾਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਰਾਜਗ੍ਰਿਹ, ਵੈਸ਼ਾਲੀ, ਕਪਿਲਵਸਤੂ, ਅੱਲਕੱਪ, ਰਾਮਗ੍ਰਾਮ, ਪਾਵਾ, ਵੇਠਦੀਪ ਅਤੇ ਕੁਸਿਨਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਤੂਪ ਬਣਵਾਏ। ਕਪਿਲਵਸਤੂ ਸ਼ਾਕਯ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਉਥੋਂ ਦੀ ਸ਼ਾਕਯ ਜਾਤੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸੁਧੋਧਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਪਿਪਰਾਵਾ ਦੇ ਸਤੂਪ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਕਪਿਲਵਸਤੂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀਆਂ ਅਤੇ, ਉਥੋਂ ਦਾ ਸਤੂਪ ਬੁੱਧ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣਕਾਲ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਲਿਪੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਵੀ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

੪. ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਤੋਂ ੩੨੬ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਿਆਰਕਸ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਬੇੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਜਿਹੜੀ ਫੌਜ ਲੜਦੀ ਹੋਈ ਸਿੰਧ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤਕ ਅਪੜੀ, ਉਸਦਾ ਸੈਨਾ ਪਤੀ ਵੀ ਉਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵੇਰਵਾ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਏਰੀਅਨ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਇੰਡੀਕਾ' ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕੀਤਾ।

੫. ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਨਿਆਰਕਸ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਰੂ ਤੋਂ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਜਾਣਨਾ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ', ਮੈ: ਹਿ. ਏ. ਸੋ. ਲਿ; ਪੰ. ੩੬੭।

੬. ਬੂ: ਇੰ. ਪੇ; ਪੰ. ੬।

੭. ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਪੂਰਵ ੩੦੬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਸੀਰੀਆ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੇਲਯੂਕਸ (Seleukos Nikator) ਨੇ ਮਗੋਸਿਥਨੀਜ਼ ਨਾਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਾਜਦੂਤ ਬਣਾ ਕੇ ਮੌਰੀਆ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਦੇ ਦਰਬਾਰ (ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ) ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਵਰ੍ਹੇ ਇਥੇ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਇਸ ਦੇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ 'ਇੰਡੀਕਾ' ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਪੂਰਵ ਦੀ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਲਿਖੀ, ਜਿਹੜੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਪਰੰਤੂ ਦੂਜੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਜਿਹੜੇ ਭਾਗ ਉਤਾਰੇ ਹਨ ਲਏ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

੮. ਇਕ ਸਟੇਡੀਅਮ (Stadium) ੬੦੬ ਫੁੱਟ ੩ ਇੰਚ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ('ਸਟੇਡੀਆ', 'ਸਟੇਡੀਅਮ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਬਹੁ-ਵਚਨ ਹੈ)।

੯. ਇੰ. ਮ. ਪੰ. ੧੨੫-੨੬। ੧੦. ਇੰ. ਮ. ਪੰ. ੬੧। ੧੧. ਇੰ. ਮ. ਪੰ. ੧੨੬।

੧੨. ਮਗੋਸਿਥਨੀਜ਼ ਨੇ ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਸਮ੍ਰਿਤੀ' (ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ) ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ 'ਯਾਦਦਾਸਤਾ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਕੋਈ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਬੁਲਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਗੋਸਿਥਨੀਜ਼ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਹੈ (ਬੂ. ਇੰ. ਪੇ; ਪੰ. ੬)।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਈਸਵੀਂ ਸੰਨ ਪੂਰਵ ਦੀ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹੂੰ (ਜਾਂ ਚਿਥੜਿਆਂ) ਨਾਲ ਕਾਗਜ਼^੧ ਬਣਾਉਣਾ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਪੰਚਾਂਗ ਅਤੇ ਜਨਮ ਪੱਤਰੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਚਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲਿਖਣ ਕਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ 'ਸ਼ੀਲ' ਰ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਬੋਧੀ ਸਾਧੂਆਂ (ਸ਼੍ਰਮਣਾਂ) ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗਲਾਂ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਬੋਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ 'ਅੱਖਰਿਕਾ' (ਅਕਸਰਿਕਾ) ਨਾਮੀ ਖੇਡ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਬਚੇ ਵੀ ਖੇਡਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਖੇਡ ਵਿਚ ਖੇਡਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਜਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ (ਉਂਗਲੀ ਨਾਲ) ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਅੱਖਰ ਬੁਝਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ^੨।

'ਵਿਨਯ' ਖ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖ (ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਲਾ) ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ^੫ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਆਰੀਆਂ ਲਈ ਸੰਸਾਰਕ ਕਲਾਵਾਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ 'ਲਿਖਣਾ' ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਆਗਿਆ ਹੈ^੬। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਬੋਧੀ ਸਾਧੂ (ਸ਼੍ਰਮਣ) ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਘਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲਿਖੇ (ਲੇਖੰ ਛਿੰਦਤਿ) ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਹਰੇਕ ਅੱਖਰ ਲਈ ਦੁਕੱਤ (ਫੁਕੂਤ = ਪਾਪ) ਪਾਪ ਹੋਵੇਗਾ^੭, ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਸਤਿਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਲਈ ਲਿਖਣ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ^੮।

੧. ਵਲਾਇਤੀ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਚਿਥੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਗੁੱਦੇ ਤੋਂ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਵਲਾਇਤੀ ਕਾਗਜ਼ ਵਧੇਰੇ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਸਸਤੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਉਹ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ, ਤਾਂ ਵੀ ਘੋਸ਼ਿਡਾ (ਮੇਵਾੜ ਵਿਚ) ਆਦਿ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਤਕ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਦੇ ਹਨ।

੨. ਬੋਧੀ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ 'ਸੁਤੰਤ' (ਸੂਤਰਾਂਤ) ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖੰਡ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਸ਼ੀਲ' ਅਰਥਾਤ 'ਆਚਾਰ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਡਾਕਟਰ ਰਾਇਸ ਡੇਵਿਡਜ਼ ਨੇ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਪੂਰਵ ੪੫੦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ (ਡੇ; ਬੁ. ਇੰ. ਪੰ. ੧੦੭), ਪਰੰਤੂ ਬੋਧੀ ਲੋਕ 'ਸ਼ੀਲ' ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕਿਹਾ ਬਚਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

੩. ਬ੍ਰਹਮਜਾਲ ਸੁੱਤ, ੧੪; ਸਾਮੰਜਫਲਸੁੱਤ, ੪੯; ਡੇ; ਬੁ. ਇੰ. ਪੰ. ੧੦੮।

੪. ਜਿਸ ਵਰ੍ਹੇ ਬੁੱਧ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਹੋਇਆ ਉਸੇ ਵਰ੍ਹੇ (ਈ: ਸੰ: ਪੂਰਵ ੪੮੭ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ) ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਚੇਲੇ ਕਾਸ਼ਯਪ ਦੀ ਮਗਧ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਜਾਤਸ਼ਤਰੂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਸਪਤਪਰਣ ਗੁਫਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਬੋਧੀਆਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਘ ਇਕੱਠਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ੫੦੦ ਵੱਡੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸਾਧੂ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਉਥੇ ਉਪਾਲੀ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪ ਬੁੱਧ ਨੇ 'ਵਿਨਯ' ਦਾ ਅਦੁਤੀ ਗਿਆਤਾ ਮੰਨਿਆ ਸੀ 'ਵਿਨਯ' ਸੁਣਾਇਆ ਜਿਹੜਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਕਿਹਾ ਹੋਇਆ ਵਿਨਯ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ 'ਵਿਨਯ', 'ਸੁਤ' (ਸੂਤਰ) ਅਤੇ 'ਅਭੀਜੋਮ' (ਅਭੀਧਰਮ) ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰੇਕ ਨੂੰ "ਪਿਟਕ" ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ 'ਪਿਟਕ' ਵਿਚ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ ਅਤੇ ਤਿੰਨੋਂ ਮਿਲਕੇ 'ਤ੍ਰਿਪਿਟਕ' ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। 'ਵਿਨਯ' ਵਿਚ ਬੋਧੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਓਲਡਨ ਬਰਗ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ 'ਵਿਨਯ' ਦੇ ਕਈ ਭਾਗ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਪੂਰਵ ੪੦੦ ਦੇ ਹਨ।

੫. ਡੇ; ਬੁ. ਇੰ. ਪੰ. ੧੦੮ ਤਿੱਖੁਪਾ ਚਿਤੀਯ, ੨. ੨.

੬. ਡੇ; ਬੁ. ਇੰ. ਸਫਾ ੧੦੮।

੭. ਡੇ; ਬੁ. ਇੰ. ਸਫਾ ੧੦੮-੯।

੮. ਡੇ; ਬੁ. ਇੰ. ਸਫਾ ੧੦੮।

‘ਜਾਤਕ’^੧ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਖਾਨਗੀਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਤਰਾਂ, ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਹਿਰੀਰਾਂ^੪ ਅਤੇ ਪੋਤਥਕ (ਪੁਸਤਕ) ਦਾਪ ਟੱਬਰ ਸੰਬੰਧੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ^੬, ਸਰਕਾਰੀ ਹੁਕਮਾਂ^੭ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ

੧. ਬੁੱਧ ਦੇ ਪੂਰਵ ਜਨਮਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਤਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੋਧੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਗ ਭਗ ੫੫੦ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ੨੨ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਕਥਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋਤਵਨ ਵਿਚ ਅਨਾਥਪਿੰਡਕ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਜਦੋਂ ਬੁੱਧ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਖਾਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਠਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹੋ ਕਥਾ ਕਹੀ ਸੀ। ਕਥਾ ਦੇ ਪੂਰਨ ਹੋਣ ਤੇ ਬੁੱਧ ਨੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੇ (ਅਜੋਕੇ) ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਕਥਾ ਦੇ ਵੇਲੇ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਕੌਣ ਕੌਣ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵੀ ਪਤਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਫਲਾਂ ਪਾਤਰ ਮੈਂ ਸਾਂ।

ਭਰਹੂਤ ਦੇ ਸਤੁਪ ਦੇ ਕਟਹਿਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇੱਕੀ ਜਾਤਕਾਂ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਕ ਉਪਰ ਤਾਂ ਜਾਤਕ ਵਿਚੋਂ ਗਾਥਾ ਦਾ ਇਕ ਪਾਦ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਤੁਪ ਈ: ਸ: ਪੂਰਵ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਸਦੀ ਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਜਾਤਕਾਂ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਸਿੱਧ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਉਹ ਨੰਦ ਅਤੇ ਮੌਰ੍ਯਾ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਚਾਰ ਵਿਹਾਰ ਵੀ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲੋਂ ਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਈ: ਸ: ਪੂਰਵ ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਜਾ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲੋਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਜਾਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ: ਕਾਵੇਲ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕਤਾ ਵਿਚ ੫੪੭ ਜਾਤਕਾਂ ਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ੬ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੂਲ ਡਾਕਟਰ ਫਾਸਬਾਲ ਨੇ ਰੋਮਨ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

੨. ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਇਕ ਸੇਠ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਕਟਾਹਕ ਨੇ ਇਕ ਜਾਲੀ ਚਿਠੀ (पणूण=पणू=पत्रा=पत्र) ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੇਠ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਿੱਧ ਕਰ ਕੇ ਦੂਜੇ ਸੇਠ ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਪੱਤਰ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸੇਠ ਦੀ ਮੁਹਰ (मुद्रिका=मुद्रिका) ਵੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ (ਕਟਾਹਕ ਜਾਤਕ)

ਤੱਖਸਿਲਾ (ਤਕਸ਼ਸਿਲਾ) ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਯ ਦੇ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ (ਮਹਾਸੁਤਸੋਮ ਜਾਤਕ)।

੩. ਇਕ ਰਾਜਾ, ਜਿਹੜਾ ਰਾਜ ਛੱਡ ਕੇ ਬਨਬਾਸੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸਦਾ ਚੰਗਾ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਜੋ ਕਿ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਇਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਟੈਕਸ ਮਾਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ (ਕਾਮ ਜਾਤਕ)।

ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਇਕ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਢੇ ਹੋਏ ਪਰੋਹਿਤ ਨੂੰ ਫਿਰ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਗਾਥਾ ਲਿਖ ਕੇ ਖਤ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਰਾਜ ਮੁਦ੍ਰਿਕਾ (ਰਾਜ ਮੁਦ੍ਰਿਕਾ) ਨਾਲ ਮੁਹਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ (ਪੁੰਣਨਦੀ ਜਾਤਕ)।

ਪੋਤਲੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ (ਅਸ਼ਮਕ) ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਨੰਦੀਸੇਨ ਨੇ ਇਕ ਸਾਸਨ ਲਿਖ ਕੇ ਦੰਤਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਕਾਲਿੰਗ ਦਾ ਹਮਲਾ ਰੋਕਿਆ ਅਤੇ ਕਾਲਿੰਗ ਦਾ ਰਾਜਾ ਲੇਖ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ (ਲੇਖੰ ਸੁਫਕਾ) ਰੁਕ ਗਿਆ। (ਚੁਲਕਾਲਿੰਗ ਜਾਤਕ)।

ਸੱਤ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਕਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਰਾਜਾ ਬ੍ਰਹਮਦੱਤ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਰਾਜ ਛੱਡੋ ਜਾ ਲੜੋ। ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਦੇ ਭਰਾ ਅਸਦਿਸ (ਅਸਦਿਸ਼) ਨੇ ਬਾਣ ਤੇ ਅੱਖਰ ਉਕਰੇ ਅਤੇ ਉਹ ਬਾਣ ਅਜਿਹੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਮਾਰਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਤੇ ਲੱਗਾ। ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਨਠ ਜਾਓ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਾਰੇ ਜਾਓਗੇ। (ਅਸਦਿਸ ਜਾਤਕ)

ਨਾਮੀ ਚੋਰ (ਜਿਵੇਂ ਅਜ ਕਲ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿਚ ‘ਨੰਬਰੀ’ ਬਦਮਾਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ) ‘ਲਿਖਿਤਕੋ ਚੋਰੋ’ ਅਰਥਾਤ ਜਿਸਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੀ ਤਰਫੋਂ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਆਗਿਆ ਨਿਕਲ ਚੁਕੀ ਹੈ, ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਚੋਰ ਬੋਧੀ ਸੰਘ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਲਗੇ ਤਾਂ ਬੁੱਧ ਨੇ ਇਸ ਬਖੇੜੇ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ (ਮਹਾਂਵੰਗ ੧੪੩)।

੪. ਇਕ ਦਿਵਾਲੀਏ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਰਜ਼ਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਤਹਿਰਾਰਾਂ (इणपणूणानि=ऋणपूण) ਲੈ ਕੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਕਮ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ। (ਰੁਰੂ ਜਾਤਕ)।

੫. ਬੂ; ਇ, ਪੇ; ਪੰ. ੫।

੬. ਇਕ ਧਨਵਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਸਤ ਸੰਭਾਲਨ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਸੰਨ ਦੇ ਬੀਜਕ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ (अक्षरानि) ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦੋਲਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ (ਕਣਹ ਜਾਤਕ)।

੭. ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਗਣੀ ਖੋਮਾਂ ਨੇ ਸੁਫਣੇ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦਾ ਹਿਰਨ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਨਾ ਮਿਲਿਆਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਇਸ ਤੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ਤੇ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਖੁਦਵਾਕੇ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਗਰ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਦਿਓ। ਉਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਇਸ ਹਿਰਨ ਦਾ ਪਤਾ ਦੇਵੇਗਾ ਉਸਨੂੰ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸੱਜੀਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ (ਰੁਰੂਜਾਤਕ)।

ਨੇਮਾਂ ਦੇ ਸਵਰਨਪੱਤਰਾਂ ਤੇ ਖੁਦਵਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

‘ਮਹਾਵੱਗ’ (ਵਿਨਯਪਿਟਕ ਦਾ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ) ਵਿਚ ‘ਲੇਖਾ’ (ਲਿਖਣਾ), ‘ਗਣਨਾ’ (ਪਹਾੜੇ) ਅਤੇ ਰੂਪ (ਹਿਸਾਬ) ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ, ਜਾਤਕਾਂ ਵਿਚ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦੇ ‘ਫਲਕ’ (ਲਕੜੀ ਦੀ ਫੱਟੀ) ਦਾ ਅਤੇ ‘ਲਲਿਤਵਿਸਤਰ’ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਦਾ ਲਿਪੀਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਤੋਂ ਚੰਦਨ ਦੀ ਫੱਟੀ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਵਰਣਕ (ਕਲਮ) ਨਾਲ ਲਿਖਣਾ ਸਿਖਣ ਦਾ ਵਿਰਤਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਉਪਰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਵਚਨ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਪੂਰਵ ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਗਲ ਸੀ; ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਲਿਖਣਾ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਢਲੀਆਂ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣ ਤਕ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਘਰੇਲੂ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ, ਪਟੀ ਪਹਾੜੇ ਅਤੇ ਹਿਸਾਬ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਜਦੋਂ ਸਾਡੀ ਮੁਢਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਢੰਗ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਅਰਥਾਤ ਲਗ ਭਗ ੨੫੦੦ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ, ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨਗੀ ਹੀ ਕੀ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਦੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲੋਂ ਤੋਂ ਉਂਝੇ ਹੀ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਗਰੰਥ ਮਹਾਂਭਾਰਤ^੬, ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ (ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ)^੭, ਕੌਟਿਲਯ ਦੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ^੮, ਵਾਤਸਯਾਯਨ ਦਾ

੧. ਰਾਜੇ ਦੀ ਅਗਿਆ ਨਾਲ ਕੁਰੁ ਜਾਤੀ ਦੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਧਾਨ ਧਰਮ (ਅਹਿੰਸਾ ਅਸਤੇਯ, ਪਰਿਯੋਗ, ਗਮਨਨਿਸ਼ੇਧ, ਮਿਥਿਆਭਾਸ਼ਨਨਿਸ਼ੇਧ ਅਤੇ ਮਧਪਾਣ ਨਿਸ਼ੇਧ) ਸੋਣ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ਤੇ ਖੁਦਵਾਏ ਗਏ (ਕੁਰੁਧਮ ਜਾਤਕ) ।

ਬੋਧੀਸਤ੍ਰ ਦੀ ਅਗਿਆ ਨਾਲ ਵਿਨਿਛੱਯਯਮ (ਵਿਨਿਸ਼੍ਚਯਯਮ) ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਖੁਦਵਾਏ ਗਏ (ਤੇਸਕੁਨ ਜਾਤਕ) ।

੨. ਉਪਾਲੀ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੇ ਰਾਜਘਰ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕੀ ਕੰਮ ਸਿਖਾਈਏ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਲੇਖਾ, ਗਣਨਾ ਅਤੇ ਰੂਪ ਸਿਖਣ ਨਾਲ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ । ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਲ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਉਂਗਲੀ, ਛਾਤੀ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਲੇਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਬੋਧੀ ਭਿਖੂ (ਸ੍ਰਮਣ) ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਭਿਖਸੂ ਸਦਾਚਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਖਾਣ ਪੀਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਣ ਲਈ ਚੰਗੇ ਬਿਸਤਰੇ (ਮਹਾਵੱਗ, ੧, ੪੯ ਭਿਖੂਪਾਚਿਤਿਯ ੬੫.੧) ।

ਕਲਿੰਗ ਦੇ ਰਾਜ ਖਾਰਵੇਲ ਦੇ ਹਾਥੀ ਗੁਫਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਉਕਤ ਰਾਜ ਦਾ ਲੇਖ, ਹਿਸਾਬ ਅਤੇ ਗਣਨਾ ਸਿਖਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ (ਜਤੋ ਲੇਖਕ੍ਰਮਗਣਨਾਕਵਹਾਰਕਿੰਸਾਰਕੇਨ ਸੁਕ੍ਰਿਯਾਕਵਦਾਨੇਨ...); ‘ਹਾਥੀਗੁੰਫਾ ਐਂਡ ਥੀ ਆਰ ਇੰਸਕ੍ਰਿਪਸ਼ਨਫ’ ਭਗਵਾਨ ਲਾਲ ਇੰਦਰਜੀ ਦਵਾਰਾ ਸੰਪਾਦਤ, ਪੰ. ੨੨ ।

੩. ਗੁਲਾਮ ਕਟਾਹਕ ਸੇਠ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਤਖਤੀ ਚੁਕ ਕੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸਕੂਲ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਉਥੇ ਹੀ ਉਹਨੇ ਲਿਖਣਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸਿਖਿਆ (ਕਟਾਹਕ ਜਾਤਕ)

੪. ਰਾਜਿਸਥਾਨ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਵੀ ਲੱਕੜ ਦੀ ਗੋਲ ਤਿੱਖੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੀ ਕਲਮ ਨੂੰ, ਜਿਹਦੇ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਪੱਟੀ ਤੇ ਸੁਰਖੀ ਵਿਛਾ ਕੇ ਅੱਖਰ ਬਣਾਉਣਾ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ, ਬਰਥਾ ਜਾਂ ਬਰਤਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

੫. ਲਲਿਤਵਿਸਤਰ, ਅਧਿਆਇ, ੧੦ (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ, ਪੰ. ੧੮੧—੫) ।

੬. ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਕਰਤਾ ਵਿਆਸ ਨੇ ਆਪ ਗਣੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਉਕਤ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਮੰਨਿਆ (ਆਦਿ-ਪਰਵ, ੧.੧੧੨) ।

੭. ਵਸਿਸ਼ਟ ਧਰਮ ਸੂਤਰ (੧੬. ੧੦, ੧੪-੧੫) ਵਿਚ ਨਿਆਇ ਕਰਤਾ ਦੇ ਕੋਲ ਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਨੁਸਮ੍ਰਿਤੀ (੮.੧੬੮) ਵਿਚ ਜਬਰਨ ਲਿਖਵਾਏ ਹੋਏ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਸਾਰੀਆਂ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਲੇਖ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਉਹਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ; ਕੇਵਲ ਦੋ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ।

੮. ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੌੜੇ ਜਿਹੇ ਉਦਾਹਰਨ ਇਥੇ ਦਿੱਤੇ

ਗ੍ਰੰਥ^੧ (ਪੁਸਤਕ) ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਉਸੇ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦ ਕੰਨਾਂ ਤੇ ਧਰੁਵ ਸਵਸਿਤਕ ਆਦਿ ਦੇ ਅਤੇ ਪੰਚ ਅਤੇ ਅਠ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਨ ਕੱਟੇ ਅਤੇ ਛੇਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ^੨।

ਦੇਣ ਨਾਲ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ। ਵੈਸੇ ਸਿਰਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਵਰਣਾ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਹੈ ਉਹਦੇ ਸਥਾਨਕ ਅਨ ਨਾਲ ਅ—੧, ਇ—੨, ਉ—੩, ਆਦਿ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਪਾਣਿਨੀ ਦੇ ਸਵਰਿਤ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਕਾਤਯਾਯਨ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਅਪੀਕਾਰ ਵਧੇਰੀ ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਲ (= ਵਰਣ) ਘੱਟ ਹੈ ਉਥੇ ਅਪੀਕਾਰ ਜਤਲਾਨ ਵਾਲੇ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਾਣਿਨੀ ਨੇ “ਪ੍ਰਾਕ੍” (ਫਲਾਂ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸੂਤਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ) ਲਾਇਆ ਹੈ) ਪਤੰਜਲੀ—ਅਥੇਦਾਨੀ ਯਤ੍ਰਾਲਪੀਯਾ ਸੋऽਲ : ਭ੍ਰੂਯਸ਼ਚ ਯੋਗਾਨਖਿਅਾਰੋऽਨੁਕਰੰਤੇ ਕਥੰ ਤਤ੍ਰ ਕਰੰਯਸ੍ ? ਕਾਤਯਾਯਨ—ਭ੍ਰੂਯਸਿ ਪ੍ਰਾਗ੍ਵਚਨਸ੍ ਪਤੰਜਲੀ— ਭ੍ਰੂਯਸਿ ਪ੍ਰਾਗ੍ਵਚਨੰ ਕਰੰਯਸ੍ ਭ੍ਰੂਯਸਿ ਪ੍ਰਾਗ੍ਮੁਤ ਙ੍ਯਿਕ੍ਕਯਸ੍) ਜਿਥੇ “ਪ੍ਰਾਕ੍” ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਸੂਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਆਲ (= ਵਰਣ) ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ ੩.੧.੬੧ ਦਾ ਅਪੀਕਾਰ ੫੪੧ ਸੂਤਰਾਂ ਤੇ ਹੈ) ਉਥੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਵਰਿਤ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਣਿਨੀ ਨੇ ਜਿਥੇ ਇਹ ਅਪੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਰੀਸ਼ਵਰ’ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਰੇ ਨਿਪਾਤ ਕਰੇ ਜਾਣਗੇ। ਪ੍ਰਾਖ੍ਰੀਯਰਾਜਿਪਾਤਾ ਪਾ: ੧.੪.੨੬) ਉਥੇ ਸੁਪ “ਈਸ਼ਵਰ” ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਵਰਤ ਕੇ ਬਨਾਵਟ “ਰੀਸ਼ਵਰ” ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰੀਸ਼ਵਰ ਸ਼ਬਦ ਜਿਥੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਹੀ ਇਹ ਅਪੀਕਾਰ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਅਖਿਰੀਯਰੇ ੧.੪.੬੭)

ਅਗੇ ਜਿਥੇ ਈਸ਼ਵਰ ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ ਹੈ (ਵੈਸ਼ਵਰੇ ਤੋਸੁਨ੍ਕਸੁਨੈ ੩੪.੧੩) ਉਥੇ ਤਕ ਇਹ ਅਪੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ। ਉਂਝ “ਰੀਸ਼ਵਰ” ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਨ ਨਾਲ ਦੋ ਹੀ ਗਲਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਾਂ ਤਾਂ ਪਾਣਿਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੱਗੋਂ ਦੇ ਸੂਤਰ ਤੋੜੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਟ ਲਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ “ਰੀਸ਼ਵਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ, ਜਾਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਆਕਰਨ ਲਿਖ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜੀਹਦੀ ਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਅਪੀਕਾਰ ਸੂਤ੍ਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੇ। ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਮੰਨਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਣਿਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੀ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਧਾਤੂ=ਪਾਠਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫਣ ਆਦਿ ਸਤ ਧਾਤੂਆਂ ਨੂੰ (ਫਲਾਂ ਸਪਤਾਨਾਂ ੬-੪-੧੨੨) ਜਕਖਸਿਤੀ ਆਦਿ ੬ ਧਾਤੂਆਂ (ਜ਼ਚਿਤ੍ਯਾਦਯ: ਷ਟ੍ ੬.੧.੬) ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਪਾਣਿਨੀ ਨੇ ਸੂਤ੍ਰ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਧਾਤੂ=ਪਾਠ ਰੱਟ ਰਖਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਇਹ ਕਿ ਧਾਤੂ ਪਾਠ ਦੀ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ।

੧. ਗਰੰਥ ਸ਼ਬਦ ਪਾਣਿਨੀ ਨੇ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੈ (ਸਮੁਦਾਭਯੋ ਯਸੋऽਯੰਥੇ ੧.੩.੭੨; ਅਖਿ- ਕ੍ਰੁਯ ਕ੍ਰੁਯੇ ਖੰਥੇ ੪.੩.੮੭; ਕ੍ਰੁਯੇ ਖੰਥੇ ੪.੩. ੧੧੬ ਆਦਿ) ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਨੇ ਕਹੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਹਨ (ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਤਕ ਹਿੰਦੂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਬਣਾਈ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ) ‘ਪ੍ਰੋਕ੍’ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ‘ਕ੍ਰੁਯ’ ਨਹੀਂ ਤੇਜ ਪ੍ਰੋਕ੍ਰਸ੍ ੪.੩.੧੦੧); ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਕ੍ਰ ਵਿਚ ‘ਪ੍ਰੋਕ੍ਰ ਪੁਰਾਣਪ੍ਰੋਕ੍ਰ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਕੁਝ ਵੇਦ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਾਣਿਨੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਉਸੇ ਦੇ ਕਾਲ ਦੇ (ਪੁਰਾਣਪ੍ਰੋਕ੍ਰੇਪੁਸ਼ਾਵ੍ਸ੍ਯ ਕਲਪੇਸੁ ੪.੩.੧੦੨ ਵਾਰਿਕਿ ਤੁਲਯ ਕਾਲਕ੍ਵਾਤ੍) ਪਰ ਪਰਾਸ਼ਰ (ਪਰਾਸ਼ਰ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ) ਅਤੇ ਕਰਮਦ ਦੇ “ਭਿਖਸੂ ਸੂਤ੍ਰ” ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਹਾਲੀ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਾਸ਼ਵ ਦੇ “ਨਟ ਸੂਤਰ” ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ “ਯੋਕ੍ਰ” ਵਿਚ ਗਿਣਾਇਆ ਹੈ। ਜੇ ਵੀ ਹੋਵੇ “ਭਿਖਸੂ ਸ਼ਾਸਤਰ” ਅਤੇ ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਦੋ ਦੋ ਸੂਤ੍ਰ ਗ੍ਰੰਥ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ (ਪਾਰਾਸ਼ਰ੍ਯ ਸ਼ਿਲਾਲਿਯਾਂ ਮਿਚ੍ਯੁਨਸ੍- ਰਤ੍ਰਯੋ। ਕਸੰਦ ਕ੍ਰੁਸ਼ਾਸ਼ਵਾਦਿਨਿ ੪੩ ੧੧੦-੧੧) ਨਵੀਨ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲੇ ਬਣਾਏ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ “ਉਪਗਿਆਤ” ਕਿਹਾ ਹੈ (ਤਪਜ਼ਾਯੇ ੪,੩.੧੧੨ ਤਪਜ਼ੋਪਕ੍ਰਸ ਨਦਕ੍ਰਾਰਿਚਕ੍ਰਯਾਸਾਯਾਂ ੧.੪.੨੧) ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ (ਅਖਿਕ੍ਰੁਯ) ਬਣੇ ਹੋਏ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਿਸੂਕ੍ਰੀਦੀਯ (ਬਚਿਆਂ ਦੇ ਰੋਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ), “ਯਮਸਭੀਯ” (ਯਮ ਦੀ ਸਭਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ), ਦੋ ਨਾਂ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬਣਿਆ ਗ੍ਰੰਥ” (ਜਿਵੇਂ ਅਰਨੀ ਕਾਸ਼ਯਪੀਯ---ਇਹ ਨਾਂ ਪਾਣਿਨੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ) ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰ ਜਨਨੀਯ” (ਇੰਦ੍ਰ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥ) ਦੇ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ “ਆਦਿ” ਲਾ ਕੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਗ੍ਰੰਥ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਣਗੇ (ਸ਼ਿਸ਼ੁਕ੍ਰੁਯਸਮਸਮਫ੍ਰੈਂਦ੍ਰਜਨਨਾ- ਦਿਯਸ਼ਾਚਕ੍ਰ: ੪.੩. ੮੮)) ਇੰਝ ਪਾਣਿਨੀ ਨੇ ਕੇਵਲ “ਗ੍ਰੰਥ” ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸਗੋਂ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ਪਾਣਿਨੀ ਦੇ ਸੂਤ੍ਰ “ਕ੍ਰੁਯੇ ਖੰਥੇ” (੪.੩.੮੭) ਦੇ ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਕਾਤਯਾਯਨ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਯਕਾਰ ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ “ਵਾਸਵਦੱਤਾ” “ਸੁਮਨੋਤੱਰਾ” ਅਤੇ “ਭੈਮਰਥੀ” ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

੨. ਕ੍ਰੁਯੋਂ ਲਕ੍ਰਣਸ੍ਯ ਵਿਛਾਏ ਪਛਮਣਿਮਿਕ੍ਰ ਙ੍ਯਿਕ੍ਰਿਕ੍ਰਸੁ ਕ੍ਰੁਸ੍ਵਸ੍ਤਿਕ੍ਰਸ੍ਯ ੬.੩.੧੧੨ ਕ੍ਰੁਯੋਂ ਕ੍ਰੁਯੋਂ ਲਕ੍ਰਣਾਤ੍ ੬.੨.੧੧੨) ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਤਰਾਂ ਤੇ ਕਾਸ਼ਿਕਾਰਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦਸਣ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਭਾਗ ਜਤਲਾਉਣ ਲਈ ਦਾਂਤਲੀ ਆਦਿ ਦੇ ਜੋ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਖਸ਼ਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਣਿਨੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸ਼ਟ ਕਰਨ : ਗੋ ਜਾਂ ਅਸ਼ਟਕਰਨੀ ਗੋ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਢਲਦ ਜਾਂ ਗਾਂ ਦੇ ਕੰਨ ਤੇ ਪਹਿਚਾਣ ਲਈ ਅੱਠ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਿਆ ਹੋਵੇ। ਇੰਝ ਹੀ ਪੰਜ ਕਰਨੀ, ਸਵਸਿਤ ਕਰਨੀ ਆਦਿ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ “ਅੱਠ ਕੰਨਾਂ ਵਾਲੀ” ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਸਫਾ ੭ ਦੇ ਟਿੱਪਣ ੬ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਆਪਿਸ਼ਲਿਰ ਸਫੋਟਾਨਯਨ੩, ਗਾਗਰਯਯ, ਸ਼ਾਕਲਯ੫, ਸ਼ਾਕਟਾਇਨ੬, ਗਾਲਵ੭, ਭਾਰਦਵਜ੮, ਕਾਸ਼ਯਪ੯, ਚਾਕਰਵਰਮਣ੧੦, ਅਤੇ ਸੇਨਾਕ੧੧ ਨਾਮੀ ਵਯਾਕਰਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਪਾਣਿਨੀ ਨੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਪਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਪਾਣਿਨੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਯਾਸਕ ਨੇ ਨਿਰੁਕਤ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਔਦੰਬਰਾਯਣ, ਕ੍ਰੋਸ਼ਟ੍ਰਕੀ, ਸਤਬਲਾਕਸ਼ ਮੋਦ੍ਰਗਲਯ, ਸ਼ਾਕਪੂਣੀ, ਸ਼ਾਕਟਾਯਨ, ਸਥੋਲਾਸ਼ਟੀਵੀ, ਆਗਰਾਯਣ ਔਪਮਨ੍ਯਵ ਔਰਣਵਾਭ, ਕਾਤਥੱਕਯ, ਕੋਤਸ ਗਰ੍ਗਯ ਗਾਲਵ, ਚਰਮ ਸਿਰਸ, ਤੈਟੀਕਿ ਵਾਰ੍ਸ਼ਯਾਯਣੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਕਲਯ ਨਾਮੀ ਵਿਆਕਰਣੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਰੁਕਤਕਾਰਾ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੱਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ੧੨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਣਿਨੀ ਅਤੇ ਯਾਸਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਕਰਣ ਅਤੇ ਨਿਰੁਕਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਮਿਲਦੇ੧੩ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁਣ ਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ।

ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੱਡੇ ਅੱਡ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ । ਅਥਰਵਵੇਦ ਸੰਹਿਤਾ ਵਿਚ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਛੁਰੇ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਕੰਨਾਂ ਤੇ ਮਿਥੁਨ (ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖ) ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ (ਅਥਰਵਵੇਦ ਸੰਹਿਤਾ ੬.੧.੪੧) ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਛੇਦਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਭੈੜਾ ਦਸਿਆ ਹੈ (੧੨.੪.੬) ਮੈਤਰਾਯਣੀ ਸੰਹਿਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਕਰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੇਵਤੀ ਨਖਸ਼ਤ੍ਰ ਵਿਚ ਇਹ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਸਮਿਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਕੇਵਲ ਸੱਜੇ ਕੰਨ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਕੰਨਾਂ ਤੇ ਵੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਗਦ੍ਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ “ਸਥੂਲਾਕਰਣੀ” (ਬੰਭੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲੀ) ਦਾਂਤਰਾ ਕਰਣੀ (ਦਾਂਤਲੀ ਦੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲੀ) ‘ਕਰਕਰਿ ਕਰਣੀ’ (ਵੀਣਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲੀ) ਆਦਿ । ਅਲਗ ਅਲਗ ਅਲਗ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਅਲਗ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ— ਵਸਿਸ਼ਟ ਦੀ “ਸਥੂਲਾ ਕਰਣੀ” ਜਮਦਗਨੀ ਦੀ “ਕਰਕਰਿ ਕਰਣੀ” ਆਦਿ । ਬਾਣ ਦੇ ਫਲ ਤੋਂ ਜਾਂ ਲੋਹੇ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਜਾਂ ਤਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤਾਂਬੇ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਏ ਜਾਂ ਸਾਂਠੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਗਿੱਲਾ ਕਰਕੇ ਉਹਦੇ ਡੰਡਲ ਨਾਲ (ਮੈਤ੍ਰਾਯਣੀ ਸੰਹਿਤਾ; ੪.੨.੯)

੧. ਸਹਾਨ੍ ਬ੍ਰੀਹ੍ਯਪਰਾਹ੍ਣਾਮਾਰਤ(੬. ੨. ੩੮)

੨. ਵਾਸੁਪ੍ਯਾਪਿਸ਼ਲੇ: (੬. ੧. ੬੨)

੩. ਅਕਙ੍ ਸਫੋਟਾਯਨਸ੍ਯ (੬. ੧. ੧੨੩)

੪. ਐਤੋ ਗਾਗ੍ਯਸ੍ਯ (੮. ੩. ੨੦)

੫. ਲੋਪ: ਸ਼ਾਕਲ੍ਯਸ੍ਯ (੮. ੩. ੧੬)

੬. ਲਙ: ਸ਼ਾਕਟਾਯਨਸ੍ਯੈਵ ੩. ੪. ੧੧੧) ਡਾਕਟਰ ਔਪਰਟ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਾਕਟਾਯਨ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ ਅਭਯਚੰਦਸੂਰ ਦੀ ਟੀਕਾ ਸਹਿਤ ਛਪਵਾਇਆ ਹੈ ਉਹ ਪਾਣਿਨੀ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਾਕਟਾਯਨ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜੈਨ ਸ਼ਾਕਟਾਯਨ ਦਾ ਨਵਾਂ ਵਿਆਕਰਣ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਦੀ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਕੂਟ (ਗਠੌੜ) ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਮੋਘਵਰਸ਼ (ਪਹਿਲਾ) ਦੇ ਵੇਲੇ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਸੀ ।

੭. ਙਕੋ ਫ਼ਸ਼ੋਙਙਯੋ ਗਾਲਵਸ੍ਯ (੬. ੩. ੬੧)

੮. ਐਤੋ ਮਾਰਦ੍ਰਾਯਸ੍ਯ (੭. ੨. ੬੩)

੯. ਰੁਥਿਸ੍ਰਿਥਿਕ੍ਰੁਥੋ: ,ਕਾਸ਼ਯਪਸ੍ਯ (੧. ੨. ੨੫)

੧੦. ਙੰਚਾਕ੍ਰਵਰ੍ਸ਼ਣਸ੍ਯ (੬. ੧. ੧੩੦)

੧੧. ਗਿਰੇਸ਼੍ਰ ਸੇਨਕਸ੍ਯ (੫. ੪. ੧੧੨)

੧੨. ਵੇਖੋ, ਕ੍ਰਮਵਾਰ, ਯਾਸਕ ਦਾ ਨਿਰੁਕਤ— ੧. ੨.੧੭; ੮. ੨. ੧; ੧੧. ੬. ੩; ੭. ੧੪. ੬; ੧. ੩. ੩. ੧੦. ੧. ੩; ੧੦. ੮. ੬; ੧੦. ੮. ੧੦; ੭. ੧੫. ੧; ੮. ੫. ੩; ੧. ੧੫. ੨; ੧. ੩. ੫; ੪. ੩. ੨; ੩. ੧੫. ੧ ੪. ੩. ੨; ੧. ੨. ੮; ਅਤੇ ੬. ੨੮. ੩ ।

੧੩. ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਯਾਸਕ ਜਾਂ ਪਾਣਿਨੀ ਨੇ ਏਨੇ ਆਚਾਰਯਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਨਵਾਂ ਨਿਰੁਕਤ ਜਾਂ ਵਿਆਕਰਣ ਬਣਾਇਆ ਹੋਵੇ । ਜੇਕਰ ਓਸ ਵੇਲੇ ਲਿਖਣਾ ਜਾਂ ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤਾਂ ਕੀ ਪਾਣਿਨੀ ਅਤੇ ਯਾਸਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਆਚਾਰਯਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦ ਦੇ ਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੱਤੇ ਸੁਣਦੇ ਗਏ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਨਿਬੰਧ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪ ਰਟਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰਟਾਉਂਦੇ ਗਏ ਹੋਣਗੇ ।

ਛਾਂਦੋਗ੍ਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ “ਅਖਰ” ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ “ੜ” “ਙ” ਅਤੇ “ਏ” ਸਵਰ “ੜਕਾਰ”, “ਙਕਾਰ” ਅਤੇ “ਏਕਾਰ” ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸਵਰਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇੰਦ੍ਰ ਤੋਂ ਉਸਮਨ ਦਾ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਪਰਸ਼ਵਰਣਾ ਦਾ ਮੌਤ ਨਾਲ ਦਸਿਆ ਹੈ ।੪ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਤੈਤਿਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਟ ਵਿਚ ਵਰਣ ਅਤੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।੫

ਐਤਰੇਯ ਆਰਣਯਕ ਵਿਚ ਉਸਮਨ, ਸਪਰਸ਼, ਸਵਰ ਅਤੇ ਅੰਤ : ਸ੍ਰਬੰਦ ਦਾ ਵਿਅੰਜਨ ਅਤੇ ਘੋਸ਼ ਦਾ ਠਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਾਰ (ਮੂਰਧਨੀ) ਦੇ ਕਕਾਰ ਅਤੇ ਸਕਾਰ (ਦੰਤਯ) ਤੋਂ ਭੇਦ ਦਾ ਅਤੇ ਸੰਧੀ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸ਼ਾਖਯਨ ਆਰਣਯਕ ਵਿਚ ਵੀ ਹਨ ।

ਐਤਰੇਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ “ਔੜਸ” ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਅਕਾਰ, ਉਕਾਰ ਅਤੇ ਮਕਾਰ ਵਰਣਾ ਦੇ ਸਯੋਗ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਦਸਿਆ ਹੈ ।੧੦

ਸਤਪੱਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ “ਇਕ ਵਚਨ” ਬਹੁ ਵਚਨ^{੧੧} ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਲਿੰਗਾਂ^{੧੨} ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ

੧. ਪਾਣਿਨੀ ਦੇ ਸੂਤਰ ਪਾਠ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ (੧. ੪. ੭੬) ਅਤੇ ਗਣ ਪਾਠ ਵਿਚ ਦੋ ਥਾਂ (ਰਿਗਯਨਾਦਿ ੪.੩.੨੩) ਵੇਤਨਾਦਿ (੪, ੪. ੧੨) ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

੨. ਹਿੰਕਾਰ इति ज्यक्षरं प्रस्ताव इति ज्यक्षरं तत्समं ।੧।
 ਆਦਿਰਿਤਿ ਦਵ੍ਯਕ੍ਸ਼ਰੰ (ਙਾਂਦੋਗ੍ਯ ਉਪ ੨.੧੦.) ।

“ਅੱਖਸ਼ਰ” ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸੁਨਿਆਤਮਕ (ਉੱਚਾਰਿਤ) ਅਤੇ ਸੰਕੇਤਾਤਮਕ (ਲਿਖਿਤ), ਪਰ “ਵਰਣ” ਸ਼ਬਦ ਕੇਵਲ ਸੰਕੇਤਾਤਮਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਈ (“ਵਰਣ ਧਾਤੂ ਤੋਂ==ਰੰਗਨਾ ਜਾਂ ਬਨਾਣਾ) ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕਾਰ, ਉਕਾਰ ਆਦਿ “ਕਾਰ” ਕ੍ਰਿਪਾਤੂ==ਕਰਨਾ) ਕੇਵਲ ਵਰਣ ਲਈ; ਜਾਂ ਵਰਣ ਅਤੇ ਕਾਰ ਪ੍ਰਤੱਯ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਿਤ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ ।

੩. व्यग्रिरीकारः ज्यादित्य जकारी निहव एकारः (ਙਾਂਦੋਗ੍ਯ ਉਪ. ੧. ੧੩)

੪. सर्वे स्त्ररा इन्द्रस्यात्मानः सर्वे ऊरमाणः प्रजापतेरात्मानः सर्वे स्पर्शा मत्योरात्मानः यदि स्वरेषूपाल भेतेन्द्र ५ शरणां (ਙਾਂਦੋਗ੍ਯ ਉਪ. ਟੁ: ੨੨. ੩.)

੫. वर्णः स्वरः । मात्रा बलम् (ਨੈਤਿਰੀਯ ਉਪ. ੧. ੧.)

6. तस्यैतस्यात्मनः प्राण ऊष्मरूपमस्थीनि स्पर्शरूपं मज्जानः स्वररूपं मांसं लोहितमित्येदन्य-
 च्चतुर्थमन्तःस्था रूपमिति (ਏ. ਆ. 3.2.1)

7. तस्य यानि व्यंजनानि तञ्छरीरं यो घोषः स आत्मा य ऊष्माणाः स प्राणः (ਏ. ਆ. 2.2.4)

8. म यदि विचिकित्सेत्सणकारं ब्रह्माणो ३ अणकारा ३ इति . . . मषकारं ब्रह्माणो ३ उषकारा ३ इति (ਏ. ਆ. 3.26)

9. पूर्वमेवाक्षरं पूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपं योऽवकाशः पूर्वरूपोत्तररूपे अन्तरेण येन सन्धि विवर्तयति येन स्वरास्वरं विजानाति येन मात्रामात्रां विभजते . . . (सन्धिविज्ञपनी साम (ਏ. ਆ. 3.1.5)

10. तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति तानेकधा समभरत्-
 देतदो ३ मिति (ਏ.ਬਾ.5.32). ਏਸਾ ਹੀ ਕੌਸ਼ੀਤਕੀ ਬ੍ਰਹ੍ਮਣ (26.5) ਔਰ ਆਸ਼ਵਲਾਯਨ ਐਤਸੂਤ੍ਰ (10.4) ਮੇਂ ਭੀ ਲਿਖਾ ਮਿਲਤਾ ਹੈ.

11. अथो नेदेक वचनेन बहुवचनं व्यवायामेति (शतपथ ब्रा 13.5.1.18)

12. त्रधाविहिता इष्टका उपधीयन्ते पुंनामन्यः स्त्रीनामन्यो नपुंसकनामन्यस्त्रेधाविहितानि उ एवे-
 मानि पुरुषस्याङ्गानि पुंनामानि स्त्रीनामानि नपुंसकनामानि (शतपथ ब्रा 10.5.12)
 वाक् ह एवैतत्सर्वं यत्स्त्री पुमान् नपुंसकं (शतपथ 10.5.1.3)

ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਤੈਤਿਰੀਯ ਸੰਹਿਤਾ ਵਿਚ ਐਂਦ੍ਰਵਾਯਵ ਨਾਮੀ ਗ੍ਰਹਿ (ਸੋਮ ਪਾਤ੍ਰ) ਦੋਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ (ਇੰਦ੍ਰ ਅਤੇ ਵਾਯੂ) ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਦੇ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ (ਪਹਿਲੇ) ਵਾਣੀ ਅਸ਼ਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਅਨਿਯਮਤ (ਬਿਨਾਂ ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ) ਸੀ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਇੰਦ੍ਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਹਦਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਵਿਆਕਰਣ (ਨਿਯਮ ਬੰਦਨ) ਕਰ ਦਿਓ। ਇੰਦ੍ਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਮੈਂ (ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ) ਇਹ ਵਰ ਮੰਗਦਾ ਹਾਂ ਇਹ (ਸੋਮਪਾਤ੍ਰ) ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਵਾਯੂ ਲਈ ਇਕੋ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਐਂਦ੍ਰਵਾਯਵ ਗ੍ਰਹਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰ ਨੇ ਵਾਣੀ ਨੂੰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪਕੜ ਕੇ ਨਿਯਮ ਬੱਧ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਵਾਣੀ ਵਿਆਕ੍ਰਿਤ (ਵਿਆਕਰਣ ਵਾਲੀ, ਨਿਯਮ ਬੱਧ) ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।^੧ ਇਹੋ ਕਥਾ ਸਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿ—ਆ— ਭ੍ਰੁ ਧਾਤੂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ “ਜਿਰ੍—ਕਥ” ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ “ਨਿਰਵਾਚਨ” ਅਤੇ “ਨਿਰੁਕਤ” ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਏ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦ੍ਰ ਨੇ ਪਸੂ, ਵਯਸ, (ਪਖਸ਼ੀ) ਅਤੇ ਸਰੀਸ੍ਰਿਪਿਆਂ (ਰੀਂਗਣ ਵਾਲੇ) ਦੀ ਵਾਣੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹਦੇ ਚੌਥੇ ਅੰਸ਼ ਅਰਥਾਤ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਾਣੀ ਦਾ ਨਿਰਵਾਚਨ (ਵਿਆਕਰਣ) ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚੋਂ ਚੌਥਾ ਭਾਗ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਸੀ।^੨

ਉਪਰ ਦਿੱਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਆਰਨਯਕ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਸ ਤੈਤਿਰੀਯ ਸੰਹਿਤਾ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤਕ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਵਿਆਕਰਣ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਪਾਰੀਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀਆਂ ਉਹ ਛੰਦਬੱਧ ਗੀਤ ਅਤੇ ਭਜਨ ਅਵਸ਼ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵਰ, ਵਿਅੰਜਨ, ਘੋਸ਼, ਸੰਧੀ, ਇਕ ਵਚਨ, ਬਹੁਵਚਨ, ਲਿੰਗ ਆਦਿ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਪਾਰੀਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹਦਾ ਪਰਤੱਖ ਉਦਾਹਰਣ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਲੀ ਭਾਂਤੀ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ੩੧੩੪੧੫੩੮੬ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ੧੮੫੩੬੫੭੮ ਮਨੁੱਖ ਲਿਖਣਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ੨੬੪੮੭੫੮੧੧ ਹਾਲੇ ਤਕ ਵੀ ਲਿਖਣਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ।^੩ ਉਹਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਰੀਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ। ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਿਖਣ ਕਲਾ ਦੀ ਉੱਨਤ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਫਰੋਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰਚਨਹਾਰ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਪਾਰੀਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਅੜਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਸੰਭ ਅਤੇ ਮੁਢਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਕੋਲ ਲਿਖਿਤ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਲਿਖਣ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਬਣਾਏ ਹਨ।

ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਗਾਯਤ੍ਰੀ ਉਸ਼ਿਣਰ, ਅਨੁਸ਼ਟੁਭ, ਬ੍ਰਿਹਤੀ ਵਿਰਾਜ ਤ੍ਰਿਸ਼ਟੁਭ ਅਤੇ ਜਗਤੀ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਨਾ ਮਿਲਦੇ ਛੰਦ ਹਨ।^੪ ਵਾਜਸਨੇਈ ਸੰਹਿਤਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ “ਪੰਕਤੀ” ਛੰਦ ਦਾ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਵੀਪਦਾ ਤ੍ਰੀਪਦਾ, ਚਤੁਸ਼ਪਦਾ ਸ਼ਟਪਦਾ, ਕਕੁਭ ਆਦਿ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਭੇਦ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ।^੫ ਅਥਰਵਵੇਦ

1. वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत् ते देव इन्द्रमब्रुवन् 'इमां नो व्याकुरु इति सोऽब्रवीद्वरं वृणै मह्यं चैवैष वायवे च सह गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्यते तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुद्यते तस्मात्सकृदिन्द्राव मध्यतो गृह्यते (तैत्ति स 6.4.7)

੨. ਸਤਪਥ ਬ੍ਰਾ. ੪. ੧. ੩ ੧੨. ੧੫--੧੬।

੩. ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੧੬੧੧ ਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਜਿਲਬ ੧ ਭਾਗ ੨ ਮਫਾ ੭੦ - ੭੧

੪. ਰਿਗਵੇਦ ਸੰਹਿਤਾ (੧੦.੧੩.੧੯; ੧੦,੧੩੨,੩੪).

੫. ਯਜੁਰਵੇਦ ਸੰਹਿਤਾ (੧੧.੮; ੧੪.੧੯; ੨੩.੩੩; ੨੮.੧੪, ਆਦਿ)

ਵਿਚ ਭਿੱਨ ਭਿੱਨ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅੱਡੋ ਅੱਡ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਤੀਰਿਕਤ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਛੰਦਾ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ੧੫ ਲਿਖੀ ਹੈ^੧। ਸਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਮੁਖ ਛੰਦਾ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ੮ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ^੨ ਅਤੇ ਤੈੱਤਿਰੀਯ ਸੰਹਿਤਾ^੩, ਮੈਤ੍ਰਾਯਣੀ, ਸੰਹਿਤਾ^੪, ਕਾਠਕ ਸੰਹਿਤਾ^੫ ਅਤੇ ਸਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ^੬ ਵਿਚ ਕਈ ਛੰਦਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਦਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਤਕ ਗਿਣਾਈ ਹੈ।

ਲਿਖਣਾ ਨਾ ਜਾਨਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਛੰਦ ਬੱਧ ਗੀਤ ਅਤੇ ਭਜਨ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਸਾਡੇ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ੬੫ ਵਿਚੋਂ ਇਕੋ ਲਿਖਣ ਜਾਣਦੀ ਹੈ^੭ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਸੰਸਾਰਿਕ ਉਤਸਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਤੇ ਅਤੇ ਚੌਪਾਸਿਆਂ ਹੌਲੀ ਆਦਿ ਤਿਹਾਰ ਦੇ ਗੀਤ ਅਤੇ ਕਈ ਭਜਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ, ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਜਾਂ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਹਨ, ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਕਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਹਿਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਧ ਜਾਵੇ, ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਲੇਸ਼ ਮਾਤ੍ਰ ਵੀ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰਚਨਹਾਰਾ ਹੀ ਛੰਦਾ ਵਿਚ ਬਨੇ ਸਾਹਿੱਤਸਾਗਰ ਨੂੰ ਮੱਥ ਕੇ ਹਰੇਕ ਛੰਦ ਦੇ ਅੱਖਰ ਜਾਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਗ ਨਿਯਤ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਆਪਣੇ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਰਵਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਿਖਣਾ ਨਾ ਜਾਨਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਛੰਦਾ ਦਾ ਨਾਮ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਲੌਕਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਬੜਾ ਹੀ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਇਕ ਇਕ ਛੰਦ ਦੇ ਅਨੇਕ ਭੇਦ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾ ਵੀ ਅੱਡੋ ਅੱਡ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਨ ਵਾਲੇ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਆਦਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਕਲਾ ਦੀ ਉੱਨਤ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀ ਨਾਭਾਨੇਦਿਸ਼ਟ ਹਜ਼ਾਰ ਅਸ਼ਟ ਕਰਣੀ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਾਜਾ ਸਾਵਰਣੀ ਅੰਕ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।^੮ ਇਥੇ “ਅਸ਼ਟਕਰਣੀ” ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੇ ਕੰਨ ਤੇ ਅੱਠ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੋਵੇ।^੯ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜੁਆ ਖੇਡਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ

੧. ਅਥਰਵਵੇ ਸੰਹਿਤਾ (੮.੯.੧੯)
੨. ਕਿਰਾਫਏਸਾਨਿ ਫ਼ਨ੍ਦਾਂਸਿ (ਪਾ.ਬ੍ਰਾ.੮.੩.੩.੬).
੩. ਸਪ੍ਤਾਕਸ਼ਰੰ ਪ੍ਰਥਮੰ ਪਦੰ ਅ਷ਟਾਕਸ਼ਰਾਣਿ ਤ੍ਰੀਣਿ . . . ਯਦਾ਷ਟਾਕਸ਼ਰਾ ਤੇਨ ਗਾਯਤ੍ਰੀ ਯਦੇਕਾਦਸ਼ਾਕਸ਼ਰਾ ਤੇਨ ਤ੍ਰਿ਷ਟੁਕ੍ਯਦ੍ਵਾਦਸ਼ਾਕਸ਼ਰਾ ਤੇਨ ਜਗਤੀ . . . ਸਪ੍ਤਪਦਾਸ਼ਕਵਰੀ (ਤੈੱਤਿਰੀਯ ਸੰਹਿਤਾ ੬.੧.੧.੬.੭)
੪. ਅਨੁਸ਼੍ਟੁਮੰ . . . ਚਤੁਰ੍ਥਾ ਛੇਤਸ੍ਯਾ ਅ਷ਟਾ ਅ਷ਟਾ ਅਕਸ਼ਰਾਣਿ ਬ੍ਰਹ੍ਮਣੀ—ਚਤੁਰ੍ਥਾ ਛੇਤਸ੍ਯਾ ਨਕ ਨਕਾ-ਕਸ਼ਰਾਣਿ । (ਮੈਤ੍ਰਾਯਣੀ ਸੰਹਿਤਾ ੧. ੧੧. ੧੦)
੫. ਗਾਯਤ੍ਰੀ . . . ਚਤੁਰ੍ਥਾ ਹਿ ਤਸ੍ਯਾ਷੍ ਅ਷ਟਾ ਅ਷ਟਾ ਷ਅਕਸ਼ਰਾਣਿ ਤ਷੍ਠ੍ਰਾਣਿ . . . ਚਤੁਰ੍ਥਾ ਹਿ ਤਸ੍ਯਾਸ੍ਸਪ੍ਤ ਸਪ੍ਤਾਕਸ਼ਰਾਣਿ । (ਕਾਠਕ ਸੰਹਿਤਾ ੧੪. ੪)
੬. ਦ੍ਵਾਦਸ਼ਾਕਸ਼ਰਾ ਕੈ ਜਗਤਿ । 4। . . . ਪਟ੍ਰਿੰਸ਼ਦਕਸ਼ਰਾ ਬ੍ਰਹ੍ਮਣਿ . . . । 8। . . . ਦਸ਼ਾਕਸ਼ਰਾ ਕਿਰਾਟ੍ । 11। (ਸਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ੮.੩.) ਆਦਿ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ।)
੭. ਭਾਰਤ ਦੀ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੧੬੧੧ ਦੀ ਮਦਦਮ ਸੁਮਾਰੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ, ਜਿਲਦ ੧ ਭਾਗ ੨ ਸਫ਼ਾ ੭੦—੭੧
੮. ਸਦਸ੍ਰੰ ਸੇ ਦਫਤੋ ਅ਷ਟਕਾਧ੍ਰ੍ਯ: (ਰਿਗਵੇਦ ਸੰਹਿਤਾ ੧੦.੬੨.੭)
੯. ਉਪਰ ਦੇਖੋ ਸਫ਼ਾ ੮, ਟਿੱਪਣੀ ੧

ਖੇਡ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪਾਸੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਕ੍ਰਿਤ, ਤੋਤਾ, ਦੁਆਪਰ ਅਤੇ ਕਲੀਯ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕ੍ਰਮਵਰ ੪,੩,੨,੧ ਦੇ ਅੰਕ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਿਖੇ ਜਾਂ ਖੁਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ੨ ਚਾਰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲਾ ਪਾਸਾ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਤ ਜਿਤਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪਾਸਾ ਸੀ੩ । ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਇਕ ਪੂਰਾ ਸੂਕਤ੪ ਜੁਆਰੀ (ਕਿਤਵ) ਦੇ ਵਿਲਾਪ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ

੧. ਕਲਿ: ਸ਼ਯਾਨੋ ਭਵਤਿ ਸੰਜਿਹਾਨਸ੍ਤੁ ਫ਼ਾਪਰ: । ਤ੍ਤਿਠੰਸ੍ਰੇਤਾ ਭਵਤਿ ਕ੍ਰੁਤੰ ਸੰਪਘਣੇ ਚਰਨ੍ ॥ਚਰੈਕ ॥
 ਨਾਕਸ਼ਾਨ੍ਕਿਪਤਿ ਗਾਣੀਕੰ ਨ ਕ੍ਰੁਤੰ ਫ਼ਾਪਰੰ ਨ ਚ । ਜ੍ਵਲਤੋ ਨਿਸ਼ਿਤਾਨ੍ਵਾਣਾਂਸ੍ਤਾਂਸ੍ਤਾਨ੍ ਕ੍ਸ਼ਿਪਤਿ ਗਾਣੀ-
 ਕਸ ॥ (ਐਤਰੇਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ੭.੧੫ ਕਲੀ ਨਾਮਕਪਾਸਾ) ਸੌਂ ਗਿਆ ਹੈ, ਦਵਾਪਰ ਥਾਂ ਛੱਡ ਚੁਕਿਆ ਹੈ,
 ਤੋਤਾ ਅਜੇ ਖੜਾ ਹੈ, ਕ੍ਰਿਤ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, (ਤੇਰੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ) ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਜਾਂ
 (ਮਹਾਂਭਾਰਤ, ਵਿਰਾਟ ਪਰਵ, ਕੁਭਕੋਣਮ, ਸੰਸਕਰਵ, ੫੦.੩੭;) (ਇਸ ਤੇ ਟੀਕਾ—
 ਚਕਾਰਾਤ੍ਰੇਤਾਪਿ ਸਮੁੱਚੀਯਤੇ । ਕ੍ਰੁਤਾਦਯੋ ਬ੍ਰੂਤਸ਼ਾਸ੍ਤ੍ਰ ਪ੍ਰਸਿਫ਼ਾ: ਪਾਸ਼ਕਾ:) ਕ੍ਰੁਤਭਯਾਨਾਂ
 ਤ੍ਰੇਤਾਯਾਨਾਂ . . . ਫ਼ਾਪਰੋ਽ਯਾਨਾਂ . . . ਆਸਕੰਦੋ਽ਯਾਨਾਂ ਅਭਿਮੂਰਯਾਨਾਂ (ਤੈੱਤਿਰੀਯ ਸੰਹਿਤਾ ੪.੩.੩)
 ਅਖ਼ਰਾਜਾਯ ਕਿਤਵੰ ਕ੍ਰੁਤਾਯਾਦਿ ਨਕਦਸ਼ੰ ਤ੍ਰੇਤਾਯੈ ਕਲਿਪਨੰ ਫ਼ਾਪਰਾਯਾਥਿਕਲਿਪਨਮਾ-
 ਸਕੰਦਾਯ ਸਮਾਸ੍ਥਾਣੁੰ (ਯਜੁਰਵੇਦ ਸੰਹਿਤਾ ੩੦.੧੮) ਸਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ੫.੫.੪.੬) ਤੋਂ ਪਤਾ
 ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲੀ ਦਾ ਨਾਂ ਅਭੀਭੂ ਸੀ (ਏਥ ਵਾ ਅਯਾਨਮਿਮੂਰ੍ਯੰਤਕਲਿਰੇਕ ਹਿਸਰਵਾਨਯਾਨਮਿਭਵਤਿ)
 ਅਤੇ ਤੈੱਤਿਰੀਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ੩.੪੧੬ ਨੂੰ ਯਜੁਰਵੇਦ ਸੰਹਿਤਾ ੩੦.੧੮ ਨਾਲ ਮਿਲਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ
 ਹੈ ਕਿ ਕਲੀ=ਅਭੀਭੂ=ਅਖਸ਼ਰਾਜ । ਇਹ ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਨਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਪੰਜ
 ਪਾਸੇ ਵਾਲੀ ਖੇਡ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਲੀ ਤੇ ੫ ਦਾ ਅੰਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ
 ਜਿਤਦਾ (ਅਭੀਭੂ) ਸੀ ਅਥਥੇ ਪੜਚ ਕ. ਲਿ ਸ।(ਤੈੱਤਿਰੀਯ ਬ੍ਰ: ੧.੫.੧੧.੧)

੨. ਰਾਥ ਅਤੇ ਬੋਥਲਿੰਗ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕੋਸ਼ (ਵਾਰਦੇਬੁੱਖ)

੩. ਕ੍ਰੁਤੰ ਯਜਨਾਨੋ ਵਿਜਿਨਾਤਿ (ਆਪਸ੍ਤੰਬ ਸ਼੍ਰੀਤਸੂਤ੍ਰ, 5.20.1) ਕ੍ਰੁਤੰ ਮੇ ਦਕ੍ਸ਼ਿਣੋ ਹ੍ਰੁਸ਼ਟੇ ਜਯੋ ਮੇਂ ਸਭ੍ਯ
 ਆਹਿਤ: (ਅਥਰਵ ਸੰਹਿਤਾ ੭.੫੦.(੫੨੭੮);) ਸਮੇਰੁ ਵਿਭਵਤੋ ਭਗੋ ਅਨ੍ਰੰਹ੍ਰੁਸ਼੍ਟੰ ਕ੍ਰੁਤੰ ਸਮ
 (ਅਥਰਵ ਸੰਹਿਤਾ ੭.੫੦,(੫੨੭.੨) (ਚਤੁਰਞ੍ਚਿਦ੍ਰੁਦਮਾਨਾਫ਼ਿਮੀਯਾਦਾ ਨਿਧਾਤੋ: (ਰਿਗਵੇਦ ਸੰਹਿਤਾ
 ੧ 8੧.੬)) । ਯਥਾ ਕ੍ਰੁਤਮ੍ਯ ਵਿਜਿਤਾਪਾਥਰੇਯਾ: ਸਪਨ੍ਯੇਕਮੇਨੰ ਸਰ੍ਵੰ ਤਦਮਿਸਮੇਤਿ ਯਕ੍ਸਿੰ
 ਚ ਪ੍ਰਜਾ: ਸਾਥੁ ਕੁਰ੍ਵੰਤਿ (ਛਾਦੋਮਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ; ੪.੧.੪.੬) ਇਹਦਾ ਸੰਕਰਾਚਾਰਯ ਦਾ ਕਥਨ—ਤਕ੍ਰੁ
 ਨਾਮ ਅਯੋ ਬ੍ਰੂਤਸਮਯੇ ਪ੍ਰਸਿਫ਼ਕ੍ਰੁਕ੍ਰੁਕ੍ਰੁਕ੍ਰੁ: ਸ ਪਦਾ ਜਯਤਿ ਥਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰੁਤਾਨਾਂ ਤਸਮੈਂ ਵਿਜਿਤਮ੍ਯ ਤਦਥੰਮਿਤਰੇ
 ਚਿਫ਼ਕਾਛ੍ਕਾ: ਅਥਰੇਯਾ ਤ੍ਰੇਤਾਫ਼ਾਪਰਕਲਿਨਾਮਾਨ:ਸੰਯੰਤਿ ਸੰਭਚ੍ਚੰਨ੍ਰੇਸ਼੍ਰੁਨ੍ਰੰਮੰਵਤਿ।ਇਸਤੇ ਆਨੰਦਗਿਰੀ ਦੀ

ਟੀਕਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਹੀ ਪਾਸੇ ਦੇ ਚੌਹੀਂ ਤਰਫ਼ ੪,੩,੨,੧ ਅੰਕ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਪਾਸੇ ਦੇ
 ਚੌਹੀਂ ਤਰਫ਼ ਅੰਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਇਕ ਇਕ ਅੰਕ ਵਾਲਾ ਪਾਸਾ ਅਲਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਹ ਗੋਣ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ । ਵੈਦਿਕ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪਾਸੇ (ਬਿਭੀਦਕ
 (ਬਹੇੜਾ) ਦੇ ਫਲ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਰਿਗਵੇਦ ਸੰਹਿਤਾ ੭.੮੬.੬;੧੦.੩੪.੧) । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੌਰਸ ਨਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਪਾਸਿਆਂ ਲਈ ਬਹੁਵਚਨ
 ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ (ਅਖਰੇਅਯਾ ਉਪਰ ਵੇਖੋ) ਇਹੋ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਸੇ ਦਾ ਇਕ ਕੰਢਾ ਹੀ ਨਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਰਾਜਸੂਯ ਯੋਗ ਵਿਚ ਯਜਮਾਨ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪੰਜ ਪਾਸੇ ਅਭਿਮੂਰ੍ਯੰਸ (ਤੂੰ ਜਿਤਨ ਵਾਲਾ ਹੈ) ਇਸ ਮੰਤ੍ਰ (ਯਜੁਰਵੇਦ
 ਸੰਹਿਤਾ ੧੦.੨੮) ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਫਿਰ ਉਥੇ ਯੋਗ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜੁਆ ਖਿਡਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਾ ਤਾਂ ਉਹੀ ਪੰਜ ਪਾਸੇ ਪੁਆਏ ਜਾਂਦੇ
 ਸਨ (ਸਤਪਥ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ੫.੪੪.੨੩) ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂਦਿ (ਚਾਰ ਪਾਸਿਆਂ ਦਾ) ਦਯੁਤ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾਲ
 ਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸਜਾਤ (ਉਸੇ ਜਾਤ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ) ਨਾਲ ਕਲੀ ਦਾ ਪਾਸਾ ਪਵਾਂਦੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਜਾਤ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ (ਕਿਉਂਕਿ ਸਜਾ-
 ਤਆਂ ਤੇ ਹੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ) ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਗਊ, ਜਿਹੜੀ ਜੂਏ ਵਿਚ ਲਾਈ ਸੀ, ਜਿਤ ਲਈ ਜਾਂਦੀ
 (ਬ੍ਰੂਤ ਮੂਸੈ ਹਿਰਣ੍ਯੰ ਨਿਧਾਯਾਯਜੁਹੋਤਿ ਅਕਸ਼ਾਨ੍ਰਿਸ਼ਯਤਿ . . . ਗਾਂ ਫੀਵ੍ਯਥ੍ਵਮਿਤ੍ਯਾਹ—ਕ੍ਰੁਤਾਦਿ ਵਾ
 ਨਿਦਘ੍ਯਾਫ਼ਾਜਪ੍ਰਮ੍ਰੁਤਿਮ੍ਯ: ਸਜਾਤਾਯ ਕਲਿਸ੍ ਗਾਮਸ੍ਯ ਘਨੰਤਿ (ਕਾਟ੍ਯਾਯਨ ਸ਼੍ਰੀਤਸੂਤ੍ਰ 15. 15—20)

ਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਚਾਰ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਸਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ 'ਚਤੁਸ਼੍ਰੋਮੇਨ ਕ੍ਰੁਤੇਨਾਯਾਨਾਂ'
 (੧੩.੩.੨.੧); ਤੈੱਤਿਰੀਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ('ਯੇ ਵੈ ਚਤ੍ਵਾਰ: ੬ ਤੋਮਾ: ਤੰ ਤਕ੍' (੧.੫.੧੧.੧.)

੪. ਰਿਗਵੇਦ ਸੰਹਿਤਾ ੧੦.੩੪

ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ-ਪਰਾ ਪਾਸੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤੀ ਬਰਤਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਗੁਆਈ । ਇਥੇ ਇਕ ਪਰ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹੋ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਇਕ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ (ਅਰਥਾਤ ਹਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪਾਸਾ) ।

ਅਥਰਵੇਦ ਵਿਚ ਜੂਏ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਸੂਕਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸੰਲਿਖਿਤ (ਅਰਥਾਤ ਜੂਏ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਵਿਚ ਤੇਰੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਧਨ ਅਤੇ ਧੰਰੁਧ (ਜੂਏ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਧਨ) ਜਿੱਤ ਲਿਆ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਅੰਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੂਏ ਵਿਚ ਜਿੱਤੇ ਧੰਨ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ।

ਯਜੁਰਵੇਦ ਸੰਹਿਤਾ (ਵਾਜਸਨੇਈ) ਦੇ ਪੁਰੁਸ਼ਮੇਧ ਪ੍ਰਕਰਨ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਭਿੱਨ ਭਿੱਨ ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਰੁਸ਼ ਗਿਣਾਏ ਹਨ ਉਥੇ “ਗਣਕ” ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹਿਸਾਬ ਕਰਨ ਵਾਲਾ (ਗਣ ਧਾਤੂ ਤੋਂ) ਅਰਥਾਤ ਜਿਓਤਸ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਉਥੇ ਸੰਹਿਤਾ ਵਿਚ ਦਸ (੧੦), ਸੌ (੧੦੦), ਹਜ਼ਾਰ (੧੦੦੦), ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ (੧੦੦੦੦), ਲੱਖ (੧੦੦੦੦੦), ਦਸ ਲੱਖ (੧੦੦੦੦੦੦), ਕਰੋੜ (੧੦੦੦੦੦੦੦), ਦਸ ਕਰੋੜ (੧੦੦੦੦੦੦੦੦), ਅਰਬ (੧੦੦੦੦੦੦੦੦੦), ਦਸ ਅਰਬ (੧੦੦੦੦੦੦੦੦੦੦), ਖਰਬ (੧੦੦੦੦੦੦੦੦੦੦੦) ਅਤੇ ਦਸ ਖਰਬ (੧੦੦੦੦੦੦੦੦੦੦੦੦੦) ਤਕ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਿਤੀ ਹੈ ਠੀਕ ਇਹੋ ਗਿਣਤੀ ਤੈੱਤੀਰੀਯ ਸੰਹਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।^੬

ਸਾਂਮਵੇਦ ਦੇ ਪੰਚਵਿੰਸ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਯੱਗ ਦਖਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਦਖਸ਼ਨਾ ੧੨ (ਕ੍ਰਿਸ਼ਵਲ) ਸੋਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗੋਂ ਦੀਆਂ ਦਖਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦੁਣੇ ਦੂਣ ਵਧਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ੨੪, ੪੮, ੬੬, ੧੬੨, ੩੮੪, ੭੬੮, ੧੫੩੬, ੩੦੭੨, ੬੧੪੪, ੧੨੨੮੮, ੨੪੫੭੬, ੪੯੧੫੨, ੯੮੩੦੪, ੧੯੬੬੦੮ ਅਤੇ ੩੯੩੨੧੬, ਤਕ ਦੀਆਂ ਦਸੀਆਂ ਹਨ ।^੭ ਇਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਣੀਗਣਿਤ ਦਾ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੱਖਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਦੇ ਗਿਆਨ ਬਿਨਾਂ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ।

੧. ਅਖਸ਼ਯਾਹਮੇਕਪਰਸਯ ਫ਼ੇਤੋਰਨੁ ਬ੍ਰਤਾਮਧ ਜਾਯਾਮਰੋਖਸ੍ (ਰਿਗਵੇਦ ਸੰਹਿਤਾ ੧੦.੩੪.੨)

੨. ਇਕ ਪੁਰ, ਦੁਆਪਰ, ਤ੍ਰੇਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਹਨ । ਪਾਣਿਨੀ ਦੇ ਇਕ ਸੂਤਰ ਋ਕਸ਼ਲਾਕਾਸੰਖਯਾ ਪਰਿਣਾ ੨.੧.੧੦. ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਸ਼-ਪਰੀ, ਸਲਾਕਾ-ਪਰੀ ਅਤੇ ਸੰਖਿਆ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ “ਪਰੀ” ਦੇ ਸਮਾਸ ਨਾਲ ਬਣੇ ਹੋਏ (ਇਕ ਪਰੀ, ਦੁਆਪਰੀ, ਆਦਿ) ਸ਼ਬਦ ਕੰਮ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ । ਇਸ ਸੂਤਰ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਨ ਵਿਚ ਕਾਤਯਾਯਨ ਅਤੇ ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਜੁਆਰੀਆਂ ਦੇ (ਸੰਕੇਤਿਕ) ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕੰਮ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਜਿਹਾ ਜੁਆ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ (ਅਰਥਾਤ ਖੇਡ ਵਿਚ ਹਾਰ ਗਏ । ਅਖਸ਼ ਅਤੇ ਸਲਾਕਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰੀ ਦਾ ਸਮਾਸ ਇਕ ਵਚਨ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ “ਦਵੀ ਪਰੀ” ਦਾ ਅਰਥ “ਦੋ ਪਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਜਿਹੀ ਖੇਡ ਨਹੀਂ ਹੋਈ” ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੋ ਦੋ ਅੰਕ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਜਿਹੀ ਖੇਡ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, (ਅਠਥਾਤ ਹਾਰ ਹੋਈ) ਇਹੋ ਹੈ) ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ “ਇਕ ਪਰੀ” (ਜਾਂ ਇਕ ਪਰ) ਦੁਆਪਰੀ (ਜਾਂ ਦੁਆਪਰੀ, ਜਾਂ ਦਵਾਪਰ) ਜਾਂ ਤ੍ਰਿਪਰੀ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਹਠਨ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਚਾਰ (ਕ੍ਰਿਤ) ਵਿਚ ਤਾਂ ਜਿੱਤ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਕਾਸ਼ਿਕਾ ਨੇ “ਪੰਚਿਕਾ” ਨਾਮੀ ਪੰਜ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ (ਪਰਮੇਣ ਚਤੁਸ਼ਪਰੀ ਸ਼ਬਦ (ਇਸ ਅਰਥ ਵਿਚ) ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜੈ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

੩. ਅਥਰਵੇਦ ਸੰਹਿਤਾ ੭.੫੦.(੫੨)

੪. ਅਯੈਥੰ ਤ੍ਵਾ ਸਲਿਖਿਤਸਯੈਥਸੁਤ ਸੰਖਯਸ੍ (ਅਥਰਵੇਦ ਸੰਹਿਤਾ ੭.੫੦ (੫੨)੫)

੫. ਗ੍ਰਾਮਯੰ ਗਯਾਕਸਮਿਕ੍ਰੀਕਾਕੰ ਤਾਨਸਹਸੇ (ਯਜੁਰਵੇਦ ਸੰਹਿਤਾ ਵਾਜਸਨੇਈ ੩੦.੨੦)

੬. ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਾਜਸਨੇਈ ਸੰਹਿਤਾ ੧੭. ੨.

੫. ਤੈੱਤੀਰੀਯ ਹੰਦਿਤਾ ੪ ੪੦. ੧੧. ੪; ੭. ੨. ੨੦, ੧. ੧. । ਇਹੋ ਗਿਣਤੀ ਕੁਝ ਪਰੀਵਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਮੈਤ੍ਰਾਯਣੀ (੨. ੮: ੧੪) ਅਤੇ ਕਾਠਕ (੩. ੩. ੬) ਸੰਹਿਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

੭. ਪੰਚਵਿੰਸ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ੧੮. ੩.

ਸਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਅਗਣੀਚਯਨ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਹਿਸਾਬ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਅਖਰਾਂ ਵਿਚ ੧੨੦੦੦ ਬ੍ਰਿਹਤੀ (੩੬ ਅਖਰਾਂ ਦਾ) ਛੰਦ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਨੇ ਬਨਾਏ ਅਰਥਾਤ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਕੁਲ ਅੱਖਰ $(12000 \times 36 =) 432000$ ਹੋਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਜੁ ਦੇ ੮੦੦੦ ਅਤੇ ਸਾਮ ਦੇ ੪੦੦੦ ਬ੍ਰਿਹਤੀ ਛੰਦ ਬਨਣ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵੀ ੪੩,੨੦੦੦ ਅੱਖਰ ਹੋਏ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਪੰਕਤੀ ਛੰਦ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਠ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਪਦ ਅਰਥਾਤ ੪੦ ਅੱਖਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ) ਬਣਾਨ ਨਾਲ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ $432000 \div 40 = 10800$ ਪੰਕਤੀ ਛੰਦ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਨੇ ਹੀ ਯਜੁ ਅਤੇ ਸਾਮ ਦੇ ਮਿਲ ਕੇ ਹੋਏ। ਇਕ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ੩੬੦ ਦਿਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਦੇ ੩੦ ਮਹੂਰਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵਰ੍ਹੇ ਭਰ ਦੇ ਮਹੂਰਤ ਵੀ ੧੦੮੦੦ ਹੁੰਦੇ ਅਰਥਾਤ ਤਿੰਨਾਂ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਉਨੇ ਹੀ ਪੰਕਤੀ ਛੰਦ ਦੁਬਾਰਾਂ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨੇ ਕਿ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਮਹੂਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਉਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਵੰਡ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਤ ਦਿਨ ਦੇ ੩੦ ਮਹੂਰਤ, ਇਕ ਮਹੂਰਤ ਦੇ ੧੫ ਕ੍ਸ਼ਿਪ੍, ਇਕ ਕ੍ਸ਼ਿਪ੍ ਦੇ ੧੫ ਏਤਰਹੀ, ਇਕ ਏਤਰਹੀ ਦੇ ੧੫ ਇਦਾਨੀ ਅਤੇ ਇਕ ਇਦਾਨੀ ਦੇ ੧੫ ਪ੍ਰਾਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਰਾਤ ਦਿਨ ਦੇ $(30 \times 15 \times 15 \times 15 \times 15 =) 1518750$ ਪ੍ਰਾਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਪ੍ਰਾਣੇ ਇਕ ਸੈਕੰਡ ੧।੧੭ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਲਿਖਣਾ ਨ ਜਾਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਦਸ ਖਰਬ ਤਕ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ “ਦਸ ਲੱਖ” “ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ” ਆਦਿ ਵੱਡੀਆਂ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪੜਨ ਜਾਂ ਜਾਨਣ ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਜਾਨਣਾ ਲਿਖਣਾ ਜਾਨਣ ਦੇ ਪਿਛੇ ਵੀ ਕੇਵਲ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਗਣਿਤ ਵਿਦਿਆ ਚੰਗੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗ੍ਰੀਕ ਲੋਗ ਜਦੋਂ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ੧੦੦੦੦ ਤਕ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਲੋਗ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ੧੦੦੦ ਤਕ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਵੀ ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਜੋ ਲੋਗ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ੧੦੦ (ਤਕ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਗਿਣ ਸਕਦੇ; ਜੇਕਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਚਾਸੀ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਝ ਨਾ ਸਮਝਣਗੇ ਅਤੇ ਇਹੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਨਗੇ ਕਿ ਪਚਾਸੀ ਕਿੰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਏਗਾ ਕਿ “ਚਾਰ ਬੀਹਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜ” ਤਾਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰ ਕਹੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ੨੦ ਤਕ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ “ਬੀਸੀ” ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ; ਫਿਰ ਇਕ ਬੀਸੀ ਅਤੇ ਸੱਤ (੨੭) ਚਾਰ ਬੀਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜ (੮੫), ਇੰਝ, ਗਿਣਦੇ ਹਨ।

ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ ਕਿ ਲਿਖਣਾ ਨਾ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਦੋ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਇਕ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹੀਏ “ਤੂੰ ਕੋਈ ਇਕ ਲੰਬਾ ਗੀਤ ਗਾ” ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕਹੀਏ ਕਿ “ਇਹ ਜੋ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੂੰ ਉਹਦੇ ਅੱਖਰ ਗਿਣ ਕੇ ਦਸ ਕਿ ਕਿੰਨੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਫਿਰ ਛੱਤੀ ਛੱਤੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਛੰਦ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਕਿੰਨੇ ਛੰਦ ਬਣਨਗੇ? ਜੇਕਰ ਉਹ ਗੀਤ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸਫਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਇੰਨਾ ਛੋਟਾ ਵੀ ਤਾਂ ਵੀ, ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਠੀਕ ਠੀਕ ਦਸ ਸਕੇਗਾ ਤਾਂ, ਰਿਗਵੇਦ, ਯਜੁਰਵੇਦ, ਅਤੇ ਸਾਮਵੇਦ ਜਿਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ੧੦੦੦ ਸਫਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖ ਕੇ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਕਈ ਦਿਨ ਲਗ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਣ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਿਨਾ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਅਤੇ ਹਿਸਾਬ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ, ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਜਿਸਨੇ ਤਿੰਨਾਂ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਣਣ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਿਹਤੀ ਅਤੇ ਪੰਕਤੀ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦਸੀ ਹੈ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਉਪਰਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਵੇਦਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਵਸ਼ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਉਹ ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਤੋਂ ਪਰੀਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਭਾਗ ਤਕ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।

੭. ਸਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ੧੦. ੪. ੨੨--੨੫

੮. ਸਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ੧੨. ੩. ੨. ੧

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਯੱਗ ਦੀ ਦਖਸ਼ਣਾਂ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਵੰਡ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਅੰਕ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਉੱਨਤ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ।

ਗੱਦ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ :—ਲਿਖਣਾ ਨਾ ਜਾਨਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ ਛੰਦ ਬੱਧ ਮੰਤ੍ਰ, ਗੀਤ, ਭਜਨ ਆਦਿ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤਕ ਉਹ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਵੀ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵਡੇ ਵਡੇ ਵਾਰਤਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਬਨਣਾ ਅਤੇ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅੱਖਰ-ਅੱਖਰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ । ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਸੰਹਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਅੰਸ਼ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਡਾ ਭਾਗ ਗੱਦ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੇਦਾਂ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ । ਲਿਖਣਾ ਨਾ ਜਾਨਣ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਕੋਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ।

ਉਪਰ ਅਸੀਂ ਦਸ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਪੂਰਵ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਸਕੂਲ ਸਨ । ਪਾਣਿਨੀ ਅਤੇ ਯਾਸਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਮੌਜੂਦ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸੀ, ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਅੰਕ ਵਿਦਿਆ ਚੰਗੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੀ । ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਨੁ ਵਿਆਖਿਆਨ ਵੀ ਸਨ, ਗਣਕ (ਗਣਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ) ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਅਤੇ ਜੂਏ ਦੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੇ ਅੰਕ ਵੀ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜੂਏ ਵਿਚ ਹਾਰੇ ਜਾਂ ਜਿਤੇ ਹੋਏ ਧੰਨ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਕ ਸੈਕੰਡ ਦੇ ੧੭ਵੇਂ ਹਿਸੇ ਤਕ ਸੂਖਮ ਵਿਭਾਗ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਇਹ ਸਾਰੇ ਲਿਖਣ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟ ਉਦਾਹਰਨ ਹਨ ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੇਦ ਅਤੇ ਯੱਗ, ਇਹ ਦੋ ਵਸਤੂਆ ਮੁਖ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰਕ ਪਠਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿਸ਼ੇ ਉਥੇ ਤਕ ਸੰਭਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਯੱਗ ਵਿਚ ਵੇਦ ਦੇ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਬੜੀ ਲੋੜ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਧ ਉਚਾਰਨ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੁਖ ਤੋਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠ ਵਿਚ ਸਵਰ ਅਤੇ ਵਰਣ ਦੀ ਅਸ਼ੁਧੀ, ਜਿਹੜੀ ਯਜਮਾਨ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਲਈ ਪਥਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰਥ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਹੋਵੇ । ਇਸੇ ਲਈ ਵੈਦਿਕ ਲੋਗ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ, ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਦਪਾਠ ਨੂੰ ਅਤੇ ਦੋ ਪਦ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕ੍ਰਮਪਾਠ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਫੇਰ ਨਾਲ ਘਨ ਜਟਾ ਆਦਿ ਦੇ ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਸਵਰ ਸਹਿਤ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਗੁਰੂ, ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਸਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਜਿਉਂ ਤਾਂ ਤਿਉਂ ਰੱਟ ਕੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰਦੇ, ਫਿਰ ਪੂਰਾ ਮੰਤ੍ਰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈਂਦੇ । ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਇਹੋ ਰੀਤੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਵੀ ਕੁਝ ਕੁਝ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਪਠਨ ਸ਼ੈਲੀ ਕੇਵਲ ਵੇਦਾਂ ਲਈ ਹੀ ਸੀ ਦੂਜੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ । ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਪਠਨ ਦੀ ਇਹੋ ਰੀਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਵਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਬਣੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸ਼ੋਭੀਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਘਟ ਨਾ ਜਾਏ, ਇਸੇ ਲਈ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਮੱਨਾਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਲਿਖਿਤ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਅਧਮਪਾਠਕ ਕਸਿਣਾ ਹੀ ਸਿਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੋਂ ਵੀ ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹੰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਨਾ

੧. ਫੁਲ: शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तों न तसर्थमाह । सवाग्ब्रह्मो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ (ਪਤੰਜਲੀ ਦਾ ਮਹਾਂਭਾਸ਼ਯ, ਪਹਿਲਾ ਆਨਿਹਕ)
੨. ਰਿਗਵੇਦ ੭.੧੦੩.੫ ਇਕ ਮੈਢਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਇੰਝ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਿਖਣਵਾਲਾ (यद्देशामान्यो अन्यस्य वाचं शाकृतस्येव वदति शिक्षमाणः)
੩. यथैवान्यायविज्ञाताद्ब्रह्मैवाल्हेक्यमिदं ਪ੍ਰਵਚਨਮਿਦੰ ।
ਸ਼ੁਦ੍ਰੇਣਾਧਿਗਤਾਫ਼ਾਪਿ ਖਸੰਜਾਨੰ ਨ ਸੰਸਤਸ੍ ॥ (ਕੁਮਾਰਿਲ ਤੰਤਰ ਵਾਰਤਿਕ. ੧.੩)
੪. ਸੀਤੀ ਸੀਤੀ ਸਿਰ:ਕੰਪੀ ਰਥਾ ਲਿਖਿਤ ਪਾਠਕ: । ਅਨਥੰਭੋ:ਲਪਕਠਠਠ ਥਫੇਰੇ ਪਾਠਕਾਖਸਾ: ॥ (ਯਾਗਯਵਲਕਯ ਸਿਖਸ਼ਾ)

ਸਰਲ ਸਮਝ ਕੇ ਲੋਗ ਉਸ ਪਾਸੇ ਝੁਕਦੇ ਸਨ । ਇਸੇ ਲਈ ਮਨਾਹੀ ਕਰਨੀ ਪਈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੀਤੀ ਨਾ ਉਖੜੇ ਅਤੇ ਸਵਰ ਆਦਿ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋਵੇ । ਇਸ ਲਈ ਵੇਦਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚਣਾ ਪਾਪ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ^੧ । ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਅਵਸ਼ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਨ, ਟੀਕਾ, ਵਿਆਕਰਣ, ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਾਖਯ ਵਿਚ ਸੌਖ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਹੰਦਾ ਸੀ ।

ਵੇਦ ਦੇ ਪਠਨ ਪਾਠਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਅਨਾਦਰ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੀਤੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਹੋਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵੀ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਹੋ ਸਕੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲਗੇ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਜਿਹੜੀ ਵਿਦਿਆ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਹੋਵੇ ਉਹੀ ਵਿਦਿਆ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ^੨ । ਕੋਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪੁਸਤਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਮੰਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ, ਹੋਤਾ ਸਤਤ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸੁਵਾਦਾਂ ਅਤੇ ਉਦਗਾਤਾ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਾਮ ਵੀ ਮੁੱਖ ਤੋਂ ਸੁਣਾਦਾ । ਹੁਣ ਤਕ ਵੀ ਚੰਗੇ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਸਾਰੀ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮੰਤ੍ਰ ਮੂੰਹ ਜ਼ਬਾਨੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਜਿਓਤਸ਼ੀ ਜਾਂ ਵੈਸਯ ਜਾਂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਫਲ ਕਹਿਨ, ਨਿਦਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸ਼ਲੋਕ ਸੁਨਾਣਾ ਹੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਲਖਸ਼ਣ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਵੈਆਕਰਣ ਵੀ ਉਹੀ ਸਰਾਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਬਿਨਾਂ ਪੁਸਤਕ ਦੇਖੇ ਮਹਾਭਾਸ਼ਯ ਪੜ੍ਹਾ ਦੇਵੇ । ਵੇਦ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਸੁਧ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਅਤੇ ਯੱਗ ਆਦਿ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪਏ ਉਥੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਵੇਦ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੀਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਪਰੀਪਾਟੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹੋ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਦਿਮਾਗ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਹੀ ਪੁਸਤਕਾਲਯਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਵੇ ।

ਇਸੇ ਲਈ ਸੁਤ੍ਰਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਜਿਓਤਿਸ਼, ਵੈਧਕ ਆਦਿ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਲੋਕ ਬਧ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਲਗੇ । ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ, ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਰਗੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਕਿਉਂ ਜੋ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ ਅਤੇ ਅੰਕ ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਬੀਜ-ਗਣਿਤ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਉਦਾਹਰਣ ਵੀ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ।

ਸ਼ਲੋਕਬੱਧ ਕੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਇਹ ਅਟਕਲ ਲਾਵੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੇਖ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂ ਲੇਖਕ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦੀ ਕਮੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਲੀਲਾਵਤੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਬੱਧ ਨੇਮਾਂ ਅਤੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਏ ਕਿ ਹਿਸਾਬ ਜ਼ਬਾਨੀ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ

੧. ਵੇਦਕ੍ਰਿਯਿਣਾਯੈ ਵੇਦਾਨਾਮ ਚੈ ਵ੍ਰਥਕਾਃ । ਵੇਦਾਨਾਂ ਲੇਖਕਾਯੈ ਵੇ ਵੈ ਨਿਰਯਗਾਸਿਨਃ (ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਪਰਣ ਏ੩. ਏ੩, ੨੮) ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਿਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉਹ ਦਾਨ ਪਾਤ੍ਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਹੈ । ਇਥੇ 'ਵੇਦਾਨਾਂ ਵ੍ਰਥਕਾਃ' ਦਾ ਅਰਥ 'ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਖੋਪਕ ਆਦਿ 'ਮਿਲਾਣ ਵਾਲੇ' ਹੀ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਨਾਲ ਤੁਝ ਹੀ ਉਪਰ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੋਇਆ 'ਸਮਯਾਨੰਬ੍ਰਥਕ' ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਾਪਤ੍ਰ ਜਾਂ ਇਕਰਾਰ ਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਘਟਾ ਵਧਾ ਕੇ ਜਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ ।

੨. ਪੁਸਕਸ੍ਥਾ ਤੁ ਯਾ ਵਿਥਾ ਪਰਵ੍ਰਸ੍ਤਗਤੰ ਖਨਸ੍ । ਕਾਰਯੰਕਾਲੇ ਤੁ ਸੰਪ੍ਰਾਪ੍ਤੇ ਨ ਸੰ ਵਿਥਾ ਨ ਤਫ੍ਯਨਸ੍ (ਗਨਕਯ ਨੀਤੀ)

੩. ਜੇ ਲੋਗ ਸ਼੍ਰੋਤਸੂਤ੍ਰ, ਸਮਯਾਚਾਰ (ਧਰਮ) ਸੂਤ੍ਰ, ਗ੍ਰਿਯਸੂਤ੍ਰ, ਸੁਲਬਸੂਤ੍ਰ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਸੂਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਇਹ ਅਟਕਲ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲੇਖਣ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦੀ ਕਮੀ ਤੋਂ ਇਹ ਏਨੇ ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਕਲਿਸ਼ਟ ਬਣਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਵੈਆਕਰਣ ਨੇ ਅੱਧੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਕਿਫਾਇਤ ਨੂੰ ਪੁਤ੍ਰ ਜਨਮ ਉਤਸਵ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਰਸ਼ਦਾਇਕ ਮੰਨਿਆ, ਉਹ ਭੂਲ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਜੇ ਕਰ ਲੇਖਣ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦੀ ਕਮੀ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥ ਇਨੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ । ਇਹ ਸੈਲੀ ਕੇਵਲ ਇਸੇ ਲਈ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਕਿ ਵੇਲੇ ਤੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇਖਣੀ ਹੀ ਨਾ ਪਵੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਯਾਦ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਕਿਨੇ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਗੱਦ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁੱਖ ਮੁੱਖ ਗਲਾਂ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਕਾਰੀਕਾਵਾਂ (ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ) ਵਿਚ ਸਿੱਧੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਮਹਾਂ ਭਾਸ਼ਯ ਅਤੇ ਕੋਟਲਯ ਦੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂ ।

ਕਿ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਸੂਤ੍ਰ, ਕਲਪਸੂਤ੍ਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂ ਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਜ਼ਬਾਨੀ ਹੀ ਹੋਈ। ਰਚਨਾਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਵਕ ਲਿਖਕੇ ਹੀ ਬਣਾਏ ਗਏ, ਕੇਵਲ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਹੀ ਮੁੱਖ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਹਿੰਦੂ ਲੋਗ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਗ੍ਰਹਿ ਪੂਰਵਕ ਪਾਲਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਰਸਕ ਪਰੀਵਰਟਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਕਪੜੇ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਮੰਤ੍ਰ ਜੰਤਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਭੋਜਪਤ੍ਰ ਤੇ ਲਿਖਣਾ ਹੀ ਹੁਣ ਤਕ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਸਤੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਛਾਪੇ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਏ ਇਕ ਸਦੀ ਬੀਤਣ ਨੂੰ ਆਈ ਤਾਂ ਵੀ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਵਿਚ ਹਸਤ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਛਪੀ ਹੋਈ ਪਦਤੀ ਲੈ ਕੇ ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਕਰਾਉਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹਦਾ ਬਹੁਤ ਅਨਾਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਜਾਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਛਪੀ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਕਰਮ ਜਾਂ ਪਾਰਾਯਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਹਸਤ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਸਵਾਧਿਆਇ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਨ ਲਈ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਕੰਮ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਪੜ੍ਹਾਣਾ, ਮੰਤ੍ਰ ਪਾਠ ਅਤੇ ਸਾਸਤ੍ਰਾਰਜ ਮੌਖਿਕ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਬੂਲਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ^੧ 'ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਵੈਦਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮੌਖਿਕ ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਅਵਸਰਾਂ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਬੋਥਲਿੰਗ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ^੨ ਕਿ 'ਮੇਰੇ ਮੱਤ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਨਵੇਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਬਣਾਣ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਗ੍ਰੰਥਕਾਰ ਆਪਣਾ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖ ਕੇ ਬਣਾਉਂਦਾ ਪਰ ਫਿਰ ਉਹਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਜਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰਾ ਦੇਂਦਾ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਇਕ ਵਾਰ ਲਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਨਕਲ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਪਰੰਤੂ ਮੂਲ ਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਯਾਦਗਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਉਹਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਨੂੰ ਆਪ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਉਹਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਨਾ ਬਣੇ।

ਰਾਥ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਲਿਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਕਰ ਵੇਦਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਾਤੀਸ਼ਾਖਯ ਨਾ ਬਣਾ ਸਕਦਾ।'

ਪ੍ਰਾਚੀਨਕਾਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਲੇਖਣ ਸਾਗਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰਚੁਰਤਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤਾੜ ਪਾਤ੍ਰ ਅਤੇ ਭੋਜ ਪਤ੍ਰ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਮਿਸਰ ਦੇ ਪਪਾਯਰਸਸ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ

੧. ਬੂ; ਇ, ਪੇ; ਪੰ. ੪।

੨. ਗੋਲਡ ਸਟਰ ਦੀ 'ਮਾਨਵਕਲਪ ਸੂਤ੍ਰ' ਦੇ ਸੰਸਕਰਨ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭੂਮਿਕਾ (ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਦੀ ਛਪੀ), ਸਫ਼ਾ ੬੬। ਇਸ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੀ ਹੈ ਕਿ 'ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।'

੩. 'ਪਪਾਯਰਸ' ਬਰੂ (ਸਰਕੰਡਾ) ਦੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਇਕ ਪੌਦੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਖੇਤੀ ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਨੀਲ ਨਦੀ ਦੇ ਮੁਹਾਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਦੇ ਦਲਦਲ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨਕਾਲ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਪੌਦਾ ਚਾਰ ਹੱਥ ਉੱਚਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਡੰਡਲ ਤਿਧਾਰਾ ਜਾਂ ਤਿਕੋਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਇੰਚ ਤਕ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਛਾਲ (ਨਾ ਕਿ ਗੁਦੇ ਤੋਂ, ਵੇਖੋ ਏ. ਸਾ. ਬ੍ਰਿ. ਜਿਲਦ ੩੩, ਪੰ. ੮੬੧) ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘਟ ਚੌੜਾਈ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੇਵੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਚਿਪਕਾ ਕੇ ਪਤ੍ਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪਤ੍ਰ ਪਹਿਲੇ ਦਬਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁਕ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਜਾਂ ਸੰਖ ਨਾਲ ਘੋਟ ਕੇ ਚਿਕਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਲਿਖਣ ਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇੰਝ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਪਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਵਾਲੇ 'ਪਪਾਯਰਸ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ

ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਰਤਵਾਸੀ ਰੂੰ ਤੋਂ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਣਾ ਵੀ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਪੁਰਵ ਦੀ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਜਾਣ ਗਏ ਸਨ।^੨ ਪੁਰਾਣਾ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਪੁਣਯ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਚੀਨੀ ਯਾਤ੍ਰੀ ਹਿਉਂ-ਤਸਾਂਗ ਇਥੋਂ ਚੀਨ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀਹ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਦ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ੬੫੭ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਨ।^੩ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸ਼੍ਰਮਣ ਪੁਣਓਪਾਯ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੬੫੫ ਵਿਚ ੧੫੦੦ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੁਸਤਕਾਂ^੪ ਲੈ ਕੇ ਚੀਨ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਬੌਧ ਭਿਖਸ਼ੂ ਕੋਈ ਯੂਰਪ ਜਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਧਨੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਤੋੜੇ ਖੁਹਲ ਕੇ ਪੁਸਤਕ ਮੁਲ ਲੈ ਲੈਂਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਉਹ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀਆਂ, ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ, ਮਠਾਂ ਜਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਦਾਨ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਕੇਵਲ ਦਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਏਨੇ ਗੰਥ ਮਿਲ ਗਏ ਤਾਂ ਸਹਿਜ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਇਥੇ ਕਿੰਨੀ ਪ੍ਰਚੁਰਤਾ ਸੀ।

ਤਹਿਰੀਰਾਂ ਆਦਿ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਇੰਝ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਈ ਪੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਚਿਪਕਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੰਬੇ ਲੰਬੇ ਖਰੜੇ ਵੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਮਿਸਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਲਕੜੀ ਦੇ ਸੰਦੂਕਾਂ ਵਿਚ ਜਤਨ ਪੂਰਵਕ ਰੱਖੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਰਖੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਲਪੇਟੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਪੁਰਵ ੨੦੦੦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਤਕ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਖਟੜੇ (ਪੱਪਾਯਰਸ) ਮਿਲੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੇ ਮੀਂਹ ਦੀ ਅਕਸਰ ਕਮੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹੀ ਵਸਤੂ ਵਧੇਰੇ ਕਾਲ ਤਕ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸਮਗ੍ਰੀ ਸੁਲਭ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਉਕਤ ਪੌਦੇ ਦੀਆਂ ਛਾਲ ਦੀ ਚਿੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਚਿਪਕਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਉਸ ਤੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਸਰਕਾਰੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਚਮੜੇ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਤੇ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਪੁਰਵ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਗ੍ਰੀਕ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਿਸਰ ਤੋਂ ਬਣੇ ਬਣਾਏ 'ਪੱਪਾਯਰਸ' ਮੰਗਵਾਣੇ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਫਿਰ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਵਿਚ ਇਟਲੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਉਹ ਪੌਦਾ ਵੀ ਬੋਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਵੀ 'ਪੱਪਾਯਰਸ' ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੭੦੪ ਵਿਚ ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਸਮਰਕੰਦ ਨਗਰ ਜਿਤਿਆ ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਰੂੰ ਦੇ ਚੀਥੜਿਆਂ ਤੋਂ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਣਾ ਸਿੱਖਿਆ, ਫਿਰ ਦਮਾਸਕਸ (ਦਮਿਸਕ) ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਗਜ਼ ਵਿਚ ਬਣਨ ਲਗੇ, ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਦੀ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ੧੨ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਅਰਬਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ 'ਪੱਪਾਯਰਸ', ਦਾ ਬਨਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ੧੩ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਕਾਗਜ਼ ਹੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਹੋਈ।

੧. ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਪੰ. ੩ ਅਤੇ ਟਿਪਣੀ ੭।
੨. ਸਿਮ; ਅ: ਹਿ. ਇ: ਪੰ. ੩੫੨ (ਤੀਜਾ ਸੰਸਕਰਨ)।
੩. ਬੁ. ਨੰ: ਕ; ਬੁ ਡਿ: ਪੰ. ੪੩੭।

—:੦:—

੨. ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ

— ੦ —

ਮੌਰਯ ਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਪੂਰਵ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਸਦੀ ਦੇ ਕੋਲ ਅਨੇਕ ਸਿਕਿਆਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਦੋ ਲਿਪੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ; ਇਕ ਤਾਂ ਨਾਗਰੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਬੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਸਜੇਪਾਸੇ ਵਲ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਸਜੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ, ਥੋੜ੍ਹੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਾਂ ਕੀ ਸੀ ਸਨ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਜੈਨਾਂ ਦੇ 'ਮੱਨਵਣਾ ਸੂਤ੍ਰ' ਅਤੇ 'ਸਮਵਾਯਾਂਗ ਸੂਤ੍ਰ' ਵਿਚ ੧੮ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਂ ਬੰਭੀ (ਬ੍ਰਾਹਮੀ) ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਵਤੀ ਸੂਤ੍ਰ ਵਿਚ 'ਬੰਭੀ' (ਬ੍ਰਾਹਮੀ) ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰ ਕੇ (ਨਮੋ ਬੰਭੀਯੇ ਲਿਕਿਯੇ) ਸੂਤ੍ਰ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੋਧੀਆਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕ 'ਲਲਿਤ ਵਿਸਤਰ'^੨ ਵਿਚ ੬੪ ਲਿਪੀਆਂ^੩ ਦੇ ਨਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਬ੍ਰਾਹਮੀ' ਅਤੇ ਦੂਜਾ 'ਖਰੋਸ਼ਠੀ' ਹੈ। ਚੀਨ ਵਿਚ ਬੁਧ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਦ ਈਸਵੀ ਸਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਤੋਂ ਕਿੱਨੇ ਹੀ ਬੋਧੀ ਸ੍ਰਮਣ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਚੀਨ ਵਿਚ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਚੀਨੀ ਭਾਂਸ਼ਾ ਵਿਚ

੧. ਬੰਭੀ (ਜਵਣਾਲੀ (ਜਾਂ ਜਵਣਾਲੀਆ), ਦੋਧਾਪੁਰੀਆ (ਜਾਂ ਦੋਸਾਪੁਰੀਸਾ), ਖਰੋਟੀ (ਜਾਂ ਖਰੋਠੀ), ਪੁੱਖਰਮਾਰੀਆ, ਭੋਗਵਈਆ, ਪਹਾਰਾਈਆ, (ਜਾਂ ਪਹਰਾਈਆ), ਉਯਅੰਤਿਰੀਖਿਆ (ਜਾਂ ਉਯੰਤਟਕਰੀਆ), ਅੱਖਰ ਪਿੱਠੀਆ ਜਾਂ (ਅੱਖਰ ਪੁੰਠੀਆ), ਤੇਵਣਈਆ (ਜਾਂ ਵੇਣਈਆ), ਗਿ (ਣਿ ?) ਠਹਈਆਂ (ਜਾਂ ਠਿਣਹੱਤੀਆ) (ਅੰਕਲਿਵੀ (ਜਾਂ ਅੰਕਲਿੱਖਾ), ਗਣਿਤਲਿਣੀ, (ਜਾਂ ਗਣਿ ਯਲਿਵੀ), ਗੰਧਵਯਲਿਵੀ, ਆਦੰਸਲਿਵੀ (ਜਾਂ (ਆਯਸ ਲਿਵੀ), ਮਾਹੇਸਰੀ (ਜਾਂ ਮਹੇਸ਼ਰੀ), ਦਾਮਿਲੀ ਅਤੇ ਪੋਲਿੰਦੀ। ਇਹ ਨਾ ਪਨਵਣਾਸੂਤ੍ਰ ਸੂਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਸਤ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ :

੨, 'ਲਲਿਤ ਵਿਸਤਰ' ਵਿਚ ਬੁਧ ਚਾ ਚਚਿਤ੍ਰ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਕਦੋਂ ਬਣਿਆ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਇਹਦਾ ਚੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੩੦੮ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ।

੩, ਬ੍ਰਾਹਮੀ, ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਪੁਸ਼ਕਰ ਸਾਦੀ, ਅੰਗ ਲਿਪੀ, ਵੰਗ ਲਿਪੀ, ਮਗਧ ਲਿਪੀ, ਮਾਂਗਲਯ ਲਿਪੀ, ਮਨੁਸ਼ ਲਿਪੀ ਅੰਗੁਲੀਯ ਲਿਪੀ, ਸ਼ਕਾਰੀ ਲਿਪੀ, ਬ੍ਰਹਮਵੱਲੀ ਲਿਪੀ, ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਲਿਪੀ, ਕਨਾਰੀ ਲਿਪੀ, ਦਖਸ਼ਿਣ ਲਿਪੀ), ਉਗ੍ਰਲਿਪੀ, ਸੰਖਿਆ ਲਿਪੀ, ਅਨੁਲੋਮ ਲਿਪੀ, ਉਰਧਵਨੁ ਲਿਪੀ, ਦਰਦ ਲਿਪੀ, ਖਾਸਯ ਲਿਪੀ, ਚੀਨ ਲਿਪੀ ਰੂਣ ਲਿਪੀ, ਮਧਿਆਖਸ਼ਰ ਵਿਸਤਰ-ਲਿਪੀ, ਪੁਸ਼ਪ ਲਿਪੀ, ਦੇਵ ਲਿਪੀ, ਨਾਗ ਲਿਪੀ, ਯਖਸ਼ ਲਿਪੀ, ਗੰਧਰਵ ਲਿਪੀ, ਕਿੱਨਰ ਲਿਖੀ, ਮਹੋਟਗ ਲਿਪੀ, ਅਸੁਰ ਲਿਪੀ, ਗਰੁੜ ਲਿਪੀ, ਮ੍ਰਿਗ ਚਕ੍ਰ ਚਕ੍ਰਲਿਪੀ, ਵਾਯੂਮਰੂ ਲਿਪੀ ਭੋਮ ਦੇਵ ਲਿਪੀ, ਅੰਤਰਿਖਸ਼ਦੇਵ ਲਿਪੀ, ਉਤਰ ਕੁਰੁਦਵੀਪ ਲਿਪੀ, ਅਪਰਗੋਡਾਦਿ ਲਿਪੀ, ਪੂਰਵਵਿਦੇਹ ਲਿਪੀ, ਉਤ੍ਰਖਸ਼ੇਪ ਲਿਪੀ, ਨਿਖ਼ਸ਼ੇਪ ਲਿਪੀ, ਵਿਖ਼ਸ਼ੇਪ ਲਿਪੀ, ਪ੍ਰਖਸ਼ੇਪ ਲਿਪੀ, ਸਾਗਰ ਲਿਪੀ, ਵਜਰ ਲਿਪੀ, ਲੇਖਪ੍ਰਿਤ ਲੇਖ ਲਿਪੀ, ਅਨੁਦ੍ਰ ਲਿਪੀ, ਸ਼ਾਸ਼ਤ੍ਰਾਵ੍ਰ ਲਿਪੀ, ਗਵਾਵਰਤ ਲਿਪੀ, ਉਤਖਸ਼ੇਮਾਵਰਤ ਲਿਪੀ, ਵਿਖਸ਼ਪਾਵਰਤ ਲਿਪੀ, ਪਾਦਲਿਖਿਤ ਲਿਪੀ, ਦਵੀਰੁੱਤ ਰਪਦ ਸੰਧੀ ਲਿਖਿਤ ਲਿਪੀ, ਦਸੋਤਰਪਦ ਸੰਧੀ ਲਿਖਿਤ ਲਿਪੀ, ਅਧਿਆਰਟਿਣੀ ਲਿਪੀ, ਸਰਵਰੁਤਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਲਿਪੀ, ਵਿਦਿਆਨੁਲੋਮ ਲਿਪੀ, ਵਿਮਿਸ਼ਰਿਤ ਲਿਪੀ ਰਿਸਿਤਪਸਤਪਤ ਲਿਪੀ, ਧਰਣੀ ਪ੍ਰੇਖਸ਼ਣਾ ਲਿਪੀ ਸਰਵੋਸਧਨੀਸ਼ਯੰਦ ਲਿਪੀ, ਸਰਵਸਾਰਸੰਗ੍ਰਹਿਣੀ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਸਰਵਭੂਤਰੁਦਗ੍ਰਾਹਿਣੀ ਲਿਪੀ (ਲਲਿਤ ਵਿਸਤਰ, ਅਧਿਆਇ ੧੦) ਇਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਨਾਂ ਕਲਪਿਤ ਹਨ।

ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ^੧ ਜਾ ਉਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿਤੀ । ਚੀਨ ਵਿਚ ਬੁਧ ਧਰਮ ਦੇ ਤਤਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਹੋਣ ਲਗੀ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੇਲੇ ਵੇਲੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬੁਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਡੀਆਂ ਕਈਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੬੬੮ ਵਿਚ ਬੋਧੀ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ‘ਫਾਯੂਅਨ ਚੁਲਿਨ’ ਬਣਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ‘ਲਲਿਤਵਿਸਤਰ’ ਅਨੁਸਾਰ ੬੪ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾਂ ਖਰੋਸ਼ਠੀ (ਕਿਅ—ਲੁ—ਸੇ—ਠੇ—ਕ—ਲੁ—ਸੇ—ਠੇ—ਕ—ਰੋ—ਸ—ਟ—ਕਰੋਟ) ਹੈ ਅਤੇ ਖਰੋਸ਼ਠ ਦੇ ਵਿਵਰਣ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ‘ਗਧੇ ਦਾ ਹੋਠ’ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।^੨ ਉਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਵਰਨਣ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਸੋਧ ਤਿੰਨ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਵਾਲੇ ਆਚਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਬ੍ਰਹਮਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਲਿਪੀ (ਬ੍ਰਾਹਮੀ) ਖੱਬੇ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਵਲ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ (ਕਿਅ—ਲੁ—ਸੇ—ਟ—ਖਰੋਸ਼ਠ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ) ਹੈ, ਜਿਹਦੀ ਲਿਪੀ ਖੱਬੇ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਘਟ ਮਹੱਤਵ ਤਸਕੀ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਲਿਪੀ (ਚੀਨੀ) ਉਪਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਤੇ ਖਰੋਸ਼ਠ ਭਾਰਤ ਵਰਸ ਵਿਚ ਹੋਏ ਤਸਕੀ ਚੀਨ ਵਿਚ । ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਤੇ ਖਰੋਸ਼ਠ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਵਲੋਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਤਸਕੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਪੀ ਪੱਛੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਣਾਈਆਂ^੩ ।

ਉਕਤ ਚੀਨੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਲਿਪੀ ਖੱਬੇ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਾਂ ‘ਬ੍ਰਾਹਮੀ’ ਅਤੇ ਸੱਜੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਦਾ ਨਾਂ

੧. ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੬੭ ਵਿਚ ਕਾਸ਼ਯਪ ਮਾਤੰਗ ਚੀਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਿੰਗ-ਟੀ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਉਥੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਪਿਛੇ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸ਼੍ਰਮਣ ਗੋਭਰਣ ਵੀ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਿਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਮਿਲਕੇ ਇਕ ਸੂਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ਯਪ ਦੇ ਮਰਨ ਦੇ ਬਾਦ ਗੋਭਰਣ ਨੇ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੬੮ ਅਤੇ ੭੦ ਦੇ ਵਿਚ ੫ ਸੂਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼੍ਰਮਣ ਧਰਮਕਾਲ ਨੇ ਨਾ ਚੀਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੨੫੦ ਵਿਚ “ਪਾਤੀਮੋਕੱਖ” ਦਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਿਯ ਨੇ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੩੮੨ ਵਿਚ ‘ਦਸ਼ਸਾਹਸਿਕ੍ਰਕਾ ਪ੍ਰਗਿਆਅਰਮਿਤਾ’ ਦਾ; ਕੁਅਰਜੀਵ ਨੇ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੪੦੨ ਅਤੇ ੪੧੨ ਦੇ ਵਿਚ “ਸੁਖ ਵਤੀਵਿਯੂਹ” (ਛੋਟਾ) ‘ਵਜਰਭੋਦਿਕਾ’ ਆਦਿ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ; ਸ਼੍ਰਮਣ ਪੁਣਯਤਰ ਅਤੇ ਕੁਅਰਜੀਵ ਨੇ ਮਿਲਕੇ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੪੦੪ ਵਿਚ ‘ਸ਼ਰਵਾਸਿਤਵਾਦ ਵਿਨਯ ਦਾ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼੍ਰਮਣ ਧਰਮ ਜਾਤਯਸ਼ ਨੇ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੪੮੧ ਵਿਚ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤਾਰਥ ਸੂਤ੍ਰ’ ਦਾ; ਬੁਧ ਸਾਤ ਨੇ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੫੨੪ ਅਤੇ ੫੩੬ ਵਿਚ ੭੦ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਲਗਮਿਤ੍ਰ ਨੇ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੬੨੭ ਅਤੇ ੬੩੩ ਦੇ ਵਿਚ ੩ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਚੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ । ਮਧ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸ਼੍ਰਮਣ ਪੁਣਯੋਪਾਯ (ਨਾਥੀ ਜਾਂ ਨਦੀ ?) ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੬੫੫ ਵਿਚ ਬੋਧਾਂ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ (ਮਹਾਂਯਾਨ ਅਤੇ ਹੰਨਯਾਨ) ਦੇ ਤ੍ਰਿਪਿਟਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ੧੫੦੦ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਸੀਲੋਨ (ਸਿੰਹਲ ਦਵੀਪ, ਲੰਕਾ) ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਲੈ ਕੇ ਚੀਨ ਗਿਆ । ਦੱਖਣ ਦਾ ਸ਼੍ਰਮਣ ਵਜਰਬੋਧੀ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਅਮੋਘਵਜ੍ਞ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੭੧੬ ਵਿਚ ਚੀਨ ਗਏ । ਵਜਰਬੋਧੀ ਨੇ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੭੨੩ ਅਤੇ ੭੩੦ ਵਿਚ ੪ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੭੩੨ ਵਿਚ ੭੪੬ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਮਰਿਆ; ਜਿਸਦੇ ਬਾਦ ਅਮੋਘਵਜ੍ਞ ਨੇ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੭੪੧ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਸੀਲੋਨ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੭੪੬ ਵਿਚ ਉਹ ਚੀਨ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਉਪਰ ਕਹੇ ਸਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਹਦੀ ਮੌਤ ਤਕ ਜਿਹੜੀ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੭੭੪ ਵਿਚ ਹੋਈ ਉਹਦੇ ੭੭ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਚੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ।

ਪ੍ਰਾਯ ਨਾਮੀ ਸਰਮਣ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੭੮੨ ਵਿਚ ਚੀਨ ਗਿਆ ਅਤੇ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੭੮੫ ਅਤੇ ੮੧੦ ਦੇ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼੍ਰਮਣ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ “ਮਹਾਯਾਨ ਬੁਧੀ ਸ਼ਟਪਾਰ ਮਿਤਾਸੂਤਰ” ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਚੀਨੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ । ਇਹ ਬੋਹੜੇ ਜਿਹੇ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ।

੨. ਇੰ. ਏਂ ਜਿਲਦ ੩੪ ਪੰ. ੨੧

੩. ਇੰ-ਏ. ਜਿਲਦ ੩੪ ਪੰ. ੨੧

ਵਿਖਾ ਕੇ ਉਸੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਬੇਨਫੀ^੧, ਪਾਟ^੨, ਵੇਸਟਰਗਾਰਡ^੩, ਮੈਕਸਮੂਲਰ^੪, ਫਰੇਤ੍ਰਿਖ ਮੂਲਰ^੫ ਸਾਇੰਸ^੬, ਵਿਹਟਨੀ^੭ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬੋਹੜੇ ਬਹੁਤ ਸੰਦੇਹ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ।

ਸਟੀਵਨਸਨ^੮ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮਿਸਰ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ।

ਪਾਲ ਗੋਲਡਸਮਿਥ^੯ ਦਾ ਮਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਸੀਲੋਨ ਲੰਕਾ ਦੇ ਅੱਖਰ ਬਣੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼; ਪੜ ਈ. ਮੂਲਰ^{੧੦} ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸੀਲੋਨ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ ।

ਬਰਨੇਲ^{੧੧} ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਅਰਮਇਕ ਅਖਰਾਂ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅੱਖਰ ਬਣੇ, ਪਰੰਤੂ ਆਇਜ਼ਨ ਟੇਲਰ^{੧੨} ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਮਇਕ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅਖਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ।

ਲੇਨੋਰਮੰਟ^{੧੩} ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਅਖਰਾਂ ਤੋਂ ਅਰਬ ਦੇ ਹਿਮਿਅਰੇਟਿਕ ਅੱਖਰ ਬਣੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ।

ਡੀਕ^{੧੪} ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਅਸੀਰੀਆ^{੧੫} ਦੀ ਕਉਨੀਫਾਰਮ^{੧੬} ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦਖਣੀ^{੧੭} ਸੇਮਿਟਿਕ ਲਿਪੀ ਰਾਹੀਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਹਿਮਿਆਰੇਟਿਕ ਲਿਪੀ ਨਿਕਲੀ; ਬਣੀ ਹੈ ।

ਆਈਜ਼ਕ ਟੇਲਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਤ ਦੱਖਣੀ ਸੇਮਿਟਿਕ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿਸ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ, ਇਹ ਹਾਲੇ ਤਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਔਮਨ^{੧੮} ਜਾਂ ਹੈਡਮਾਂਟ^{੧੯} ਜਾਂ ਔਰਮਜ^{੨੦} ਆਦਿ ਦੇ ਖੰਡਹਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸ (ਮੂਲ ਲਿਪੀ) ਦਾ ਪਤਾ ਇਕ ਨਾ ਇਕ ਦਿਨ ਲਗਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ।

੧. ਇੰ: ਏ-ਜ਼. ੩੫ ਪੰ: ੨੫੩

੨. ਜ. ਵ੍ਰੀਵ੍ਰੀਰਾ. ਏ. ਸੋ; ਜ਼ਿ: ੩, ਪੰ. ੭੫

੩. ਏਕੇਡਮੀ; ਈ. ਸ ੧੮੭੭ ਤਾ. ੯ ਜਨਵਰੀ

੪. ਮੂ; ਰਿ. ਏ. ਇ: ਸੀ; ਪੰ. ੨੪

੫. ਵ. ਸਾ. ਇ: ਪੇ; ਪੰ. ੯

੬. ਟੇ; ਆ; ਜ਼ਿ: ੨ ਪੰ. ੩੧੩

੭. ਅਸੇ ਆਨ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਅਲਫਾਬੇਟ: ੧. ਪੰ. ੧੫

੮. *Zeitschrift der Deutschen Morgenlan dischen Gessellsch aft Band* X X X 1, 398ff.

੯. ਅਸੀਰੀਆ ਲਈ ਵੇਖੋ ਪੰ. ੧, ਟਿ. ੩

੧੦. ਯੂਰਪੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ 'ਕਉਨੀਫਾਰਮ' ਉਸ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਾਂ ਰਕਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਖਰ ਤੀਰ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਕਈ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਨ ਨਾਲ ਬਣਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਬੜੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਲਿਪੀ ਦੇ ਲੇਖ ਅਸੀਰੀਆ, ਬਾਬਲਿਨ ਅਤੇ ਈਰਾਨ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਈਰਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾਰਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਤਤਾਂਤ ਇਸੇ ਲਿਪੀ ਵਿਚ (ਤਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ) ਬੇਹਿਸਤਾਨ ਨਾਮੀ ਥਾਂ ਦੀ ਚੱਟਾਨ ਤੇ ਖੁਦਵਾਇਆ ਸੀ ।

੧੧. ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਿਸਿਅਰੇਟਿਕ (ਸੇਬਿਅਨ), ਇਥਿਓਪਿਕ, ਕੂਫੀ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਆਦਿ ਦਖਣੀ ਅਤੇ ਅਰਮਟਿਕ, ਸੀਰੀਅਨ ਅਤੇ ਭਾਲਡਿਅਨ ਉਤਰੀ ਸੇਮਿਟਿਕ ਲਿਪੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

੧੨. ਅਰਬ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਗਰ ਮਸਕਤ ਹੈ ।

੧੩. ਅਰਬ ਦੇ ਦਖਣੀ-ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਇਕ ਇਲਾਕਾ ਜਿਹੜਾ ਓਮਨ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵਲ ।

੧੪. ਈਰਾਨ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਗਰ ।

ਐਡਵਰਡ ਕਲੋਡ^੧ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਤੋਂ ਸੇਬੀਅਨ (ਹਿਮਿਅਰੇਟਿਕ) ਲਿਪੀ ਨਿਕਲੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ।

ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੧੮੬੫ ਵਿਚ ਬੂਲਰ ਨੇ “ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ” ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਪੁਸਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੇਬਰ ਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਸਿਧ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ੨੨ ਅੱਖਰ ਉਤਰੀ ਸੇਮਿਟਿਕ ਲਿਪੀਆਂ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਕਈ ਅੱਖਰ ਪੁਰਾਣੇ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ, ਕੁਝ ਮੌਅਬ ਦੇ ਰਾਜਾ ਮੇਸ਼ਾ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਪੰਜ ਅੱਖਰ ਅਸੀਰੀਆ ਦੇ ਤੌਲਾਂ ਤੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੇ ਦਸੇ ਹਨ । ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਖਿੱਚਾਤਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਏਗਾ ।

ਬੂਲਰ ਦੀ ਉਕਤ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਚਾਰ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਰੋਫੇਸਰ ਮੈਕਡਾਨਲਡ^੨ ਬੂਲਰ ਦੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਡਾਕਟਰ ਰਾਇਸ ਡੇਵਿਡਜ਼^੩ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਮੱਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਇੰਝ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ “ਮੈਂ ਇਹ ਮੰਨਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ (ਅੱਡੋ ਅੱਡ) ਸੋਧਾ ਦੇ ਏਕੀਕਰਨ ਲਈ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਨਾ ਤਾਂ ਉਤਰੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੱਖਣੀ ਸੇਮਿਟਿਕ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਸੇਮਿਟਿਕ ਅੱਖਰ ਆਪ ਬਣੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਯੂਫ਼੍ਰੇਟਿਸ ਨਦੀ ਦੀ ਵਾਦੀ ਦੀ ਸੇਮਿਟਿਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ।

ਡਾ: ਬਾਰਨੇਟ^੪, ਬੂਲਰ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰੋਫੇਸਰ ਰੋਪਸਨ^੫ ਨੇ ਉਪਰਲੇ ਮੌਅਬ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮੰਨੀ ਹੈ ।

ਇੰਝ ਕਈ ਇਕ ਯੂਰੋਪੀਅਨ ਵਿਦਵਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਹਿਅਰੇਟਿਕ (ਮਿਸਰ ਦੀ), ਕਉਨੀਫੋਰਮ (ਅਸੀਰੀਆ ਦੀ) ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ, ਹਿਮਿਅਰੇਟਿਕ (ਸੇਬੀਅਨ), ਅਰਮਾਇਕ ਅਤੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਆਈਜ਼ਿਕ ਟੇਲਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨਾ ਦੇਖ ਔਮਨ ਹੈਡਮਾਂਟ ਜਾਂ ਔਮਰਜ਼ ਦੇ ਖਡੰਹਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਲਿਪੀ ਦੇ ਮਿਲਨ ਦੀ ਰਾਹ ਤਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਰਾਇਸ ਡੇਵਿਡਜ਼, ਯੂਫ਼੍ਰੇਟਿਸ ਨਦੀ ਦੀ ਵਾਦੀ ਵਿਚੋਂ ਸੇਮਿਟਿਕ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰਬ ਦੀ ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਤ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾ ਕੇ ਉਪਰਲੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਏਕੀਕਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਜੇ ਕਰ ਉਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਇਨੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਮੱਤ ਨਾ ਹੁੰਦੇ, ਜਿਸ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਉਸੇ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ, ਪਰੰਤੂ ਇੰਜ ਨਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਉਪਰਯੁਕਤ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜਾ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਠ ਧਰਮੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

੧. ਸਟੋਰੀ ਆਫ ਅਲਫਾਬੇਟ, ਪੰ. ੨੦੭
੨. ਮੋਕ: ਹਿ. ਸ. ਲਿ; ਪੰ. ੧੬
੩. ਬਾ ਏਂ, ਇੰ. ਪੰ. ੨੨੫
੪. ਬਾ; ਏਂ ਇੰ: ਪੰ: ੨੨੫
੫. ਰ: ਏ. ਇੰ: ਪੰ. ੧੭—੧੮

ਇਹ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾਵਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨਾ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾਂ ਹੀ ਅੰਤਰ ਕਿਉਂ ਨਾਂ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਉਰਦੂ ਲਿਪੀ ਦੇ ਟਾਇਮ ' (ਛਾਪੇ ਦੇ ਅੱਖਰ) ਤੋਂ ਮਿਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦਾ '੨' (ਅਲਿਫ) ਨਾਲ, '੫' (ਐਨ) ਨਾਲ ਅਤੇ '੬' (ਲਾਮ) ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦਾ ਅਜੋਕੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ (ਰੋਮਨ) ਟਾਇਪ ਨਾਲ ਮਿਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ '੮' A (ਏ) ਨਾਲ '੯' D (ਡੀ) ਨਾਲ, '੧੦' E (ਈ) ਨਾਲ, '੧੧' I (ਆਈ) ਨਾਲ, '੧੨' J (ਜੇ) ਨਾਲ, '੧੩' L (ਐਲ) ਨਾਲ, '੧੪' O (ਓ) ਨਾਲ, '੧੫' U ਨਾਲ, '੧੬' X (ਐਕਸ) ਨਾਲ ਅਤੇ '੧੭' Z (ਜੈੱਡ) ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਰਦੂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਦਸ ਅੱਖਰ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਨਾਲ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਮਿਲਨ ਦ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਉਰਦੂ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਨ ਉਚਾਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਵੀ ਅੱਖਰ ਵਿਚ ਵੀ (ਸਵਾਏ ਉਰਦੂ ਦੇ 'ਲਾਮ' J ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੇ 'ਲ' ਦੇ) ਸਮਾਨਤਾ, ਜਿਹੜੀ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਮਾਤਰ ਕਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਮਿਲਦੀ ਨਹੀਂ।

ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਪੂਰਵ ਦੀ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਗ੍ਰੀਕ (ਯੂਨਾਨੀ) ਅੱਖਰ ਬਣੇ ਜੋ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਜੇ ਤੋਂ ਖਬੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਬਾਦ ਵਿਚ ਖਬੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਸਜੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਲਗੇ।

ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਅੱਖਰਾਂ^੧ ਦਾ ਰੁੱਖ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਫੇਰਫਾਰ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਲੇਟਿਨ ਅਤੇ ਲੇਟਿਨ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ (ਰੋਮਨ) ਅੱਖਰ ਬਣੇ। ਉਂਝ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ (ਰੋਮਨ) ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਲਗ ਭਗ ੨੬੦੦ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲੋਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ A (ਏ), B (ਬੀ), D (ਡੀ), E (ਈ), H (ਐਚ), K (ਕੇ), L (ਐਲ), M (ਐਮ), N (ਐਨ), P (ਪੀ), Q (ਕਯੂ), R (ਆਰ), ਅਤੇ T (ਟੀ) ਇਹ ੧੩ ਅੱਖਰ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਉਪਰਯੁਕਤ ਹਿਅਰੇਟਿਕ, ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਆਦਿ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਜੇਕਰ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਲਿਪੀ ਦੇ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦਾ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰੀਬ ੨੨੦੦ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲੋਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦਾ ਉਕਤ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ :—

ਈਜਿਪਟ (ਮਿਸਰ) ਦੀ ਹਿਅਰੇਟਿਕ ਲਿਪੀ ਦਾ ਇਕ ਵੀ ਅੱਖਰ ਸਮਾਨ ਉਚਾਰਨ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

੧. ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਦੇ ਅੱਖਰ 'ਵੇ' 'ਖਾਕ' ਕਾਫੂ' ਅਤੇ 'ਦੇਸ਼' ਤੋਂ ਕ੍ਰਮਾਨੁਸਾਰ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਚਾਰ ਗਰੀਕ (ਯੂਨਾਨੀ) ਅੱਖਰਾਂ 'ਫਿਲਕਸ', 'ਕਾਓ' ਅਤੇ 'ਕਯਾ' ਦਾ ਰੁੱਖ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਪਿਛੋਂ ਗਰੀਕ ਲਿਪੀ ਵਿਚ 'ਕਾਓ' ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਨਾ ਰਿਹਾ।

੨. ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਬੜੇ ਪਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਜਿਹੜੀ ਲਿਪੀ ਪਰਚਲਿਤ ਸੀ ਉਹ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਚਿਤਰ ਲਿਪੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿੰਤੂ ਕੇਵਲ ਆਸ਼ ਨੂੰ ਦਸਣ ਵਾਲੇ ਚਿਤਰ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ' ਕਹਿਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੱਥ ਜੋੜੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਚਿਤਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਅੱਡੇ ਅੱਡ ਚਿਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਾ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਚਿਤਰ ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਵਰਨਣਾਤਮਕ ਲਿਪੀ ਬਣੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ 'ਹਿਅਰੇਟਿਕ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸੇ ਤੋਂ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਿਕਲਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਸੀਰੀਆ^੧ ਦੀ 'ਕਿਉਨੀਫੌਰਮ' ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਨਾ ਤਾਂ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਆਦਿ ਸੇਮਿਟਿਕ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦਾ ਨਿਕਲਨਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਪੀ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰਾਤਮਕ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਈਰਾਨੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਵਰਨਣਾਤਮਕ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹਦੇ ਅੱਖਰ ਚਲਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਉਹਦਾ ਹਰੇਕ ਅੱਖਰ ਤੀਰ ਦੇ ਫਲ ਵੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਕਈ ਚਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਨ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਚੀਨੀ ਲਿਪੀ ਵਾਂਗ ਚਿਤ੍ਰਲਿਪੀ ਜਿਹੀ ਹੀ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਲਿਖਣਾ ਸਰਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬੜਾ ਕਠਨ ਹੈ।

ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿਚ ੨੨ ਅੱਖਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਇਕ 'ਗਿਮੇਲ' (ਗ) ਅੱਖਰ (ਮੋਅਬ ਦੇ ਲੇਖਦਾ) ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੇ 'ਗ' ੨ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੀਕ (ਯੂਨਾਨੀ) ਲਿਪੀ ਦੇ ਦੋ ਅੱਖਰ 'ਗਆ' (ਗ) ਅਤੇ ਥੀਟਾ^੩ (ਥ) ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੇ 'ਗ' ਅਤੇ 'ਥ' ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਹਿਮਿਅਰਿਟਿਕ^੪ ਲਿਪੀ ਦੇ ੨੨ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਗਿਮੇਲ (ਗ) ਅੱਖਰ ਟੇੜਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੇ 'ਗ' ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਅਰਮਇਕ^੫ ਲਿਪੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਗਿਮੇਲ ਅੱਖਰ 'ਗ' ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਣ ਮਾਲਾ ਦੇ ੩੭ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਅੱਖਰ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਮਿਲਾਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪਾਠਕ ਜ਼ਰੂਰ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਨਗੇ ਕਿ ਜਦੋਂ ਬੂਲਰ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਲਿਪੀ ਦੇ ੨੨ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੇ ੨੨ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਸਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਚਾਰਨ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ 'ਗਿਮੇਲ' (ਗ) ਅੱਖਰ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੇ 'ਗ' ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਹੋਣਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋ ਇਹ ਕੀ ਗਲ ਹੈ? ਇਹਦੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਕੱਥਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਸਫਾ ੨੯' ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ

੧. ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਯੂਫੇਟਿਜ਼ ਨਦੀ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਪਰਦੇਸ਼, ਜਿਹੜਾ ਤੁਰਕ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਨਗਰ ਬੜਾ ਪਰਤਾਪੀ ਰਾਜ ਸੀ ਜਿਹਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨਿਵੇਵਾ ਸੀ। ਇਸ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਧਦਾ ਘਟਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਕ ਵੇਲੇ ਮੇੜੀਆਂ, ਪਰਸ਼ਿਆ (ਇਰਾਨ) ਅਮਰੀਨੀਆ, ਸੀਰੀਆ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇੰਝ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬਾਬੀਲਨ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਵਿ ਹੀ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਵਸੋਂ ਵਾਲਾ ਇਹ ਰਾਜ ਉਜੜ ਗਿਆ। 'ਕਿਉਨੀਫੌਰਮ' ਲਿਪੀ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੀ ਚਲਾਈ ਸੀ।

੨. ਜੇਕਰ ਕੇਵਲ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਵੇਖੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਦਾ 'ਫਾਲੇਖ' (ਫ) ਬ੍ਰਾਹਮੀ 'ਏ' ਦੇ ਨਾਲ, 'ਜੇਖ' (ਜ) ਥ' ਨਾਲ (ਕੁਝ ਕੁਝ) ਏਨ੍ (ਏ) 'ਠ' ਨਾਲ 'ਵਸਾਖੇ' (ਜ) 'ਯ' ਨਾਲ (ਕੁਝ ਕੁਝ), ਅਤੇ 'ਗਾਕ' (ਕ) 'ਕ' ਨਾਲ (ਠੀਕ) ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਨਤਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ (ਸਫਾ ੨੯ ਵਿਚ) ਦਸੀ ਹੋਈ ਵਰਤਮਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟਾਇਪ (ਛਾਪੇ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ) ਦੇ ਦਸ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੇ ੧੦ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ।

੩. ਗ੍ਰੀਕ ਥੀਟਾ (ਥ) ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ 'ਤੇਥ' ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਉਚਾਰਨ 'ਤ' ਸੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਤੋਂ ਅਰਬੀ ਦਾ 'ਤੇਥ' (ط) ਨਿਕਲਿਆ। ਗਰੀਕ ਵਿਚ 'ਤ' ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ 'ਤਾਓ' ਦਾ ਗਰੀਕ ਵਿਚ ਟਾਉ (τ) ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤੇਥ ਨੂੰ ਥੀਟਾ (ਥ)। ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਵਿਚ 'ਟ' ਜਾਂ 'ਥ' ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

੪. ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲੇ ਦਖਣੀ ਅਰਬ ਵਿਚ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੋਈ ਇਕ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਲਿਪੀ ਪਰਚਲਿਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਹਿਮਿਅਰਿਟਿਕ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਕਤ ਲਿਪੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੇਖ ਉਥੋਂ ਦੇ 'ਸਥਾ' ਨਾਮੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਲਨ ਕਾਰਨ ਉਸੇ ਲਿਪੀ ਨੂੰ 'ਸੇਬੀਅਨ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

੫. ਗਰੀਕ ਲੋਕ (ਯੂਨਾਨੀ) ਜਿਸ ਪਰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੀਰੀਆ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਲਗ ਭਗ ਉਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੇਮਿਟਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ 'ਅਰਮ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਪੱਛਮ ਦਾ 'ਮੋਸੋਪੋਟੇਮਿਆ' ਪਰਦੇਸ਼ ਸੀ, ਛੱਟ ਪੇਲੇਸਟਾਈਨ ਦੇ। ਉਥੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਅਰਮਇਕ ਜਾਂ ਅਰਮਿਅਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨਕਸ਼ਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਿਸਰ ਦੇ ਹਿਆਰੋਟਿਕ, ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ, ਹਿਮਅਰੋਟਿਕ (ਸੇਬੀਅਨ) ਅਤੇ ਅਰਮਇਕ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅੱਖਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਨ ਉਚਾਰਨ ਵਾਲੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅੱਖਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ ਕਿ ਸੇਮਿਟਿਕ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਅਸਲੀ ਸਮਾਨਤਾ ਕਿੰਨੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਜਗਿਆਸਾ ਰਹੇਗੀ ਕਿ ਸਮਾਨ ਉਚਾਰਨ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਤਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬੂਲਰ ਨੇ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਦੇ ੨੨ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ, ਜਿਹੜੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੇ ੧੮ ਉਚਾਰਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੇ ੨੨ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਨਿਕਲਣਾ ਕਿਵੇਂ ਦਸ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਬੂਲਰ ਦੇ ਮਿਲਾਨ ਦੀ ਕੁਝ ਵਾਕਫੀਅਤ ਇਥੇ ਕਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ।

ਸੇਮਿਟਿਕ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਆਦਿ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਉਪਰ ਦਾ ਭਾਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਥੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੇਠਲਾ ਭਾਗ ਖੜੀ ਜਾਂ ਤਿਰਛੀ ਲਕੀਰ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਰ ਦਾ ਭਾਗ ਪਤਲੀ ਲਕੀਰ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਆ ਕੇ ਸਥੂਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਫਰਕ ਦੇ ਏਕੀਕਰਨ ਲਈ ਬੂਲਰ ਨੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ (ਕਈ) ਸੇਮਿਟਿਕ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਹਿਸਾ ਹੇਠਾਂ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਦਾ ਉਪਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਜਾਂ (ਖੜੇ) ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਟੇਡਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ (ਕਈਆਂ) ਦੇ ਕੋਨਿਆਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤਾ ਹੈ।^{੧੫}

ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੀ ਲੇਖਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦੱਸਣ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਬੂਲਰ ਨੇ ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਕਿ

੧. ਇਸ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿਚ ਦਸ ਖੜੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਸੇਮਿਟਿਕ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੂਚਕ ਅੱਖਰ ਨਾਗਰੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ; ਦੂਜੀ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਮਿਸਰ ਦੀ ਹਿਮਅਰੋਟਿਕ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ (ਏ. ਬ੍ਰ; ਜਿਲਦ ੧ ਸਫਾ ੬੦੦ ਤੋਂ ਨਾਵਾਂ ਸੰਸਕਰਨ); ਤੀਜੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਅੱਖਰ ਏ. ਬ੍ਰ; ਜਿਲਦ ੧. ਸਫਾ ੬੦੦ ਤੋਂ); ਚੌਥੀ ਵਿਚ ਮੋਐਬ ਦੇ ਰਾਜਾ ਮੋਸ਼ਾ ਦੇ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਪੂਰਵ ਦੀ ਨਾਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਤੋਂ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਅੱਖਰ (ਏ. ਬ੍ਰ; ਜਿਲਦ ੩੩; ਸਫਾ ੯੦੨ ਤੋਂ ਦਸਵਾਂ ਸੰਸਕਰਨ); ਪੰਜਵੀਂ ਵਿਚ ਹਿਮਅਰੋਟਿਕ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰ (ਏ ਬ੍ਰ; ਜਿਲਦ ੩੩; ਸਫਾ ੯੦੨ ਤੋਂ); ਛੇਵੀਂ ਵਿਚ ਸੱਕਾਰਾਂ (ਮਿਸਰ ਵਿਚ); ਟੀਮਾ (ਅਰਬ ਵਿਚ) ਆਦਿ ਦੇ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਪੂਰਵ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਅਰਮਇਕ ਅੱਖਰ (ਇੰ. ਏ. ਜਿਲਦ ੨੪ ਸਫਾ ੨੮੯ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਵਿਚੋਂ) ਸਤਵੀਂ ਵਿਚ ਮਿਸਰ ਦੇ ਪਪਾਯਰਸਾਂ ਦੇ ਅਰਮਇਕ ਅੱਖਰ (ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੨੪ ਸਫਾ ੨੮੯ ਤੋਂ); ਅਠਵੀਂ ਵਿਚ ਡਾ: ਸਰ ਜੌਨ ਮਾਰਸ਼ਲ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਤਖਸ਼ਿਲਾ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਪੂਰਵ ਦੀ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰਮਇਕ ਲੇਖ ਫੋਟੋ (ਜ. ਰਾ. ਏ. ਸੋ; ਈ. ਸ. ੧੯੧੫, ਸਫਾ ੩੪੦ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀ ਪਲੇਟ) ਤੋਂ ਅੱਖਰ ਛਾਂਟੇ ਗਏ ਹਨ; ਨਾਵੀਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਉਚਾਰਨ ਵਾਲੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਅੱਖਰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਚੋਂ ਲਏ ਹਨ ਅਤੇ ਦਸਵੀਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਉਚਾਰਨ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ।

੨. ਜਿਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ C (ਸੀ), K (ਕੇ) ਅਤੇ Q (ਕਯੂ) ਇਹ ਤਿਨ ਅੱਖਰ 'ਕ' ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚੋਂ 'ਸੀਨ' س ਅਤੇ ਸਵਾਦ ص 'ਸ' ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਅੱਠ ਅੱਖਰ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਚਾਰ ਹੀ ਉਚਾਰਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ 'ਹੇ' ਅਤੇ 'ਹੇਥ' (ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਰਬੀ ਦਾ 'ਹੇ' ح ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ H 'ਐੱਚ' ਨਿਕਲਿਆ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ 'ਹ', 'ਤੇਥ' (ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਰਬੀ ਦਾ 'ਤੇਯ' (ت)) ਅਤੇ ਤਾਵ (ਜਿਸ ਤੋਂ 'ਤੇ' ت ਨਿਕਲਿਆ) ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ 'ਤ'; 'ਕਾਫ' 'ਕੋਫ' ਤੋਂ 'ਕ' ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ 'ਸਮਖ' (ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਰਬੀ ਦਾ ਸੀਨ س) ਅਤੇ 'ਤਸਾਫੈ' (ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਵਾਦ ض ਨਿਕਲਿਆ) ਤੋਂ 'ਸ' ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਦੇ ੨੨ ਅੱਖਰ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੇ ੧੮ ਉਚਾਰਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ।

੩. ਵੇਖੋ ਅੱਗੇ ਸਫਾ ੨੯ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਨਕਸ਼ਾ ?

੪. ਵੇਖੋ ਪਹਿਲਾ ਲਿਪੀ ਪੱਤਰ।

੫. ਬੂ; ਇੰ. ਪੇ, ਪੰ. ੧੧

ਸੇਮਿਟਿਕ ਵਰਣਮਾਲਾਵਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ

ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਬੋਲੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਖਰੌਸ਼ਠੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅੱਖਰਾਂ ਸਹਿਤ।

ਸੇਮਿਟਿਕ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ तथा उच्चारण.	हिम- रेटिक.	फिनिरिअन.		हिमिअ रिटिक (सेबिअन)	अरमइक.			समान उच्चारण वाले खरोष्ठी तथा ब्राह्मी अक्षर (अशोक के लेखों से).	
		प्राचीन.	मोअब के लेख से.		लकारा, टीमा, आदि के लेखों से.	पँपायरसों से.	तक्षशिला के लेख से.	खरोष्ठी.	ब्राह्मी.
अलेफ़ (अ)	א	𐤀	𐤁	𐤀	𐤀	𐤀	𐤀	𑀀	𑀀
बेय (ब)	ב	𐤁	𐤂	𐤁	𐤁	𐤁	𐤁	𑀁	𑀁
गिमेल् (ग)	ג	𐤂	𐤃	𐤂	𐤂	𐤂	𐤂	𑀂	𑀂
दालेयू (द)	ד	𐤃	𐤄	𐤃	𐤃	𐤃	𐤃	𑀃	𑀃
हे (ह)	ה	𐤄	𐤅	𐤄	𐤄	𐤄	𐤄	𑀄	𑀄
वाव (व)	ו	𐤅	𐤆	𐤅	𐤅	𐤅	𐤅	𑀅	𑀅
जाह्न (ज)	ז	𐤆	𐤇	𐤆	𐤆	𐤆	𐤆	𑀆	𑀆
हेथ (ह)	ח	𐤇	𐤈	𐤇	𐤇	𐤇	𐤇	𑀇	𑀇
तेयू (त)	ט	𐤈	𐤉	𐤈	𐤈	𐤈	𐤈	𑀈	𑀈
योदू (य)	י	𐤉	𐤊	𐤉	𐤉	𐤉	𐤉	𑀉	𑀉
काफ़ (क)	כ	𐤊	𐤋	𐤊	𐤊	𐤊	𐤊	𑀊	𑀊
खामेडू (ख)	ל	𐤋	𐤌	𐤋	𐤋	𐤋	𐤋	𑀋	𑀋
मेमू (म)	מ	𐤌	𐤍	𐤌	𐤌	𐤌	𐤌	𑀌	𑀌
नून (न)	נ	𐤍	𐤎	𐤍	𐤍	𐤍	𐤍	𑀍	𑀍
सामेखू (स)	ס	𐤎	𐤏	𐤎	𐤎	𐤎	𐤎	𑀎	𑀎
आइनू (ए)	א	𐤏	𐤐	𐤏	𐤏	𐤏	𐤏	𑀏	𑀏
वे (व)	ב	𐤐	𐤑	𐤐	𐤐	𐤐	𐤐	𑀐	𑀐
त्साधे (स)	ב	𐤑	𐤒	𐤑	𐤑	𐤑	𐤑	𑀑	𑀑
काँफ़ (क)	כ	𐤒	𐤓	𐤒	𐤒	𐤒	𐤒	𑀒	𑀒
रेन (र)	ד	𐤓	𐤔	𐤓	𐤓	𐤓	𐤓	𑀓	𑀓
शिनू (श)	ד	𐤔	𐤕	𐤔	𐤔	𐤔	𐤔	𑀔	𑀔
तावू (त)	ו	𐤕	𐤖	𐤕	𐤕	𐤕	𐤕	𑀕	𑀕

ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਰੁੱਖ ਪਲਟਨ ਨਾਲ (ਅਰਥਾਤ ਜਿਹੜੀ ਲਿਪੀ ਪਹਿਲੇ ਸਜੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਛੋਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਲਿਖਣ ਨਾਲ) ਕਈ ਇਕ (ਸੇਮਿਟਿਕ) ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਰੁਖ ਗ੍ਰੀਕ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਜੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਬਦਲ ਗਿਆ ।੨

ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕੰਮ ਨਾ ਚਲਿਆ ਤਾਂ ਬੂਲਰ ਨੇ ੨੨ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰੇਕ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੱਸਣ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਵੇਰ ਵਾਰ ਵੀ ਮੰਨ ਲਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਮੁਖ ਹਨ :—

ਕਈ ਥਾਂ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਕੁਝ (ਇਧਰ ਉਧਰ) ਹਟਾ ਦਿਤਾ੩, ਜਿਥੇ ਲਕੀਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਥੇ ਨਵੀਂ ਖਿੱਚ ਦਿਤੀ੪, ਕਿਤੇ ਮਿਟਾ ਦਿਤੀ੫, ਕਿਤੇ ਵਧਾ ਦਿਤੀ੬, ਕਿਤੇ ਘਟਾ ਦਿਤੀ੭, ਕਈ ਥਾਂ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਲਟਕਦੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਉਪਰ ਵਲ ਫਿਰਾ ਦਿੱਤਾ੮, ਡਿੰਗੀ ਲਕੀਰ ਸਿੱਧੀ ਕਰ ਦਿਤੀ੯, ਟੇਡੀ ਲਕੀਰ ਖੜੀ ਕਰ ਦਿਤੀ੧੦, ਦੋ ਲਕੀਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਦੇ ਫਰਕ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਲਕੀਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿਤਾ੧੧, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਲਕੀਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬਿੰਦੂ ਬਣਾ ਦਿਤਾ੧੨, ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਮੁੜੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਉਪਰ ਵਧਾ ਕੇ ਗੰਢ ਬਣਾ ਦਿਤੀ੧੩, ਤਿਕੋਣ ਨੂੰ ਧਨੁਸ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਰਗਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ੧੪, ਕੋਨ ਜਾਂ ਕੋਣਾ ਨੂੰ ਮਿੱਟਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅਰਧਵ੍ਰਿੱਤ ਜਿਹਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾ ਦਿਤਾ੧੫ ਆਦਿ । ਏਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਸੱਤਾ੬ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਮੰਨਣੀ ਪਵੇਗੀ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਮੇਲ ਹੈ ।

੧. ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਪਹਿਲੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵਲੋਂ ਖੱਬੇ ਵਲ ਲਿੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ ।

੨. ਬੂ; ਇੰ ਪੇ, ਸਫਾ ੧੧.

੩. ਅਲਫ ਤੋਂ ਆ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਚ; ਬੂ, ਇੰ, ਪੇ; ਸਫਾ ੧੨

੪. ਜ਼ਾਇਨ ਤੋਂ 'ਜ' ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਚ; 'ਜ' ਦੇ ਵਿਚ ਦੀ ਡਿੰਗੀ ਲਕੀਰ ।

੫. ਜ਼ਾਇਨ ਤੋਂ 'ਜ' ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਚ; ਹੇਠ ਤੋਂ 'ਖ' ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਚ ।

੬. ਹੇਠ ਤੋਂ 'ਖ' ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਚ ।

੭. ਜ਼ਾਇਨ ਤੋਂ 'ਜ' ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਚ । ਜ਼ਾਇਨ ਦੇ ਉਪਰ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਡਿੰਗੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਘਟ ਕਰਨਾ ।

੮. ਯੋਧ ਤੋਂ 'ਯ' ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਚ ।

੯. ਨੂਨ ਤੋਂ 'ਨ' ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਚ; ਯੋਧ ਵਿਚੋਂ 'ਧ' ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਚ ।

੧੦. ਦਾਲੇਥ ਤੋਂ 'ਖ' ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਚ ।

੧੧. ਵਾਵ ਤੋਂ 'ਕ' ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਚ ।

੧੨. ਤੇਥ ਤੋਂ 'ਖ' ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਚ ।

੧੩. ਮੇਮ ਤੋਂ 'ਸ' ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਚ ।

੧੪. ਦਾਲੇਥ ਤੋਂ 'ਖ' ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਚ ।

੧੫. ਮੇਮ ਤੋਂ 'ਸ' ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਚ ।

੧੬. ਦਾਲੇਥ (ਫ) ਤੋਂ 'ਖ' ਦੀ; ਹੇਠ (ਹ) ਤੋਂ 'ਖ' ਦੀ; ਤੇਥ (ਟ) ਤੋਂ 'ਖ' ਦੀ; ਸਾਮੇਥ (ਜ) ਤੋਂ 'ਖ' ਦੀ; ਡੇ (ਯ) ਤੋਂ 'ਯ' ਦੀ; ਤਸਾਥੇ (ਜ) ਤੋਂ 'ਕ' ਦੀ; ਅਤੇ ਕਾਫ (ਕ) ਤੋਂ 'ਖ' ਦੀ ।

ਉਪਰ ਦਸੇ ਹੋਏ ਫੋਰਫਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬੁਲਰ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਸਿੱਧ ਕੀਤੀ ਇਸ ਦੇ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਉਦਾਹਰਣ ਹੇਠ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :—

੧-ਅਲੇਫ਼ ਸੇ ਞ - 𑀀 𑀁 𑀂 𑀃
 ੨-ਹੇਥ ਸੇ ਥ - 𑀄 𑀅 𑀆 𑀇 𑀈
 ੩-ਯੋਥ ਸੇ ਥ - 𑀉 𑀊 𑀋 𑀌 𑀍 𑀎 𑀏
 ੪-ਮੇਸ਼ ਸੇ ਸ - 𑀐 𑀑 𑀒 𑀓

ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਅੱਖਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਲਿਪੀ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਮ ਅੱਖਰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰ ਪਰੀਵਰਤਨ ਦੀ ਵਿਚ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਸੂਚਕ ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿਤੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ :—

੧—ਅਲੇਫ਼ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਦਾ ਰੁਖ ਬਦਲਨ ਨਾਲ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ਬਣਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਹਟਾਨ ਨਾਲ ਤੀਜਾ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਚੌਥਾ ਰੂਪ ਬਣ ਗਿਆ।

੨—ਹੇਥ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਲੰਬਾਈ ਦੀ ਬਨਾਣਾ ਅਤੇ ਤਿਨੋਂ ਟੇਡੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ਬਣਿਆ। ਇੰਝ ਸਿੱਧੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਖੜੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਟੇਡਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੀਜਾ ਰੂਪ ਬਣਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਪਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਟੇਡੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਮਿੱਟਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਚੌਥਾ ਰੂਪ ਬਣਿਆ। ਫਿਰ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਖੜੋਤੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਲੰਬੀ ਕਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਪੰਜਵਾਂ ਰੂਪ ਬਣ ਗਿਆ।

੩—ਯੋਥ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਿਰਛੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀਆਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਬਣਿਆ, ਜਿਸਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲਨ ਨਾਲ ਤੀਜਾ ਰੂਪ ਬਣਿਆ ਇਸ ਖੜੇ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਟੇਡਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਚੌਥਾ ਰੂਪ ਬਣਿਆ। ਉਹਦੀ ਹੇਠਾਂ ਲਟਕਦੀ ਹੋਈ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਉਪਰ ਵਲ ਫਿਰਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਪੰਜਵਾਂ ਰੂਪ ਬਣਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਦਰਮਿਆਨ ਵਾਲੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਲੰਬੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਛੇਵਾਂ ਰੂਪ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸੱਤਵਾਂ।

੪—ਮੇਸ਼ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਮੁੜੀ ਹੋਈ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਉਪਰ ਵਧਾ ਕੇ ਗੰਢ ਬਣਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ਬਣਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਕੋਣ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਮਿੱਟਾ ਕੇ ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਅਰਧ ਵਿ੍ਤ ਨਾਲ ਤੀਜਾ ਰੂਪ ਬਣਿਆ। ਉਹਦੇ ਗੰਢ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ ਉਪਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਚੌਥਾ ਰੂਪ ਬਣ ਗਿਆ।

ਬੁਲਰ ਦੇ ਮੱਨੇ ਹੋਏ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਇਹ ਹੋਰ ਫੇਰ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਤੌੜ ਮਰੌੜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੀ ਦਸੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਅਰਮਇਕ ਲਿਪੀ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਅਗਰੇਜ਼ੀ ਟਾਇਪ (ਛਾਪੇ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ) ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮੀ

੧੮. ਏ. ਸਾ. ਬ੍ਰਿ; ਜਿ ੧ ਪੰ. ੬੦੦ ਵਿਚ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਈ. ਰੋਡਿਜ਼ਰ ਦਵਾਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਅਤੇ ਪਰੀਵਰਧਿਤ ਜੇਸ਼ੇਨਿ-ਅਸ ਦੋ ਹਿਬਰੂਗਾਮਰ (ਵਿਆਕਰਣ) ਵਿਚ ਇਸ ਅੱਖਰ ਦਾ ਨਾਂ ਚੇਥ (ਚ) ਲਿਖਿਆ ਹੈ (ਪੰ. ੧੩) ? ਪਰ ਬੰਬਈ ਦੀ ਛਪੀ ਹੋਈ ਹਿਬਰੂ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਰੀਡਰ ਨਾਮੀ ਛੋਟੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਿਬਰੂ ਦੇ ਨਾ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਮਰਾਠੀ (ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ) ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਹੇਥ' (ਸਫ਼ਾ ੧) ? ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਧਵਨੀਸੂਚਕ ਚਿੰਨ 'ਹ' (ਸਫ਼ਾ ੩) ? ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਗਰੀਕ (ਯੂਨਾਨੀ) ਅੱਖਰ 'ਏਟਾ' ਬਣਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ H (ਐਚ) ਅੱਖਰ ਜਿਹੜਾ 'ਹ' ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸੇ ਨਾਲ ਅਰਬੀ ਦਾ ح (ਹੇ), ਜਿਹੜਾ 'ਹ' ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸ ਅੱਖਰ ਦਾ ਨਾਂ ਹਿਬਰੂ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਰੀਡਰ' ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਹੇਥ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਕਿੰਨੀ ਸੁਗਮਤਾ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਇਹ ਹੇਠਾਂ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ : —
ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ—

੧-ਅਲੇਫ਼	ਲੇ 'ਅ'	⋈	⋈	⋈
੨-ਬੇਥ	ਲੇ 'ਬ'	⋈	⋈	⋈
੩-ਗਿਮੇਲ	ਲੇ 'ਗ'	⋈	⋈	
੪-ਦਾਲੇਥ	ਲੇ 'ਦ'	⋈	⋈	⋈
੫-ਹੇ	ਲੇ 'ਹ'	⋈	⋈	⋈
੬-ਵਾਵ	ਲੇ 'ਵ'	⋈	⋈	⋈

ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਵਿਚੋਂ ਦੇ ਪਰੀਵਰਤਨ ਬੁਲਰ ਦੇ ਮੱਨੇ ਹੋਏ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਮਾਨੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :—

੧. ਅਲੇਫ਼ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਦੇ ਉਪਰ ਦੇ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਕੋਨਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਚੌੜੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ਬਣਿਆ। ਉਸਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਤਿਰਛੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੀਜਾ ਰੂਪ ਬਣ ਗਿਆ।

੨—ਬੇਥ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਦੇ ਉਪਰ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਮਿਟਾਨ ਨਾਲ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚਣ ਨਾਲ ਤੀਜਾ ਰੂਪ ਬਣ ਗਿਆ।

੩—ਗਿਮੇਲ 'ਗ' ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੀ ਹੈ :

੪—ਦਾਲੇਥ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਡਿੰਗੀ ਲਕੀਰ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨਵੀਂ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਲਕੀਰ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਛੋਟੀ ਲਕੀਰ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਤੀਜਾ ਰੂਪ ਬਣ ਗਿਆ।

੫—ਹੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਬਣਿਆ, ਉਹਦਾ ਰੁੱਖ ਪਲਟਨ ਨਾਲ ਤੀਜਾ ਰੂਪ ਬਣ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਾਰਨਾਥ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ 'ਹ' ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਰੂਪ ਗਿਰਨਾਰ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਹੈ।

੬—ਵਾਵ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਉਲਟਨ ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਬਣਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਰੁੱਖ ਪਲਟਨ ਨਾਲ ਤੀਜਾ ਬਣਿਆ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਝੁੱਕੀ ਹੋਈ ਲਕੀਰ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਗੰਢ ਬਣਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਚੌਥਾ ਰੂਪ ਬਣਿਆ। ਅਜੋਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛਾਪੇ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ—

੧-'ਏ'	ਲੇ 'ਅ'	A	A	H	⋈
੨-'ਬੀ'	ਲੇ 'ਬ'	B	B	⋈	
੩-'ਸੀ'	ਲੇ 'ਬ'	C	d	d	
੪-'ਡੀ'	ਲੇ 'ਦ'	D	⋈	⋈	
੫-'ਏ'	ਲੇ 'ਏ'	E	⋈	⋈	⋈
੬-'ਫ'	ਲੇ 'ਫ'	F	E	b	b

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰੇਕ ਅੱਖਰ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛਾਪੇ ਦਾ ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਵਿਚੋਂ ਦੇ ਕੁਲ ਰੂਪ ਬੁਲਰ ਦੇ ਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਮਾਨੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—

੧— 'ਏ' ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਦੇ ਉਪਰ ਦੇ ਕੋਣੇ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਣ ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਬਣਿਆ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਤਿਰਛੀਆਂ ਖਲੋਤੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੀਜਾ ਰੂਪ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਚੌਥਾ।

੨—‘ਬੀ’ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਮਿਟਾਣ ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਟੇਡੀ ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ।

੩—‘ਸੀ’ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਤੀਜਾ ।

੪—‘ਡੀ’ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਮਿਟਾਣ ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਬਣਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਕੰਢਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਛੋਟੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਤੀਜਾ ਰੂਪ ਬਣ ਗਿਆ ।

੫—‘ਈ’ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀ ਲਕੀਰ ਮਿਟਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਉਹਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਰਛੀਆਂ ਨਾਲ ਤੀਜਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਬਣ ਗਿਆ ।

੬—‘ਐਫ’ ਨੂੰ ਉਲਟਨ ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਬਣਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਦੋ ਟੇਡੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਤੀਜਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਚੌਥਾ ਰੂਪ ਬਣ ਗਿਆ ।

ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਅਰਮਏਕ ਲੇਖ ਨਾਲ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਛਾਪੇ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਸਣ ਵਿਚ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਵਧੇਰੇ ਸਰਲਤਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅੱਖਰ ਬਣੇ ਹਨ । ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬੂਲਰ ਦਾ ਮੱਤ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਦੇ ਗਿਮੇਲ (ਗ) ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੇ ‘ਗ’ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸਮਾਨ ਉਚਾਰਨ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਬੂਲਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜਤਨ ਖਿੱਚਤਾਨ ਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਨਾਲ ਬੂਲਰ ਦੀ ‘ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ’ ਦੇ ਛਪਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ‘ਬੁਧਿਸੱਟ ਇੰਡੀਆ’ ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਕਰਤਾ ਡਾ: ਰਾਇਸ ਡੇਵਿਡਜ਼ ਨੂੰ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਿਆ ਕਿ ‘ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਨਾ ਤੇ ਉਤਰੀ ਅਤੇ ਨਾ ਦੱਖਣੀ ਸੇਮਿਟਿਕ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹਨ,^੧ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ‘ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰੀਟੈਨਿਕਾ’ ਨਾਮੀ ਮਹਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਬੂਲਰ ਦਾ ਕਥਨ ਜੇਕਰ ਵਿਦਵੱਤਾ ਅਤੇ ਸਿਆਟਪ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਨਿਸ਼ਚਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ । ਇਸ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਕਿਥੋਂ ਹੋਇਆ ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਨਿਸ਼ਚਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਇਹਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲ ਸਕਣਗੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ।^੨

ਜੇਕਰ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅਤੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਦੋਵੇਂ ਲਿਪੀਆਂ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਈ: ਸ: ਪੂਰਵ ਦੀ ੧੦ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਤਾਂ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅਰਥਾਤ ਅਸ਼ੋਕ ਵੇਲੇ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸ ਦੀ ਬੜੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਈ. ਸ. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਅਤੇ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਤੇਲਗੂਕਨੜੀ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ (ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅਤੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ) ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਅੱਖਰ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਇਹੋ ਸਿਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਲਿਪੀਆਂ ਇਕੋ ਹੀ ਮੂਲ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੀਆਂ^੩, ਅਰਥਾਤ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਸੇਮਿਟਿਕ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਸੇਮਿਟਿਕ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ।

੧. ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਪੰ. ੨੦

੨. ਏ. ਬਿ. ਜਿ, ਪੰ. ੯੦੩

੩ ਈ. ਸ. ੧੮੯੪ ਵਿਚ ਮੈਂ ‘ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਮਾਲਾ’ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਨ ਛਾਪਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀ ਡਾ: ਬੂਲਰ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕੀਤੀ । ਉਹਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਡਾ: ਬੂਲਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ “ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਨਿਰਮਾਨ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੂਤੰਤਰ ਲਿਪੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ । ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਸੇਮਿਟਿਕ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ‘ਜੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅਤੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਦੋਵੇਂ ਲਿਪੀਆਂ ਇਕੋ ਹੀ ਮੂਲ ਲਿਪੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ ਤਾਂ ੭੦੦ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਅੱਖਰ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨਾ ਰਹੀ ਇਹਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਸੋ । ਪਰ ਇਹਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਉਤਰ ਉਹ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੁਣ ਵੀ ਕੋਈ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਮੰਨਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਥੋਂ ਤਕ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ ਇਹਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਬੁਲਰ ਦੇ ਇਸ ਦੂਜੇ ਕਥਨ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ “ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਪਹਿਲੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵਲੋਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।”

ਬੁਲਰ ਨੂੰ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਰੁਖ ਬਦਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਈ. ਸ. ੧੮੯੧ ਫਿਚ ਜਨਰਲ ਕਨਿੰਗਹਾਮ ਨੇ “ਕਾਇੰਜ਼ ਆਫ ਏਨਸਿਐਂਟ ਇੰਡੀਆ” ਨਾਮੀ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿਕਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਏਰਣਾ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਕਈ ਇਕ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਛਾਪੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਲੇਖ ‘ਧਮਪਾਲਸ’^੨ ਸੱਜੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਲਟੇ ਲੇਖ ਦੇ ਤਿਣਕੇ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਨੂੰ ਬੁਲਰ ਨੇ ਬੜੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਆਪਣੀ “ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ” ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਸੇਮਿਟਿਕ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਕੜੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਸ ਕੜੀ ਦਾ ਘਾਟਾ ਸੀ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹੋ ਹੈ; ਅਤੇ ਉਸ ਸਿੱਕੇ ਨੂੰ ਈ: ਸੰਨ ਪੂਰਵ ੩੫੦ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦਾ ਮੰਨ ਕੇ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ “ਉਸ ਵੇਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਵਲ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਵਲ (ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ) ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।”

ਇਸ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਮੁਖ ਅਧਾਰ ਏਰਣ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਕੋਈ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲਟੀ ਲਿਖੀ ਮਿਲੀ ਹੋਵੇ।

ਸਿੱਕੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਲੇਖ ਦਾ ਉਲਟਾ ਆ ਜਾਣਾ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨਗੀ ਦੀ ਗਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਕੇ ਤੇ ਉਭਰੇ ਹੋਏ ਅੱਖਰ ਸਿੱਧੇ ਆਉਣ ਲਈ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਠੱਪੇ ਵਿਚ ਅੱਖਰ ਉਲਟੇ ਖੋਦਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਜਿਹੜੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਵਲ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੀ) ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਠੱਪਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਕੇ ਦੀ ਇਬਾਰਤ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ਦਾ ਅਰੰਭ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਕਰਕੇ ਹਰੇਕ ਅੱਖਰ ਉਲਟਾ ਖੋਦਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਕਰ ਖੋਦਣ ਵਾਲਾ ਇਸ ‘ਚੋਂ ਖੰਝ ਜਾਏ ਅਤੇ ਠੱਪੇ ਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਲੋਂ ਖੋਦਣ ਲਗ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਿੱਕੇ ਤੇ ਸਾਰਾ ਲੇਖ ਉਲਟਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਏਰਣ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਰ ਉਹ ਇਕ ਦੋ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਲਟਾ ਖੋਦਣਾ ਭੁਲਕੇ ਸਿੱਧਾ ਖੋਦ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਅੱਖਰ ਸਿੱਕੇ ਤੇ ਉਲਟੇ ਆ ਜਾਣਗੇ।

੧. ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਗਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਗਰ।

੨. ਕ; ਕੋ. ਏ. ਇ; ਪੰ. ੧੦੧. ਪਲੇਟ ੧੧ ਸੰਖਿਆ ੧੮।

੩. ਬੂ; ਇੰ. ਸਟ; ਸੰਖਿਆ ੩ ਪੰ: ੩ (ਈ. ਸੀ. ੧੮੯੫)।

੪. ਬੂ; ਇੰ. ਸਟ; ਸੰਖਿਆ ੩, ਪੰ. ੪੩।

੫. ਬੁਲਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਜ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਸੱਜੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਲਿਖਣ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜੋਗੜ ਅਤੇ ਧੌਲੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ‘ਓ’ ਉਲਟਾ ਹੈ; ਅਤੇ ਜੋਗੜ ਤੇ ਦਿਲੀ ਦੇ ਸਿਵਾਲਿਕ ਸਤੰਭ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ‘ਖ’ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਬੂ; ਇੰ. ਪੇ; ਸਫਾ ੬), ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਮਾਮੂਲੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਹਸਤਦੋਸ਼ ਜਾਂ ਦੇਸ਼-ਭੇਦ ਦੇ ਤੁਛ ਅੰਤਰ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ‘ਓ’ ਦੀ ਸ਼ਕਲ, ਇਕ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਉਪਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਨੂੰ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਵਲ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਟੇਡੀ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚਣ ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਅਸਥਾਨ ਲੇਖਕ ਪਹਿਲੇ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਟੇਡੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਖਿੱਚਣ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰ ਜਾਵੇ। ‘ਖ’ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਧਨੁਸ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹਦੀ ਡੋਰੀ ਭਾਵੇਂ ਸੱਜੇ ਵਲ ਰਹੇ ਜਾਂ ਖੱਬੇ ਵਲ, ਇਸ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੇਖਕ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਫਟਕ ਮੰਨੇ। ਦੇਸ਼ ਭੇਦ ਨਾਲ ਵੀ ਕਈ ਕਈ ਕਿਸੇ ਅੱਖਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਉਲਟੀ ਲਿਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਈ. ਸ. ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਯਜ਼ੋਧਰਮਨ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ‘ਰ’ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਤ ਜਿਹਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀ ਪੱਤ੍ਰ ੧੮ਵਾਂ) ਪਰ ਉਸੇ ਸਦੀ ਦੇ ਗਾਰੁਲਕ ਸਿੰਘਾਦਿਤ੍ਯ ਦੇ ਦਾਨਪਤ੍ਰ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਉਲਟਾ ਹੈ (ਲਿਪੀਪਤ੍ਰ ੩੮ਵਾਂ)। ਅਜੋਕੀ ਬੰਗਲਾ ਲਿਪੀ ਦਾ ‘ਚ’ ਉਲਟਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਲਿਪੀਪਤ੍ਰ ੭੮) ਪਰ ਪਹਿਲੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ (ਲਿਪੀਪਤ੍ਰ ੩੨—੩੫)।

ਅਜਿਹੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਾਤਵਾਹਨ (ਆਂਧਰ) ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਾਤਕਰਣੀ ਦੇ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੋ ਸਿਕਿਆਂ ਤੇ ਸਤਕੰਠਿਸ (ਸ਼ਾਤਕਠੋ:) ਸਾਰਾ ਲੇਖ ਏਰਣ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲਟਾ ਆ ਗਿਆ^੧ ਹੈ। ਪਾਰਥਿਅਨ ਅਬਦਗਸਿਸ ਦੇ ਇਕ ਸਿੱਕੇ ਤੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲੇਖ ਦਾ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਉਲਟਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਨਾਗਰੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਵੱਲ ਹੈ (ਰੋ; ਇੰ: ਕੋ; ਸਫਾ ੧੫)। ਵਿਕਰਮ ਸਵੰਤ ੧੬੪੩ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਇੰਦੌਰ ਰਾਜ ਦੇ ਪੈਸੇ ਤੇ “ਇਕ ਪਾਵ ਆਨਾ ਇੰਦੌਰ” ਇਹ ਲੇਖ ਉਲਟਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ^੨। ਮਹਾਕ੍ਸ਼ਤ੍ਰਪ ਰੰਜੁਬੁਲ (ਰਾਜੁਲ) ਦੇ ਇਕ ਸਿੱਕੇ ਤੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲੇਖ ਵਲ ਦੇ ਗ੍ਰੀਕ ਅੱਖਰ Y ਅਤੇ E ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਮੋਨੋਗ੍ਰਾਮ^੩ ਵਿਚ E ਅੱਖਰ ਉਲਟਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ^੪ ਪਰ ਦੂਜੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਸਿਧਾ ਹੈ^੫। ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੁਦਰਾ ਤੇ ‘ਸ੍ਰੀਸਸਪਕੁਲ’ ਲੇਖ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ‘ਸ੍ਰੀ’ ਅਤੇ ਪ ਇਹ ਦੋ ਅੱਖਰ ਉਲਟੇ ਆ ਗਏ ਹਨ^੬। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਪਟਨਾ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਇਕ ਮੁਦਰਾ ਤੇ ‘ਅਗਪਲਸ਼’ (ਅੰਗਪਾਲਯ) ਲੇਖ ਵਿਚ ‘ਅ’ ਉਲਟਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ^੭।

ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਏਰਣ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਤੇ ਉਲਟੇ ਲੇਖ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਕਿ “ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਪਹਿਲੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵਲੋਂ ਖੱਬੇ ਵਲ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ” ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੁਰਾਖੋਜੀ ਡਾ: ਹੁਲਸ਼ (Hultzsch) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ^੮ ਕਿ ਬੁਲਰ ਏਰਣ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਤੇ ਅੱਖਰ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਵਲ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੇ ਸੇਮਿਟਿਕ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ

੧. ਗ. ਕੋ. ਕੋ. ਆਂ. ਕ੍ਰਸ਼; ਪੰ. ੪ ਪਲੇਟ ੧, ਸੰਖਿਆ ੯ ਅਤੇ ੧੧।

੨. ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੨੬, ਪੰ. ੩੩੬

੩. ਪੂਰੇ ਨਾਂ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅੰਸ਼ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸਾਂਕੇਤਿਕ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਵਿਲਖਸ਼ਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ‘ਮੋਨੋਗ੍ਰਾਮ’ (ਏਕਾਕ੍ਸ਼ਰ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

੪. ਗ. ਕਾ. ਗ੍ਰੀ ਸੀ; ਪੰ. ੬੭ ਸੰਖਿਆ ੫।

੫. ਗ. ਕਾ. ਗ੍ਰੀ. ਸੀ; ਪੰ. ੬੭, ਸੰਖਿਆ ੬।

੬. ਜ. ਗ. ਏ. ਸੋ; ਈ. ਸ. ੧੯੦੧, ਪੰ. ੧੦੪ ਸੰਖਿਆ ੯।

੭. ਕ; ਆ. ਸ. ਰਿ; ਜਿ. ੧੫ ਪਲੇਟ ੨, ਸੰਖਿਆ ੩.

੮. ਈ. ਸ. ੧੮੯੫ ਵਿਚ ਡਾਨ ਮਾਰਟੀਨੋ ਡੀ. ਜ਼ਿਲਵਾਂ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘੇ ਨੇ ਰਾਇਲ ਏਸ਼ਿਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਜਰਨਲ (ਤ੍ਰਿਮਾਸਿਕ ਪਤ੍ਰਿਕਾ) ਵਿਚ ਇਕ ਪੜ੍ਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਦਸਣਾ ਚਾਹਿਆ ਕਿ ‘ਸੀਲੋਨ ਵਿਚ ਕੀ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਦੋ ਅੱਖਰ ਉਲਟੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛਾਪਿਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ’ (ਜ. ਗ. ਏ. ਸੋ; ਈ. ਸ. ੧੮੯੫, ਸਫਾ ੮੯੫—੯੮) ਅਤੇ ਈ. ਸ. ੧੯੦੧ ਵਿਚ ਇਕ ਲੇਖ ਉਸੇ ਜਰਨਲ ਵਿਚ ਫਿਰ ਛਪਵਾਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਲਟਾ ਉਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਪਾਂ ਜਲਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਗਿਰਨਾਰ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ, ‘ਸ਼’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਪ੍ਰ’ ‘ਕ੍ਰ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਜ਼’ ਆਦਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਸੁਧੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਰੁੱਖ ਬਦਲਨ ਨਾਲ ਇਹ ਅੱਖਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖੇ ਗਏ’ (ਜ. ਗ. ਏ. ਸੋ; ਈ. ਸ. ੧੯੦੧, ਸਫਾ ੩੦੧—੫; ਪਰ ਗਿਰਨਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੇਖ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਅਵਸ਼ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਏਗਾ ਕਿ ਉਸਦੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸੰਜੁਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਜੁਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਥਮ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ‘ਰ੍’ (ਰੇਫ) ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ‘ਰ’ ਦਾ ਅੰਤਰ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਸੰਜੁਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕ ਗਲਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸੁਧੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸਿਥਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਉਲਟੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ ਤਾਂ ਗਲ ਦੂਜੀ ਹੈ।

ਈ. ਸ. ੧੯੦੩ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਰਾਇਸ ਡੇਵਿਡਜ਼ ਨੇ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘੇ ਦੇ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਪੜ੍ਹ ਅਤੇ ਲੇਖ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਮੰਨ ਲਿਆ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਉਲਟੀ ਵੀ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ (ਡੇ; ਬ੍ਰ. ਇੰ, ਸਫਾ ੧੧੫), ਪਰ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਉਲਟੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

੯. ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੨੬, ਸਫਾ ੩੩੬.

ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਮੰਨੀ ਹੋਈ ਗਲ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਕੇ ਤੇ ਅੱਖਰ ਠੀਕ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਠੱਪੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਖੋਦਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਠੱਪਾ ਖੋਦਣ ਵਾਲੇ ਅਕਸਰ ਭੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਫਲੀਟ^੧ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਉਹਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਵਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੇ ਆਰਯਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਮੌਲਿਕ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵੰਗੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਇਹਦਾ ਕਰਤਾ ਬ੍ਰਾਹਮਾ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਇਹਦਾ ਨਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਪਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਸਾਕਸ਼ਰ ਸਮਾਜ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਹੋਣ ਤੇ ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਕਹੀ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹਦਾ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ।

ਆਦਰਸ਼ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਉਚਾਰਨ ਲਈ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੋ ਬੋਲਿਆ ਜਾਏ ਉਹ ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਏ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਏ ਉਹ ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਏ। ਬੋਲੇ ਹੋਏ ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਸਰਵੋਤਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸੇਮਿਟਿਕ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਤ ਦਿਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਪੂਰੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਛੋਟੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਅਨੁਸਵਾਰ ਤੇ ਵਿਸਰਗ ਲਈ ਉਪਯੁਕਤ ਸੰਕੇਤ ਅੱਡੋ ਅੱਡ ਹਨ; ਵਿਅੰਜਨ ਵੀ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਣਤਾਈ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਆਰਯ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਜਾਂ ਪਰੀਵਰਤਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ੍ਰਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨੂੰ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਇਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਅਤੀ ਉੱਚ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ੬੩ ਜਾਂ ੬੪ ਮੂਲ ਉਚਾਰਨਾਂ ਲਈ ਕੇਵਲ ੧੮ ਉਚਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ੨੨ ਸੰਕੇਤਾਂ ਵਾਲੀ ਗਰੀਬ ਸੇਮਿਟਿਕ ਲਿਪੀ ਕਿਵੇਂ ਕਾਫੀ ਹੁੰਦੀ? ਸੇਮਿਟਿਕ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਅੱਡੋ ਅੱਡ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਦਾ ਭੇਦ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿਲਸਿਲਾ ਹੈ, ਇਕ ਉਚਾਰਨ ਲਈ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਹੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਨੇਕ ਉਚਾਰਨਾਂ ਲਈ ਵੀ ਹੈ। ਵਿਅੰਜਨ ਵਿਚ ਸ੍ਰ ਦਾ ਯੋਗ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸ੍ਰ ਹੀ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਅੱਗੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਅਵਾਜ਼ ਲਈ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਨਹੀਂ। ਸ੍ਰ ਵੀ ਅਪੂਰਨ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਅਪੂਰਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਮ ਰਹਿਤ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਹਦੀ ਲਿਖਾਈ ਦਾ ਰੁੱਖ ਪਲਟ ਕੇ, ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਮਰੋੜ ਕੇ, ਕੇਵਲ ੧੮ ਉਚਾਰਨਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਸ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਬਾਕੀ ਉਚਾਰਨਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਆਪ ਘੜ ਕੇ, ਸ੍ਰਾਂ ਲਈ ਮਾਤ੍ਰਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾ ਕੇ, ਅਨੁਸਵਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸਰਗ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰ, ਸ੍ਰਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਜਣਾ ਨੂੰ ਅੱਡ ਕਰ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੇਂ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਸਜਾ ਕੇ ਸਰਵਾਂਗ ਪੂਰਨ ਲਿਪੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਜਿਸ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕੀ ਉਹ ਇੰਨੀ ਸਭਯ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਅਠਾਰਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਲਈ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਮੂਹ ਨਾ ਤਕ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਲਈ ਬਣਾ ਲਏ।

੧. ਬੁ; ਇੰ. ਪੇ. ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਭੂਮਕਾ ਪੰ: ੩-੪।

੨. ਇੰ. ਏ. ਜ਼ਿਲਦ ੩੯ ਪੰ. ੧੩.

ਐਡਵਰਡ ਥੌਮਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ^੧ ਹੈ ਕਿ “ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅੱਖਰ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਹੀ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਬੁਧੀਮਾਨੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡੌਸਨ ਦਾ ਲਿਖਣਾ^੨ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਉਤਪੱਤੀ ਤੋਂ ਉਹਦੀ ਸ਼ੁੱਠਤਰਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਅਗ੍ਰਹਿ ਪੂਰਵਕ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਤਰਕ ਅਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਉਹਦੇ ਸ਼ੁੱਠਤਰ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਹੀ ਹੋਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਹਨ।

ਜਨਰਲ ਕਨਿੰਗਹਾਮ ਦਾ ਮੱਤ ਇਹ^੩ ਹੈ ਕਿ “ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਈ ਸ਼ੁੱਠਤ੍ਰ ਲਿਪੀ ਹੈ”। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲੌਸਨ^੪ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਹਾਲੇ ਤਕ ਡੂੰਘੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਧਰਾਤਲ ਤੋਂ ਕਈ ਫੁੱਟ ਹੇਠਾਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਰ ਵਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਥਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਵਸਦੇ ਗਏ। ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਇਕ ਰਾਜਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਵੀ ਹਾਲੇ ਇਥੇ ਬੜੀ ਅਰੰਭਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਜਿੰਨਾਂ ਕੁਝ ਪਤਾ ਲਗਾ ਹੈ ਉਹ ਬੜੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੇ ਖੰਡਹਰਾਂ ਤਕ ਅਜੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਹਾਲੇ ਤਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਜਿਹੜੇ ਮਿਲੇ ਹਨ ਉਹ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਗੌਣ ਰੀਤੀ ਤੋਂ ਲੇਖਣ ਕਲਾ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਹ ਬੜੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਣ ਕਲਾ ਸਰਵਸਾਧਾਰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਗਲ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਨੋਖਾਪਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿੰਨੇ ਸਬੂਤ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉਲੇਖ, ਸਾਰੇ ਇਹ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲੇਖਣ ਕਲਾ ਆਪਣੀ ਉੱਚੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਮੁਢਲੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੇਪੂਰਵਕ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਪਰਿਪੱਕ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰੀਵਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪਹੁੰਚੀ। ਮਿਸਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਰੂਪ ਚਿੱਤ੍ਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਬਣੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਥੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਚਿੱਤ੍ਰ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਬਣੀ, ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਤੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਹੀ ਸੂਚਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾ ਲਏ ਗਏ, ਇਹ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਇੰਨਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸਬੂਤ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਥੋਂ ਤਕ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਆਪਣੀ ਉੱਚੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸੌਮੇਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਆਰ. ਸ਼ਾਮ ਸ਼ਾਸਤੀ ਨੇ “ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ” ਨਾਮੀ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਲੇਖ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਸਾਂਕੇਤਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਕਈ ਤ੍ਰਿਕੋਣ ਅਤੇ ਚਕਰਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਜੰਤਰ ਦੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਦੇਵਨਾਗਰ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਦੇਵਨਾਗਰ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਣ

੧. ਨਿਉ. ਕ੍ਰਾ; ਈ. ਸ. ੧੮੮੩, ਨੰਬਰ ੩.

੨. ਜ. ਕ੍ਰਾ. ਏ. ਸੋ; ਈ. ਸ. ੧੮੮੧, ਪੰ: ੧੦੨, ਅਤੇ ਇੰ. ਏ.; ਜਿਲਦ ੩੫, ਪੰ. ੨੫੩.

੩. ਕ. ਕਾ. ਏ. ਇੰ. ਜਿਲਦ ੧ ਪੰ. ੫੨.

੪. Indische Alterthumskunde 2nd Edition i. P. 1006 (1867).

੫. ਇੰ. ਏ., ਜਿਲਦ ੩੫, ਸਫਾ ੨੫੩--੬੭, ੨੭੦--੯੦, ੩੧੧--੨੪.

ਵਾਲੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਂਕੇਤਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਕਤ ਗੁਜਰਨ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਲਗੇ । ਅਤੇ ਦੇਵ ਨਗਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ “ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ” ਪੈ ਗਿਆ । ਇਹ ਲੇਖ ਬੜੀ ਖੋਜ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਵਸ਼ ਯੁਕਤੀਯੁਕਤ ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਦ ਤਕ ਇਹ ਸਿੱਧ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਅਵਤਰਣ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ਉਹ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਜਾਂ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਮੌਰਯਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਤਕ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ।

ਬਾਬੂ ਜਗਨ ਮੋਹਨ ਵਰਮਾ ਨੇ ਇਕ ਲੰਬਾ ਚੌੜਾ ਲੇਖ ਲਿਖ ਕੇ ਇਹ ਦਸਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ “ਵੈਦਿਕ ਚਿਤ੍ਰਲਿਪੀ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਸਾਂਕੇਤਿਕ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ”, ਪਰ ਉਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਕਲਪਿਤ ਵੈਦਿਕ ਚਿਤ੍ਰਲਿਪੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਮਨਮਾਨੇ ਚਿਤ੍ਰ ਅਨੁਮਾਨ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅੱਡੇ ਅੱਡੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਅੱਖਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਰੋਚਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ । ਬਾਬੂ ਜਗਨਮੋਹਨ ਵਰਮਾ ਨੇ ਦੂਸਰੀ ਗਲ ਇਹ ਵੀ ਕੱਢੀ ਹੈ ਕਿ ‘ਟ’ ਠ’ ‘ਡ’ ‘ਫ’ ਅਤੇ ‘ਣ’ ਇਹ ਪੰਜ ਮੂਰਧਨੀ ਵਰਣ ਆਰਯਾਂ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਅਨਾਰਯਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਦੋਂ ਆਰਯਾਂ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਲਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ।

ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਪਾਰਸੀ ਆਰਯਾਂ ਦੀ ਵਰਣ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਮੂਰਧਨੀ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਅਭਾਵ ਹੈ ਅਤੇ ਧਾਤੂ ਪਾਠ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਧਾਤੂਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਕੋਈ ਧਾਤੂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਮੂਰਧਨੀ ਵਰਣ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਪਾਰਸੀ ਆਰਯਾਂ ਕੋਲ ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਮੂਰਧਨੀ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਹੀ ਘਾਟਾ ਹੈ, ਇਹ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿਚ ‘ਛ’ ‘ਮ’ ਅਤੇ ‘ਲ’ ਵਰਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ‘ਜ਼’ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਧਾਤੂ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ‘ਛ’ ‘ਮ’, ‘ਲ’ ਅਤੇ ‘ਜ਼’ ਵਰਣ ਵੀ ਅਨਾਰਯਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲਏ ਗਏ ? ‘ਟ’^੧ ‘ਡ’^੨ ‘ਫ’^੩ ਅਤੇ ‘ਣ’^੪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਾਤੂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੂਰਧਨੀ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਅਜਿਹੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ਬਦ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਗ੍ਰੀਕ ਆਰਯਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ‘ਟ’ ਅਤੇ ‘ਡ’ ਹੀ ਹਨ ‘ਤ’ ਅਤੇ ‘ਦ’ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਅਭਾਵ ਹੈ ਅਤੇ ਸੇਮਿਟਿਕ ਅਨਾਰਯਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਮੂਰਧਨੀ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਸਰਵਥਾ ਅਭਾਵ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਸਫਾ ੨੯ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਨਕਸ਼ਾ); ਇਸੇ ਤੋਂ ਗ੍ਰੀਕ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਅਖਰ ‘ਤਾਕ’ (‘ਤ’ ਦਾ ਸੂਚਕ) ਤੋਂ ਟਾਕੋ (‘ਟ’), ਅਤੇ ਤਾਲੇਖ (‘ਦ’) ਤੋਂ ਡੇਲਟਾ (‘ਡ’) ਬਣਾਇਆ । ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਜਗਨ ਮੋਹਨ ਵਰਮਾ ਦਾ ਇਹ ਦੂਜਾ ਕਥਨ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ।

੧. ਸਰਸਵਤੀ; ਈ. ਸ. ੧੯੧੩ ਤੋਂ ੧੯੧੫ ਤਕ ਕਈ ਥਾਂ

੨. ਸਰਸਵਤੀ; ਈ. ਸ. ੧੯੧੫, ਪੰ. ੩੭੦--੭੧.

੩. ‘ਟ’ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਧਾਤੂ ‘ਟੇਕ੍’, ‘ਟਲ੍’, ‘ਟਿਕ੍’, ‘ਟਿਪ੍’, ‘ਟੀਕ੍’ ਅਤੇ ਟਕਲ੍ ਹਨ ।

੪. ‘ਡ’ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਧਾਤੂ ‘ਫਪ੍’ ‘ਫਸ’ ‘ਫੰਕ੍’ ‘ਫੰਮ’ ਫਿਪ, ਫਿਸ ਅਤੇ ‘ਫੀ’ ਹਨ ।

੫. ‘ਫ’ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਧਾਤੂ ‘ਫੈਕ੍’ ਹੈ ।

੬. ਪਾਣਿਨੀ ਨੇ ਧਾਤੂਪਾਠ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਾਤੂ ‘ਣ’ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮੰਨੇ ਹਨ (ਣੋ ਨ: ਪਾ. ੬ ।

੧ । ੬੫; ਤਪਸਗਾ ਫਸਮਾਜੇੜਿ ਣੋਪਦੇਸ਼ਸ੍ਯ. ਪਾ. ੮ । ੪ । ੧੪) ।

੩-ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ

—:੦:—

ਮੌਰਯਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਅਨੇਕ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ਗੜੀ ਅਤੇ ਮਾਂਸੇਰਾ ਦੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਤੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਲੇਖ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲਿਪੀ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ, ਅਰਥਾਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਾਂਧਾਰਖ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ।

ਅਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਹੁਣ ਤਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਪਰ ਈਰਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਮੋਟੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਜਾਂ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਅੱਖਰ ਦਾ ਠੱਪਾ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਈਰਾਨੀ ਸਿੱਕੇ ਸ਼ਾਇਦ ਸਿਕੰਦਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਅਰਥਾਤ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਪੂਰਵ ਦੀ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਦੇ ਹੋਣ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਈਰਾਨੀਆਂ ਦਾ ਅਧੀਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਆਦਿ

੧. ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ 'ਖਰੋਸ਼ਠੀ' ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਬਾਕਟ੍ਰੀਅਨ, ਪਾਲੀ, ਆਰੀਅਨ ਪਾਲੀ, ਨਾਰਥ (ਉੱਤਰੀ) ਅਸ਼ੋਕ, ਕਾਬੂਲੀਅਨ ਅਤੇ ਗਾਂਧਾਰ ਆਦਿ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੇ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ 'ਖਰੋਸ਼ਠੀ' ਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਾਂਗੇ। ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਨਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਸਫ਼ਾ ੧੮।

੨. ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਿਲੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਸਫ਼ਾ (੨) ਟਿੱਪਣੀ ੫। ਉਕਤ ਟਿੱਪਣੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਲਾਹਬਾਦ (ਪ੍ਰਯਾਗ) ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਜੋੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਥੇ ਛੱਪਣ ਤੋਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

੩. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਗਾਂਧਾਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਪੂਰਵੀ ਹਿੱਸਾ ਅਰਥਾਤ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਅਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਜ਼ਿਲਾ ਕਾਬੁਲ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

੪. ਈਰਾਨ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਗੋਲੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਠੱਪਾ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਉਹ ਕੁਝ ਚਪਟੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਮੋਟੇ ਅਤੇ ਭੱਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਆਦਿ ਦੀ ਭੱਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਠੱਪੇ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਈਰਾਨ ਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਲੀਡੀਆ, ਗ੍ਰੀਸ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਈਰਾਨੀ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਲ, ਭੱਦੇ, ਗੋਲੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਚਕੋਰ ਜਾਂ ਗੋਲ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਚਪਟੇ ਸਿੱਕੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਸ਼ਾਪਣ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਕਟਾਥੀਆ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਮਗਰੋਂ ਕੁਝ ਚਪਟੇ ਸਿੱਕੇ ਬਣਾਏ ਜਿਸ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਚਪਟੇ ਸਿੱਕੇ ਬਣਾਏ (ਕ: ਕਾ. ਏ, ਇੰ. ਸਫ਼ਾ ੩)

੫. ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰੋਪਸਨ ਨੇ ਕਈ ਈਰਾਨੀ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਵਿਵਰਣ ਸਹਿਤ ਛਾਪੇ ਹਨ (ਜ. ਗ. ਏ. ਸੋ. ਈ. ਸ. ੧੮੬੫ ਸਫ਼ਾ ੮੬੫—੭੭ ਅਤੇ ਸਫ਼ਾ ੮੬੫ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਸੰਖਿਆ ੧—੨੫) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ 'ਯੋ' 'ਕ' 'ਧ' ਜ ਅਤੇ 'ਗੋ' ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੇ 'ਸ' 'ਸੇ' 'ਸੰ' 'ਜਿ' 'ਫ' ਅਤੇ 'ਵ' ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਠੱਪੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਕਟਰਿਅਣ ਗ੍ਰੀਕ^੧ (ਯੂਨਾਨੀ), ਸ਼ਕ^੨ ਕ੍ਰਿਸਤਪੁ^੩ ਪਾਰਥੀਅਨ,^੪ ਕਈ ਕਸ਼ਨਵੰਸੀ ਰਾਜੇ^੫ ਅਤੇ ਔਦੰਬਰਵੰਸੀ ਆਦਿ ਏਤਹੋਸਯਵੰਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਲੇਖ ਇਸ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਅਤੇ ਤਾਮਰਲੇਖ ਆਦਿ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ

੧. ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ੩੨੬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਭਾਗ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਇਆ ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਤਾਂ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ੧੦ ਵਰ੍ਹੇ ਵੀ ਨਾ ਰਹੇ ਪਰ ਹਿੰਦੂਕੁਸ਼ ਪਰਬਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੇ ਬਾਕਟਰੀਆ (ਬਲਖ) ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਯੁਥਿਡਮਸ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਡੇਮੇਟਰਿਅਸ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਵਿਚ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਫਿਰ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਹੋਈ ਅਤੇ ਕਾਬੁਲ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ । ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਹਿਲੇ ਤਕ ਕਈ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਘਟਦਾ ਵਧਦਾ ਰਿਹਾ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੀਕ (ਯੂਨਾਨੀ) ਲਿਪੀ ਦੇ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਲੇਖ । (ਗਾ: ਕੋ. ਗ੍ਰੀ. ਸੀ. ਕਿੰ. ਬਾ. ਇੰ. ਪਲੇਟ ੩—੧੫ ਹ੍ਰਾ: ਕੋ. ਕੋ. ਪੰ. ਮਿਯੂ; ਜ਼ਿਲਦ ੧, ੧—੯ ਅਤੇ ਸਿਮ; ਕੋ, ਕੋ, ਇੰ, ਮਿਯੂ: ਪਲੇਟ ੧—੬) ।

੨. ਸ਼ਕ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਕਟਰਿਆ ਦਾ ਰਾਜ ਖੋਹਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਹ ਹਿੰਦੂਕੁਸ਼ ਪਰਬਤ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਦੱਖਣ ਵਲ ਵੱਧੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਵ ਵਿਚ ਸਿੰਧੂ ਤਕ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ । ਫਿਰ ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਗਏ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਲੇਖ ਹਨ (ਗਾ: ਕੋ. ਗ੍ਰੀ. ਸੀ. ਕਿੰ. ਵਾ. ਇੰ. ਪਲੇਟ ੧੬—੨੧ ਵਾ. ਕੋ. ਕੋ. ਪੰ. ਮਿਯੂ ਜ਼ਿਲਦ ੧ ਪਲੇਟ ੧੦—੧੪ ਅਤੇ ਸਿਮ ਕੋ. ਕੋ. ਇੰ. ਮਿਯੂ. ਪਲੇਟ ੮—੯) ।

੩. 'ਕ੍ਰਿਸਤਪੁ' ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਵਰਗਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਈਰਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸਤਪੁ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਸਤੁ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਜ਼ਿਲਾ ਅਤੇ 'ਕ੍ਰਿਸਤਪੁ' ਦਾ ਅਰਥ ਜ਼ਿਲੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਇਹ ਕ੍ਰਿਸਤਪੁ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਕ ਹੀ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸ਼ਕ ਰਾਜਿਆਂ ਵਲੋਂ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦੇ ਹਾਕਿਮ ਜਾਂ ਸਾਮੰਤ ਰਹੇ ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਸਵਤੰਤਰ ਵੀ ਹੋ ਗਏ । ਦੇਸ਼ ਭੇਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕ੍ਰਿਸਤਪੁ ਦੇ ਦੋ ਵਿਭਾਗ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ—ਉੱਤਰੀ ਅਰਥਾਤ ਤਖਸ਼ਿਲਾ ਮਥੁਰਾ ਆਦਿ ਦੇ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਅਰਥਾਤ ਮਾਲਵਾ, ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ, ਗੁਜਰਾਤ, ਕਾਠੀਆਂ-ਵਾੜ, ਕੱਛ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਕ੍ਰਿਸਤਪੁ ਵਿਚੋਂ ਮਨੀਗੁਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜਿਹੋਨਿਸ ਅ ਸਤਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਖਰੋਸ਼ਠ ਅਤੇ ਰੰਜਵੁਲ (ਰਾਜੁਲ) ਆਦਿ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਕ੍ਰਿਸਤਪੁ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਭੂਮਕ ਨਹਿਪਾਨ ਅਤੇ ਚਸਟਨ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ (ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲੇਖ ਹਨ) ।

੪. ਪਾਰਥੀਅਨ ਰਾਜਾ ਵੀ ਸ਼ਕ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪਾਰਥੀਆਂ ਵਲੋਂ ਆਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਥੀ-ਅਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਕੰਧਾਰ, ਸੀਸਤਾਨ, ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਤਕ ਘਟਦਾ ਵਧਦਾ ਰਿਹਾ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਤਰਫ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਲੇਖ ਹਨ (ਗਾ; ਕੋ. ਕੋ. ਗ੍ਰੀ. ਸੀ. ਕਿੰ. ਬਾ. ਇੰ, ਪਲੇਟ ੨੨—੨੩ ਵ; ਕੋ. ਕੋ. ਪੰ. ਮਿਯੂ; ਜ਼ਿਲਦ ੧ ਪਲੇਟ ੧੫--੧੬ ਸਿਮ; ਕੋ. ਇੰ. ਸਿਯੂ; ਪਲੇਟ ੯) ।

੫. ਕਸ਼ਨਵੰਸੀ ਮੇਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਏ । ਕਲਹਣ ਆਪਣੀ ਰਾਜਤਰੰਗਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਤੁਰਸ਼ਕ (ਤੁਰਕ) ਦਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਤੁਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀ ਤੁਰਕੀ ਪੋਸ਼ਾਕ ਕਲਹਣ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਬੜਾ ਵਿਸਤਰਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਕਨਿਸ਼ਕ ਬੜਾ ਹੀ ਪਰਤਾਪੀ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਜਲਕਰ ਕਡਫਸਿਸ ਕੁਜਲਕਰ ਕਡਫਸਿਸ ਅਤੇ ਵੇਮ ਕਡਫਸਿਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਨਿਸ਼ਕ ਹੁਵਿਸ਼ਕ ਅਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੇ ਗ੍ਰੀਕ ਲੇਖ ਹਨ । ਗ; ਕੋ. ਕੋ. ਗ੍ਰੀ. ਸੀ. ਕਿ. ਬਾ. ਇ. ਪਲੇਟ ੨੫-੨੬ ਹ੍ਰਾ. ਕੋ. ਕੋ. ਪੰ. ਮਿਯੂ: ਜ਼ਿਲਦ ੧ ਪਲੇਟ ੧੭-੨੦. ਸਿਮ; ਕੋ. ਕੋ. ਇ. ਮਿਯੂ; ਪਲੇਟ ੧੧-੧੪.

੬. ਔਦੰਬਰ ਅਤੇ ਕੁਨਿੰਦਵੰਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ।

ਸ਼ਕ^੧, ਕ੍ਰਸਤ੍ਰਪਰ ਪਾਰਥੀਅਨ^੨ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀ^੩ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹੀ ਨਾਂ ਹਨ, ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਬੋਧੀ ਸਤ੍ਰੁਪਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਹੋਏ

੧. ਸ਼ਕ ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਮੋਗ (ਮੋਘ) ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਦਾ ਉਹਦੇ ਕ੍ਰਸਤ੍ਰਪ ਪਤਿਕ ਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਕ੍ਰਸਤ੍ਰਪ ਲਿਅਕ ਕੁਸੁਲਪ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਇਕ ਤਾਮਰਲੇਖ (ਸੰਖਿਆ ੭੮ ਦਾ) ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ (ਏ. ਇ. ਜਿਲਦ ੪ ਸਫਾ ੫੫-੫੬)

੨. ਮੱਥਰਾ ਦੇ ਮਹਾਕ੍ਰਸਤ੍ਰਪ ਰਾਜੂਲ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹਦੀ ਪੱਟ-ਰਾਣੀ ਨਦਧੀਅਕਸ ਨੇ ਮਥਰਾ ਵਿਚ ਬੋਧੀ ਸਤ੍ਰੁਪ ਅਤੇ ਧਰਵਾਸ਼ਿਤਵਾਦੀ ਬੋਧਾਂ ਲਈ ਸੰਘਾਰਮ (ਮਠ) ਬਣਵਾਇਆ ਜਿਸਦਾ ਲੇਖ ਇਕ ਥੰਡੇ ਦੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਾਲੇ ਸਿਰੇ ਤੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਤੇ ਉਕਰਿਆ ਮੱਥਰਾ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ । ਰਾਜੂਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਆਦਿ ਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਸਤ੍ਰੁਪ ਦੇ ਉਤਸਵ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵੀ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਲੇਖ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਪਤਿਕ ਦਾ ਵੀ ਹੈ (ਏ. ਇੰ. ਜਿ. ੯ ਸਫਾ ੧੪੧-੪੨) ਕ੍ਰਸਤ੍ਰਪ ਗਣਕ ਪਵਕ (?) ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਵੀ ਸ਼ਿਅ ਕ੍ਰਸਤ੍ਰਪ ਦਾ ਇਕ ਲੇਖ ਮਾਣਿਕਿਅਲ (ਗਵਲ ਪਿੰਡੀ ਦੇ ਕੋਲ ੨੦ ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਪੂਰਵ) ਦੇ ਸਤ੍ਰੁਪ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਡਿੱਬੇ ਦੇ ਢੱਕਣ ਤੇ ਉਕਰਿਆ ਹੈ (ਏ. ਇੰ. ਜਿਲਦ ੧੨ ਸਫਾ ੨੯੯)

੩. ਪਾਰਥੀਅਨ ਰਾਜਾ ਗਾਂਡੋਫਰਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਰ੍ਹੇ ੨੬ (ਸੰਖਿਆ ੧੦੩) ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਤਖਤੀਬਹੀ (ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਯੂਸਫ਼ਜ਼ਈ ਵਿਚ) ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ (ਜ. ਏ. ਈ. ਸ. ੧੮੯੦, ਭਾਗ ੧ ਸਫਾ ੧੧੯) ।

੪. ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਖਰੋਠੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਲੇਖ ਵਧੇਰੇ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ । ਰਾਜਾ ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ (ਸ. ੧੧ ਦਾ) ਜਿਹੜਾ (ਜ਼ਿਲਾ ਯੂਸਫ਼ਜ਼ਈ ਵਿਚ) ਤੋਂ (ਜ. ਏ. ਈ. ਸ. ੧੮੯੦ ਭਾਗ ੧ ਸਫਾ ੧੩੬) ਇਕ ਤਾਮਰ ਲੇਖ (ਸ. ੧੧ ਦਾ) ਸੁਏਵਿਹਾਰ (ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹਾਵਲ ਪੁਰ ਰਾਜ ਵਿਚ) ਤੋਂ (ਇੰ. ਏ. ਜਿਲਦ ੧੦, ਸਫਾ ੩੨੬ ਅਤੇ ਜਿਲਦ ੧੧ ਸਫਾ ੧੨੮); ਇਕ ਲੇਖ ਮਾਣਿਕਿਅਲ ਤੋਂ (ਕ. ਆ. ਸ. ਰਿ; ਜਿਲਦ ੫ ਸਫਾ ੧੬੦ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੀ ਪਲੇਟ); ਅਤੇ; ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਕਨਿਸ਼ਕ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਸਤ੍ਰੁਪ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਡੱਬੇ ਤੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਤਿੰਨ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਲੇਖ (ਆ. ਸ; ਈ. ਸ. ੧੯੦੯--੧੦, ੧੩੬--੩੮ ਮਿਲੇ ਹਨ) । ਆਰਾ ਨਾਮੀ ਨਾਲੇ (ਬਾਗਨੀਲਾਬ ਤੋਂ ੨ ਮੀਲ ਤੇ— ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ) ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਵਾਬੇਪ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ (ਸ. ੪੧ ਦਾ) ਮਿਲਿਆ ਹੈ (ਇੰ. ਏ. ਜਿਲਦ ੩੭ ਸਫਾ ੫੮) । ਹੁਵਿਸ਼ਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਇਕ ਲੇਖ (ਸ. ੫੧ ਦਾ) ਵਰਡਕ (ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ) ਦੇ ਸਤ੍ਰੁਪ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਇਕ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਪਾਤਰ ਤੇ ਉਕਰਿਆ ਹੈ (ਏ. ਇੰ. ਜਿਲਦ ੧੧, ਸਫਾ ੨੧੦-੧੧) ਪੰਜਤਾਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਯੂਸਫ਼ਜ਼ਈ ਵਿਚ) ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ (ਸ. ੧੨੨ ਦਾ) ਕਿਸੇ ਗੁਸ਼ਨ (ਕੁਸ਼ਨ) ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ (ਕ; ਆ: ਸ: ਰਿ; ਜਿਲਦ ੫, ਸਫਾ ੧੬੧ ਅਤੇ ਪਲੇਟ ੧੬ ਸੰਖਿਆ ੪) ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਰਾਜਾਧਿਰਾਜ ਦੇਵ ਪੁੱਤਰ ਖਸ਼ਨ (ਕੁਸ਼ਨ ਉਕਤ ਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਕੁਸ਼ਨ ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ) ਦਾ ਇਕ ਲੇਖ (ਸ ੧੩੬ ਦਾ) ਰੋਪਯ ਪੱਤਰ ਤੇ ਉਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ (ਜ. ਰ. ਏ. ਸੋ. ਈ. ਸ. ੧੯੧੪. ਪੰ. ੯੭੫-੭੬ ਅਤੇ ਈ. ਸ. ੧੯੧੫ ਪੰ. ੧੯੨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੀ ਪਲੇਟ) ।

੫. ਹਿੱਡਾਂ ਦੇ ਸਤ੍ਰੁਪ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਤੇ (ਸ. ੨੮ ਦਾ) ਲੇਖ (ਜ. ਰ. ਏ. ਸੋ; ਈ. ਸ. ੧੯੧੫, ਪੰ. ੯੨, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀ ਪਲੇਟ) : ਸ਼ਕਦਰਾਰ (ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਅਟਕ ਵਿਚ) ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਲਿਆ ਹੋਇਆ (ਸ. ੪੦ ਦਾ) ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ (ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੩੭ ਸਫਾ ੬੬) ਓਹਿੰਦ (ਯੂਸਫ਼ਜ਼ਈ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ) ਦਾ (ਸ. ੬੧ ਦਾ) ਲੇਖ (ਕ. ਆ. ਸ. ਰਿ; ਜਿ. ੫ ਸਫਾ ੫੮; ਪਲੇਟ ੧੬ ਸੰਖਿਆ ੨); ਫਤਹਿਜੰਗ (ਜ਼ਿਲਾ ਅਟਕ ਵਿਚ) ਦਾ (ਸ. ੬੮ ਦਾ) ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ (ਜ. ਏ; ਈ. ਸ ੧੮੯੦, ਭਾਗ ੧ ਸਫਾ ੧੩੦); ਮੁਚਇ (ਜ਼ਿਲਾ ਯੂਸਫ਼ਜ਼ਈ ਵਿਚ) ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ (ਸ. ੮੧) ਦਾ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ (ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੩੭ ਸਫਾ ੬੪); ਬੋਜ ਪਹਾੜ ਦਾ (ਸ. ੧੦੨ ਦਾ) ਲੇਖ (ਜ. ਏ; ਈ. ਸ. ੧੮੯੪, ਭਾਗ ੨. ਸਫਾ ੫੧੪); ਪਾਜਾ (ਜ਼ਿਲਾ ਯੂਸਫ਼ਜ਼ਈ ਵਿਚੋਂ) ਦਾ ਸ. ੧੧੧ ਦਾ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ (ਇੰ. ਏ. ਜਿਲਦ ੩੭, ਸਫਾ ੬੫); ਕਲਦਰਾਰ ਨਦੀ (ਪਛਮ ਉੱਤਰ ਸੀਮਾਂਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਦਰਗਾਈ ਦੇ ਕੋਲ) ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ (ਸ. ੧੧੩) ਦਾ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ (ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੩੭ ਸਫਾ ੬੬) ਸਕਾਰਹਵੇਰੀ (ਚਾਰ ਸੱਡਾ ਅਰਥਾਤ ਹਸਤ ਨਗਰ ਤੋਂ ਅਠ ਮੀਲ ਉੱਤਰ ਵਲ) ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹਾਰਿਤੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਆਸਨ ਤੇ ਉਕਰਿਆ ਹੋਇਆ (ਸ. ੧੭੯ ਦਾ) ਲੇਖ (ਆ. ਸ. ਈ. ੧੯੦੩-੪; ਸਫਾ ੨੫੫ ਪਲੇਟ ੭੦ ਸੰਖਿਆ ੯); ਦੇਵਾਈ ਜ਼ਿਲਾ ਯੂਸਫ਼ਜ਼ਈ ਵਿਚ) ਦਾ (ਸ. ੨੦੦ ਦਾ) ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ (ਜ. ਏ. ਈ. ਸ. ੧੮੯੪ ਭਾਗ ੨ ਸਫਾ ੫੧੦) ਲੋਰੀਅਨ ਤੰਗਾਈ (ਜ਼ਿਲਾ ਸਵਾਤਿ ਚ') ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਬੁੱਧ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਆਸਨ ਤੇ ਉਕਰਿਆ ਹੋਇਆ (ਸ. ੩੧੮ ਦਾ) ਲੇਖ (ਆ. ਸ. ਈ. ਸ. ੧੯੦੩-੪; ਸਫਾ ੨੫੧; ਪਲੇਟ ੭੦ ਸੰਖਿਆ ੪); ਹਸਤ ਨਗਰ (ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੀ ਚਾਰਸੱਡਾ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ) ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਬੁੱਧ ਦੀ (ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਹਿਤ) ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਅਸਲ ਤੇ ਉਕਰਿਆ (ਸ. ੩੮੪ ਦਾ) ਲੇਖ (ਏ. ਇੰ. ਜਿ. ੧੨, ਪੰ. ੨੦੨) ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਮਤ ਵਾਲੇ ਲੇਖ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਸੰਵਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ਹਾਲੇ ਤਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਸਾਡੀ ਸਮਝ

ਪੱਥਰ ਆਦਿ ਦੇ ਪਾਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਜਾਂ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਪਾਤ੍ਰਾਂ ਤੇ, ਜਾਂ ਚੱਟਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਾ ਜਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਆਸਨਾਂ ਤੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਗਾਂਧਾਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਥੇ ਵੀ ਖਾਸਕਰ ਤਕਸ਼ਿਲਾ (ਸ਼ਾਹਦੇਰੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਚਾਰਸੱਡਾ (ਪੁਸ਼ਕਲਾਵਤੀ) ਤੋਂ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਹਰ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਰਡਕ (ਜ਼ਿਲਾ ਵਰਡਰ ਵਿਚ) ਅਤੇ ਹਿੱਡਾ (ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਤੋਂ ਪੰਜਮੀਲ ਦੱਖਣ ਵਲ) ਆਦਿ ਵਿਚ ਅਤੇ ਮੱਥਰਾ ਵਿਚੋਂ, ਮਿਲੇ ਹਨ, ਹੋਰ ਕਿਤੋਂ ਨਹੀਂ।

ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਖਬੇ ਵਲ ਹੋਣ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲਿਪੀ ਸੇਮਿਟਿਕ ਵਰਗ ਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ੧੧ ਅੱਖਰ 'ਕ,'੧ 'ਜ,'੨ 'ਦ,'੩ 'ਨ,'੪ 'ਕ,'੫ 'ਧ,'੬ '੨,'੭ 'ਕ,'੮ 'ਥ,'੯ 'ਸ,'੧੦ ਅਤੇ 'ਹ,'੧੧ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਉੱਚਾਰਨ ਵਾਲੇ ਅਰਮਿਅਕ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਸੰਮਤ, ਸ਼ਕ ਸੰਮਤ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾ ਸੰਮਤ ਵਾਲੇ ਲੇਖ ਲੇਖ ਇਹ ਹਨ :-----

ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਗੰਗੂ ਨਾਮੀ ਸਤੂਪ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੁਵਰਣ ਪਤਰ ਤੇ ਉਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਲੇਖ (ਕ; ਸ. ਰਿ; ਜਿਲਦ ੨ ਪੰ. ੧੩੦ ਅਤੇ ਪਲੇਟ ੫੯); ਮਾਣਿਕਿਆਲ ਦੇ ਸਤੂਪ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਰੌਪਯਪਤ੍ਰ ਤੇ ਉਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਲੇਖ (ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੧੨ ਪੰ. ੩੦੨); ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਸਤੂਪ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਤਾਮਰ ਪੱਤਰ ਦਾ ਲੇਖ (ਕ; ਆ. ਸ. ਰਿ. ਜਿਲਦ ੨; ਪਲੇਟ ੫੬ ਸੰਖਿਆ ੩; ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਗਾ; ਈ. ਸ. ੧੯੦੮, ਪੰ. ੩੬੪) : ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਸਤੂਪ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪਾਤਰ ਦਾ ਲੇਖ (ਏ. ਇੰ. ਇ; ਜਿਲਦ ੮. ਸਫਾ ੨੯੬); ਮੋਰਾ (ਕਾਲਾ ਹਿਸਾਰ ਤੋਂ ੧੦ ਮੀਲ ਪੱਛਮ ਵਿਚ) ਦੇ ਇਕ ਚਕੋਰ ਪੁਰਾਣੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਤਿੱਠ ਪਾਸੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਲੇਖ (ਕ; ਆ. ਸ. ਰਿ; ਜਿ. ੨ ਪਲੇਟ ੫੯); ਚਾਰਸੱਡਾ (ਪੁਸ਼ਕਲਾਵਤੀ) ਦੇ ਸਤੂਪਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ੫ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਲੇਖ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੩ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਹਾਂਡੀਆਂ ਤੇ (ਆ. ਸ; ੧੯੦੨-੩. ਸਫਾ ੧੬੩) ਅਤੇ ਦੋ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਆਸਨਾਂ ਤੇ (ਆ. ਸ; ੧੯੦੨-੩, ਪੰ. ੧੬੭.੧੭੬) ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਕਨਿਹਾਰਾ ਅਤੇ ਪਠਯਾਰ (ਦੋਵੇਂ ਜ਼ਿਲੇ ਕਾਂਗੜਾ ਵਿਚ) ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਇਕ ਛੋਟਾ ਲੇਖ (ਚੱਟਾਨ ਤੇ ਉਕਰਿਆ) (ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੭. ਸਫਾ ੧੧੮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀ ਪਲੇਟ); ਯੂਸਫਜਈ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਹਿਲੋਲ ਤੋਂ ਦੋ; ਸਡੋ ਤੋਂ ਇਕ ਜ਼ਿਲਾਲੇਖ, (ਕ. ਆ. ਸ. ਰਿ. ਜਿਲਦ ੫ ਪਲੇਟ ੧੬, ਸੰਖਿਆ ੫ ਅਤੇ ੯) ਅਤੇ ਗਾਂਧਾਰ ਸੋਲੀ ਦੀਆਂ ੯ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਆਸਨਾਂ ਤੇ ਲਿਖੇ ੬ ਛੋਟੇ ਲੇਖ (ਆ. ਸ; ਈ. ਸ. ੧੯੦੩-੪ ਪਲੇਟ ੭੦ ਸੰਖਿਆ ੨, ੩, ੫, ੬, ੭ ਅਤੇ ੮)

੧. ਕੇਵਲ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਿੱਧਾਪੁਰ (ਮਾਈਸੂਰ ਰਾਜ ਵਿਚ) ਦੇ ਲੇਖ (ਸੰਖਿਆ ੧) ਦੇ ਅੰਤ ਦੀ ਅਰਥਾਤ ੧੩ਵੀਂ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ "ਧਫੇਨ ਲਿਕ੍ਰਿਜੰ" ਦੇ ਬਾਦ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ "ਲਿਧਿਕ੍ਰੇਯ" ਉਕਰਿਆ ਹੈ (ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੩ ਸਫਾ ੧੩੮ ਦੀ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀ ਪਲੇਟ); ਜਿਸ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਉਕਤ ਲੇਖ ਦਾ ਲੇਖਕ "ਪਡ" (ਪੰਡ) ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਤਲਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਉਹਨੇ ਇਹ ਅੰਤਮ ਪੰਜ ਅੱਖਰ ਉਸ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੋਣ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰਹੂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਤੂਪ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਕਿਤੇ ਇਕ ਅੱਖਰ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਦਾ ਉਕਰਿਆ ਮਿਲਿਆ ਹੈ (ਕ; ਭ. ਸਤੂ; ਪਲੇਟ ੮); ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਸ਼ਿਲਪੀਆਂ ਦੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

੨. ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਦਾ "ਕ" ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਲੇਖ ਅਤੇ ਪਪਾਯਰਸਾਂ ਦੇ ਕਾਫ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਸਫਾ ੨੯ ਤੇ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਨਕਸ਼ਾ)

੩. 'ਜ' ਸੱਕਾਰਾ, ਟੀਮਾ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਜ਼ਾਇਨ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ।
੪. "ਦ" ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਲੇਖ ਪੱਪਾਯਰਸਾਂ ਅਤੇ ਸੱਕਾਰਾ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ "ਦਾਲੰਧ" ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
੫. "ਨ" ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਲੇਖ ਪੱਪਾਯਰਸਾਂ ਅਤੇ ਸੱਕਾਰਾ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ "ਨੂਨ" ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
੬. "ਕ" ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਲੇਖ ਪੱਪਾਯਰਸਾਂ ਅਤੇ ਸੱਕਾਰਾ ਆਦਿ ਦੇ 'ਬੇਥ' ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
੭. "ਧ" ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਲੇਖ, ਪੱਪਾਯਰਸਾਂ ਅਤੇ ਸੱਕਾਰਾ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ "ਯੋਧ" ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
੮. 'ਕ' ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਲੇਖ ਅਤੇ ਪੱਪਾਯਰਸਾਂ ਦੇ 'ਰੇਸ਼' ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
੯. 'ਕ' ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਅਤੇ ਸੱਕਾਰਾ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ 'ਵਾਵ' ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
੧੦. 'ਥ' ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹ ਪਪਾਯਰਸਾਂ ਅਤੇ ਸੱਕਾਰਾ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਨ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
੧੧. 'ਸ' ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਅਤੇ ਸੱਕਾਰਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ 'ਤ੍ਰਸਾਧੇ' ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
੧੨. 'ਹ' ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਲੇਖ 'ਹੇ' ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸੇਮਿਟਿਕ ਲਿਪੀ ਸੰਬੰਧੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ੋਧ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਰੀਆ ਅਤੇ ਬਾਬੀਲਨ ਵਿਚ ਕਯੂਨੀਫਾਰਮ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਆਪਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਅਰਮਿਅਕ^੧ ਲਿਪੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਹੱਖਾਮਨੀ^੨ (ਅੱਕਸੀਜਿਅਨ) ਵੰਸ਼ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਈਰਾਨ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਬਹੁਤ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਉਕਤ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਰਮਿਅਕ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਮਿਸਰ,^੪ ਅਰਬ^੫ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਮਾਈਨਰ^੬ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਈਰਾਨ^੭ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤਕਸ਼ਿਲਾ^੮ ਨਗਰ ਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਮਿਸਰ ਤੋਂ ਹੱਖਾਮਨੀਆ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਦੇ ਉਸੇ ਲਿਪੀ ਦੇ ਕਾਫੀ ਪੱਪਾਯਰਸ^੯ ਮਿਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਮਾਈਨਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਈਰਾਨੀ ਕ੍ਸ਼ਤ੍ਰੂਪਾਂ (ਸਤ੍ਰੂਪਾਂ) ਦੇ ਕਈ ਸਿੱਕਿਆਂ^{੧੦} ਤੇ ਉਸੇ ਲਿਪੀ ਦੇ ਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੱਖਾਮਨੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਕਈ ਈਰਾਨੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਰਮਿਅਕ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵਪਾਰ ਲਈ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਰ ਦੂਰ ਤਕ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।^{੧੧}

੧. ਜ. ਗ. ਏ. ਸੋ; ਈ. ਸ. ੧੯੧੫ ਪੰ. ੩੪੬--੪੭.

੨. ਆਰਯ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹੱਖਾਮਨ (ਏਕੋਮੋਨਿ) ਨਾਮੀ ਈਰਾਨੀ ਰਾਜਵੰਸ਼ੀ (ਜੋ ਈ. ਪੂਰਵ ਦੀ ੮ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ) ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਈਰਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਹੱਖਾਮਨੀ ਵੰਸ਼ੀ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਈਰਾਨ ਦਾ ਰਾਜ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ ਅਤੇ ਹੱਖਾਮਨ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਲੋਗ ਸਾਈਰਸ (ਕੁਰੂ ਕੁਰੁਸ਼-ਕੈਖੁਸਰੋ) ਨੇ, ਜੋ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵਿਚ ਅਨਸ਼ਾਨ (ਈਰਾਨ ਵਿਚ) ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ, ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਸਤਯਗਿਸ (ਇਸ਼ਟੁਵਿਗੂ) ਨੂੰ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਹਰਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਈਰਾਨ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਤੇ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ੫੫੮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਜਮਾਇਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ੩੩੧ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾਰਾ (ਤੀਜੇ) ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਕੀਤੀ।

੩. ਹੱਖਾਮਨੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸਾਈਰਸ ਨੇ ਈਰਾਨ ਮੀਡੀਆ, ਲੀਡੀਆ (ਏਸ਼ੀਆ ਮਾਈਨਰ ਦਾ ਪੂਰਵੀ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ), ਏਸ਼ੀਆ ਮਾਈਨਰ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਅਥਾਈਆਂ ਸਨ, ਆਯੋਨੀਆਂ (ਸ਼ੀਡੀਆ ਦੇ ਪੱਛਮ ਦਾ ਏਸ਼ੀਆ ਮਾਈਨਰ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਖੀਵਾ, ਸਮਰਕੰਦ, ਬੁਖਾਰਾ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਗਾਂਧਾਰ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤੇ। ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੰਬੋਸਿਸ (ਕਬੁਜੀਯ) ਮਿਸਰ ਦੇਸ਼ ਜਿੱਤਿਆ। ਕੰਬੋਸਿਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾਰਾ (ਪਹਿਲੇ) ਨੇ ਗ੍ਰੀਸ ਦੇ ਥਰੇਸ ਅਤੇ ਮਸੀਡਨ ਆਦਿ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਇਆ ਅਤੇ ਪੂਰਵ ਵਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ।

੪. ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਸੱਕਾਰਾ, ਸੇਰਾਪੀਅਮ ਅਤੇ ਏਬਿਡੋਸ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਰਮਿਅਕ ਲਿਪੀ ਦੇ ਲੇਖ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੱਕਾਰਾ ਦੇ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ੪੮੨ ਦਾ ਹੈ (ਪੋਲੀਓਗ੍ਰਾਫਿਕ ਸੋਸਾਈਟੀਜ਼ ਓਰੀਐਂਟਲ ਸੀਰੀਜ਼, ਪਲੇਟ ੬੩)।

੫. ਅਰਬ ਵਿਚ ਹਜਾਜ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੇ ਟੀਮਾ ਨਾਮੀ ਥਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਅਰਮਿਅਕ ਲਿਪੀ ਦੇ ਲੇਖ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ੫੦੦ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਟੀਮਾ ਵਿਚ ਅਰਮਿਅਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਸੀ (ਏ. ਬੀ. ਜਿ. ੨੧ ਪੰ. ੬੪੭)।

੬. ਏਸ਼ੀਆ ਮਾਈਨਰ--ਟਰਕੀ ਦੇ ਏਸ਼ੀਆਈ ਰਾਜ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਜਿਹੜਾ ਟਰਕੀ ਦੇ ਯੂਰਪੀ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

੭. ਈਰਾਨ ਦੇ ਸੇਂਕ ਕਲੇਹ (ਤਹਿਰਾਨ ਅਤੇ ਤੇਬ੍ਰੀਜ਼ ਵਿਚ) ਨਾਮੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਲੇਖ ਮਿਲਿਆ ਹੈ (ਇੰ. ਏ; ਜਿ ੨੪, ਪੰ. ੨੮੭)।

੮. ਜ. ਗ. ਏ. ਸੋ. ਈ. ਸ. ੧੯੧੫, ਪੰ. ੩੪੦ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੀ ਪਲੇਟ।

੯. ਮਿਸਰ ਤੋਂ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ੫੦੦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ੨੦੦ ਤਕ ਦੇ ਅਰਮਿਅਕ ਲਿਪੀ ਦੇ ਪੱਪਾਯਰਸ ਮਿਲੇ ਹਨ।

੧੦. ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੨੪ ਪੰ. ੨੮੭।

੧੧. ਜ. ਗ. ਏ. ਸੋ; ਈ. ਸ. ੧੯੧੫, ਪੰ. ੩੪੬--੪੭।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਈਰਾਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਹਖਾਮਨੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਾਈਰਸ (ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ੫੫੮—੫੩੦) ਨੇ ਪੂਰਵ ਵਲ ਵੱਧ ਕੇ ਗਾਂਧਾਰਦੇਸ਼ ਜਿੱਤਿਆ ਅਤੇ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ੩੧੬ ਦੇ ਕੁਝ ਹੀ ਬਾਦ ਦਾਰਾ (ਪਹਿਲੇ) ਨੇ ਸਿਧ ਤਕ ਦਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਹੜਾ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ੩੩੧ ਤਕ, ਜਦ ਕਿ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਗੋਗਮੇਲਾ^੧ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਈਰਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾਰਾ (ਤੀਜੇ) ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਈਰਾਨੀ ਰਾਜ ਤੇ ਕੇਵਲ ਨਾਮਮਾਤਰ ਲਈ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਇਆ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਈਰਾਨੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਲਿਪੀ ਅਰਮਿਅਕ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸੇ ਤੋਂ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਦਾ, ਜਿਹੜੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਲਿਪੀ ਸੀ, ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਰਣ ਵਧਾਉਣ ਨਾਲ ਉਰਦੂ ਲਿਪੀ ਬਣੀ।

ਅਰਮਿਅਕ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ੨੨ ਅੱਖਰ ਸੂਰਾਂ ਦੀ ਅਪੂਰਣਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹ੍ਰਸ੍ਰ ਦੀਰਘ ਦਾ ਭੇਦ ਨਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਅਭਾਵ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਇਥੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਉਪਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਲਿਪੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਥੋਂ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਉਹਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾ ਕੇ, ਕਈ ਅਖਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲ ਕੇ ਅਤੇ ਸੂਰਾਂ ਨਾਲ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਆਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਚਲਾਉ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਚੀਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਖਰੋਸ਼ਠ ਨਾਮੀ ਆਚਾਰਯ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ) ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਾਂ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਜਿਵੇਂ ਗਾਂਧਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਿਆਪੀਠ ਵਿਚੋਂ ਇਹਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।

ਜਿੰਨੇ ਲੇਖ ਹੁਣ ਤਕ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੇ ਮਿਲੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸੂਰਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹ੍ਰਸ੍ਰ ਦੀਰਘ ਦਾ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਯੁਕਤ ਅੱਖਰ ਕੇਵਲ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਅਲਗ ਅਲਗ ਰੂਪ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਕਈ ਸੰਯੁਕਤ ਅੱਖਰ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਹਾਲੇ ਤਕ ਵੀ ਸ਼ੱਕੀ ਹੈ। ਬੋਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ,^੪ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਾਂ ਦੇ ਹ੍ਰਸ੍ਰ ਦੀਰਘ ਜਾ ਖਾਸ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਰਲਾ

੧. ਗੋਗਮੇਲਾ (ਅਰਬੈਲਾ) ਟਰਕੀ ਦੇ ਏਸ਼ੀਆਈ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਨਗਰ, ਜਿਹੜਾ ਮੋਸਲ ਅਤੇ ਬਗਦਾਦ ਵਿਚ ਹੈ।

੨. ਖਰੋਸ਼ਠ ਲਈ ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਪੰ. ੨੨।

੩. ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਆਦਿ ਲਈ ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਪੰ. ੩੨, ਟਿ. ੭--੬ : ਅਤੇ ਪੰ. ੩੩. ਟਿ. ੧, ੨।

੪. ਹਿੰਡਾ ਦੇ ਸਤ੍ਰੁਪ (ਸ. ੧੩) ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲੇਖ ਵਾਲੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਵਿਚ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਕਿੰਨੇ ਭੋਜਪੱਤਰ ਇਕ ਪੱਥਰ ਤੇ ਲਪੇਟੇ ਹੋਏ ਮਿਲੇ ਸਨ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਵੱਧ ਨਾ ਸੱਕੇ (ਏਰਿਆਨਾ ਏਂਟੀਕਾ; ਪੰ. ੫੯--੬੦, ੮੪, ੯੪, ੧੧੧, ੧੧੬)। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਭੋਜਪੱਤਰ ਸਨ। ਈ. ਸ. ਦੀ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ 'ਧੰਮਪੱਦ' ਦੀ ਇਕ ਕਾਪੀ ਖੋਜਨ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਬੂ; ਇੰ; ਪੰ. ੧੮--੧੯)।

ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਲਿਪੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ।

੧. ਕਲਕੱਤਾ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਭੂਤਪੂਰਵ ਜੱਜ ਐਫ. ਈ. ਪਾਰਜ਼ਿਟਰ ਨਾਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ “ਦੀ ਪੁਰਾਣ ਟੇਕਸਟ ਆਫ਼ ਦੀ ਡਾਈਨੋਸਟੀਜ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਕਲੀ ਏਜ” (ਕਲਯੁਗ ਦੇ ਗਜਵੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਪਾਠ) ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਹ ਦਸਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਇਹ ਮੂਲ ਪਾਠ ਅਸਲ ਵਿਚ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਦੇ ਸਬੂਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਣੁਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸ਼ੋਕ ਵਰਧਨ ਨਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਇਕ ਹੱਥਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤੀ (K Vs) ਵਿਚ ਅਯੋਸ਼ੋਕਵਰਧਨ ਪਾਠ ਹੈ। ਇਥੇ ਲੇਖਕ ਨੇ “ਸ਼ੋ” ਨੂੰ ਗ਼ਲਤੀ ਨਾਲ “ਯੋ” ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ (ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਨੇ) ਇਹ ਗ਼ਲਤੀ ਦੇਖੀ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ‘ਸ਼ੋ’ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂ ਵਧਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ‘ਯੋ’ ਨੂੰ ਕਟਿਆ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਗ਼ਲਤ ਨਾ ਅਯੋਸ਼ੋਕ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀ (K Vs) ਲਿਖੀ ਗਈ ਤਦ ਤਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਕਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਕੇਵਲ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹੀ ‘ਯੋ’ ਅਤੇ ‘ਸ਼ੋ’ ਅਕਸਰ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਣੁਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਸ਼ ਅਵਸ਼ ਮੂਲ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਹੱਥਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ (ਪੰ. ੮੪)। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਣੁਪੁਰਾਣ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀ (Cy Vs) ਵਿਚ ‘ਕੋਸ਼ਲ’ ਦੀ ਥਾਂ ਕੋਯਲ ਅਤੇ ਵਾਯੁਪੁਰਾਣ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀ (e Va) ਵਿਚ ‘ਸ਼ਾਲੀਸੂਕ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਸ਼ਾਲੀਯੂਕ’ ਪਾਠ ਮਿਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ‘ਸ਼’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਯ’ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਤਸ੍ਯਪੁਰਾਣ ਦੀ ਇਕ ਹੱਥਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਤੀ (dj Mt) ਵਿਚ ‘ਕਾਲੋਯਾ:’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਕਾਲੋਯਾ:’ ਅਤੇ ਵਾਯੁਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ੨ ‘ਸੁੰਗਭਰਿਤਯ’ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ‘ਸੁੰਗਕਰਿਤਯ’ ਪਾਠ ਮਿਲਿਆ (ਸਫ਼ਾ ੮੫)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਲੇਖਕ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮਿਸਟਰ ਪਾਰਜ਼ਿਟਰ ਨੇ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ ‘ਸ਼’ ਨੂੰ ‘ਯ’ ਅਤੇ ‘ਲ’ ‘ਭ’ ਨੂੰ ‘ਕ’ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ। ਇਹ ਗ਼ਲਤੀ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਵਿਚ ਉਤਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਚਲੀ ਆਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਲੇਖ ਹੁਣ ਤਕ ਮਿਲੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ, ਸਿਵਾਏ ਵਰਡਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ ‘ਸ’ ਅਤੇ ‘ਯ’ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਭੇਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬੫--੭੦)। ‘ਸ’ ਅਤੇ ‘ਲ’ ਵਿਚ ਅਤੇ ‘ਭ’ ਅਤੇ ‘ਕ’ ਵਿਚ ਸ਼ਕ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਭਰਮ ਉਤਪੱਨ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ‘ਣ’ ਅਤੇ ‘ਨ’ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੇਦ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਅਤੇ ‘ਤ’ ‘ਨ’ ਤੇ ‘ਰ’ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਭੇਦ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਮਾਮੂਲੀ ਲੇਖਕ ਲਈ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹ੍ਰਸ੍ਵ ਦੀਰਘ ਦਾ ਭੇਦ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵਿਸਰਗ ਅਤੇ ਹਲੰਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਣ ਨਾਲ ਦੀਰਘ ਸੂਰਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਸਰਗ ਅਤੇ ਹਲੰਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਜੁਕਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਸੁਧ ਨਕਲ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਇਹ ਅੰਸ਼ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਵਿਚ ਨਕਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ‘ਅ’, ‘ਈ’, ‘ਉ’, ‘ਐ’ ਅਤੇ ‘ਔ’ ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਵਿਸਰਗ ਅਤੇ ਹਲੰਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ‘ਨ’ ਅਤੇ ‘ਣ’ ਅਤੇ ‘ਤ’, ‘ਨ’, ਅਤੇ ‘ਰ’ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਾਮੂਲੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਗ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੂਲ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦੇਖਦੇ ਸਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲਿਖ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲਿਖੇ ਰਾਜਵੰਸ਼ਵਰਨਣ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਜਿਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਮਿਲੇ ਹਨ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਾ ਮਿਲਦੇ ਸਗੋਂ ਕਾਤੰਤਰ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਦੇ ਸੰਧੀਆਂ ਤਕ ਦੇ ਪੰਜ ਪਾਦਾਂ ਦੇ ਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਹਾਲਤ ਅਸੀਂ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੀ ‘ਸੀਧੋ’ * ਦੀ ਪੰਜ ਪਾਟੀਆਂ ਵਿਚ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਭੈੜੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਇਹੋ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅੱਡੋ ਅੱਡ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਮਿਸਟਰ ਪਾਰਜ਼ਿਟਰ ਤੋਂ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ‘ਚੋਂ’ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਵਿਚ ਉਤਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਜਿਥੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉਕਤ ਕਥਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੁਰਾਖੋਜੀ ਡਾਕਟਰ ਸਟੇਨ ਕੋਨੋ ਨੇ ਵੀ ਉਕਤ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਕਤ ਕਥਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ (ਇ. ਏ; ਜਿਲਦ ੪੩, ਪੰ. ੧੯੬)। ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿੰਨੇ ਲੇਖ ਹੁਣ ਤਕ ਉਸ ਲਿਪੀ ਦੇ ਮਿਲੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੋਵੇ।

* ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਕਾਤੰਤਰ ਵਿਆਕਰਣ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੀਪਾਟੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁਣ ਤਕ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵਿਚ ਸਧੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੰਜ ਪਾਠ ਰਟਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਤੰਤਰ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੂਤਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ ‘ਸਿੱਧੋ’ (ਸਿਧੋ ਕ੍ਰਾਂਸਮਾਮਨਾਯ:) ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ‘ਸਿੱਧੋ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਵਿਚ ਉਂਨਾ ਹੀ ਫਰਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾਂ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਛੱਪੀ ਹੋਈ ਨਾਗਰੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਦੇ ਮਾਮੂਲੀ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਲਿਖਾਵਟ ਵਿਚ ।

ਈ. ਸ. ਦੀ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਤਕ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦਾ ਕੁਝ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਹ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਤਾਂ ਵੀ ਹਿੰਦੂਕੁਸ਼ ਪਰਬਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਚੀਨੀ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਆਦਿ ਵਿਚ, ਜਿਥੇ ਬੌਧੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਪੱਕੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਤਕ ਵੀ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ । ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੁਰਾਖੋਜੀ ਡਾਕਟਰ ਸਰ ਐਰਲ ਸਟਾਇਨ ਨੇ ਚੀਨੀ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਆਦਿ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ 'ਚੋਂ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਲਕੜੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਿਤ ਤਖਤੀਆਂ ਆਦਿ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਸਮਗਰੀ ਵੀ ਹੈ ।

੪—ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਣਾ

—:੦:—

ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਈ. ਸ. ਦੀ ੧੪ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਈ. ਸ. ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਭੁਲ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਪਿਛਲੀ ਅਰਥਾਤ ੭ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਇਧਰ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੱਥਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਸੀ, ਜਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਈ. ਸ. ੧੩੫੬ ਵਿਚ ਦਿਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਫੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਟੋਪਰਾਂ^੧ ਅਤੇ ਮੇਰਠ ਤੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਾਲੇ ਦੋ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਤੰਭ ਉਠਵਾ ਕੇ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ^੨ ਨਾਲ ਦਿਲੀ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਇਕ (ਸ਼ਵਾਲਕ ਸਤੰਭ) ਨੂੰ ਫੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਟਰੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ 'ਕੁਸ਼ਕ ਸ਼ਿਕਾਰ' (ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਾ ਮਹਲ) ਦੇ

ਅਤੇ ਉਕਤ ਪੰਜ ਪਦਾਂ ਨੂੰ 'ਸੀਧੋ ਦੀ ਪੰਜਪਾਟੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾ ਜਾਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਫਰਕ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਦਸਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸੂਤ੍ਰ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :—

ਕਾਤਨ੍ਰ—ਸਿਫ਼ੋ ਕ੍ਰਣ ਸਮਾਨਾਯ : । ਤਨ ਚਤੁਰਦਸ਼ਾਦੈ ਸ੍ਵਰਾ : । ਦਸ਼ ਸਮਾਨਾ : । ਤੇਥਾਂ ਫ੍ਰੈ ਫ੍ਰਾਕਨ੍ਯੋਨ੍ਯਸ੍ਯ ਸਕਣੋਂ ।
 ਸੀਧੋ—ਸੀਧੋ ਕਰਨਾ ਸਮਾਸੁਨਾਯਾ । ਚਤ੍ਰੁਚਤ੍ਰੁਦਾਸਾ ਦਤਸੈਵਾਰਾ । ਦਸੇ ਸਮਾਨਾ । ਤੇਸੁਦੁਖ੍ਯਾਕਰਣੋ ਨਸੀਸਕਰਣੋ ।
 ਕਾਤਨ੍ਰ—ਪ੍ਰ੍ਰੋ ਹ੍ਰਸ੍ਵ : । ਪਾਰੋ ਫੀਰ੍ਵ : । ਸ੍ਵਰੋਸ੍ਕ੍ਰਕ੍ਰੋ ਨਾਸੀ । ਏਕਾਰਾਦੀਨਿ ਸਨ੍ਧ੍ਯਕ੍ਰਾਣਿ । ਕਾਦੀਨਿ ਵ੍ਯਯਨਾਨਿ ।
 ਸੀਧੋ—ਪ੍ਰ੍ਰੋ ਹ੍ਰਸ੍ਵਾ । ਪਾਰੋ ਫੀਰਥਾ । ਸਾਰੋ ਕਰਣਾ ਕ੍ਰਿਣਯੋ ਨਾਸੀ । ਏਕਾਰਾਦੇਣੀ ਸੰਧਕ੍ਰਾਣੀ । ਕਾਦੀਨਾਕ੍ਰ ਕ੍ਰਿਣਯੋਨਾਸੀ ।
 ਕਾਤਨ੍ਰ—ਤੇ ਕਰ੍ਗੀ:ਪਞ ਪਞ ।
 ਸੀਧੋ—ਤੇ ਕ੍ਰਿਰਥਾ ਪੰਚਾ ਪੰਚਾ ।

੧. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿਚ (ਸ਼ਵਾਲਕ)
 ੨. ਟੋਪਰਾ ਦਾ (ਸ਼ਵਾਲਕ) ਸਤੰਭ ਕਿਵੇਂ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਲਿਆਇਆ ਗਿਆ, ਇਸ ਦਾ ਵਿਰਤਾਂਤ ਸਮਕਾਲੀਨ ਲੇਖਕ ਸ਼ਮਸ-ਇ-ਸ਼ੀਰਾਜ਼ ਨੇ ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਫੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ (ਇ, ਹਿ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੩, ਪੰ. ੩੫੦--੫੩) ।

ਕੋਲ^੧ ਖੜਾ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਸਤੰਭਾਂ ਤੇ ਲਿਖੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਜਾਨਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਉਹ ਨਾ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ। ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਵੀ ਉਕਤ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਜਾਨਣ ਲਈ ਬੜੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਰਹੀ ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਪੂਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਣ ਤੇ ਫਿਰ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮਾਨ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਤਾਰੀਖ ੧੫ ਜਨਵਰੀ ਸਨ ੧੭੮੪ ਈ. ਨੂੰ ਸਰ ਵਿਲਿਅਮ ਜੋਨਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਏਸ਼ੀਆ ਖੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਤਾਮਰਪਤ੍ਰ ਸਿਕੇ, ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ, ਭਿੱਠ ਭਿੱਠ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ, ਸ਼ਿਲਪ ਆਦਿ ਵਿਦਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਧ ਕਰਨ ਲਈ 'ਏਸ਼ਿਆ-ਟਿਕ ਸੋਸਾਈਟੀ' ਨਾਮੀ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਭਾਰਤ ਭਰਸ਼ ਦੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਹੋਈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਉਕਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਫਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋਏ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੋਧ ਵਿਚ ਲਗ ਕੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਦਾਨਪੱਤਰ, ਸਿੱਕੇ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਭਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ। ਇੰਜ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਪਈ।

ਈ. ਸ. ੧੭੮੫ ਵਿਚ ਚਾਰਲਸ ਵਿਲਕਨਸ ਨੇ ਦੀਨਾਜਪੁਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਬਦਾਲ ਨਾਮੀ ਥਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਇਕ ਸਤੰਭ ਦਾ ਲੇਖਕ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨਾਰਾਇਣ ਪਾਲ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਸੀ।

ਉਸੇ ਵਰ੍ਹੇ ਪੰਡਤ ਰਾਧਾਕਾਂਤ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਟੋਪਾਰਵਾਲੇ ਦਿਲੀ ਦੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਾਲੇ ਸਤੰਭ ਤੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਚੌਹਾਨ ਰਾਜਾ ਆਨੱਲਦੇਵ (ਆਨਾ) ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵੀਸਲਦੇਵ (ਵਿਗ੍ਰਹਰਾਜ-ਚੌਥੇ) ਦੇ ਤਿੰਨਪ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ (ਵਿਕ੍ਰਮ) 'ਸੰਨ ੧੨੨੦ ਵਸਾਖ ਸੁਦੀ ੧੫' ਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਬੜੀ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ, ਪਰ ਉਸੇ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜੇ. ਐਚ. ਹੋਰਿੰਗਟਨ ਨੇ ਬੁੱਧ ਗਯਾ ਦੇ ਕੋਲ ਵਾਲੀ 'ਨਗਾਰਜੁਨੀ' ਅਤੇ 'ਬਰਾਬਰ' ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਪਰਯੁਕਤ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੁਰਾਣੇ, ਮੁੱਖਰੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਨੰਤਵਰਮਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਲੇਖ ਮਿਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੋਈ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਕਠਿਨ ਜਾਪਦਾ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਚਾਰਲਸ ਵਿਲਕਨਸ ਨੇ ਈ. ਸ. ੧੭੮੫ ਤੋਂ ੮੬ ਤਕ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਲਿਪੀ^੨ ਦੀ ਲਗ ਭਗ ਅੱਧੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ।

੧. ਇਹ ਸਤੰਭ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ 'ਰਿਜ਼' ਨਾਮੀ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਦੇ ਥਾਂ ਕੋਲ ਹੈ।

੨. ਕ. ਆ. ਸ. ਰਿ; ਜਿ. ੧, ਪੰ. ੧੬੩।

੩. ਏ. ਰਿ; ਜਿ. ੧, ਸਫਾ ੧੩੧, ਇਹ ਲੇਖ ਫਿਰ ਵੀ ਛਪ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। (ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੨ ਸਫਾ ੧੬੧-੬੪.)।

੪. ਈ. ਸ. ੧੭੮੧ ਵਿਚ ਚਾਰਲਸ ਵਿਲਕਨਸ ਨੇ ਮੁੰਗੇਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦੇਵਪਾਲ ਦਾ ਇਕ ਦਾਨਪੱਤਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਈ. ਸ. ੧੭੮੮ ਵਿਚ ਛਪਿਆ (ਏ. ਰਿ; ਜਿ. ੧, ਸਫਾ ੧੨੩) ਇਹ ਤਾਮਰ ਪਤਰ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਠੀਕ ਹੋ ਕੇ ਛਪ ਚੁਕਿਆ ਹੈ (ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੨੧. ਪੰ. ੨੫੪-੫੭)।

੫. ਏ. ਰਿ. ਜਿ. ੧, ਪੰ. ੩੭੯-੮੨। ਕੋ; ਮਿ. ਏ; ਜਿ. ੨, ਪੰ. ੨੩੨-੩੭। ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੧੯ ਪੰ. ੨੧੮।

੬. ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਲੇਖ ਏ. ਰਿ; ਜਿ. ੨, ਪੰ. ੧੬੭ ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਗਾ, ਜਿ. ੬। ਸਿੰ ੬੭੪; ਪਲੇਟ ੩੬, ਸੰਖਿਆ ੧੫, ੧੬, ੧੭ ਇੰ. ਏ. ਜਿ. ੧੩, ਪੰ. ੪੨੮ ਫਲੀ; ਗ. ਇੰ. ਪੰ. ੨੨੨-੨੩, ਨਗਾਰਜੁਨੀ ਗੁਫਾ ਦੇ ਲੇਖ-ਏ; ਰਿ. ਜਿਲਦ ੨. ਪੰ. ੧੬੮। ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਗਾ; ਜਿ. ੧੬ ਪੰ. ੪੦੧; ਪਲੇਟ ੧੦ ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਪੰ. ੨੨੪-੨੭।

੭. ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਲਿਪੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਈ. ਸ. ੧੮੧੮ ਤੋਂ ੧੮੨੩ ਤਕ ਕਰਨਲ ਜੇਮਜ਼ ਟੌਡ ਨੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਲਗਕੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਅਤੇ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਈ. ਸ. ਦੀ ੭ ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੫ ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਦੇ ਕਈ ਲੇਖ ਉਕਤ ਵਿਦਵਾਨ ਇਤਿਹਾਸਲੇਖਕ ਦੇ ਗੁਰੂ ਯਤੀ ਗਿਆਨ ਚੰਦਰ ਨੇ ਪੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਜਾਂ ਸਾਰਾਂਸ਼ ਕਰਨਲ ਟੌਡ ਦੀ 'ਰਾਜਸਥਾਨ' ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂ ਤੇ ਛਪਿਆ ਹੈ ।

ਬੀ. ਜੀ. ਬੈਂਬਿੰਗਟਨ ਨੇ ਮਾਮੱਲਪੁਰ ਦੇ ਕਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਈ. ਸ. ੧੮੨੮ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਰਣਮਾਲਾਵਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ^੧ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੋਲਟਰ ਇਲਿਅਟ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕੰਨੜੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਿਆ ਅਤੇ ਈ. ਸ. ੧੮੩੩ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਰਣਮਾਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ^੨ ।

ਈ. ਸ. ੧੮੩੪ ਵਿਚ ਕਪਤਾਨ ਟਰੋਯਰ ਨੇ ਇਸੇ ਉਦਯੋਗ ਵਿਚ ਲਗ ਕੇ ਇਲਾਹਾਬਾਦ (ਪ੍ਰਯਾਗ) ਦੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖ ਵਾਲੇ ਸਤੰਭ ਤੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਸਮੁਦ੍ਰਗੁਪਤ ਦੇ ਲੇਖ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵਰ੍ਹੇ ਡਾਕਟਰ ਮਿਲ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਪੂਰਾ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਈ. ਸ. ੧੮੩੭ ਵਿਚ ਭਿਟਾਰੀ ਦੇ ਸਤੰਭ ਤੇ ਸਕੰਦਗੁਪਤ ਦਾ ਲੇਖ ਵੀ, ਈ. ਸ. ੧੮੩੫ ਵਿਚ ਡਬਲਯੂ ਐਚਵਾਥਨ ਨੇ ਵੱਲਭੀ ਦੇ ਕਈ ਦਾਨਪੱਤਰ ਪੜ੍ਹੇ^੩ ।

ਈ. ਸ. ੧੮੩੭-੩੮ ਵਿਚ ਜੇਮਜ਼ ਪ੍ਰਿੰਸੇਪ ਨੇ ਦਿੱਲੀ, ਕਹਾਉਂ ਅਤੇ ਏਰਣ ਦੇ ਸਤੰਭਾਂ ਅਤੇ ਸਾਂਚੀ ਅਤੇ ਅਮਰਾਵਤੀ ਦੇ ਸਤੂਪਾਂ ਅਤੇ ਗਿਰਨਾਰ ਦੀ ਚੱਟਾਨ ਤੇ ਗੁਪਤ ਲਿਪੀ ਦੇ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹੇ^੪ ਕਪਤਾਨ ਟਰੋਯਰ, ਡਾਕਟਰ ਮਿਲ ਅਤੇ ਜੇਮਜ਼ ਪ੍ਰਿੰਸੇਪ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਚਾਰਲਸ ਵਿਲਕਿਨਸਨ ਦੀ ਗੁਪਤ ਲਿਪੀ ਦੀ ਅਧੂਰੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਪੂਰਣ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਤਾਮਰਪਤ੍ਰ ਅਤੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਸੁਗਮਤਾ ਹੋ ਗਈ

ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਗੁਪਤ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਬੜਾ ਕਠਨ ਸੀ । ਈ. ਸ. ੧੭੯੫ ਵਿਚ ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਮੇਲੇਟ ਨੇ ਇਲੋਰਾ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੇ ਕਈ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਪਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਸਰ ਵਿਲਿਅਮ ਜੋਨਸ ਕੋਲ ਭੇਜੀਆਂ । ਫਿਰ ਇਹ ਛਾਪਾਂ ਵਿਲਫਰਡ ਦੇ ਕੋਲ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਨਾ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਇਕ ਪੰਡਿਤ ਨੇ ਕਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਰਣਮਾਲਾਵਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਲਫਰਡ ਨੂੰ ਦਸ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਦਾ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ । ਵਿਲਫਰਡ ਦੇ ਇੰਜ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਉਸ ਲੇਖ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਸਹਿਤ ਸਰ ਵਿਲਿਅਮ ਜੋਨਸ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ । ਬਹੁਤ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਸੁਧ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਕ ਨਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਮੰਨ ਘੜੰਤ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ।

ਬੰਗਾਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਈਟੀ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਸਤੰਭਾਂ ਅਤੇ ਖੰਡ-ਗਿਰੀ ਦੀ ਚੱਟਾਨ ਤੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਲੇਖਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਪਾਂ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ ਪਰ ਵਿਲਫਰਡ ਦੇ ਜਤਨ ਨਿਸਫਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਜਤਨ ਨਾ ਹੋਇਆ । ਉਹਨਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਜਾਨਣ ਦੀ

੧. ਟਰਾਂਜੈਕਸ਼ਨਜ਼ ਆਫ ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਈਟੀਜ਼ (ਜਿ. ੨, ਸਫਾ ੨੬੪-੬੯ : ਪਲੇਟ ੧੩, ੧੫, ੧੭ ਅਤੇ ੧੮) ।

੨. ਬ. ਆ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੩. ਸਫਾ ੭੩ ।

੩. ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਗਾ : ਜਿ. ੩, ਪੰ. ੧੧੮ ।

੪. ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਗਾ; ਜਿਲਦ ੩, ਪੰ. ੩੩੯, ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਸਫਾ ੬-੧੦ ।

੫. ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਗਾ : ਜਿਲਦ ੬. ਸਫਾ ੧, ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ: ਪੰ. ੫੩-੫੪ ।

੬. ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਗਾ : ਜਿਲਦ ੪, ਸਫਾ ੪੭੭ ।

੭. ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਗਾ; ਜਿ. ੬. ਸਫਾ ੨੧੮, ੪੫੫ ਜਿਲਦ ੭. ਸਫਾ ੩੬, ੩੩੭, ੬੨੯, ੬੩੩ ।

ਜਿਗਿਆਸਾ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਜੇਮਜ ਪ੍ਰਿੰਸੇਪ ਨੇ ਈ. ਸ. ੧੮੩੪-੩੫ ਵਿਚ ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਰਧੀਆ ਅਤੇ ਮਥੀਆ ਦੇ ਸਤੰਭਾਂ ਤੇ ਲਿਖੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਪਾਂ ਮੰਗਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲੇਖ ਨਾਲ ਮਿਲਾਕੇ ਇਹ ਜਾਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਇੰਝ ਉਹਨਾਂ ਚੌਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰੱਖ ਕੇ ਮਿਲਾਣ ਨਾਲ ਤੁਰਤ ਹੀ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਚਾਰੇ ਲੇਖ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਗਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਿੰਸੇਪ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਅਪਣੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਪੂਰਨ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਬੰਨ੍ਹ ਗਈ। ਫਿਰ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਸਤੰਭ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਭਿੱਨ ਭਿੱਨ, ਸ਼ਕਲਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਅਲਗ ਅਲਗ ਛਾਂਟਣ ਤੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਕਿ ਗੁਪਤਾ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅੱਡੇ ਅੱਡੇ ਪੰਜ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜੋ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ^੧। ਇਸ ਨਾਲ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਯੂਨਾਨੀ ਹੋਣ ਦਾ ਜੋ ਭ੍ਰਮ ਸੀ, ਉਹ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੂਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮਿਸਟਰ ਪ੍ਰਿੰਸੇਪ ਨੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਕਤ ਲੇਖ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਣਾ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਮਿਲਦਾ ਗਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਰਖਣਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇੰਝ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰ ਪਹਿਚਾਣੇ ਗਏ।

ਪਾਦਰੀ ਜੇਮਜ ਸਟੀਵਨਸਨ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਿੰਸੇਪ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸੇ ਸ਼ੋਧ ਵਿਚ ਲਗ ਕੇ ‘ਕ,’ ‘ਜ,’ ‘ਪ,’ ‘ਬ’ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਕੁਝ ਤਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਵਿਚ ਭੁਲ ਹੋ ਜਾਣ, ਕੁਝ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਨਾ ਹੋਣ,^੪ ਅਤੇ ਕੁਝ ਉਹਨਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਉਹ ਮਿਹਨਤ ਨਿਸਫਲ ਹੋਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਿੰਸੇਪ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨਾ ਹੋਈ। ਈ. ਸ. ੧੮੩੬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿੰਸੇਪ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਸਨ ਨੇ ਇਕ ਬਾਕਟ੍ਰੀਅਨ ਗ੍ਰੀਕ ਸਿੱਕੇ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਐਂਗੋਥੋਕਲਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਈ. ਸ. ੧੮੩੭ ਵਿਚ ਮਿ. ਪ੍ਰਿੰਸੇਪ ਨੇ ਸਾਂਚੀ ਦੇ ਸਤੂਪਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਤੰਭਾਂ ਆਦਿ ਤੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਕਈ ਇਕ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਪਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਦੋ ਅੱਖਰ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਨਜ਼ਰ ਆਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਕਸਰ ‘ਸ’ ਅੱਖਰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕ ਦੇ ਇਕ ਵਚਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤਯਯ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ‘ਸਯ’ ਤੋਂ) ਮੰਨ ਕੇ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੇਖ ਅਲਗ ਅਲਗ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਦਾਨ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਅੱਖਰ, ਜਿਹੜੇ ਪੜ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ

੧. ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਗਾ; ਜਿ. ੩. ਸਫਾ ੭ ਪਲੇਟ ੫।

੨. ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਸਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਗ੍ਰੀਕ ਲਿਪੀ ਦਾ ਭ੍ਰਮ ਉਤਪੱਨ ਕਰਾ ਦੇਵੇ, ਟੋਮ ਕੋਰੀਅਟ ਨਾਮੀ ਮੁਸਾਫਰ ਨੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਤੰਭ ਦੇ ਲੇਖ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਐਲ ਵਿਟਕਰ ਨੂੰ ਇਕ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਮੈਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ) ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਨਾਮੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਿਥੇ ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਡਾ ਸਤੰਭ ਖੜਾ ਕਰਵਾਇਆ ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਤਕ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ (ਕੋਰਸ ਵੋਯੇਜਿਜ਼ ਐਂਡ ਟਰੇਵਲਜ਼, ਜਿਲਦ ੯, ਪੰ. ੪੨੩ ਕ. ਆ. ਸ. ਰਿ; ਜਿਲਦ ੧ ਸਫਾ ੧੬੩)। ਇੰਝ ਜਦ ਟੋਮ ਕੋਰੀਅਟ ਨੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖ ਵਾਲੇ ਸਤੰਭ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਖੜਾ ਕਰਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ਮੰਨ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਤੇ ਲਿਖੇ ਲੇਖ ਦੇ ਨਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਤਕ ਦੂਸਰੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਯਾਤ੍ਰੀ ਆਦਿ ਦਾ ਉਸਦੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰੀਕ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਾਦਰੀ ਐਡਵਰਡ ਟੇਰੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਟੋਮ ਕੋਰੀਅਟ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਗ੍ਰੀਕ ਲੇਖ ਵਾਲਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਡਾ ਪੱਥਰ ਦਾ ਸਤੰਭ ਦੇਖਿਆ ਜਿਹੜਾ ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ ਨੇ ਉਸ ਪ੍ਰਿੰਸੇਪ ਜਿੱਤ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਲਈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਥੇ ਖੜਾ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ (ਕ; ਆ, ਸ. ਰਿ; ਜਿਲਦ ੧, ਸਫਾ ੧੬੩-੬੪) ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰੀਕ ਲੇਖ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ।

੩. ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਗਾ; ਜਿ. ੩, ਪੰ. ੪੮੫।

੪. “ਨ” ਨੂੰ “ਰ” ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ “ਦ” ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਨਾਲ 'ਆ' ਦੀ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਅਨੁਸਵਾਰ ਲਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਅੱਖਰ 'ਦਾ' ਅਤੇ ਦੂਜਾ 'ਨਮ' (ਦਾਨਮ) ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਦ' ਅਤੇ 'ਨ' ਦੇ ਪਹਿਚਾਣੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵਰਣਮਾਲਾ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਸਾਂਚੀ, ਮਥੀਆ, ਰਧੀਆ, ਗਿਰਨਾਰ, ਧੌਲੀ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖ ਸੁਗਮਤਾ ਪੂਰਵਕ ਪੜ੍ਹ ਲਏ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿਹੜੀ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੰਨ ਲਈ ਗਈ ਸੀ, ਉਹ ਅਨੁਮਾਨ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਕਤ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਦੇਸੀ (ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ) ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ, ਇੰਝ ਪ੍ਰਿੰਸੇਪ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸੁਗਮ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਹੈ।

ਕਰਨਲ ਜੇਮਸ ਟੈਂਡ ਨੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਡਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਬ੍ਰਾਕਟੀਅਨ, ਗ੍ਰੀਕ, ਸ਼ਕ, ਪਾਰਥੀਅਨ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਨ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਵੰਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੀਕ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਸਨ। ਜਨਰਲ ਵੇਟੁਰਾ ਨੇ ਈ. ਸ. ੧੮੩੦ ਵਿਚ ਮਾਨਿਕਿਆਲ ਦੇ ਸਤੂਪ ਨੂੰ ਖੁਦਵਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਸਿੱਕੇ ਅਤੇ ਦੋ ਲੇਖ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਮਿਲੇ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਰ ਅਲੇਗਜ਼ੈਂਡਰ ਬਰਨਸ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੋਧਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿੱਕੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੀਕ ਅੱਖਰ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਲਈ ਭਿੱਠ ਭਿੱਠ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਹੋਣ ਲਗੀਆਂ। ਈ. ਸ. ੧੮੨੬ ਵਿਚ ਕਰਨਲ ਜੇਮਜ਼ ਟੈਂਡ ਨੇ ਕਡਫਿਸ਼ੇਸ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ 'ਸਸੇਨਿਅਨ' ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਈ. ਸ. ੧੮੩੩ ਵਿਚ ਏਪੋਲੋਡੋਟਸ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿੰਸੇਪ ਨੇ ਪਹਿਲਵੀ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਸਿੱਕੇ ਤੇ ਇਸੇ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਮਾਨਿਕਿਆਲ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਲੀਪ (ਬ੍ਰਾਹਮੀ) ਦਸਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਟੇਡੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਛਾਪੇ ਅਤੇ ਮਹਾਜਨੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਫਰਕ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਆਦਿ ਦੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਪਾਲੀ (ਬ੍ਰਾਹਮੀ) ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹੈ, ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਆਪ ਪ੍ਰਿੰਸੇਪ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਨੁਮਾਨ ਠੀਕ ਨਾਂ ਜਾਪਣ ਲਗਾ। ਈ. ਸ. ੧੮੩੪ ਵਿਚ ਕਪਤਾਨ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਇਕ ਸਤੂਪ ਵਿਚੋਂ ਇਸੇ ਲਿਪੀ ਦਾ ਇਕ ਲੇਖ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰਿੰਸੇਪ ਨੇ ਫਿਰ ਇਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਵੀ ਮੰਨਿਆ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਧ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਮਿ. ਮੇਸਨ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਗ੍ਰੀਕ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਠੀਕ ਉਹੀ ਨਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮਿੰਨਡਰ, ਏਪੋਲੋਡੋਟਸ ਹਾਰਮੀਅਸ, ਬੋਸਿਲੇਅਸ (ਰਾਜਾ) ਅਤੇ ਸੋਟੇਰਸ (ਤ੍ਰਾਤਰ) ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪਹਿਚਾਣ ਲਏ ਅਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਿੰਸੇਪ ਨੂੰ ਲਿਖ ਭੇਜੇ। ਮਿ. ਪ੍ਰਿੰਸੇਪ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਗ੍ਰੀਕ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ (ਖਰੋਸ਼ਠੀ) ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ੧੨ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ੬ ਖਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹ ਲਏ ਗਏ। ਇੰਝ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਣ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਲਿਪੀ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਵਲ ਨੂੰ

੧. ਪ੍ਰਿੰ; ਏ; ਜਿਲਦ ੧, ਪੰ. ੬੩--੬੯
੨. ਏ. ਰਿ; ਜਿਲਦ ੧੮, ਪੰ. ੫੭੮
੩. ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਗਾ; ਜਿਲਦ ੨, ਪੰ. ੩੧੩
੪. ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਗਾ; ਜਿਲਦ ੨, ਪੰ. ੩੧੩. ੩੧੬।
੫. ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਗਾ; ਜਿਲਦ ੩, ਪੰ. ੩੧੮
੬. ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਗਾ; ਜਿਲਦ ੩, ਪੰ. ੩੧੯
੮. ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਗਾ, ਜਿਲਦ ੩, ਪੰ. ੫੫੭, ੫੬੩

ਪੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲਿਪੀ ਸੇਮਿਟਿਕ ਵਰਗ ਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਸੀ, ਪਹਿਲਵੀ ਮੰਨ ਲਿਆ । ਇੰਜ ਗ੍ਰੀਕ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਕਈ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਪਰ ਪਹਿਲਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਪਹਿਚਾਣ ਵਿਚ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ੋਧ ਅਗੇ ਨਾ ਵੱਧ ਸਕਿਆ । ਈ. ਸ. ੧੮੩੮ ਵਿਚ ਦੋ ਬਾਕਟੀਅਨ ਗ੍ਰੀਕ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਪਾਲੀ (ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ) ਲੇਖ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਾਲੀ (ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ) ਮੰਨ ਕੇ ਉਸਦੇ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਪਿੰਸੇਪ ਦਾ ਸ਼ੋਧ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ੧੭ ਅੱਖਰ ਪਹਿਚਾਣੇ ਗਏ । ਪਿੰਸੇਪ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿ. ਨੌਰਿਸ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ੋਧ ਵਿਚ ਲੱਗ ਕੇ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੇ ੬ ਅੱਖਰ ਪਹਿਚਾਣ ਲਏ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਕਨਿੰਘਮ ਨੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਕੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਪੂਰਨ ਕਰ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਅਖਰ ਵੀ ਪਹਿਚਾਣ ਲਏ ।

— ੦ —

੫. ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ

ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ੩੫੦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਈ. ਸ. ੫੦੦ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਤਕ
(ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧--੧੫)

ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀ ਹੈ । ਪਹਿਲੇ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੇ ਲੇਖ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਰਥਾਤ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਸਦੀ ਤਕ ਦੇ ਹੀ ਮਿਲੇ ਸਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਏ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੇ ਦੋ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ^੧—ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਲੇਖ ਪਿਪਰਾਵਾ ਦੇ ਸਤੂਪ ਤੋਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਬਰਲੀ ਪਿੰਡ 'ਚੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜੋ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਪਸ਼ਟ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਈ. ਸ. ਦੀ ੧੪ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦੀ ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਪਰ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਭੱਟੀਪੋਲੂ ਦੇ ਸਤੂਪ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚੋਂ, ਜਿਹੜੀ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਿਪਰਾਵਾ, ਬਰਲੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਭਿੰਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੱਟੀਪੋਲੂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੀ, ਪਰ ਉਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਿਪਰਾਵਾ, ਬਰਲੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਨਿਕਲੀ ਹੈ । ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਭੱਟੀਪੋਲੂ ਦੇ ਸਤੂਪ ਦੀ ਲਿਪੀ ਲਲਿਤ ਵਿਸਤਰ ਦੀ 'ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਲਿਪੀ' ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਲੇਖ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਜਿਲੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲੇ ਹਨ ।

ਅਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਜੈਨ 'ਸਮਵਾਯਾਂਗ ਸੂਤਰ' ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਲਲਿਤਵਿਸਤਰ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਲੇਖ ਹੁਣ

੧. ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਪੰ. ੨ ।

੨. ਪਿਪਰਾਵਾ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਦੀਰਘ ਸ਼੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਰਲੀ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਈ. ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਉਹ ਅਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿਛਲੇ ਕਿਸੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ (ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਸਫ਼ਾ ੨-੩. ਅਤੇ ਸਫ਼ਾ ੩ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ੩) ।

ਤਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਹੋਵੇ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੋਵੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਛਾਪਣ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੇ ਅੱਡੇ ਅੱਡੇ ਭਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਾਗਰੀ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦਾ ਕੋਈ ਲੇਖ ਹੁਣ ਤਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਰੰਭ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ੫੦੦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਥ ਲਿਖੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਲਿਖਣ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰੀਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਵੀ ਇਸ ਨੇਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਰੀਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕਈ ਇਕ ਲਿਪੀਆਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਮੂਲ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਇੰਨੇ ਬਦਲ ਗਏ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰਨਗੇ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਾਗਰੀ, ਸ਼ਾਰਦਾ (ਕਸ਼ਮੀਰੀ), ਗੁਰਮੁਖੀ (ਪੰਜਾਬੀ), ਬੰਗਲਾ, ਉੜੀਆ, ਤੇਲੁਗੁ, ਕੰਨੜੀ, ਗ੍ਰੰਥ, ਤਾਮਿਲ ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਲਿਪੀਆਂ ਇਕੋ ਮੂਲ ਲਿਪੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਪਰੀਵਰਤਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਆਸਾਨੀ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਵੰਡ ਇੰਜ ਕੀਤੀ ਹੈ :—

ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ੫੦੦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਈ. ਸ. ੩੫੦ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਤਕ ਦੀਆਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਉਸ ਦਾ ਲਿਖਣ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੋ ਸੌਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਕਹਾਂਗੇ। ਉੱਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਦੇ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਦਾ ਦੱਖਣ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਵੀ ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਦੱਖਣੀ ਅਤੇ ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਲੇਖ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਉੱਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਇਹ ਹਨ :—

੧. ਗੁਪਤਲਿਪੀ—ਗੁਪਤਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਗੁਪਤਲਿਪੀ' ਕਲਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਈ. ਸ. ਦੀ ਚੌਥੀ ਅਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਰਿਹਾ।

੨. ਕੁਟਿਲ ਲਿਪੀ—ਇਸ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੇ ਉਲਟੇ ਸਿੱਧੇ (ਕੁਟਿਲ) ਰੂਪਾਂ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕੁਟਿਲ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੁਪਤ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਈ. ਸ. ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਨਾਵੀਂ ਤਕ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀਆਂ ਨਿਕਲੀਆਂ।

੩. ਨਾਗਰੀ—ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਈ. ਸ. ਦੀ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਈ. ਸ. ਦੀ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟ (ਰਾਠੌੜ) ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਦੰਤੀਦੁਰਗ ਦੇ ਸਾਮਨਗੜ੍ਹ (ਕੋਲਹਪੁਰ ਰਾਜ 'ਚ) ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸ਼ਕ ਸਵੰਤ ੬੭੫ (ਈ. ਸ. ੭੫੪) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦੀ ਲਿਪੀ ਨਾਗਰੀ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਈ. ਸ. ਦੀ ੧੬ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤਕ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਨੰਦਿ ਨਾਗਰੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਾਗਰੀ ਦੀ ਪੂਰਵੀ ਸ਼ਾਖਾਂ ਤੋਂ ਬੰਗਲਾ ਲਿਪੀ ਨਿਕਲੀ ਅਤੇ ਨਾਗਰੀ ਤੋਂ ਹੀ ਕੈਥੀ, ਮਹਾਜਨੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ (ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੀ) ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਲਿਪੀਆਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹਨ।

੧. ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੧੧, ਪੰ. ੧੧੦ ਤੋਂ ੧੧੩ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ।

੪. ਸ਼ਾਰਦਾ—ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਅਰਥਾਤ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਈ. ਸ. ਦੀ ੮ ਵੀਂ ਸਦੀ ਰਾਜਾ ਮੇਰੁਵਰਮਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪਤਰ ੨੨ਵਾਂ) ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਟਿਲ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਸੇ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ ਬਣੀ। ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਿੰਨੇ ਲੇਖ ਹੁਣ ਤਕ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਲੇਖ ਸਰਾਹਾ (ਚੰਬਾ ਰਾਜ ਵਿਚ) ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਈ. ਸ. ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਅਤੇ ਟਾਕਰੀ ਲਿਪੀਆਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅੱਖਰ ਵੀ ਇਸੇ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹਨ।

੫. ਬੰਗਲਾ—ਇਹ ਲਿਪੀ ਨਾਗਰੀ ਦੀ ਪੂਰਵ ਸ਼ਾਖਾ ਤੋਂ ਈ. ਸ. ਦੀ ੧੦ ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਨਿਕਲੀ ਹੈ। ਬਦਾਲ ਦੇ ਸਤੰਭ ਤੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਨਾਰਾਇਣ ਪਾਲ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ, ਜਿਹੜਾ ਈ. ਸ. ਦੀ ੧੦ ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਹੈ, ਬੰਗਲਾ ਦਾ ਝੁਕਾਓ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਨੇਪਾਲ ਦੀ ੧੧ ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੀ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਬੰਗਲਾ, ਮੈਥਿਲ ਅਤੇ ਉੜੀਆ ਲਿਪੀਆਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹਨ।

ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਉਸ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਰੂਪ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕ੍ਸ਼ਤ੍ਰਪ ਅਤੇ ਆਂਧਰਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਿਛੇ ਦੇ ਦੱਖਣ ਦੀਆਂ ਨਾਸਿਕ ਕਾਰਲੀ ਆਦਿ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਲਿੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ :—

੧. ਪੱਛਮੀ—ਇਹ ਲਿਪੀ ਕਾਠੀਆਵਾੜ, ਗੁਜਰਾਤ, ਨਾਸਿਕ, ਖਾਨਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਤਾਰਾ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ, ਕੋਂਕਣ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁਝ ਮਾਈਸੂਰ ਰਾਜ ਵਿਚ, ਈ. ਸ. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਤੋਂ ਨਾਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਤਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਈ. ਸ. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੇ ਉਤਰੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ 'ਪੱਛਮੀ' ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

੨. ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀ—ਇਹ ਲਿਪੀ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਰਾਜ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ, ਅਤੇ ਬੰਦੇਲਖੰਡ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਈ. ਸ. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਚਕੋਰ ਜਾਂ ਸੰਦੂਕ ਜਿਹੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਾਲੀ, ਪਰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਭਰੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਕੋਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਟੇਢੀਆਂ ਅਤੇ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਕਮ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਾ ਕਿ ਗੁਲਾਈਦਾਰ। ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੇ ਤਾਮਰਪੱਤਰ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਸਿਲਾਲੇਖ ਬਹੁਤ ਘੱਟ।

੩. ਤੇਲੁਗੁ-ਕੰਨੜੀ—ਇਹ ਲਿਪੀ ਬੰਬਈ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗ ਅਰਥਾਤ ਦੱਖਣੀ ਮਰਾਠਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸ਼ੀਲਾਪੁਰ, ਬੀਜਾਪੁਰ, ਬੈਲਗਾਂਵ, ਧਾਰਵਾੜ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾੜ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਰਾਜ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ, ਮਾਈਸੂਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਅਤੇ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਵੀ ਭਾਗ ਅਰਥਾਤ ਵਿਜਗਾਪੱਟਮ, ਗੋਦਾਵਰੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਕਰਨੂਲ, ਬਿਲਾਰੀ, ਅਨੰਤ ਪੁਰ, ਕੱਡੱਪਾ, ਅਤੇ ਨੇਲੋਰ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਈ. ਸ. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ੧੪ ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਇਸਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਇਸੇ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇਲੁਗੁ ਅਤੇ ਕੰਨੜੀ ਲਿਪੀਆਂ ਬਣੀਆਂ। ਇਸੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਤੇਲੁਗੁ-ਕੰਨੜੀ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

੪. ਗ੍ਰੰਥਲਿਪੀ—ਇਹ ਲਿਪੀ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਉਤਰੀ ਜਾਂ ਦੱਖਣੀ ਆਰਕਟ, ਸਲੇਮ, ਤ੍ਰਿਚਨਾਪਲੀ, ਮਦੁਰਾ ਅਤੇ ਤਿੰਨੇਵੇਲੀ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਈ. ਸ. ਦੀ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ੧੫ ਵੀਂ ਸਦੀ

ਤਕ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੁੰਦੇ ੨ ਇਸ ਨਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਪੀ ਬਣੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਮਲਯਾਲਮ ਅਤੇ ਤੇਲਗੁ ਲਿਪੀਆਂ ਨਿਕਲੀਆਂ । ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਅਪੂਰਣਤਾ ਕਰਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ । ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਹਦਾ ਨਾਂ ‘ਗ੍ਰੰਥਲਿਪੀ’ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗਰੰਥਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ) ਪਿਆ ਹੋਵੇ, ਅਠਿਹਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

੫. ਕਲਿੰਗ ਲਿਪੀ—ਇਹ ਲਿਪੀ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚਿਕਾਕੋਲ ਅਤੇ ਗੰਜਾਮ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਦੋਸ ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਦੇ ਗੰਗਾਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਈ. ਸ. ਦੀ ੭ਵੀਂ ਤੋਂ ੧੧ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਤਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਇਹਦਾ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਦਾਨਪੱਤਰ (ਗਾਂਗੋਯ) ਸੰਵਤ ੮੭ ਦਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਗੰਗਾਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਦੇਵੇਂਦਰਵਰਮਨ ਦਾ ਹੈ । ਉਸਦੀ ਲਿਪੀ ਮੱਧਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀ ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਸੰਦੂਕ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ, ਅੰਦਰੋਂ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਖਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਕੋਣ ਹਨ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੫੭ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਰਾਜਾ ਦੇਵੇਂਦਰ ਵਰਮਨ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੪੧ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕੇ ਵੇਖੋ), ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਤਾਮਰਪਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਰ ਸਮਕੋਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਗੁਲਾਈ ਵਾਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾਗਰੀ ਤੇਲਗੁ-ਕੰਨੜੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਪੀ ਦਾ ਮਿਸ਼੍ਰਣ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

੬. ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀ—ਮਦਰਾਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਪੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਇਹ ਲਿਪੀ ਉਥੋਂ ਦੇ ਅਤੇ ਉਕਤ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਕਿਨਾਰੇ ਅਰਥਾਤ ਮਲਬਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ ਦੀ ਤਾਮਿਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਈ. ਸ. ਦੀ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਰਾਬਰ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਅੱਖਰ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬੦ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੫੨ ਅਤੇ ੫੩ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵੇਖੋ); ਪਰ ‘ਕ’ ‘ਰ’ ਆਦਿ ਕੁਝ ਅੱਖਰ ਉੱਤਰ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਲਏ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲਦੇ ਬਦਲਦੇ ਅਜੋਕੀ ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀ ਬਣੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਤਾਮਿਲ ਰਖਿਆ ਹੈ ।

ਵੱਟੋਲੁੱਤੂ—ਇਹ ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀ ਦਾ ਹੀ ਭੇਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੂਰਾ ਤੋਂ (ਘਸੀਟ) ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ । ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮਦਰਾਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਕਿਨਾਰੇ ਅਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਈ. ਸ. ਦੀ ੭ਵੀਂ ਤੋਂ ੧੪ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨਪਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ।

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਧਨੀ ਸੂਚਕ ਸੰਕੇਤ ਜਾਂ ਅੱਖਰ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—

ਦੇ ਅੱਖਰ ਹ੍ਰਸ੍ਰ (ਫ਼ਲਕ) ਅ ਙ ਤ ਞ੍ਰ ਲ੍ਰ

੧. ਅਜ ਕਲ ‘ਞ੍ਰ’ ਅਤੇ ‘ਲ੍ਰ’ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ‘ਰਿ’ ਅਤੇ ‘ਲਿ’ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਦੱਖਣ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ‘ਲ੍ਰ’ ਅਤੇ ‘ਲ੍ਰ’ ਜਿਹੇ ਵਿੱਲਖਣ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਲੋਕ ਵੈਦਿਕ ‘ਰ੍ਰ’ ਅਤੇ ‘ਲ੍ਰ’ ਜਿਹੇ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਉਚਾਰਣ ਕਲਪਿਤ ਹੀ ਹਨ । ‘ਞ੍ਰ’ ਅਤੇ ‘ਲ੍ਰ’ ‘ਰ’ ਅਤੇ ‘ਲ’ ਦੇ ਸੂਰਮਯ ਉਚਾਰਣ ਸਨ ਜੋ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਸੂਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਕਾਲ ਤੋਂ ਉਹ ਲੁਪਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ । ਹੁਣ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਸੰਕੇਤ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ ।

੨. ‘ਲ੍ਰ’ ਸੂਰ ਵੇਦ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ‘ਕ੍ਰਲ੍ਰ’ ਧਾਤੂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਕਤ ਧਾਤੂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕਿਤੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ । ਵੈਦਿਕਕਾਲ ਨੇ ਤੋਤਲਾ ਬੋਲਨ ਵਾਲੇ ਬਚਿਆਂ ਦੇ ‘ਞ੍ਰ’ ਦੇ ਗਲਤ ਉਚਾਰਣ ਦੇ ਅਨੁਕਰਨ ਵਿਚ ਇਹਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਪਲੂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਸੁਕਲਯਜੁਰਵੇਦ ਦੇ ਪ੍ਰਾਤੀਸ਼ਾਖਯ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਸੂਰਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ‘ਲ੍ਰ’ ਦੇ ਦੀਰਘ ਅਤੇ ਪਲੂਤ ਰੂਪ ਮੰਨੇ ਹਨ । ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ । ਹ੍ਰਸ੍ਰ ਲਿਕਾਰ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕਲਪਿਤ ਸੰਬੋਧਨ ਵਿਚ ਪਲੂਤ ‘ਲ੍ਰ’ ਦਾ ਹੋਣਾ ਵੈਦਿਕਕਾਲ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ‘ਲ੍ਰ’ ਕੇਵਲ ਹ੍ਰਸ੍ਰ ਹੀ ਹੈ ।

ਦੀਰਘ (ਦੀਰਘ)	ਆ	ੳ	ਊ	਋	[ਲ੍ਰ ?]
ਪਲੁਤ (ਪਲੁਤ)	ਆੳ	ੳੳ	ਊੳ	਋ੳ	[ਲ੍ਰੳ ?]
ਸੰਧਿਅਕਸ਼ਰ (ਸੰਧਿਅਕਸ਼ਰ)	ਏ	ਐ	ਓ	ਔ	
ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਲੁਤ (ਇਨਕੇ ਪਲੁਤ)	ਏੳ	ਐੳ	ਓੳ	ਔੳ	
ਅਯੋਗਵਾਹ	ਅਨੁਸਵਾਰ	ੳ (ਕਸ ਯਾ ਗੁ)			
	ਵਿਸਰੰ :				
	ਜਿਹੰ ਵਾਸੂਲਕੳ	× ਕ	× ਖ		
	ਤਪਥਮਾਨੀਯੳ	ੳੳ	ੳੳ		
ਵ੍ਯੰਜਨ	ਸਪਸ਼	ਕ	ਖ	ਗ	ਘ
		ਚ	ਛ	ਜ	ਝ
		ਟ	ਠ	ਡ	ਢ

੧. ਅੱਜ ਕਲ ਤ੍ਰਿਮਾਤ੍ਰਿਕ ਸੂਰ ਅਰਥਾਤ ਪਲੁਤ ਲਈ ਦੀਰਘ ਸੂਰ ਦੇ ਅਗੇ ੩ ਦਾ ਅੰਕ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹੀ ਰੀਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਦੀਰਘ ਸੂਰਾਂ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਹ੍ਰਸ੍ਰ ਦੇ ਅਗੇ ੨ ਦਾ ਅੰਕ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਸ੍ਰੁਤੰਤਰ ਸੰਕੇਤ ਅਤੇ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਲੁਤ ਸੂਰਾਂ ਲਈ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਿੰਨ੍ਹ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁਣ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਵਿਚ 'ਐ' ਅਤੇ 'ਔ' ਦੇ, ਅਤੇ ਮੌੜੀ (ਮਗਠੀ) ਵਿਚ 'ਏ', 'ਐ' 'ਓ' ਅਤੇ 'ਔ' ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕੇਤ ਨਾ ਰਹਿਣ ਨਾਲ 'ਅ' ਤੇ ਹੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਲਾ ਕੇ ਕੰਮ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਐ, ਐ, ਐ, ਐ--ਗੁਜਰਾਤੀ) ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਲੁਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਲੁਤ ਹੋਣ ਤੇ ਦੀਰਘ ਦੇ ਅਗੇ ੩ ਦਾ ਅੰਕ ਲਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇ। ਦਰਅਸਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਲੁਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਲੇ ਹੋਲੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਠ ਗਿਆ। ਸੰਬੋਧਨ ਵਾਕਯਾਰੰਭ, ਯੱਗ ਕਰਮ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤ, ਯਗ ਦੀਆਂ ਆਗਿਆਵਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਕਹੇ ਹੋਏ ਵਾਕ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣਾ, ਵਿਚਾਰਨੀਯ ਵਿਸ਼ੇ, ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ, ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ, ਕੋਪ, ਫਟਕਾਰਨ, ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਉਲੰਘਣ ਆਦਿ ਅਵਸਰਾਂ ਤੇ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਪਲੁਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ (ਪਾਣਿਨੀ, ੮.੨.੮੨-੧੦੮) ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਕੇਵਲ ਸੰਬੋਧਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਹਿ ਗਈ। ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਵਿਆਕਰਣ ਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਗਾਥਾ ਲੈ ਕੇ ਡਰਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਅਭੀਵਾਦਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਪਲੁਤ ਕਰਨਾ ਨਾ ਜਾਣੋਗੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਦਾ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਲੁਤ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਉਹ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਕੇਵਲ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਪਾਠਯਣਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਤੀਸ਼ਾਖਯ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਥਾ ਮਾਤਰ ਬਚੀ ਹੈ। 'ਏ', 'ਐ', 'ਓ' ਅਤੇ 'ਔ' ਦੇ ਪਲੁਤ ਕਈ ਥਾਂ ਪੂਰੇ ਸੰਧਿਅਕਸ਼ਰ ਦਾ ਪਲੁਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਂ 'ੳ' ਅਤੇ 'ਤ' ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੇਵਲ 'ਅ' ਦੇ ਪਲੁਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅਗਨੇੳ ਜਾਂ ਅਗਨਾੳੳ.

੨. ਅਨੁਸਵਾਰ ਨਕਾਰ, (ਅਨੁਨਾਸਿਕ) ਦਾ ਸੂਰਮਯ ਉੱਚਾਰਨ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਨੁਸਵਾਰ 'ੲ', 'ਸ਼', 'ਥ', ਅਤੇ 'ਵ', ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਉਚਾਰਨ 'ਗ' ਨਾਲ ਮਿਸ਼ਰਿਤ 'ਗੁ' ਜਾਂ 'ਗ੍' ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ 'ਙ' ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਇਹ ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਲਯਜੁਰਵੇਦ ਦੇ ਪ੍ਰਾਤੀਸ਼ਾਖਯ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਦੇ ਹ੍ਰਸ੍ਰ ਦੀਰਘ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਡੇ ਅੱਡ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕਦੀ ਕਦੀ 'ਵੰਸ਼' ਦੀ ਥਾਂ 'ਵੰਗਸ਼' ਅਤੇ 'ਸਿੰਘ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਸਿੰਗਹ' ਉਕਰਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਸਵਾਰ ਦੇ 'ਸ਼' ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਅਜਿਹਾ ਉੱਚਾਰਣ ਆਰ੍ਯ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ ਕੁਝ ਕੁਝ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਬੰਗਾਲੀ ਆਪਣੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਹਿਮਾਂਸ਼ੁ, ਸੁਧਾਂਸੁ ਆਦਿ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ Himangshu, Sundhagshu (ਹਿਮਾਂਗਸੁ ਸੁਧਾਂਗਸੁ) ਆਦਿ ਲਿਖਕੇ 'ਙ' ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਰਖਦੇ ਹਨ।

੩. 'ਕ' ਅਤੇ 'ਖ' ਦੇ ਪੂਰਵ ਵਿਸਰਗ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਵਿਲਕਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਹਵਾਮੂਲੀਯ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਪ' ਅਤੇ 'ਫ' ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸਰਗ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਵੀ ਵਖਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਪਧਮਾਨੀਯ ਦੇ ਅੱਡੇ ਅੱਡ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਤਾਮਰਪਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਅਖਰਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਰੀਵਰਤਨ ਹੋਣਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੜ ੧੭. ੨੧, ੨੨, ੨੩, ੨੮, ੨੯, ਆਦਿ) ਬੋਧਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਆਕਰਣਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਸਵਾਰ ਨੂੰ 'ਬਿੰਦੂ' ਵਿਸਰਗ ਨੂੰ 'ਦ੍ਰੀਬਿੰਦੂ' ਜਿਹਵਾ-- ਮੂਲਕ ਨੂੰ 'ਵਜਰਾਕ੍ਰਿਤੀ' ਅਤੇ ਉਪਧਮਾਨੀਯ ਨੂੰ 'ਰਾਜਕ੍ਰਿਤੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦਸਿਆ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪਹਿਲਾ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਗਿਰਨਾਰ ਪਰਬਤ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਚੱਟਾਨ ਤੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਮੌਰਯਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਛਾਪਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖ ਮੌਰਯਰਾਜ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਥੋਂ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇੰਝ ਮਿਲਦੇ ਹਨ—

‘ਆ’ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਆਡੀ ਲਕੀਰ (—) ਹੈ ਜੋ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅੱਖਰ ਦੇ ਉਪਰ ਵਲ (ਵੇਖੋ, ਖਾ, ਗਾ) ਪਰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੱਧ ਵਿਚ ਵੀ (ਵੇਖੋ, ਜਾ ਮਾ, ਬਾ) ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ‘ਕ’ ਦੇ ਨਾਲ ਆ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਯੋਗ ਕੇਵਲ ‘ਕ’ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਲੰਬੀ ਕਰ ਕੇ ਦਿਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਦੀ ਕਦੀ ‘ਕ’ ਅਤੇ ‘ਕਾ’ ਵਿਚ ਵੀ ਭਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

‘ਝ’, ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਨਿਯਤ ਚਿੰਨ੍ਹ ॥ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਉਪਰ ਵਲ ਲਗਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ, ਕਿ), ਪਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸਮਕੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਗੋਲਾਈਦਾਰ ਜਾਂ ਤਿਰਛੀ ਲਕੀਰ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ, ਟਿ, ਲਿ)।

‘ਝ’ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਨਿਯਤ ਚਿੰਨ੍ਹ ॥ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਉਪਰ ਵਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ ਟੀ, ਫੀ) ਪਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਆਡੀ ਸਿੱਧੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਤਿਰਛਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਕੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਚ ਗੋਲਾਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ ‘ਧੀ’, ਸੀ); ‘ਘੀ’ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ‘ਘ’ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਦੋ ਤਿਰਛੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਹੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਪੁਰਵ ਦੇ ਬਰਲੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ‘ਵੀਰਾਯ’ ਦੇ (ਵੀ) ॥ ਅੱਖਰ ਦੇ ਨਾਲ ‘ਝ’ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ॥ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਲੁਪਤ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਵਿਚ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆਂ ਨਵਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ (ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਸਫਾ ੩ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਟਿਪਣੀ ੪— ਉ ਅਤੇ ਉ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕ੍ਰਮਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਅਤੇ ਦੋ ਆਡੀਆਂ (—, =) ਜਾਂ ਖੜੀਆਂ (| , ||) ਲਕੀਰਾਂ ਹਨ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦਾ ਹੇਠਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਗੋਲ ਜਾਂ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਖੜੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਡੀ ਲਕੀਰ (ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ) ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ, ਤੁ, ਧੁ, ਨੁ, ਸੁ, ਕੁ, ਜੁ)।

‘ਏ’ ਅਤੇ (ਏ) ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇਕ ਅਤੇ ਦੋ ਆਡੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ (—, =) ਹਨ ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਉਪਰ ਵਲ ਪਰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵੀ ਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, (ਵੇਖੋ, ਕੇ ਟੇ, ਠੇ, ਥੈ)

‘ਓ’ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੋ ਆਡੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਹਨ (— —) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਸੱਜੇ ਵਲ ‘ਆ’ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਖੱਬੇ ਵਲ ਨੂੰ ‘ਏ’ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ, ‘ਨੋ’, (ਨੋ))

‘ਅੰ’ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ‘ਓ’ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਾਲੋਂ ਇੰਨੀ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਆਡੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ (=) ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਅਠਵੇਂ ਵਿਚ (ਪੌ) ਵਿਚ।

ਅਨੁਸਵਾਰ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਕ ਬਿੰਦੂ (.) ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਅੱਖਰ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਉਪਰ ਵਲ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ, ਅੰ)।

ਵਿਸਰਗ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਪਰ ਈ. ਸ. ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਸਦੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਸਰਗਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਂਝ ਹੀ ਅੱਖਰ ਦੇ ਕੋਲ ਅਗੇ ਲਗਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ, ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭ ਮੂਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ “ਰਾੜ:”)।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਋, ਋ ਲੁ ਅਤੇ ਲੁ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਿਵੇਂ ਸਨ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਿਛਲੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ '਋' ਅਤੇ 'ਲੁ' ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। '਋' ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਈ. ਸ. ਦੀ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬ ਵਿਚ ਮਥਰਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ 'ਗ੍ਰ' 'ਗ੍ਰ' ਅਤੇ 'ਕ੍ਰ' ਲਿਪੀ ਪੱਤਰ ੭ ਵਿਚ 'ਛ੍ਰ' ਅਤੇ 'ਕ੍ਰ'; ਅਤੇ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਅਠਵੇਂ ਵਿਚ 'ਛ੍ਰ', 'ਗ੍ਰ' ਅਤੇ 'ਕ੍ਰ')। ਸੰਜੁਕਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਉਚਾਰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉਪਰ ਅਤੇ ਪਿਛੇ ਉਚਾਰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਹੇਠਾਂ ਜੋੜਿਆ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਘ੍ਰ, ਸ੍ਰਿ, ਕ੍ਰ, ਸ੍ਰਿ, ਸ੍ਰ) ਜਿਹੜਾ ਸੁਧ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਉਪਰ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ (ਵੇਖੋ, ਠ੍ਰ, ਠ੍ਰਾ, ਕ੍ਰੋ, ਸ੍ਰਾ, ਸ੍ਰਾ) ਜੋ ਅਸੁਧ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਸੁਧ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸੁੱਧ ਅੱਖਰ ਜਾਣ ਕੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਕਰੇ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂਤਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। 'ਕ' ਵਿਚ 'ਰ' ਨੂੰ ਅਲਗ ਨਹੀਂ ਜੋੜਿਆ ਪਰ 'ਕ' ਦੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ 'ਰ' ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਆਂਡੀ ਲਕੀਰ ਜੋੜ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ 'ਕ੍ਰ' ਵਿਚ 'ਕ' ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਵਲ ਦਬਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਣ ਥਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਜਾਂ ਪਿਛਲੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ।

ਸੰਜੁਕਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ 'ਰੁ' (ਰੇਫ) ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ 'ਰ' ਦਾ ਭੇਦ ਤਾਂ ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਲੇਖਕ ਜਾਣਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਸੰਜੁਕਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ 'ਰ' ਆਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਾਲ ਦਸਿਆ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ 'ਰ' ਦਾ ਅਗਲਾ ਭਾਗ ਹੈ (ਵੇਖੋ, ਠ੍ਰ ਅਤੇ ਕ੍ਰ)।

ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ 'ੳ', 'ਯ', 'ਏ', 'ਐ', 'ਓ', 'ਔ', 'ਙ', 'ਨ', 'ਸ਼', ਅਤੇ 'ਥ' ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। 'ੳ' ਦਾ ਰੂਪ ਹੋਣਾ † ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਕ੍ਸ਼ਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵਿਚ ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੦); ਅਮਰਾਵਤੀ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੨) ਅਤੇ ਕਈ ਪਿਛਲੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 'ਯ', ਹ੍ਰਸ਼ 'ਤ' ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸਜੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਅਤੇ ਆਂਡੀ ਲਕੀਰ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਰਹੂਤ ਸਤ੍ਰੂਪ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩) ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਏ', 'ਐ' ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਖਬੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਇਕ ਆਂਡੀ ਲਕੀਰ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਾਥੀ ਗੁੰਡਾ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ, ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩)। 'ਐ' ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੂਪ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਗੁਪਤ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਰੂਪ ‡ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 'ਙ' ਬੁਧਗਯਾ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਸਤੰਭ ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ

⌈ ਹੈ ਠ' ਦਾ ਰੂਪ ਬਿਲਕੁਲ ਗੋਲ ੦ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਵਾਲਕ ਸਤੰਭ ਦੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨)। 'ਸ਼' ਅਤੇ 'ਥ' ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਖਾਲਸੀ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨)।

ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰਲੇ ਲੇਖ ਦਾ ਲੇਖਕ ਜਿਵੇਂ ਸੁਧ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਉਂਝੇ ਹੀ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਲੇਖ ਦੀ ਲਿਪੀ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੰਦਰ ਨਹੀਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਵਾਲਕ ਸਤੰਭ ਅਤੇ ਪਛੋਰੀਆ (ਗੁੰਮੀਦੇਈ) ਦੇ ਸਤੰਭ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਸਿਧਹਸਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਅੱਖਰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਿਆ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿੱਧੀ, ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਤਿਰਛਿਆਂ (ਵੇਖੋ 'ਤ', 'ਯ', 'ਨ' ਅਤੇ 'ਥ' ਦੇ ਦੂਜੇ ਰੂਪ) ਜਾਂ ਗੁਲਾਈਦਾਰ (ਵੇਖੋ 'ਗ', ਅਤੇ 'ਛ' ਦੇ ਦੂਜੇ ਰੂਪ) ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਨੂੰ ਤਿਰਛਾ (ਵੇਖੋ 'ਅ' ਦਾ ਚੌਥਾ ਰੂਪ ਅਤੇ 'ਥ' ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਰੂਪ) ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪਹਿਲੇ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

इयं धंमलिपी देवानं प्रियेन प्रियतसिना राआ लेखा-
 पिता इध न किंचि जीवं आरभित्या प्रजूहितव्यं न
 च समाजो कतव्यो बहुकं हि दोसं समाजमिह पसति
 देवानं प्रियो प्रियदसि राजा अस्ति पितु इकचा समा-
 जा साधुमता देवानं ठियम प्रियदमतो राजो पुरा महा
 नसमिह देवानं प्रियस प्रियदसिनो राओ अनुदिवसं ब-

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਦੂਸਰਾ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਵਾਲਕ ਸਤੰਭ੧, ਖਾਲਸੀ੨, ਜੋਗ੩੩ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਪੁਰ੪ ਦੀਆਂ ਚਿਟਾਨਾਂ ਅਤੇ ਰੰਧੀਆਪ, ਸਾਰਨਾਥ੬ ਅਤੇ ਸਾਂਚੀ੭ ਦੇ ਸਤੰਭਾਂ ਤੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੋਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਹੀ ਅੱਖਰ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ 'ਚੋਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਭਿੰਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਜੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪਹਿਲੇ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ । ਇਹ ਭਿੰਨਤਾ ਕੁਝ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਭੇਦ ਕਰ ਕੇ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਲੇਖਕ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਹੈ ।

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਵਾਲਕ ਸਤੰਭ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀ ਲਿਪੀ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਮਾਂਜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰਾ ਲੇਖ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਵਿਚ 'ਆ' (ਆ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੱਧ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । 'ਕ' (ਕ) ਦਾ ਵਿਚਲਾ ਹਿੱਸਾ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਕੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ । 'ਖ' (ਖ) ਨੂੰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਉਲਟਾ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । 'ਜ' (ਜ) ਦੇ ਮੱਧ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਆਡੀ ਲਕੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਲੰਬਾ ਕਰਕੇ 'ਜ਼ਾ' (ਜ਼ਾ) ਬਣਾਉਣ ਨਾਲ 'ਜ' (ਜ) ਅਤੇ 'ਜ਼ਾ' (ਜ਼ਾ) ਵਿਚ ਭਰਮ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਲੇਖਕ ਨੇ 'ਜ' (ਜ) ਦੀ ਵਿਚਲੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਿੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਫਿਰ 'ਅ' (ਅ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾਇਆ ਹੈ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਵਾਲਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ 'ਈ' (ਈ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਗਿਰਨਾਰ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀ 'ਝ' (ਝ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਈ ਹੈ ਪਰ ਜ਼ਰਾ ਹੇਠਾਂ ਵਲ, ਜਿਸ ਨਾਲ 'ਝ' (ਝ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ 'ਧਿ' (ਧਿ) ਅਤੇ 'ਲੀ' (ਲੀ) ਵਿਚ 'ਝ' (ਝ) ਅਤੇ 'ਝ' (ਝ) ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦਾ ਭੇਦ) ।

੧. ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੧੩, ਪੰ. ੩੦੬—੧੦ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀ ਪਲੇਟ ।

੨. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੩ ਪੰ. ੪੫੦--੬੦ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀ ਪਲੇਟ ।

੩. ਆ. ਸ. ਸ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੧ ਜਿਲਦ ੬੭--੬੯

੪. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੩, ਪੰ. ੧੩੮--੪੦ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀ ਪਲੇਟ ।

੫. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੨, ਪੰ. ੨੪੮--੪੯ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀ ਪਲੇਟ ।

੬. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੮, ਪੰ. ੧੬੮, ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ ।

੭. ਏ; ਇੰ; ਜਿਲਦ ੨ ਪੰ. ੩੬੯ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ ।

੮. ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਪੰ. ੩੪ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਪ.

ਅਨੁਸਵਾਰ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਈ ਥਾਂ ਅੱਖਰ ਦੇ ਉਪਰ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਅੱਗੇ ਹੀ ਰਖਿਆ ਹੈ (ਵੇਖੋ 'ਧਿੰ' (ਪਿੰ) ਅਤੇ 'ਘੁੰ' (ਭਿਯੁੰ) ।

ਖਾਲਸੀ ਦੀ ਚੱਟਾਨ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀ ਲਿਪੀ ਭੱਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੱਖਰ ਸਭ ਥਾਂ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਅਤੇ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਫਰਕ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ (ਵੇਖੋ 'ਗਾ' (ਤ), 'ਗਾ' (ਸ), 'ਰੁ' (ਤੁ), 'ਖੇ' (ਖੇ) 'ਗੇ' (ਗੇ) ਅਤੇ 'ਲੇ' (ਲੇ) । ਇਕ ਥਾਂ ਵਿਚ 'ਏ' (ਏ) ਦਾ ਰੂਪ 'ਠ' (ਠ) ਤੋਂ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ । 'ਬ' (ਘ) ਅਤੇ 'ਲ' (ਲ) ਦਾ ਹੇਠਾਂ ਦਾ ਭਾਗ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਗੋਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਕੋਣ ਵਾਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ 'ਬ' (ਘ) ਅਤੇ 'ਲ' (ਲ) ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ) । 'ਛ' (ਛ) ਉਪਰਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਸਿਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵੀ ਬਣਦੇ ਹੋਣ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੁਝ ਗਿਆਨ ਭੱਟੀਪੋਲ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੂਰਾਂ ਦੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਰਹਿਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । 'ਙ' (ਙ) ਦਾ ਹੇਠਾਂ ਦਾ ਭਾਗ ਕਲਮ ਨੂੰ ਚੁਕੇ ਬਿਨਾ ਹੀ (ਚਲਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ) ਲਿਖਿਆ ਹੈ । 'ਜ' (ਜ) ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਚ ਦੀ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਚ ਗੰਢ ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ । ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਲੇਖ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਸ਼' (ਸ਼) ਅਤੇ 'ਥ' ਦੇ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ।

ਜੋਗੜ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ 'ਸ਼ੋ' (ਓ) ਉਲਟਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਥਾਂ 'ਸ' (ਸ) ਨੂੰ ਚਲਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੱਧ ਵਿਚ ਗੰਢ ਬਣ ਗਈ ਹੈ । ਜੋਗੜ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ ਇਸ 'ਸ' (ਸ) ਨੂੰ ਗਿਰਨਾਰ ਦੇ ਸਵਾਲਕ ਸਤੰਭ ਅਤੇ ਖਾਲਸੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ 'ਸ' (ਸ) ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵੇਖੋ) ।

ਸਿੱਧਾਪੁਰ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂ 'ਅ' (ਅ) 'ਫ' (ਫ), 'ਸ' (ਸ) ਅਤੇ 'ਰ' (ਰ) ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਕੁਝ ਵਿਲਖਣ ਬਣੀਆਂ ਹਨ ।

ਰਧੀਆ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ 'ਫ' ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਬਿੰਦੀ ਬਣਾਈ ਹੈ ।

ਗਿਰਨਾਰ ਦੇ ਲੇਖ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਫਰਕ ਹੈ । ਇਹ ਲਿਪੀ-ਪੱਤਰ ਦੂਸਰੇ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਏਗਾ । ਹਰੇਕ ਅੱਖਰ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ।

ਲਿਪੀਪਤਰ ਦੂਸਰੇ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ਫੇਕਾਨੰ ਪਿਯੇ ਪਿਯਦਸਿ ਲਾਜ ਹੇਕੰ ਆਹਾ ਸਡੁਕੀਸਤਿ ਕਸ
ਅਮਿਸਿਤੇਨ ਮੇ ਝਯੰ ਖਮਲਿਪਿ ਲਿਖਾਪਿਤਾ ਹਿਦਤਪਾਲਤੇ
ਦੁਸੰਪਟਿਪਾਦਯੇ ਅੰਨਤ ਅਗਾਯਾ ਖੰਸਕਾਮਤਾਯਾ ਅਗਾਯ
ਪਲੀਕਾਯਾ ਅਗਾਯ ਸੁਸੂਸਾਯਾ ਅਗੇਨ ਮਯੇਨਾ ਅਗੇਨ ਤਸਾ-
ਹੇਨਾ ਏਸ ਚੁ ਖੀ ਸਮ ਅਨੁਸਥਿਯਾ ਖੰਸਾਪੇਕਾ ਖੰਸਕਾ-
ਮਤਾ ਚਾ ਸੁਕੇ ਸੁਕੇ ਕਠਿਤਾ ਕਠੀਸਤਿ ਚੇਕਾ ਪੁਲਿਮਾ ਪਿ
ਚ ਮੇ ਤਕਸਾ ਚਾਂ ਗੇਕਯਾ ਚਾ ਸਮਿਮਾ ਅਨੁਕਿਥੀਯੰਤੀ

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਤੀਸਰਾ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਰਾਮਗੜ੍ਹ^੧, ਘੋਸੁਡੀ^੨, ਬੇਸਨਗਰ^੩ (ਵਿਦਿਸ਼ਾ), ਨਾਗਾਰਜੁਨੀ ਗੁਫਾ^੪, ਨਾਨਾਘਾਟ^੫, ਭਰਹੁਤ^੬ ਅਤੇ ਸਾਂਚੀ^੭ ਦੇ ਸਤੂਪਾਂ ਅਤੇ ਹਾਥੀਗੁੰਫਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਮੁੱਖ ਅੱਖਰ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਕਤ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ੭ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਵੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਹਾਥੀਗੁੰਫਾ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਮੌਰਯਕਾਲ (ਮੌਰਯ ਸਵੰਤ) ੧੬੪ (ਗਤ) ਦਿਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਨੁਮਾਨ ਦੀ ਬਿਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਘੋਸੁਡੀ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ 'ਕੇ' (ਤੇ) ਵਿਚ 'ਕ੍' (ਤ੍) ਦੇ ਨਾਲ 'ਰ' (ਰ) ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਿਚ 'ਰ' (ਤ) ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਤਿਰਛੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਲੰਬਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ (ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਸਨਗਰ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ 'ਕੇ' (ਤੇ) ਵਿਚ ਵੀ)। (ਪ੍ਰਾ) ਵਿਚ 'ਰ' (ਰ) ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ 'ਥ' (ਰਸ) ਵਿਚ 'ਥ' (ਸ) ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀ ਸਿਧੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੰਬਾ ਕਰਕੇ 'ਰ' (ਰ) ਦਾ ਰੂਪ ਉਸੇ ਵਿਚ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬੇਸਨਗਰ (ਵਿਦਿਸ਼ਾ) ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਠਾ (ਤ੍ਰਾ) ਅਤੇ 'ਫ਼' (ਦ੍ਰ) ਵਿਚ 'ਰ' (ਰ) ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਟੇਢੀ ਲਕੀਰ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ।

ਨਾਨਾਘਾਟ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ 'ਝ' (ਝਿ) (ਝਿ. :: ੧੦) ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਬਿੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਝ (ਝਿ)

੧. ਆ. ਸ. ਝਿ; ਈ. ਸ. ੧੫੦੩--੪; ਪਲੇਟ ੪੩ਵੀਂ (B)।

੨. ਉਦਯਪੁਰ ਦੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਹਾਲ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਉਕਤ ਲੇਖ ਦੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਛਾਪ ਤੋਂ।

੩. ਆ. ਸ. ਝਿ; ਈ. ਸ. ੧੯੦੮--੯, ਪਲੇਟ, ੪੬ਵੀਂ।

੪. ਝਿ. ਝੇ; ਜਿਲਦ ੨੦ ਪੰ. ੩੬੪--੫ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ।

੫. ਆ. ਸ. ਵੇ, ਝਿ; ਜਿਲਦ ੫; ਪਲੇਟ ੫੧, ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੧--੨।

੬. ਝਿ. ਝੇ. ਜਿਲਦ ੧੪; ਪੰ. ੧੩੯।

੭. ਬੁ; ਝਿ. ਪੇ; ਪਲੇਟ ੨, ਪੰਕਤੀ ੧੮ ਅੱਖਰ ਸੰਖਿਆ ੪੧।

੮. ਬੁ; ਝਿ. ਪੇ; ਪਲੇਟ ੨; ਪੰਕਤੀ ੨੧--੨੨; ਅਤੇ ਪੰਡਤ ਭਗਵਾਨ ਲਾਲ ਇੰਦ੍ਰਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ "ਹਾਥੀ ਗੁੰਫਾ ਐਂਡ ਥਿਰੀ ਅਦਰ ਇੰਸਕ੍ਰਿਪਸ਼ਨਸ" ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਪਲੇਟ; ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੧।

੯. ਜੇਕਰ ਮੌਰਯ ਸਵੰਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮੌਰਯਵੰਸ਼ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਨਾ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਦੇ ਰਾਜ ਅਭੀਸ਼ੇਕ ਅਰਥਾਤ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ੩੨੧ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਕਤ ਲੇਖ ਦਾ ਸਮਾਂ (੩੨੧--੧੬੪=) ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ੧੫੭ ਹੋਵੇਗਾ।

੧੦. ਡਾ: ਬੂਲਰ ਨੇ ਇਸ ਨਿਸ਼ਾਨ :: ਨੂੰ ਝਿ (ਝਿ) ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਬੁ; ਝਿ. ਪੇ; ਸਫਾ ੩੪) ਅਤੇ ਕੋਈ ਕੋਈ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਬੂਲਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ (ਝੇ; ਝਿ; ਜਿਲਦ ੮. ਸਫਾ ੫੦) ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ 'ਝਿ' (ਝਿ) ਹੀ ਹੈ। 'ਝਿ' (ਝਿ) ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬਿੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਅਨੁਸਵਾਰ ਦੀ ਚੌਥੀ ਬਿੰਦੀ ਲਗਣ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਰ ਬਿੰਦੀਆਂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਰੇਖਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਕੇਵਲ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ੫ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਭ ਥਾਂ 'ਝਿ' (ਝਿ) ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੀ ਯੁਕਤ ਹੈ --

ਨਾਨਾਘਾਟ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ--"ਜਸੋ ਝਿਫਸ" (ਆ. ਸ. ਵੇ. ਝਿ; ਜਿਲਦ ੫, ਪਲੇਟ ੫੧, ਪੰਕਤੀ ਪਹਿਲੀ)। ਬੁਧਗਯਾ ਦੇ ੨ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ--"ਝਿਫਾਗਿਸਿਤ੍ਰਾਸ" (ਕ; ਮ. ਬੋ; ਪਲੇਟ ੧੦ ਸ. ੯--੧੦)। ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ--ਗੋਤਿਪੁਤ੍ਰਸ ਝਿਫਾ [ਲ.....] (ਝੇ. ਝਿ; ਜਿਲਦ ੨, ਪੰ. ੨੦੧ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ, ਲੇਖ ਸ. ੯)। ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ--'ਝਿਫਸਦੇਵਪੁਤ੍ਰਸ ਝਿਫਾਗਿਨਦਤਸ' (ਝੇ. ਝਿ; ਜਿਲਦ ੮, ਪੰ. ੯੦)।

ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਝਿਫ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ 'ਝਿਫ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਥੇ 'ਝਿਫ' ਪੜ੍ਹਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਨਾਨਾਘਾਟ ਦੇ ਲੇਖ ਦਾ ਕਰਤਾ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਅਨੁਸਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਥੇ ਵੀ ਅਨੁਸਵਾਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ (ਜਸੋ ਸੰਕੰਸਨ ਵਾਸੁਦੇਵਾਨੰ...ਚਰੁੰਨੰ ਚੰ ਲੋਕਪਾਲਾਨੰ) ਤਾਂ ਉਹ 'ਝਿਫ' ਦੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ 'ਝਿਫ' ਨਾ ਲਿਖ ਕੇ 'ਝਿਫ' ਲਿਖੇ ਇਹ ਸਭਵ ਨਹੀਂ।

ਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਅਨੁਸਵਾਰ ਦੀ ਹੈ । ‘ਘੋ’ (ਥੋ) ਵਿਚ ‘ਓ’ (ਓ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਆਡੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਇਕ ਹੀ ਲਕੀਰ ਬਣਾ ਦਿਤੀ ਹੈ ਜੋ ‘ਘ’ (ਥ) ਤੋਂ ਉਪਰ ਅਲਗ ਲਾਈ ਹੈ ਪਰ ‘ਲੋ’ (ਲੋ) ਵਿਚ ‘ਓ’ (ਓ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਇਕ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਨੂੰ ‘ਕ’ (ਲ) ਦੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਨਾਲ ਠੀਕ ਠੀਕ ਜੋੜਿਆ ਹੈ । ‘ਸ਼’ (ਪ੍ਰ) ‘ਕ਼’ (ਬ੍ਰ) ਅਤੇ ‘ਕ਼’ (ਵ੍ਰ) ਵਿਚ ‘ਰ’ (ਰ) ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ ਜੋ ‘ਤ’ (ਉ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਭਰਮ ਉਤਪੰਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਭਰਹੁਤ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ‘ਕਿ’ (ਵਿ) ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਙ (ਇ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਸਜੇ ਪਾਸੇ ਵਧਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਘੀ’ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ‘ਙ’ (ਈ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਝੁਕਾਇਆ ਹੈ ।

ਸਾਂਚੀ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ ‘ਙੀ’ ਵਿਚ ‘ਙ’ (ਈ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸਜੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਝੁਕਾਇਆ ਹੈ । ਹਾਥੀਗੁੰਫਾ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਜਿਹੇ ਲੰਬੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਰੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਇਸੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ‘ਘਿ’ (ਭਿੰ) ਅਤੇ ‘ਕਿ’ (ਲਿੰ) ਵਿਚ ‘ਙ’ (ਇ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਭਰਹੁਤ ਦੇ ਸਤ੍ਰੂਪ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ‘ਕਿ’ (ਵਿ) ਨਾਲ ਲਗੀ ਹੋਈ ‘ਙ’ (ਇ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਕੀ’ (ਬੀ) ਦੀ ‘ਙ’ (ਈ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਸਜੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਦੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ‘ਕੇ’ (ਲੇ) ਵਿਚ ‘ਕ’ (ਲ) ਦੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਸਜੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਝੁਕਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਗੇ’ (ਗੋ) ਵਿਚ ‘ਘੋ’ (ਓ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਨਾਨਾਘਾਟ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ ‘ਘੋ’ (ਥੋ) ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ‘ਓ’ (ਓ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਉਪਰ ਉਹਨੂੰ ਛੂਹੇ ਬਿਨਾ ਇਕੋ ਹੀ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਖੀ ਹੈ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਤੀਜੇ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ॐ ਸੁਗਨੰ ਰਯ ਰਙਾਓ ਗਾਗੀ ਪੁਤਸ ਕਿਸਦੇਕਸ ਪੈਰੇਯ ਗੋਤਿ-
 ਪੁਤਸ ਆਗਰਯੁਸ ਪੁਰੇਯ ਵਾਛਿਪੁਰੇਨ ਖਨਮੁਰਿਜ
 ਆਰਿਤੰ ਤੋਰਨਾਂ (ਯਾਂ) ਸਿਲਾਕੰਸੰਤਾ ਚ ਤਪੰਯਾ.
 ॐ ਖੰਸਸ ਨਸੋ ਙੰਦਸ ਨਸੋ ਸੰਕੰਸਨਵਾਸੁਦੇਵਾਨੰ ਚੰ-
 ਦਸੁ ਸਾ ਤਾਨੰ ਚਤੁੰਨੰ ਚੰ ਲੋਕਪਾਲਾਨੰ ਯਸਕਰੁਨਦਸ-
 ਕੁਕੇਰਵਾਸਵਾਨੰ ਨਸੋ ਕੁਮਾਰੂਕਰਸ ਵੇਦਿਸਿਰਿਸ ਰ . . .

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਚੌਥਾ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਭੱਟੀਪ੍ਰਲੂ ਦੇ ਸਤ੍ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਪੱਥਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪਾਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਢੱਕਣਾ ਤੇ ਉਕਰੇ ੯ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸਫੀਟਕ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਟੁਕੜੇ ਤੇ, ਜੋ ਉਥੋਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਲੇਖ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ੩ । ‘ਚਾ’ (ਅ) ਤੋਂ ‘ਸੰ’ (ਸੰ) ਤਕ ਦੇ ਅੱਖਰ ਉਪਰਲੇ ਨੌਂ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ੬ ਅੱਖਰ (‘ਗ’ ਤੋਂ ‘ਹਿ’ (ਹਿ) ਤਕ) ਸਫੀਟਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਲਿਪੀ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਲਿਪੀ ਪਤਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ (ਬ੍ਰਾਹਮੀ) ਹੈ । ਪੱਤਰ ਦੇ ਪਾਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ੯ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ‘ਬ’, ‘ਵ’, ‘ਖ’,

੧. ਇਹ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪੰਕਤੀਆਂ ਭਰਹੁਤ ਦੇ ਸਤ੍ਰੂਪ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚੋਂ ਹਨ (ਇੰ ਏ; ਜਿ. ੧੪ ਪੰ. ੧੩੯) ।
੨. ਇਥੇ ਤਿੰਨ ਪੰਕਤੀਆਂ ਨਾਨਾਘਾਟ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚੋਂ ਹਨ (ਆ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ; ਜਿ. ੫ ਪਲੇਟ ੫੧, ਲੇਖ ਸ. ੧)
੩. ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੨, ਪੰ. ੩੨੮-੨੯ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀ ਪਲੇਟ ।

‘ਸ’, ‘ਕ’, ‘ਖ’, ਅਤੇ ‘ਛ’ (ਘ, ਚ, ਭ, ਮ, ਲ, ਸ਼ ਅਤੇ ਲ) ਇਹਨਾਂ ੭ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਲਿਪੀ-ਪਤਰ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ (ਇਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧ ਤੋਂ ੩ ਤਕ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵੇਖੋ)। ਦੂਜਾ ਭੇਦ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅੰਜਨ ਜਦੋਂ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਲਾਈ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ‘ਆ’ (ਅ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਲਕੀਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਨਾਲ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਕੁਝ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਅਤੇ ਕਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਚ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ‘ਜ’ (ਜ) ਦੇ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਸੂਰ ਦੀ ਕੋਈ ਮਾਤ੍ਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ‘ਜ’ (ਜ) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਵਿਚ ਦੀ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਸੂਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਰਹਿਤ ਦਸ਼ਾ ਦੀ ਹੈ); ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਸੂਰ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ‘ਛ’ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਜੁ, ਜੂ, ਜੇ, ਜੰ)। ਇਹਨਾ ਭੇਦਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਉਪਰਲੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਪਿਪਰਾਵਾ, ਬਰਲੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਮੂਲ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਪ ਪਿਪਰਾਵਾ, ਬਰਲੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਨਿਕਲੀ ਹੈ^੧। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਦਰਾਵਿੜ (ਦਰਾਵਿੜੀ) ਲਿਪੀ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ‘ਆ’ (ਆ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ੭ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਥਾਂ ਕੋਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿਚ ਗੁਲਾਈ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ { ਵੇਖੋ ‘ਕਾ’ (ਕਾ), ‘ਕਾ’ (ਖਾ), ‘ਗਾ’ (ਤਾ) }। ‘ਓ’ (ਉ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ, ਜੂ, ਵੂ, ਬੂ,) ਪਰ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸਿੱਧੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਤਿਰਛਾ ਜਾਂ ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਚੌਥੇ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

੩ਕੁਰਪਿਤੁਨੋ ਚ ਕੁਰਮਾਤੁ ਚ ਕੁਰਥ ਚ ਸਿਕਕਾ ਚ ਸ-
 ਜੁਸੰ ਪਯਾਤਿ ਫਾਲਗ ਥਸੁਗੰ ਚ ਕੁਖਸਰਿਰਾਨੰ ਨਿਖੇਨ੍ਰੁ.
 ਖਨਕਪੁਤਥ ਕੁਰਥ ਥਪਿਤੁਕਥ ਸਜੁਥ. ਪਤਤਾਰੀ ਪਿ-
 ਗਹਪੁਤੋ ਕਾਯੀਠੋ. ਓਅਰਹੁਦਿਨਾਨੰ ਗੀਠਿਯਾ ਸਜੂ-
 ਸ ਚ ਥਪੁਗੋ ਚ ਤੇਨਕਸ ਯੇਨ ਕੁਕਿਰਕੋ ਰਾਜਾ
 ਅੰਕਿ. ੭ਨੇਗਸਾ ਵਛੋ ਚਥੀ ਜੇਤੋ ਜੰਮੋ ਤਿਸੋ ਰੇਤੋ
 ਅਚਿਨੋ ਥਮਿਕਾ ਅਕਥੋ ਕੇਲੋ ਕੇਸੋ ਸਹੋ ਸੇਟੋ ਛੁਦਿ-

੧. ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਪੰ. ੫੧।

੨. ਭੱਟੀਪੋਲੂ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ੯ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਲਿਪੀ (ਦ੍ਰਾਵਿੜੀ) ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਹੁਣ ਤਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਪਰ ਆਂਧ੍ਰਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜ ਗੌਤਮੀਪੁਤਰ ਸ਼੍ਰੀ ਯੋਗਸਾਤਕਰਣੀ ਦੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ “ਰਜੋ ਗੋਤਸਿਪੁਤਸ ਸਿਰਿਯਤ ਸਾਤਕੁਣਿਸ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ “.....ਗੋਤਸ (ਸਿ) ਪੁਤਥ ਹਿਰੂਯਯਹਾਤਕੁਣਿਥ” ਲੇਖ ਹੈ (ਗ; ਕ. ਕਾ. ਆਂ, ਪੰ. ੪੫) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਲੇਖ ਦੀ ਲਿਪੀ ਆਂਧ੍ਰ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਲਿਪੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀ ਲਿਪੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਭੱਟੀਪੋਲੂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਾਵਿੜੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਹੀ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ ਹੋਵੇ (ਵੇਖੋ ਕ; ਕਾ. ਏ. ਇ; ਪਲੇਟ ੧੨, ਸਿੱਕਾ ਸ. ੮; ਗ; ਇੰ. ਕਾ; ਪਲੇਟ ੩ ਸਿੱਕਾ ਸ. ੫)।

੩. ਏ ਇੰ; ਜਿ. ੨, ਪੰ. ੩੨੮ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ ਲੇਖ ਸ. ੧ (A)
 ੪. ” ” ” ” ” ” (B)
 ੫. ” ” ” ” ” ” ੨.
 ੬. ” ” ” ” ” ਤੀਜਾ ਲੇ. ਸ. ੯.
 ੭. ” ” ” ” ” ” ੮.

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪੰਜਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪਭੋਸਾ ਦੇ ਦੋ ਲੇਖਾਂ, ਮਥਰਾ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ੪ ਜੈਨ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਕ੍ਸ਼ਤ੍ਰਪ ਸੋਡਾਸ ਦੇ ਮਥਰਾ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਭੋਸਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ 'ਅ' (ਅ) ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਹੇਠਲੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਮੌੜਕੇ ਉਪਰ ਵਲ ਕੁਝ ਵਧਾ ਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਈ. ਸ. ਦੀ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ 'ਰੀ' (ਰੀ) ਵਿਚ 'ੳ' (ਈ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਅਤੇ 'ਪ੍ਰ' (ਪ੍ਰ) ਵਿਚ 'ਯ' (ਊ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਲਿਪੀਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ (ਵੇਖੋ 'ਰੀ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰ')। ਮਥਰਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ 'ਖ' (ਖ) ਅਤੇ 'ਸ' (ਸ) ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਕੋਣ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਤੀਸਰੇ 'ਕ' (ਵ) ਦਾ ਸਿਰ ਤ੍ਰਿਕੋਣ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ (ਅੰਦਰੋਂ ਖਾਲੀ) ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। 'ਲ' (ਲ) ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਸਾਂਚੀ ਦੇ (ਲ) ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕਲਮ ਨੂੰ ਚੁਕੇ ਬਿਨਾਂ ਪੂਰਾ ਅੱਖਰ ਲਿਖਿਆ ਹੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਮਹਾਕ੍ਸ਼ਤ੍ਰਪ ਸੋਡਾਸ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ 'ਡ' (ਡ) ਦਾ ਰੂਪ ਨਾਗਰੀ ਦੇ 'ਡ' (ਡ) ਨਾਲ ਕੁਝ ਕੁਝ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪੰਜਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ਨਸੋ ਅਰਹੁਤੋ ਵਰ੍ਥਮਾਨਸ੍ਯ ਗੋਤਿਪੁਤ੍ਰਸ ਪੋਠਯਾਸ਼ਕਕਾਲਵਾ-
ਲਸ ਕੋਸ਼ਿਕਿਯੇ ਸ਼ਿਸ਼ਿਚਾਯੇ ਆਯਾਗਪਟੋ ਪ.
੩ਸਮਨਸ ਸਾਹਰਕ੍ਰਿਤਾਸ ਅੰਤੇਵਾਸਿਸ ਵਛ੍ਰੀਪੁਚਸ ਸਾਕਕਾਸ
ਤਰਦਾਸਕਸ ਪਸਾਦੋ ਤੋਰਨੰ. ਖਅਛਿਚਾਯਾ ਰਾਜੋ ਸ਼ਨਿ-
ਕਾਯਨਪ੍ਚਸ੍ਯ ਵੰਗਪਾਲਸ੍ਯ ਪੁਤ੍ਰਸ੍ਯ ਰਜੇ (ਜੋ) ਤੇਵਯੀਪੁਚਸ੍ਯ
ਮਾਗਵਤਸ੍ਯ ਪੁਤ੍ਰੇਯਾ ਵੈਹਿਦਰੀਪੁਤ੍ਰੇਯਾ ਅ (ਅ) ਷ਾਫਸੇਨੇਨ ਕਾਰਿਤੰ.

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਛੇਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਮਥਰਾਪ, ਸਾਰਨਾਥ ਅਤੇ ਚਾਰਗਾਂਵ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਥਰਾ ਦੇ ਕਈ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਛਾਟੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਲੇਖਣ ਰੁਚੀ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ

੧. ਏ. ਇੰ. ਜ਼ਿ. ੨ ਪੰ. ੨੪੨, ੨੪੩ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀਆਂ ੨ ਪਲੇਟਾਂ।
੨. ਏ. ਇੰ. ਜ਼ਿ. ੧ ਪੰ. ੩੬੭ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ, ਲੇਖ ੩੩; ਜ਼ਿ. ੨ ਪੰ. ੨੦੦ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ ਲੇਖ, ੧, ੫ ਅਤੇ ੯।
੩. ਏ. ਇ; ਜ਼ਿ. ੨, ਪੰ. ੨੦੦ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ ਲੇਖ, ੧।
੪. ਏ. ਇੰ; ਜ਼ਿ. ੨ ਪੰ. ੨੪੩ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ।
੫. ਏ. ਇੰ; ਜ਼ਿ. ੧ ਦੇ ਪੰ. ੩੮੮ ਤੋਂ ੩੯੭ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿ. ੨ ਪੰ. ੨੨੦ ਤੋਂ ੨੦੯ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਦੇ ਕਈ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ।
੬. ਏ. ਇੰ. ਜ਼ਿ. ੮ ਪੰ. ੧੭੬ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ ਲੇਖ ੩ (A)।
੭. ਆ. ਸ. ਇੰ; ਈ. ਸ. ੧੯੦੮-੯ ਪਲੇਟ ੫੬।

‘ੜ’ (ਇ) ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਬਿੰਦੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਤਿੰਨ ਆਡੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ‘ੜ’ (ਇ) ਵਿਚ ਦੋ ਆਡੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਦੇ ਅਗੇ ਸਜੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਇਕ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਬਣਾਈ ਹੈ। ‘ਤ’ (ਉ) (ਪਹਿਲੇ) ਦੇ ਸਜੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਮੋੜਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਮੋੜ ਵਧਣ ਤੇ ਨਾਗਰੀ ਦਾ ‘ਤ’(ਉ) ਖਣਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ, ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੮੨ ਵਿਚ ਨਾਗਰੀ ‘ਤ’ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ)।

ਦੂਸਰਾ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ‘ਏ’ (ਏ) ਨਾਗਰੀ ਦੇ ‘ਏ’ (ਏ) ਨਾਲ ਕੁਝ ਕੁਝ ਮਿਲਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ‘ਏ’ (ਣ) ਦੇ ਪੰਜੇ ਰੂਪ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ‘ਨ’ (ਨ) ਦੇ ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਗੰਢ ਬਣਾਈ ਹੈ ਜੋ ਕਲਮ ਨੂੰ ਚੁਕੇ ਬਿਨਾਂ ਪੂਰਾ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ‘ਨ’(ਨ)ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੨, ੧੬, ੩੬, ੩੭, ੩੮, ੩੯ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ‘ਯ’ (ਪ), ‘ਲ’ (ਲ) ਅਤੇ ਤੀਸਰੇ ‘ਯ’ (ਸ਼) ਦੇ ਰੂਪ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ‘ਯ’ (ਪ), ‘ਲ’ (ਲ) ਅਤੇ ‘ਯ’ (ਸ਼) ਨਾਲ ਕੁਝ ਕੁਝ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ‘ਕਾ’ (ਵਾ) ‘ਰਾ’ (ਰਾ) ਅਤੇ ‘ਥਾ’ (ਸ਼ਾ) ਵਿਚ(ਆ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਖੜੀ ਜਾ ਤਿਰਛੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ‘ੜ’ (ਇ) ਅਤੇ ‘ੜ’ (ਈ) ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ‘ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਟ ਕੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। (ਵੇਖੋ ‘ਇ, ਥਿ, ਕਿ, ਸੀ,’ (ਣਿ, ਥਿ, ਵਿ, ਸੀ)। ‘ਏ’ (ਏ) ਅਤੇ ‘ਏ’ (ਐ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਨਾਗਰੀ ਸਮਾਨ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸੰਜੁਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ‘ਯ’ (ਯ) ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ‘ਯ’ (ਯ) ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਰੂਪ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਾਰਨਾਥ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਅਤੇ ਚਾਗਾਂਵ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਹਨ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਛੇਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ^੧ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

महाराजस्य राजातिरा[ज]स्य देवपुत्रस्य षाहिकगिण्णकस्य स२
 ७ हृ८ १ दि९ १०प१० एतस्य पूव्र (व्रि) यां अय्यदेहिकिया
 तो गणातो अय्य नागभुतिकियातो कुलातो गणिअ अय्य -
 बुद्धशिरिस्य शिष्यो वाचको आय्य मनिकस्य सगिति अय्य ज-

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਸਤਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਮਹਾਕ੍ਸ਼ਤ੍ਰਪ ਨਹਿਪਾਨ ਦੇ ਜਵਾਈ ਸ਼ਕ ਉਸਵਦਾਤ (ਰਿਸ਼ਭਦੱਤ) ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦਕਸ਼ਮਿੱਤਰਾ ਦੇ ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ (ਪਾਂਡਵ ਗੁਫਾਵਾਂ) ਦੇ ੪ ਲੌਖਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਦੀ ਬਿਨਾਂ ਤੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਹਲੰਤ ਵਿਅੰਜਨ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਮਿਲਦਾ

੧. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੧ ਮਥਰਾ ਦੇ ਲੇਖ ੧੬ ਤੋਂ ਹਨ।

੨. ਸੰ=ਸੰਵਤਸਰ=ਸੰਵਤ।

੩. ਹੇ=ਹੇਮੰਤ।

੪. ਦਿ=ਦਿਵਸੇ।

੫. ੧੦ ਪ=੧੫। ਇਹ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਫਰ ੦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ੧੦ ਤੋਂ ੯੦ ਤਕ ਲਈ ੯ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਹਾਈਆਂ ਦੇ ਨਿਯਤ ਸਨ (ਵੇਖੋ, ਅਗੇ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ)।

੬. ਏ. ਇ, ਜਿਲਦ, ੮, ਪਲੇਟ ੪ ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੧੦; ਪਲੇਟ ੭, ਸ. ੧੧; ਪਲੇਟ ੫, ਸ. ੧੨; ਪਲੇਟ ੮, ਸ. ੧੩, ਆ. ਸ. ਵੇ.ਇੰ; ਜਿਲਦ ੪, ਪਲੇਟ ੫੨, ਲੇਖ ਸ. ੫; ੭, ੮ ਅਤੇ ੧੦ (A) (ਨਾਸਿਕ)

ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਰਾਂ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਲੰਤ ਅਤੇ ਸੂਰ ਵਿਅੰਜਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ। 'ਸ੍ਰ' (ਸ਼੍ਰ) ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ 'ਯ' (ਯੁ) ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨਾਗਰੀ ਦੀ 'ਯ' (ਯੁ) ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, 'ਣਾਂ' (ਰ੍ਣਾਂ) ਵਿਚ 'ਆ' (ਆ) ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਰੇਫ ਨਾਲ ਲਾਈ ਹੈ। ਅਤੇ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਧੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਸਤਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ^੧ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ਸਿਫ਼ਸ੍ ਰਾਜ਼: ਖ਼ਹਰਾਤਸ੍ਯ ਖ਼ਤ੍ਰਪਸ੍ਯ ਨਹਪਾਨਸ੍ਯ ਜਾਮਾ-
 ਤ੍ਰਾ ਫ਼ੀਨੀਕਪੁਤ੍ਰੇਯਾ ਤਥਵਦਾਤੇਨ ਤ੍ਰਿਗੋਸ਼ਤਸਹ੍ਯਦੇਨ ਨ-
 ਘਾ (ਘਾਂ) ਬਾਘਾਂਸਾਯਾਂ ਸੁਕ੍ਯਾਂਦਾਨੀਰ੍ਥਕਰੇਯਾ ਫੇਕਤਾਮ੍ਯ: ਬ੍ਰਾਹਮਣੇ.
 ਮ੍ਯਚ ਷ੋਡਸ਼ਗ੍ਰਾਮਦੇਨ ਅਨੂਕ੍ਰਮੰ ਬ੍ਰਾਹ੍ਮਣਾਸ਼ਤਸਹ੍ਯਸ਼੍ਰੀ-
 ਮੋਜਾਪਯਿਚਾ ਗ੍ਰਮਾਸੇ ਪੁੰਯਤ੍ਰੈਥੋ ਬ੍ਰਾਹ੍ਮਣੇਮ੍ਯ: ਅ਷ਟਮਾਰ੍ਯੀਗ੍ਰਦੇਨ-
 ਮਰੂਕਛੇ ਦਸ਼ਠੁਰੇ ਗੋਵਰ੍ਥਨੇ ਸ਼ੋਪਾਰਿਗੇ ਚ ਚਤੁਸ਼ਾਲਾਕਸਥ-
 ਪ੍ਰਤਿਸ਼੍ਰਯਗ੍ਰਦੇਨ ਆਰਾਮਤਡਾਗਤਦਪਾਨਕਰੇਯਾ ਙਕਾਪਾਰਦਾਦਸ੍ਯਾ-
 ਤਾਪੀਕਰਕ੍ਰੇਯਾਦਾਹਨੁਕਾਨਾਕਾਪੁਰਾਯਤਰਕਰੇਯਾ ਏਤਾਸਾਂ ਚ ਨਦੀ-

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਅਠਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਉਪਰਲੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖ ਵਾਲੇ ਗਿਰਨਾਰ ਦੇ ਕੋਲ ਵਾਲੀ ਚਟਾਨ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਮਹਾਕ੍ਸ਼ਤ੍ਰਪ ਰੁਦਰਦਾਮਨ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਛਾਪ ਤੋਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖ ਸ਼ਕ ਸਵੰਤ ੭੨ (ਈ. ਸ. ੧੫੦) ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਿਛੇ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ 'ਧੈ' (ਧੰ) ਦ ਨਾਲ ਜੋ 'ਯੈ' (ਯੰ) ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜੁੜੀ ਹੈ ਉਹ ਤਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ 'ਯੈ' (ਯੰ) ਦ ਨਾਲ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਉਸੇ ਦਾ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ 'ਨੈ' (ਨੰ) ਅਤੇ 'ਸੈ' (ਸੰ) ਦੇ ਨਾਲ ਜੋ 'ਯੈ' (ਯੰ) ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜੁੜੀ ਹੈ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ ਨਾ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇ ਕਿਸੇ ਲੇਖ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਹੋਵੇ। ਹਲੰਤ ਵਿਅੰਜਨ ਵੀ ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਅਠਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ਪਰਸਲਕ੍ਸ਼ਣਾਵ੍ਯੰਜਨੈਰੁਪੇਤਕਾਨ੍ਤਮ੍ਰਿਤਿਨਾ ਸ੍ਵਯਸਥਿਗਤਸਹਾਕ੍ਸ਼ਤ੍ਰਪ-
 ਨਾਮ੍ਰਾ ਨਰੇਂਦ੍ਰਕਨ੍ਯਸ੍ਵਯੰਕਰਾਨੇਕਕਾਲ੍ਯਗ੍ਰਾਪ੍ਤਦਾਮ੍ਰਾ ਸਹਕ੍ਸ਼ਤ੍ਰਪੇਯਾ
 ਰੁਦ੍ਰਦਾਮ੍ਨਾ ਵਰ੍ਥਸਹ੍ਕਾਯ ਗੋਬ੍ਰਾ. . . , . ਥ੍ਯ ਧਮ੍ਮਕੌਤਿਵ੍ਰੁਢ੍ਯਥੰ
 ਚ ਅਪੀਡਯਿਤ੍ਵਾ ਕਰਕ੍ਰਿਸ਼ਟਗ੍ਰਾਕ੍ਰਿਯਾਮਿ: ਪੌਰਜਾਨਪਦੰ ਜਨੰ
 ਸ੍ਵਸ੍ਮਾਤ੍ਕੋਸ਼ਾ [ਤ] ਸਹ੍ਯਾ ਧਨੌਥੇਨ ਅਨਿਤਸਹ੍ਯਾ ਚ ਕਾਲੇਨ

੧. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਏ. ਏ. ਜ਼ਿਲਦ ੮, ਪਲੇਟ ੪ ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੧੦ ਨਾਲ ਹੈ।

੨. ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਪੰ. ੩ ਟਿੱਪਣੀ ੨।

त्रिगुणदृढतरविस्तारायामं सेतुं विधा सुदर्शनतरं
कारितमिति स्मिन्नर्थे महाक्षत्रपस्य मतिसचिवकर्मसचिवै-
रमात्यगुणसमुद्युक्तैरप्यतिमहत्वाद्भेदस्यानुत्साहविमुखलतिभि-

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਨੋਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਵਾਸਿਸ਼ਠੀਪੁੱਤਰ ਪੁਲੁਮਾਯੀ ਆਦਿ ਆਂਧਰਵੰਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੇ ਸੱਤ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਵਾਸਿਸ਼ਠੀਪੁੱਤਰ ਪੁਲੁਮਾਯੀ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ 'ਨੂ' (ਨੁ) ਦੇ ਨਾਲ 'ਤ' (ਉ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ 'ਘ' (ਹ੍ਯ) ਵਿਚ 'ਯ' (ਯ) ਨੂੰ ਉਪਰ ਅਤੇ 'ਹ' (ਹ) ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਲੇਖਕ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ਗੌਤਮੀਪੁੱਤਰ ਯੱਗਸ਼ਾਤਕਰਣੀ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ 'ਤ' (ਤ) ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਲਮ ਚੁੱਕੇ ਹੀ ਪਰਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਮੱਥਰਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਦੂਸਰੇ 'ਨ' (ਨ) (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬) ਨਾਲ ਠੀਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਸ਼ ਹੋਰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਨੌਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

सिद्ध (ङ्) रजो वासिष्ठिपुत्रस्य सिरिपुल्लसायिस संवच्छरे एकु-
नकीसे १० ६ गिम्हाण पखे बितीये २ दिवसे तेरसे
१० ३ राजरजो गोतमीपुत्रस हिमवतमेरूमदरपवतस-
मसारस असिकअसकमुळकसुरठकुपुरापरांतअनुपविद-
मआकारावतिराजस विमलवतपारिचातसह्यकङ्क गिरिमच-

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਦਸਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪਛਮੀ ਕ੍ਸ਼ਤ੍ਰਪ ਤ੍ਰੈਕੂਟਕ ਅਤੇ ਆਂਧਰਵੰਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ

੧. ਵਾਸਿਸ਼ਠੀਪੁੱਤਰ ਪੁਲੁਮਾਯੀ ਦੇ ਚਾਰ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ—ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੮, ਨਾਸਿਕ ਦੀ ਲੇਖ ਪਲੇਟ ੧, ਸੰਖਿਆ ੨; ਪਲੇਟ ੨, ਸੰ. ੩; ਪਲੇਟ ੬, ਸੰ. ੨੫; ਪਲੇਟ ੩ ਸੰ. ੨੧ ਆ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੪, ਪਲੇਟ ੫੨ ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਲੇਖ, ਸ. ੧੪. ੧੫, ਪਲੇਟ ੫੩, ਸ. ੧੨, ੧੩੧। ਗੌਤਮੀ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰਾਮਿਸ਼ਠੀਯੱਗਸ਼ਾਤਕਰਣੀ ਨਾਂ ਵਾਲੇ ਇਕ ਲੇਖ ਤੋਂ—ਏ, ਇੰ; ਜਿ. ੮, ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਲੇਖ ਪਲੇਟ ਸੰ. ੨੪। ਆ. ਸ. ਵੇ ਇੰ; ਜਿਲਦ ੪ ਪਲੇਟ ੫੫, (ਨਾਸਿਕ ਦਾ ਲੇਖ) ਸੰ. ੧੬। ਗੌਤਮੀਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਤਕਰਣੀ ਦੇ ਦੋ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ—ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੮, ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਲੇਖ ਪਲੇਟ ੨, ਸੰ. ੪, ੫ ਆ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ; ਜਿ ੪, ਪਲੇਟ ੫੩, ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਲੇਖ ਸੰ. ੧੩, ੧੪।

ਜੇਕਰ ਗੌਤਮੀਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰਾਮਿਸ਼ਠੀਯੱਗਸ਼ਾਤਕਰਣੀ, ਗੌਤਮੀਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਤਕਰਣੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਆਂਧਰਵੰਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਦਾ ੨੭ਵਾਂ ਰਾਜਾ ਯੱਗ ਸ੍ਰੀਸ਼ਾਤਕਰਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਲੇਖ ਦਾ ਸਮਾਂ ਈ. ਸ. ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਤੀਸਰੀ ਸਦੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

੨. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਾਸਿਸ਼ਠੀਪੁੱਤਰ ਪੁਲੁਮਾਯੀ ਦੇ ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ (ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੮ ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਪਲੇਟ ੧, ਸੰ. ੨ ਆ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੪ ਪਲੇਟ ੫੨ ਨਾਸਿਕ ਦੀ ਲੇਖ ਸੰ. ੧੪.)

੩. ਬਾਂਸਰਵਾੜਾ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਰਵਾਣਿਆ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਪੱਛਮੀ ਕ੍ਸ਼ਤ੍ਰਪਾਂ ਦੇ ੨੪੦੦ ਸਿੱਕਿਆਂ, ਰਾਜਪੂਤਾਨਾਂ ਮਿਉਜ਼ੀਅਮ (ਅਜਮੇਰ) ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ੧੦੦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਕਿਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ: ਰਾਪਸਨ ਰਾਹੀਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਉਜ਼ੀਅਮ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਆਂਧਰ, ਕ੍ਸ਼ਤ੍ਰਪ ਅਤੇ ਤ੍ਰੈਕੂਟਕ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ, ੯--੧੭ ਤਕ।

੪. ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਮਿਉਜ਼ੀਅਮ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਤ੍ਰੈਕੂਟਕ ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ: ਰਾਪਸਨ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਪਲੇਟ ੧੮ ਤੋਂ।

੫. ਪ੍ਰੋ: ਰਾਪਸਨ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਪਲੇਟ ੧--੮ ਤੋਂ।

ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕ੍ਸ਼ਤ੍ਰਪਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਲੰਬਾ ਲੇਖ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਿੱਨੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਕੋਈ ਕੋਈ ਅੱਖਰ ਵਧੇਰੇ ਸੁੰਗੜ ਗਏ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਰਹੀ (ਵੇਖੋ 'ਥ' (ਯ) ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਰੂਪ; 'ਸ' (ਸ) ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ; 'ਹ' (ਹ) ਦਾ ਤੀਸਰਾ, ਚੌਥਾ ਅਤੇ ਪੰਜਵਾਂ ਰੂਪ; 'ਖ' (ਕ੍ਸ) ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਰੂਪ; 'ੜ' (ਗ੍ਯ) ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ) ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਂ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਵੀ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹਨ। ਤ੍ਰੈਕੂਟਕਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨ, ਕ, ਹ, ਜ, ਚ, ਫ, ਓ, ਐ, ਐਚ, ਐਫ, ਐਗ (ਨ, ਵ, ਹ, ਤ, ਤ੍ਰ, ਵ੍ਯ ਅਤੇ ਸ੍ਰਣ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਲਖਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਆਂਧਰ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੰਤਿਮ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰ ਥ, ਫਾ, ਫਿ, (ਸ਼, ਹਾ, ਹਿ,) ਉਪਰਲੇ ਗੌਤਮੀਪੁਤਰ ਸ਼੍ਰੀਯੱਗਜਾਤਕਰਣੀ ਦੇ ਦਰਾਵਿੜੀ ਲਿਪੀ ਵਾਲੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਲਏ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਲਗ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਦਸਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ^੧ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ —

ਰਾਜ਼ੋ ਖਹਰਾਤਸਨਹਪਾਨਸ. ਰਾਜ਼ੋ ਸਹਾਖਤ੍ਰਪਸਘਸਮੋਤਿਕਪੁਤ੍ਰ-
 ਸ ਚਠਨਸ. ਰਾਜ਼ੋ ਸਹਾਖਤ੍ਰਪਸ ਈਕਰਦਤਸ ਵਥੋਂ ਪ੍ਰਥਮ.
 ਰਾਜ਼ੋ ਸਹਾਖਤ੍ਰਪਸ ਦਾਮਲੇਨਸ ਪੁਤ੍ਰਸ ਰਾਜ਼: ਖਤ੍ਰਪਸ ਯਸ਼ੋਦਾਸ਼: ਰਾਜ਼ੋ
 ਸਹਾਖਤ੍ਰਪਸ ਦਾਮਸੇਨਪੁਤ੍ਰਸ ਰਾਜ਼ੋ ਸਹਾਖਤ੍ਰਪਸ ਦਾਮਜਦਸ਼ਿਯ: ਰਾਜ਼ੋ ਸਹਾਖ-
 ਤ੍ਰਪਸ ਰੁਦ੍ਰਸੇਨਪੁਤ੍ਰਸ ਰਾਜ਼ੋ ਸਹਾਖਤ੍ਰਪਸ ਮਰ੍ਤੁਦਾਸ਼ਨ: ਰਾਜ਼ ਖਤ੍ਰਪਸ ਰੁਦ੍ਰ-
 ਸੇਨਪੁਤ੍ਰਸ ਰਾਜ਼ ਖਤ੍ਰਪਸ ਯਸ਼ਦਾਸ਼ਨ: ਰਾਜ਼ ਸਹਾਖਤ੍ਰਪਸਸਵਸ (ਸਵਾਸਿ) ਰੁਦ੍ਰਦ (ਦਾ) ਸਪੁਤ੍ਰਸ

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੧ਵਾਂ

ਇਸ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਵਿਚ ਭਾਜਾ, ਪਿਤੱਲਖੋਰਾ, ਮਹਾੜ ਆਦਿ ਦੱਖਣ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੇ ਕਈ ਲੇਖਾਂ^੨ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਮੁੱਖ ਅੱਖਰ ਹੀ ਲਏ ਗਏ ਹਨ।

ਭਾਜਾ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ 'ਠ' (ਠ) ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਸ਼ਕਲ ਗੋਲ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਲਗ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਮਹਾੜ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ 'ਸ' (ਸ) ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੋ ਅਲਗ ਅਲਗ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਹੈ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਸ਼ ਜੁੜਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ ਕਨਹੋਰੀ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ 'ਲੋ' (ਲੋ) ਨਾਲ ਲਗੀ ਹੋਈ 'ਐ' (ਐ) ਨਾਲ ਲਗੀ ਹੋਈ 'ਐ' (ਐ) ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨਾਲ (ਕਲਮ ਨੂੰ ਚੁਕੇ ਬਿਨਾਂ ਮਾਤਰਾ ਸਾਹਿੱਤ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣ ਦੇ ਕਾਰਨ) ਗੰਢ ਵਾਲੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਹੀ 'ਲੋ' (ਲੋ) ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੬, ੪੩, ੪੪, ੪੬, ੪੭)

੧. ਇਹ ਪੰਕਤੀਆਂ ਕ੍ਸ਼ਤ੍ਰਪਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਹਨ।
੨. ਭਾਜਾ--ਆ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੪ ਪਲੇਟ ੪੪, ਲੇਖ ਸੰ. ੭। ਪਿਤੱਲਖੋਰਾ--ਆ-ਸ. ਵੇ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੪, ਪਲੇਟ ੪੪, ਲੇਖ ਸੰ. ੬। ਮਹਾੜ--ਆ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੪, ਪਲੇਟ ੫੬ ਲੇਖ ਸੰ. ੨, ੩, ੪, ਸੇਲਾਰਵਾੜੀ--ਆ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ. ਜਿਲਦ ੪, ਪਲੇਟ ੪੭ ਲੇਖ ਸੰ. ੩। ਕਨਹੋਰੀ--ਆ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੫ ਪਲੇਟ ੫੧, ਲੇਖ ਸੰ. ੨, ੧, ੪, ੧੪, ੧੫, ੧। ਕਾਰਲੀ--ਆ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੪ ਪਲੇਟ ੪੭, ੪੮, ੫੧, ੫੪, ਲੇਖ ਸੰ. ੩. ੫, ੬, ੧੧, ੧੩, ੧੭, ੧੯, ੨੦, ੨੧, ੨੨, ੧। ਜੁੱਨਰ--ਆ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੪ ਪਲੇਟ ੪੮--੫੧, ਲੇਖ ਸੰ. ੨-੬, ੧੦, ੧੪, ੧੫, ੨੦, ੨੪, ੨੫, ੨੮। ਨਾਸਿਕ--ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੮, ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਪਲੇਟ ੫, ਲੇਖ ਸੰ. ੧੮, ਪਲੇਟ ੩ ਸੰ. ੯; ਪਲੇਟ ੮, ਸੰ. ੮; ਪਲੇਟ ੫ ਸ. ੨੩, ਆ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੪ ਪਲੇਟ ੪੫, ਲੇਖ ਸੰ. ੧੯, ੨੨, ੨੪, ੨੫. (ਨਾਸਿਕ)। ਕੂੜਾ--ਆ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੪ ਪਲੇਟ ੩੫-੩੬ ਲੇਖ ਸੰ. ੧, ੫, ੬, ੧੩, ੧੧, ੨੦, ੨੪।

ਆਦਿ) । ਜੇ ਕਰ ਕਲਮ ਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ 'ਲੋ' (ਲੋ) ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਛੇਵੇਂ ਵਿਚ ਮਥਰਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਹੋਈ 'ਲੋ' (ਲੋ) ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੋਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ । ਕਾਰਲੀ ਦੇ ਲੇਖ ਫਿਚ 'ਨ' (ਨ) ਅੱਖਰ ਦੀ ਜੋ ਸ਼ਕਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਕਲਮ ਨੂੰ ਚੁਕੇ ਬਿਨ ਪੂਰਾ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣੀ ਹੈ ਪਰ ਕਲਮ ਨੂੰ ਉਪਰ ਵਲ ਨਾ ਵਧਾ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਵਧਾ ਕੇ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੰਢਵਾਲਾ ਰੂਪ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬, ੩੫, ੩੭, ੩੮, ੩੯ ਆਦਿ ਵਿਚ ਹੈ) ਨਾ ਬਣ ਕੇ ਇਹ ਨਵਾਂ ਵਿਲਖਣ ਰੂਪ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੩ ਅਤੇ ੧੪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਜੁੱਨਰ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ 'ਸਿ' (ਸਿ) ਵਿਚ ਜੋ 'ਸ' (ਸ) ਦਾ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਤੋਂ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੩ ਅਤੇ ੧੪ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ 'ਸ' (ਸ) ਦੇ ਵਿਲਖਣ ਰੂਪ ਬਣੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਦੂਜੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ । 'ਕ' (ਕ) ਅਤੇ 'ਸ਼' (ਸ਼) ਦੇ ਸਿਰ ਤਿਕੋਣ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ (ਅੰਦਰੋਂ ਖਾਲੀ) ਬਣੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਂ 'ਝ' (ਝ) ਅਤੇ 'ਝੰ' (ਝੰ) ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਵਧ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ (ਵੇਖੋ, ਰਿ, ਰਿ, ਲਿ, ਕੀ) । 'ਯ' (ਯ) ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ (ਯ) ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੂਪ ਦਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ (ਯ) ਨਾਗਰੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਲਮ ਨੂੰ ਚੁਕੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਪੂਰਾ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ । ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ 'ਸ' (ਸ) ਨਾਲ ਲੱਗੀ ਹੋਈ 'ਝ' (ਝ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ 'ਨ੍ਯੇ' (ਨ੍ਯੇ) ਵਿਚ 'ਯ' (ਯ) ਨੂੰ 'ਨ੍' (ਨ੍) ਦੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਜੋੜਿਆ ਹੈ । ਕੂੜਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਅ, ਕ, ਰ, (ਅ, ਕ, ਰ) ਆਦਿ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਅਤੇ 'ਪੁ' (ਪੁ) ਵਿਚ 'ਤ' (ਤ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਲੰਬਾ ਕਰ ਕੇ ਹੇਠਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਗੰਢ ਜਿਹੀ ਬਣਾ ਕੇ ਅਖਰ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਸਪਸ਼ਟ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੧ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ^੧ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ਸਿਬੰ ਆੋਰਾਹੁਸ ਦਾਂਤਾਮਿਤਿਯਕਸ ਯੋਣਾਕਸ ਖੰਸਦੇਕਪੁਤਸ
 ਝੰਦ੍ਰਾਯਿਨਿਦਤਸ ਖੰਸਾਤਮਨਾ ਝਮੰ ਲੇਠੰ ਪਕਤੇ ਤਿਰੰਠੁਮ੍ਹਿ ਖਾ-
 ਨਿਤੰ ਅਮੰਤਰੰ ਚ ਲੇਠਾਸ ਚੇਤਿਯਬਰੋ ਪੋਠਿਯੋ ਚ ਸਾਤਾ-
 ਪਿਤਰੋ ਤਦਿਸ ਝਸ ਲੇਠਾ ਕਾਰਿਤੰ ਸਕਬੁਖਪੁਯਾਯ ਚਾਕੁਦਿ-
 ਝਸ ਮਿਖ੍ਯੁਸੰਘਸ ਨਿਯਾਤਿਤੰ ਸਹ ਪੁਤੇਨ ਖੰਸਰਕਿਤੇਨ.

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੨ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਅਮਰਾਵਤੀ ਦੇ ਕਈ ਲੇਖਾਂ^੨ ਅਤੇ ਜੱਗਯਪੇਟ ਦੇ ੩ ਲੇਖਾਂ^੩ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਅਮਰਾਵਤੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ 'ਝ' (ਝ) ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬਿੰਦੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤਿੰਨ ਆਡੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ । ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਟੇਡਾ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ 'ਜਾ' (ਜਾ) ਵਿਚ 'ਆ' (ਆ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਝੁਕਾਇਆ ਹੈ । ਜੱਗਯਪੇਟ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ (ਝ, ਕ, ਅ, ਅ, ਕ, ਵ,

੧. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰਾਗਨੀਦੱਤ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਹਨ (ਏ. ਇੰ, ਜਿ. ੮ ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਪਲੇਟ ੫ ਲੇਖ ਸੰ: ੧੮)।

੨. ਆ. ਸ. ਸ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੧ ਪਲੇਟ ੫੬ ਲੇਖ ਸੰ: ੧, ੧੩, ੧੬, ੧੭, ੧੮, ੩੦, ੩੧, ੩੮, ੪੦, ੪੧, ੪੫, ੫੩ ।

੩. ਆ. ਸ. ਸ. ਇੰ. ਜਿਲਦ ੧ ਪਲੇਟ ੬੨, ੬੩ ਲੇਖ ਸੰ: ੧—੩।

ਆਦਿ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਵਲ ਬਹੁਤ ਵਧਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਘੁੰਡੀ ਪਾਈ ਅਤੇ 'ਲ' (ਲ) ਦੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਉਪਰ ਵਲ ਵਧਾਕੇ ਮੋੜਿਆ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਙ, ਙ, (ਇ, ਈ) ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਂ 'ਤ' (ਉ) ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ 'ਙ' (ਇ) ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬਿੰਦੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਮੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ। 'ਙ' (ਇ) ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਲਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਚਲਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਜੋੜਕੇ ਲਿੱਖਣ ਨਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀ ਦੀ 'ਙ' (ਇ) ਦਾ ਰੂਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੮੪ ਵਿਚ ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀ ਦੀ ਉੱਤਪੱਤੀ 'ਙ' (ਇ) ਦਾ ਤੀਜਾ ਰੂਪ)।

ਸਿਖੰ । ਨਯੇ (ਯੋ) ਸਾਫਰਿਪੁਤਸ ਙਕਾਕੁਨਾ (ਯਾਂ) ਸਿਰਿਕਿਰਪੁਰਿਸਦਤਸ ਸੰ-

ਕਠਰ ੨੦ ਕਾਸਾਪਕੰ ੬ । ਫਕਸੰ ੧੦ ਕਮਾਕਰਥੇ ਯਾਡਰੁਰੇ

ਆਕੇਨਿਸ ਨਾਕਚੰਦਸ ਪੂਤਾ ਗਾਸੇ ਸਹਾਕਾਂਡੂਰੁਰੇ ਆਕੇਸਨਿ

ਸਿਖਥੋ ਆਪਯਾਸੋ ਸਾਤਰੰ ਨਾਗਿਲਨਿੰ ਪੁਰਤੀ ਕਾਤੁਨੰ ਖਰਨਿੰ

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੩ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਮੋਇਡਵੋਲੁ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪਲੱਵਵੰਸੀ ਸ਼ਿਵਸਕੰਦਵਰਮਨ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਙ, ਙ, ਤ, ਨ, ਸ, ਓਰ ਸ (ਏ, ਜ, ਤ, ਮ ਅਤੇ ਸ) ਅੱਖਰ ਵਿਲੱਖਣ ਹਨ। 'ਏ' (ਏ) ਦੀ ਤਿਕੋਣ ਸ਼ਕਲ ਮਿਟਾਕੇ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜੋ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਲਮ ਚੁਕੇ ਬਿਨਾ ਹੀ 'ਤ' (ਤ) ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚ ਗੰਢ ਬਣ ਗਈ ਹੈ੩ 'ਨ' (ਨ) ਕਾਰਲੀ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਉਕਤ ਅੱਖਰ ਦਾ ਕੁਝ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ ਹੈ੪। 'ਸ' (ਮ) ਜੁੱਨਰ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀ 'ਸਿ' (ਮਿ) ਵਿਚ ਜੋ 'ਸ' (ਮ) ਅੱਖਰ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਾਰ ਮਾਤਰ ਹੈ੫। 'ਸ' (ਸ) ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀ ਟੋਡੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅੰਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਪਰ ਵਧਾਉਣ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਲੱਖਣ 'ਸ' (ਸ) ਬਣਿਆ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੩ ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

੩ਚੈਪੁਰਾਤੋ ਯਕਵਹਾਰਾਯੋ ਮਾਰਦਾਯਸਗੋਤੋ ਪ-

ਲਕਾਨੰ ਸਿਕਕੁੰਦਕਮਮੋ ਖੰਅਕਭੇ ਵਾਪਤੰ ਆਨ-

ਪਯਤਿ ਅਮ੍ਹੇਹਿ ਫਾਨਿਅੰਨ੍ਹ ਵੇਯਯਿਕੇ ਖੰਸਾ-

ਯੁਕਲਕਖਨਿਕੇ ਯ ਕਮ੍ਹਨਾਨੰ ਅਗਿਵੇਸਸਗੋ-

੧. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਆ. ਸ. ਸ. ਇੰ; ਪਲੇਟ ੬੩ ਲੇਖ ਸੰ: ੩ ਤੋਂ ਹਨ।
੨. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੮੪ ਤੋਂ ੮੮ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ।
੩. 'ਤ' (ਤ) ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਰੂਪ ਕੰਨਹੋਰੀ ਦੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੧ ਵਿਚ)
੪. ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੧ ਵਿਚ ਕਾਰਲੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ 'ਨ' (ਨ)
੫. ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੧ ਵਿਚ ਜੁੱਨਰ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ 'ਸਿ' (ਮਿ)

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੪ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਕੋਂਡਮੁਡੀ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਜਯਵਰਮਨ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 'ੜ' (ਈ) ਦੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਤਿਰਛਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। 'ਙ' (ਡ) ਅਤੇ 'ਨ' (ਨ) ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜ, ਨ, ਸ, ਐ, ਓ (ਜ, ਨ, ਮ ਅਤੇ ਸ) ਅੱਖਰ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੩ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਅਖਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦੀ ਲਿਪੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੩ ਵੇਂ ਦੀ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੪ ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ਕਿਜਯਕੰਥਾਕਾਰਾ ਨਗਰਾ ਕੂਟੂਰਾਤੀਂ ਸਹੇਕਰਪਾਦਪ-
ਰਿਗਹਿਨੀ ਬ੍ਰਹਮਫਲਾਯਨਸਗੋਤੀ ਰਾਜਾ ਸਿਰਿਜਯ-
ਕੰਮੋ ਆਨਪਯਤਿ ਕੂਟੂਰੇ ਵਾਪਤੰ ਅੰਨ੍ਹੇ ਦਾਨਿ
ਅੰਨ੍ਹੇਕੇਯਿਕੇ ਆਯੁਕਥਨਿਕੇ ਚ ਬਮ੍ਹਨਾਨੰ
ਗੋਤਮਸਗੋਤਜਾਯਾਪਰਸ ਸਕਗੁਤਜਸ ੮ ਤਾਨਕਸ

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੫ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਹੀਰਹਡਗੱਲੀ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪੱਲਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਸਕੰਦਵਰਮਨ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 'ੜ' (ਇ) ਅਤੇ 'ਥ' (ਥ) ਬਿੰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਚ + ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾਏ ਗਏ ਹਨ। 'ਏ' (ਏ) ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਨਾਗਰੀ ਦੇ 'ਕ' (ਵ) (ਬਿਨਾ ਸਿਰਦੇ) ਨਾਲ ਕੁਝ ਕੁਝ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। 'ਕ' (ਬ) ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਵਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਬਾਕੇ ਵਿਚ ਗੁਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। 'ਕ' (ਬ) ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਦੱਖਣ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਪਿੱਛਲੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 'ਸ' (ਮ) ਨੂੰ ਲਾਇਨ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਪਰ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਿਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿਰ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨਹੀਂ ਜੋੜੀਆਂ ਜੋ ਸੂਰ ਸਹਿਤ 'ਸ' (ਮ) ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ 'ਗਾ' (ਗਾ) ਦੇ ਨਾਲ 'ਆ' (ਆ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਕੋਠਾਂ ਵਲ ਲੱਗੀ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੫ ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ਸਿਙ੍ਗਮ੍ ॥ ਕਾਂਚਿਪੁਰਾ ਅਗਨਿਦਥੋ (ਥੋ) ਸਕਾਯਪੇਯਸਸਮੇਥਯਾਯੀ
ਥਮਸਮਹਾਰਾਜਾਥਿਰਾਯੋ ਆਰਥਾਯੋ ਪਲੁਕਾਯ ਸਿਥ-
ਕੰਦਕਮੋ ਅਮ੍ਹੇ ਵਿਸਥੇ ਸਕਥਯ ਰਾਯਕੁਮਾਰਸੇ-
ਨਾਪਥਿਰਥਿਕਮਾਡਥਿਕਥੇਸਾਥਿਕਥਾਥਿਕੇ ਗਾਮਾਗਾਮ-
ਯੋਯਕੇ ਕਲਕਥੇ ਗੋਕਲਕਥੇ ਅਮਚਥੇ ਅਰਥਾਥਿਕਥੇ

੧. ਏ. ਏ; ਜਿਲਦ ੧ ਸਫ਼ਾ ੬—੭ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ।
੨. ਏ. ਏ; ਜਿਲਦ ਸਫ਼ਾ—੭੩੧ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ।

੬. ਗੁਪਤਲਿਪੀ

ਈ. ਸ. ਦੀ ਚੌਥੀ ਅਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ (ਲਿਪੀਪਤਰ ੧੬-੧੭)

ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਜੋ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਉਸਦਾ ਕਲਪਿਤਾ ਨਾਂ ਗੁਪਤਲਿਪੀ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਲਿਪੀ ਗੁਪਤਵੰਸੀ ਰਾਜਿਆ ਦੇ ਜੋ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਡੇ, ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ, ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨਿਆਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਰਿਸ਼ੀ ਸਮਾਨ ਵੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਉੱਛਕਲਪ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ, ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੱਧਭਾਰਤ ਤੋਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਕਤ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਪੁਰਖਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ^੨, ਮੱਧਭਾਰਤ^੩ ਅਤੇ ਮੱਧਪ੍ਰਦੇਸ਼^੪ ਵਿਚ ਗੁਪਤਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਥਾਂ ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ (ਪੱਛਮੀ) ਲਿਪੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁੰਦਰ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਜਿਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਭੇਦ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਅੰਤਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਉਪਵਿਭਾਗ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ।

੧. ਗੁਪਤਲਿਪੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਪੰ. ੪੨--੪੪ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਜੋ ਨਾ ਰੱਖੇ ਹਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਲਪਿਤ ਹੀ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ, ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਜੋ ਸਮਾਂ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਕਲਪਿਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਉਹ ਹੀ ਰੂਪ ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

੨. ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੇਖ ਉਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੰਗਾਧਾਰ (ਭਾਲਾਵਾੜ ਰਾਜ ਵਿਚ) ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿ. ਸ. ੪੮੦ (ਈ. ਸ. ੪੨੩) ਦਾ ਲੇਖ (ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੧੭), ਜੋ ਵਿਸ਼ਵਵਰਮਨ ਦਾ ਹੈ, ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਯਾਨੇ (ਭਰਤ ਪੁਰ ਰਾਜ ਵਿਚ) ਦੇ ਕਿਲੇ (ਵਿਜੈਗੜ੍ਹ) ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਵਰਮਨ ਦੇ ਪੁੰਡਰੀਕ ਯੱਗ ਦੇ ਯੂਪ (ਸਤੰਭ) ਤੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਲੇਖ (ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੫੬) ਵਿਚ ਜੋ ਵਿ. ਸ. ੪੨੮ (ਈ. ਸ. ੩੭੨) ਦਾ ਹੈ, ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਕੁਝ ਮਿਲਾਵਟ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

੩. ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਪਤਕਾਲ ਦੇ ਲੇਖ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਈ ਥਾਂ ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਚੰਦ੍ਰਗੁਪਤ (ਦੂਸਰੇ) ਦਾ ਸਾਂਚੀ ਦਾ ਲੇਖ (ਫਲੀ; ਗੁ. ਇ; ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੨); ਨਰਵਮਾਨ ਦਾ ਮੰਦਸੋਰ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਮਾਲਵ (ਵਿਕਰਮ) ਸੰ. ੪੩੧ ਦਾ (ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੧੨ ਪੰ. ੩੨੦---੨੧) ਅਤੇ ਕੁਮਾਰਗੁਪਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਮਾਲਵ (ਵਿਕਰਮ) ਸ. ੫੨੯ ਦਾ (ਫਲੀ; ਗੁ. ਇ; ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੧੮) ਲੇਖ। ਉਦਯਗਿਰੀ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਚੰਦ੍ਰਗੁਪਤ (ਦੂਸਰੇ) ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਇਕ ਲੇਖ (ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੬) ਉਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਥੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਉਸੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਲੇਖ (ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੩) ਦੱਖਣੀ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਹੀ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਤੀਸਰੇ ਲੇਖ ਦੀ (ਫਲੀ; ਗੁ. ਇ. ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੬੧), ਜੋ ਗੁਪਤ ਸਵੰਤ ੧੦੬ (ਈ. ਸ. ੪੨੫--੬) ਦਾ ਹੈ, ਲਿਪੀ ਉੱਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਕੁਝ ਕੁਝ ਮਿਲਾਵਟ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਕੋ ਹੀ ਥਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਇਹੋ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਭਿੰਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਸਨ ਨਾ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਭੇਦ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ।

੪. ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਉੱਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ ਪਰ ਕੋਈ ਕੋਈ ਲੇਖ ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਏਰਣ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸਮੁਦਰਗੁਪਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਲੇਖ (ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੨), ਪਰੰਤੂ ਉਥੋਂ ਹੀ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਬੁਧਗੁਪਤ ਅਤੇ ਗੋਪਰਾਜ ਦੇ ਲੇਖ ਉੱਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਹਨ (ਫਲੀ, ਗੁ. ਇੰ; ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੧੬ ਅਤੇ ੨੦)।

ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਕਈ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਨਾਗਰੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮਿਲਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਸਨ ਵਧ ਕੇ ਕੁਝ ਲੰਬੇ ਬਣਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲੁਪਤ ਹੋ ਕੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੬ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਗੁਪਤਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਸਮੁਦ੍ਰਗਪਤ ਦੇ ਅਲਾਹਬਾਦ ਦੇ ਸਤੰਭ ਦੇ ਲੇਖ^੧ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 'ੳ' (ਇ) ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੋ ਬਿੰਦੀਆਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਇਕ ਖੜੀ ਲਕੀਰ 'ਤ' (ਉ) ਦੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਟੇਡੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਦੀ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਗੁਲਾਈ ਨਾਲ ਸੱਜੇ ਵਲ ਉਪਰ ਨੂੰ ਮੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। "ਙ, ਙ, ਤ, ਦ, ਪ, ਭ, ਮ, ਅਤੇ ਸ" (ਡ, ਢ, ਤ, ਦ, ਪ, ਭ, ਮ, ਅਤੇ ਸ) (ਪਹਿਲੇ) ਦੇ ਰੂਪ ਨਾਗਰੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮਿਲਨ ਲਗ ਪਏ ਹਨ। 'ਬ' (ਸ਼) (ਦੂਸਰੇ) ਅਤੇ 'ਸ' (ਸ) ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਕੁਝ ਵਿਲਖਣ ਹਨ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੬ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ-

ਸਹਾਰਾਜ ਸ਼੍ਰੀਗੁਪਤਪ੍ਰਪੀਤ੍ਰਸ੍ਯ ਸਹਾਰਾਜਸ਼੍ਰੀ ਬਟੋਕਕਚਪੀਤ੍ਰਸ੍ਯ ਸਹਾਰਾਜਾ-
ਧਿਰਾਜਸ਼੍ਰੀਚਨ੍ਦ੍ਰਗੁਪ੍ਤਪੁਤ੍ਰਸ੍ਯਲਿਚ੍ਚ੍ਰਵਿਦੈਹਿਛ੍ਰਿਸ੍ਯ ਸਹਾਦੇਵ੍ਯਾਂ ਕੁਮਾਰਦੇ-
ਵ੍ਯਾਸੁਫ(ਤ੍ਪ)ਨ੍ਰਸ੍ਯ ਸਹਾਰਾਜਾਧਿਰਾਜਸ਼੍ਰੀ ਸਮੁਦ੍ਰਗੁਪ੍ਤਸ੍ਯਸਰ੍ਵਪ੍ਰਥਿਵੀਵਿਜਯ-
ਜਨਿਤੋਦਯਵ੍ਯਾਪ੍ਤਨਿਖਿਲਾਵਨਿਤਲਾਂ ਕੀਰ੍ਤਿਸਿਤਸ੍ਤ੍ਰਿਦਸ਼ਪਤਿਭਵਨਗਮਨਾਕਾ-
ਪ੍ਤਲਠਿ(ਡਿ=ਲਿ)ਤਮੁਖਵਿਚਰਣਾਮਾਚਕ੍ਸ਼ਾਣਾ ਙਕ ਭੁਕੋ ਭਾਰਹ੍ਵ੍ਯਸੁਚਿਤ:
ਸ੍ਤਮ੍ਮ: ਯਸ੍ਯ । ਪ੍ਰਦਾਨਭੁਜਵਿਕ੍ਕ੍ਰਮਪ੍ਰਸ਼ਸ਼ਾਸ੍ਤ੍ਰਕਾਕਪੋਦਯੈਰੁਪਯ੍ਯੁੰ ਪਰਿਸ-
ਞਚਯੋਚਿਛ੍ਰਿਤਮਨੇਕਮਾਗ੍ਗੰ ਯਸ਼: ਪੁਨਾਤਿ ਭੁਕਨਤ੍ਰਯੰ ਪਸ਼ੁਪਤੇਯ੍ਯੰਟਾਨ੍ਤਗੰਹਾ-

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੭ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਦੇ ਉਦਯਗਿਰੀ,^੨ ਮਹਿਰੌਲੀ^੩ ਬਿਲਸਦਖ ਕੰਰਡਾਂਡਾ^੪ ਅਤੇ ਕੁਡਾਣ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਲਖਸ਼ਮਣ ਅਤੇ ਜੈਨਾਥ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ^੫ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਮੁੱਖ ਮੁੱਖ ਅੱਖਰ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਦਯਗਿਰੀ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਜਿਹੂਵਾ-

-
੧. ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਪਲੇਟ ੧।
 ੨. ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਪਲੇਟ ੪ (A)
 ੩. ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਪਲੇਟ ੨੧ (A)
 ੪. ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਪਲੇਟ ੫।
 ੫. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੧੦, ਪੰ. ੭੧ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ।
 ੬. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੧, ਪੰ. ੨੪੦ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ।
 ੭. ਲਖਸ਼ਮਣ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ—ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੨, ਪੰ. ੩੬੪ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ; ਅਤੇ ਜੈਨਾਥ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ-ਪਤੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਪਲੇਟ ੧੬।

ਮੂਲੀਯ ਅਤੇ ਉਪਧਮਾਨੀਯ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 'ਕ' (ਕ) ਅਤੇ 'ਧਾ' (ਧਾ) ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਮਹਿਰੌਲੀ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਕਈ ਅੱਖਰਾਂ ਸਮਕੋਣ ਵਾਲੇ ਹਨ । 'ਸਿਥ' (ਸਿਥ) ਅਤੇ 'ਸ੍ਪੇ' (ਸ੍ਪੇ) ਵਿਚ 'ਸ' (ਸ) ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਕੁਝ ਵਿਲਖਣ ਹੋ ਗਈ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ 'ਸਿਥ' ਦੇ (ਸਿਥ) ਵਿਚ 'ਥ' (ਥ) ਅੱਖਰ ਦਾ ਰੂਪ 'ਛ' (ਛ) ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ 'ਥ' (ਥ) ਨਾਲ । ਬਿਲਸਦ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਪਰੀਵਰਤਨ ਨਾਲ ਕੁਟਿਲ-ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਲੰਬੇ ਰੂਪ ਬਣੇ ਹਨ । ਕਰੰਡਾਂਡਾ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ 'ਸ' (ਸ) ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਲਖਣ ਬਣਾਈ ਹੈ । ਮਹਾਰਾਜ ਲਖਸ਼ਮਣ ਦੇ ਪਾਲੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂ ਸਿਰਿਆਂ, ਅਤੇ ਖੜੀ, ਆਡੀ ਜਾਂ ਤਿਰਫੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤਮ ਭਾਗ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਬਣਾਕੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ 'ਸ' (ਸ) ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਗੰਢ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਖੱਬੇ ਵਲ ਵਧਾ ਕੇ ਲੰਬੀ ਲਕੀਰ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਬ' (ਬ) ਵਿਚ 'ਰ' (ਰ) ਨੂੰ ਨਾਗਰੀ ਦੇ 'ਤ' (ਉ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗੰਢ ਵਾਲੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜੈਨਾਥ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ 'ਝ' (ਝ) ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬਿੰਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਰ ਦੀ ਬਿੰਦੀ ਦੇ ਥਾਂ ਵਿਚ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਬਣਾਈ ਹੈ । 'ਝ' (ਝ) ਦੇ ਇਸੇ ਰੂਪ ਦੇ ਪਰੀਵਰਤਨ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਨਾਗਰੀ ਦੀ 'ਝ' (ਝ) ਬਣੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੮੨ ਵਿਚ 'ਝ' (ਝ) ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ) । ਤੌਰਮਾਣ ਦੇ ਕੁੜਾ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ 'ਗ' ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਉਪਰ ਵਲ ਮੋੜਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਕਤ ਅੱਖਰ ਦਾ ਰੂਪ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਦੇ 'ਗ' ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੋਇਆ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਸਿਰ ਦੀ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਦੀ ਹੀ ਘਾਟ ਹੈ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੭ ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ओं स्वस्ति जयपुरात्परममहेश्वरः श्रीमहाराजलक्ष्म-
णः कुशली फेलापव्वंति काग्रामे ब्रह्मणादीन्द्रतिवासिकु-
टुम्बिनः समाज्ञापयति विदितं वोस्तु यथैष ग्रा-
मो मया मातापित्रोरात्मनश्च पुण्याभिवृद्धये कौत्सस-

੧. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਪਾਲੀ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਮਹਾਰਾਜ ਲਖਸ਼ਮਣ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ (ਏ. ਏ. ਜਿਲਦ ੨, ਪੰ. ੩੬੪) ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ ਤੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ।

੧. ਕੁਟਿਲਲਿਪੀ

ਈ. ਸ. ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਤੋਂ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੮ ਤੋਂ ੨੩)

ਈ. ਸ. ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਤੋਂ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਦੀ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀ ਲਿਪੀ ਦਾ, ਜੋ ਗੁਪਤਲਿਪੀ ਦਾ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ ਹੈ, ਦਾ ਨਾਂ ਕੁਟਿਲਲਿਪੀ ਕਲਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਟਿਲਾਖਰ (ਕੁਟਿਲਾਖਰ) ਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਵਰਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਟਿਲ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਤੋਂ ਵੀ ਉਹ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ 'ਅ ਆ ਬ, ਪ, ਸ, ਯ ਅਤੇ ਸ' (ਅ, ਆ, ਘ, ਪ ਮ ਯ ਸ) ਉਪਰ ਦਾ ਅੰਸ ਦੋ ਭਾਂਗਾਂ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਰੇਕ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਸਿਰ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਲਿਪੀ ਮੰਦਸੋਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਯਸ਼ੋਧਰਮਨ ਦੇ ਲੇਖਾਂ, ਮਹਾਨਾਮਨ ਦੇ ਬੁਧਗਯਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ, ਮੋਖਰੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਮੁਦਰਾ, ਪ ਵਰਮਲਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਸੰਤਗੜ੍ਹ ਦੇ ਲੇਖੇ ਰਾਜਾ ਰਾਸ਼ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ

੧. ਦੇਵਲ (ਯੁਕਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੀਲੀਭੀਤ ਤੋਂ ੨੦ ਮੀਲ ਤੇ) ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਵਿ. ਸ. ੧੦੪੯ ਈ. ਸੰ. ੯੯੨) ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਵਿਚ 'ਕੁਟਿਲਾਕ੍ਸ਼ਰਾਣਿ' (ਕਿੰਥਾਹਰੇਸ਼ਨਨਯੇਨ ਚ ਲਿਖਿਤਾ ਗੈਡਨ ਕਰਣਿ ਕੇ ਸ਼ੀਥਾ। ਕੁਟਿਲਾਕ੍ਸ਼ਰਾਣਿ ਵਿਭੁਥਾ ਤਕਾਦਿਤ੍ਯਾਂ ਮਿਖਾਨੇਨ ॥ ਏ. ਇੰ; ਜ਼ਿਲਦ ੧ ਪੰ. ੮੧) ਅਤੇ ਵਿਕਰਮਾਕਦੇਵ ਚਰਿਤ ਵਿਚ 'ਕੁਟਿਲਲਿਪਿਮਿ. (ਤੋ ਕਾਥਸ੍ਥੈ ਕੁਟਿਲਲਿਪਿਮਿਨੇ ਵਿਟੈਆਟੁ-ਦਕੈ ੧੮੪੨) ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ 'ਕੁਟਿਲ' ਸ਼ਬਦ ਕ੍ਰਮਾਅਨੁਸਾਰ ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਲਿਪੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਨਾਗਰੀ ਦਾ ਜੋ ਕੁਟਿਲ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਕੁਟਿਲ ਸੰਖਿਆ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਮੋਵਾੜ ਦੇ ਗੁਹਿਲਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਅਪਰਾਜਿਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿ. ਸ. ੭੧੮ (ਈ. ਸ. ੯੬੧) ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਟਾਖਰ (ਕਿਕਟਾ-ਕ੍ਸ਼ਰ) ਕਿਹਾ ਹੈ ਯਸ਼ੋਮਟੇਨ ਭਵਯ ਸੁਤਕੀਣਾਣੀ ਕਿਕਟਾ ਕ੍ਸ਼ਰ ॥ ਏ. ਇੰ. ਜ਼ਿਲਦ ੪ ਸਫਾ ੩੨) ਅਤੇ ਅਸਪਟ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ (ਫਲੀ, ਗੁ. ਇੰ; ਲੇਖ ਸੰ. ੪੨) 'ਕਿਕਟ ਕ੍ਸ਼ਰਾਣਿ' ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਟ ਅਤੇ ਕੁਟਿਲ ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਅਰਥ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਖਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ।

੨. ਕੁਟਿਲਲਿਪੀ ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਮੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਟੇੜੀਆਂ ਮੋੜੀਆਂ ਅਤੇ ਲੰਬੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕੁਟਿਲ ਪਿਆ।

੩. ਰਾਜਾ ਯਸ਼ੋਧਰਮਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਲੇਖ ਮੰਦਸੋਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮਾਕਵ (ਵਿਕ੍ਰਮ) ਸ. ੫੮੯ (ਈ. ਸ. ੫੩੨) ਦਾ ਹੈ (ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਪਲੇਟ ੨੧ B, C ਅਤੇ ੨੨)

੪. ਮਹਾਨਾਮਨ ਨਾਂ ਵਾਲੇ ਦੋ ਲੇਖ ਬੁਧਗਯਾ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ। (ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਪਲੇਟ ੪੧ A ਅਤੇ B) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਿਚ ਸੰਵਤ ੨੬੯। ਜੇਕਰ ਇਹ ਗੁਪਤ ਸੰਵਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਈ. ਸ. ੫੮੨ ਹੋਵੇਗਾ।

੫. ਮੋਖਰੀ (ਮੁਖਰ) ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਈਸ਼ਾਨਵਰਮਨ ਦਾ ਹੜਾਹ ਦਾ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿ. ਸੰ. ੬੧੧ (ਈ. ਸ. ੫੫੪) ਦਾ ਹੈ (ਸਰਸਵਤੀ, ਈ. ਸ. ੧੯੧੬. ਸਫਾ ੮੧-੮੩) ਅਸੀਰਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਈਸ਼ਾਨਵਰਮਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਰਵਰਮਨ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਵਤ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਪਲੇਟ ੩੦ A)। ਅਨੰਤਵਰਮਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅਤੇ ਨਾਗਾਰਜੁਨੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ (ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਪਲੇਟ ੩੦ B. ੩੧ A. ਅਤੇ B) ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਵਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਈ. ਸ. ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣਾ ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੋਨਪੁਰ ਦਾ ਲੇਖ ਵੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੂਰੂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬੱਚ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਪਰਲੇ ਈਸ਼ਾਨਵਰਮਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹੋਵੇ (ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਪਲੇਟ ੩੨A)।

੬. ਬੈਸਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਹਰਸ਼ ਦਾ ਬੰਸ ਖੇੜਾ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ ਹਰਸ਼ ਸੰਵਤ ੨੨ (ਵਿਕਰਮੀ ਸ. ੬੨੮-੯) ਦਾ (ਏ. ਇੰ; ਜ਼ਿਲਦ ੪, ਪੰ. ੨੧੦ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ) ਅਤੇ ਮਧੁਵਨ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਦਾਨਪੱਤਰ ਹਰਸ਼ ਸੰਵਤ ੨੫ (ਈ. ਸ. ੬੩੧) ਦਾ ਹੈ ਏ. ਇੰ; ਜ਼ਿਲਦ ੧ ਪੰ. ੭੨-੭੩) ਸੋਨਪਤ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਉਕਤ ਰਾਜਾ ਦੀ ਮੁਦ੍ਰਾ (ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਪਲੇਟ ੩੨ B ਵਿਚ ਸੰਵਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਆਦਿ, ੧ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਲੇਖਾਂ, ੨ ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਗੁਹਿਲਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਸ਼ੀਲਾਦਿਤਯ ਅਤੇ ਅਪਰਾਜਿਤ ਦੇ ਲੇਖਾਂ, ੩ ਮਗਧ ਦੇ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ੀ ਆਦਿਤਯਸੇਨ ਅਤੇ ਜੀਵਿਤਗੁਪਤ (ਦੂਸਰੇ) ਦੇ ਲੇਖਾਂ, ੪ ਕੁਦਾਰਕੋਟ ਦੇ ਲੇਖ, ੫ ਝਾਲਰਾਪਟਣ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਰਾਜ-ਦੁਰਗਾਮਣ ਦੇ ਲੇਖਾਂ, ੬ ਕੋਟਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਣਸਵਾ (ਕਣਵਾਸ਼ਮ) ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਲਗੀ ਹੋਈ ਰਾਜਾ ਸਿਵਗਣ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ, ੭ ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪੰਥ ਦੇ ਲੇਖ, ੮ ਕਰਮਾਂ (ਕਾਮਵਨ) ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਯਾਦਵਾਂ ਦੇ ਲੇਖ, ੯ ਲਾਖਮਡਿਲ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ, ੧੦ ਚੰਬਾ ਰਾਜ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਮੇਰੂਵਰਮਨ ਦੇ ਲੇਖਾਂ, ੧੧ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ

੧. ਬੈਸਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਹਰਸ਼ ਦਾ ਬੰਸਖੇੜਾ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ ਹਰਸ਼ ਸਵੰਤ ੨੨ (ਵਿ. ਸੰ. ੬੨੮-੯) ਦਾ (ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੪ ਪੰ. ੨੧੦ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ) ਅਤੇ ਮਧੂਵਨ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਦਾਨਪੱਤਰ ਹਰਸ਼ ਸਵੰਤ ੨੫ (ਈ. ਸ. ੬੩੧) ਦਾ ਹੈ (ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੧ ਸਫਾ ੭੨-੭੩) ਸੋਨਪਤ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਉਕਤ ਰਾਜਾ ਦੀ ਮੁਦਰਾ (ਫਲੀ ਗੁ ਇੰ; ਪਲੇਟ ੩੨ A) ਵਿਚ ਸਵੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

੨. ਅੰਸੁਵਰਮਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਵੰਤ ੩੧੬ (ਜਾਂ ੩੧੮ ?) ਹੈ (ਇੰ; ਏ. ਜਿਲਦ ੧੪, ਪੰ. ੯੮ ਵਾਂ ਜ. ਨੇ; ਪੰ. ੭੪) ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਸਵੰਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਈ. ਸ. ੬੩੫ (ਜਾਂ ੬੩੭-੮) ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਸਵੰਤ ੩੪, ੩੯, ੪੫ (?) ਅਤੇ ੪੮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। (ਬੰ; ਜ. ਨੇ. ਪੰ. ੪ ਇੰ; ਏ; ਜਿਲਦ ੯ ਪੰ. ੧੭੦-੭੧) ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵੰਤਾਂ ਨੂੰ ਹਰਸ਼ ਸਵੰਤ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਈ. ਸ. ੬੫੪ ਤੋਂ ੩੫੪ ਤਕ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।

੩. ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਗੁਹਿਲਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਸ਼ੀਲਾਦਿਤਯ (ਸ਼ੀਲ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿ. ਸ. ੭੦੩ (ਈ. ਸ. ੬੪੬) ਦਾ ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਭੋਮਟ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਾਮੋਲੀ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਮਿਉਜ਼ਿਅਮ (ਅਜਮੇਰ) ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਲੇਖ ਹਾਲੇ ਤਕ ਛਪਿਆ ਨਹੀਂ। ਰਾਜਾ ਅਪਰਾਜਿਤ ਦਾ ਲੇਖ ਵਿ. ਸੰ. ੭੧੮ (ਈ. ਸ. ੬੯੧) ਦਾ ਹੈ (ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੪ ਪੰ. ੩੦ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ)।

੪. ਆਦਿਤਯਸੇਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਵਿਚ ਸਵੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਪਲੇਟ ੨੮ ਅਤੇ ਪੰ. ੨੧੨) ਪਰ ਤੀਸਰਾ ਜੇ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਸੂਰਜ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਆਸਨ ਤੇ ਉਕਰਿਆ ਹੈ (ਹਰਸ਼) ਸਵੰਤ ੬੬ (ਈ. ਸ. ੬੭੨) ਦਾ ਹੈ (ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ. ਪਲੇਟ ੨੬ A)। ਆਦਿਤਯਸੇਨ ਦੇ ਪੜਪੋਤਾ ਜੀਵਿਤ ਗੁਪਤ (ਦੂਸਰੇ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਲੇਖ ਦੇਵਬਰਨਾਰਕ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਬਿਨਾ ਸਵੰਤ ਦਾ ਹੈ (ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ. ਪਲੇਟ ੨੯ B)।

੫. ਕੁਦਾਰਕੋਟ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਸਵੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੀ ਲਿਪੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਈ. ਸ. ਦੀ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ (ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੧ ਪੰ. ੧੮੦ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ)।

੬. ਝਾਲਰਾਪਟਣ, ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਦੁਰਗਗਣ ਦੇ ਦੋ ਲੇਖ ਇਕੋ ਹੀ ਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੇ ਉਕਰੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਕਰਮੀ ਸਵੰਤ ੭੪੬ (ਈ. ਸ. ੬੮੯) ਦਾ ਹੈ (ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੫ ਪੰ. ੧੮੧-੮੨ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀ ਪਲੇਟ)।

੭. ਸਿਵਗਣ ਦੀ ਕਣਸਵਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਵਿ. ਸੰ. ੭੯੫ (ਈ. ਸ. ੭੩੮) ਦੀ ਹੈ (ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੧੯ ਪੰ. ੫੮ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ)।

੮. ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਸਵੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਲਿਪੀ ਈ. ਸ. ਦੀ ੭ ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ (ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੯, ਪੰ. ੬੦ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ)।

੯. ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਸਵੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਲਿਪੀ ਈ. ਸ. ਦੀ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ (ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੧੦ ਪੰ. ੩੫ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ)

੧੦. ਮੜ੍ਹਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ (ਮੰਡਲ ਨਾਮੀ ਮੰਦਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ) ਵਿਚ ਸਵੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਲਿਪੀ ਈ. ਸ. ਦੀ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ (ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੧ ਪੰ. ੧੨ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ)।

੧੧. ਮੇਰੂਵਰਮਨ ਦੇ ਪੰਜ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸ਼ਿਲਾ ਤੇ (ਵੋ; ਏ. ਚੰ. ਸਟੇ; ਪਲੇਟ ੧੧) ਅਤੇ ਚਾਰ ਪਿੱਤਲ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਆਸਨਾਂ ਤੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਮਿਲੇ ਹਨ (ਵੋ. ਏ. ਚੰ, ਪਲੇਟ ੧੦)। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸਵੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਲਿਪੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤੀਹਾਰ) ਵੰਸੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖ ਆਦਿ^੧ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ, ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ ਦੇ ਹੋਰ ਯੂਜੀਨਾਮੀ ਥਾਂ ਦੇ ਬੋਧੀ ਮੱਠ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਹੋਈ 'ਯਜ਼ਾਪਾਰਸਿਤਾਹ੍ਵਯਸੂਤ੍ਰ' ਅਤੇ ਤਯਾਧੀਥਕਿਯਥਥਾਰਯੀ^੨ ਅਤੇ ਮਿ. ਵਾਚਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੮ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਮੰਦਸੋਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਯਸ਼ੋਧਰਮਣ (ਵਿਸ਼ਣੁਣਰਧਨ) ਦੇ ਮਾਲਵ (ਵਿਕਰਮ) ਸੰ. ੫੮੯ (ਈ. ਸ. ੫੩੨) ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ 'ਅ' ਹੁਣ ਦੀ ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਨਾਗਰੀ 'ਅ' ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ । 'ਅੈ' (ਐ) ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਇਸੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । (ਉ, ਚ, ਡ, ਢ, ਤ' ਦ ਨ, ਪ, ਮ, ਰ, ਲ, ਸ਼, ਸ ਅਤੇ ਹ) "ਤ, ਚ, ਛ, ਫ, ਟ, ਠ, ਢ, ਨ, ਧ, ਸ, ਰ; ਲ, ਷; ਸ; ਐਰ ਹ" ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਉਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹੀ ਹਨ । ਹਲੰਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸੂਰਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਨ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਅੱਡ ਕਰਕੇ ਉਚੇ ਰੱਖੇ ਹਨ ਅਤੇ 'ਜ, (ਤ) ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਨਾਗਰੀ ਦੇ 'ਤ' (ਉ) ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜਿਹਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿਤਾ ਹੈ । 'ਜ਼ਾ' (ਆ) ਦੀ ਮਾਤਾ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਰੂਪ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਦੇ 'ਜ਼ਾ' (ਆ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ. ਨਾਂ ਮਾ.). (ਇ) 'ਝ' ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਦੀ (ਇ) 'ਝ' ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਰਗੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ 'ਕਿ) । 'ਝੈ' ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਵਧਾਉਣ ਨਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਦੀ 'ਝੈ' (ਈ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ 'ਕੀ') । 'ਤ' (ਉ) ਅਤੇ 'ਜ਼ਾ' (ਰਿ) ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਨਾਗਰੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ । { ਵੇਖੋ, "ਢੁ, ਢੁ, ਢੂ, ਢੂ" (ਦੁ, ਰੁ, ਢਿ, ਢਿ) । 'ਏ' (ਏ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਨਾਗਰੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਲੰਬੀ ਅਤੇ ਕੁਟਿਲ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਹੈ । (ਵੇਖੋ 'ਨੇ') 'ਏ' (ਐ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਕਈ ਥਾਂ ਨਾਗਰੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਤਿਰਛੀਆਂ ਪਰ ਵਧ ਲੰਬੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਟਿਲ, ਰੇਖਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਂ ਇਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੇਖਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਸਿਰੇ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰੇਖਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ, 'ਸੈ' (ਸੈ)) । 'ਜ਼ੋ' (ਓ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਕਈ ਥਾਂ ਨਾਗਰੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਵੇਖੋ 'ਜੋ, ਜੋ' (ਤੋ, ਸੋ) } । 'ਖ਼' (ਕ੍ਸ਼ਾ) ਵਿਚ ਕ੍ ਅਤੇ ਸ਼ ਅਤੇ 'ਜ਼' ਵਿਚ ਜ਼ ਅਤੇ 'ਅ' 'ਕ' ਸਪਸ਼ਟ ਪਹਿਚਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

੧. ਪ੍ਰਤੀਹਾਰ ਰਾਜਾ ਨਾਗਭਟ ਦਾ ਬੁਚਕਲਾ ਦਾ ਲੇਖ ਵਿ. ਸ. ੮੭੨ (ਈ. ਸ. ੮੧੫) ਦਾ (ਏ. ਇੰ. ਜ਼ਿਲਦ ੯, ਸਫ਼ਾ ੨੦੦ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ) ਬਾਉਕ ਦਾ ਜੋਧਪੁਰ ਦਾ ਵਿ. ਸੰ. ੮੯੪ (ਈ. ਸ. ੮੩੭) ਦਾ (ਜ. ਰੋ. ਏ. ਸੋ; ਈ. ਸ. ੧੮੯੪ ਪੰ, ੪); ਕੱਕੁਕ ਦਾ ਘਟੀਆਲੇ ਦਾ ਵਿ. ਸੰ. ੯੧੮ (ਈ. ਸ. ੧੮੯੫ ਪੰ. ੫੧੬); ਭੋਜਦੇਵ (ਪਹਿਲੇ) ਦਾ ਵਿ. ਸੰ. ੯੦੦ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ (ਏ. ਇੰ. ਜ਼ਿਲਦ ੫ ਸਫ਼ਾ ੨੧੧-੨); ਅਤੇ ੫ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੇਵਗੜ੍ਹ ਦਾ ਵਿ. ਸ. ੯੧੯ (ਈ. ਸ. ੮੬੨) ਦਾ (ਏ. ਇੰ. ਜ਼ਿਲਦ ੪, ਪੰ. ੩੧੦); ਗਵਾਲਿਆਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਤਿੰਨ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਿ. ਸ. ੯੩੨ (ਈ. ਸ. ੮੭੫) ਦਾ (ਏ. ਇੰ. ਜ਼ਿਲਦ ੧, ਪੰ. ੧੫੬-੭) ਦੂਸਰਾ ਵਿ. ਸ. ੯੩੩ (ਈ. ਸ. ੮੭੬) ਦਾ (ਏ. ਇੰ. ਜ਼ਿਲਦ ੧, ਪੰ. ੧੬੦ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ) ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਬਿਨਾ ਸਵੰਤ ਦਾ (ਆ. ਸ. ਇ, ਸੀ. ੧੯੦੩-੪ ਪਲੇਟ ੭੨); ਅਤੇ ਪਹੋਆ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹਰਸ਼ ਸਵੰਤ ੨੭੬ (ਈ. ਸ. ੮੮੨) ਦਾ ਲੇਖ (ਏ. ਇੰ. ਜ਼ਿਲਦ ੧, ਪੰ. ੧੮੬-੮) ।

ਪ੍ਰਤੀਹਾਰਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿਛੋਂ ਦੇ ਮਹੇਂਦ੍ਰਪਾਲ (ਪਹਿਲੇ), ਮਹੀਪਾਲ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਪਸ਼ਟ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਕਲਪਿਤ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭੋਜਦੇਵ (ਪਹਿਲੇ) ਤਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੁਟਿਲਲਿਪੀ ਵਿਚ ਕਰਨੀ ਪਈ ਹੈ ।

੨. ਏ. ਐ; (ਆਰੀਅਨ ਸੀਰੀਜ਼) ਜ਼ਿਲਦ ੧. ਭਾਗ ੩ ਰਾ ।

੩. ਆ. ਸ. ਇੰ; (ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਸੀਰੀਜ਼) ਜ਼ਿਲਦ ੨੨ਵੀਂ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੮ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ —

अथ जयति जनेन्द्रः श्रीयशोधर्मनामा प्रमदवनसिबान्तः
 शत्रु(त्र) सैन्यंविगाह्य ब्रह्माकिसलपभङ्गैर्योङ्गभूषां विधत्ते तरुणात-
 रुलतावद्धौरकीर्तीर्विन्नाम्य ॥ आजौ जिती विजयते जगतीम्पुनश्च
 श्रीविष्णुवर्द्धननराधिपतिः स एव प्रख्यात औलिकरलाञ्छन आत्म-
 वङ्शो(वंशी)येनोदितोदितपदंगमितोगरीयः॥प्राचो नृपान्सुबृहत्श्च
 बहूनूदीचः साम्ना युधा च वशगान्प्रविधाय येन नामापरं
 जगति कान्तमदो दुरापं राजाधिराजपरमेश्वर इत्युद्गम् ॥
 सिन्धुश्यामाम्बुदाभैः स्थगितदिनकृतो यज्वनामाज्यधूमैरम्भो मेघ्यं

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੯ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ 'ਉਸ਼ਣੀਸ਼ਵਿਜਯਧਾਰਣੀ' ਨਾਮੀ ਤਾੜਪੱਤਰ ਤੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਪੂਰੀ ਵਰਣਮਾਲਾ^੧, ਮਿ: ਬਾਵਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ^੨, ਮੌਖਰੀ ਸ਼ਰਵਵਰਮਣ ਦੀ ਆਸੀਰਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਮੁਦਰਾ^੩, ਮੌਖਰੀ ਅਨੰਤਵਰਮਣ ਦੇ ੨ ਲੇਖਾਂ^੪ ਅਤੇ ਮਹਾਨਾਮਨ ਦੇ ਬੁਧਗਯਾ ਦੇ ਲੇਖ^੫ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । 'ਉਸ਼ਣੀਸ਼ਵਿਜਯਧਾਰਣੀ' ਦੇ ਅੰਤ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ 'ਯ' ਤ, ਞ, ਕੁ ਸ, ਖ, ਗ, ਘ, ਙ, ਚ, ਜ, ਟ, ਡ, ਢ, ਣ, ਤ, ਥ, ਦ, ਨ, ਪ, ਸ, ਯ, ਰ, ਲ, ਕ, ਞ, ਷, ਸ ਅਤੇ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ 'ਕ' ਤੇ 'ਕ' ਵਿਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ । 'ੜ' (ੜ) ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬਿੰਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦੀ ਬਿੰਦੀ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਦੇ 'ਤ' (ਤ) ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜਿਹਾ ਰੂਪ ਦਿਤਾ ਹੈ । 'ੜ' (ੜ) ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਈ. ਸ. ਦੀ ੧੩ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ । 'ਞ' 'ਕ' ਅਤੇ 'ਕ' ਅਤੇ 'ਕ' ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਇਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਦੇ 'ਞ' ਅਤੇ 'ਞ' ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹਨ ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ 'ਕ' ਅਤੇ 'ਕ' ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕੇਤ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ 'ਕ' ਦੇ ਨਾਲ 'ਞ' ਅਤੇ 'ਞ' ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਲਾ ਕੇ ਕੰਮ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । 'ਞ' (ਞ) ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਨਾਗਰੀ ਦੇ 'ਤ' (ਤ) ਨਾਲ ਨਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੰਬਾ ਹੋ ਕੇ ਫਿਰ ਖੱਬਾ ਪਾਸਾ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ ਹੈ । 'ਞ' (ਞ) ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਪਿਛਲੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਹੁਣ ਤਕ ਵੀ (ਞ) 'ਞ' ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ 'ਞ' (ਞ) ਦੇ ਉਪਰ ਰੇਫ ਅਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲਾ ਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ 'ਞ' (ਞ) ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਰਖਦੇ ਹਨ । ਙ, ਙ, 'ਜ' (ਜ) ਅਤੇ ਟ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਞ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾਇਆ ਹੈ । ਉਹ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ ਞ ਪਿਛਲੇ ਲੇਖਾਂ

੧. ਏ. ਐ; (ਆਰੀਅਨ ਸੀਰੀਜ਼) ਜਿਲਦ ੧ ਭਾਗ ੩ ਪਲੇਟ ੧-੪
੨. ਆ- ਸ ਇੰ. ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਸੀਰੀਜ਼) ਜਿਲਦ ੨੨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਲੇਟਾਂ ।
੩. ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਪਲੇਟ ੩੦ A.
੪. ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਪਲੇਟ ੩੧ A ਅਤੇ B.
੫. ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਪਲੇਟ ੪੧ A.

ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੧, ੨੩, ੨੪, ੨੮, ੨੯, ੩੦, ੩੧, ੩੨, ੩੩, ੩੪) । ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਦੇ 'ਇ' ਵਿਚ 'ਡ' (ਡ) ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਅਗੇ ਬਿੰਦੀ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਙ ਙ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਬਣ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਭੇਦ ਦੱਸਣ ਲਈ ਹੀ ਲਾਈ ਜਾਣ ਲਗੀ ਹੈ । 'ਓ' (ਓ) ਦਾ ਸਾਂਕੇਤਿਕ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ੭ ਦੇ ਅੰਕ ਜਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਓ' (ਓ) ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਲਪਿਤ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ । ਇਹ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੈਨ, ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾ ਦੀਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਮਹਾਨਮਨ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ (ਉ) 'ਙ' ਨੂੰ 'ਤ (ਉ) ਦੇ ਨਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਬਾਕੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਕੋਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਗਲਾ ਭਾਗ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਝੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ, ਇਸੇ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਵਿਚ ਉਸ਼ਣੀਸ ਵਿਜਯਧਾਰਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦਾ ਉ (ਙ) ਅਤੇ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੪, ੨੫, ੨੮, ੩੧, ੩੪, ੩੫, ਵਿਚ ਵੀ) । ਤ੍ਰ (ਤ੍ਰ) ਦਾ ਰੂਪ ਉਪਰਲੇ ਯਸ਼ੋਧਰਮਨ ਦੇ ਲੇਖ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੮ ਵਿਚ) ਦੇ ਤ੍ਰ (ਤ੍ਰ) ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਰ ਦੀ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਝੁਕਾਕੇ ਬਹੁਤ ਹੇਠਾਂ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਨਾਗਰੀ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਹਲੰਤ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਸੇ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇ ਰ੍ਯ (ਯੰ) ਯ (ਯ) ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੇਫ ਨੂੰ ਪੰਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੀਧ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰ੍ਯ (ਯੰ) ਅਤੇ ਯ (ਯ) ਵਿਚ ਭੇਦ ਦੱਸਣ ਲਈ ਹੀ ਯ (ਯ) ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਗੁਲਾਈ ਨਾਲ ਉਪਰ ਵਧਾਇਆ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰ੍ਯ (ਯੰ) ਦੂਸਰੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । (ਵੇਖੋ, ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੭, ੨੦, ੨੧, ੨੨, ੨੮, ੨੯) ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੯ ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ^੧ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ਅੰ ਆਸੀਤ੍ਸਕ੍ਵੰਸਹੀਕ੍ਸਿਤਾਸਨੁਰਿਕ ਖਤ੍ਤ੍ਵਿਥਿਥੇਵ੍ਰੋਸ਼ਿਕ: ਆਸਿਅੰਸਤ੍ਤ ਗਯੇ—

ਦ੍ਰਖੇਲਗਸਨ: ਆਯਙਕ੍ਵੰਸੰ ਨ੍ਰਪ: ਯਸ੍ਯਾਹ੍ਰੁਤਸਹ੍ਰੁਨੇਤ੍ਰਵਿਰਹ੍ਕ੍ਸਾਸਾ

ਸਦੈਕਾਘ੍ਵਰੈ: ਪੈਲੋਮੀ ਚਿਰਸ੍ਰੁਪਾਤਸਲਿਨੰ(ਨਾਂ)ਘ੍ਵੇ ਕਪੈਲਿਥਿਯੰ ॥

ਆਸਿਯਾਨ੍ਰੁ ਲਨ੍ਰਪਾਤ੍ਮਯ: ਪਰਹਿਤ ਆਪੈਲਿਥ: ਆਯਯੇ ਲੋਕੇ ਚਨ੍ਦ੍ਰਸ—

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੦ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਉਦਯਾਪੁਰ ਦੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਹਾਲ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਗੁਹਿਲਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਅਪਰਾਜਿਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿ. ਸ. ੭੧੮ (ਈ. ਸ. ੬੬੧) ਦੇ ਲੇਖ ਦੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਛਾਪ ਤੋਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ 'ਥ' (ਥ) ਅਤੇ 'ਥ' (ਥ) ਨਾਗਰੀ ਦੇ 'ਥ' (ਥ) ਅਤੇ 'ਥ' (ਥ) ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਉਪਰ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਉਲਟੀਆਂ ਹਨ । 'ਯ' (ਯ) ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਨਵੀਨ (ਨਾਗਰੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ) ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । 'ਆ' (ਆ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਬਣਾਈ ਹੈ । 'ਜਾ' (ਜਾ) ਅਤੇ 'ਹਾ' (ਹਾ) ਦੇ ਉਪਰ 'ਆ' (ਆ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਯਾਦ ਹੁਣ ਤਕ ਕਈ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ

੧. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਮੱਖਰੀ (ਮੁਖਰ) ਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਅਨੰਤਵਰਮਨ ਦੀ ਨਾਗਾਰਜਨੀ ਗੁਫਾ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ (ਫਲੀ, ਗੁ. ਇੰ, ਪਲੇਟ ੩੧A)

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੧ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ^੧ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ओं नमः शिवाय ओं नमः स्म (स) कलसंसार सागरों
तारहेतवे । तमोगर्जाभिसंपातहस्तालंबाय शम्भवे
शपेतद्वीपानुकारा X क्वचिदपरिमितैरित्दुपादैः पतद्भिन्नित्तस्थै—

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੨ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਚੰਬਾ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨੇਰੂਵਰਮਾ ਦੇ ੫ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਕਤ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੂਗਾਂਵ ਦਾ ਲੇਖ੨ ਸ਼ਿਲਾ ਤੇ ਉਕਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਪਿੱਤਲ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਤੇ^੩। ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਹੋਏ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੇਖ ਇਕ ਹੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅੱਖਰ ਕਲਮ ਨੂੰ ਚੁਕੇ ਬਿਨਾ ਲਿਖੇ ਹੋਣ, ਅਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ‘ਨ’ (ਨ) ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ‘ਸ’ (ਸ) ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਕਤ ਅੱਖਰ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਕਈ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੨ ਵਿਚ ਬੁਚਕਲਾ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚੋਂ)। ‘ਨ’ (ਨ) ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੀ ਗੰਢ ਉਲਟੀ ਲਾਈ ਹੈ, ‘ਰ’ (ਰ) ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ਉਲਟਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ‘ਕ’ (ਕ) ਨੂੰ ‘ਕ’ (ਕ) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰੇਫ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੰਕਤੀ ਦੀ ਸੀਧ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੨ ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ^੪ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ओं प्रासाद^੫ मेरुसदृशं हिमवन्तमूर्ध्नि^੬ कृत्वा स्वयं
प्रवरकर्मशुभैरनेकः तच्चन्द्रशाल^੭रचितं^੮ नवनाभनाम^੯
प्राग्ग्रीवकैर्विधमण्डपनैः कचित्त्रै ० ॥ तस्याग्रतो वृषभ पी^{੧੦}—
नकपोलकायः संश्लिष्टवक्षककुदोन्नतदेवयानः^{੧੧} श्रीमेरु—
वर्मचतुरोदधिकीतिरेषाः^{੧੨} मातापितृः^{੧੩} सततमात्मफ-

੧. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਕੋਟਾ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਹਨ (ਇੰ. ਏ. ਜ਼ਿਲਦ ੧੯ ਸਫ਼ਾ ੫੮ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ)।
੨. ਫੋ; ਏੰ. ਚੰ. ਸਟੇ; ਪਲੇਟ ੧੧.।
੩. ਫੋ; ਏ. ਚੰ. ਸਟੇ, ਪਲੇਟ ੧੦.।
੪. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਨੰਦੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ (ਫੋ. ਏੰ. ਚੰ. ਸਟੇ, ਪਲੇਟ ੧੦)। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਗਲਤੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹਨ; ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ () ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸ਼ੁੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ।

੫. °ਸਾਦੰ	੬. °ਵਨ੍ਮੂਰ੍ਠਿੰਨ	੭. °ਸ਼ਾਲਾ:	੮. °ਚਿਤਾ.	੯. ਨਯਨਾਮਿਰਾਸਾ.
੧੦. °ਵਿਖਮਏਡਪੈਨੈਕੰ		੧੧. °ਥਮ. ਪੀ	੧੨. ਕਕੁ.ਕਕੁਦੁਨਨਤਦੇਵਯਾਨੰ	
੧੩. ਚਤੁਰੂਦਧਿਕੀਤਿਰੇਸ਼ਾ		੧੪. ਮਾਤਾਪਿਤ੍ਰੋ:		

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੩ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ਰਾਜਾ ਨਾਗਭਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੁਚਕਲਾ ਦੇ ਲੇਖਾ ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ਬਾਉਕ ਦੇ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ਕੱਕੂਕ ਦੇ ਘਟਿਆਲੇ ਦੇ ਲੇਖਕ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਬੁਚਕਲਾ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ 'ਨ' (ਨ) ਨਾਗਰੀ ਦੇ 'ਸ' (ਮ) ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 'ਹ' (ਹ) ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਨਾਗਰੀ ਦੇ 'ਡ' (ਡ) ਵਰਗੀ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸ਼' (ਪ੍ਰ) ਵਿਚ 'ਜ' (ਤ) ਉਲਟਾ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅੱਖਰ ਨਾਗਰੀ ਵਰਗੇ ਹਨ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੩ ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ओं नमो विष्णवे ॥ यस्मिन्विशन्ति भूतानि यत-

स्सर्गस्थिते मते । स व ८ पायाद्दृषीकेशो निगुंण-

स्सगुनश्च यः ॥ गुणा ८ पूर्वंपुरुषाणां कीर्त्यन्ते तेन

पण्डितैः । गुणाकीर्तिरनश्यन्ती स्वर्गवासकरी यतः ॥

अतः श्रींवातको धीमां (मान्) स्वप्रतीहारवड् शजां (वंशजान्) प्रश-

੮-ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ

ਈ. ਸ. ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੪—੨੭)

ਜਿਵੇਂ ਵਰਤਮਾਨਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਆਰਯ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਗਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਆਦਰ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਈ. ਸ. ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਹਿਸਿਆਂ ਅਰਥਾਤ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ, ਗੁਜਰਾਤ, ਕਾਠੀਆਵਾੜ, ਕੱਛ, ਮੱਧ ਭਾਰਤ, ਯੁਕਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਮੱਧਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਅਟਲ ਰਾਜ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ੧੦ ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਤਾਂ ਇਹੀ ਲਿਪੀ ਰਹੀ ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁਝ ਬਦਲੇ ਰੂਪ ਅਰਥਾਤ ਬੰਗਲਾ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰਿਹਾ, ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਧੀ ਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਭੈਣ ਸ਼ਾਰਦਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ੧੦ ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕੋਲ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਦੱਖਣ ਦੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਤੇਲੁਗੁ—ਕੰਨੜੀ, ਗੁੰਥ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰਿਹਾ ਉਥੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਆਦਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੋ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਕੋਕਣ ਅਤੇ ਕੋਲਹਾਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਰਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖਾਂ

੧. ਏ. ਈ. ਜਿਲਦ ੯ ਪੰ. ੨੦੦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ।

੨. ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਮਿਉਜ਼ਿਅਮ (ਅਜਮੇਰ) ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਮੂਲ ਲੇਖ ਦੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਛਾਪ ਤੋਂ।

੩. ਪ੍ਰਿੰਸਿਪ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜੀ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਮੁੰਸ਼ੀ ਦੇਵੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੀ ਭੇਜੀ ਹੋਈ ਛਾਪ ਤੋਂ।

੪. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ਬਾਉਕ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਲਈਆਂ ਹਨ।

ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ,^੧ ਦੱਖਣ (ਮਾਂਨ੍ਯਖੇਟ) ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟਾਂ (ਰਾਠੌੜਾਂ) ਦੇ ਕਈ ਦਾਨਪਤਰਾਂ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਕੂਟਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਦਾਨਪਤਰਾਂ,^੩ ਪਛਮੀ ਚਾਲੂਕਿਆਂ ਅਤੇ ਸੇਉਣਦੇਸ਼^੫ ਅਤੇ ਦੇਵਗਿਰੀ ਦੇ ਯਾਦਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਅਤੇ ਦਾਨਪਤਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਜਯਨਗਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਈ ਦਾਨਪਤਰਾਂ^੭ ਵਿਚ ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ “ਨੰਦੀ ਨਾਗਰੀ” ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਾਗਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਈ. ਸ. ਦੀ. ੧੦ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪਹਿਲੋਂ ਕੰਨੌਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦ੍ਰਪਾਲ (ਪਹਿਲਾ) ਦੇ ਦਿਘਵਾਦਬੌਲੀ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਵਿ. ਸ. ੯੫੫ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸੇ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜਿਆਂ, ਮੇਵਾੜ ਵਾਗੜ ਆਦਿ ਦੇ ਗੁਹਿਲਵੰਸੀਆਂ^{੧੦}, ਸਾਂਭਰ, ਅਜਮੇਰ, ਨਾਡੌਲ, ਜਾਲੌਰ, ਚੰਦ੍ਰਵਤੀ (ਆਬੂ) ਆਦਿ ਦੇ ਚਾਹਮਾਨ^{੧੧}

੧. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੩ ਸਫਾ ੨੭੧-੬, ੨੯੭--੩੦੨ ; ਜਿਲਦ ੧੨, ਪੰ. ੨੬੧ ਪ; ਇੰ. ਏ ਜਿਲਦ ੫. ਪੰ. ੨੭੭-੯ ਜਿਲਦ ੯ ਪੰ. ੩੩-੫ । ਜਿਲਦ ੧੩ ਪੰ. ੧੩੪--੬ । ਜ. ਬੰਬ. ਏ. ਸੋ; ਜਿਲਦ ੧੨ ਪੰ. ੨੧੯-੩੩੩, ਜਿਲਦ ੧੩ ਪੰ. ੨--੫ ਆਦਿ ।

੨. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੩ ਪੰ. ੧੦੫-੧੦ । ਜਿਲਦ ੪ ਪੰ. ੬੦-੨, ੨੮੧-੬, ਜਿਲਦ ੫ ਪੰ. ੧੯੨-੬- ਜਿਲਦ ੬ ਪੰ. ੨੪੨--੬ ਜਿਲਦ ੭, ਪੰ. ੩੬--੪੧ । ਜਿਲਦ ੮, ਪੰ. ੧੮੪--੮ । ਜਿਲਦ ੯, ਪੰ. ੨੯--੩੭ । ਜਿਲਦ ੧੦ ਪੰ. ੮੧-੯ । ਇੰ. ਏ. ਜਿਲਦ ੧੧ ਪੰ. ੧੧੧-੩; ੧੫੭-੬੦, ਜਿਲਦ ੧੨, ਪੰ. ੧੪੯--੫੨; ੨੬੪--੭ ਜਿਲਦ ੧੩, ਪੰ. ੧੩੪--੬ । ਬੂ. ਇੰ. ਪੋ. ਪਲੇਟ ੫ । ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ਪੰਜਵੀਂ ।

੩. ਏ. ਇੰ. ਜਿਲਦ ੬ ਪੰ. ੨੮੭--੯੪ । ਇੰ. ਏ., ਜਿਲਦ ੧੩, ਸਫਾ ੬੬--੮ । ਜਿਲਦ ੧੪, ਪੰ. ੧੯੯-੨੦੦ ।

੪. ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੩. ਸਫਾ ੪-੬; ੩੦੫-੬. । ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੧੪, ਸਫਾ ੧੪੧-੪੨ । ਜਿਲਦ ੧੬ ਸਫਾ ੨੧-੪; ਆਦਿ ।

੫. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੨ ਸਫਾ ੨੧੭-੨੧; ੨੨੫-੮ । ਇੰ. ਏ. ਜਿਲਦ ੧੨ ਸਫਾ ੧੨੬-੭ ਜਿਲਦ ੧੭, ਸਫਾ ੧੨੦-੨੨ ਆਦਿ ।

੬. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੧ ਸਫਾ ੩੪੧-੪੪ । ਜਿਲਦ ੩ ਸਫਾ ੨੧੯-੨੦ । ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੧੪ ਸਫਾ ੩੧੫ ਪ । ਜ. ਬੰਬ, ਏ; ਸੋ; ਜਿਲਦ ੧੨ ਸਫਾ ੭-੮; ੨੫-੩੦; ੪੨-੫ । ਜਿਲਦ ੧੫ ਸਫਾ ੩੮੬-੯੦ ਆਦਿ ।

੭. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੩ ਸਫਾ ੩੭-੯, ੧੨੦-੨੪; ੧੫੧-੮; ੨੪੦-੫੧ । ਜਿਲਦ ੪, ਸਫਾ ੧੨ ੨੨; ੨੭੨-੮ ਜਿਲਦ ੭, ਸਫਾ ੮੦-੮੩ । ਜਿਲਦ ੯, ਸਫਾ ੩੩੧-੯ । ਜਿਲਦ ੧੧ ਸਫਾ ੩੨੫-੩੬ । ਜਿਲਦ ੧੨ ਸਫਾ ੧੭੧- ੮੫ । ਜਿਲਦ ੧੩, ਸਫਾ ੧੨੬-੩੧ ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੧੩, ਸਫਾ, ੧੨੮-੩੨; ੧੫੬-੬੦ ਆਦਿ ।

੮. ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੧੫, ਸਫਾ ੧੧੨ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ ।

੯. ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੧ ਸਫਾ ੧੭੩-੯: ੨੪੪-੮ । ਜਿਲਦ ੩, ਸਫਾ ੨੬੬-੭ । ਜਿਲਦ ੯ ਸਫਾ ੪-੧੦ । ਇੰ. ਏ. ਜਿਲਦ ੧੨, ਸਫਾ ੧੫੩-੪੧ ਜਿ.-੧੫, ਸਫਾ ੨੪੦-੧ । ਜਿਲਦ ੧੬, ਸਫਾ ੧੭੪-੫ । ਜਿਲਦ ੧੮ ਸਫਾ ੩੪-੫ । ਰਿ. ਗ ਮਿਊਂ ਅ. ਈ. ਸ. ੧੫੩-੬ ਸਫਾ ੨-੩ ਲੇਖ ਸੰ: ੨ ਆਦਿ ।

੧੦. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੨ ਸਫਾ ੪੧੦-੨੧ । ਇੰ. ਏ, ਜਿਲਦ ੧੬, ਸਫਾ ੩੪੭-੫੧ । ਜਿਲਦ ੩੯, ਸਫਾ ੧੯੧ ਭਾ, ਇੰ; ਸਫਾ ੬੭-੧੫੬ । ਕ, ਆ. ਸਾ ਇੰ. ਰਿ. ਜਿ ੨੩ ਪਲੇਟ ੨੦-੧ । ਬੇ. ਜ. ਨੇ; ਸਫਾ ੮੨ । ਜ. ਬੰਗਾ ਏ ਸੋ; ਜਿਲਦ ੫੫, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਸਫਾ ੧੯, ੪੬, ੪੮, ਜਿਲਦ ੫੬ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਸਫਾ ੭੯; ਆਦਿ ।

੧੧. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੨, ਸਫਾ ੧੧੯-੨੫ । ਜਿਲਦ ੪, ਸਫਾ ੩੧੩-੪ । ਜਿਲਦ ੯, ਸਫਾ ੬੪-੮੩: ੧੫੫-੯ । ਜਿਲਦ ੧੧, ਸਫਾ ੨੭-੬੭ । ਜਿਲਦ ੧੨, ਸਫਾ ੫੯-੬੧ । ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੧੫, ਸਫਾ ੨੧੮ । ਜਿਲਦ ੨੦ ਸਫਾ ੨੦੫ ੧੨, ਜਿਲਦ ੪੧, ਸਫਾ ੧੯; ੮੭-੮੮ । ਜ. ਬੰਗਾ. ਏ. ਸੋ; ਜਿਲਦ ੫੫ ਭਾਗ ੧ ਪੰ. ੪੦, ੪੬ । ਕ; ਆ ਸ. ਇੰ. ਰਿ; ਜਿਲਦ ੬, ਪਲੇਟ ੩੧, ਜਿਲਦ ੧੦ ਪਲੇਟ ੩੨, ਆਦਿ ।

ਅਤੇ 'ਖ' (ਧ) ਵਿਚ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾਪੱਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੬ ਵਿਚ ਜਾਜੱਲਦੇਵ ਦੇ ਦੇ ਲੇਖ ਅੱਖਰ) ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਵਾਲੀਆਂ 'ਏ, ਏ, ਓ ਅਤੇ ਔ' ਐ (ਏ, ਐ, ਅਤੇ ਓ, ਔ) ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਦੀ ਕਦੀ ਇਹ ਫਰਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ੳ' (ਇ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਰ ਦੀ ਲਕੀਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ 'ੲ' (ਈ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਇਕ ਤਾਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਟੇਡੀ ਲਕੀਰ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਉਪਰ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੭ ਵਿਚ ਧਾਰਾਵਰਸ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ 'ਨੇ' (ਨੇ) ਅਤੇ 'ਕੈ' (ਕੈ), 'ਔ' ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੋ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਤੋਂ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿਅੰਜਨ ਤੋਂ ਪਿਛੇ (ਆ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ) ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ 'ਏ' (ਐ) ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਲਕੀਰਾਂ ਅਤੇ ਇਕ ਟੇਡੀ ਲਕੀਰ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਉਪਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੭ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ 'ਕੰਗੋਫ਼ਰਾ' ਵਿਚ 'ਸ਼ੋ' ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ 'ਮੈਸੇ' ਵਿਚ 'ਮੈ' ਅਤੇ 'ਕੈਲੁਕਯ' ਵਿਚ 'ਕੈ')। ਉਕਤ ੪ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂ ਈ. ਸ. ਦੀ ੧੫ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਅਤੇ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ੧੬ ਵੀਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਤਕ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਪਤਾਨਾ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ 'ਪੜੀ ਮਾਤ੍ਰਾਏ' (ਪੁਛਸਾਕਾ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਈ. ਸ. ਦੀ ੧੨ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਲਿਖਣਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭੇਦ ਨਾਲ ਕੁਝ ਅੰਤਰ ਰਹਿ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ 'ੳ' ਤ ਛ ਯ ਠ ਡ ਲ ਅਤੇ ਖ' ਅੱਖਰ **ੲ ਓ ਔ ਐ ਐ ਐ ਐ** ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ 'ਐ' 'ਐ' 'ਐ' 'ਐ' ਅਤੇ 'ਐ' ਅੱਖਰ (ਅ, ਐ, ਐ, ਅ, ਅਤੇ ਐ) ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਹਾਲੇ ਵੀ ਅੱਡ ਹਨ।

ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਤੋਂ ਵਧ ਮਿਲਦੀ ਹੋਈ ਲਿਪੀ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤਵਰਸ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਪਹਿਲੇ ਅਰਥਾਤ ਈ. ਸ. ਦੀ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟ (ਰਾਠੌੜ) ਵੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦੰਤਿਦੁਰਗ ਦੇ ਸਾਮਨਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ੬੭੫ (ਈ. ਸ. ੭੫੪) ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ, ਉਸ ਦੇ ਬਾਦ ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟ ਰਾਜਾ ਗੋਵਿੰਦ ਰਾਜ (ਦੂਸਰੇ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੂਲੀਆ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ ਸੰਵਤ ੭੦੧ (ਈ. ਸ. ੭੮੦) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ, ਉਮ ਤੋਂ ਬਾਦ ਠੇਠਣ ਅਤੇ ਵਣੀਗਾਂਵ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟ ਗੋਵਿੰਦ (ਤੀਸਰੇ) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ੭੧੬ ਅਤੇ ੭੩੦ (ਈ. ਸ. ੬੯੪ ਅਤੇ ੮੦੮) ਦੇ ਹਨ। ਬੜੌਦੇ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟ ਪੁਵਰਾਜ (ਧਾਰਾਵਰਸ ਨਿਰੁਪਮ) ਦੇ ਸ਼ਕ ਸੰ ੭੫੭ (ਈ. ਸ. ੮੩੫) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟ ਅਮਾਘਵਰਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਰਵੰਸੀ ਸ਼ਾਮੰਤ ਪੱਲ ਸ਼ਕਤੀ (ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕੰਨਹੇਰੀ ਲੇਖਾਓ ਵਿਚ ਜੋ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸੰਵਤ ੭੬੫ (?) ਅਤੇ ੭੭੩ (ਈ. ਸ. ੮੪੩ ਅਤੇ ੮੫੧) ਦੇ ਹਨ, ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਕਤ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਦੱਖਣ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਕਤ ਸਾਰੇ ਤਾਮਰਪੱਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਭਿੱਠ ਭਿੱਠ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਦੇ ਲਿਖੇ

੧. ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੧੧, ਪੰ. ੧੧੦ ਤੋਂ ੧੧੩ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀ ਪਲੇਟ।
੨. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੮, ਪੰ. ੧੮੬--੭ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀ ਪਲੇਟ।
੩. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੩, ਪੰ. ੧੦੬ ਅਤੇ ੧੦੭ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀ ਪਲੇਟ।
੪. ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੧੧, ਪੰ. ੧੫੮ ਅਤੇ ੧੬੧ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀ ਪਲੇਟ।
੫. ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੧੪, ਪੰ. ੨੦੦ ਅਤੇ ੨੦੧ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀ ਪਲੇਟ।
੬. ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੧੩, ਪੰ. ੧੩੬ ਅਤੇ ੧੩੪। ਜਿਲਦ ੨੦, ਪੰ. ੪੨੧-੨, ਬੂ ਇੰ. ਪੇ; ਪਲੇਟ ੫। ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ੫ ਅਤੇ ਪੰ. ੫੧, ਟਿੱਪਣੀ ੪।

ਹੋਏ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੇਖਣਸ਼ੈਲੀ ਕੁਝ ਕੁਝ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਨਾਗਰੀ ਕਹਿਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੰਝ ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਈ. ਸ. ਦੀ ੮ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਲਿਪੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਗੁਜਰਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਜਯਭਟ (ਤੀਸਰੇ) ਦੇ ਕਲਚੁਰੀ ਸਵੰਤ ੪੫੬ (ਈ. ਸ. ੭੦੬) ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ ਉਕਤ ਰਾਜਾ ਦੇ ਦਸਤਖਤ “स्वहस्तो मम श्रीजयभटस्य” ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹਨ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੪ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਮੌਰਬੀ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਜਾਇੰਕਦੇਵ ਦੇ ਗੁਪਤ ਸਵੰਤ ੫੮੫ (ਈ. ਸ. ੯੦੪) ਦੇ ਦਾਨਪਤਰ, ਅਲਵਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ਰਾਜਾ ਵਿਜੈਪਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿ. ਸ. ੧੦੧੬ (ਈ. ਸ. ੯੫੯) ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਅਤੇ ਨੇਪਾਲ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਾਇੰਕਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਕੁਟਿਲਪ ਹੈ ਪਰ ਲਿਪੀ ਨਾਗਰੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਖ, ਥ, ਛ, ਡ, ਥ, ਖ, ਜ, ਫ, ਐਨ ਸ (ਕੇਵਲ ਖ, ਘ, ਛ, ਡ, ਥ, ਧ, ਨ, ਫ ਅਤੇ ਮ) ਅੱਖਰ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਭਿੰਨ ਹਨ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੪ ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

षष्टिकरिष (वर्ष) सहस्राणि स्वर्गो तिष्ठति भूमिदः ।
 आछेत्ता [च]नुमन्ता च तान्येव नरकं वसेत् । स्वदत्तां
 परदत्तां वा यो हरेत्(त) वसुन्धरां । गवां शतस-
 हस्रस्य ह (हं)तुः प्राप्नोति किल्बि(ल्बि)षं ॥ विंध्याटवीष-

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੫ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਛਿੰਦਵੰਸ਼ੀ ਦੇ ਵਿ. ਸੰ. ੧੦੪੯ (ਈ. ਸ. ੯੧੨) ਦੇ ਦੇਵਲ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ, ਪਰਮਾਰ ਰਾਜਾ ਭੋਜਰਚਿਤ “ਕੂਰਮਸ਼ਤਕ” ਨਾਮੀ ਦੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੋਂ, ਜੋ ਧਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ ਤੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ

੧. ਇੰ. ਏ, ਜਿਲਦ ੨, ਪੰ. ੨੫੮ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ।
੨. ਇੰ. ਏ, ਜਿਲਦ ੨ ਸਫਾ ੨੫੮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ।
੩. ਉਦਯਪੁਰ ਨਿਵਾਸੀ ਕੁੰਵਰ ਫਤਹਿਲਾਲ ਮਹਿਤਾ ਦੀ ਭੇਜੀ ਹੋਈ ਉਕਤ ਲੇਖ ਦੀ ਛਾਪ ਤੋਂ।
੪. ਬੁ. ਇ, ਪਲੇਟ ੬ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ੭ ਤੋਂ।
੫. ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਲੇਖਣਸ਼ੈਲੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਸੋਖੇ ਅੱਖਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕੋਈ ਟੇੜੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਤ ਕੁਟਿਲ। ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਪੀ ਭਾਗ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।
੬. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਜਾਇੰਕਦੇਵ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚੋਂ ਹੈ।
੭. ਏ. ਇੰ. ਜਿਲਦ ੧ ਸਫਾ ੭੬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ।
੮. ਏ. ਇੰ. ਜਿਲਦ ੮ ਸਫਾ ੨੪੮ ਅਤੇ ੨੬੦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪਲੇਟਾਂ।

ਮਿਲੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਪਰਮਾਰ ਰਾਜਾ ਉਦਯਾਦਿਤਯ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉਦਯਪੁਰ^੧ ਅਤੇ ਉੱਜੈਨ^੨ ਦੇ ਦੋ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੇਵਲ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ 'ਅ' (ਅ) ਨਾਗਰੀ ਜਿਹਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਤਿਰਛੀ ਲਕੀਰ ਜੋੜੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਿਰਛੀ ਲਕੀਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਦ 'ਅ' (ਅ) ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਤਿਰਛੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੀਜੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੱਖਰ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕੂਰਮਸਤਕ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ 'ਝ' (ਝ) ਵਿਚ ਉਪਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬਿੰਦੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਟੇਡੀ ਲਕੀਰ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਬਿੰਦੀ ਦੀ ਥਾਂ ੭ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਖੱਬੇ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਵਲ ਵੱਧੀ ਹੋਈ ਘੁੰਡੀ ਅਤੇ 'ਞ' (ਞ) ਅਤੇ 'ਠ' (ਠ) ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਘੁੰਡੀ ਕੇਵਲ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਲਾਈ ਹੈ। ਉਦਯਾਦਿਤਯ ਦੇ ਉਦਯਪੁਰ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ 'ਝ' (ਝ) ਦੀ ਜੋ ਸ਼ਕਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਹ ਤਿੰਨ ਬਿੰਦੀਆਂ ਵਾਲੀ (ਝ) 'ਝ' ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਵਿਲਖਣ ਰੂਪ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਦਯਾਦਿਤਯ ਦੇ ਉੱਜੈਨ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਾਗਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਰਣਮਾਲਾ, ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਸਰਗ, ਜਿਹਵਾਮੂਲੀਯ ਅਤੇ ਉਪਧਮਾਨੀਯਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਸਹਿਤ ਉਕਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਈ. ਸ. ਦੀ ੧੧ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ 'ਞ' 'ਞ' 'ਲ੍' ਅਤੇ 'ਲ੍' ਦੇ ਰੂਪ ਕਿਵੇਂ ਸਨ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੫ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

आरामोद्यानवापीषु देवतायतनेषु च । कृतानि क्रियमाणा--

नि यस्याः कर्माणि सत्कंदा ॥ दीनानाथविपन्नेषु कर्णान्वि-

तचेतसः । सत्केषु भुञ्जते यस्या विप्रसंघा दिने दिने ॥

इत्थं विविगत्कमनयोः परिवर्द्धमानधर्मप्रव(ब)न्धविगलत्कलिकालवृ-

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੬ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਕੰਨੌਜ ਦੇ ਗਾਹਡਵਾਲ ਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਚੰਦਰਦੇਵ ਅਤੇ ਮਦਨਵਾਲ ਦੇ ਵਿ. ਸੰ. ੧੧੫੪ (ਈ. ਸ. ੧੦੯੮) ਦੇ ਦਾਨਪਤਰ^੪ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ^੫ ਅਤੇ ਹੈਹਯ (ਕਲਚੁਰੀ) ਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਜਾਜਲਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਚੰਦਰਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦੀ 'ਝ' (ਝ) ਦੇ ਬਦਲੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਦੀ 'ਝ' (ਝ) ਬਣੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੮੨ ਵਿਚ 'ਝ' (ਝ) ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ)। 'ਘ' (ਘ) ਵਿਚ 'ਅ' (ਆ) ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ 'ਖ' (ਖ) ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਜੋੜਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ 'ਖ' (ਖ) ਅਤੇ 'ਕ' (ਕ) ਦੇ ਰੂਪ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਬਣ ਗਏ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਫਰਕ ਦਸਣ ਲਈ 'ਘ' (ਘ) ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬਿਨਾਂ ਸਿਰ ਦੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ

੧. ਏ. ਏ. ਏ, ਜਿਲਦ ੧ ਸਫਾ ੨੩੪ ਦੇ ਨੋੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ।

੨. ਉੱਜੈਨ ਦੇ ਮਹਾਕਾਲ ਦੇ ਮਹਿੰਦ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੀ ਇਕ ਛੱਤਰੀ ਵਿਚ ਖੜੀ ਹੋਈ ਸ਼ਿਲਾ ਤੇ ਉਕਰੀ ਹੋਈ ਪੁਸ਼ਸਤੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਛਾਪ ਤੋਂ ।

ਇਹ ਸ਼ਿਲਾ ਉਦਯਾਦਿਤਯ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪੁਸ਼ਸਤੀ ਦੀ ਅੰਤਮ ਸ਼ਿਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ੮੦ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ । ਇਸ ਵਿਚ ਸਵੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਸਗੋਂ ਪੱਤਰ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਅੰਸ਼ ਖਾਲੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਉਸ ਤੇ ਪੁਸ਼ਸਤੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਹੀ ਲਿੱਖੀ ਹੋਈ ਪੂਰੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਅਤੇ ਨਾਗ ਦੇ ਗੰਥਿਲ ਚਿੱਤ੍ਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਧਾਂਤੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਯ ਆਦਿ ਉਕਰੇ ਹਨ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਧਾਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ) ਅਤੇ ਅੰਤ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ 'उदयादित्य देवस्यकर्णनागकृपाणिका' ਉਕਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਕਤ ਪੁਸ਼ਸਤੀ ਦਾ ਉਦਯਾਦਿਤਯ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਹੋਣਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

੩. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਰਾਜਾ ਲੱਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉਪਰ ਦਿਤੇ ਲੇਖ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ।

੪. ਏ. ਏ. ਏ, ਜਿ. ੧, ਪੰ. ੧੪ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ ।

੫. ਬੂ. ਏ. ਏ, ਪਲੇਟ ੬ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ਤੋਂ ।

੬. ਏ. ਏ. ਏ, ਜਿਲਦ ੧੮; ਪੰ. ੧੧ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ ।

ਸਿਰ ਦੀ ਲਕੀਰ ਲਾਉਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ । ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ 'ਖ' (ਧ) ਦੇ ਨਾਲ 'ਆ' (ਆ) ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਸਿਰ ਦੀ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜੀ ਜਾਂਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ 'ਖਾ' (ਧਾ) ਅਤੇ 'ਕਾ' (ਵਾ) ਵਿਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ । ਇਸ ਲਈ 'ਖਾ' (ਧਾ) ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ 'ਆ' (ਆ) ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਚੰਦ੍ਰਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਅੰਤ ਦਾ 'ਸ' (ਸ) ਉਕਤ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਚੰਦਰਦੇਵ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਗੋਵਿੰਦ ਚੰਦਰ ਦੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਲਗ ਰਖਿਆ ਹੈ । ਜਾਜਲਦੇਵ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਹਲੰਤ ਅਤੇ ਅਵਗ੍ਰਹ (ਸ) ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਹੀ ਹਨ । ਉਕਤ ਲੇਖ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ 'ਝ' (ਝ) ਅਤੇ 'ਝ' (ਝ) ਅਲਗ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਝ' (ਝ) ਬੀਜੋਲੀਆਂ (ਮੇਵਾੜ ਵਿਚ) ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਚੱਟਾਨ ਤੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਚਾਹਮਾਨ (ਚੌਹਾਨ) ਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਸੋਮੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿ. ਸ. ੧੧੨੬ (ਈ. ਸ. ੧੧੭੦) ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ 'ਝ' (ਝ) ਚੌਹਾਨਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਪਰਿਥਵੀਰਾਜ (ਤੀਸਰੇ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿ. ਸ. ੧੨੪੪ (ਈ. ਸ. ੧੧੮੭) ਦੇ ਵੀਸਲਪੁਰ (ਜੈਪੁਰ ਰਾਜ 'ਚ) ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਕਤ ਦੋਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੬ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ^੧ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

तद्वंशयो हैहय आसीद्यतोजायन्त हैहयाः । त्यसेन—

प्रिया सती ॥ ३ ॥ तेषां हैहयभूभुजां समभवद्वंशे(शे) स चेदीश्व—

रः श्रीकोकल इति स्मरप्रतिकृतिस्व(श्व)प्रसोदो यतः । येनायं

त्रितसौ(शौ)या मेन मातुं यशः स्वीयं प्रेषितमुच्चकैः

कियदिति ब्र(ब्र)ह्मांडमन्तः क्षिति ॥४॥ अष्टादशास्य रिपुकुंभिवि—

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੭ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਆਬੂ ਦੇ ਪਰਮਾਰ ਰਾਜਾ ਧਾਰਾਵਰਸ਼ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਵਿ. ਸੰ. ੧੨੬੫ (ਈ. ਸ. ੧੨੦੮) ਦੇ ਔਰੀਆਗਾਂਵ ਦੇ ਲੇਖ^੨, ਜਾਲੋਰ ਦੇ ਚਾਹਮਾਨ (ਚੌਹਾਨ) ਰਾਜਾ ਚਾਰਿਗਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿ. ਸ. ੧੩੨੧ (ਈ. ਸ. ੧੨੬੪) ਦੇ ਧੂੰਧਾ ਨਾਮੀ ਪਹਾੜ ਦੇ ਲੇਖ^੩ ਅਤੇ ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਗੁਹਿਲਵੰਸੀ ਰਾਵਲ ਸਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਚੀਰਵਾ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਵਿ. ਸ. ੧੩੩੦ (ਈ. ਸ. ੧੨੭੩) ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ^੪ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਓਰੀਆ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ 'ਖ' (ਧ) ਦੇ ਉਤੇ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਹੈ , ਪਰ 'ਖ' (ਧ) ਨੂੰ 'ਕ' (ਵ) ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਭਿੰਨ ਦਸਣ ਲਈ 'ਖ' ਦੇ ਉਪਰ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ੭ ਅਜਿਹੀ ਲਕੀਰ ਜੋੜ ਦਿਤੀ ਹੈ ਇਹ ਰੂਪ ਪਿਛਲੇ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਸੂੰਧਾ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀ ਲਿਪੀ ਜੈਨ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ 'ਛ'(ਛ)

੧. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਹੈਹਯਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਜਾਜਲਦੇਵ ਦੇ ਰਤਨਪੁਰ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਹਨ (ਏ. ਈ. ਜ਼ਿਲਦ ੧ ਸਫਾ ੩੪ ਦੀ ਨੋੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ)

੨. ਰਾਜਪੁਤਾਨਾ ਮਿਉਜ਼ਿਅਮ (ਅਜਮੇਰ) ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਉਕਤ ਲੇਖ ਦੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਛਾਪ ਤੋਂ ।

੩. ਜੋਧਪੁਰ ਨਿਵਾਸੀ ਮੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮਿੱਤਰ ਮੁੰਸੀਦੇਵੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੀ ਭੇਜੀ ਹੋਈ ਛਾਪ ਤੋਂ ।

੪. ਚੀਰਵਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਦੀ ਭੀਤ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਉਕਤ ਲੇਖ ਦੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਛਾਪ ਤੋਂ ।

‘ਠ’ (ਠ) ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤਕ ਜੈਨ ਲੇਖਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ । ‘ਰਾਣ’ (ਣ) ਨੂੰ ‘ਣ’ (ਣ) ਲਿਖ ਕੇ ਵਿਚ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਲਾ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ । ਇਹ ਰੂਪ ਕਈ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਕਈ ਪੁਸਤਕ ਲੇਖਕ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ । ਚੀਰਵਾ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ‘ਰਗ’ (ਰਗ) ਨੂੰ ‘ਗ’ (ਗ) ਜਿਹਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੋਈ ਵਿਦਵਾਨ ‘ਗ’ (ਗ) ਪੜ੍ਹਦੇ ਵੀ ਹਨ ਪਰ ਉਕਤ ਲੇਖ ਦਾ ਲੇਖਕ ਬਹੁਤ ਸੁਧ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਭੁਲ ਨਾਲ ਸਬ ਥਾਂ ‘ਗ’ (ਗ) ਨੂੰ ‘ਗ’ (ਗ) ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ‘ਗ’ (ਗ) ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰੂਪ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦਾ ਅੰਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ‘ਗ’ ਦਾ ਹੀ ਕੁਝ ਵਿਗੜਿਆ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਈ ਲੇਖਕ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ‘ਕ’ ਅਤੇ ‘ਕ’ ਨੂੰ ‘ਕ’ ਅਤੇ ‘ਕ’ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ‘ਕ’ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੂਪ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੭ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ਸੰਵਤ੍ ੧੬੬੫ ਵਰ੍ਹੇ ॥ ਵੈਸਾਖਸੁ ੧੫ ਮੀਸੇ । ਚੌਲੁਕਯ—
 ਵੰਸ਼ੋਢ੍ਰਰਾਗਪਰਸਮਫੁਰਕਮਹਾਰਾਜਾਧਿਰਾਜ ਸ਼੍ਰੀਸਦ੍ਰਮੀਸਦੇਵਪ੍ਰ—
 ਵਢ੍ਰੇਸਾਨਵਿਜਯਰਾਜਯੇ ਸ਼੍ਰੀਕਰਯੇ ਸਹਾਸੁਫੁਰਾਸਾਟਯਸਹੰ०—
 ਮਾਮਪ੍ਰਮ੍ਰੁਤਿਸਸਸਤਪੰਚਕੁਲੇ ਪਰਿਪੰਥਯਤਿ ਚੰਦ੍ਰਾਵਤੀ ਨਾਥਸਾਂ--
 ਫਲਿਕਸੁਰਸੰਮਸ਼੍ਰੀਧਾਰਾਵਥਦੇਵੇ ਏਕਾਤਪਤ੍ਰਵਾਹਕਵੇਨ

੯—ਸ਼ਾਰਦਾ (ਕਸ਼ਮੀਰੀ) ਲਿਪੀ

ਈ. ਸ. ਦੀ ੧੦ ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਤੋਂ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੮ ਤੋਂ ੩੧)

ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੱਸੇ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ‘ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ, ਸਿੱਕਿਆਂ’ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਲਿਪੀ ਨਾਗਰੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਟਿਲਲਿਪੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੈ । ਈ. ਸ. ਦੀ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੇਰੂਵਰਮਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਤਾਂ ਉਧਰ ਕੁਟਿਲਲਿਪੀ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਦੇ ਸਵਾਇਮ (ਸਈ) ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ, ਭਗਵਤੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਆਸਨ ਤੇ ਉਕਾਰੇ ਹੋਏ ਸੌਮਟ ਦੇ ਪੁਤਰ ਰਾਜਾਨਕ ਭੋਗਟ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀ ਲਿਪੀ ਵੀ ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਕੁਟਿਲ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਸ਼ਾਰਦਾਲਿਪੀ ਦਾ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਲੇਖ ਸਰਾਹਾਂ

੧. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਉਪਰਯੁਕਤ ਔਰੀਆਪਿੰਡ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ।
੨. ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਉਤਪਲਵੰਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿਚ ।
੩. ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੨ਵਾਂ ।
੪. ਫੋ. ਏ. ਚੰ. ਸਟੇ; ਸਫਾ ੧੫੨, ਪਲੇਟ ੧੩ ।

ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਲਿਪੀ ਈ. ਸ. ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਾਰਦਾਲਿਪੀ ਦੇ ਲੇਖ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ਅਤੇ ਈ. ਸ. ੧੬੦੪ ਤਕ ਤਾਂ ਇਕ ਵੀ ਲੇਖ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਰਾਖੋਜੀ ਡਾਕਟਰ ਫੋਜਲ ਨੇ ਈ. ਸ. ੧੯੧੧ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਚੰਬਾ ਰਾਜਾ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿਕਰ ਕੇ “ਐਂਟਿਕੀਟੀਜ਼ ਆਫ ਚੰਬਾ ਸਟੇਟ” ਨਾਮੀ ਅਪੂਰਵ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀਆਂ ਲਈ ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ ਦੀ ਅਮੱਲੀ ਸਮਗਰੀ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੮ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਸਰਾਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ‘ਏ’ (ਏ) ਦੇ ਤ੍ਰਿਕੋਣ ਦੇ ਸਿਰ ਦੀ ਥਾਂ ਦੀ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਰ ਜੋੜਿਆ ਹੈ ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ‘ਏ’ (ਏ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਟਿਲ ਤੇ ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ‘ਏ’ ‘ਏ’ ‘ਓ’ ਅਤੇ ‘ਐ’ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਥਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਿਛੋਂ ਇਹੋ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲੰਬਾ ਹੋ ਕੇ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ (ਵੇਖ, ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੧ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦਾ ‘ਏ’)। ਵਰਤਮਾਨ ਸ਼ਾਰਦਾ ‘ਏ’

੧. ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੮ਵਾਂ। ਕਾਂਗੜਾ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਕੀਰਗਾਮ ਬੈਜਨਾਥ ਦੇ (ਵੈਧਨਾਥ) ਨਾਮੀ ਸ਼ਿਵਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਜਲੰਧਰ (ਕਾਂਗੜੇ) ਦੇ ਰਾਜਾ ਜੈਚੰਦਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀਆਂ ਲਗੀਆਂ ਹਨ।

ਜਨਰਲ ਕਨਿੰਗਹਾਮ ਨੇ ਬਾਬੂ (ਰਾਜਾ) ਸ਼ਿਵਪ੍ਰਸਾਦ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਲੌਕਿਕ (ਸਪਤਰਿਸ਼ੀ) ਸਵੰਤ ੮੦ ਅਤੇ ਗਤਸ਼ਕਕਾਲ ੭੨੬ (ਈ. ਸ. ੮੦੪) ਮੰਨਿਆ ਸੀ (ਕ, ਆ. ਸ. ਰਿ, ਜਿਲਦ ੫ ਸਫਾ ੧੮੦-੮੧. ਪਲੇਟ ੪੨) ਫਿਰ ਡਾ: ਬੂਲਰ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀਆਂ ਛਾਪੀਆਂ (ਏ, ਏ, ਜਿਲਦ ੧ ਸਫਾ ੧੦੪-੭, ੧੧੨-੫) ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਦੀ ਸਵੰਤ (ਲੌਕਿਕ) ਸਵੰਤਸਰ ੮੦ ਜੇਠ ਸੁਕਲ ੧ ਐਤਵਾਰ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਦਾ ਗਤ ਸ਼ਕਤਾਲ ੭ (੨੬) ਹੋਣਾ ਸਿਥਰ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਉਸੇ ਬਿਨਾ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਰਦਾਲਿਪੀ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਲੇਖ, ਅਤੇ ਉਕਤ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਈ. ਸ. ੮੦੦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਹੋਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ (ਬੂ, ਏ. ਪੇ; ਸਫਾ ੫੭) ਪਰ ਈ. ਸ. ੧੮੮੮ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਕੀਲਹੋਰਨ ਨੇ ਹਿਸਾਬ ਕਰਦੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਸ਼ਕ ਸਵੰਤ ੬੨੬ ਤੋਂ ੧੪੨੬ ਤਕ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ੨੬ਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਸ਼ਕ ਸਵੰਤ ੧੧੨੬ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਰ੍ਹਾ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੇਠ ਸੁਕਲ ੧ ਨੂੰ ਐਤਵਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਕਤ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀਆਂ ਦਾ ਠੀਕ ਸਮਾਂ ਸਵੰਤ ੧੧੨੬ ਲੌਕਿਕ ਸਵੰਤ ੮੦ ਹੋਣਾ ਸਿਥਰ ਕੀਤਾ (ਏ. ਏ. ਜਿਲਦ ੨੦ ਸਫਾ ੧੫੪) ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਫੋਜਲ ਨੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਡਾ: ਕੀਲਹਾਰਨ ਦੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਹੀ ਠੀਕ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਫੋ, ਏ. ਚੰ. ਸਟੇ; ਸਫਾ ੪੩-੪)। ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀਆਂ ਨਾਂ ਤਾਂ ਈ. ਸ. ੮੦੪ ਦੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਸ਼ਾਰਦਾਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਈ. ਸ. ੮੦੦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਗਲ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਜਨਰਲ ਕਨਿੰਗਹਾਮ ਨੇ ਜੈਚੰਦਰ ਤੋਂ ਪੰਜਵੇਂ ਰਾਜਾ ਦੀ ਗੱਦੀਨਸ਼ੀਨੀ ਈ. ਸ. ੧੩੧੫ ਵਿਚ ਅਤੇ ੮ ਵੇਂ ਰਾਜਾ ਰੂਪ ਚੰਦਰ ਦੀ ਗੱਦੀਨਸ਼ੀਨੀ ਈ. ਸ. ੧੩੬੦ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਉਸ (ਰੂਪਚੰਦਰ) ਦਾ ਫੀਰੋਜ਼ਤੁਗਲਕ (ਈ. ਸ. ੧੩੬੦-੭੦) ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ (ਕ, ਕੋ. ਮਿ. ਏ ਸਫਾ ੧੦੪,। ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਜੈਚੰਦਰ ਦਾ ਈ. ਸ. ੮੦੪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ੧੨੦੪ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

੨. ਫੋ. ਏ, ਚੰ; ਸਟੇ. ਪਲੇਟ ੧੫।

੩. ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੮ ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੀ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ‘ਕਿਖਤੇ ਦਾ ‘ਤੇ’ ਉਸੇ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ‘ਸ਼ਕ੍ਰੁਸੈਨ੍ਯੰ’ ਦਾ ‘ਸੈ’ ਅਤੇ ਉਸੇ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਵਿਚ ‘ਬੋ’ (ਘੋ) ਅਤੇ ‘ਐ’ (ਐ)।

੪. ਇਹ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਨਾਗਰੀ ਵਿਚ ਖੜੀ ਮਾਤਰਾ (ਪੁਛ ਮਾਤਰਾ) ਬਣਕੇ ‘ਏ, ਏ, ਓ’ (ਏ; ਐ, ਓ) ਅਤੇ ‘ਐ’ (ਐ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵੀ ਕਦੀ ਕਦੀ ਲਗਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾ, ਮੈਥਿਲ ਅਤੇ ਉੜੀਆ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਹੋਠਾਂ ਗੰਢਵਾਲੀ ਟੇਡੀ ਰੇਖਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ; ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੮ ਅਤੇ ੭੯ ਵਿਚ ਉਕਤ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਮਾਲਵਾਂ ਵਿਚ (ਕੋ, ਕੈ ਕੋ) ਅਤੇ (ਕੋ)।

ਵਿਚ ਇਸ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਇਲਾਵਾ 'ਏ' ਦੇ ਉਪਰ ਵੀ ਨਾਗਰੀ ਦੇ 'ਏ' ਜਿਹੀ ਮਾਤਰਾ ਹੋਰ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੭) 'ਵ' (ਦ) ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਚ ਗੰਢ ਲਾਈ ਹੈ 'ਯ' (ਸ਼) ਅਤੇ 'ਸ' (ਸ) ਵਿਚ ਇੱਠਾਂ ਹੀ ਭੇਦ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਸਿਰ ਪੂਰੇ ਅੱਖਰ ਤੇ ਹੈ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। 'ਤ' (ਤ੍ਰ) ਅਤੇ 'ਸ' (ਮ) ਵਿਚ ਮੂਲ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਰਹੇ 'ਓ' (ਓ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਈ ਥਾਂ ੭ ਵੀ ਹੈ

(ਵੇਖੋ 'ਯੋ' (ਯੋ) 'ਔ' (ਔ) ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਕਈ ਥਾਂ ਉਕਤ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਰ ਜੋੜ ਕੇ ਬਣਾਈ ਹੈ (ਵੇਖੋ 'ਸੈ' (ਸੈ) ਅਤੇ ਰੇਫ ਲਾਈਨ ਤੋਂ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੀਧ ਵਿਚ ਲਾਇਆ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੮ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ਕਿਞਕਿਞਿਕਾਖੀਸ਼ਕੁਲੇ ਪ੍ਰਸਤਾ ਸੋਮਪ੍ਰਮਾ ਨਾਮ ਬਭ੍ਰੂਵ ਤਸ੍ਯ ।
 ਦੇਵੀ ਜਗਦ੍ਰੂਪਾਭ੍ਰੂਤਿੰਸ੍ਰਿਲੋਚਨਸ੍ਯੇਵ ਗਿਰੀਸ਼ਪੁਤ੍ਰੀ ॥ ਅਪ੍ਰਵ-
 ਮਿਨ੍ਦੁਮ੍ਪ੍ਰਵਿਧਾਯ ਵੇਖਾਸ੍ਸਦਾ ਸ੍ਫੁਰ੍ਕਾਨ੍ਤਿਕਲਙ੍ਕਮੁਕ੍ਤ ਸੰਪੂਰ੍ਣਵਿਮ੍ਬੰ(ਬਿਮ੍ਬੰ)
 ਵਦਨੰ ਯਦੀਯਮਭ੍ਰੂਤ੍ਰਾਙ੍ਕਣਕਿਤਾਙ੍ਕਯਠਿ: ॥ ਨਾਨਾਵਿਖਾਲਙ੍ਕ੍ਰੁਕ੍ਰੁਤਿਸੰਨਿ-
 ਵੇਸ਼ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਰਮ੍ਯਾ ਗ੍ਰੁਣਾਲਿਨੀ ਯਾ । ਮਨੋਹਰ੍ਕ੍ਵੰ ਸੁਤਰਾਮਵਾਪ ਸ-
 ਚੇਤਸਾਂ ਸ੍ਰਕਵਿਮਾਰ੍ਤੀਵ ॥ ਸ੍ਰਙ੍ਗਾਰਸਿੰਘੋ X ਕਿਮਿਯੰਨੁ ਵੇਲਾ ਕਿੰ ਵਾ
 ਮਨੋਮ੍ਠਰੁਮਙ੍ਗਰੀ ਸ੍ਯਾਤ੍ ਵਸੰਤਰਾਜਸ੍ਯ ਨੁ ਰਾਜ੍ਯਲਸ਼ਮੀਸ੍ਰੈਲੋਕ੍ਯਸੌੰਦਰ੍ਯ-

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੯ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਰਾਜਾ ਵਿਦਗਯ ਦੇ ਸੁੰਗਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ^੧ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ 'ਡ' (ਡ) ਵਿਲਖਣ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ 'ਧ' ਅਤੇ 'ਸ' ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, 'ਵ' (ਵ) ਅਤੇ 'ਬ' (ਬ) ਵਿਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, 'ਏ' (ਏ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਾਈ ਗਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਹੈ (ਵੇਖੋ 'ਯੋ' (ਯੋ)) ਅਤੇ 'ਯੰ' 'ਯੰ' 'ਸ੍ਯਾ' 'ਸ੍ਥਿ' ਵਿਚ 'ਯ' ਦਾ ਰੂਪ ਵਿਕਰਿਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੯ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ਯੰ ਸ੍ਵਸ੍ਤਿ ॥੨ ਯੰਚਣ (ਯ) ਕਾਵਾਸਕਾਤਪਰਮਸਟ੍ਰਾਰਕਮਹਾਰਾਜਾਧਿਰਾਜ-
 ਪਰਮੇਸ਼੍ਵਰਸ੍ਰੀਸਦ੍ਯੁਗਾਕਰਵਰ੍ਮਦੇਵਪਾਦਾਨੁਧ੍ਯਾਤ [:] ਪਰਮਬ੍ਰ (ਬ੍ਰ) ਹ੍ਯਯੋ ਨਿਖਿ-
 ਲਮਚ੍ਛਾਸਨਾਮਿਪ੍ਰਵ੍ਰੁਤਅਨੁਵ੍ਰੁਤਦੇਵਤਾਅਨੁਵ੍ਰੁਤਸਮਧਿਗਤਸਾਸ੍ਰਕੁਸ਼ਲ-
 ਤਯਾ ਸਮਾਰਾਧਿਤਵਿਫ੍ਰਜ੍ਯਨਹ੍ਰਦਯੋ ਨਯਾਨੁਗਤਪੌਰੁਸ਼ਪ੍ਰਯੋਗਾ-
 ਵਾਪ੍ਤ੍ਰਿਵਰ੍ਗਸਿਫ੍ਰਿ: ਸਮ੍ਯਗ੍ਰਿੰਤਾਮਿਕਾਮਿਕਗੁਣਸਹਿਤਤਯਾ ਫ-
 ਲਿਤ ਙ੍ਕ ਮਾਰ੍ਗੰਤਰੁ ਸਰ੍ਵਸ੍ਰਵਾ (ਤ੍ਰਵਾ) ਸ੍ਰਯਨੀ (ਯੀ) ਯੋ ਸੋ਷ਨਾਮ੍ਯਾਯ੩-
 ਯਾਦਿਤ੍ਯਵਙ੍ਗੋ (ਵੰਗੋ) ਙ੍ਕ ਵ [:] ਪਰਮਸਾਹੇਸ਼੍ਵਰੋ (ਰ:) ਸ੍ਰੀਮੋਗਸ੍ਰੀਦੇਵ੍ਯਾ (ਕ੍ਯਾਂ) ਸਮੁਤ੍ਪੰਨ[:]

੧. ਫੋ, ਏ, ਚੰ ਸਟੇ, ਪਲੇਟ ੧੭ ਤੋਂ

੨. ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਲਕੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ੭ ਵਰਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਅਤੇ ਤੀਸਰੀ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਖੇਲੋੜੀ ਹੈ।

੩. ਮੁੱਢ ਪਾਠ 'ਸੋ਷ਣਾਨ੍ਵਯ: ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਫ, ਣ, ਤ, ਥ, ਦ, ਖ, ਨ, ਪ, ਫ, ਕ, ਸ, ਯ, ਰ, ਞ, ਷, ਸ, ਅਤੇ ਹ (ਨਾਗਰੀ ਵਰਣ)
ਵਰਤਮਾਨ ਕਸਮੀਰੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ (ਉਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੦ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਵਰਤਮਾਨ ਸ਼ਾਰਦਾ
ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵੇਖੋ)

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੧ ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ओं स्वस्ति ॥ रामरामरामपराक्रमपराक्रमणदक्षदक्षजा-
कांतनितांतचरणशरणकृतांतः करणरणबिशारदशारदहि-
मकरानुकारियशःपूरपूरितदिगंतरपरमभट्टारकमहाराजाधिरा-
जश्रीबहादरसिंहदेवपादाः ॥ ॥ महाश्रीयुवराजप्रतापसिं-
हः महामंत्रिनरनारायणसिंहः ॥ श्रीचंपकपुरस्थमहापं-

੧੦—ਬੰਗਲਾ ਲਿਪੀ

ਈ, ਸੀ. ਦੀ ੧੧ ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਤੋਂ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੨ ਤੋਂ ੩੫)

ਬੰਗਲਾ ਲਿਪੀ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੇ ਪੂਰਵੀ ਭਾਗ ਅਰਥਾਤ ਮਗਧ ਵਲ ਦੀ ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ
ਹੈ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ, ਬੰਗਾਲ, ਮਿਥਿਲਾ, ਨੈਪਾਲ, ਆਸਾਮ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਕਈ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਦਾਨਪੱਤਰ
ਸਿਕੇ ਜਾਂ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨਾਰਾਇਣਪਾਲ ਦੇ ਸਗੋਂ ਅਰਥਾਤ ਈ
ਸ. ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਤਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰਿਹਾ । ਉਕਤ ਰਾਜਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ
ਕੇਵਲ ‘ਏ’^੧ (ਏ), ‘ਕ’ (ਖ)^੨ ਆਦਿ ਕੁਝ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਬੰਗਲਾ ਵਲ ਝੁਕਾਅ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਈ. ਸ.
ਦੀ ੧੧ ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਾਲਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਵਿਜੇਪਾਲ ਦੇ ਦੇਵਪਾਂਗ ਦੇ ਲੇਖ^੩ ਵਿਚ ‘ਏ ਖ, ਕ, ਤ, ਸ,
ਰ, ਕ, ਐਰ ਸ’ (ਏ, ਖ, ਵ, ਤ, ਮ, ਰ, ਲ, ਅਤੇ ਸ) ਵਿਚ ਨਾਗਰੀ ਤੋਂ ਬੌਹੜੀ ਜਿਹੀ ਭਿਨੱਖਤਾ ਹੈ
ਅਤੇ ਕਾਮਰੂਪ ਦੇ ਵੈਦਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ^੪ ਆਸਾਮ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਵੱਲਭੇਂਦਰ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ^੫ ਅਤੇ ਹਸਤਕੋਲ
ਦੇ ਲੇਖ^੬ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਨਾਗਰੀ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੪--੨੭) ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ
‘ਕ, ਙ, ਙ, ਏ, ਏ, ਕ, ਙ, ਤ, ਥ, ਪ, ਫ, ਰ, ਞ, ਐਰ ਷’ (ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ) ।
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੇਖਣਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਬੰਗਲਾ ਲਿਪੀ ਬਣੀ ।

੫ ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਕੁਲੂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਬਹਾਦੁਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ।

੧. ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੨ ।

੨. ਮੇਮਾਯਰਸ ਐਂਡ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਈਟੀ ਐਂਡ ਬੰਗਾਲ ਜਿਲਦ ੫, ਪਲੇਟ ੨੪ ਦੀ ਅੰਤਮ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ
‘ਕੈਸ਼ਾਰਕਥਾਂ’ ਦਾ ‘ਕ’ ।

੩. ਏ. ਇ. ਜਿਲਦ ੧ ਸਫ਼ਾ ੩੦੮ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ ।

੪. ਏ. ਇੰ. ਜਿਲਦ ੨, ਸਫ਼ਾ ੩੫੨ ਅਤੇ ੩੫੩ ਦੇ ਵਿਚਲੀਆਂ ੪ ਪਲੇਟਾਂ ।

੫. ਏ. ਇੰ. ਜਿਲਦ ੨ ਸਫ਼ਾ ੧੮੪ ਅਤੇ ੧੮੫ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪਲੇਟਾਂ ।

੬. ਜ. ਬੰਗਾ; ਏ. ਸੋ ਈ. ਸ. ੧੯੦੮ ਸਫ਼ਾ ੪੬੨ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੨ ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨਾਰਾਇਣਪਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਾਲ ਦੇ ਸਤੰਭ ਦੇ ਲੇਖ^੧ ਅਤੇ ਵਿਜੈਸੇਨ ਦੇ ਦੇਵਪਾਰਾ ਦੇ ਲੇਖ^੨ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਦਾਲ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਮੁੱਖ ਅੱਖਰ ਹੀ ਲਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ 'ਅ' (ਅ) ਅਤੇ 'ਆ' (ਆ) ਦੀ ਅਰੰਭ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਨਾ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਨਾਗਰੀ ਦੇ 'ਕ' ਜਿਹੇ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾਨਪੱਤਰ ਉਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਦੇਵਪਾਰਾ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਅਵਗ੍ਰਹ (S) ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਦੀ 'ੜ' (ੜ) ਜਿਹੀ ਹੈ। ਵਿਸਰਗ ਦੇ ਉਪਰ ਵੀ ਸਿਰ ਦੀ ਸਾਡੀ ਲਕੀਰ ਲਾਈ ਹੈ। 'ਧ' (ਧ) ਅਤੇ 'ਯ' (ਯ) ਅਤੇ 'ਕ' (ਵ) ਅਤੇ 'ਕ' (ਬ) ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੨ ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ^੩ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

तस्मिन् सेनान्त्रवाये प्रतिसुभटशतोत्सदनत्र (ब्र) ह्यवादी
 म ब्र (ब्र) ह्यक्षत्रियाणामजनि कुलशिरोदास सामन्तसे-
 नः । उद्गीयन्ते यदीयाः स्वलदुदधिजलोल्लोलशी-
 तेष सेतोः कच्छान्तेष्वप्सरोभिर्द्वाशरथतनयस्पृष्ट्या-
 युद्धगाथाः ॥ यस्मिन् स रचत्वरे पटूरटतूयोप-

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੩ ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਾਜਾ ਲਖਸ਼ਮਣਸੇਨ ਦੇ ਤਰੰਪਡਿਘੀ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ^੪ ਤੋਂ ਅਤੇ ਕਾਮਰੂਪ ਵੈਦਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ^੫ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ੜ' ਅਤੇ 'ੜ' ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ। ਵੈਦਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦਾ 'ਏ' (ਐ), 'ਏ' (ਏ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ 'ਏ' (ਏ) ਵਿਚ ਕੁਝ ਰੀਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਅਨੁਸਾਰ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਦੇ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅੱਗੇ ਰਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਹਲੰਤ ਜਿਹੀ ਟੇਡੀ ਲਕੀਰ ਹੋਰ ਲਾਈ ਹੈ, 'ਯ' (ਊ) ਅਤੇ 'ਯ' (ਰਿ) ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। 'ਕ' (ਵ) ਅਤੇ 'ਕ' (ਬ) ਵਿਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਰ ਸਿੱਧੀ ਲਕੀਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ^੬ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਗੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉੜੀਆ ਲਿਪੀ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੩ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ^੬ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ओं ओं नमो भगवते वासुदेवाय ॥ स्वस्ति ॥ अम्भ (म्ब)र-
 मानस्तम्भः कुम्भः संसारकी (की) जरक्षायाः । हरिदन्तरसि-

੧. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੨, ਪੰ. ੧੬੧ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀ ਪਲੇਟ।
੨. ਏ. ਇੰ. ਜਿਲਦ ੧, ਪੰ. ੩੦੮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ।
੩. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੇਵਪਾਰਾ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚੋਂ ਹਨ।
੪. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ, ੧੨ ਪੰ. ੮ ਅਤੇ ੯ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ :
੫. ਏ. ਇ; ਜਿਲਦ ੨, ਪੰ. ੩੫੦ ਅਤੇ ੩੫੩ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪਲੇਟਾਂ।
੬. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵੈਦਦੇਵ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ ਹਨ।

ਸੂਚਿੰ: ਕ੍ਰੀਡਾਧੋਤ੍ਰੀ ਹ੍ਰਿਜ੍ਯ (ਜ੍ਯ) ਯਤਿ ॥ ਏਤਸ੍ਯਾ ਦਕ੍ਸ਼ਿਣਾਦ੍ਰੁਸ਼ੋ
ਕੰਸ਼ੋ ਸਿਹਿਰਸ੍ਯ ਜਾਤਬਾਨ (ਨ੍) ਪ੍ਰਕ (ਕ੍) ॥ ਵਿਗ੍ਰਹਪਾਲੋ ਨ੍ਰਪ-
ਤਿ: ਸਕ੍ਵਾ (ਕ੍ਵਾ) ਕਾਰਫ਼ਿ (ਫ਼ਿ) ਸੰਸਿਫ਼: ॥ ਯਸ੍ਯ ਕ੍ਸ਼ਕ੍ਰਮੇਯਾਮ੍ਰੁਸ੍ਚਿ-

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੪ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਆਸਾਮ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਵੱਲਭੇਂਦਰ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ^੧ ਅਤੇ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ
ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੱਲਭੇਂਦਰ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂ ‘ਨ’ (ਨ) ਅਤੇ ‘ਲ’ (ਲ) ਵਿਚ ਅਤੇ
‘ਯ’ (ਯ) ਅਤੇ ‘ਯ’ (ਯ) ਵਿਚ, ਸਪਸ਼ਟ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਕ’ (ਕ) ਅਤੇ ‘ਕ’ (ਕ) ਵਿਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ
ਹੈ। ਵਿਸਰਗ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਚਲਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਲਿਖ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੪ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ^੨ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ਅੰ ਅੰ ਨਮੋ ਮਗਵਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵਾਯ ॥ ਯਙ੍ਗਡਮਙਲ-
ਟੀਪ੍ਰਕਟਾਲਿਮਾਲਾ ਕ੍ਰਿਯਾਕ੍ਰਿਯਾ ਕ੍ਰਿਯਾ ਕ੍ਰਿਯਾ ਕ੍ਰਿਯਾ
ਲਸ੍ਯ । ਲਸ੍ਵੋ (ਸ੍ਵੋ) ਦਰ: ਸ ਜਗਤਾਂ ਯਸ਼ਸਾਂ ਪ੍ਰਸਾਰਮਾਨ-
ਨ੍ਦਰਾਂ ਦ੍ਰੁਮਯਿਨਾ ਸਹ ਯਾਕ੍ਰਿਨ੍ਦੁ: ॥ ਪਾਤਾਲਪਲਕ-
ਤਲਾਫ਼ਿਕ੍ਰਮੁਤ੍ਪਿਯਾਯੋਕ੍ਰਿਯਾਯੋ: ਪੁਨਾਤੁ ਕ੍ਰੁਤਬ੍ਰਿਟਨੋਸ੍ਤਨੁ-

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੫ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਹਸਤਾਕੋਲ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਬੋਧੀ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ^੩ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਰਾਜਾ
ਪੁਰੁਸ਼ੋਤਮਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ^੪ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਸਤਾਕੋਲ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਵਰਣ ਤੇ ਅਨੁਸਾਰ
ਲਾ ਕੇ ਪੂਰੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਬੀਜ ਬਣਾਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੱਢ ਕੇ ਇਥੇ ਅੱਖਰ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।
ਪੁਰੁਸ਼ੋਤਮਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇ ਸਿਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ
ਵੈਦਦੇਵ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਉੜੀਆ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ
ਸਿਰ ਪੁਰੁਸ਼ੋਤਮਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘੁੰਡੀ ਵਾਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅੰਤਮ ਭਾਗ
ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੇਠਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਸਿਰੇ ਉਕਤ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਹਨ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੫ ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ^੬ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ਸ੍ਰੀ ਜਯ ਦੁਰ੍ਯਯੈਨਸ: । ਕੀਰ ਸ੍ਰੀਗਯਪਤਿ
ਗਤਭੇੜਵਰ ਨਕਕੋਟਿਕਨਾਟਿਕਲਕਗੈੜਵਰ
ਸ੍ਰੀਪੁਰੁਥੋਤਮਦੇਵ ਸਹਾਰਾਜਾਙ੍ਗਰ । ਪੋਤੇ-
ਸ੍ਰੁਰਮਟਙ੍ਗੁ ਦਾਨ ਸ਼ਾਸਨ ਪਟਾ । ਏ ਪ
ਸ੍ਰਙ੍ਗੁ ਸੇਥ ਦਿ ੧੦ ਅੰ ਸੋਸਕਾਰ ਗ੍ਰਹਾ-

੧. ਏ. ਇੰ; ਜ਼ਿਲਦ ੫, ਪੰ. ੧੮੨ ਅਤੇ ੧੮੫ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ੪ ਪਲੇਟਾਂ ਵਿਚੋਂ।
੨. ਬੂ; ਇੰ; ਪੇ; ਪਲੇਟ ੬, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ੧੦—੧੧ ਤੋਂ।
੩. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵੱਲਭੇਂਦਰ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚੋਂ ਹਨ।
੪. ਜ. ਬੰਗਾ. ਏ. ਸੋ; ਈ. ਸ. ੧੯੦੮, ਪੰ. ੪੬੨ ਵਿਚੋਂ।
੫. ਇੰ. ਏ; ਜ਼ਿਲਦ ੧ ਸਫਾ ੩੫੪ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਵਿਚੋਂ।
੬. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਪੁਰੁਸ਼ੋਤਮਦੇਵ ਦੇ ੩ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚੋਂ ਹਨ।

੧੧—ਪੱਛਮੀ ਲਿਪੀ

ਈ. ਸ. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਤੋਂ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੬ ਤੋਂ ੪੦)

ਪੱਛਮੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਗੁਜਰਾਤ, ਕਾਠੀਆਵਾੜ, ਨਾਸਿਕ, ਖਾਨਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਤਾਰਾਂ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਅਤੇ ਕੋਂਕਣ ਆਦਿ ਵਿਚ ਈ. ਸ. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਤੋਂ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਰਿਹਾ (ਵੇਖੋ, ਉਪਰ ਸਫਾ ੫੩)। ਈ. ਸ. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕੋਲ ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਕੁਝ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਸਫਾ ੭੩ ਟਿੱਪਣੀ ੨, ੩, ੪)। ਇਹ ਲਿਪੀ ਗਪਤਾਂ^੧, ਵਲਭੀ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ^੨, ਭਡੌਂਚ ਦੇ ਗੁਰਜਰਵੰਸੀਆਂ^੩, ਬਾਦਾਮੀ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਚਾਲੁਕਿਆਂ^੪, ਤ੍ਰੈਕੂਟਕਾਂ^੫, ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟਾਂ^੬, ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਕਲਚੂਰੀਆਂ^੭, ਆਦਿ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਇਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਜਾਂ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਗਵਾਂਢੀ ਲਿਪੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਸ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ।

ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ “ਬ, ਧ, ਫ, ਥ ਐਂਡ ਸ” (ਘ, ਪ, ਫ, ਸ਼ ਅਤੇ ਸ) ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਰ ਤੋਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੬—੫੮); ‘ਕ’ (ਲ) ਦੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਪਰ ਵਲੋਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਮੁੜ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਝੁਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੬—੪੮, ੫੨—੫੭) ਅਤੇ “ਅ, ਆ, ਈ, ਕ, ਞ, ਐਂਡ ਰ” (ਅ, ਆ, ਈ, ਕ, ਵ ਅਤੇ ਰ) ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਅਤੇ ਅਕਸਰ “ਤ, ਠ, ਐਂਡ ਠ” (ਉ, ਊ ਅਤੇ ਰਿ) ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਖੱਬੇ ਵਲ ਮੁੜ ਕੇ ਘੁੰਡੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਪਰ ਵਲ ਵਧੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੬—੪੮, ੫੨—੫੮)। ਇਹੋ ਉਪਰ ਵਲ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਅੰਸ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਉਪਰ ਵੱਧ ਕੇ ਸਿਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲੱਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੇਲਗੁ-ਕੰਨੜੀ ਅਤੇ ਗੰਥ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ “ਅ, ਆ, ਈ, ਕ, ਞ ਐਂਡ ਰ” (ਅ, ਆ, ਈ, ਕ, ਵ ਅਤੇ ਰ) ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਮੂਲ

੧. ਪਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੫, ੧੪, ੧੮.

੨. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੩ ਸਫਾ ੩੨੦-੨ ਜਿਲਦ ੮ ਸਫਾ ੧੯੦-੯੯ ਜਿਲਦ ੧੧; ਸਫਾ ੮੧-੪ : ੧੦੬ ੧੭, ੧੭੮-੮੦। ਆ. ਗੁ. ਇੰ. ਈ. ਸ. ੧੯੦੨-੩ ਸਫਾ ੨੩੫-੮, ਫਲੀ. ਗੁ. ਇੰ. ਏ; ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੩੮-੩੯। ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੭ ਸਫਾ ੬੬-੮੬ ਜਿਲਦ ੮ ਸਫਾ ੩੦੧-੩ ਜਿਲਦ ੯ ਸਫਾ ੨੩੮-੯ ਆਦਿ।

੩. ਏ. ਇੰ. ਜਿਲਦ ੨ ਸਫਾ ੨੦-੨੧। ਜਿਲਦ ੫੩੯-੪੧। ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੫, ਸਫਾ ੧੧੩-੪; ਜਿਲਦ ੧੩. ਸਫਾ ੭੭-੯ ਆਦਿ।

੪. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੩ ਸਫਾ ੫੧-੨। ਏ; ਇੰ; ਜਿਲਦ ੭ ਸਫਾ ੧੬੩-੪ ਜਿਲਦ ੮ ਸਫਾ ੪੫-੬। ਜਿਲਦ ੯ ਸਫਾ ੧੨੪। ਜਿਲਦ ੧੯ ਸਫਾ ੩੦੬-੧੦। ਜ. ਬੰਬ. ਏ. ਸੋ; ਜਿਲਦ ੧੬ ਸਫਾ ੧-੩ ਆਦਿ।

੫. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੧੦ ਸਫਾ ੫੩ ਜਿਲਦ ੧੧ ਸਫਾ ੨੨੦-੧। ਜ. ਬੰਬ. ਏ. ਸੋ. ਜਿਲਦ ੧੬ ਸਫਾ ੩੪੭। ਕੇਵ ਟੈਂਪਲਜ਼ ਐਂਡ ਵੈਸਟਰਣ ਇੰਡੀਆ ਸਫਾ ੫੮ ਆਦਿ।

੬. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੩, ਸਫਾ ੫੪-੭। ਜਿਲਦ ੮ ਸਫਾ ੧੬੫-੬। ਏ. ਇੰ. ਜਿਲਦ ੮ ਸਫਾ ੧੬੫-੬। ਇੰ. ਏ. ਜਿਲਦ ੧੨ ਸਫਾ ੧੫੮-੬੨; ਜ. ਬੰਬ. ਏ. ਸੋ; ਜਿਲਦ ੧੬ ਸਫਾ ੧੦੬-੧੧੦ ਆਦਿ। ਆਦਿ।

੭. ਏ. ਇੰ. ਜਿਲਦ ੯ ਸਫਾ ੨੯੭-੯। ਜਿਲਦ ੧੦ ਸਫਾ ੭੪-੭੫ ਆਦਿ।

੮. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੧੧, ਪੰ. ੧੭—੮।

ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋ ਗਈਆਂ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੱਖਣ ਦੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਖੜੀਆਂ ਅਤੇ ਆਡੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਟੇਡਾ ਜਾਂ ਖਮਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਗੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਪਰ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ~ . ਹੇਠਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਦੀ ~ ਅਤੇ ਸਿੱਧੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ } ਅਜਿਹੀ ਬਣਨ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਲਕੀਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ, ਮੱਧ ਜਾਂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂ ਗੰਢਾਂ ਬਣਨ ਲੱਗੀਆਂ । ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਇਕ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਚਲਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਦੱਖਣ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅੱਖਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਬਣ ਗਏ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੬ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਮੰਦਸੋਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਨਰਵਰਮਨ^੧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਾਲਵ (ਵਿਕਰਮ) ਸਵੰਤ ੪੬੧ (ਈ. ਸ. ੪੦੪) ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਹੀ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਕੁਮਾਰਗੁਪਤ^੨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਾਲਵ (ਵਿਕਰਮ) ਸਵੰਤ ੫੨੯ (ਈ.ਸ. ੪੭੨) ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਨਰਵਰਮਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ 'ਯ' (ਯ) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਨਵੀਨ (ਨਾਗਰੀ ਜਿਹਾ) ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ 'ਯ' (ਯ) ਦਾ ਦੂਜਾ (ਨਾਗਰੀ ਜਿਹਾ) ਰੂਪ ਕੇਵਲ ਸੰਯੁਕਤ ਅੱਖਰ ਵਿਚ ਜਿਥੇ 'ਯ' (ਯ) ਦੂਸਰਾ ਅੱਖਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਲੇਖ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਕੇਵਲ 'ਯ' (ਯ) ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । 'ਰੂ' (ਰੂ) ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ 'ਰ' (ਉ) ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਸਹਿਤ 'ਰ' (ਰ) ਨੂੰ ਚਲਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ । ਸ਼ੁਧ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਹੈ । 'ੳ' (ੳ) ਵਿਚ ਦੋ ਬਿੰਦੀਆਂ ਦੇ ਉਪਰ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਟੇਡਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੬ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

सिद्धम् सहस्रशिरसे तस्मै पुत्रषायासितात्मने च-
 तुस्समुद्रपय्यङ्गतोयनिद्रालवे नमः श्रीम्मालिकगण्णाम्नाते
 प्रशस्ते कृतसंज्ञिते एकषष्टयधिके प्राप्ते समाशतचतुष्ट-
 य(ये) प्राक्क (ट्का) काले शुभ प्राप्ते मनस्तुष्टिकरे नृणाम् मघ (हे)
 प्रवृत्ते शक्रस्य कृष्णस्यानुमते तदा निष्पन्नब्रीहियवसा

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੭ਵਾਂ

ਇਹ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਲਭੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਧਰੁਵਸੇਨ^੪ ਦੇ ਗੁਪਤ ਸ.੨ ੧੦ ਦੇ (ਈ. ਸ. ੫੩੯) ਦੇ ਅਤੇ

੧. ਮੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮਿੱਤਰ ਦੇਵਦੱਤ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭੰਡਾਰਕਰ ਦੀ ਭੇਜੀ ਹੋਈ ਉਕਤ ਛਾਪ ਤੋਂ ।
੨. ਫਲੀ; ਹੁ-ਇੰ; ਪਲੇਟ ੧੧ ਤੋਂ ।
੩. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਨਰਵਰਮਨ ਦੇ ਮੰਦਸੋਰ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ।
੪. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੧੧ ਸਫਾ ੧੧੦ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ ਤੋਂ ।

ਧਰਸੇਨ^੧ (ਦੂਸਰੇ) ਦੇ ਗੁਪਤ ਸ. ੫੫੨ (ਈ. ਸ. ੬੭੧) ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਧਰਸੇਨ (ਦੂਸਰੇ) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸਰਗ ਦੀਆਂ ਬਿੰਦੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਆਡੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ (ਵੇਖੋ 'ਯ' ਅਤੇ 'ਵ') ਅਤੇ ਹਲੰਤ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ (ਵੇਖੋ 'ਪਤ' 'ਸਤ੍' ਅਤੇ 'ਸੇਤ੍')

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੭ ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

स्वस्ति कलमि (भी)तः प्रसभप्रणतामित्राणां सैत्रकाणामनु-
लकलसपत्नमण्डलाभोगसंसक्तसंप्रहारशतलब्धप्रतापः
प्रतापः३ प्रतापोपनतदानमानाज्जबोपाज्जितानुरागोनुक्तसौ-
लभृतमित्रश्रेणीबलावाप्तराज्यश्रिः(श्रीः) परमम (सा) हेस्वरः श्रि(श्री)सेना-
पतिभटाक्कस्तस्य सुतस्त त्पादरजोरुणावनतपवित्रि (त्री)कृतशिराः

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੮ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪਾਲੀਤਾਨਾ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਗਾਰੁਲਕ ਸਿੰਘਾਦਿਤਯ ਦੇ ਗੁਪਤ ਸ. ੨੫੫ (ਈ. ਸ. ੫੭੪) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ^੪ ਅਤੇ ਵਲਭੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੀਲਾਦਿਤਯ (ਪੰਜਵੇਂ) ਦੇ ਗੁਪਤ ਸ. ੪੦੩ (ਈ. ਸ. ੭੨੨) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ^੫ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਸ਼ੀਲਾਦਿਤਯ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ 'ਝ' (ਝ) ਦੇ ਚਾਰ ਟੁਕੜੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਲਕੀਰਾਂ ਤਾਂ ਦੋ ਬਿੰਦੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਪਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਿਰਛੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ, ਸਿੱਧੀ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਖਮਦਾਰ ਰੂਪ ਦੇ ਹੀ ਹਿੱਸੇ ਹਨ, ਜੋ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ । 'ਏ' (ਏ) ਦਾ ਰੂਪ ਵਿਲੱਖਣ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੭ਵੇਂ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਹੋਏ 'ਏ' (ਏ) ਦਾ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਗੜਿਆ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ । 'ਏ' (ਐ) ਵਿਚ ਉਪਰ ਦੀ ਖਮਦਾਰ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਖਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਭਾਗ 'ਏ' (ਏ) ਦੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਜੁੜਨਵਾਲੀ ਰੇਖਾ ਦਾ ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਭਾਗ 'ਏ' (ਏ) ਦਾ ਹੈ । 'ਲ' (ਲ) ਵਿਚ ਉਪਰ ਦਾ ਅੱਧਾ ਲਾ 'ਲ' (ਲ) (ਦੂਸਰੇ) ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਦਾ ਅੱਧਾ ਭਾਗ 'ਲ' (ਲ) (ਤੀਸਰੇ) ਦਾ ਕੁਝ ਵਿਗੜਿਆ ਰੂਪ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ 'ਲ' (ਲ) ਮਿਲਕੇ ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਿਆ ਹੈ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੮ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ओं स्वस्ति फङ्कप्रसवणात्प्रकृष्टकम्मरिम्भोद्भ्रतायुदया-
मिभुताशेषद्विषामनेकसमरशतसंपातात्यंतविजयिना(नां)
प्रभूतयशकीर्त्यलङ्कारालङ्कतान्वयभुवां गारुलकानां
वंड्शा(वंश।) नुक्रामेणाविभूतो दीनानाथाश्रितात्तार्थिबान्धवजनो-
पंजीव्वमानविभवविस्तरः तरूरिवाक्षीणाफलच्छायतयैका-

੧. ਏ, ਏ; ਜਿਲਦ ੮ ਪੰ. ੩੦੨ ਅਤੇ ੩੦੩ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ ।
੨. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਧਰਸੇਨ (ਦੂਸਰੇ) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ।
੩. ਪ੍ਰਤਾਪ (ਪ੍ਰਤਾਪः) ਸ਼ਬਦ ਇਥੇ ਫੁਲੂ ਹੈ ।
੪. ਏ, ਏ; ਜਿਲਦ ੧੧, ਪੰ. ੧੮ ਅਤੇ ੧੯ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ ।
੫. ਜ. ਬੰਬ. ਏ. ਸੋ, ਜਿਲਦ ੧੧, ਪੰ. ੩੬੩ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ (A, B ਤੋਂ)
੬. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਗਾਰੁਲਕ ਸਿੰਘਾਦਿਤਯ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੯ਵਾਂ

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਤ੍ਰੈਕੂਟਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਧਰਸੇਨ^੧ ਦੇ ਕਲਚੁਰੀ ਸਵੰਤ ੨੦੭ (ਈ. ਸ. ੪੫੬) ਦੇ, ਗੁਰਜਰ-ਵੰਸੀ, ਰਣਗ੍ਰਹਿ^੨ ਦੇ ਕਲਚੁਰੀ ਸ. ੩੬੧ (ਈ. ਸ. ੬੪੦) ਦੇ ਅਤੇ ਦੱਦੜ (ਦੂਸਰੇ) ਦੇ ਕਲਚੁਰੀ ਸ. ੩੬੨ (ਈ. ਸ. ੬੪੧) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਣਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦਾ 'ਏ' (ਏ) ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੮ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਵਲਭੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੀਲਾਦਿਤਯਾ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦੇ 'ਏ' (ਏ) ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੯ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ^੪ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

इत्युक्तञ्च भगवता वेदव्यासेन व्यासेन षष्ठिवरिष (वर्ष)-
सहस्राणि स्वर्गो मोदति भूमिदा(दः) आच्छेत्ता चानुमन्ता
च तान्येव नरके वसे [त्] विन्ध्याटवीष्वतोयासु शृष्ककोटरवा-
सिन[:] क्रि(कृ) षणाहयो हि जायन्ते भूमिदानापहारका [:]

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੪੦ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਨਵਸਾਰੀ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਚਾਲੁਕ੍ਯ ਯੁਵਰਾਜ ਸ਼੍ਰੀਆਸ੍ਰਯ (ਸ਼ੀਲਾਦਿਤ੍ਯ) ਦੇ ਕਲ-ਚੁਰੀ ਸ. ੪੨੧ (ਈ. ਸ. ੬੭੦) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ^੫ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟ (ਰਾਠੌਰ) ਰਾਜਾ ਕਰਕਰਾਜ (ਸੁਵਰਣ ਵਰਸ਼) ਦੇ ਸਕ ਸ. ੭੩੪ (ਈ. ਸ. ੮੧੨) ਦੇ ਦਾਨਪਤਰ^੬ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਰਕਰਾਜ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦੇ 'ਫ' (ਫ) ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਨਾਗਰੀ ਦੇ 'ਵ' (ਦ) ਜਿਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ, ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ, ਗੰਢ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਨਿਕਲਿਆਂ ਹੋਇਆ ਅੰਸ 'ਫ' (ਢ) ਦੇ ਉਕਤ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਦਸਣ ਲਈ ਹੀ ਹੋਵੇ। 'ਫ' (ਫ) ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਜਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੭ ਅਤੇ ੩੮ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੪੦ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ^੭ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ओं स वोव्याद्धेधसा येन (धाम) यज्ञाभिकमलङ्कृतं । हरश्च
यस्य कान्तेन्दुकलया स(क) मलङ्कृतं ॥ स्वस्ति स्वकीया-
न्वयवङ्श(वंश) कर्त्तुं श्रीराष्ट्रकूटामलवङ्श (वंश) जन्मा । प्रदानशर
समरैकवीरो गोविन्दराजः क्षि।तपो बभूव ॥ यस्या-
मात्रजयिनः प्रियसाहसस्य क्षमापालवेशफलभेव

੧. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੧੦ ਪੰ. ੫੩ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਤੋਂ ।
੨. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੨ ਪੰ. ੨੧ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਤੋਂ ।
੩. ਏ, ਜਿਲਦ ੫ ਪੰ. ੪੦ ਅਤੇ ੪੧ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ ।
੪. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਰਣਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ।
੫. ਜ. ਬੰਬ. ਏ. ਸੋ; ਜਿਲਦ ੧੬ ਪੰ. ੨ ਅਤੇ ੩ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ ।
੬. ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੧੨ ਪੰ. ੧੫੮ ਅਤੇ ੧੬੧ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ ।
੭. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟ ਰਾਜਾ ਕਰਕਰਾਜ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ।

੧੨--ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀ ਲਿਪੀ

ਈ. ਸ. ਪੰਜਵੀਂ ਤੋਂ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਤਕ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੪੨--੪੨)

ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਬੁੰਦੇਲ-ਖੰਡ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਰਾਜ ਦੇ ਉਤਰੀ ਹਿੱਸੇ ਮੈਸੂਰ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਈ. ਸ. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਤੋਂ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਤਕ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਲਿਪੀਗੁਪਤਾਂ^੧ ਵਾਕਾਟਕ ਵੰਸ਼ੀਆਂ,^੨ ਸ਼ਰਭਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ^੩ ਮਹਾਕੋਸਲ ਦੇ ਕਈ ਇਕ ਸੋਮ (ਗੁਪਤ) ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ^੪ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕਦੰਬ ਰਾਜਿਆਂ^੫ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ—ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਥੁਹੜੇ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਹਨ ਇਸ ਦੇ ਅੱਖਰ ਲੰਬਾਈ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਤੇ ਚੁੜਾਈ ਵਿਚ ਘਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਚਕੋਰ ਜਾਂ ਸੰਦੂਕ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅੰਦਰੋਂ ਖਾਲੀ ਪਰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਭਰੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਕੋਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਸਫਾ ੫੩)। ਇਸ ਨਾਲ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਸਾਧਾਰਣ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵਿਲਖਣ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਛਮੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਪੀ ਤੇ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੪੧ਵਾਂ

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਵਾਕਾਟਕਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਵਰਸੇਨ (ਦੂਸਰੇ) ਦੇ ਦੂਦੀਆਓ ਸਿਵਨੀ^੧ ਅਤੇ ਚੱਮਕ ਦੇ ਦਾਨ-ਪਤਰਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਦੀਆ ਅਤੇ ਸਿਵਨੀ ਦੇ ਦਾਨਪਤਰਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਚੌਕੁੰਟੇ ਅਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਖਾਲੀ ਹਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅੱਖਰ ਸਮਕੋਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਪਰ ਚੱਮਕ ਦੇ ਦਾਨਪਤਰ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਲੇ ਚੌਕੁੰਟੇ ਸਿਰ ਅੰਦਰੋਂ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਕੋਣ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਘਟ ਹੈ। ਦੂਦੀਆ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ ਲਏ ਹੋਏ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜੋ 'ੜ' (ਇ), 'ਙ' (ਉ) ਅਤੇ 'ਐ' (ਔ) ਅੱਖਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਕਤ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। 'ਙ' (ਉ) ਅਜੇਟਾ ਦੀ ਗੁਫਾ ਦੇ ਲੇਖ—ਸੰ. ੩ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ੧੭ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ 'ਐ' (ਔ) ਮਹਾਸੂਦੇਵ-ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਏਪੁਰ ਦੇ ਦਾਨਪਤਰ ਦੀ ਦਸਵੀਂ^{੧੦} ਤੋਂ ਪੰਕਤੀ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਕਤ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾਨਪਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਚਲਿਤ

੧. ਫਲੀ; ਗੁ; ਇੰ. ਲੇਖ ੨-੩। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਵਾਕਟਕਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਨਿਕਲੀ ਹੋਵੇ।

੨. ਏ; ਇੰ; ਜਿਲਦ ੩ ਪੰ. ੨੬੦--੬੨। ਜਿਲਦ ੯. ਪੰ. ੨੭੦--੭੧ ਇੰ; ਏ. ਜਿਲਦ ੧੨ ਪੰ; ੨੪੨-੫। ਫਲੀ; ਗੁ ਇੰ. ਲੇਖ ਸੰ. ੫੩--੬। ਆ. ਸ. ਵੇ; ਇੰ; ਜਿਲਦ ੪ ਪਲੇਟ ੫੬, ਲੇਖ ਸੰ. ੪ ਪਲੇਟ ੫੭ ਲੇਖ ਸੰ. ੩।

੩. ਏ; ਇੰ. ਜਿਲਦ ੯ ਪੰ. ੨੮੩-੪ ਫਲੀ ਗੁ ਇੰ; ਲੇਖ ਸੰ. ੪੦-੪੧।

੪. ਏ; ਇੰ; ਜਿਲਦ ੭ ਪੰ. ੧੦੪-੬। ਜਿਲਦ ੯ ਪੰ. ੧੭੨--੩ ਫਲੀ; ਗੁ, ਇੰ. ਲੇਖ ਸੰ. ੮੧।

੫. ਇੰ, ਏ. ਜਿਲਦ ੨੧ ਪੰ. ੯੩। ਗ; ਏ; ਕ, ਜਿਲਦ ੭ ਸਫਾ ੨੦੦ ਨੇੜੇ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ।

੬. ਏ; ਇੰ. ਜਿਲਦ ੩ ਪੰ; ੨੬ ਅਤੇ ੨੬੧ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ।

੭. ਫਲੀ. ਇੰ; ਪਲੇਟ ੩੫ਵਾਂ।

੮. ਫਲੀ; ਗੁ ਇੰ; ਪਲੇਟ ੩੪।

੯. ਆ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ. ਜਿਲਦ ੪ ਪਲੇਟ ੫੭

੧੦. ਫਲੀ; ਗੁ ਇੰ, ਪਲੇਟ ੨੭,।

ਸਵੰਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇਹ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਵਰਸੇਨ (ਦੂਸਰਾ) ਗੁਪਤਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਦੂਸਰਾ ਦੇਵਗੁਪਤ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਗੁਪਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੇਖ ਗੁਪਤ ਸਵਤ ੮੨ ਤੋਂ ੯੩ (ਈ. ਸ. ੪੦੨—੧੨) ਤਕ ਮਿਲੇ ਹਨ । ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਰਸੇਨ (ਦੂਸਰੇ) ਦਾ ਈ. ਸ. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਹੋਣਾ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੪੧ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ^੧ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—
 ਵੁਣਟਮ੍ ਪ੍ਰਵਰਪੁਰਾਤ੍ ਅਗਿਨਣੋਸ (ਸਾ) ਪੁਨੋਯਯੰਸਿਕਥਯਥੋਡਯਤਿਰੋ (ਰਾ) ਤ੍ਰਕਾਯ-
 ਪੇਯਭ੍ਰਹ੍ਸਪਤਿਸਕਸਾਯਸਕ੍ਰਚਤੁਰਕ੍ਰਮੇਖਯਾਜਿਨ: ਵਿਣੁਨ੍ਰੁਖਸਗੋ-
 ਤ੍ਰਸਯ ਸਮ੍ਰਾਟ: (ਜੋ) ਵਾਕਾਟਕਾਨਾਮ੍ਸਹਾਰਾਯਸ਼੍ਰੀਪ੍ਰਵਰਸੇਨਸਯ ਸੂਨੋ:
 ਸੂਨੋ: ਅਤ੍ਯਨ੍ਤਸਵਾਮਿਸਹਾਮ੍ਰੈਰਕਭਕ੍ਰਤਸਯ ਅੰਸਮਾਰਸਨਿਵੇਸ਼ਿਤਸਿ...ਲਿ-

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੪੨ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਬਾਲਾ ਘਾਟ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਵਾਕਾਟਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀਸੇਨ (ਦੂਸਰੇ) ਦੇ ਖਰੀਅਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਮਹਾਸੁਦੇਵ ਦੇ ਅਤੇ ਰਾਜੀਮ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਤੀਵਰਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਤੀਵਰਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ 'ੜ' (ਇ) ਦੀਆਂ ਦੋ ਬਿੰਦੀਆਂ ਦੇ ਉਪਰ ਦੀ ਲਕੀਰ ਵਿਚ ਵਿਲਖਣ ਮੋੜ ਪਾਇਆ ਹੈ ।

ਖਰੀਅਰ ਅਤੇ ਰਾਜੀਮ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਨੁਮਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮਾਂ ਸਿਥਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਣ ਤਕ ਵੀ ਠੀਕ ਸਾਧਨ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੪੨ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ^੫ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—
 ਸਵਸਿਤ ਸ਼ਰਭਪੁਰਾਫਿਕ੍ਰਮੋਪਨਤਸਾਮਨ੍ਤਸਕੁਟਕ੍ਰੂਡਾਸਗਿਯ ਪ੍ਰਮਾਪ੍ਰਸੇ-
 ਕਾਮ੍ਬੁਖੈਤਪਾਦਯੁਗਲੋ ਰਿਪੁਕਿਲਾਸਿਨੀਸੀਮਨ੍ਤਾਫ਼ਰਯਾਹੇਰੁਕ੍ਰੰਸੁਕਸੁ-
 ਖਾਗੋਪ੍ਰਦ ਪਰਸਭਾਗਵਤੋ ਸਾਤਾਪਿਤ੍ਰਿ (ਰੁ) ਪੋਦ੍ਰਾਨੁਘ੍ਯਾਤਸ਼੍ਰੀਸਹਾਸੁਦੇਵਰਾਯ:
 ਕ੍ਸ਼ਿਤਿਸਣਡਾਹਾਰੀਯਨਵਨਕਾਰ੍ਤਪ੍ਰਾਵੇਸ਼ਸਾਮ੍ਬਿਲਕਯੋੜ ਪ੍ਰਤਿਵਾਸਿਕੁਟ-
 ਮ੍ਬਿਨਸਸਮਾਜਾਪਯਤਿ ॥ ਵਿਦਿਤਸਸ੍ਤੁ ਕੋ ਯਪਾਸਮਾਮਿਰੇਤਦ੍ਰਾਸਫ਼-
 ਯੰ ਤ੍ਰੁ (ਤ੍ਰ) ਦਸ਼ਪਤਿਸਦਨ ਸੁਖਪ੍ਰਤਿਣਾਕਰੋ (ਰੰ) ਯਾਕਫ਼ਕਿਸ਼ਤਾਰਾਕਿਰਯਾਪ੍ਰ-

੧. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਵਰਸੇਨ (ਦੂਸਰੇ) ਦੇ ਦੂਦੀਆ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ।
 ੨. ਏ. ਈ, ਜਿਲਦ ੯ ਸਫਾ ੨੭੦ ਅਤੇ ੨੭੧ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ ।
 ੩. ਏ. ਈ, ਜਿਲਦ ੯ ਪੰ. ੧੭੨ ਅਤੇ ੧੭੩ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ ।
 ੪. ਫਲੀ, ਗੁ ਈ, ਪਲੇਟ ੪੫ ਤੋਂ ।
 ੫. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਮਹਾਸੁਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ।

ਤੇਲੁਗੁ--ਕੰਨੜੀ ਲਿਪੀ

ਈ. ਸ. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੪੩ ਤੋਂ ੫੧)

ਤੇਲੁਗੁ—ਕੰਨੜੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬੰਬਈ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਰਾਜ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ, ਮੈਸੂਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਅਤੇ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਭਾਗ ਈ. ਸ. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ, ਉਪਰ ਸਫਾ ੫੩) ਇਸ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਈ ਵਧਣ ਲਗੀ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਕਾਰਨ ਈ. ਸ. ਦੀ ੧੧ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਅੱਖਰ ਅਤੇ ੧੪ ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕੋਲ ਜਿਆਦਾਤਰ ਅੱਖਰ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇਲੁਗੁ ਅਤੇ ਕੰਨੜੀ ਲਿਪੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਬਣ ਗਏ। ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਬੁਹੜੀ ਜਿਹੀ ਹੋਰ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇਲੁਗੁ ਅਤੇ ਕੰਨੜੀ ਲਿਪੀਆਂ ਬਣੀਆਂ, ਜੋ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ; ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਾਂ ਤੇਲੁਗੁ-ਕੰਨੜੀ ਕਲਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਪੀ, ਪੱਲਵਾਂ, ਕਦੰਬਾਂ, ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਚਾਲੁਕਿਆਂ, ਰਾਸਟਰਕੂਟਾਂ, ਗੰਗਾਵਸੀਆਂ ਕਾਕਤੀਆਂ ਆਦਿ ਕਈ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਸਾਂਮੰਤਵੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਈ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਕਤ ਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਐਪੀਗ੍ਰਾਫੀਆ ਇੰਡੀਕਾ, ਐਪੀਗ੍ਰਾਫੀਆ ਕਰਨਾਟਿਕਾ, ਇੰਡੀਅਨ ਐਟੀਕੋਰੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੋਧ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੇਕਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਛੱਪ ਚੁਕੇ ਹਨ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੪੩ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪੱਲਵਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਵਿਸ਼ਣੁਗੋਪਵਰਮਨ ਦੇ ਉਰੁਵੁਪਿੱਲਵਾ ਦੇ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਿੰਘਵਰਮਨ ਦੇ ਪਿਕਿਰਰ ਅਤੇ ਮੰਗਲੂਰੜ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਣੁ-ਗੋਪਵਰਮਨ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਮੱਧਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਚਕੋਰ ਅਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਖਾਲੀ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਕੋਣ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਘਟ ਅਤੇ ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਜਾਂ ਖਮਦਾਰ ਲਕੀਰ-ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਜਿਆਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਸਦੀ ਲਿਪੀ ਮੱਧਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਿੰਘਵਰਮਨ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਚਕੋਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕੇਵਲ ਅਨੁਮਾਨ ਨਾਲ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੪੩ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ਜਿੱਤੰ ਮਗਕਤਾ ਐਵਿਜਯਪਲਕਕਡਥਾਨਾਤ੍ ਪਰਸਰਫ਼-

ਯਸਯ ਸ੍ਵਾਭਾਹੁਕਲਾਜਿਤੋਜਿਤਕਸ਼ਾਤਰਪੋਨਿਥੇ: ਕਿਹਿ-

ਤਸਰ੍ਵੰਸਯਦਿਸਯ ਸ੍ਵਿਥਿਤਿਸ੍ਵਿਥਤਸਯਾਸਿਥਾਤਸਨੋ ਸਹਾਰਾਜ-

੧. ਇੰ. ਏ. ਜਿਲਦ ੨, ਪੰ. ੫੦ ਅਤੇ ੫੧ ਦੇ ਵਿਚਲੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ।
੨. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੮ ਪੰ. ੧੬੦ ਅਤੇ ੧੬੧ ਦੇ ਵਿਚਲੀਆਂ ਤੋਂ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ।
੩. ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੫ ਪੰ. ੧੫੪ ਅਤੇ ੧੫੬ ਦੇ ਵਿਚਲੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ।
੪. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਉਰੁਵੁਪਿੱਲੀ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚੋਂ ਹਨ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੪੯ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪੂਰਵੀ ਚਾਲੁਕ੍ਯਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਰਾਜਰਾਜ ਦੇ ਕੋਰੁਮੇਲੀ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸ਼ਕ ਸੰ ੯੪੪ (ਈ. ਸ. ੧੦੨੨) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ^੧ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਲਿਪੀ ਘਸੀਟ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ 'ਅ, ਆ, ਙ, ਙ, ਏ, ਤ, ਖ, ਗ, ਚ, ਙ, ਠ, ਤ, ਫ, ਟ, ਥ, ਖ, ਨ, ਕ, ਧ, ਰ, ਲ, ਐ, ਓ, ਖ, ਗ, ਚ, ਜ, ਠ, ਡ, ਢ, ਤ, ਥ, ਧ, ਨ, ਬ, ਯ, ਰ, ਲ, ਅਤੇ ਸ) ਵਰਤਮਾਨ ਕੰਨੜੀ ਜਾਂ ਤੇਲੁਗੁ ਲਿਪੀ ਦੇ ਉਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ। ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਜਿਆਦਾ ਅਜਿਹੇ ਬਣਾਏ ਹਨ ਅਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨੂੰ ਕਈ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਉਪਰ ਵਲ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਂ ਅੱਖਰ^੨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜੋ ਅ, ਆ, ਖ, ਰ, ਙ, ਖਾ, ਐ, ਓ, ਖ, ਚ, ਙ, ਠ, ਡ, ਢ, ਤ, ਥ, ਧ, ਨ, ਬ, ਯ, ਰ, ਲ, ਅਤੇ ਸ) ਇਹ ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਜਾਨਹਵੀ (ਗੰਗਾ) ਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਅਰੀਵਰਮਨ ਦੇ ਜਾਲੀ ਦਾਨਪੱਤਰ^੩ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਜਾਲੀ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਪਰ ਉਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਾਨਣਾ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਇਥੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ 'ਙ' (ਉ) ਅਤੇ 'ਖ' (ਖ) ਪੂਰਵੀ ਚਾਲੁਕ੍ਯ ਰਾਜਾ ਵਿਸ਼ਣੁਵਰਧਨ ਪੰਜਵੇਂ (ਕਲੀਵਿਸ਼ਣੁਵਰਧਨ) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ^੪ ਅਤੇ ਅੰਤਮ 'ਙ' (ਉ)^੫ ਏਹੋਲੇ ਦੇ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ^੬ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੪੯ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ^੬ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

श्रीधाम्नः पुरुषोत्तमस्य महतो नारा-
यणस्य प्रभोर्नर्भिपिंकरुहाद्भूव जगतस्त्रष्टा
स्वयंभूस्ततः जज्ञे मानससूनु रत्रिरिति य [:]
तस्मान्मुनेरत्रितिसोमो वंशकरस्सुधांशुरुदित [:] श्रीक-
ण्ट (ण्ठ) चूडामणिः । तस्मादासीत्सुधामूतेर्बुधो बध-
नुतस्ततः ज (जा) तः पुरुरवा नाम चक्रवर्ती (र्त्वि) स-

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੫੦ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਕਾਕਤੀਯਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਰੁਦਰਦੇਵ ਦੇ ਸ਼ਕ ਸੰ. ੧੦੮੪ (ਈ. ਸ. ੧੧੬੨) ਦੇ ਅਨੰਕੋਂਡ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ^੭ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵੰਸ ਦੇ ਰਾਜਾ ਗਣਪਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਕ ਸੰ. ੧੧੩੫ (ਈ. ਸ. ੧੨੧੩

੧. ਇੰ. ਏ, ਜਿਲਦ ੧੪; ਪੰ. ੫੦ ਅਤੇ ੫੩ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ।
੨. ਇੰ. ਏ, ਜਿਲਦ ੮ ਪੰ. ੨੧੨ ਅਤੇ ੨੧੩ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ।
੩. ਇੰ. ਏ, ਜਿਲਦ ੧੩, ਪੰ. ੧੮੩ ਅਤੇ ੧੮੭।
੪. ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੪੯ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ।
੫. ਇੰ. ਏ, ਜਿਲਦ ੯, ਪੰ. ੭੫ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ।
੬. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਰਾਜਰਾਜ (ਦੂਸਰੇ) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚੋਂ ਹਨ।
੭. ਇੰ. ਏ, ਜਿਲਦ ੧੧, ਪੰ. ੧੨ ਅਤੇ ੧੭ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ।

ਬਦਲ ਕੇ ਅੱਖਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਸਵਾਰ ਅੱਖਰ ਦੇ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅੱਗੇ ਲਾਇਆ ਹੈ। ਈ. ਸ. ਦੀ ੧੪ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਇਸ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਬੁਹਤਾ ਜਿਹਾ ਅੰਤਰ ਪੈ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕੰਨੜੀ ਅਤੇ ਤੇਲੁਗੁ ਲਿਪੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਤਰ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੮੦ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੫੧ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕਰਨ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਵੇਗਾ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੫੧ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ਸ਼੍ਰੀ ਤ (ਸ਼ਯੁ) ਸਾਸਹੇਕਰਾਮ੍ਯਾਂ ਨਨ (ਜ) ਸ: । ਪਾਯਾਫ਼:

ਕਰਿਕਦਨ: ਕ੍ਰੁ (ਕ੍ਰੁ) ਤਨਿਜਦਾਨਸ੍ਤੁਤਾਵਿਕਾਲਿਗਯੇ ।

ਨਿਨਦਤਿ ਸੁਹੁਰਪਿਖਜੇ ਕਕ੍ਰੈਂ (ਯਯੈਂ) ਯ: ਕਕ੍ਰੈਂ (ਯਯ)-

ਤਾਲਾਮ੍ਯਾਂ ॥ ਸ਼੍ਰੀਵਿਣ੍ਯੁਰਸ੍ਤੁ ਮਕਵਿਠਫਲਪ੍ਰਦਾ-

੧੪-ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਪੀ

ਈ. ਸ. ਦੀ ੭ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੫੨ ਤੋਂ ੫੬)

ਇਸ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਆਰਕਟ, ਸਲੇਮ, ਟਰਿਚਨਾ-ਪਲੀ, ਮਦੁਰਾ ਅਤੇ ਤਿੱਨੇਵੇਲੀ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਟਰਾਵਨਕੋਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਈ. ਸ. ਦੀ ਸ਼ਤਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਰੀਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਪੀ ਬਣੀ (ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਸਫਾ ੫੩-੫੪)। ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ 'ਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਸਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀ ਦਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਅਪੂਰਣਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ। ਉਥੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਇਸੇ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਪੀ' (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ) ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਪੱਲਵ, ਪਾਂਡਯ, ਅਤੇ ਚੋਲ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਚੋਲ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਖੁਹਣਵਾਲੇ ਵੇਂਗੀ ਦੇ ਪੂਰਵੀ ਚਾਲੁਕਯ ਰਾਜਾ ਰਾਜੇਂਦਰਚੋੜ ਦੇ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਗੰਗਵੰਸ਼ੀਆਂ, ਬਾਣਵੰਸ਼ੀਆਂ ਵਿਜਯਨਗਰ ਦੇ ਯਾਦਵਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਜਾਂ ਤਾਮਰਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਪੀ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤੇਲੁਗੁ-ਕੰਨੜੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀ ਸੀ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੫੨ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਰਾਜਾ ਰਾਜਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਂਡੀਪੁਰਮ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੪੩ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਪੱਲਵਵੰਸ਼ੀ ਵਿਸ਼ਣੁਗੋਪਵਰਮਨ ਦੇ ਉਰੁਪਵੱਲੀ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦੀ ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵੇਖੋ), ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਚਲਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਖੜੀਆਂ ਤੇ ਆੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਟੇਡਾ ਜਾਂ ਖਮਦਾਰ ਰੂਪ ਦੇਣਾ (ਵੇਖੋ, ਉਪਰ ਪੰ. ੯੭-੯੮ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵਿਚ ਗੰਢ ਜਿਹੀ ਲਾਉਣ ਕਾਰਨ ਇਸਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਆਉਂਦੀ ਗਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਪੀ, ਵਰਤਮਾਨ ਤੇਲੁਗੁ ਅਤੇ ਕੰਨੜੀ ਲਿਪੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅੱਡ ਹੋ ਗਈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੫੨ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪੱਲਵਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਨਰਸਿੰਘਵਰਮਨ ਦੇ ਅਮੱਲਪੁਰਮ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ੯ ਲੇਖਾਂ, ੨ ਉਸੇ

੧. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਨਾਮਯਨਾਯਕ ਦੇ ਦੋਨੋ ਪੂੰਡੀ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ ਹਨ।

੨. ਏ. ਇੰ. ਜ਼ਿਲਦ ੧੦, ਪੰ. ੬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ-ਸੰਖਿਆ ੨--੧੦।

ਵਸੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਰਾਜਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ ਦੇ ਕੈਲਾਸ਼ਨਾਥ ਨਾਮੀ ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ^੧ ਅਤੇ ਕੂਰਮ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਉਸੇ ਵੰਸ ਦੇ ਰਾਜਾ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰਵਰਮਨ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ^੨ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਰਸਿੰਘਵਰਮਨ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ 'ਅ' (ਅ) ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਾ ਰਾਜਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ ਦੇ 'ਅ' (ਅ) ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਅੰਸ ਨੂੰ ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦੇਣ ਨਾਲ 'ਅ' (ਅ) ਵਿਚ ਗੰਢ ਜਿਹੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। 'ਅ' (ਅ) ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜਾ ਮੁੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਅਤੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਰੂਪ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੰਢ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਚ ਲਾਈ ਹੈ। ਵਿਸਰਗ ਦੀ ਥਾਂ ਦੋਵੇਂ ਟੇਡੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਰਾਜਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖਣਕਲਾ ਦੀ ਨਿਪੁੱਣਤਾ ਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕਫੀ ਕਰਾਈ ਹੈ 'ਅ' (ਅ) ਦੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਖੱਬੇ ਵਲ ਮੌੜ ਕੇ ਸਿਰ ਤਕ ਉਪਰ ਵੱਧਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, 'ਅ' (ਅ) ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਘੁੰਡੀ ਪਾਈ ਹੈ 'ਵੇਖੋ ਟਾ, ਣਾ, ਸਾ, ਠਾ' (ਵੇਖੋ ਟਾ, ਠਾ, ਮਾ, ਠਾ) ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਵਰਮਨ ਦੇ ਕੂਰਮ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦੀ ਲਿਪੀ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ 'ਏ' (ਏ) ਅਤੇ 'ਯ' (ਯ) ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਗੰਢ ਵੀ ਲਾਈ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਦੇ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਗੇ ਲਾਇਆ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪ੨ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ^੩ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ

ਨਰਸਿੰਹਵਰਮਨਾ: ਸਕਯਸਿਕ ਮਗਵਤੋ ਨ੍ਰਪਤਿਰੂਪਾਕਤੀ-

ਣੰਸਯ ਨਰਸਿੰਹਸਯ ਸੁਹੁਰਕਜਿਤਚੋਲ (ਲ) ਕੇਰਲ (ਲ)ਕਲ (ਲ) ਖ਼ਧਾਣਙਯ-

ਸਯ ਸਹੁਲਬਾਹੋਰਿਕ ਸਮਰਸ਼ਤਨਿਭਿ਷ਟਸਹੁਲਬਾਹੁ-

ਕਸਮੰਗਾ: ਪਰਿਯਲਸਾਣਿਸੰਗਲਸ਼ੂਰਸਾਰਸਮ੍ਰਿਤਿਰਾਣਿਵਿਦਕਿਸ਼ (ਕਸ਼ੰ)-

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪ੩ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਮਵਾਲੀਪੁਰਮ ਦੇ ਅਤਿਰਣਚੰਡੇਸ਼ਵਰ ਨਾਮੀ ਗੁਫਾ ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਲੇਖ^੪ ਕਸ਼ਾਕੂਡੀ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪਲੱਵ ਰਾਜਾ ਨੰਦੀਵਰਮਨ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ^੫ ਅਤੇ ਪਾਂਡਯਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਪਰੰਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਰਸਿੰਘਮ ਦੇ ਲੇਖ^੬ ਤੋਂ ਜੋਂ ਪਿੱਛਲੇ ਕਲਿਯੁਗ ਸੰਵਤ ੩੮੭੧ (ਈ. ਸ. ੭੭੦) ਦਾ ਹੈ, ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨੰਦੀਵਰਮਨ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਙ, ਞ, ਗ, ਜ, ਤ, ਐ, ਖ, ਗ, ਜ, ਤ, ਅਤੇ ਬ, ਵਰਤਮਾਨ ਗੁੰਠਲਿਪੀ ਦੇ ਉਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪ੩ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ^੭ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ਲੰਕਾਜਯਾਧਰਿਤਰਾਮਪਰਾਕ੍ਰਮਸ਼੍ਰੀਰੁਢ੍ਰੁਜ਼ਸ਼ (ਸ਼) ਚੁਕੁਲਸੰਖਯਥੂਸ-

ਕੇਨੁ: ਵਾਤਾਪਿਨਿਯੰਯਵਿਲ (ਙ) ਸ੍ਵਿਤਕੁਮ੍ਯਜਨਮਾ ਵੀਰਸ੍ਤਤੋਜਨਿ-

ਜਯਿ (ਯੀ) ਨਰਸਿੰਹਵਰਮਨਿ ॥ ਤਸਮਾਦਜਾਯਤ ਨਿਜਾਯਤਬਾਹੁਦਣ-

ਸ਼ਚਙਚਾਸ਼ਨੀ ਰਿਪਿਕੁਲਸਯ ਸਹੇਨ੍ਦ੍ਰਵਰਮਨਿ ਯਸਮਾਤ੍ਰਮ੍ਰ (ਮ੍ਰ) ਟਯਲਸ-

੧. ਹੁ. ਸਾ. ਇੰ. ਜ਼ਿਲਦ ੨ ਭਾਗ ੩ ਪਲੇਟ ੯।

੨. ਹੁ. ਸਾ. ਇੰ. ਜ਼ਿਲਦ ੨ ਭਾਗ ੩ ਪਲੇਟ ੧੧—੨।

੩. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਕੂਰਮ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚੋਂ ਹਨ।

੪. ਏ. ਇੰ. ਜ਼ਿਲਦ ੧੦; ਪੰ. ੧੨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਤੋਂ।

੫. ਹੁ. ਸਾ. ਇੰ. ਜ਼ਿਲਦ ੨ ਭਾਗ ੩; ਪਲੇਟ ੧੩—੧੪ ਪੰਕਤੀ ੧--੧੧੪ ਤੋਂ।

੬. ਏ. ਇੰ. ਜ਼ਿਲਦ ੮, ਪੰ. ੩੨੦ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ, ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੧ ਤੋਂ।

੭. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਕਸ਼ਾਕੂਡੀ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ ਹਨ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪੜਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪੱਲਵਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਨੰਦੀਵਰਮਨ (ਪੱਲਵਮੱਲ) ਦੇ ਉਦਯੋਦਿਰਮ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ^੧ ਅਤੇ ਗੋਗਾਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀਪਤੀ (ਦੂਸਰੇ) ਦੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨੰਦੀਵਰਮਨ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਅ, ਙ, ਤ, ਏ, ਯ, ਗ, ਘ, ਚ, ਜ, ਠ, ਡ, ਢ, ਣ, ਤ, ਥ, ਧ, ਬ, ਭ, ਮ, ਸ, ਯ, ਕ, ਖ, ਐ, ਓ, ਈ, ਉ, ਏ, ਈ, ਖ, ਗ, ਘ, ਚ, ਜ, ਠ, ਡ, ਢ, ਣ, ਤ, ਥ, ਧ, ਬ, ਭ, ਮ, ਯ, ਵ, ਸ਼, ਅਤੇ, ਸ) ਵਰਤਮਾਨ ਗ੍ਰੰਥਲਿਪੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪੜਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ਸ਼ਿ (ਸ਼ੀ) ਸ੍ਵਸ੍ਤਿ ਸ੍ਰਮੇਹ੍ਗਿ [ਰਿ] ਸ੍ਰੁਫ੍ਰਿਨਿ ਪ੍ਰਕਰਯੋਗਭ-
ਫ਼ਾਸਨੰ ਜਗਤ੍ਰ (ਜ੍ਰ) ਯਕਿਭ੍ਰੁਤਯੇ ਰਕਿਸ਼ਾਨੰਕਨੇਤ੍ਰਫ਼-
ਯਸੁਮਾਸਹਿਤਮਾਦਰਾਦੁਦਯਚਨ੍ਦ੍ਰਲਠਸੀ (ਠਸੀ) ਪ੍ਰਦਸ੍ (ਫੰ) ਸਦਾਸਿ-
ਕਸਹ੍ਰਮਸਮਿ ਸਿਰਸਾ ਜਟਾਥਾਰਿਯਮ । (।) ਸ਼ੀਮਾਨ-
ਨੇਕਰਯਾਭੁਕਿ (ਭੁਕਿ) ਷ੁ ਪਲ੍ਲਕਾਯ ਰਾਜਯਪ੍ਰਦ: ਪਰਹਿ-

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪਪਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਰਾਜਾ ਕੁਲੋਤਤੁੰਗਚੋਡੇਵ ਦੇ ਚਿੰਦਬਰਮ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਕਰਮਚੋਡ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ੇਵਿਲਿਮੇਡੂਪ ਦੇ ਲੇਖ ਅਤੇ ਬਾਣਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤ੍ਯ ਦੂਸਰੇ (ਵਿਜਯਬਾਹੂ) ਦੇ ਉਦਯੋਦਿਰਮ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਵਰਤਮਾਨ ਗਰੰਥ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ (ਇਸ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਨੂੰ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੮੦ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਵਰਤਮਾਨ ਗਰੰਥ ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵੇਖੋ)।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪਪਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ਕਿ (ਕੀ) ਰੋਦਸ੍ ਸਥਿਤਸ੍ ਸਨੋਭਿਰਤੁਲਸ੍ (ਲੰ) ਦੇਵਾਸੁਰੈਸ੍ਮੰਦਰੰ
ਹਿਤਕਾਕਿਪ੍ਤ ਙਕਾਙਜਨਾਫ਼ਿਰਿਕਿ ਯਸ੍ਤਚਾਥਿਕਸ੍ (ਕੰ)ਰਾਜ-
ਠੇ ਯੋ ਭੋਗਿ (ਗੀ) ਨ੍ਰਾਨਕਿ਷ਟਸ੍ਰਿਠਿ (ਠਿ) ਰੰਨਿਸ਼ਸ੍ ਭ੍ਰੁਯੋਸ੍ਰੁਤਸ੍ਯਾ-
ਪ੍ਰਯੇ ਰੁਕ੍ਸ਼ੋ [ਕ੍] ਕ: ਸੁਰਕ੍ਰੁ (ਕ੍ਰੁ) ਨ੍ਰਕਵਿਨ੍ਦਿਤਪਤ (ਕ) ਫ਼ੁਕ੍ਕ: ਸਮ (ਨ੍ਰੁਕ੍ਕ)

੧. ਇੰ. ਏ. ਜਿਨਦ ੮, ਪੰ. ੨੭੪ ਅਤੇ ੨੭੬ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਪਲੇਟ ਪੰਕਤੀ ੧—੧੦੫ ਤੋਂ।
੨. ਹੁ: ਸਾ. ਇੰ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੧, ਭਾਗ ੩ ਪਲੇਟ ੧੬. ਪੰਕਤੀ ੧--੭੧ ਤੋਂ।
੩. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਨੰਦੀਵਰਮਨ ਦੇ ਉਦਯੋਦਿਰਮ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚੋਂ ਹਨ।
੪. ਏ. ਇ. ਜਿਲਦ ੫; ਪੰ. ੧੦੪ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ, ਲੇਖ A ਵਿਚੋਂ।
੫. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੫, ਪੰ. ੨੨੮ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ ਵਿਚੋਂ।
੬. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੩, ਪੰ. ੭੬ ਅਤੇ ੭੭ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ।
੭. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਉਦਯੋਦਿਰਮ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚੋਂ ਹਨ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪੲਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਗੰਗਾਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਵਜਰਹਸਤ ਦੇ ਪਲਾਰਕਿਮੇਡੀ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ^੧ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦਾ ਲੇਖਕ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਭਿੱਨ ਭਿੱਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਜਾਣਕਾਰ ਰਿਹਾ ਹੋਏਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਲਿਪੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਰੀਚਾ ਦੇਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਭਿੱਨ ਭਿੱਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਮਿਲਾਵਟ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਰਾ-ਖੋਜੀ ਡਾਕਟਰ ਕੀਲਹਾਰਨ ਨੇ ਇਸ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਦੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਕਸਰ ੭੩੦ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ੩੨੦ ਨਾਗਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ੪੧੦ ਦੱਖਣੀ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ੨। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜਾਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਦੇ ਮੂਲ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ‘ਅ’ (ਅ) (ਪਹਿਲਾ, ‘ਆ’ (ਆ) (ਪਹਿਲਾ), ੲ, ਤ, ਞ, ਕ, (ਈ, ਉ, ਰਿ, ਕ,) (ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ), ‘ਗ’ (ਗ) (ਪਹਿਲਾ), ‘ਚ’ (ਚ) (ਪਹਿਲਾ), ‘ਜ’ (ਜ) (ਪਹਿਲਾ, ‘ਡ, (ਡ) ਦੂਸਰਾ), ‘ਣ’ (ਣ) (ਪਹਿਲਾ), ‘ਤ’ (ਤ) (ਪਹਿਲਾ), ‘ਦ’ (ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ), ‘ਨ’ (ਨ) (ਪਹਿਲਾ), ‘ਪ’ (ਪ) (ਪਹਿਲਾ), ‘ਮ’ (ਮ) (ਪਹਿਲਾ), ‘ਸ’ (ਸ) (ਪਹਿਲਾ), ‘ਰ’ (ਰ) (ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ), ‘ਲ’ (ਲ) (ਪਹਿਲਾ), ‘ਕ’ (ਵ) (ਪਹਿਲਾ), ‘ਸ਼’ (ਸ਼) (ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ), ‘ਥ’ (ਥ) (ਪਹਿਲਾ), ਅਤੇ ‘ਹ’ (ਹ) (ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ) ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇਲੁਗੁ-ਕੰਨੜੀ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗਰੰਥ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਘਟ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ‘ਗ’ (ਗ) (ਪੰਜਵੀਂ) ਅਤੇ ‘ਣ’ (ਣ) (ਚੌਥੇ ਅਤੇ ਪੰਜਵਾਂ) ਅਤੇ ‘ਸ’ (ਸ) (ਦੂਸਰਾ)।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪੲਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ओं स्वस्त्यमरपुरानुकारिणाः सर्वतु सुखरमणी-

याद्विजयवतः कलिङ्गा (ङ्ग) नगरवासकान्महेन्द्राचलामलशिख-

रप्रतिष्ठितस्य सचराचरगुरोस्सकलभुवननिर्माणैक-

सूत्रधारस्य शशाङ्कचूडामणोर्भगवतो गोकर्णस्वामि-

੧. ਏ. ਈ; ਜਿਲਦ ੩, ਪੰ, ੨੨੨ ਅਤੇ ੨੨੩ ਦੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰਲੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ।

੨. ਏ. ਈ; ਜਿਲਦ ੩, ਪੰ. ੨੨੦।

ਵ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਹਰੇਕ ਸਦੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰੁਤ ਵਰਣਮਾਲਾਵਾਂ ਬਣਾ ਦਿਤੀਆ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਤਾਮਿਲ ਜਾਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਲਿਪੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੇਖ ਆਦਿ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਸਕੇਗੀ।

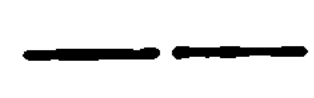
ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬੦ਵਾਂ

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪਲੱਵਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਵਰਮਨ ਦੇ ਕੂਰਮ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ^੧ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵੰਸ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨੰਦੀਵਰਮਨ ਦੇ ਕਸ਼ਾਕੂੜੀ^੨ ਅਤੇ ਉਦਯੋਂਦਿਰਮ^੩ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਤਾਮਿਲ ਅੰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਰਮ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ‘ਅ, ਆ, ਙ, ਤ, ਓ, ਚ, ਝ, ਣ, ਤ, ਜ, ਧ, ਯ, ਐ, ਐਂ, ਕ’ (ਪਹਿਲਾ) ਗਰੰਥ ਲਿਪੀ ਦੇ ਉਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਹੀ ਹਨ। ‘ਅ’ (ਅ) ਅਤੇ ‘ਆ’ (ਆ) ਵਿਚ ਇੱਠਾ ਹੀ ਫਰਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰ ਵਲ ਦੁਹਰਾਇਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਸ ਤਾਮਰਪੱਤਰ ਦੇ ‘ਆ’ (ਆ) ਅਤੇ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੫੨ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਮਾਮੱਲਪੁਰਮ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ‘ਅ’ (ਅ) (ਦੂਸਰੇ) ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ‘ਕ, ਟ, ਰ, ਐ, ਐਂ, ਕ’ (ਕ, ਟ, ਰ, ਅਤੇ ਵ) ਦੂਸਰਾ ਉੱਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀਲਿਪੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਸ਼ਾਕੂੜੀ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ‘ਅ’ (ਅ) ਕੂਰਮ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦਾ ‘ਅ’ (ਅ) ਦੀ ਗੰਢ ਨੂੰ ਲੰਬਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਉਦਯੋਂਦਿਰਮ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ ਹਲੰਤ ਅਤੇ ਸੂਰ ਸਹਿਤ ਵਿਅੰਜਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬੧ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪਲਵਤੀਲਕਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਦੇਤੀਵਰਮਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਤਿਰੁਵੇੱਲਰੈ ਦੇ ਲੇਖ, ਰਾਸਟਰ ਕੂਟਠ ਰਾਜਾ ਕੱਣਰਦੇਵ (ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਦੇਵ ਤੀਸਰੇ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਤਿਰੁੱਕੋਵੇਲੂਰ ਅਤੇ ਵੇਲੂਰ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕ, ਙ, ਟ, ਣ, ਧ, ਧ, ਐ, ਐਂ, ਕ, (ਕ, ਙ, ਟ, ਣ, ਪ, ਅਤੇ ਵ,) ਵਿਚ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬੦ ਨਾਲੋਂ ਅੰਤਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬੨ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਰਾਜੇਂਦਰਚੋਲ (ਪਹਿਲੇ) ਦੇ ਤਿਰੁਮਲੈ ਦੀ ਚੱਟਾਨ ਤੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਇਕ ਲੇਖ^੫ ਪਗਨ (ਬਰਮਾ ਵਿਚੋਂ) ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਵੈਸ਼ਣਵ ਲੇਖਣ, ਵਿਜੈਨਗਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਵਿਰੂਪਾਕਸ਼ ਦੇ ਸ਼ੇਰੇਕਾਵੂਰ ਦੇ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ੧੩੦੮ (ਈ. ਸ. ੧੩੮੭) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ^੬ ਅਤੇ ਮਹਾਂਮੰਡਲੇਸ਼ਵਰ ਵਾਲਕਕਾਯਮ ਦੇ ਸ਼ਕ ਸੰ. ੧੪੦੩ (ਈ. ਸ.

-
੧. ਹੁ; ਸਾ. ਇੰ. ਇੰ. ਜਿਲਦ ੩, ਭਾਗ ੩, ਪਲੇਟ ੧੨, ਪੰਕਤੀ ੫੭--੮੬ ਤੋਂ।
 ੨. ਹੁ; ਸਾ. ਇੰ. ਇੰ. ਜਿਲਦ ੩ ਭਾਗ, ੩ ਪਲੇਟ ੧੪--੫ ਪੰਕਤੀ ੧੦੫--੧੩੩ ਤੋਂ।
 ੩. ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੮, ਪੰ. ੨੭੭ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਦੀ ਲਾਈਨ ੧੦੫--੧੦੯ ਤਕ।
 ੪. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੧੧, ਪੰ. ੧੫੭ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਤੋਂ।
 ੫. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੯, ਪੰ. ੨੩੨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਤੋਂ।
 ੬. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੭, ਪੰ. ੧੬੪ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ (ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੨੭ ਤੋਂ)
 ੭. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੮, ਪੰ. ੩੦੨ ਅਤੇ ੩੦੩ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ।
 ੮. ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬੨ ਵਿਚ ਵਾਲਕਕਾਯਮ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਧ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕ ਵਾਲਕਕਾਯਮ ਪੜ੍ਹਨ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬੨) ਦਾ ਘਸੀਟ ਰੂਪ ਹੈ। 'ਏ' (ਏ) ਅਤੇ 'ਓ' (ਓ) ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬੦ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਉਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਹੀ ਗਰੰਥੀਵਾਲੇ ਜਾਂ ਘਸੀਟ ਰੂਪ ਹਨ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬੪ ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਮਾਂਬੱਲੀ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸ਼੍ਰੀਵੱਲਵੰਗੋਡੇ ਦੇ ਕੋਲਮ (ਕੋਲੰਬ) ਸੰਵਤ ੧੪੯ (ਈ. ਸ. ੯੭੩) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ,^੧ ਕੋਚੀਨ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਭਾਸਕਰਰਵੀਵਰਮਨ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ^੨ ਅਤੇ ਕੋਟਯਮ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਵੀਰਾਘਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ^੩ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬੩ ਦੀ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਫਰਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੋਟਯਮ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ ਜੋ ਈ. ਸ. ਦੀ ੧੪ ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, 'ਏ' (ਐ) ਅਤੇ 'ਓ' (ਓ) ਦੇ ਦੀਰਘ ਅਤੇ ਹਰਸੂ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਕੰਨੜੀ ਤੇਲੁਗੁ, ਮਲਯਾਲਮ, ਅਤੇ ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ 'ਏ' (ਏ) ਅਤੇ 'ਓ' (ਓ) ਦੇ ਦੋ ਦੋ ਰੂਪ ਅਰਥਾਤ ਹਰਸੂ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ੧੪ ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਤਕ ਦੇ ਤੇਲੁਗੁ-ਕੰਨੜੀ ਗਰੰਥ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਇਹ ਵੀਰਾਘਵ ਦੇ ਹੀ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਭੇਦ ਦਾ ਈ. ਸ. ਦੀ ੧੪ ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਪਪਾਸ ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਬਾਦ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ 'ਏ' (ਏ) ਅਤੇ ਓ (ਓ) ਵਿਚ ਹਰਸ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਦੇ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ 'ਏ' (ਏ) ਅਤੇ 'ਓ' (ਓ) ਦੇ ਉਪਰ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਲਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੀਰਘ 'ਏ' (ਏ) ਅਤੇ ਦੀਰਘ 'ਓ' (ਓ) ਦੇ ਸੂਚਕ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

੧੯—ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ

ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਈ. ਸ. ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਸਦੀ ਤਕ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬੫ ਤੋਂ ੭੦)

ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਆਰ੍ਯ ਲਿਪੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਨਾਰ੍ਯ (ਸੇਮਿਟਿਕ ਅਰਮਾਇਕ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ, ਉਪਰ ਸਫਾ ੫੪-੫੫) ਜਿਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਦੇ ਰਾਜ ਮਮੇਂ ਵਿਚ ਈਰਾਨ ਦੀ ਫਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅੱਖਰ ਹੋਰ ਮਿਲਾਨ ਨਾਲ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਮੂਲੀ ਪੜ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਚਲਾਉ ਉਰਦੂ ਲਿਪੀ ਬਣੀ। ਉਂਝੇ ਹੀ ਜਦੋਂ ਈਰਾਨੀਆਂ ਦਾ ਅਧੀਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੇ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਲਿਪੀ ਅਰਮਾਇਕ ਦਾ ਉਥੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ੨੨ ਅੱਖਰ, ਜੋ ਆਰ੍ਯ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕੇਵਲ ੧੮ ਉੱਚਾਰਣਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਹੋਣ ਅਤੇ ਸੂਰਾਂ ਵਿਚ ਹਰਸੂ ਦੀਰਘ ਦਾ ਭੇਦ ਅਤੇ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਅੱਖਰਾਂ ਅਤੇ ਹਰਸੂ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਕਰਕੇ ਮਾਮੂਲੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਠੀਕ, ਜਾਂ ਗਲਤ ਹੋਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੰਮ ਚਲਾਉ ਲਿਪੀ ਬਣਾ

੩. ਏ. ਇੰ. ਜਿਲਦ ੬, ਸਫਾ ੬੦ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾ ਤੋਂ।

੪. ਏ, ਇੰ. ਜਿਲਦ ੯ ਸਫਾ ੨੩੬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਤੋਂ।

੫. ਏ. ਇੰ. ਜਿਲਦ ੩ ਪੰ. ੭੨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ

ਦਿੱਤੀ (ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਸਫਾ ੫੪-੫੫) ਇਹ ਲਿਪੀ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਜਿਓ ਖੱਬੇ ਵਲ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆ, 'ੳ, ਙ, ਞ, ਏ, ਅਤੇ ਐ' (ਆ, ਈ, ਉ, ਰਿ, ਐ ਅਤੇ ਔ) ਸੂਰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਸੰਜੁਕਤ ਵਿਅੰਜਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਟਕ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਅਲਗ ਅਲਗ ਰੂਪ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਹੀ ਹੀ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਈਆਂ ਸੰਜੁਕਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਹਾਲੇ ਤਕ ਵੀ ਸ਼ਕ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲੇਖ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲੇ ਹਨ ਹੋਰ ਪਾਸਿਓ ਬਹੁਤ ਘਟ। ਇਹ ਲਿਪੀ ਈਰਾਨੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਦੇ ਕਈ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਮੋਟੇ ਅਤੇ ਭੱਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ, ਮੌਰ੍ਯਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ਗੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸੇਰਾ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠਾਨਾਂ ਤੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕ ਕਸਤੂਪ, ਪਾਰਥੀਅਨ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੋਧੀ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਬਾਕਟਰੀਅਨ ਗਰੀਕ ਸ਼ਕ, ਕਸਤੂਪ, ਪਾਰਥੀਅਨ, ਕੁਸ਼ਨ, ਐਂਦੁਬੰਰ, ਆਦਿ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਜਾਂ ਭੋਜਪੱਤਰਾਂ ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ ਆਦਿ ਤੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ, ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਬਹੁਤ ਘਟ^੧ ਹੈ। ਈ. ਸ. ਤੀਸਰੀ ਸਦੀ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਤਕ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦਾ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸ ਦੇਸ਼ 'ਚੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਨੇ ਲੈ ਲਈ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਰਤਾਂਤ ਲਈ ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਸਫਾ ੩੯—੪੬)।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਟਿੱਪਣੀ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਮੌਰ੍ਯਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ਗੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸੇਰਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ^੨ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਕਤ ਲੇਖਾਂ 'ਚੋਂ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੇ ਸੂਰ 'ਅ' (ਅ) ਦੇ ਨਾਲ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਲਾ ਕੇ ਬਣਾਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਖੱਬੇ ਵਲ ਝੁਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਮੋੜ ਕੇ ਕੁਝ ਉਪਰ ਵਲ ਵਧਾਇਆ ਹੈ 'ਅ' (ਅ) ਤੀਸਰਾ, 'ਖ' (ਖ) ਦੂਸਰਾ, 'ਗ' (ਗ) ਦੂਸਰਾ, 'ਚ' (ਚ) ਤੀਸਰਾ, 'ਛ' (ਛ) ਦੂਸਰਾ, 'ਜ' (ਜ) ਚੌਥਾ, 'ਟ' (ਟ) ਦੂਸਰਾ, 'ਠ' (ਠ) ਦੂਸਰਾ, 'ਡ' (ਡ) ਤੀਸਰਾ, 'ਨ' (ਨ) ਤੀਸਰਾ, 'ਕ' (ਕ) ਦੂਸਰਾ ਅਤੇ 'ਸ਼' (ਸ਼) ਦੂਸਰਾ]]। 'ਯ' (ਯ) ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਆਡੀ ਲਕੀਰ^੩ ਹੋਰ ਜੋੜੀ ਹੈ। 'ਸ' (ਸ) (ਚੌਥੇ) ਦੇ ਖੱਬੇ ਵਲ ਅੱਧ ਚੱਕਰ ਅਤੇ 'ਸ' (ਸ) ਪੰਜਵੇਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਤਿਰਛੀ ਲਕੀਰ ਜੁੜਿਆ ਦਾ ਲਾਈ ਹੈ। 'ਰ' (ਰ) ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਤਿਰਛੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਸਜੇ ਵਲ ਇਕ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਹੋਰ ਲਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਲਕੀਰ ਸੰਜੁਕਤ ਅੱਖਰ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ 'ਰ' (ਰ) ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ, ਪਰ ਉਕਤ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ

੧. ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਪੰ. ੪੦ ਟਿੱਪਣੀ ੧--੯ ਅਤੇ ਪੰ, ੪੧ ਟਿੱਪਣੀ ੪--੫ ।

੨. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੧ ਪੰ. ੧੬ ਦੇ ਨੋੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ। ਜ. ਏ, ਈ. ਸ. ੧੮੬੦ ਵਿਚ ਛਪੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਿੰਸਿਪ ਫਰੈਂਚ ਵਿਦਵਾਨ ਸੇਨਾਰਟ ਦੇ 'ਨੋਟਸ ਡੀ' ਐਪੀਗ੍ਰਾਫੇ ਇੰਡੀਆਨੇ' (ਸੰ. ੧) ਨਾਮੀ ਲੇਖ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮਾਨਸੇਰਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ, ਅਤੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਆਫ ਆਰਕਿਓਲੋਜੀ ਇੰਨ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਤੋਂ ।

੩. ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੨ ਪੰ. ੧੬ ਦੇ ਨੋੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ੧ ਵਿਚ 'ਕ੍ਰਿਯੋ ਸਿਯੋ ਸਿਯੋ ਰਯ' ਵਿਚ 'ਰਯ' ਦੇ 'ਰ' ਦੇ 'ਰ' ਹੇਠਾਂ 'ਰ' ਦੀ ਸੂਚਕ ਜੋ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਲਗੀ ਹੈ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਥੇ 'ਰ' ਦੇ ਨਾਲ ਦੂਸਰਾ 'ਰ' ਜੁੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਜਾ ਤਾਂ 'ਰ' ਦਾ ਭਾਗ ਹੀ ਜਾ ਫਾਲਤੂ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਉਕਤ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ 'ਰ' ਸੂਚਕ ਫਾਲਤੂ ਲਕੀਰਾਂ ਜਿਥੇ 'ਰ' ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਉਥੇ ਵੀ ਲਗੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਕਤ ਪਹਿਲੀ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਸਵਰਪਰਸੰਡਨੀ (ਸਕ੍ਰਾਥਤਜਿ) ਵਿਚ ਪ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਪਸਡ ਪਥੰਡ (ਪਾਥੰਡ) ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ 'ਰ' ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਅਭਾਵ ਹੈ ਆਦਿ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬੬ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਗ੍ਰੀਕ (ਯੂਨਾਨੀ) ਸ਼ਕ ਪਾਰਥੀਅਨ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਨਵੰਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗ੍ਰੀਕਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਲਏ ਹੋਏ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂ 'ਜ' (ਤ) 'ਕ' (ਦ) ਅਤੇ 'ਨ' (ਨ) ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਵੇਖੋ 'ਜ'(ਤ)ਦਾ ਚੌਥਾ ਰੂਪ 'ਕ' (ਦ) ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ਅਤੇ 'ਜ' (ਨ) ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਰੂਪ)। ਕਈ ਥਾਂ 'ਸ' (ਮ) ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੀ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਜਾਂ ਬਿੰਦੀ ਅਤੇ 'ਹ' (ਹ) ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵੀ ਬਿੰਦੀ ਲੱਗੀ ਸ਼ਿਲਦੀ ਹੈ 'ਕੱ' ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਲੀ ਰੇਫ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਖਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਗੰਢ ਜਿਹਾ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਸੰਜੁਕਤ ਅੱਖਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦੂਸਰੇ 'ਰ' (ਰ) ਤੋਂ ਅੱਡ ਦੱਸਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਕ, ਪਾਰਥੀਅਨ ਆਦਿ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਭੇਦ ਜਿਆਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ 'ਕੱ') ਸ਼ਕ, ਪਾਰਥੀਅਨ ਆਦਿ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਜੋ ਮੁਖ ਮੁਖ ਅੱਖਰ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਜਾਂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਗੰਢਾਂ ਜਿਹੀਆਂ ਲਗੀਆਂ ਹਨ, ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਹੀ ਲਾਈਆਂ ਹੋਣ, 'ਫ' (ਫ) ਦੇ ਉਪਰ ਦੇ ਸੱਜੇ ਵਲ ਦੀ ਲਕੀਰ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਪਰ ਵਲ ਵਧਾਈ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬੬ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

ਮਹਰਜਸ ਖਮਿਕਸ ਹੇਲਿਯਕੇਯਸ ਮਹਰਜਸ ਖਮਿਕਸ ਜਯਖਰਸ
 ਐਕੋਬਿਯਸ ਮਹਰਜਸ ਖਰਰਸ ਸੇਨਫ਼ਸ ਮਹਰਜਸ ਅਪਿਭਹੁਤਸ
 ਫਿਲਸਿਨਸ ਮਹਰਜਸ ਖਰਰਸ ਜਯੰਤਸ ਹਿਪੁਸੁਰਤਸ. ਮਹਰਜਸ
 ਖਰਰਸ ਹੇਰਸਯਸ ਰਜਤਿਰਜਸ ਮਹੁਤਸ ਸੋਐਸ ਮਹਰਜਸ ਰਜਰਜਸ
 ਮਹੁਤਸ ਐਯਸ ਮਹਰਜਸ ਰਜਰਜਸ ਮਹੁਤਸ ਐਯਿਲਿਥਸ.

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬੭ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਕਸ਼ਤੂਪ ਰਾਜੂਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਾਲੇ ਸਤੰਭ ਦੇ ਸਿਰੇ ਦੇ ਲੇਖਾਂ, ਤੱਕਸਸ਼ਿਲਾ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਕਸ਼ਤੂਪ ਪਤਿਕ ਦੇ ਤਾਮਰਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਹੀ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਇਕ ਪਥਰ ਦੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ 'ਤ' (ਉ)

੧. ਗ੍ਰੀਕਾਂ (ਯੂਨਾਨੀਆਂ) ਦੇ ਸਿੱਕੇ—ਗਾ; ਕੇ ਕੋ; ਗਰੀ; ਸੀ ਕਿ, ਬਾ. ਇੰ. ਪਲੇਟ ੪--੧੫। ਸਿਮ, ਕੇ ਕੋ ਇੰ. ਮਿਯੂ; ਪਲੇਟ ੧-੬। ਵਹਾ, ਕੇ, ਕੋ, ਪੰ. ਮਿਯੂ, ਪਲੇਟ ੧-੬। ਸ਼ਕ, ਪਾਰਥੀਅਨ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਨਵੰਸੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ—ਗਾ, ਕੇ; ਗਰੀ, ਸੀ ਕਿ, ਬਾ ਇ, ਪਲੇਟ ੧੬-੨੫। ਸਿਮ; ਕੇ ਕੋ ਇੰ ਮਿਯੂ, ਪਲੇਟ ੮-੯। ਵਹਾ. ਕੇ, ਕੋ, ਪੰ, ਮਿਯੂ. ਪਲੇਟ ੧੦-੧੭।

੨. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਗ੍ਰੀਕ ਆਦਿ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਹਨ।

੩. ਏ. ਇੰ. ਜਿਲਦ ੬ ਪੰ. ੧੩੬ ਅਤੇ ੧੪੬ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ।

੪. ਏ, ਇੰ, ਜਿਲਦ ੪. ਪੰ, ੫੬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਲੇਟ ਤੋਂ। ਇਸ ਤਾਮਰਪੱਤਰ ਵਿਚ ਅੱਖਰ ਰੇਖਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਉਕਰੇ ਸਗੋਂ ਬਿੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਿਚ ਈ ਸ. ਦੀ ੧੪ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਬਾਦ ਦੇ ਕੁਝ ਤਾਮਰਪੱਤਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਬਿੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪਿਛਲਾ ੨੦ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲੋਂ ਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਨਾ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਤਾਮਰਪੱਤਰ ਆਦਿ ਜਿਆਦਾ ਸੁਨਾਰੇ ਜਾਂ ਲੁਹਾਰ ਖੋਦਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਚੰਗੇ ਕਾਰੀਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਤਾਂ ਸਿਆਹੀ ਵਰਗੇ ਅੱਖਰ ਉਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਮੀ ਉਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਦੀ ਹੈ।

੫. ਏ. ਇੰ. ਜਿਲਦ ੮ ਪੰ. ੨੬੬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਤੋਂ।

ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਰੂਪ ਗੰਢ ਵਾਲਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ 'ਨ' ਅਤੇ 'ਣ' ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਮੱਥਰਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਥਾਂ 'ਤ' (ਤ), 'ਨ' ਅਤੇ 'ੲ' ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬੭ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

सिंहिलेन१ सिंहरछितेन च भतरेहि तखशिलए अयं थुवो प्र-
तिथवितो सववुधन पुयए२ तखशिलये३ नगरे उत-
रेण प्रचु देशे छेस अत्र . . . शे पनिको अप्रतिष्ठविन

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬੮ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪਾਰਥੀਅਨਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਗੰਡੋਫਰਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਤਖਤ-ਏ ਬਾਹੀ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ,^੪ ਕੁਸਨਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੁਏਵਿਹਾਰ (ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਰਾਜ ਵਿਚ) ਦੇ ਤਾਮਰਲੇਖ^੫ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਢੇਰੀ (ਕਨਿਸ਼ਕ ਵਿਹਾਰ) ਦੇ ਸਤੂਪ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਕਾਂਸੇ ਦੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਲੇਖ^੬ ਅਤੇ ਝੇਡਾ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ^੭ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁਏਵਿਹਾਰ ਦੇ ਤਾਮਰ ਲੇਖ ਵਿਚ 'ਯ' (ਸ੍ਰਯ) ਅਤੇ 'ਯ' (ਸ੍ਰਯ)^੮ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦਾ ਗੰਢ ਵਾਲਾ ਅੰਸ਼ 'ਯ' (ਯ) ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬੯ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

महरजस्य रजतिरजस्य देवपुत्रस्य कनिष्कस्य संवत्सरे एकदशे
सं १० ११० दशसिकस्य मसस्य दिक्से अठविशे दि २० ४ ४११ उत्र दि-
क्से भिछुस्य नगदतस्य संखके (?) टिस्य अचर्यदमत्रतशिष्यस्य
अचर्यभवप्रशिष्यस्य यतिं आरोपयतो इह दमने विहरस्व मिनि

੧. 'ਸਿਹਿਲੇਨ' ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 'ਪੁਯਏ' ਤਕ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰ 'ਣ' ਜਾਂ 'ਨ' ਆਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੋਨੋ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਕਈ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਨ' ਅਤੇ 'ਣ' ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

੨. ਇਥੋਂ ਤਕ ਦਾ ਲੇਖ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਪਾਤਰ ਵਿਚੋਂ ਹੈ।

੩. ਇਥੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤ ਤਕ ਦਾ ਲੇਖ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਤਾਮਰਲੇਖ ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੈ।

੪. ਜ. ਏ. ਈ. ਸ. ੧੮੬੦, ਭਾਗ ੧ ਪੰ. ੧੧੬ ਅਤੇ ਪਲੇਟ (ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਪੰ. ੪੦ ਟਿੱਪਣੀ ੬)

੫. ਇੰ, ਏ, ਜ਼ਿਲਦ ੧੦ ਪੰ. ੩੨੫ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਤੋਂ।

੬. ਆ. ਸ. ਰਿ. ਈ. ਸ ੧੬੦੬-੧੦, ਪਲੇਟ ੫੩। ਇਹ ਲੇਖ ਵੀ ਬਿੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ।

੭. ਜ. ਏ. ਈ. ਸ. ੧੮੬੦; ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਪੰ. ੧੩੬ ਅਤੇ ਪਲੇਟ।

੮. ਪੰਡਿਤ ਭਗਵਾਨ ਲਾਲ ਇੰਦਰਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰਯ (ਯ) ਅਤੇ ਸ੍ਰਯ (ਯ) ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ (ਇੰ. ਏ. ਜ਼ਿਲਦ ੧੧ ਪੰ. ੧੩੮) ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰਯ (ਯ) ਅਤੇ ਸ੍ਰਯ (ਯ) ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਵਿਰਤਾਂਤ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਕ ਗੁਪਤ ਲਿਪੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਲੇਖ ਦੀ ਛਾਪ ਆਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਖੰਦਸੇਠਿਸਯ (ਖੁਨ੍ਦਸੇਠਿਸਯ) ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰਯ (ਯ) ਦੀ ਥਾਂ ਸ੍ਰਯ (ਯ) ਵਿਭਗਤੀ ਪ੍ਰਯ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

੯. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਸੁਏਵਿਹਾਰ ਦੇ ਤਾਮਰਲੇਖ ਤੋਂ ਹਨ।

੧੦. ੧੦੧ = ੧੦ + ੪੪ = ੧੮.

੧੧. ੨੦ ੪ ੪ = ੨੦ + ੪ + ੪ = ੨੮.

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਟੱਟਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਵਰਡਕ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਪਾਤਰ ਤੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਹੁਵਿਸਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੇਖ^੧, ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀ ਵਾਝੇਸ਼ੁਪ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਰਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ^੨ ਅਤੇ ਪਾਜਾੜ ਅਤੇ ਕਲਦਰਾਖ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਰਡਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਤੇ ਬਿੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਉਕਰਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਭਾਗ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ 'ਰ' (ਰ) ਸੂਚਕ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਫਜ਼ੂਲ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਘਕਦਪ (ਮਘਕਦ = ਮਘਕਤ) ਅਘਮਘ (ਅਘਮਘ = ਅਘਮਘਾਗ), ਨਤਿਘ (ਨਤਿਘ = ਜ਼ਾਤਿਕ), ਮਕਘ (ਮਕਘ = ਮਾਕਕ), ਸੰਮਤਿਘਨ (ਸੰਮਤਿਘਨ) ਆਦਿ ਵਿਚ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਕਈ ਅੱਖਰ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅੱਖਰ ਲਾਏ ਗਏ ਹਨ। 'ਮੁ' (ਮੁ) ਵਿਚ 'ਸ' (ਮ) ਦਾ ਰੂਪ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਜਿਹਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਂ 'ਰ' ਅਤੇ 'ਰ' (ਰ) ਅਤੇ 'ਧ' ਅਤੇ 'ਧ' ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ 'ਨ' (ਨ) ਅਤੇ 'ਣ' (ਣ) ਵਿਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹ ਲਵੋ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਟੱਟਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ^੬ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ—

इमेन कुशलमुलेन महरजरजतिरजहोवेषकस्य अग्रभगए७ भवतु
 मदंपिदर मे पुयए भवतु म्दर मे हृष्टुनमरेगस्य पुयए
 भवतु शोच मे भुय नतिगमित्रसंभतिगन पुयए भवतु महि-
 श च वग्रमरेगस्य अग्रभगपडियश भवतु सर्वसत्वन

੧. ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੨੧. ਪੰ. ੨੧੦ ਅਤੇ ੨੧੧ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ ;

੨. ਇੰ. ਏ, ਜਿਲਦ ੩੭ ਪੰ. ੫੮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ. ਲੇਖ ਦੂਸਰਾ।

੩. ਇੰ, ਏ. ਜਿਲਦ ੩੭ ਪੰ. ੬੦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ, ਲੇਖ ਦੂਸਰਾ।

੪. ਇੰ, ਏ, ਜਿਲਦ ੩੭ ਪੰ. ੬੬ ਨੇੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ, ਲੇਖ ਪਹਿਲਾ।

੫. ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਚੀਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਭਗਵਤ੍ ਦਾ 'ਭਗੁਰਵਦ' ਅਤੇ 'ਅਗੁਰਭਾਗ' ਦਾ 'ਅਗੁਰਭਗੁਰ' ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ 'ਰਯ' (ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਪੰ. ੧੧੯-੧੨੦ ਦੇ (ਰ) ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਲਕੀਰ ਹੈ ਉਥੇ ਰ੍ਰ (ਰ੍ਰ) ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਉਂਝ ਹੀ ਭਗੁਰਵਦ ਅਤੇ ਅਗੁਰ ਭਗੁਰ ਆਦਿ ਪੜ੍ਹਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਟੱਟਵੇਂ) ਜਿਵੇਂ 'ਜ' (ਜ) (ਦੂਸਰੇ), ਅਤੇ 'ਸ' (ਮ) (ਚੌਥੇ), ਅਤੇ ਗਰੀਚਾ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿਚ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਟੱਟਵੇਂ), 'ਰ' (ਜ) (ਪੰਜਵੇਂ; ਛੇਵੇਂ ਅਤੇ ਸਤਵੇਂ); 'ਰ' (ਤ) (ਦੂਸਰੇ) ਤੀਸਰੇ ਅਤੇ ਚੌਥੇ)। 'ਨ' (ਨ) (ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ), 'ਸ' (ਮ) (ਪਹਿਲੇ) ਅਤੇ 'ਜ' (ਪਹਿਲੇ) ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੇ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਆਡੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਮਤਲਬ ਦੇ ਲਕੀਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਇਸ ਲਕੀਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜੋ ਕਲਮ ਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੇ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਚਲਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਹੀ ਬਣਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਲਾਇਨ ਨੂੰ ਪੂਰੇ 'ਗ' (ਗ) ਦਾ ਹੀ ਭਾਗ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ 'ਸਿ' (ਮਿ) ਦੇ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਲਕੀਰ ਫਾਲਤੂ ਲਗੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ 'ਸਿ' (ਮਿ) ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ 'ਸਿ' (ਮਿਮ) ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ 'ਰ' (ਰ) ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ 'ਸਿ' (ਮਿਰ) ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

੬. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਰਡਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚੋਂ ਹਨ।

੭. ਇਹਨਾਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਹਨਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ 'ਰ' (ਰ) ਦੀ ਸੂਚਕ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਫਜ਼ੂਲ ਲੱਗੀ ਹੈ ਉਸ ਥਾਂ ਅਸੀਂ 'ਰ' (ਰ) ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸਗੋਂ ਜਿਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਉਹ ਲੱਗੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੇਠ...ਅਜਿਹਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੦ਵਾਂ

ਇਹ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਤਕਸ਼ਸ਼ਿਲਾ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਰੌਪ੍ਯਪੱਤਰ ਦੇ ਲੇਖ,^੧ ਫਤਹਿ ਜੰਗ,^੨ ਕਨਿਹਾਰਾ^੩, ਅਤੇ ਪਥੀਆਰ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਚਾਰਸੱਤਾ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਤਿੰਨ ਲੇਖਾਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ^੪ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਇਕ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ^੫ ਉਕਰਿਆ ਹੈ, ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਕਸ਼ਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਰੌਪ੍ਯਪੱਤਰ ਦਾ ਲੇਖ ਬਿੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਉਕਰਿਆ ਹੈ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੦ਵੇਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ--

ਸ ੧੦੦ ੨੦ ੧੦ ੪ ੨੧ ਐਯਸ ਐਥਫਸ ਸਸਸ ਦਿਕਸੇ ੧੦ ੪ ੮੨ ਈਸ਼ ਦਿਕਸੇ
ਪ੍ਰਦਿਸ਼ਟਕਿਤ ਮਗਕਤੀ ਖਤੁਯੀ ਤਰੰ...ਕੇਨ ਲੋਤਫ੍ਰਿਪੁਤ੍ਰਨ ਵਹ੍ਲਿਯਨ ਨੋਅ-
ਚਯ ਨਗਰੇ ਕਸ਼ਟਕੇਨ ਥੇਨ ਈਸੇ ਪ੍ਰਦਿਸ਼ਟਕਿਤ ਮਗਕਤੀ ਖਤੁਯੀ ਖਸਰ-
ਏਯ ਤਛਸ਼ਿ[ਲ]ਯ ਤਨੁਕਯ ਕੋਖਿਸ਼ਟਕਗ੍ਰਹਿਸਿ ਸਹਰਯਸ ਰਯਤਿਰਯਸ

੧੯-ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਅੰਕ

(ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੧ ਤੋਂ ੭੬ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖੰਡ ਤਕ)

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ, ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਸਿਕਿਆਂ ਅਤੇ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਕਿ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਫਰਕ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਰੀਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ, ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ੧ ਤੋਂ ੯ ਤਕ ਅੰਕ ਅਤੇ ਸਿਫਰ ਇਹਨਾਂ ੧੦ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅੰਕ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿਫਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਦਹਾਈਆਂ, ਸੈਂਕੜੇ, ਹਜ਼ਾਰ, ਆਦਿ ਲਈ ਵੀ ਅਲੱਗ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਨ। ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ' ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਫਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਕਹਾਂਗੇ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ੧ ਤੋਂ ੯ ਤਕ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ, ੧੦, ੨੦, ੩੦, ੪੦, ੫੦, ੬੦, ੭੦, ੮੦, ਅਤੇ, ੯੦, ਇਹਨਾਂ ੯ ਦਹਾਈਆਂ ਲਈ ੯ ਅਲੱਗ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਅਤੇ ੧੦੦ ਅਤੇ ੧੦੦੦ ਲਈ ਇਕ

੧. ਜ. ਰੋ, ਐ. ਸੋ. ਈ, ਸ. ੧੯੧੫, ਪੰ. ੧੯੨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਤੋਂ।
੨. ਜ. ਏ. ਈ ਸ; ੧੮੯੦ ਭਾਗ ੧ ਪੰ; ੧੩੦ ਅਤੇ ਪਲੇਟ।
੩. ਏ, ਇੰ; ਜਿਲਦ ੭ ਸਫਾ ੧੧੮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ 'ਤੇ'।
੪. ਆ, ਸ, ਰਿ, ਈ, ਸ. ੧੯੦੨--੩ ਸਫਾ ੧੮੩ ਲੇਖ A ਅਤੇ C
੫. ਆ, ਸ, ਰਿ, ਈ ਸ ੧੯੦੩--੪ ਪਲੇਟ ੬੭ ਪਹਿਲੀ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ।
੬. ਇਹ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਤਕਸ਼ਸ਼ਿਲਾ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਰੌਪ੍ਯਪੱਤਰ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚੋਂ ਹਨ।
੭. ਅਰਥਾਤ ੧੩੬
੮. ਅਰਥਾਤ ੧੫

ਅਲੱਗ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੀ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੧ ਤੋਂ ੭੫ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖੰਡ ਤਕ) । ਇਹਨਾਂ ੨੦ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ੯੯੯੯੯ ਤਕ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ । ਲੱਖ, ਕਰੋੜ, ਅਰਬ, ਆਦਿ ਲਈ ਜੋ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੁਣ ਤਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲੱਖਾਂ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਅੱਗੇ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ।

ਇਹਨਾਂ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ੧ ਤੋਂ ੯ ਤਕ ਜਾਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣ ਹੈ । ੧੦ ਲਈ ਨਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ੧ ਅਤੇ ੦ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਨਿਯਤ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ; ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ੨੦, ੩੦, ੪੦, ੫੦, ੬੦, ੭੦, ੮੦, ੯੦, ੧੦੦, ਅਤੇ ੧੦੦੦ ਲਈ ਵੀ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਾਤਰ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । (ਵੇਖੋ, ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੧ ਤੋਂ ੭੫ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖੰਡ ਵਿਚ) ।

੧੧ ਤੋਂ ੯੯ ਤਕ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲੋਂ ਦਹਾਈ ਦਾ ਅੰਕ ਲਿਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਇਕਾਈ ਦਾ ਅੰਕ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ੧੫ ਲਈ ੧੦ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਿਖਕੇ ਅੱਗੇ ੫; ੩੩ ਲਈ ੩੦ ਅਤੇ ੩; ੯੩ ਲਈ ੯੦ ਅਤੇ ੩ ਆਦਿ (ਵੇਖੋ, ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੫ ਵਿਚ ਰਲਵੇਂ ਅੰਕ) ।

੨੦੦ ਲਈ ੧੦੦ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ, ਕਦੀ ਉਪਰ, ਕਦੀ ਵਿਚਕਾਰ ਅਤੇ ਕਦੀ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਆਡੀ, (ਸਿੱਧੀ, ਤਿਰਛੀ ਜਾਂ ਡਿੰਗੀ) ਲਕੀਰ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ੨੩੦੦ ਲਈ ੧੦੦ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਲਕੀਰਾਂ ਜੋੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ । ੪੦੦ ਤੋਂ ੯੦੦ ਤਕ ਲਈ ੧੦੦ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ੪ ਤੋਂ ੯ ਤਕ ਦੇ ਅੰਕ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ । ੧੦੧ ਤੋਂ ੯੯੯ ਤਕ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਦੇ ਅੰਕ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦਹਾਈ ਅਤੇ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅੰਕ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਜਿਵੇਂ ਕਿ ੧੨੯ ਲਈ ੧੦੦, ੨੦, ੯, ੯੫੫, ਲਈ ੯੦੦, ੫੦ ਅਤੇ ੫ । ਜੇਕਰ ਅਜਿਹੇ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਦਹਾਈ ਦਾ ਅੰਕ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸੈਂਕੜੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਕਾਈ ਦਾ ਅੰਕ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ੩੦੧ ਲਈ ੩੦੦, ੧ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੫ ਵਿਚ ਰਲਵੇਂ ਅੰਕ ॥

੨੦੦੦ ਲਈ ੧੦੦੦ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਉਪਰ ਵਲ ਨੂੰ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸਿੱਧੀ ਆਡੀ (ਜਾਂ ਹੇਠਾਂ

੧. ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੁਰਾਖੋਜੀ ਡਾ: ਸਰਐਚਲ ਸਟਾਇਨ ਨੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਤੁਰਕਸਤਾਨ ਤੋਂ ਜੋ ਬਹੁ ਮੁਲੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਖਰੜੇ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਰਗ ਦੀ ਗੁਪਤ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਤੁਰਕਸਤਾਨ ਦੀ ਈ. ਸ. ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਆਰ੍ਯ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਸੂਰ; ਵਿਅੰਜਨ, ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ੧੨ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ('ਯ' 'ਯ' ਅਤੇ 'ਲ੍ਰ' 'ਲ੍ਰ' ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ) ਦੀ ਬਾਰਖੜੀ (ਦ੍ਰਾਦਸ਼ਾਦਸ਼ੀ) ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ । (ਜ. ਰੋ. ਏ. ਸੋ. ਈ. ਸ. ੧੯੧੧ ਸਫਾ ੪੫੨ ਅਤੇ ੪੫੮ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ੧ ਤੋਂ ੪ ਤਕ) । ਇਕ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ੧ ਤੋਂ ੧੦੦੦ ਤਕ ਦੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੋ ਹੋਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਜਿਹੇ ਹਨ (ਜ. ਰੋ. ਐ. ਸੋ. ਈ. ਸ. ੧੯੧੧, ਸਫਾ ੪੫੫) ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾਕਟਰ ਹੋਰਨਲੋ ਨੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ੧੦੦੦੦ ਅਤੇ ੧੦੦੦੦੦ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ੧੦੦੦੦ ਅਤੇ ੧੦੦੦੦੦ ਦੇ ਸੂਚਕ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਸ਼ਕ ਹੈ । ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ੧੦੦੦੦੦ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਕੇਵਲ ਸਮਾਪਤੀ (ਵਿਰਾਮ) ਦਾ । ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਕ ਸੂਚਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੰਨਣਾ ਸ਼ਕ ਵਾਲੀ ਗਲ ਹੈ ।

੨. ਇਹ ਰਿਵਾਜ ਈ. ਸ. ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਸਦੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿਛੇ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਭਿੰਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੪ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ੨੦੦ ਦੇ ਅੰਕ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ।

੩. ਪਿਛਲੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂ ਇਹ ਇਹ ਲਕੀਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੪ ਦੇ ਮਗਰਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ) ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਹੋਏ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ੪੦੦ ਅਤੇ ੬੦੦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਹਾਰਾਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ੯੦੦)

ਨੂੰ ਮੁੜੀ ਹੋਈ) ਲਕੀਰ ਜੋੜੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ੩੦੦੦ ਲਈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਲਕੀਰਾਂ । ੪੦੦੦ ਤੋਂ ੯੦੦੦ ਤਕ ਅਤੇ ੧੦੦੦ ਤੋਂ ੯੦੦੦੦ ਤਕ ਲਈ ੧੦੦੦ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਅੱਗੇ ੪ ਤੋਂ ੯ ਤਕ ਦੇ ਅਤੇ ੧੦ ਤੋਂ ੯੦ ਤਕ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਲਕੀਰ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੫) । ੧੧੦੦ ਲਈ ੧੦੦੦੦ ਲਿਖ ਕੇ, ਕੋਲ ਹੀ ੧੦੦੦ ਲਿਖਦੇ ਸਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ੨੧੦੦੦, ਲਈ ੨੦੦੦੦, ੧੦੦੦; ੯੯੦੦੦ ਲਈ ੯੦੦੦੦, ੯੦੦੦ ਲਿਖਦੇ ਸਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ੯੯੯੯੯ ਲਿਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ੯੦੦੦੦, ੯੦੦੦, ੯੦੦, ੯੦, ੯ ਲਿਖਦੇ ਸਨ । ਜੇ ਕਰ ਸੈਂਕੜਾ ਅਤੇ ਦਹਾਈ ਦੇ ਅੰਕ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਅੰਕ ਦੇ ਅੱਗੇ ਇਕਾਈ ਦਾ ਅੰਕ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਜਿਵੇਂ ਕਿ ੬੦੦੧ ਲਿਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ੬੦੦੦, ੧ ।

ਉਪਰਲੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੧, ੨ ਅਤੇ ੩ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ—, = ਅਤੇ ≡ ਆਡੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਹਨ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਵਿਓਪਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਰੁਪਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਨੇ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਇਕ ਦੋ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਪਿਛੋਂ ਇਹਨਾਂ ਲਕੀਰਾਂ ਵਿਚ ਟੇਡਾਪੱਨ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ੧ ਦੀ ਲਕੀਰ ਨਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਆਦਿ ਦਾ ੧ ਬਣਿਆ, ਅਤੇ ੨ ਤੇ ੩ ਦੀਆਂ ਟੇਡੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਆਦਿ ਦੇ ੨ ਅਤੇ ੩ ਅੱਖਰ ਬਣੇ ਹਨ । ਬਾਕੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰੀਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰੀਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ । ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ੪ ਤੋਂ ੧੦੦੦ ਤਕ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ, ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹੋਏ, ਰੂਪ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ—

੪—ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਅੰਕ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ‘ਕ’ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ । ਨਾਨਾਘਾਟ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਉਸ ਤੇ ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਜਾਂ ਕੋਣਦਾਰ ਸਿਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ (ਯ) ਨਾਲ ਕੁਝ ਕੁਝ ਮਿਲਨ ਲੱਗੀ ਹੈ ਕੁਸ਼ਨਵੰਸੀਆਂ ਦੇ ਮੱਥਰਾ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸਦਾ ਰੂਪ (ਯ) ਜਿਹਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਪਾਂ ਅਤੇ ਆਂਧਰਵੰਸੀਆਂ ਨੇ ਨਾਸਿਕ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ (ਯ) ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹੋਏ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੌਥੇ ਵਿਚ ਕ ਦੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਖੱਬੇ ਵਲ ਮੋੜ ਕੇ ਕੁਝ ਉਪਰ ਨੂੰ ਵਧਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ‘ਯ’ ਜਿਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ । ਪੱਛਮੀ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਪਾਂ ਦੇ ਸਿਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਮੁੜੀ ਹੋਈ ਲਕੀਰ, ਚਲਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਿਖਣ ਕਾਰਨ, ਕ ਦੇ ਮੱਧ ਦੀ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਕਤ ਸਿਕਿਆਂ ਤੋਂ ਲਏ ਹੋਏ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ‘ਯ’ ਜਿਹੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ । ਜੱਗਯਪੇਟ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਲਏ ਹੋਏ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ‘ਯ’ ਅਤੇ ‘ਯ’ ਦੇ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਗੁਪਤਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ‘ਯ’ ਅਤੇ ‘ਯ’ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਪੱਲਵ ਅਤੇ ਸ਼ਾਲਕਾਯਨ ਵੰਸੀਆਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲਏ ਹੋਏ ੬ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ‘ਯ, ਦੂਸਰਾ ਯੀ,’ ਤੀਸਰਾ ਅਤੇ ਚੌਥਾ ‘ਲਕ,’ ਪੰਜਵਾਂ ‘ਟੁਕ’ ਅਤੇ ਛੇਵਾਂ ‘ਯ’ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ । ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ‘ਯ’ ਅਤੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ‘ਯ’ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੧ ਅਤੇ ੭੨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪੰਕਤੀਆਂ) ੪ ਦਾ ਮੂਲ ਚਿੰਨ੍ਹ ‘ਕ’ ਜਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤੇ ਸਿਰ ਦੀ ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਜਾਂ ਕੋਣਦਾਰ ਰੇਖਾ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਕੁਝ ਕੁਝ ‘ਯ’ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੋਈ ਬਣੀ । ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਸੁਦਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਜਤਨ ਅਤੇ ਚਲਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਅੰਕ ਲਿਖਣ ਕਾਰਨ ਉਪਰਲੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਬਣੇ ਹਨ । ਅੱਗੇ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੇਖ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਮਾਤਰ ਲਿਖੇ ਜਾਣਗੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੧ ਤੋਂ ੭੫ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖੰਡ ਤਕ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਅੰਕਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕੇ ਦੇਖ ਲੈਣ ।

੫—ਇਸ ਅੰਕ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੇ ‘ਰ, ਗ, ਯ, ਠ, ਠ, ਠ, ਠ, ਨ, ਨ, ਠ, ਠ, ਅਤੇ ਠ, ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ।

੬—ਲਈ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੇ ਜ, ਸ (?) 'ਯ, ਯਾ, ਯਾ, ਯ ਅਤੇ ਯਾ' ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹੋਏ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਜੱਗਯਪੇਟ ਗੁਪਤਾਂ ਅਤੇ ਪੱਲਵ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਇਸ ਅੰਕ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਅਖਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਅੰਕ ਸੰਕੇਤ ਹੀ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨਾ ਐਵੇਂ ਖਿੱਚ ਧੂਹ ਹੀ ਹੈ।

੧—ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਯ, ਗੁ ਅਤੇ ਗ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

੮—ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਫ਼, ਫ਼ਾ, ਫ਼ਾ, ਫ਼ਾ, ਤ, ਤੁ, ਤੁ, ਤੁ, ਰ, ਕ ਅਤੇ ਕਾ' ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ।

੯—ਨਾਨਾਘਾਟ ਦੇ ਕੁਸ਼ਨਵੰਸੀਆਂ ਦੇ ਅਤੇ ਕਈ ਕਸ਼ਤ੍ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਆਧਰਵੰਸੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ੯ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਗਣਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਪਿਛੋਂ ਅੰਤਰ ਪੈਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਓ' (ਓ) ਅਤੇ 'ਤ' (ਉ) ਅਤੇ 'ਓ' (ਓ) (ਦੇ ਕਲਪਿਤ ਚਿੰਨ੍ਹ) ਬਣ ਗਏ।

੧੦—ਨਾਨਾਘਾਟ ਦੇ, ਕੁਸ਼ਨਵੰਸੀਆਂ ਦੇ ਅਤੇ ਕਸ਼ਤ੍ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਆਧਰਵੰਸੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ, ਕਸ਼ਤ੍ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਸਿਕਿਆਂ ਜੱਗਯਪੇਟ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਤਾਂ ੧੦ ਦਾ ਅੰਕਸੰਕੇਤ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਕਿਸੇ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ 'ਯੋ, , ਫ਼, ਫ਼, ਯ ਅਤੇ ਲ੍ਰ' ਨਾਲ ਮਿਲਨ ਲਗ ਪਈ ਹੈ।

੨੦—ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਥ, ਥਾ ਜੋ ਬਾਦ ਦੇ ਪਰੀਵਰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸੇ ਅੱਖਰ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

੩੦—ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ।

੪੦ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਸ ਅਤੇ ਸ' ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

੫੦—ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਿਸੇ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਕੇਵਲ ਭਿੱਨ ਭਿੱਨ ਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਲਏ ਹੋਏ ਇਸ ਅੰਕ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੂਸਰਾ ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ 'ਕ' (ਬ) ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

੬੦—ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਯ, ਪੁ ਜਾਂ ਯ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

੭੦—ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਯ, ਰੋ, ਯ, ਯ, ਯ, ਯ' ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

੮੦—ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਪਧਮਾਨੀਯ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੭ ਵਿਚ ਉਦਯਗਿਰੀ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਉਪਧਮਾਨੀਯ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ)

੯੦—ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਿਸੇ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਜੇਕਰ ਉਪਧਮਾਨੀਯ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਇਕ ਆਡੀ ਲਕੀਰ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਕਸ਼ਤ੍ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਸਿਕਿਆਂ ਤੋਂ ਲਏ ਹੋਏ ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਏਗੀ।

੧੦੦—ਨਾਨਾਘਾਟ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਇਸ ਅੰਕ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਸੁ' (ਸੁ) ਜਾਂ 'ਅ' (ਅ) ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਕਤ ਦੋਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ 'ਸੁ, ਅ' ਲੁ, ਸੇ, 'ਸੁ' ਅਤੇ 'ਸੁ' ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਰੂਪ ਹਨ, ਪਰ ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਤ੍ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਜੋ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

੨੦੦—ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਅੰਕ ਦੋ ਤਿੰਨ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ 'ਸੁ' ਹੈ ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਦੋ ਰੂਪ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਨਾਨਾਘਾਟ ਦੇ ਲੇਖ ਦਾ ਰੂਪ 'ਆ'

(ਆ) ਵਰਗਾ ਹੈ। ਗੁਪਤਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ 'ਕਾ' ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਿੱਨ ਭਿੱਨ ਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਇਸ ਅੰਕ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੂਸਰਾ 'ਸ਼' ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ, ਕਸਤੂਪਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ, ਵਲਭੀ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਕਲਿਗ ਦੇ ਗੰਗਾਵੰਸੀਆਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਅੰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਕਿਸੇ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ।

੩੦੦—ਦਾ ਅੰਕ ੧੦੦ ਦੇ ਅੰਕ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ੨ ਆਡੀਆਂ ਜਾਂ ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਲਕੀਰਾਂ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ। ੧੦੦ ਦੇ ਸੂਚਕ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦੋ ਲਕੀਰਾਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਮਾਤਰਾ ਸਮੇਤ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ੪੦੦ ਤੋਂ ੯੦੦ ਤਕ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ੧੦੦ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਅੱਗੇ ੪ ਤੋਂ ੯ ਤਕ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

੧੦੦੦—ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਾਨਾਘਾਟ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ 'ਰੋ' (ਰੋ) ਵਰਗਾ ਹੈ। ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ 'ਬੁ' (ਧੁ) ਜਾਂ 'ਕੁ' (ਚੁ) ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਕਾਟਕ-ਵੰਸੀਆਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਦੇ 'ਕੁ' (ਵੁ) ਵਰਗਾ ਹੈ।

੨੦੦੦ ਅਤੇ ੩੦੦੦ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਜੇ ਵਲ ਉਪਰ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇਕ ਅਤੇ ਦੋ ਆਡੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ੪੦੦੦ ਤੋਂ ੯੦੦੦ ਤਕ ਦੇ ਅੰਕ, ੧੦੦੦ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ੪ ਤੋਂ ੯ ਤਕ ਦੇ, ਅਤੇ ੧੦੦੦੦ ਤੋਂ ੯੦੦੦੦ ਤਕ ਦੇ ਅੰਕ ੧੦੦੦ ਅੱਗੇ ੧੦ ਤੋਂ ੯੦ ਤਕ ਦੀਆਂ ਦਹਾਈਆਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਬਣਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਉਪਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਜਿਹੜੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰ ਉਕਤ ਅੰਕਾਂ ਨਾਲ ਠੀਕ ਮਿਲਦੇ ਹੋਣ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕੋਈ ਕੋਈ ਅੱਖਰ ਠੀਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਬਾਕੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਹਟਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅੰਕਾਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਏ ਕਿ ੨ ਦਾ ਅੰਕ 'ਰ' ਨਾਲ, ੩ 'ਕੁ' ਨਾਲ, ੪ 'ਧੁ' ਨਾਲ ਅਤੇ ਨਾਲ ੬ ਵੀ ਨਾਲ, ੭ 'ਤ' ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ੮ 'ਟ' ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ੧, ੨, ੩, ੪, ੫, ੬, ੭, ੮ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਿਲੇ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ੨੦੦ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਅਤੇ ਤੀਸਰੇ ਰੂਪਾਂ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੪) ਤੋਂ ਇਹੋ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਅੰਕ ਹੀ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ੧ ਤੋਂ ੧੦੦੦ ਤਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਕ ਅਸਲ ਅੰਕ ਹੀ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਭਿੱਨ ਭਿੱਨ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਸੂਚਕ ਮੰਨਣਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਕਰਮ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਕ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ, ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਇਹੋ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅੰਕ ਹੀ ਸਨ। ਅਚਾਨਕ ਕਿਸੇ ਅੰਕ ਦਾ ਰੂਪ ਕਿਸੇ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਏ, ਇਹ ਗਲ ਦੂਸਰੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ੨ ਦਾ ਅੰਕ ਉਸੇ ਲਿਪੀ ਦੇ 'ਰ' ਨਾਲ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਦੇ ੨ ਅਤੇ ੪ ਦੇ ਅੰਕ ਉਕਤ ਲਿਪੀ ਦੇ ੨ ਅਤੇ ੪ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਵੀ ਸਿਰ ਬਣਾਉਣ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਕਈ ਥਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਜਿਹੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪਿਛੋਂ ਅੰਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵਧਨ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਕਈ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰ ਸਹਿਤ ਅੱਖਰ ਹੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੁੱਧਗਯਾ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਮਹਾਨਮੋਨ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ੨ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਕਈ ਇਕ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ

੧. ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਪਲੇਟ ੩੯ A

੨. ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਪਲੇਟ ੪੧ A.

੩. ਇੰ. ਏ, ਜਿਲਦ ੯ ਸਫਾ ੧੬੩—੮੦

੯੦--- ੳ, ੳ, ੳ, ੳ, ੳ ਅਤੇ ੳ

੯੦--- ੳ, ੳ, ੳ, ੳ ਅਤੇ ੳ

੧੦੦---ਸੁ, ਸੁ, ਲੁ, ਐਰ ਐ

੨੦੦---ਸੁ, ਸੁ, ਸੁ, ਆ, ਲੂ ਅਤੇ ਥੁ

੩੦੦---ਸੁ, ਸੁ, ਸੁ ਆ, ਸਾ, ਸੁ, , ਐਰ ਸੁ.

੪੦੦---ਸੁ, ਸੁ, ਐਰ ਸੁ,

ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਅੰਕ ਸੂਚਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਵਿਚ ੧, ੨ ਅਤੇ ੩ ਲਈ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 'ੳ' 'ੳ' ਅਤੇ 'ੳ' 'ਸੁ' 'ਸੁ' ਅਤੇ 'ਸੁ' ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਿਛਲੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਕਲਪਿਤ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ 'ੳ' 'ੳ' ਅਤੇ 'ੳ' ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਹਨ ਅਤੇ 'ਸੁ,' 'ਸੁ' ਅਤੇ 'ਸੁ' ਅਤੇ 'ਸੁ,' 'ਸੁ' ਅਤੇ 'ਸੁ' ਮੰਗਲ ਵਾਚਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਸੂਚਕ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਕੋ ਹੀ ਅੰਕ ਲਈ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਭਿੰਨ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਨਕਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਗਲਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ੨੦ ਦੇ ਅੰਕ ਦਾ ਰੂਪ 'ੳ' ਜਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਸ਼ਕਲ ਪਿਛੋਂ (ਬ) ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ (ੳ) ਨੂੰ ਫਿਰ 'ਬ' ਫਿਰ 'ਬ' ਨੂੰ ਯ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸਰੇ ਅੰਕਾਂ ਲਈ ਵੀ ਗਲਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਅੰਕ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਹੱਥਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਈ. ਸ. ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਮਿ. ਬਾਵਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੱਤਰ ਅੰਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਪੱਤਰੇ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਕ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੱਜੇ ਵਲ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਅੱਖਰ ਸੰਕੇਤ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਪੱਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਸੱਜੇ ਵਲ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਨਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕ ਪੱਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਕ ਨੇਪਾਲ ਪਾਟਣ (ਅਣਹਿਲਵਾੜਾ), ਖੰਭਾਤ ਅਤੇ ਉਦਯਪੁਰ (ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਵਿਚ) ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਦੀ ਕਦੀ ਅੰਕ, ਅਤੇ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਲਈ ਸਿਫਰ ਵੀ ਲਿਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ੩੩ = $\begin{matrix} \text{ਲਾ} & \text{ਸੁ} & \text{ਸੁ} & \text{ਸੁ} \\ \text{੩} & \text{੦} & \text{੨} & \text{੧} \end{matrix}$, ੧੦੦ = $\begin{matrix} \text{੦} & \text{੦} & \text{੦} & \text{੦} \end{matrix}$, ੧੦੨ = $\begin{matrix} \text{੦} & \text{੦} & \text{੨} & \text{੦} \end{matrix}$, ੧੩੧ = $\begin{matrix} \text{੧} & \text{੩} & \text{੧} & \text{੦} \end{matrix}$, ੧੫੦ = $\begin{matrix} \text{੧} & \text{੫} & \text{੦} & \text{੦} \end{matrix}$ ਆਦਿ। ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ, ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਜੈਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹੋ ਅੱਖਰ ਕ੍ਰਮ ਈ. ਸ. ਦੀ ੧੬ ਸਦੀ ਤਕ ਕਈ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਦੀ

੧. ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਪਯਮਾਨੀਯ ਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੧, ੨੫, ੪੭)
 ੨. ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਪਯਮਾਨੀਯ ਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੮, ੪੨, ੪੪)

ਮਲਯਾਲਮ ਲਿਪੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਅੰਕ ਦੱਸਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਬਿਲਕੁਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਭੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਮੱਖੀ ਤੇ ਮੱਖੀ ਮਾਰਕੇ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੱਤਰ ਅੰਕ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ।

ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਈ. ਸ. ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਤਕ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਕ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਗੁਰਜਰਵੰਸ਼ੀ ਕਿਸੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਤਾਮਰਪੱਤਰ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪੱਤਰੇ ਵਿਚ ਜੋ (ਕਲਚੁਰੀ) ਸਵੰਤ ੩੪੬ (ਈ. ਸ. ੫੯੫) ਦਾ ਹੈ, ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਅੰਕ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ੩, ੪ ਅਤੇ ੬ ਦੇ ਅੰਕ ਹਨ । ਉਕਤ ਸਵੰਤ ਦੇ ਪਿਛੇ ਕਈ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਂ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਅੰਕ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ੧੦ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬੁਹੜਾ ਬੁਹੜਾ ਰਿਹਾ; ਫਿਰ ਤਾਂ ਉਹ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਕ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ । ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਲੇਖ ਅਜਿਹਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਅਨਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ [ਨੇਵਾਰ] ਸੰ. ੨੫੯ (ਈ. ਸ. ੧੧੩੫) ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਕਦੋਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਪਰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਿੱਧਾਪੁਰ ਸਹਸ੍ਰਾਮ ਅਤੇ ਰੂਪਨਾਥ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ੨੦੦, ੫੦ ਅਤੇ ੬ ਦੇ ਅੰਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ੨੦੦ ਦਾ ਅੰਕ ਤਿੰਨਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ੫੦ ਤੇ ੬ ਦੇ ਦੋ ਦੋ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ੨੦੦ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤਿੰਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਇਹੋ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ

੧. ਮਲਯਾਲਮ ਲਿਪੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁਣ ਤਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਐਚ. ਗੰਡਰਟ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਲਯਾਲਮ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ (ਦੂਜੇ ਸੰਸਕਰਣ) ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਦਸੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇੰਝ ਦਿਤਾ ਹੈ—

੧=ਜ. ੨=ਜ਼. ੩=ਨ੍ਯ. ੪=੧. ੫=ਸ਼ ੬=ਵਾ (ਵ) ੭=ਸ਼. ੮=ਸ਼ ੯=ਫ਼ੇ (?)
੧੦=ਸ. ੨੦=ਥ, ੩੦=ਲ ੪੦=ਯ. ੫੦=ਕ ੬੦=ਰ ੭੦=ਲ (ਰੂ) ੮੦=ਚ ੯੦=ਯ, ੧੦੦=ਕ
(ਜ. ਰੋ. ਏ, ਸੋ, ਈ. ਸ. ੧੮੯੬ ਸਫ਼ਾ ੭੯੦) ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਗਲਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ੬ ਦਾ ਸੂਚਕ 'ਵ' 'ਯ' ਨੂੰ 'ਵ' ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਉਸ ਲਿਪੀ ਵਿਚ 'ਯ' ਅਤੇ 'ਵ' ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੮੧) ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਗਲਤੀਆਂ ਹਨ ।

੨. ਜੇਕਰ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ੧੦ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤਕ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਤਾਮਰਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਈ. ਸ. ਦੀ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਗਏ ਸਨ । ਵਲਤੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੀਲਾਦਿਤ੍ਯ (ਛੇਵੇਂ) ਦੇ ਗੁਪਤ ਸੰ. ੪੪੧ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ ੧੦੦ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਨਵਾਲੇ ੪ ਦੇ ਅੰਕ ਦੀ ਥਾਂ ੪੦ ਦਾ ਅੰਕ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ (ਇੰ. ਏ, ਜਿਲਦ ੬ ਸਫ਼ਾ ੧੯ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਪਲੇਟ); ਅਤੇ ਪੂਰਵੀ ਗੰਗਾਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਦੇਵੇਂਦਰਵਰਮਨ ਦੇ ਗਾਂਗੇਯ ਸੰ ੧੮੩ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ ੮੦ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ੮ ਦਾ ਅਤੇ ੩ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ੩੦ ਦਾ ਜੋ ਨਿਸ਼ਾਨ ("ਲੋ" "ਲ" ਦਾ ਘਸੀਟ ਰੂਪ) ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ੨੦ ਲਈ ੨ ਦੇ ਅੱਗੇ ਬੰਦੀ ਲਾ ਕੇ ਇਕੋ ਹੀ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਮੇਲ ਵੀ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ (ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੩ ਸਫ਼ਾ ੧੩੩ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ) ।

੩. ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੁਣ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਹੈ । ਬੁਹੜੇ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲੋਂ ਦੀਆਂ ਛੱਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਪੱਤਰ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ; ਪਰ ਹੁਣ ਨਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ । ਤਾਮਿਲ ਅੰਕਾਂ ਲਈ, ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੮੧ ਵਿਚ ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀ ।

੪. ਬੰ. ਜ. ਨੇ, ਸਫ਼ਾ ੮੧ ।

੫. ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਨ ਵਾਲੇ ੨੦੦ ਦੇ ਅੰਕ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ੩ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੪ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੱਧ । ਉਕਤ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੂਸਰਾ ਸਹਸ੍ਰਾਮ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚੋਂ ਹੈ । ਕਰੀਬ ੮੦੦ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿਛੋਂ ਉਸੇ ਦਾ ਬੁਹੜਾ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਫਿਰ ਮਥਰਾ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਗੁਪਤ ਸੰ. ੨੩੦ (ਈ. ਸ. ੫੪੯) ਦੀ ਇਕ ਬੋਧੀ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਲੇਖ (ਫਲੀ; ਗੁ; ਇ; ਪਲੇਟ ੪੦ D) ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ; ਵਿਚੋਂ ਕਿਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ । ਕਈ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰਾਂ ਜਾਂ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਰਹਿਣ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਅਨੋਖਾ ਉਦਹਾਰਣ ਹੈ ।

ਕਿ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ੈਲੀ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਚਿਰ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ੨੦੦ ਦੇ ਅੰਕ ਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਡ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਮਿਲਦੇ। ਅਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਉਕਤ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਿਵੇਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿੰਨ੍ਹਾ ਕਿੰਨ੍ਹਾ ਪਰੀਵਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਕਹਿਨ ਲਈ ਹੁਣ ਤਕ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ।

ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਭਿੱਠ ਭਿੱਠ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਪਹਿਲਾ ਈ. ਸ. ੧੮੩੮ ਵਿਚ ਜੇਮਸ ਪਿੰਸੋਪ ਨੇ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਅੰਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਵੇਖਕੇ ਆਦਿ ਕਈ ਇਕ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ੀਕਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ।^੧

ਪੰਡਤ ਭਗਵਾਨ ਲਾਲ ਇੰਦ੍ਰਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕਹਿਕੇ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਈ. ਸ. ੧੮੭੭ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ਜਾਂ ਸੰਜੁਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ ਅਤੇ ਭਿੱਠ ਭਿੱਠ ਵੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ (ਭਿੱਠ ਭਿੱਠ) ਸ਼ਦੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਅੰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਫਰਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ, ਉਕਤ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਵੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੀ ਹੈ।^੨

ਡਾ. ਬੁਲਰ ਨੇ ਉਕਤ ਲੇਖ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸੰਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਸੋਪ ਦਾ ਇਹ ਪੁਰਾਣਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਅੰਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਹਨ, ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਤਕ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸੰਤੋਖਜਨਕ ਹਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਪੰਡਤ ਭਗਵਾਨ ਲਾਲ ਨੇ ਆਰਯਭਟ ਅਤੇ ਮੰਤਰਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅੰਕ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਂਚਿਆਂ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਹੋਈ (ਅਰਥਾਤ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਕੋਈ ਕ੍ਰਿਜੀ ਨਾ ਮਿਲੀ, ਅਤੇ ਨਾ ਮੈਂ ਇਸ ਭੇਦ ਦੀ ਕੋਈ ਕ੍ਰਿਜੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਦਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਇਹ ਦਸਾਂਗਾ ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਨਾਸਿਕ, ਜਿਵ੍ਹਾਮੂਲੀਯ ਅਤੇ ਉਪਧਮਾਨੀਯ ਦਾ ਹੋਣਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਅੰਕਾਂ) ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਨਾ ਕਿ ਮਹਾਜਨਾਂ ਨੇ ਅਤੇ ਨਾ ਬੰਧੀਆਂ ਨੇ ਜੋ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।^੩

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਰਨ ਨੇ ਈ. ਸ. ੧੮੭੭ ਵਿਚ ਇੰਡੀਅਨ ਐਟੀਕ੍ਰੋਰੀ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਇਕ ਪੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਮੈਂ ਵੈਸੇ ਬੁਲਰ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ ਕਿ ਅੰਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤੇ ਸਨ।^੪

ਈ. ਸ. ੧੮੭੮ ਵਿਚ ਬਰਨੇਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੰਕ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਦਿ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ (ਅੰਕ) ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਤਪੱਤੀ ਮੰਨਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੱਖਣੀ ਅਸ਼ੋਕ (ਬ੍ਰਾਹਮੀ) ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਅੰਕ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਦਿ ਅੱਖਰ ਹਨ, ਬਿਲਕੁਲ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।^੪ ਪਰ

੧, ਇੰ, ਏ, ਜਿਲਦ ੬ ਸਫਾ ੪੪, ੨. ਇੰ, ਏ ਜਿਲਦ ੬, ਸਫਾ ੪੮।

੩, ਇੰ, ਏ, ਜਿਲਦ ੬ ਸਫਾ ੧੪੩।

੪, ਬ: ਸਾ. ਇੰ. ਪੇ ਸਫਾ ੬੦।

ਬਰਨੇਲ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਉੱਤਪੱਤੀ ਦਾ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਮੰਨਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਉੱਤਪੱਤੀ ਵੀ ਬਾਹਰਲੇ ਸੌਮਿਆ ਤੋਂ ਹੋਈ ਅਨੁਮਾਨ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ 'ਇਸ (ਅੰਕ) ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਮਿਸਰ ਦੇ ਡੈਮੋਟਿਕ ਅੰਕ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ, ਇਸ ਕੰਮ ਚਲਾਉ ਅਨੁਮਾਨ ਲਈ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਅੰਕਕ੍ਰਮ ਦੀ ਉੱਤਪੱਤੀ ਉਮੇ (ਡੈਮੋਟਿਕ) ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਭਾਰਤ-ਵਰਜ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।^੧

ਫਿਰ ਈ. ਸੀ. ਬੇਲੇ ਨੇ 'ਵਰਤਮਾਨ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਵੰਸਕ੍ਰਮ' ਨਾਮੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਲੇਖ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ 'ਭਾਰਤੀ ਅੰਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮਿਸਰ ਦੇ ਹਿਏਰੋਗਲਿਫਿਕ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਅੰਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ, ਬਾਕਟਰੀਅਨ ਅਤੇ ਅੱਕੋਡੀਅਨ ਅੰਕਾਂ ਜਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਹੋਏ ਹਨ; ਪਰ ਕੁਝ ਥੋੜੇ ਜਿਹਿਆਂ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਉੱਤਪੱਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।'

ਇਸ ਤੇ ਈ. ਸ. ੧੮੯੬ ਵਿਚ ਬੂਲਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ 'ਬੇਲੇ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਇਹ ਆਪੱਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ (ਅੰਕ) ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਭਿੱਠ ਭਿੱਠ ਸੌਮਿਆਂ ਤੋਂ ਲਏ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਬੜੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬੜੇ ਨਵੇਂ ਹਨ। ਪਰ ਉਸਦੇ ਲੇਖ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਨ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਕਥਨ, ਭਗਵਾਨ ਲਾਲ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪਰੀਵਰਤਨ ਨਾਲ ਬਰਨੇਲ ਦੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਰਥ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਹੈ, ਸੁੰਕਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੰਭਵ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਸਰ ਦੇ ਹਿਏਰੋਟਿਕ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਅੰਕ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਪਹਿਲੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਭਿਆਸ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਉੱਤਪੱਤੀ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਹਾਲੇ ਤਕ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਦੂਸਰੀਆਂ ਦੋ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ—

(੧) ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਨ ਵਾਲੇ (ਅੰਕਾਂ ਦੇ) ਭਿੱਠ ਰੂਪ ਇਹੋ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਤੀਸਰੀ-ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲੋਂ ਦਾ ਹੈ;

(੨) ਇਹਨਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬ੍ਰਾਹਮਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਪਧਮਾਨੀਯ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ।^੩

ਈ. ਸ. ੧੮੯੮ ਵਿਚ ਫਿਰ ਬੂਲਰ ਨੇ ਡਾ: ਬਰਨੇਲ ਦੇ ਮਤ ਨੂੰ ਠੀਕ ਦਸਿਆ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਇਹ ਬਦਲਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਅੰਕ ਮਿਸਰ ਦੇ ਡੈਮੋਟਿਕ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਿਏਰੋਟਿਕ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਬਰਨੇਲ ਦੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚੇ ਵਾਲਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲੋਂ ਦੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ (ਭਾਰਤੀ) ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ, ਅਤੇ ਭਾਰਤਵਰਜ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੇਲ ਜੋਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਪਰਮਪ੍ਰਾਗਤ ਵਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਹਾਲੇ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਅਭਾਵ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮਿਸਰ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਣਾ ਦੱਸਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਅਟਕਲ ਲਾਉਣੀ ਪਵੇਗੀ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਨਾਵਿਕ ਅਤੇ ਵਿਓਪਾਰੀ ਮਿਸਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਮੁੰਦਰ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਸਰ ਵਿਓਪਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਅਟਕਲ ਅਵਸ਼ ਹੀ ਸ਼ੱਕ ਦਾ

੧. ਬ; ਸਾ; ਇੰ; ਪੇ, ਸਫਾ ੬੫।

੨. ਜ, ਰੋ, ਏ ਸੋ, (ਨਿਯੂ ਸੀਰੀਜ਼) ਜਿ, ੧੪ ਸਫਾ ੩੩੫ ਤੋਂ ਅਤੇ ਜਿਲਦ ੧੫ ਸਫਾ ੧ ਤੋਂ।

੩. ਬੂ. ਇੰ. ਪੇ; ਸਫਾ ੮੨।

ਮੁਥਾਜ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਸਦਾ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਾ ਮਿਲੇ।

ਇੰਝ ਡਾਕਟਰ ਬਰਨੇਲ ਭਾਰਤਵਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਮਿਸਰ ਦੇ ਡਿਮੋਟਿਕ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ; ਬੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਤਾਂ ਮਿਸਰ ਦੇ ਹਿਏਰੋਗਲਿਫਿਕ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ, ਬਾਕਟਰੀਅਨ ਅਤੇ ਅੱਕੋਡੀਅਨ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ, ਅਤੇ ਬੂਲਰ ਮਿਸਰ ਦੇ ਹਿਏਰੋਟਿਕ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ; ਦਸਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਸ਼ਕਲਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ—

ਹਿਏਰੋਗਲਿਫਿਕ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਭਾਰਤੀ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਉਪਰ ਸਫਾ ੧੨੪-੨੬ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਮੂਲ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ, ਅਰਥਾਤ ੧, ੧੦ ਅਤੇ ੧੦੦ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ੯੯੯ ਤਕ ਦੇ ਅੰਕ ਬਣਦੇ ਹਨ। ੧ ਤੋਂ ੯ ਤਕ ਦੇ ਅੰਕ, ਇਕ ਦੇ ਅੰਕ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ (ਖੜੀ ਲਕੀਰ) ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ੧ ਤੋਂ ੯ ਵਾਰ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਬਣਦੇ ਸਨ। ੧੧ ਤੋਂ ੧੯ ਤਕ ਦੇ ਲਈ ੧੦ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਖੱਬੇ ਵਲ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ੧ ਤੋਂ ੯ ਤਕ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਖਿੱਚਦੇ ਸਨ। ੨੦ ਲਈ ੧੦ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੋ ਵਾਰੀ ਅਤੇ ੩੦ ਤੋਂ ੯੦ ਤਕ ਲਈ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ੩ ਤੋਂ ੯ ਵਾਰ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ੨੦੦ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ੧੦੦ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਦੋ ਵਾਰੀ ਲਿਖਦੇ ਸਨ, ੩੦੦ ਲਈ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਆਦਿ। (ਵੇਖੋ ਸਫਾ ੧੩੬ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਨਕਸ਼ਾ) ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ੧੦੦੦ ਅਤੇ ੧੦੦੦੦ ਲਈ ਵੀ ਇਕ ਚਿੱਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ੧੦੦੦੦੦ ਲਈ ਮੈਂਢਕ ਅਤੇ ੧੦੦੦੦੦੦ ਲਈ ਹੱਥ ਫੈਲਾਏ ਇਕ ਆਦਮੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਿਸਰ ਦਾ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਅੰਕਕ੍ਰਮ ਇਹੋ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਬੜਾ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਮੁਢਲੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਅੰਕ ਨਿਕਲੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ, ਕੇਵਲ ੧੦ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਜਟਿਲ ਰੀਤੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਰਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਵਿਚ ੨੦ ਦੇ ਅੰਕ ਲਈ ਨਵਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ੩੦ ਲਈ ੨੦ ਅਤੇ ੧੦, ੯੦ ਲਈ ੨੦, ੨੦, ੨੦, ੨੦, ਅਤੇ ੧੦ ਲਿਖਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਚਾਰ ਮੂਲ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ੧ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤਾਂ ਇਕ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਹੈ ਅਤੇ ੧੦, ੨੦ ਅਤੇ ੧੦੦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਉਕਤ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਸੂਚਕ ਭਾਰਤੀ ਅੰਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ (ਵੇਖੋ ਸਫਾ ੧੩੬ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਨਕਸ਼ਾ)। ਇਸ ਲਈ ਬੇਲੇ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਬੂਲਰ ਨੂੰ ਵੀ ਲਿਖਣਾ ਪਿਆ ਕਿ ਬੇਲੇ ਦਾ ਕਥਨ ਬੜੀ ਆਪੱਤੀ ਉਤਪੱਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਿਛੋਂ ਮਿਸਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਲ ਅੰਕਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਅਕਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਭਦੇ ਹਿਏਰੋਗਲਿਫਿਕ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਸਰਲ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਅੰਕ ਕ੍ਰਮ ਜਿਹਾ ਨਵੀਨ ਕ੍ਰਮ ਬਣਾਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ੧ ਤੋਂ ੯ ਤਕ ਲਈ ੯, ੧੦ ਤੋਂ ੯੦ ਤਕ ਦੀਆਂ ਦਹਾਈਆਂ ਲਈ ੯ ਅਤੇ ੧੦੦ ਤੇ ੧੦੦੦ ਲਈ ਇਕ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਅੰਕਕ੍ਰਮ ਨੂੰ 'ਹਿਅਰੇਟਿਕ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਕ ਸੱਜੇ ਪਾਸਿਓਂ ਖੱਬੇ ਵਲ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਿਅਰੇਟਿਕ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਅੰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਮਿਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ੨੦ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ੯ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮਿਲਦਾ ਹੈ; ਬਾਕੀ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ। ਦੂਸਰਾ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਿਅਰੇਟਿਕ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ੨੦੦ ਤੋਂ ੪੦੦ ਤਕ ਦੇ ਅੰਕ ੧੦੦ ਦੇ ਅੰਕ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ੧ ਤੋਂ ੩ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ੨੦੦ ਅਤੇ ੩੦੦ ਲਈ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ੧ ਅਤੇ ੨ ਆਡੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ੧੦੦ ਦੇ ਅੰਕ ਨਾਲ ਸੱਜੇ ਵਲ ਜੋੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ੪੦੦ ਲਈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ੩ ਲਕੀਰਾਂ ੧੦੦ ਦੇ ਅੰਕ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਗੋਂ ੪ ਦਾ ਅੰਕ ਹੀ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੀਸਰਾ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ

੧. ਏ. ਬ੍ਰਿ. ਜਿਲਦ ੧੭ ਸਫਾ ੬੨੫.

੨. ਬ੍ਰਿ. ਇੰ. ਸ੍ਰੀ; ਸੰਖਿਆ ੩ ਸਫਾ ੧੧੯ (ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ) ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਉਕਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਕਰਣ ਤੋਂ ਹਨ।

੩. ਏ. ਸਾ. ਬ੍ਰਿ; ਜਿਲਦ ੧੭ ਸਫਾ ੬੨੫।

ਕਿ ਹਿਅਰੇਟਿਕ ਵਿਚ ੨੦੦੦ ਤੋਂ ੪੦੦੦ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ੧੦੦੦ ਦੇ ਅੰਕ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਗੜੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਡਾ ਰਖ ਕੇ ਉਸ ਉਪਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ੨ ਤੋਂ ੪ ਤਕ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਜੋੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ੨੦੦੦ ਅਤੇ ੩੦੦੦ ਦੇ ਅੰਕ ਤਾਂ ੧੦੦੦ ਦੇ ਅੰਕ ਦੇ ਸੱਜੇ ਵਲ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ੧ ਅਤੇ ੨ ਆਡੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਬਣਦੇ ਹਨ ਪਰ ੪੦੦੦ ਲਈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਤਿੰਨ ਲਕੀਰਾਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ੪ ਦਾ ਅੰਕ ਹੀ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਸਫਾ ੧੩੬ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਨਕਸ਼ਾ) ।

ਡੇਮੋਟਿਕ ਅੰਕ ਹਿਅਰੇਟਿਕ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਬਹੁਤ ਘਟ ਹੈ (ਵੇਖੋ, ਸਫਾ ੧੩੬ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਨਕਸ਼ਾ) ਜੋ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ । ਇਹਨਾਂ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਅੰਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਨ ਤੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ੯ ਦਾ ਅੰਕ ਨਾਨਾਘਾਟ ਦੇ ੯ ਨਾਲ ਠੀਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਬਾਕੀ ਕਿਸੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ।

ਉਪਰ ਦੇ ਮਿਲਾਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਸਰ ਦੇ ਹਿਅਰੇਟਿਕ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਡਿਮੋਟਿਕ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਅਵਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ੧ ਤੋਂ ੧੦੦੦ ਤਕ ਲਈ ੨੦ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਹਨ, ਪਰ ਉਕਤ ੨੦ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ੯ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ. ਅਤੇ ੨੦੦ ਤੇ ੩੦੦ ਅਤੇ ੨੦੦੦ ਅਤੇ ੩੦੦੦ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ੪੦੦੦ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਅੱਡੇ ਅੱਡੇ ਹਨ ।

ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ੧੦੦੦ ਤਕ ਲਈ ੨੦ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਦੋ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਕ ਨੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸ੍ਰੁੱਤਰ ਨਿਰਮਾਨ ਕੀਤੇ ਹੋਣ । ਜੇਕਰ ਪਹਿਲਾ ਅਨੁਮਾਨ ਠੀਕ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹੋ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਭਾਰਤਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਹਿਅਰੇਟਿਕ ਜਾਂ ਡਿਮੋਟਿਕ ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਅੰਕਕ੍ਰਮ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ੧ ਤੋਂ ੩ ਤਕ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ੧ ਤੋਂ ੩ ਆਡੀਆਂ (ਇਕ ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਅਲਗ) ਲਕੀਰਾਂ ਸਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹਿਅਰੋਗਲਫਿਕ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ੧ ਤੋਂ ੯ ਤਕ ਲਈ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ੧ ਤੋਂ ੯ (ਇਕ ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਅਲਗ) ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਸਨ । ਪਿਛੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਅੰਕਸੂਚਕ ਲਕੀਰਾਂ ਵਿਚ ਟੇਢਾਪੱਨ ਆ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ੨ ਅਤੇ ੩ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਕੇ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ੨ ਅਤੇ ੩ ਦੇ ਅੰਕ ਬਣ ਗਏ । ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਈ. ਸ. ਦੀ ੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਕ ਅਪਣਾਏ ਤਾਂ ਇਹ ਅੰਕ ਠੀਕ ਨਾਗਰੀ (ਸਾਂਝੇ) ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਲਏ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿਅਰੋਗਲਫਿਕ ਅੰਕਾਂ ਦੀਆਂ ੨ ਤੋਂ ੪ ਤਕ ਦੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਪਿਛੋਂ ਕੁਝ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਕੇ ੨, ੩ ਅਤੇ ੪ ਲਈ ਨਵੇਂ (ਮਿਲਵੇਂ) ਰੂਪ ਬਣ ਗਏ, ਜੋ ਹਿਅਰੇਟਿਕ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਡੇਮੋਟਿਕ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ।

ਜੇਕਰ ਭਾਰਤਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਕ ਹਿਅਰੇਟਿਕ ਜਾਂ ਡਿਮੋਟਿਕ ਤੋਂ ਲਏ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ੨ ਅਤੇ ੩ ਲਈ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡੇ ੨ ਅਤੇ ੩ ਦੀਆਂ ਆਡੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਇਕ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੀ ਹੁੰਦਾ । ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਇਹੋ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਮਿਸਰ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਅੰਕਕ੍ਰਮ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਲਿਆ । ਇਸ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਮਿਸਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਕਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਵੇ; ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ੨, ੩, ੪, ੭, ੮, ੯, ੨੦, ੩੦, ੪੦, ੫੦, ੬੦, ੭੦, ੮੦, ਅਤੇ ੯੦ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਖੱਬੇ ਪਾਸਿਓਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਸੱਜੇ ਵਲ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵੀ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਿਖਣਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੈ, ਇਸੇ ਅਨੁਮਾਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਦੂਸਰੀ ਗਲ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਡੇਮੋਟਿਕ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਮਿਸਰ ਦੇ ੨੫ਵੇਂ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਰਥਾਤ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ੭੧੫ ਤੋਂ ੬੫੬ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ । ਮਿਸਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭੱਦੇ ਹਿਏਰੋਗਲਫਿਕ ਅੰਕਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਕਦੋਂ, ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਹਿਅਰੇਟਿਕ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਪਲਟਿਆ, ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਪਰ ਹਿਅਰੇਟਿਕ ਅਤੇ ਡਿਮੋਟਿਕ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਤਰ ਨਾ ਹੋਣਾ ਇਹੋ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ

ਹਿਏਰੋਗਲਫਿਕ ਆਦਿ ਸੇਮਿਟਿਕ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਨ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ

	ਹਿਏਰੋਗਲਫਿਕ	ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ	ਹਿਏਰੇਟਿਕ	ਡੈਮੋਟਿਕ	ਐਗ੍ਰੀਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਸੇ	ਨਾਨਾਪਾਟ ਕੇ ਲੇਖਾਂ ਸੇ	ਕੁਸ਼ਾਨਵੰਸ਼ਿਯੋਂ ਕੇ ਲੇਖਾਂ ਸੇ	ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਤਯਾ ਸ਼ਾਬਦਾਂ ਕੇ ਲੇਖਾਂ ਸੇ
1	I	I	2, 2, 1, 1	1		-	-	-
2	II	II	4, 4	4		=	=	=
3	III	III	6, 6	6		=	=	=
4	IIII	IIII	8, 8	8	+	7 7	7 7	7 7 7
5	IIIII	IIIII	10, 10	10	6 6	7 7 7 7	7 7 7 7	7 7 7
6	IIIIII	IIIIII	12, 12	12		7	6 6 6 6	6
7	IIIIIIII	IIIIIIII	14, 14	14		7	7 7 7	7 7
8	IIIIIIIII	IIIIIIIII	16, 16	16		7	7 7 7 7	7
9	IIIIIIIIII	IIIIIIIIII	18, 18	18		7	7	7
10	IIIIIIIIIII	IIIIIIIIIII	20, 20	20		7	7	7
11	IIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIII	22, 22	22		7	7	7
12	IIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIII	24, 24	24		7	7	7
13	IIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIII	26, 26	26		7	7	7
14	IIIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIIII	28, 28	28		7	7	7
15	IIIIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIIIII	30, 30	30		7	7	7
16	IIIIIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIIIIII	32, 32	32		7	7	7
17	IIIIIIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIIIIIII	34, 34	34		7	7	7
18	IIIIIIIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIIIIIIII	36, 36	36		7	7	7
19	IIIIIIIIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIIIIIIIII	38, 38	38		7	7	7
20	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	40, 40	40		7	7	7
21	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	42, 42	42		7	7	7
22	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	44, 44	44		7	7	7
23	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	46, 46	46		7	7	7
24	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	48, 48	48		7	7	7
25	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	50, 50	50		7	7	7
26	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	52, 52	52		7	7	7
27	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	54, 54	54		7	7	7
28	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	56, 56	56		7	7	7
29	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	58, 58	58		7	7	7
30	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	60, 60	60		7	7	7
31	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	62, 62	62		7	7	7
32	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	64, 64	64		7	7	7
33	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	66, 66	66		7	7	7
34	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	68, 68	68		7	7	7
35	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	70, 70	70		7	7	7
36	II	II	72, 72	72		7	7	7
37	III	III	74, 74	74		7	7	7
38	II	II	76, 76	76		7	7	7
39	III	III	78, 78	78		7	7	7
40	II	II	80, 80	80		7	7	7
41	III	III	82, 82	82		7	7	7
42	II	II	84, 84	84		7	7	7
43	III	III	86, 86	86		7	7	7
44	II	II	88, 88	88		7	7	7
45	III	III	90, 90	90		7	7	7
46	II	II	92, 92	92		7	7	7
47	III	III	94, 94	94		7	7	7
48	II	II	96, 96	96		7	7	7
49	III	III	98, 98	98		7	7	7
50	II	II	100, 100	100		7	7	7

ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦੇ ਵਿਚ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਰਥਾਤ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ੧੦੦ ਦੇ ਅੰਕ ਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੱਨ ੩ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਮਿਲਨਾ ਇਹੋ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਅੰਕ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਹੋ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਅੰਕ ਭਾਰਤੀ ਆਰਯਾਂ ਦੇ ਸ੍ਰੁਤੰਤਰ ਨਿਰਮਾਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਸਫਾ ੧੩੬ ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨਕਸ਼ਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਿਏਰੋਗਲਿਫਿਕ, ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ, ਹਿਏਰੋਟਿਕ ਅਤੇ ਡੈਮੋਟਿਕ ਅੰਕਾਂ ਨਾਲ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ 'ਨਾਨਾਘਾਟ ਦੇ ਲੇਖ' ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਆਂਧਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਣਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਮਿਲਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਏਗਾ ਕਿ ਹਿਏਰੋਗਲਿਫਿਕ ਆਦਿਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅੰਕਾਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਕਿਥੋਂ ਤਕ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ।

ਅੰਕ

ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ

ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ੧ ਤੋਂ ੯ ਤਕ ਲਈ ੯ ਅੰਕ ਅਤੇ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਦਾ ਸੂਚਕ ਸਿਫਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ੧੦ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੰਕ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੇਕ ਅੰਕ ਨਿਯਤ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਹੀ ਸੂਚਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਹਰੇਕ ਅੰਕ ਇਕਾਈ, ਦਹਾਈ, ਸੈਂਕੜੇ ਆਦਿ ਹਰੇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸਿਓਂ ਖੱਬੇ ਵਲ ਹਟਨ ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਅੰਕ ਦਾ ਸਥਾਨਕ ਮੁਲ ਦਸ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ੧੧੧੧੧੧ ਵਿਚ ਛੇ ਅੰਕ ੧ ਦੇ ਹੀ ਹਨ ਪਰ ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ (ਸੱਜੇ ਪਾਸਿਓਂ ਲੈਣ ਤੋਂ) ੧, ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ੧੦, ਤੀਸਰੇ ਤੋਂ ੧੦੦, ਚੌਥੇ ਤੋਂ ੧੦੦੦, ਪੰਜਵੇਂ ਤੋਂ ੧੦੦੦੦ ਦਾ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਤੋਂ ੧੦੦੦੦੦ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸੰਖਿਆ ਸੂਚਕ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਦਸ ਗੁਣਾ ਸੰਖਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅੰਕ-ਕ੍ਰਮ ਇਹੋ ਹੈ।

ਇਹ ਅੰਕ-ਕ੍ਰਮ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਕਦੋਂ ਤੋਂ ਪਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ ਇਸ ਦਾ ਠੀਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਪਰਾਚੀਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਈ. ਸ. ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਨੇੜ ਤੇੜੇ ਤਕ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਅੰਕ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਅੰਕ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਕਲਚੁਰੀ ਸੰ. ੩੪੬੨ (ਈ. ਸ.)

੧. ਇਸ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿਚ ੯ ਖੜੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਅੰਕ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੀ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਮਿਸਰ ਦੇ ਹਿਏਰੋਗਲਿਫਿਕ ਅੰਕ (ਏ. ਬ੍ਰੀ; ਜਿਲਦ ੧੬ ਸਫਾ ੬੨੫); ਤੀਸਰੀ ਵਿਚ ਫਿਨਿਸ਼ਿਅਨ ਅੰਕ (ਏ. ਬ੍ਰੀ. ਜਿਲਦ ੧੭ ਸਫਾ ੬੨੫) ਚੌਥੀ ਵਿਚ ਹਿਏਰੋਟਿਕ ਅੰਕ (੧ ਤੋਂ ੩੦੦ ਤਕ, ਏ. ਬ੍ਰੀ; ਜਿਲਦ ੧੭ ਸਫਾ ੬੨੫ ਤੋਂ, ਅਤੇ ੪੦੦ ਤੋਂ ੪੦੦੦ ਤਕ ਬ੍ਰੀ. ਇੰ. ਸ੍ਰਿ; ਸੰਖਿਆ ੩, ਪਲੇਟ ੩); ਪੰਜਵੀਂ ਵਿਚ ਡੈਮੋਟਿਕ ਅੰਕ (ਯੂ. ਇ; ਸ੍ਰਿ; ਸੰਖਿਆ ੩ ਪਲੇਟ ੩); ਛੇਵੀਂ ਵਿਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਅੰਕ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੧, ੭੨, ੭੪); ਸਤਵੀਂ ਵਿਚ ਨਾਨਾਘਾਟ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ ਅੰਕ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ (੭੧, ੭੨, ੭੪, ੭੫); ਅਠਵੀਂ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਅੰਕ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੧, ੭੨) ਅਤੇ ਨੌਵੀਂ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਆਂਧਰਾਂ ਦੇ ਨਾਸਿਕ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਅੰਕ ਲਏ ਗਏ ਹਨ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੧, ੭੨, ੭੪, ੭੫)

੨. ਸੰਖੇੜਾ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਗੂਰਜਰਵੰਸ਼ੀ ਕਿਸੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚੋਂ ਸੰਵਤ 'ਚੰਕ੍ਰਸਰਸ਼ਾਤਕ' (ਯੇ) ਖਟ੍ਰਕਵਾਰਿੰਸ਼ੀ (ਸ਼ਾਦੁ) ਜਰਕੇ '੩੪੬' ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੀ. ਆਰ. ਕੇ. ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਇੰਡੀਅਨ ਮੈਥੇਮੈਟਿਕਸ' (ਭਾਰਤੀ ਗਣਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ) ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਕਤ ਤਾਮਰਪੱਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਉਹ ਸੰਦੇਹ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ' ਅਤੇ ਟਿਪਣੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਇਹ ਅੰਕ ਪਿਛੋਂ ਜੋੜੇ ਗਏ ਹਨ' (ਸਫਾ ੩੧) ਮਿ. ਕੇ; ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਕਰਨ ਯੋਗ

੬੯੫) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਸਦੇ ਪਿਛੇ ਈ. ਸ. ਦੀ ੧੦ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਤੱਕ ਕਈ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਂ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਬਾਦ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਓਤਿਸ਼ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਈ. ਸ. ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲੇ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਣਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਕ ਸਵੰਤ ੪੨੭^੧ (ਈ. ਸ. ੫੦੫) ਵਿਚ ਵਰਾਹਮਿਹਰ ਨੇ 'ਪੰਚਸਿਧਾਂਤਿਕਾ' ਨਾਮੀ ਗਰੰਥ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਕ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਜੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਵਰਾਹਮਿਹਰ ਆਪਣੇ ਗਰੰਥ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਅੰਕ ਨਾ ਦਿੰਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਈ. ਸ. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਦੇ ਆਸਪਾਸ ਤਾਂ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਅੰਕ ਲਿਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਰਵਸਾਧਾਰਣ ਵਿਚ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਹੀ ਚਲਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹਰ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਵਰਾਹਮਿਹਰ ਨੇ 'ਪੰਚ-ਸਿਧਾਂਤਿਕਾ' ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ਼, ਰੋਮਕ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ, ਸੌਰ (ਸੂਰ੍ਯ) ਅਤੇ ਪਿਤਾਮਾ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜ ਸਿਧਾਂਤ ਗਰੰਥਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਕਰਣ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਲਾਟਾਚਾਰ੍ਯੜ (ਲਾਟਦੇਵ) ਸਿੰਘਾਚਾਰ੍ਯ, ਸਿੰਘਾਚਾਰ੍ਯੜ ਦੇ ਗੁਰੂਖ (ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ), ਆਰ੍ਯਭਟਠ, ਪਰਦੁਮਨਪ ਅਤੇ ਵਿਜਯਨੰਦਿਨਪ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਵਸ ਨਾਂ ਅਤੇ ਮੱਤ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪੱਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਿਓਤਿਸ਼ ਦੇ ਅਚਾਰ੍ਯ ਪੰਚਸਿਧਾਂਤਕਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਫ-ਸੋਸ ਦੀ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਂ ਤਾਂ ਵਰਾਹਮਿਹਰ ਦੇ ਦਸੇ ਪੰਜ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਵੀ ਹੁਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ

ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਕਤ ਦਾਨਪੱਤਰ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹਯੁਕਤ ਮੰਨਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਮਿ. ਕੇ. ਨੇ ਹੀ ਦਿਸਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਜੋੜਨ ਦਾ ਕਥਨ ਵੀ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਸੰਵਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਪਿਛੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਰੀਲਾਲ ਹਰਸਦਰਾਏ ਧਰੁਵ ਨੇ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਮੂਲ ਤਾਮਰਪੱਤਰ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਕਤ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਉਕਤ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਪਿਛੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਨਾ ਉਸਦੇ ਫੋਟੂਆਂ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਮਿ. ਕੇ. ਦਾ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਗਣਿਤਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਠਹਿਰਾਉਣ ਦੀ ਖਿੱਚਤਾਨ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣਸ਼ੁੰਨ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਾਕਫੀ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏਗੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਅੰਕਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਵਤ ਦੇਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਾਰ ਗਾਂਵ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਰਾਜਾ ਹੁਵਿਸਕ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਹੁਵਿਸਕ (ਯਕ) ਸ੍ਯ ਸ (ਸੰ)ਕ੍ਸਰ ਚਰ (ਰੁ) ਰਿਸ਼ਾ ੪੦' (ਅ. ਸ. ਰਿ; ਈ. ਸ. ੧੯੦੮-੯, ਪਲੇਟ ੫੬); ਗਿਰਨਾਰ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਚਿਟਾਨ ਤੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਮਹਾਸ਼ਕਤ੍ਪ ਰੁਦਰਾਮਨ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ 'ਬਥੰ ਕ੍ਰਿਸਪ੍ਰਤਿਤਮੇ ੭੦੨' (ਏ. ਈ, ਜਿਲਦ ੮ ਸਫਾ ੪੨) ਆਦਿ।

੧. ਡ; ਕ੍ਰਾ. ਇੰ. ਸਫਾ ੩੮ ਸੁ; ਗ. ਤ; ਸਫਾ ੧੩ 'ਖੰਡਖਾਦ੍ਯ' ਦੀ ਟੀਕਾ ਵਿਚ ਆਮਰਾਜ ਨੇ ਵਰਾਹਮਿਹਰ ਦੀ ਮੋਤ ਸ਼ਕ ਸੰ. ੫੦੯ (ਈ. ਸ. ੫੮੭) ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਸੁ; ਗ. ਤ. ਸਫਾ ੧੩)।

੨. ਸਪ੍ਰਾਞਿਚਕ੍ਰੇਦ (੪੨੭) ਸੰਕ੍ਰਮੰ ਸ਼ਕੁਲਮਸਾਸ੍ਯ ਚੇਤ੍ਰਸ਼ੁਕ੍ਸ਼੍ਤਾਦੈ (ਪੰਚਸਿਧਾਂਤਿਕਾ ਅੱਧਆਇ ੧ ਆਰ੍ਯਾ ੮) ਰੋਮਕਸੂਰ੍ਯੋ ਬਸਯਾਤੁ ਖਿਤਿਯਿ (੧੨੦) ਖਨਾਪ੍ਰ ਪੰਚਕ੍ਰੁ (੬੨) ਪਰਿਵੀਨਾਤੁ। ਸਪ੍ਰਾਞਿਕ੍ਰਸਪ੍ਰਕ੍ਰੁਤੋਂਦ੍ਰਿਯੋ (੨੪੭-੭) ਵ੍ਰੁਤਮਥਯਸਾਕੰ ਸ: (ਪੰਚ ੮।੧) ਆਦਿ।

- ੩. ਪੰਚਮ੍ਯੋ ਫ੍ਰਾਕਾਥੈ ਵ੍ਯਾਕ੍ਯਾਤੈ ਲਾਟਦੇਵੇਨ (ਪੰਚ ੧।੨)
- ੪. ਲਾਟਾਚਾਰ੍ਯੋਕ੍ਰੋਕ੍ਰੋ ਯਕਨਪੁਰੇ ਚਾਸ੍ਰਗੇ ਸੂਰ੍ਯੇ। ਰਕ੍ਰੁਦਯੇ ਲੰਕਾਯਾਂ ਸਿੰਹਾਚਾਰ੍ਯੋ ਫਿਨਗਯੋਮਿਹਿਤ: (੧੪। ੪੪)
- ੫. ਯਕਨਾਨਾਂ ਨਿਸ਼ਿ ਦਸਮਿਗੰਤੋਂ ਮੁੰ ਫੁਜੈਚ ਤਗੁਗਗੁਯਾ। ਲੰਕਾਰ੍ਯੋਤ੍ਰਸਮਯੇ ਦਿਤਪ੍ਰਫ੍ਰਿਤਿ ਜਗਾਫ ਚਾਰ੍ਯਮਟ: (੧੪। ੪੨)
- ੬. ਸਥੁ ਮ੍ਰੀ ਮੂਤਨਯੇ ਜੀਵੇ ਸੈਰੇ ਤ੍ਰ ਕਿਜਯਨੰਦੀ (੧੨। ੨੬)

੭. ਜੇ 'ਸੂਰ੍ਯ ਸਿਧਾਂਤ' ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵਰਾਹਮਿਹਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਉਕਤ ਨਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਅਤੇ ਪਿੱਛਲਾ ਹੈ।

ਅਤੇ ਨਾ ਅਰਯ ਭੱਟਾ (ਪਹਿਲੇ) ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਲਾਟਾਚਾਰਯ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਆਚਾਰਯ ਦਾ ਕੋਈ ਗਰੰਥ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਅੰਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਸੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ 'ਪੁਲਿਸ਼ਿਪਾਂਤ' ਨਾਮੀ ਕੋਈ ਗਰੰਥ ਮਿਲਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭੱਟੋਤਪਲ ਨੇ ਵਰਾਹਮਿਹਰ ਦੀ ਬ੍ਰਹਤਸੰਹਿਤਾ ਦੀ ਟੀਕਾ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂ 'ਪੁਲਿਸ਼ਿਪਾਂਤ' ਤੋਂ ਵਚਨ ਲਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ 'ਮੂਲਪੁਲਿਸ਼ਿਪਾਂਤ' ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕ ਵਰਤਮਾਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਾਹਮਿਹਰ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ ਬਖਸ਼ਾਲੀ (ਯੂਸਫਜਈ ਜ਼ਿਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ) ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਅੰਕਗਣਿਤ ਦੀ ਇਕ ਭੋਜਪੱਤਰ ਤੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਸਤਕ ਜਮੀਨ ਵਿਚ ਦੱਬੀ ਹੋਈ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਕ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ: ਹੋਰਨਲੇ ਨੇ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਲ ਈ. ਸ. ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਜਾਂ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਅਨੁਮਾਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਬੂਲਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਜੇਕਰ ਹੋਰਨਲੇ ਦਾ ਅੰਕਗਣਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦਾ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਠੀਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ (ਅੰਕ ਕ੍ਰਮ) ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਈ. ਸ. ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਹਾਲੇ ਤਕ ਤਾਂ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦਾ ਇਥੋਂ ਤਕ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

੧. ਆਰਯਭੱਟ (ਪਹਿਲੇ) ਨੇ ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਈ. ਸ. ੪੭੬ ਵਿਚ (ਡ; ਫਰਾ ਇੰ. ਸਫਾ ੩੪ ਸੁ: ਗ ਤ. ਸਫਾ ੨) ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਰਯਭੱਟੀਯ (ਆਰਯਸਿਪਾਂਤ) ਨਾਮੀ ਗਰੰਥ ਬਣਾਇਆ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਕਰਨ ਨੇ ਈ. ਸ. ੧੮੭੪ ਵਿਚ ਹੋਲੈਂਡ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੇਡਨ ਨਗਰ ਵਿਚ ਛਪਵਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਅੰਕ ਨਾ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

੨. ਤਿਥਿਲੋਪਾ: ਖਰਸੁਫ਼ਿਕਦਸ਼ਾਏਕਸ਼ੁਨ੍ਯਸ਼ਾਰਪਛਾ: (੨੫੦੮੨੨੮੦). ਖੰਬਰਗਗਨਕਿਯੰਨੁਨਿਗਣਕਿਵਰਨਗੋਂਡੁਮਿ: (੧੭੯੩੭੦੦੦) ਸ਼ਿਸ਼ਿਸੁਤਸ੍ਯ (ਸ਼ੰਕਰ ਬਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀਕਸ਼ਤ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ 'ਭਾਰਤੀ ਜਿਓਤਿਸ਼ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਫਾ ੧੬੨) ਆਦਿ ਇਹ ਵਚਨ ਪੁਲਿਸ਼ਿਪਾਂਤ ਤੇ ਭੱਟੋਤਪਲ ਨੇ ਲਏ ਹਨ। ਖਰਖਾਏਸੁਨਿਰਾਮਾਭਿਵਨੇਤ੍ਰਸ਼ਾਰਰਾਤ੍ਰਿਯਾ (੧੫੮੨੨੩੭੮੦੦)। ਮਾਨਾਂ ਚਰੁਯੁੰਗੋਨੇਤੇ, ਪਰਿਕਰੀ ਸ਼ਕੀਰਿਤਾ ਓਹੀ। ਸਫਾ ੧੬੩) ਇਹ ਵਚਨ ਭੱਟੋਤ ਪਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੂਲ ਪੁਲਿਸ਼ਿਪਾਂਤ ਵਿਚੋਂ ਹਨ।

੩. ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੧੭ ਸਫਾ ੩੬।

੪. ਬੂ; ਇੰ. ਪੇ; ਸਫਾ ੮੨. ਮਿ: ਕੇ. ਨੇ ਈ. ਸ. ੧੯੦੭ ਦੇ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਈਟੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਜਰਨਲ ਵਿਚ (ਸਫਾ ੪੭੫-੫੦੮) 'ਨੋਟਸ ਆਲ ਇੰਡੀਅਨ ਮੈਥੇਮੈਟਿਕਸ' (ਭਾਰਤੀ ਗਣਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ) ਨਾਮੀ ਵਿਸਿਤ੍ਰਿਤ ਲੇਖ ਵਿਚ ਇਸ ਦਸਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਗਣਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੁਣ ਤਕ ਜਿੰਨਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉੱਨਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ (ਵਰਤਮਾਨ) ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਅਸੀਂ ਪੂਰਣ ਸਚਾਈ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗਣਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਈ. ਸ. ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ (ਵਰਤਮਾਨ) ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ (ਸਫਾ ੪੯੩)। ਮਿ. ਕੇ. ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਹੱਠ ਧਰਮੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਈ. ਸ. ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਅਚਾਰਯ ਵਰਾਹਮਿਹਰ* ਅਤੇ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਲੱਲ+ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਗੁਪਤ‡ ਆਦਿ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਅਕ

* ਟ੍ਰਿਖੂਨੰ ਸ਼ਿਸ਼ਿਰਸ (੬੧) ਮਕਤੰ ਫ਼ਾਦਸ਼ਾਹੀਨੰ ਦਿਕਸਮਾਨੰ ਪੰਚਸਿਪਾਂਤਿਕਾ ੧੨। ਪ) ਸਪ੍ਰਤਾਭਿਕਵੇਦ (੪੨੭) ਸੰਕ੍ਯੰ ਸ਼ਕਕਾਲਮਪਾਸ੍ਯ ਚਕ੍ਰਸ਼ੁਕ੍ਲਾਦੈ (ਪੰ, ਸਿ; ੧।੮) ਰੋਮਕਸੂਰ੍ਯੋਥ ਗਣਾਤੁ ਖਤਿਯਿ (੧੫੪) ਬਨਾਤੁ ਪੰਚਕ੍ਰੁ (੬੫) ਪਰਿਵੀਨਾਤੁ ਸਪ੍ਰਾਏਕਸਪ੍ਰਕ੍ਰੁਣੋਦ੍ਰਿਯੋ (੫੪੭੮੭) ਫ਼ੁਪ੍ਰਾਨ੍ਮਘ੍ਯਮਾਕੰ: ਸੁ: (੫, ਸਿ; ੮। ੧) ਰੋਮਕਯੁਗ ਮਕੰ ਫੀਰ੍ਥਾ—ਰਾਯਾਕਾਸ਼ਪੰਚ ਵਸੁਪਛ: (੨੮੫੦)। ਰਵੇਦਿਯਯ—ਦਿਸ਼ਾ (੧੦੫੦) ਖਿਮਾਸਾ ਖਰਕ੍ਰੁਤਵਿਭਏਯਾ (੧੬੫੪੭) ਪ੍ਰਸ੍ਨੰਯਾ (ਪੰ, ਸਿੰ. ੧। ੧੫ ਆਸੁਨ੍ਮਖਾਸੁ ਸੁਨਯ ਸ਼ਾਸਤਿ ਸੰਥਦੀ ਯੁਥਿਛਿਰੇ ਨ੍ਰਪਤੈ ਖਭਫ਼ਿਕਪਚਛਿਯਪ (੨੫੨੬) ਸ਼ਕਫ਼ਾਸ੍ਰਤਸ੍ਰਤਸ੍ਯ ਰਾਡਯਸ੍ਯ (ਵਾਰਾਹੀ ਸੰਹਿਤਾ, ਸਪਤਰਿਸ਼ੀਚਾਰ, ਸ਼ਲੋਕ ੩)। ਕੀ ਉਪਰਲੇ ਉਦਾਹਰਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂ ਸਿਫਰ (੦) ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਵਰਾਹਮਿਹਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਰਥਾਤ ਈ. ਸ. ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਦਸਦੇ।

+ ਸ਼ਾਕੇ ਨ ਖਾਭਿ (੪੨੦) ਰੰਹਿਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਿਨੋਛਦਯੈ (੨੫) ਸ੍ਰਤ੍ਰੁੰਗਤ ਕ੍ਰੁਤਸ਼ਿਕੈ (੧੧੪) ਸ੍ਰਤਸੁ: ਖੰਡਕੈ (੬੬)। ਸ਼ੈਲਾ ਭਿਮਿ (੪੭) ਸੁਰਗੁਰੋਗੰਣਿਤੇ ਸਿਤੋਨ੍ਯਾਤੁ ਸੀਖਯੰ ਤ੍ਰਿਪੰਚਕੁ (੧੫੩) ਹ੍ਰੇਤ੍ਰਸ਼ਾਦਿ (੨੫੦) ਮਕਤੇ ॥ ੧੮ ॥ ਸ੍ਰੰਬੇਰਸਾਂਭੁਥਿ (੪੮) ਹ੍ਰੇਤਿ ਤਿੰਦਨਸ੍ਯ ਸੂਰ੍ਯਾਤ੍ਮਜਸ੍ਯ ਗੁਣਿੰਨੋਂਬਰਲੋਚਨੈ—(੨੦) ਮਯ। ਘ੍ਯੋਮਾਛਿਵੇਦ (੪੨੦) ਨਿਹ੍ਰੇਤਿ ਵਿਦਖੀਤ ਸ੍ਰੁਤਥੰ ਸ਼ੀਤਾਂਸ਼ੁਸੂਨੁਚਲਤੁੰ ਕਲਾਸੁਛਿਦ੍ਰਿੰ ॥ ੧੬ ॥ (ਸਿਘਥੀਵ੍ਰੁਛਿਦ੍ਰਿਦ੍ਰੁਤੰਤ੍ਰ, ਉਤਾਰਾਥਿਕਾਰ)।

‡ ਪੰਚਾਂਵਰਾਣਿ ਗੁਣਗੁਣਪੰਚਮੁਨਿਸ੍ਵਰਸ਼ਾਠੈ (੫੭੭੫੩੩੦੦੦੦੦) ਸਿੰਤਾ ਸ਼ਿਸ਼ਿਨ:। ਮੌਸਸ੍ਯ ਫ਼ਿਯਸ਼ਾਸ਼ਾਏਛ ਵਸੁਰ ਸੁਨ ਵਫ਼ਿਯਸਾ: (੨੨੬੬੮੨੮੫੨੨) ॥ ੧੬ ॥ ਬ੍ਰਹ੍ਮਸ੍ਫੁਟਸਿਫ਼ਾੰਤ, ਮਘ੍ਯਮਾਥਿਕਾਰ)।

ਸਿਫਰ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਅੰਕਾਂ ਨਾਲ ਗਣਿਤ ਸਾਸ਼ਤਰ ਨੂੰ ਸਰਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਕਿਸ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਕੀਤਾ ਇਸਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ। ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭਾਰਤਵਰਸ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਫਿਰ ਇਥੋਂ ਅਰਬ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕ੍ਰਮ ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਅਰਬਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਚਾਲਡੀਅਨ, ਹਿਬਰੂ, ਗ੍ਰੀਕ, ਅਰਬ ਆਦਿ ਏਸ਼ਿਆ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਰਬੀ ਲੋਕ ਖਾਲਿਫ ਵਲੀਦ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ (ਈ. ਸ. ੭੦੫—੭੧੫ ਤਕ) ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤਵਾਸੀਆਂ ਤੋਂ ਅੰਕ ਲਏ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ 'ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟੇਨਿਕਾ' ਨਾਮੀ ਮਹਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆਂ ਹੈ ਕਿ 'ਇਸ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ) ਵਰਤਮਾਨ ਦਸਗੁਣਾ ਦੇ ਬਾਦ ਦੇ (ਦਸਗੁਣੇਤਰ)

ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਇਹ ਮਨਮਾਨੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਚੀਨ ਲੇਖ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਅੰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵੀ ਈ. ਸ. ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਤੋਂ ਕਈ ਥਾਂ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮਿ. ਕੇ. ਨੇ ਈ. ਸ. ੫੯੪ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੮੮੨ ਤਕ ਦੇ ੧੬ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਆਪਣੇ ਉਕਤ ਲੇਖ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਦੂਸ਼ਣ ਲਾ ਕੇ ਇਕ ਦਾ ਵੀ ਠੀਕ ਹੋਣਾ ਸੁਝਾਅ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ (ਸਫਾ ੪੮੨-੮੩) ਜਿਸਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੇਖ ਉਕਤ ਕਥਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ੧੦ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਣਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਕੋਈ ਤਾਮਰਪੱਤਰ ਜਾਹਲੀ ਵੀ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਭੂਮੀ ਤੇ ਅਧੀਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੂਮੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ; ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਵਟੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਠਹਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਸ਼ੇਰਗੜ੍ਹ (ਕੋਟਾਰਾਜ, ਵਿਚ) ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਕੰਧ ਦੀਆਂ ਪੇੜੀਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਤਾਕ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਾਮੰਤ ਦੇਵਦੱਤ ਦੇ ਵਿ. ਸੰ. ੮੪੭ (ਈ. ਸ. ੭੯੧) ਦੇ ਲੇਖ ਨੂੰ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਸਵੰਤ ਦੇ ਅੰਕ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਫਲੀਟ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸਵੰਤ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਨਕਲ ਛਾਪੀ ਹੈ (ਇ. ਏ; ਜਿਲਦ ੧੪ ਸਫਾ ੩੫੧) ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸਵੰਤ ਦੇ ਅੰਕ ਸਪਸ਼ਟ ਹਨ (ਡਾਕਟਰ ਫਲੀਟ ਨੇ ੮੭੯ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਅਸੁੱਧ ਹੈ)। ਪ੍ਰਤੀਹਾਰ ਨਾਗਭਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੁਚਕਲਾ (ਜੋਧਪੁਰ ਰਾਜ ਵਿਚ) ਦੇ ਵਿ. ਸ. ੮੭੨ (ਈ. ਸ. ੮੧੫) ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਦੇ ਸਵੰਤ ਦੇ ਅੰਕ (ਏ. ਏ; ਜਿਲਦ ੯, ਸਫਾ ੨੦੦ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ), ਗਵਾਲੀਅਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਹਾਰ ਭੋਜਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਈ. ਸ. ੮੭੦ ਦੇ ਕੋਲ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਦੇ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਵੰਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ) ੧ ਤੋਂ ੨੬ ਤਕ ਸ਼ਲੋਕਾਂ (ਆ. ਸਾ. ਏ; ਈ. ਸ. ੧੯੦੩-੪, ਪਲੇਟ ੭੨) ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਉਸੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿ. ਸ. ੯੩੩ (ਈ. ਸ. ੮੭੭) ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ੯੩੩, ੧੮੭ ਅਤੇ ੫੦ ਦੇ ਅਕ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹਨ (ਏ. ਏ; ਜਿਲਦ ੧ ਸਫਾ ੧੬੦ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪਲੇਟ)। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਤਮ ਨਕਲਾਂ ਛਪੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਅੰਕਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਿ. ਕੇ. ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਕਥਨ ਵਿਚ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਪਾਠਕ ਆਪ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।

੧. ਪਹਿਲੇ ੯ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ੧ ਤੋਂ ੯ ਤਕ ਦੇ ਅੰਕ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਦ ਦੇ ੯ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ੧੦ ਤੋਂ ੯੦ ਤਕ ਦੀ ਦਹਾਈਆਂ ਦੇ ਅੰਕ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ੧੦੦, ੨੦੦ ਆਦਿ ਦੇ ਅੰਕ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰ ਪੂਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾ ਕੇ ੧੦੦੦ ਤਕ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗ੍ਰੀਕ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ੧੦,੦੦੦ ਤਕ ਲਈ ਅਖਰ ਸੰਕੇਤ ਸਨ ਪਰ ਰੋਮਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ੧੦੦੦ ਤਕ ਦੇ ਹੀ। ਰੋਮਨ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਅੰਕ ਲਿਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੁਣ ਤਕ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁਝ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘੜੀਆਂ ਵਿਚ ਘੱਟਿਆ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਕਦੀ ਕਦੀ ਸੰਨ ਦੇ ਅੰਕ ਅਤੇ ਪਲੇਟਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਆਦਿ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਰਬਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਅੰਕ ਅਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਕ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਬਜਦ (ਹਿਬਰੂ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ੪ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨਾ ਅ, ਬ, ਜ ਅਤੇ ਦ ਤੋਂ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਅੱਖਰ ਸੰਕੇਤ ਗ੍ਰੀਕ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਸੀ। ਅਰਬੀ ਤੋਂ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਲਗੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦਸਤਾਨ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਫਾਰਸੀ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਅੰਕਸੂਚਕ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਬਣਾ ਕੇ ਸੰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਦਸਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਵਫਾਤੇਫੀਰੋਜ਼' (ਫੀਰੋਜ਼ ਦੀ ਮੌਤ) = ਹਿਜਰੀ ਸਨ ੭੯੦. ਮਸਜਿਦ ਜਾਮਿਓਲ ਸ਼ਰਕ = ਹਿਜਰੀ ਸਨ ੮੫੨ ਆਦਿ (ਕ; ਏ; ਈ. ਸਫਾ ੨੨੬)

੨. ਏ. ਬ੍ਰਿ, ਜਿਲਦ ੧੭ ਸਫਾ ੬੨੫, ਟਿੱਪਣੀ ੨।

ਅੰਕ-ਕਮ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਭਾਰਤੀ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਦੂਤ ਈ. ਸ. ੭੭੩ ਵਿਚ ਬਗਦਾਦ ਵਿਚ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਭਾਰਤਵਾਸੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਅਰਬਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਈ. ਸ. ਦੀ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕਕਾਲ ਵਿਚ ਅਬੂਜ਼ਫਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲ ਖਾਰਿਜ਼ਮੀ ਨੇ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਉਕਤ ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਰਬਾਂ ਵਿਚ ਵਧਦਾ ਰਿਹਾ।

ਯੂਰੋਪ ਵਿਚ ਸਿਫਰ ਸਹਿਤ ਇਹ ਪੂਰਾ (ਅੰਕ) ਕ੍ਰਮ ਈ. ਸ. ਦੀ ੧੨ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅਰਬਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਅੰਕਗਣਿਤ 'ਅਲਗੋਰਿਟਮਸ (ਅਲਗੋਰਿਥਮ) ਨਾਂ ਤੋਂ ਪਸਿਧ ਹੋਇਆ। ਇਹ (ਅਲਗੋਰਿਟਮਸ) ਵਿਦੇਸੀ ਸ਼ਬਦ 'ਅਲਖਾਰਿਜ਼ਮੀ' ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਮਾਤਰ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰੋਨੋਡ ਨੇ ਅਨੁਮਾਨਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਿਹਦੀ ਅੰਕਗਣਿਤ ਤੇ ਹੁਣ ਅਲੱਗ ਪੁਸਤਕ ਕੈਂਬਰਿਜ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਲੇਟਿਨ ਵਿਚ ਉਲਥਾਏ ਖਰੜੇ ਤੋਂ ਇਸ ਅਨੁਮਾਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖਾਰਿਜ਼ਮੀ ਦੇ ਅੰਕਗਣਿਤ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਪੂਰਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਰਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸਰਲ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰੋਪ ਵਿਚ ਪੀਸਾ ਦੇ ਲੇਓਨਾਰਡੋ ਨੇ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਯੂਰੋਪ ਵਿਚ ਮੈਕਿਸਮਸ ਪਲੇਨੁਡੇਸ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ 'ਜੀਰੋ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਅਰਬੀ ਦੇ "ਸਿਫਰ" ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਲਿਓਨਾਰਡੋ ਰਾਹੀਂ ਵਰਤੇ ਹੋਏ "ਜ਼ਿਫਿਰੋ" ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਰੁਧ ਮਿ. ਕੇ. ਨੇ ਉਪਰਲੇ ਲੇਖ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਅੰਕ ਗਣਿਤ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਭਾਰਤੀ ਹੈ। ਪੀਕਾਕ ਚੇਸਲਸ, ਵੋਪਕੋ, ਕੰਟੋਰ, ਬੇਲੇ, ਬੁਲਰ, ਮੈਕਡੋਨੇਲ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਲੇਖਕ ਅਕਸਰ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਜੋ ਸਾਮੱਗਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਹੋ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਅੰਕਾਂ) ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਇਹੋ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕਥਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਾਂ ਸਾਰ ਰਹਿਤ ਹਨ' (ਬੰਗਾ ਏ. ਸੋ ਜ; ਈ. ਸ. ੧੯੦੭, ਸਫਾ ੪੭੫)। ਅਰਬਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ "ਹਿੰਦਸੇ" ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦਾ ਹੁਣ ਤਕ ਦੋ ਹਿੰਦ (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ) ਤੋਂ ਲਏ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਜਾਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮਿ. ਕੇ. ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ 'ਸ਼ਬਦ ਵਿਯੁਤਪੱਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਗਿਆਨੀ ਫੀਰੋਜ਼ ਅਬਦੀ (ਈ. ਸ. ੧੩੨੯-੧੪੨੪) ਹਿੰਦਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ "ਅੰਦਾਜ਼ਾ" ਤੋਂ ਹੋਈ ਦਸਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਪਰੀਮਾਣ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਆਦਮੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਫੀ ਚੰਗਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ" (ਸਫਾ ੪੮੯)। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਬਨ ਸਿਨਾ ਦੇ ਵਰਗ ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਨਿਯਮ "ਫੀ ਅਲਤਰੀਕ ਅਲਹਿੰਦਸੇ" ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੇ ਘਨ ਸੰਖਿਆ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਨਿਯਮਾਂ "ਅਲਹਿਗਾਬ ਅਲਹਿੰਦਸੇ" ਵਿਚ ਹਿੰਦਸੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਹਿੰਦ (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ) ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਦਸਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ (ਸਫਾ ੪੯੦)। ਮਿ. ਕੇ. ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਕਰਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਉਪਰਲਾ ਇਹ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ "ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗਣਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਈ. ਸ. ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ (ਵਰਤਮਾਨ) ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ" ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਸਫਾ ੧੩੯ ਟਿੱਪਣੀ ੪)। ਅਜਿਹੇ ਕਥਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਵਾਦ ਕਰਕੇ ਲੇਖ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਅਸੀਂ ਲੋੜ ਨਹੀਂ

੧. ਅਰਬ ਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲੇ ਅਰਥਾਤ ਈ. ਸ. ਦੀ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਨਿਓਪਿਥਾਗੋਰਿਅਨ" ਨਾਮੀ ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਇਦ ਅਲੈਕਜ਼ੈਂਡਰੀਆ (ਮਿਸਰ ਵਿਚ) ਵਲ ਭਾਰਤੀ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯੂਰੋਪ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਧੇਰੇ ਨਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੋ ਸਕੇ। ਯੂਰੋਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਪੇਨ ਤੇ ਅਰਬਾਂ ਦਾ ਅਧੀਕਾਰ ਹੁਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅਰਬਾਂ ਦਵਾਰਾ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਯੂਰਪ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਅਰੇਬਿਕ (ਅਰਬਾਂ ਦੇ) ਅੰਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਮਝਦੇ । ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਅਲਬੇਰੂਨੀ ਨੇ, ਆਪਣੀ ਭਾਰਤ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਦੀ ਅਰਬੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਜੋ ਈ. ਸ. ੧੦੩੦ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ, ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕੰਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹਿਬਰੂ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਅਰਬੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ । ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਅਲਗ ਅਲਗ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਭਿੰਨ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੰਖਿਆ ਸੂਚਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਭਿੰਨ ਹਨ । ਜਿਵੇਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ—ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸੰਪਰਕ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਖਿਆ ਸੂਚਕ ਕ੍ਰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ (ਇਕਾਈ, ਦਹਾਈ, ਸੈਂਕੜਾ ਆਦਿ) ਦਾ ਮੈਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਕੋਈ ਜਾਤੀ ੧੦੦੦ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ । ਅਰਬ ਲੋਕ ਵੀ ਹਜ਼ਾਰ ਤਕ (ਨਾਮ) ਜਾਣਦੇ ਹਨ—ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਅਲਗ ਪੁਸਤਕ ਲਿੱਖੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਅੰਕ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਜੋ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਹਨ—ਉਹ ਸੰਖਿਆ ਸੂਚਕ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ੧੮ਵੇਂ ਸਥਾਨ ਤਕ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਪਰਾਰਧ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।—ਅੰਕ ਗਣਿਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ । ਮੈਂ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖ ਕੇ ਇਹ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿੰਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਹੋਏ ਹਨ ।"^੧

ਐਲਬੇਰੂਨੀ ਦਾ ਜੋ ਅਰਬਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਜਿਓਤਿਸ਼ ਅਤੇ ਗਣਿਤਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਪੂਰਵ ਗਿਆਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਟੁਭ ਛੰਦ ਵੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵ ਸੀ, ਇਹ ਕਥਨ ਕਿ 'ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ਮਿ. ਕੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਠੀਕ ਨਾ ਜਚਿਆਂ ਪਰ ੧੫ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਓਤਪੱਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਫੀਰੋਜ਼ ਅਬਦੀ ਦਾ (ਜੋ ਗਣਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ) 'ਹਿੰਦਸਹ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਅੰਦਜ਼ਾਹ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਦਸਣਾ ਠੀਕ ਜਚ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਲੇਖ ਮਿ. ਕੇ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ । 'ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟੇਨਿਕਾ' ਨਾਮੀ ਮਹਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਦੀ ੧੭ਵੀਂ ਜਿਲਦ ਦੇ ੬੨੬ਵੇਂ ਸਫੇ ਤੇ ਨਾਨਾਘਾਟ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ, ਭਾਰਤੀ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ੧੦ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਅੰਕ ਦਿਤੇ ਹਨ ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਾਗਰੀ ਹੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ੪ ਦੇ ਅੰਕ ਨੂੰ ਟੇਡਾ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ੭ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਬਾਕੀ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਤਕ ਦੇ ਅੰਕ ਉਹਨਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਲੇਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਸੇਮੇਟਿਕ ਅੰਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਨਾ ਲਿਖੇ ਜਾਂ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਖੱਬੇ ਵਲੋਂ ਸੱਜੇ ਵਲ ਹੁਣ ਤਕ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਐਲਬਰੂਨੀ ਅਤੇ ਮਿ. ਕੇ. ਵਿਚੋਂ ਕਿਸ ਦਾ ਕਥਨ ਠੀਕ ਹੈ, ਇਹ ਪਾਠਕ ਆਪ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਸਕਣਗੇ ।

ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਅੰਕ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ੈਲੀ

ਆਰਯ ਲੋਕਾਂ ਵਿਕ ਵੈਦ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਾਂ ਦੀ ਅਸੁਧੀ ਯਜਮਾਨਾਂ ਲਈ ਨਾਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੁਖ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਰਟ ਰਟ ਸਰਾਂ ਸਹਿਤ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ (ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਸਫਾ ੧੭-੧੮)। ਉਸੇ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਦੂਜੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਹੋਈ ਵਿਦਿਆ ਹੀ ਵਿਦਿਆ ਮੰਨੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ । ਇਸੇ ਲਈ ਸੂਤਰ ਗਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ ਅਤੇ ਇਸੇ

੧. ਸ; ਆ; ਇੰ; ਏ. ਜਿ ੧ ਸਫਾ ੧੭੭.

ਲਈ ਜਿਓਤਿਸ ਹਿਸਾਬ, ਵੈਦਯ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ ਆਦਿ ਦੇ ਵੀ ਗਰੰਥ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ । ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਜਿਓਤਿਸ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਲੰਬੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਰਕਮਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕਠਿਨਾਈ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਇਦ ਉਕਤ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਆਚਾਰਯਾਂ ਨੇ ਸੰਖਿਆਂ ਦਸਣ ਵਾਲੇ ਸਾਂਕੇਤਿਕ ਸ਼ਬਦ ਸਥਿਰ ਕੀਤੇ ਹੋਣ । ਇਹ ਸਾਂਕੇਤਿਕ ਸ਼ਬਦ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਗ, ਛੰਦਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਰਣਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ, ਦੇਵਤਾ, ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਗ, ਗ੍ਰਹਿ, ਨਖਸ਼ਤਰ ਆਦਿ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆਂ ਤੋਂ ਕਲਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਹਰੇਕ ਨਾਂ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹਰੇਕ ਸੰਖਿਆਂ ਲਈ ਕਈ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—

੦=ਸੂਨ੍ਯ, ਖ, ਗਗਨ, ਅਕਾਸ਼, ਅੰਬਰ, ਅਭ੍ਰ, ਵਿਯਤ੍ ਵਿਓਮ, ਅੰਤਰਿਕਸ਼, ਨਭ, ਪੂਰ੍ਣ ਰੰਧ੍ਰ, ਆਦਿ ।

੧=ਆਦਿ, ਸਸੀ, ਇੰਦੁ, ਵਿਧੁ, ਚੰਦਰ, ਸੀਤਾਸ੍ਰੀ, ਸੀਤਰਸਿਮਿ, ਸੋਮ, ਸ਼ਸ਼ਾਂਕ, ਸੁਧਾਂਸੁ, ਅਬਜ਼, ਭੂ, ਭੂਮੀ, ਕਸ਼ਿਤੀ, ਧਰਾ, ਉਰੀਵਰਾ, ਗੋ, ਵਸੰਧਤਾ, ਪਰਿਥਵੀ, ਕਸ਼ਮਾ, ਧਰਣੀ, ਵਸੁਧਾ, ਇਲਾ, ਕ੍ਰ, ਮਹੀ, ਰੂਪ ਪਿਤਾਮਹ, ਨਾਯਕ, ਤਨੁ ਆਦਿ ।

੨=ਯਮ, ਯਮਲ, ਅਸ਼ਿਵਨ, ਨਾਸਤ੍ਯ, ਦਸ੍ ਲੋਚਨ, ਨੇਤਰ, ਅਕਸ਼ਿ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ, ਚਕ੍ਰਸੁ, ਨਯਨ, ਈਕਸ਼ਣ, ਪਕ੍ਸ਼, ਬਾਹੁ, ਕਰ, ਕਰ੍ਣ, ਕੁਚ, ਓਸ਼ਠ, ਗੁਲਫ, ਜਾਨੁ, ਜੰਘਾ, ਦ੍ਰਯ ਦ੍ਰੰਦ੍ਰ, ਯੁਗਲ, ਯੁਗਮ, ਅਯਨ, ਕੁਟੰਬ, ਰਵੀਚੰਦਰੋ, ਆਦਿ ।

੩—ਰਾਮ, ਗੁਣ, ਤ੍ਰਿਗੁਣ, ਲੋਕ, ਤ੍ਰਿਜਗਤ, ਭੁਵਨ, ਕਾਲ, ਤ੍ਰਿਕਾਲ, ਤ੍ਰਿਗਤ, ਤ੍ਰਿਨੇਤਰ, ਸਹੋਦਰਾ, ਅਗਨੀ, ਵਹ੍ਨਿ, ਪਾਵਕ, ਵੈਸ਼ਵਾਨਰ, ਦਹਨ, ਤਪਨ, ਹੁਤਾਸ਼ਨ, ਜੂਲਨ ਸ਼ਿਖਿਨ, ਕ੍ਰਿਸਾਨੁ, ਹੋਤ੍ਰੀ ਆਦਿ ।

੪=ਵੇਦ, ਸੁਤੀ, ਸਮੁਦਰ, ਸਾਗਰ, ਅਬਦੀ, ਜਲਧੀ, ਉਦਧੀ, ਜਲਨਿਧੀ, ਅੰਬੁਧੀ, ਕੇਂਦਰ, ਵਰ੍ਣ, ਆਸ਼ਰਮ, ਯੁਗ੍ ਤੁਰ੍ਯ, ਕ੍ਰਿਤ, ਅਯ, ਆਯ, ਦਿਸ਼੍ਰ (ਦਿਸ਼ਾ) ਬੰਧੂ, ਕੋਸ਼ਠ ਵਰਣ ਆਦਿ ।

੫=ਬਾਣ, ਸ਼ਰ, ਸਾਯਕ, ਇਸੁ, ਭੂਤ, ਪਰ੍ਵ, ਪ੍ਰਾਣ, ਪਾਂਡਵ, ਅਰਥ, ਵਿਸ਼ਯ, ਮਹਾਭੂਤ, ਤਤ੍ਵ, ਇੰਦ੍ਰੀਯ, ਰਤਨ, ਆਦਿ ।

੬=ਰਸ, ਅੰਗ, ਕਾਯ, ਰਿਤੁ, ਮਾਸਾਰੁਧ, ਦਰਸ਼ਨ, ਰਾਗ, ਅਰਿ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਤਰ੍ਕ, ਕਾਰਕ, ਆਦਿ ।

੭=ਨਗ, ਅਗ, ਭੂਭਰਿਤ, ਪਰ੍ਵਤ, ਸ਼ੈਲ, ਆਚ੍ਰ, ਗਿਰਿ, ਰਿਸ਼ਿ, ਮਨਿ, ਅਤ੍ਰਿ, ਵਾਰ, ਸਰ, ਧਾਤੂ, ਅਸ਼੍ਰਵ, ਤੁਰਗ, ਵਾਜਿ, ਛੰਦ, ਧੀ, ਕਲਤ੍ਰ, ਆਦਿ ।

੮=ਵਸੁ, ਅਹੀ, ਨਾਗ, ਗਜ, ਦੰਤੀ, ਦਿਗੰਜ, ਹਸ਼ਿਤਨ, ਮਾਤੰਗ, ਕੁੰਜਰ, ਦ੍ਰਿਪ, ਸਰੁਪ, ਤਕਸ਼, ਸਿੱਧਿ, ਭੂਤ, ਅਨੁਸ਼੍ਰੁਭ, ਮੰਗਲ ਆਦਿ ।

੯=ਅੰਕ, ਨੰਦ, ਨਿਧੀ, ਗ੍ਰਹਿ, ਰੰਧ੍ਰ, ਛਿਦ੍ਰ, ਦੁਾਰ, ਗੋ, ਪਵਨ ਆਦਿ ।

੧੦=ਦਿਸ਼੍ਰ, ਦਿਸ਼ਾ, ਆਸ਼ਾ, ਅੰਗੁਲੀ, ਪੰਕਤੀ, ਕਕੁਭ, ਰਾਵਣਸ਼ਿਰਮ, ਅਵਤਾਰ, ਕਰਮਨ, ਆਦਿ ।

੧੧=ਰੁਦ, ਈਸ਼੍ਰ, ਹਰ, ਈਸ਼, ਭਵ, ਭਰ੍ਗ. ਸ਼ੂਲਿਨ, ਮਹਾਦੇਵ, ਅਕਸ਼੍ਰਹਿਣੀ ਆਦਿ ।

੧੨=ਰਵਿ, ਸੂਰ੍ਯ, ਅਰ੍ਕ, ਮਾਰਤੰਡ, ਦਿਉਮਣੀ, ਵ੍ਰਯਯ, ਭਾਨੂ, ਆਦਿਤ੍ਯ, ਦਿਵਾਕਰ, ਮਾਸ਼, ਰਾਸ਼ਿ, ਆਦਿ ।

੧੩=ਵਿਸ਼ਵੇਦੇਵਾ, ਕਾਮ, ਅਤਿ, ਜਗਤੀ, ਅਘੋਸ਼ ਆਦਿ ।

੧੩=ਨਨੁ, ਵਿਦਿਆ, ਇੰਦ੍ਰ, ਸ਼ਕ੍ਰ, ਲੋਕ, ਆਦਿ ।

੧੫=ਤਿਥੀ, ਘਸ਼, ਦਿਨ, ਅਹਨ, ਪਕਸ਼, ਆਦਿ ।

੧੬=ਨਿਪ, ਭੂਪ, ਭੂਪਤੀ, ਅਸ਼ਟੀ, ਕਲਾ ਆਦਿ ।

੧੭=ਅਤ੍ਯਸ਼ਟੀ । ੧੮=ਧ੍ਰਿਤਿ ੧੯=ਅਤੀ, ਧ੍ਰਿਤਿ ੨੦=ਨਖ, ਕ੍ਰਿਤਿ

੨੧=ਉਤਕ੍ਰਿਤਿ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ, ਸੂਰ੍ਗ । ੨੨=ਕ੍ਰਿਤੀ, ਜਾਤੀ ੨੩=ਵਿਕ੍ਰਿਤੀ,

੨੪=ਗਾਯਤਰੀ, ਜਿਨ, ਅਰਹਤ, ਸਿੱਧ, ਆਦਿ । ੨੫=ਤਤ੍ਵ, ੨੭—ਨਕਸ਼ਤਰ, ਉਡੁ, ਭ, ਆਦਿ ।

੩੨—ਦੰਤ, ਰਦ, ਆਦਿ । ੩੩—ਦੇਵ, ਅਮਰ, ਤ੍ਰਿਦਸ਼, ਸੂਰ, ਆਦਿ ।

੪੦—ਨਰਕ, ੪੮—ਜਗਤੀ । ੪੯—ਤਾਨ.

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਅੰਕ ਦਸਣ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ । ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਕਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਕ ਦਸਣ ਦੇ ਉਦਹਾਰਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ਤਪਥ^੧ ਅਤੇ ਤੈਤਰੀਯ^੨ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿਚ ੪ ਲਈ 'ਕ੍ਰਿਤ' ਸ਼ਬਦ ਕਾਤ੍ਯਾਯਨ^੩ ਅਤੇ ਲਾਟ੍ਯਾਯਨ^੪ ਸੰਤਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ੨੪ ਲਈ ਗਾਯਤਰੀ ਅਤੇ ੪੮ ਲਈ ਜਗਤੀ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਗ ਜਿਓਤਿਸ਼ ਵਿਚ ੧, ੪, ੮, ੧੨ ਅਤੇ ੨੭ ਲਈ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਰੂਪ, ਅਯ. ਗੁਣ, ਯੁਗ, ਅਤੇ ਭਸਮੂਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।^੫ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਛੰਦਸੂਤਰ^੬ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਈ ਥਾਂ ਅੰਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਮੂਲਪੁਲਿਸ਼ਿਧਾਂਤ^੭ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਵਰਾਹਮਿਹਰ ਦੀ 'ਪੰਚਸਿੱਧਾਂਤਿਕਾਂ'^੮ (ਈ.ਸ. ੫੦੫), ਬ੍ਰਹਮਗੋਪਤ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮਸਫੁਟਸਿੱਧਾਂਤ^੯ (ਈ. ਸ. ੬੨੮), ਲੱਲ ਦੇ 'ਸ਼ਿਸ਼੍ਯਧੀਵੀਧੀਦ'^{੧੦} (ਈ.ਸ. ੬੩੮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ) ਵਿਕ ਅਤੇ ਈ. ਸ. ਦੀ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੇ ਜਿਓਤਿਸ਼ ਆਚਾਰ੍ਯਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਅੰਕ ਦੱਸੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕਈ ਕਈ ਕਈ ਆਪਣੇ ਗਰੰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਵਤ ਇਸੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ^{੧੧}

੧. ਚਤੁਸ਼ਟੀਮੇਨ ਕ੍ਰੁਣੇਨ ਔਯਾਨਾਂ (ਸ਼, ਬ੍ਰਾ, ੧੩, ੩, ੨, ੧)

੨. ਯੇ ਵੈ ਚਤ੍ਵਾਰ: ਸ਼ਤੋਮਾ: ਕ੍ਰੁਣੰ ਤਤ੍ (ਜੈ ਬ੍ਰਾ; ੧. ੫. ੧੧. ੧.)

੩. ਦਕ੍ਰਿਣਾ ਗਾਯਤ੍ਰੀਸੰਪੰਨਾ ਬ੍ਰਾਹ੍ਮਣਸ੍ਯ ॥ ੨੧ ॥ ਇਸ ਤੇ ਟੀਕਾ—ਗਾਯਤ੍ਰੀਸੰਪੰਨਾ ਗਾਯਤ੍ਰਰਜਸਮਾਨ ਸੰਖਯਚਤੁਰ੍ਵਿੰਸ਼ਤਿਗੰਥੋ ਦਕ੍ਰਿਣਾ । ਜਨਤ੍ਯਾ ਰਾਜ਼: ॥ ੨੨ ॥ ਇਸ ਤੇ ਟੀਕਾ—ਜਗਤ੍ਯਾ ਸੰਪੰਨਾ ਰਾਜ਼: ਸਹਯਛੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰੁਣ ਦਕ੍ਰਿਣਾ ਜਗਤ੍ਯ ਚਰਸਮਾਨ ਸੰਖਯਾ ਔਸ਼ਾਚਤ੍ਵਾਰਿੰਸ਼ਫ਼ਾਥੋ ਭਵਨ੍ਤਿ । (ਕਾ. ਸ੍ਰੋ ਸੂ; ਵੇਬਰ ਦਾ ਸੰਸਕਰਣ; ਸਫਾ ੧੦੧੫)

੪. ਗਾਯਤ੍ਰੀਸੰਪੰਨਾ ਦਕ੍ਰਿਣਾ ਬ੍ਰਾਹ੍ਮਣੋ ਦਘਾਤ੍ ਜਗਤੀਸੰਪੰਨਾ ਰਾਜਾ (ਲਾ. ਸ੍ਰੋ. ਸੂ; ਪਰਪਾਠਕ ੯ ਕੰਡਿਕਾ ੪ ਸੂਤਰ ੩੧) ਇਸ ਤੇ—ਟੀਕਾ ਗਾਯਤ੍ਰੀਸੰਪੰਨਾ ਚਤੁਰ੍ਵਿੰਸ਼ਤਿ... ਜਗਤੀਸੰਪੰਨਾ ਔਸ਼ਾਚਤ੍ਵਾਰਿੰਸ਼ਾਤ੍ ।

੫. ਰੂਪੋਨੰ ਷ਟ੍ਰੁਗੁਣੀਕੁਤਮ ਯਾਜੁਸ਼ ੨੩; ਆਰਚ ੩੧); ਤ੍ਰਿਗੁਣੰ ਚਯਸੰਯੁਤਸ੍ (ਯਾਜੁਸ਼ ੧੩, ਆਰਚ, ੪) ਔਸ਼ਾਚਤ੍ਵਾਰਿੰਸ਼ਾਥੋ ਗੁਣਾਥ੍ਯਸ਼ਨਾਨ੍ (ਆਰਚ ੧੯,) ਪਗਲਠਥੰ ਸਪਰ੍ਥੰ ਸਯਾਤ੍ (ਯਾਜੁਸ਼ ੨੫); ਵਿਭਯਥ ਭਸਮੂਹੇਨ (ਯਾਜੁਸ਼ ੨੦) ।

੬. ਸਮੁਦ੍ਰੁਤੁੰ ਸ੍ਵਰਾ: (ਮੰਦਾਕ੍ਰਾਤਾਂ ਦੀ ਯਤੀ) ਔਸ਼ਾਚਤ੍ਵਾਰਿੰਸ਼ਾਥਥ. ਸ਼ਾਰਦੁਲਾਦਿਕ੍ਰੀਡਿਤ ਦੀ ਯਤੀ) ਸ੍ਵਰ ਔਸ਼ਾਚਤ੍ਵਾਰਿੰਸ਼ਾਥ: (ਸੁਵਦਨਾ ਦੀ ਯਤੀ) ਕਸੁਰੁਦ੍ਰੁਥਥਥ: (ਭੁਜੰਗਵਿੰਜਰੀਭਿਦ ਦੀ ਯਤੀ)---- ਪਿੰਗਲ ਛੰਦ ਸੂਤਰ ।

੭. ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਸਫਾ ੧੩੯ ਟਿੱਪਣੀ ੨ ।

੮. ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਸਫਾ ੧੩੯ ਟਿੱਪਣੀ* ।

੯. ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਸਫਾ ੧੩੯ ਟਿੱਪਣੀ+ ।

੧੦. ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਸਫਾ ੧੩੯ ਟਿੱਪਣੀ* ।

੧੧. ਕਸੁਨ ਕ [ਔਸ਼ਾ] ਔਸ਼ਾ ਥਥੰ ਗਤਸ੍ਯ ਕਾਲਸ੍ਯ ਵਿਕ੍ਰਮਾਥਥਥ (ਧੌਲਪੁਰ ਤੋਂ ਘੱਲੇ ਹੋਏ ਚਾਹਮਾਨ ਵੰਡਮਹਾਏਨ ਦੇ ਵਿ. ਸੰ. ੮੯੮ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਤੋਂ (ਇੰ ਏ; ਜਿਲਦ ੧੪, ਸਫਾ ੪੫)

ਅਤੇ ਤਾਮਰਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਦੀ ਕਦੀ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਅੰਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ।

ਮਿ. ਕੇ ਨੇ 'ਭਾਰਤੀ ਗਣਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਨਾਮੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਅੰਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਜੋ ਬਹੁਤ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ, ਈ. ਸ. ਦੀ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਸ਼ਾਇਦ ਪੂਰਵ ਵਲੋਂ (ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ) ਜਾਰੀ ਹੋਈ (ਸਫ਼ਾ ੩੧) । ਮਿ. ਕੇ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਵੀ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਈ. ਸ. ਦੀ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਜੇਕਰ ਮਿ. ਕੇ ਨੇ ਵਰਾਹਮਿਹਰ ਦੀ 'ਪੰਚਸਿੱਧਾਂਤਿਕਾ' ਨੂੰ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ।

ਅੱਖਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅੰਕ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ੈਲੀ

ਜਿਓਤਿਸ਼ ਆਦਿ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਬੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਅੰਕ ਲਈ ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਡੂੰਘਣ ਨਾਲ ਵਿਸਥਾਰ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਅੰਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਕੱਢੇ ਗਏ । ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਿਓਤਿਸ਼ ਦੇ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਅੰਕ ਆਰਯੁਭੱਟ (ਪਹਿਲੇ) ਦੇ 'ਆਰਯੁਭੱਟੀਯ' (ਆਰਯੁਸਿੱਧਾਂਤ) ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਈ. ਸ. ੪੯੯੨ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ । ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਅੰਕ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ ।

ਕ=੧,	ਖ=੨.	ਗ=੩.	ਘ=੪,	ਙ=੫.	ਚ=੬
ਞ=੯.	ਛ=੭.	ਜ=੮.	ਝ=੧੦.	ਟ=੧੧.	ਠ=੧੨.
ਡ=੧੪.	ਢ=੧੫.	ਤ=੧੬	ਥ=੧੭	ਦ=੧੮.	ਧ=੧੯.
ਨ=੨੧.	ਪ=੨੨	ਬ=੨੩.	ਮ=੨੪.	ਮ=੨੫.	ਯ=੩੦.
ਰ=੪੦.	ਵ=੬੦	ਸ਼=੭੦.	ਸ਼=੮੦.	ਸ਼=੯੦.	ਹ=੧੦੦
ੜ=੧੦੦	ੜ=੧੦੦੦.	ਠ=੧੦੦੦੦੦੦.	ਲ=੧੦੦੦੦੦੦੦੦.	ੳ=੧੦੦੦੦੦੦੦੦੦੦.	
ੲ=੧੦੦੦੦੦੦੦੦੦੦੦੦.	ੳ=੧੦੦੦੦੦੦੦੦੦੦੦੦੦	ੴ=੧੦੦੦੦੦੦੦੦੦੦੦੦੦੦			

ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸੂਰਾਂ ਵਿਚ ਹਰਸੂ ਦੀਰਘ ਦਾ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਵਿਅੰਜਨ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਸੂਰ ਮਿਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਵਿਅੰਜਨ-ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਸੂਰ-ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਨਾਲ ਗੁਣਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਜੁਕਤ ਵਿਅੰਜਕਾਂ ਨਾਲ, ਜਿਥੇ ਸੂਰ ਮਿਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਉਸ ਸੰਜੁਕਤ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਘਟਕ ਵਿਅੰਜਨ ਨਾਲ ਉਹੀ ਸੂਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਵਿਅੰਜਕ ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਨੂੰ ਉਕਤ ਸੂਰ ਦੇ ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਨਾਲ ਗੁਣਾ ਕਰਕੇ

੧. ਗਿਰਿਰਸੁਕਸੁਸੰਖਯਾਭੇੜੇ ਸ਼ਾਸਤਰਸਯੇ (ਪੂਰਵੀ ਚਾਲੁਕਯ ਅੱਠ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ ਸੇ ੮੬੭ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ; ਇੰ. ਏ. ਜਿਲਦ ੭ ਸਫ਼ਾ ੧੬)

੨. ਸੁ; ਗ. ਤ; ਪੰਨਾ ੨੨

੩. ਕਗੰਛਰਾਣਿ ਕਸੜਗੋ ਕਗੰਛਰਾਣਿ ਕਾਤੁ ਡਸੈ ਯ: । ਕਛਿਨਕੇ ਸ਼ਰਾ ਨਕ ਕਗੋੜਗ ਨਕਾਤਯਕਗੋ ਕਾ ॥ (ਆਰਯੁਭੱਟੀਯ; ਅਰਯਾ ੧)

੪. ਡਿ' = ਡ + ਙ = ੫ + ੧੦੦ = ੫੦੦

'ਕੁ' = ਕ = ੩ = ੨੩ = ੧੦੦੦ = ੨੩੦੦੦੦;

'ਕੁ' = ਕ × ਕ = ੧੫ + ੧੦੦੦੦੦੦੦ = ੧੫੦੦੦੦੦੦੦

ਗੁਣਨਫਲ ਜੋੜਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ^੧ ਇਸ ਸੈਲੀ ਵਿਚ ਕਦੀ ਕਦੀ ਇਕੋ ਹੀ ਸੰਖਿਆ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।^੨ ਜਿਓਤਿਸ਼ ਦੇ ਆਚਾਰ੍ਯਾਂ ਲਈ ਆਰਯਭੱਟ ਦੀ ਇਹ ਸੈਲੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਅਰਥਾਤ ਥੋੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜਿਆਦਾ ਅੰਕੜ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ ਪਰ ਕਿਸੇ ਪਿਛਲੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ, ਇਹ ਸੈਲੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਖਟਕਣਾ ਹੋਣਾ ਸੀ ਜਾਂ ਆਰਯਭੱਟ ਦੇ ਘੁਮੱਕੜ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਸਤਕ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ।

ਆਰਯਭੱਟ (ਦੂਜੇ) ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਲੱਲ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਗੁਪਤ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪਰ ਭਾਸਕਰਾਚਾਰ੍ਯ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਥਾਤ ਈ. ਸ. ਦੀ ੧੧ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਹੋਇਆ, ਆਪਣੇ 'ਆਰਯਸਿੱਧਾਂਤ' ਵਿਚ ੧ ਤੋਂ ੯ ਤਕ ਦੇ ਅੰਕ ਅਤੇ ਸਿਫਰ ੦ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅੱਖਰ ਮੰਨੇ ਹਨਖ— ।

੧ 'ਕ੍ਰੁ' (ਕ੍ਰ + ਯੁ) = ਕ੍ਰ × ਯੁ + ਯੁ × ਕ੍ਰ = ੨ × ੧੦੦੦੦੦੦ + ੮੦ × ੧੦੦੦੦੦੦ = ੨੦੦੦੦੦੦ + ੮੦੦੦੦੦੦ = ੮੨੦੦੦੦੦, 'ਕ੍ਰੁ' (ਕ੍ਰ + ਯੁ) = ਕ੍ਰ × ੩ + ਯੁ × ੩ = ੨ × ੧੦੦੦੦ + ੩੦ + ੧੦੦੦ = ੨੦੦੦੦ + ੩੦੦੦੦ = ੩੨੦੦੦੦)

੨. ਫੁ = ਫ + ਯੁ + ਸ + ਯੁ = ੫ + ੧ + ੨੫ × ੧ = ੫ + ੨੫ = ੩੦; ਇਹੋ ਅੰਕ (੩੦) 'ਯ' (ਯ) ਤੋਂ ਸੂਚਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫੁਸੈ ਯ. ਆ੧) ਕਿ = ਕ੍ਰ × ਫੁ = ੧ × ੧੦੦ = ੧੦੦, ਇਹੋ ਅੰਕ 'ਫ' ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

੩. ਆਰਯਭੱਟ ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਯਗਰਕਿਮਗਣਾ: ਕ੍ਰੁਯੁਬੁ, ਸ਼ਿਸ਼ਿ ਚਯਗਿਯਿਭੁਸੁਕ੍ਰੁ ਕੁ ਡਿਸ਼ਿਕਗਲ੍ਰੁਪ੍ਰਾਕ੍ਰੁ । ਇਸ ਅੱਖੀ ਆਰ੍ਯ (ਇਕ ਛੰਦ) ਤੋਂ ਮਹਾਯੁਗ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੂਰਜੇ (੪੩੨੦੦੦੦) ਅਤੇ ਚੰਦਰ (੫੭੭੫੩੩੩੬) ਦੇ ਭਗੁਣ ਅਤੇ ਭੂਭੂਮ (੧੫੮੨੨੩੭੫੦੦) ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦਸ ਗੁਣੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ---

'ਕ੍ਰੁਯੁਬੁ'	'ਚਯਗਿਯਿਭੁਸੁਕ੍ਰੁ'	. ਡਿਸ਼ਿਕਗਲ੍ਰੁਪ੍ਰਾਕ੍ਰੁ
ਕ੍ਰੁ = ੩੨੦੦੦੦	ਕ = ੬	ਡਿ = ੫੦੦
ਯੁ = ੪੦੦੦੦੦	ਯ = ੩੦	ਸ਼ਿ = ੭੦੦੦
-----	ਗਿ = ੩੦੦	ਬੁ = ੨੩੦੦੦੦
੪੩੨੦੦੦੦	ਯਿ = ੩੦੦੦	
	ਭੁ = ੫੦੦੦੦	ਯੁ + = ੧੫੦੦੦੦੦੦੦
	ਸੁ = ੭੦੦੦੦੦	ਕ੍ਰੁ = ੮੨੦੦੦੦੦
	ਕ੍ਰੁ* = ੫੭੦੦੦੦੦	-----

	੫੭੭੫੩੩੩੩੬	੧੫੮੨੨੩੭੫੦੦

੪. ਰੂਪਾਕ੍ਰੁਟਪਥਪੂਰ੍ਵੀ ਕ੍ਰੁਣੀ ਕ੍ਰੁਣੀਕ੍ਰੁਮਾਦ੍ਮਕ੍ਰੁਣ੍ਯਕ੍ਰੁਣਾ: । ਤ੍ਰੁਕ੍ਰੁ ਸ਼ੁਨ੍ਯੰ ਪ੍ਰਥਮਾਰ੍ਥੰ ਡ੍ਰਾ ਕ੍ਰੁਣੇ ਏ ਕ੍ਰੁਣੀਯਾਰ੍ਥੰ (ਆਰ੍ਯਸਿੱਧਾਂਤ ਅਧਿਕਾਰ ੧। ੨)

* 'ਕ੍ਰੁ' ਵਿਚ 'ਕ੍ਰੁ' ਸੂਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ 'ਕ੍ਰੁ' ਹੈ (ਕ੍ਰੁ × ਕ੍ਰੁ + ਕ੍ਰੁ × ਕ੍ਰੁ)
 + 'ਯੁ' ਵਿਚ 'ਕ੍ਰੁ' ਸੂਰ ਹੈ (ਕ੍ਰੁ × ਕ੍ਰੁ)

ਅੰਕ

੧	੨	੩	੪	੫	੬	੭	੮	੯	੦
ਕ੍	ਖ੍	ਗ੍	ਘ੍	ਙ੍	ਚ੍	ਛ੍	ਜ੍	ਝ੍	ਞ੍
ਟ੍	ਠ੍	ਡ੍	ਢ੍	ਣ੍	ਤ੍	ਥ੍	ਦ	ਧ੍	ਨ੍
ਪ੍	ਫ੍	ਬ੍	ਭ੍	ਮ੍					
ਯ੍	ਰ੍	ਲ੍	ਵ੍	ਸ਼੍	਷੍	ਸ੍	ਹ	[ਲ਼]੧	

ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਕ ਸੂਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸੂਰ ਨਿਰਅਰਥਕ ਜਾਂ ਸੂਨ੍ਯਸੂਚਕ (੦) ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਜੁਕਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਘਟਕ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਤੋਂ ਇਕ ਇਕ ਅੰਕ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਅੰਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਆਮ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਇਕਾਈ, ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦਹਾਈ, ਤੀਜੇ ਤੋਂ ਸੈਂਕੜਾ ਆਦਿ ਅੰਕ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (ਅੰਕਾਨਾਂ ਬਾਸਤੋ ਗਤਿ:), ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਚਾਲ ਉਲਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ) ਪਰ ਆਰਯਭਟ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਅੰਕ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਅੰਤਲੇ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਇਕਾਈ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲ ਦਹਾਈ ਆਦਿ। ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ੧ ਦਾ ਅੰਕ 'ਕ', 'ਟ', 'ਪ', ਜਾਂ 'ਯ', (ਕ, ਟ, ਪ ਜਾਂ ਯ) ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ 'ਕਟਪਯਾਦਿ' ਕ੍ਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।੩

ਕਦੀ ਕਦੀ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ, ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਸਵੰਤ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਅੰਕ 'ਕਟਪਯਾਦਿ'

੧. ਆਰਯ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ 'ਲ਼' ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ (ਇੰ. ਏ. ਜਿਲਦ ੪ ਪੰ. ੨੦੭) ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ
੨. ਸੰਤਰੀਣਾਂ ਕਠਾਕਸ਼ਮੁ ਮਿਲਾ (੧੫੬੬੬੬੩) ਸੁਦਯਸਿਨਥਾ (੫੮੧੭੦੬) ਯਨਾਕ੍ਯਸ੍ਯ (ਆ. ਸਿ ੧। ੯
੩. ਕਨਕਯੈ: (੧੦੧੫) ਸਰਥੈ (੭੧੬) ਵਿਮਰ੍ਜੋਗਯੰ (ਅ. ਸਿ, ੧। ੪੦) ਸ੍ਫੁਟਮੁਕੀਕ੍ਯ (੧੧) ਕ੍ਨ (੧੦) ਖਨੇਖੇਨੈ (੨੦) ਰਮਿਸੈ (੧੪੪੭) ਫ੍ਰੰਤੇ ਬਿੰਵੇ (ਆ. ਸਿ. ੫੧੫)
੪. ਰਾਥਵਾਯ (੧੪੪੨) ਗਯਿਨੇ ਸ਼ਕਰਥੈ = ॥ ਰਾਥਵਾਯ ੧੪੪੨ ਡਰਚਰਸੰਘ। ਸ਼ਕਾਬ੍ਦੇ ਏ ਇੰ ਜਿ. ੬ ਸਫਾ (੧੨੧) ਸ਼੍ਰੀਸਤਕੀਲੰਬਰਥੈ ਭਵਤਿ (੬੪੪) ਗਯਾਮਯਿਸ਼੍ਰੰ ਘਿਰਦਿਤ੍ਯਵਸੰ ਵੰਚੀਪਾਲੋ (ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੨ ਸਫਾ ੩੬੦)। ਰਾਕਾਲੋਕੇ (ਸ਼ਕਾਬ੍ਦੇ ਸੁਰਪਤਿਸਚਿਵੇ ਸਿੰਹਯਾਤੇ ਇੰ ਏ ਜਿਲਦ ੨ ਸਫਾ ੩੬੧)
੫. ਸ਼ਕਤਾਲੋਕੇ (੧੨੧੫) ਸ਼ਕਾਬ੍ਦੇ ਪਟਿਸਯਮ (ਤਿ) ਸੁਮੇ ਸ਼੍ਰੀਸੁਖਾਥਾ (ਭ) ਸਾਸੇ (ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੩, ਸਫਾ ੨੨੬) ਤਤ੍ਵਲੋਕੇ (੧੨੪੫) ਸ਼ਕਸ੍ਯਬ੍ਦੇ ਕ੍ਰੀਖਿਸੰਵਤਸਰੇ ਸੁਮੇ (ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੩ ਸਫਾ ੭੮)
੬. ਖਗੋਗ੍ਯਾਨਮੇਥਸਾਪ (੧੫੬੫੨੩੨) ਕਲ੍ਯਹਰ੍ਗਾਨੇ ਸਤਿ। ਸਰ੍ਵਾਨੁਕ੍ਰਮਯੋ ਵ੍ਰਿਤਿਜਾੰਤਾ ਵੇਦਾਰਥਦੀਪਿਕਾ ॥ ਲਚਾਣਿ ਪੰਚਦਸ਼ ਵੈ ਪੰਚਥਠਿਸ੍ਵਕੰ। ਸੁਦ੍ਰਾਤ੍ਰਿਸ਼ਾਬ੍ਦ੍ਰੁਤੰ ਚੇਤਿ ਦਿਨਵਾਕ੍ਯਾਰਥੰ ਙ੍ਰਿਰਿਤ: (ਇੰ. ਏ. ਜਿਲਦ ੨੧ ਸਫਾ ੫੦) ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਦਗੁਚੁ ਲਿਖਣ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਵੇਦਾਰਥ ਦੀਪਿਕਾ' ਨਾਂ ਦੀ, ਸਰਵਾਨੁਕ੍ਰਮਯੋ ਦੀ ਦੀ ਟੀਕਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਲਜੁਗ ਦੇ ੧੫੬੫੧੩੨ ਦਿਨ ਬੀਤ ਜਾਣ ਪਰ ਤੇ ਕਰਨਾ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਟੀਕਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਲਜੁਗ ਸੰਵਤ ੪੨੮੫ = ਸ਼ਕ ਸੰ. ੧੧੦੬ = ਵਿ. ਸੰ. ੧੨੪੧ (ਤਾਰੀਖ ੨੪ ਮਾਰਚ ਈ, ਸ. ੧੧੮੫) ਵਿਚ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਆਰਯਭੱਟ (ਦੂਜੇ ਦੇ) ਉਪਰਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਅੰਕਾਨਾਂ ਕਾਸਤੀ ਗਤਿ:' ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਇਕਾਈ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦਹਾਈ ਆਦਿ ਦੇ ਅੰਕ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਜੁਕਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਅੰਤਲਾ ਵਿਅੰਜਨ^੧ ਅੰਕ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅੰਜਨ ।

ਉਪਰ ਦਸਿਆਂ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਅੰਕ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਮਲਬਾਰ ਅਤੇ ਤੇਲੁਗੁ ਪ੍ਰਦੇਸ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਅੰਕ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਕ' ਤੋਂ 'ਛ' ਤਕ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ੧ ਤੋਂ ੩੪ ਤਕ ਦੇ ਅੰਕ ਫਿਰ 'ਬਾਰਖੜੀ' (ਦਵਾਦਸ਼ਾਂਕ੍ਰਮੀ) ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ 'ਕ' (ਕ) ਤੋਂ 'ਛ' ਤਕ 'ਆ' (ਆ) ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਸਮੇਤ ਵਿਅੰਜਨ ਤੋਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ੩੫ ਤੋਂ ੬੮ ਤਕ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਦ 'ਕਿ' ਤੋਂ 'ਛਿ' ਤਕ ਦੇ 'ਝ' ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਸਮੇਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨਾਲ ੬੯ ਤੋਂ ੧੦੨ ਤਕ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੇ ਅੰਕ 'ਝ' (ਈ) 'ਤ' (ਉ) ਆਦਿ ਸੂਰ ਸਮੇਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਇਹ ਸ਼ੈਲੀ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਅਤੇ ਤਾਮਰਪੱਤਰਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ।

ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਅੰਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਤੀ ਆਰਯਭੱਟ (ਪਹਿਲੇ) ਨੇ ਹੀ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੁਝ ਕੁਝ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਪਾਣਿਨੀ ਦੇ ਸੂਤਰ ੧, ੩, ੧੧, ਉਤੇ ਕਾਂਤਯਾਯਨ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਵਾਰਤਕ ਅਤੇ ਕੈਯੱਟ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਉਦਹਾਰਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਣਿਨੀ ਦੀ 'ਅਸ਼ਦਾਧਿਆਈ' ਵਿਚ ਅਧਿਕਾਰ 'ਸੂਰਿਤ' ਨਾਮੀ ਵਰਣਾਤਮਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਵਰਣਨ ਪਾਣਿਨੀ ਦੇ ਸ਼ਿਵਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਵਰਣ-ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਰਥਾਤ 'ਅ' (ਅ)=੧; ਝ (ਝ)=੨; ਤ (ਉ)=੩ ਆਦਿ ।੩

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੧ਵਾਂ

ਇਸ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਵਿਚ ਦੋ ਖੰਡ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਨਾਨਾਘਾਟ

੧. ਇਸੇ ਪੱਤਰ ਦੀ ਟਿਪਣੀ ਅੱਠ ਵਿਚ "ਸ਼ਾਕਤਯਾਲੋਕੇਦੇ ਕ੍ਰਤ੍ਯਾ ਵਿਚ 'ਯ' ਲਈ ੧ ਦਾ ਅੰਕ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ 'ਕ੍' ਅਤੇ 'ਕ੍' ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਸੇ ਟਿੱਪਣੀ ਵਿਚ 'ਜ਼ਕਲੋਕੇ' ਦੇ 'ਕ' ਦੇ 'ਕ' ਲਈ ੪ ਦਾ ਅੰਕ ਲਿਆ ਹੈ; 'ਕ੍' ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਟਿੱਪਣੀ ੬ ਵਿਚ "ਨ੍ਰਯਾ" ਅਤੇ 'ਨ੍ਰਮੇ' ਵਿਚ 'ਯ' ਅਤੇ 'ਸ੍' ਲਈ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ੧ ਅਤੇ ੨ ਦੇ ਅੰਕ ਲਏ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਹੈ ।

੨. ਬ; ਸ; ਇੰ. ਪੇ; ਪੰਨਾ ੮੦ ਬਰਮਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ 'ਕ' (ਕ) ਤੋਂ 'ਕ੍': (ਕ:) ਤਕ ੧ ਤੋਂ ੧੨ ਤਕ, 'ਖ' (ਖ) ਤੋਂ 'ਖ੍': (ਖ:) ਤਕ ਤੋਂ ੧੩ ਤੋਂ ੨੪, 'ਗ' ਤੋਂ (ਗ:) ਤਕ ਤੋਂ ੨੫ ਤੋਂ ੩੬ ਆਦਿ ਬਾਰਖੜੀ ਦੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਅੰਕ ਦਸੇ ਹਨ । ਸੀਲੋਨ (ਲੰਕਾ) ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪੱਤਰ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ 'ਕ੍ਰ ਕ੍ਰ. ਕ੍ਰ' ਕ੍ਰ' ਸੂਰ ਸਮੇਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਅੰਕ ਦਸੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ (ਕ) 'ਕ' ਤੋਂ (ਕ) 'ਕ੍' ਤਕ ਤੋਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ੧ ਤੋਂ ੧੬ (ਖ) 'ਖ' ਤੋਂ (ਖ) 'ਖ੍' ਤਕ ਤੋਂ ੧੬ ਤੋਂ ੩੨ ਆਦਿ ਅੰਕ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਵਿਅੰਜਨ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਫਿਰ 'ਕ' (ਕ) ਕ੍ਰ ਆਦਿ ਨਾਲ ਅਗਲੇ ਅੰਕ ਦਰਸਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (ਬੂ: ਇੰ; ਪੇ; ਪੰਨਾ ੮੭) ।

੩. ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਪੰਨਾਂ ੮-੯ ਟਿਪਣੀ ੭; ਅਤੇ ਵੇ; ਏ; ਇੰ; ਲਿ; ਪੰਨਾ ੨੨੨,

੪. ਏ; ਇੰ; ਜਿਲਦ ੨ ਪੰਨਾ ੪੬੦ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਪਲੇਟ । ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੨੨ ਪੰਨਾ ੨੨੮ ਦੇ ਕੋਲ ਨਾਲ ਦੀ ਪਲੇਟ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੧ ਤੋਂ ੭੬ ਤਕ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਅੰਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਛਪੇ ਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਅੱਗੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਪੀਪੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੱਤਰਅੰਕ ਦੇਵਾਂਗੇ; ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਪਲੇਟ ਸਮਝ ਲੈਣ ।

ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਕ੍ਰਮਵੱਸੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੋ ਮਥਰਾ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਕ੍ਰਮਤਪਾਂ ਅਤੇ ਆਂਧਰਵੰਸੀਆ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਸਿਕ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਕ੍ਰਮਤਪਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਅਤੇ ਜਗਯਪੇਟ ਅਤੇ ਸਿਵਸੁਕੰਦਵਰਮਨ ਜੈਵਰਮਨ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ੧ ਤੋਂ ੯ ਤਕ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ ਲਏ ਗਏ ਹਨ । ਦੂਜੇ ਖੰਡ ਵਿਚ ਗੁਪਤਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰੀਵਰਾਜਕ ਅਤੇ ਉਚੁਕਲਖ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਾਕਾਟਕੀ ਪੱਲਵ ਅਤੇ ਸਾਲੰਕਾਯਨ ਵੰਸੀਆਂ ਅਤੇ ਵੱਲਭੀ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ੧੦ ਤੋਂ ਉਹੀ ਅੰਕ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੨ਵਾਂ

ਇਸ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਵਿਚ ਦੋ ਖੰਡ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਚ ਕਲਿੰਗ ਦੇ ਗੰਗਾਵੰਸੀਆ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਪ੍ਰਤਿਹਾਰਵੰਸੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ੧੨ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ, ੧੩ ਮਿ: ਬਾਵਰ ਦੁਆਰਾ ਲਭੀਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ੧੪ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਬੋਧੀ ਗਰੰਥਾਂ ੧੫ ਅਤੇ ਜੈਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ੧੬ ਵਿਚੋਂ ੧ ਤੋਂ ੯ ਤਕ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੈਲੀ

੧. ਆ. ਸ. ਵੇ, ਇੰ, ਜ਼ਿਲਦ ੫ ਪਲੇਟ ੫੧ ।
੨. ਏ. ਇੰ, ਜ਼ਿਲਦ ੧ ਪੰਨਾ ੩੮੮-੯੩ ਜ਼ਿਲਦ ੨ ਪੰਨਾ ੨੦੦-੨੦੮; ੩੬੮; ਜ਼ਿਲਦ ੧੦ ਪੰਨਾ ੧੦੭ ਇੰ. ਏ; ਜ਼ਿਲਦ ੩੬ ਪੰਨਾ ੬੬ ।
੩. ਆ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ; ਜ਼ਿਲਦ ੪ ਪਲੇਟ ੫੨-੫੫ ਏ. ਇੰ, ਜ਼ਿਲਦ ੮ ਪੰਨਾ ੨੦-੯੦ (ਪਲੇਟ ੧-੮)
੪. ਬਾਂਸਵਾੜਾ ਰਾਜ (ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ) ਦੇ ਸਿਰਵਾਣੀਆ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪੱਛਮੀ ਕ੍ਰਮਤਪਾਂ ਦੇ ੨੪੦੦ ਸਿੱਕਿਆਂ; ਰਾਜਪੂਤਾਨਾਂ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ (ਅਜਮੇਰ) ਵਿਚ ਰਖੇ ਹੋਏ ੧੦੦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਰਾ; ਕੋ ਕੋ ਆ ਕ੍ਰਮ; ਪਲੇਟ ੯-੧੭ ।
੫. ਆ. ਸ. ਸ. ੧੬; ਜ਼ਿਲਦ ੧; ਪਲੇਟ ੬੨-੩ । ਏ. ਇੰ; ਜ਼ਿਲਦ ੧. ਪੰਨਾ ੬; ਜ਼ਿਲਦ ੬. ਪੰਨਾ ੮੪-੮, ੩੧੬-੯ ।
੬. ਫਲੀ; ਗੁ ਇੰ; ਪਲੇਟ ੧-੪, ੬. ੧੨, ੧੫; ੧੬, ੩੬, ੩੮, ੩੯, ੪੧ । ਏ. ਇੰ; ਜ਼ਿਲਦ ੬. ਪੰਨਾ ੩੪੪ । ੧੦ ਫਲੀ; ਗੁ ਇੰ; ਪਲੇਟ ੨੬, ੩੪ ।
੭. ਏ. ਇੰ; ਜ਼ਿਲਦ ੮ ਪੰਨਾ ੧੬੧, ੨੩੫ ਜ਼ਿਲਦ ੯ ਪੰਨਾ ੫੯ ਇੰ. ਏ; ਜ਼ਿਲਦ ੫ ਪੰਨਾ ੫੦-੫੨; ੧੫੪-੫੬, ੧੭੬-੭੭ ।
੮. ਏ. ਇੰ, ਜ਼ਿਲਦ, ੩, ਪੰਨਾ ੩੨੧; ਜ਼ਿਲਦ ੮; ਪੰਨਾ ੧੯੩; ਜ਼ਿਲਦ ੧੧, ਪੰਨਾ ੮੩, ੧੦੬-੧੬, ੧੭੯ । ਫਲੀ ਗੁ. ਇੰ, ਪਲੇਟ ੨੪-੨੫ । ਇੰ. ਏ. ਜ਼ਿਲਦ ੫ ਪੰਨਾ ੨੦੭-੮, ਜ਼ਿਲਦ ੬; ਪੰਨਾ ੧੪-੯, ਜ਼ਿਲਦ ੭ ਪੰਨਾ ੬੬-੭੮, ਆ. ਸ. ਰਿ, ਈ. ਸ. ੧੯੦੨-੩; ਪੰਨਾ ੨੩੫, ਜ, ਬੰਬ ਏ. ਸੋ; ਜ਼ਿਲਦ ੧੧, ਪੰਨਾ ੩੬੩ ।
੯. ਏ ਇੰ; ਜ਼ਿ, ੯, ਪੰਨਾ ੧੬੪-੭੮ ।
੧੦. ਏ. ਇੰ; ਜ਼ਿਲਦ ੩ ਪੰਨਾ ੧੨੯; ੧੩੩, ਜ਼ਿਲਦ ੪ ਪੰਨਾਂ ੧੪੫, ੧੯੭ ਇੰ. ਏ; ਜ਼ਿਲਦ ੧੩, ਪੰਨਾ ੧੨੧-੧੨੩ ।
੧੧. ਏ; ਜ਼ਿਲਦ ੫ ਪੰਨਾ ੨੦੯ ਇੰ. ਏ; ਜ਼ਿਲਦ ੧੫, ਪੰਨਾ, ੧੧੨, ੧੪੦ । ਅੱਠ ਦਾ ਅੰਕ ਜੋਧਪੁਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤਿਹਰਿ ਬਾਉਕ ਦੇ ਵਿ; ਸੰ ੮੯੪ (ਈ. ਸ. ੮੩੭) ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਜੋ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ (ਅਜਮੇਰ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।
੧੨. ੨ ਦਾ ਅੰਕ ਏ. ਇੰ; ਜ਼ਿਲਦ ੧੦ ਪੰਨਾ ੫੧ ਤੋਂ । ੪ ਦਾ ਅੰਕ ਏ. ਇੰ; ਜ਼ਿਲਦ ੫ ਪੰਨਾ ੮ ਤੋਂ । ੫ ਅਤੇ ੬ ਦੇ ਏ. ਇੰ. ਜ਼ਿਲਦ ੬ ਪੰਨਾ ੧੫੮ ਤੋਂ । ੮ ਦਾ ਏ. ਇ; ਜ਼ਿਲਦ ੫ ਪੰਨਾ ੮ ਤੋਂ । ੯ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਏ. ਇੰ, ਜ਼ਿਲਦ ੧੧ ਪੰਨਾ ੩੦੪ ਤੋਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਜ. ਬੰਬ. ਏ ਸੋ, ਜ਼ਿਲਦ ੧੬ ਪੰਨਾ ੧੦੮ ਤੋਂ ।
੧੩. ਬਾਵਰ ਸੈਨਸਕ੍ਰਿਪਟ, ਭੁਮਿਕਾ ਪੰਨਾ ੨੯, ਟੇਬਲ ੪, ੯ ।
੧੪. ਬੂ; ਇੰ. ਪੇ, ੯ ਪੰਕਤੀ ੨੦-੨੩, ੨੬ । ਇੰ; ਜ਼ਿਲਦ ੬ ਪੰਨਾ ੪੪ ਪੰਕਤੀ ੭, ੯ ।
੧੫. ਵੂ. ਇੰ. ਪੇ; ਪਲੇਟ ੯ ਪੰਕਤੀ ੨੪-੨੫ । ਇੰ. ਏ. ਜ਼ਿਲਦ ੬; ਪੰਨਾ ੪੪; ਪੰਕਤੀ ੮ ।

ਦੇ ਅੰਕ ਲਏ ਗਏ ਹਨ । ਦੂਜੇ ਖੰਡ ਵਿਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ, ੧ ਨਾਨਾਘਾਟ ਦੇ ਲੇਖਾਂ, ੨ ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਥਰਾ ਦੇ ਅਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ, ੩ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਪਾਂ ਅਤੇ ਅੰਧਰਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਸਿਕ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ, ੪ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਪਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਅਤੇ ਜੱਗਯਪੋਟ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਪੱਲਵ ਸਿਵਸ੍ਰਕੰਦਵਰਮਨ ਆਦਿ ਦੇ ਤਾਮਰਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ੧੦ ਤੋਂ ੯੦ ਤਕ ਦੇ ਅੰਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੩ਵਾਂ

ਇਸ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਵਿਚ ਦੋ ਖੰਡ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਕਾਲੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਲੇਖ ਆਦਿ ੧ ਵਾਕਾਟਕ ਆਦਿ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਵਲਭੀ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਲੰਕਾਯਨਵੰਸ਼ੀਆਂ ੧੦ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ੧੧ ਅਤੇ ਕਲਿੰਗ ਦੇ ਗੰਗਾਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ੧੨ ਤੋਂ ੧੦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੯੦ ਤਕ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਹਾਰਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ੧੩ ਆਦਿ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ੧੪ ਮਿ: ਬਾਵਰ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ੧੫ ਨੇਪਾਲ ਦੀਆਂ ਬੋਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ੧੬ ਅਤੇ ਜੈਨ

੧. ਇੰ, ਏ. ਜਿਲਦ ੨੨ ਪੰਨਾ ੨੯੮ (ਸਹਸ੍ਰਮ) ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੩ ਪੰਨਾ ੧੩੮ ।
੨. ਆ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੫ ਪਲੇਟ ੫੬ ।
੩. ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੧ ਪੰਨਾ ੩੮੮-੯੩, ਜਿਲਦ ੨ ਪੰਨਾਂ ੨੦੦-੨੦੯; ਜਿਲਦ ੧੦ ਪੰਨਾ ੧੦੭ ਆ. ਸ. ਰਿ, ਈ. ਸ. ੧੯੦੮-੯ ਪਲੇਟ ੨੬ ।
੪. ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਪੰਨਾ ੧੪੯ ਟਿੱਪਣੀ ੩ ।
੫. ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਪੰਨਾ ੧੪੯ ਟਿੱਪਣੀ ੪ ।
੬. ਆ. ਸ. ਸ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੧ ਪਲੇਟ ੧੨-੬੩ ।
੭. ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੬ ਪੰਨਾ ੮੮, ੩੧੯ ।
੮. ਫਲੀ ਗੁ. ਇੰ, ਪਲੇਟ ੨-੪-੬; ੧੨, ੧੫, ੧੬ ੩੯, ੩੮, ੩੯ ੪੧ । ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੮ ਪੰਨਾ ੨੮੭ ਜਿਲਦ ੯ ਪੰਨਾ ੨੪੪, ਜਿਲਦ ੧੦ ਸਫਾ ੫੧ ।
੯. ਫਲੀ ਗੁ. ਇੰ, ਪਲੇਟ ੨੭, ੩੪ ।
੧੦. ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੮, ਪੰਨਾ ੧੯੩, ਜਿਲਦ ੧੧ ਪੰਨਾ ੮੩, ੧੧੧, ੧੧੩, ੧੭੯ ਇੰ. ਏ. ਜਿਲਦ ੫ ਪੰਨਾ ੨੦੭, ੨੦੯; ਜਿਲਦ ੬, ਪੰਨਾ ੧੫, ੧੯; ਜਿਲਦ ੭ ਪੰਨਾ ੬੯, ੭੩, ੭੫ ੭੮, ਜਿਲਦ ੯ ਪੰਨਾ ੨੩੯, ਜਿਲਦ ੧੪ ਪੰਨਾ ੩੨੮; ਫਲੀ; ਗੁ ਇੰ, ਪਲੇਟ ੨੪-੨੫ । ਆ. ਸ. ਰਿ, ਈ. ਸ. ੧੯੦੨-੩ ਪੰਨਾ ੨੩੫ । ਜ. ਬੰਬ. ਏ ਸੋ, ਜਿਲਦ ੧੧ ਪੰਨਾ ੩੬੩ । ਭਾ ਇੰ, ਪੰਨਾ ੫੬ ।
੧੧. ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੯ ਪੰਨਾ ੫੯ ।
੧੨. ਇੰ ਏ, ਜਿਲਦ ੯ ਪੰਨਾ ੧੬੪-੭੮ ।
੧੩. ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੩ ਪੰਨਾ ੧੨੯, ੧੩੩, ਜਿਲਦ ੪ ਪੰਨਾ ੧੯੭ । ਇੰ. ਏ, ਜਿਲਦ ੨੩ ਪੰਨਾ ੧੨੧, ੧੨੩ ।
੧੪. ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੫ ਪੰਨਾਂ ੨੦੯ । ਇੰ. ਏ, ਜਿਲਦ ੧੫ ਪੰਨਾ ੧੧੨, ੧੪੦, ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾਂ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਕੱਲੋਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ਰਾਜਾ ਮਹੇਂਦਰਪਾਲ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪਗੜ੍ਹ (ਰਾਜਪੂਤਾਮਾ) ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਵਿ, ੧੦੦੩ (ਈ. ਸ. ੯੪੬) ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ।
੧੫. ੧੦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੬ ਪੰਨਾ ੨੯੯ ਤੋਂ ਦੂਜਾ ਏ, ਇੰ, ਜਿਲਦ ੧੧ ਪੰਨਾ ੩੦੪ ਤੋਂ, ਤੀਜਾ ਇੰ, ਏ, ਜਿਲਦ ੭, ਪੰਨਾ ੨੪੯ ਤੋਂ ੨੦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੪ ਸਫਾ ੨੧੦ ਤੋਂ; ਦੂਜਾ ਬੇ ਇੰ, ਜਿਲਦ ੮ ਪੰਨਾ ੨੩੨ ਤੋਂ ਤੀਜਾ ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੧੦ ਪੰਨਾ ੫, ਤੋਂ ੪੦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੯ ਪੰਨਾ ੨੯੬ ਤੋਂ, ਦੂਜਾ ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੧੧ ਪੰਨਾ ੨੨੧ ਤੋਂ । ੫੦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੧੧ ਪੰਨਾ ੧੯ ਤੋਂ, ਦੂਜਾ ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੫ ਪੰਨਾ ੮ ਤੋਂ ੬੦ ਏ: ਇੰ, ਜਿਲਦ ੬ ਪੰਨਾ ੨੯੯ ਤੋਂ । ੭੦ ਜ. ਬੰਬ. ਏ. ਸੋ; ਜਿਲਦ ੧੬ ਪੰਨਾ ੧੦੮ ਤੋਂ । ੮੦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੧੧ ਪੰਨਾ ੧੦੪ ਤੋਂ ਦੂਜਾ ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੬ ਪੰਨਾ ੧੩੯ ਤੋਂ । ੯੦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੨ ਪੰਨਾ ੨੧ ਤੋਂ, ਦੂਜਾ ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੫ ਪੰਨਾ ੪੧ ਤੋਂ ਤੀਸਰਾ ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੧੦ ਪੰਨਾ ੭੪ ਤੋਂ, ਚੌਥਾ ਇੰ. ਏ, ਜਿਲਦ ੭ ਪੰਨਾ ੨੪੯ ਤੋਂ ।
੧੬. ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਪੰਨਾ ੧੪੯ ਜਿਲਦ ਟਿੱਪਣੀ ੧੩ ।

ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਅੰਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੪ਵਾਂ

ਇਸ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਦੇ ਦੋ ਖੰਡ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਨਾਨਾਘਾਟ ਦੇ ਲੇਖਾਂ,੩ ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ,੪ ਕ੍ਰਸ਼ਤ੍ਰਪਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ,੫ ਗੁਪਤਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਅਤੇ ਵਲਭੀ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ੧੦੦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੭੦੦ ਤਕ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਕਾਲਿੰਗ ਦੇ ਗੰਗਾਵੰਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਹਾਰਾਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਤੇ ਜੈਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ੧੦੦ ਤੋਂ ਕੇ ੯੦੦ ਤਕ ਦੇ ਅੰਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੫ਵਾਂ

ਇਸ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਪਹਿਲੇ-ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿੱਚ ਨਾਨਾਘਾਟ ਦੇ ਲੇਖ,੧੪ ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਵਾਕਾਟਕਾਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ੧੦੦੦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੭੦੦੦ ਤਕ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ੧੫ ਤੋਂ ੨੪੪੦੦ ਤਕ ਦੇ ਮਿਲਵੇਂ ਅੰਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ।

੧. ਵੇਖੋ ਉੱਪਰ ਪੰਨਾ ੧੪੯ ਟਿੱਪਣੀ ੧੫ ।

੨. ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੩ ਪੰਨਾ ੧੩੮ । ਇੰ. ਏ. ਜਿਲਦ ੬ ਮੰਨਾ ੧੫੬, ਜਿਲਦ ੨੨ ਪੰਨਾ ੨੯੮ ।

੩. ਆ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੫ ਪਲੇਟ ੫੧ ।

੪. ਆ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੪ ਪਲੇਟ ੫੩ ।

੫. ਵੇਖੋ, ਉੱਪਰ ਪੰਨਾ ੧੪੯ ਟਿੱਪਣੀ ੩ ।

੬. ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ. ਪਲਟ ੬, ੧੨, ੨੪, ੧੬, ੩੬, ੩੮, ੩੯, ੬੦, ੬੧ । ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੮ ਪੰਨਾ ੨੮੭ ਜਿਲਦ ੯, ਸਫਾ ੩੪੪ ।

੭. ਏ, ਇੰ, ਜਿਲਦ ੩ ਪੰਨਾ ੩੨੧, ਜਿਲਦ ੧੧ ਪੰਨਾ ੮੩, ੧੦੬, ੧੧੧, ੧੧੩ । ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੫ ਪੰਨਾ ੨੦੯; ਜਿਲਦ ੬, ਪੰਨਾ ੧੯, ਜਿਲਦ ੭, ਪੰਨਾ ੬੭, ੭੮ ਆ. ਸ. ਰਿ, ਈ. ਸ. ੧੯੦੨-੩, ਪੰਨਾ ੨੩੫ । ਜ. ਬੰਬ. ਏ, ਸੋ, ਜਿਲਦ ੧੧, ਪੰਨਾ ੩੬੩, ਜਿਲਦ ੨੦ ਪੰਨਾ ੧੦੯ ।

੮. ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੯ ਪੰਨਾ ੧੬੪-੭੮ ।

੯. ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੩ ਪੰਨਾ ੧੩੩ । ਇੰ. ਏ, ਜਿਲਦ ੧੩ ਪੰਨਾ ੧੨੩ ।

੧੦. ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੫ ਪੰਨਾ ੨੦੯ । ਇੰ, ਜਿਲਦ ੧੫ ਪੰਨਾ ੧੧੨, ੧੪੦ ।

੧੧. ੨੦੦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੧੧, ਪੰਨਾ ੨੨੧ ਤੋਂ, ਦੂਜਾ ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੧੧, ੩੦੪ ਤੋਂ । ੪੮੦ ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੮ ਪੰਨਾ ੨੩੨ । ੬੦੦ ਜ. ਬੰਬ. ਏ. ਸੋ. ਜਿਲਦ ੧੬ ਪੰਨਾ ੧੦੮ । ੬੦੦ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾਂ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ (ਅਜਮੇਰ) ਵਿਚ ਰਖੇ ਰੋਵੇ ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਗੁਹਿਲ ਰਾਜਾ ਸ਼ੀਲਾਦਿਤ੍ਰਯ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਮੋਲੀ ਪਿੰਡ (ਮੇਵਾੜ ਵਿਚੋਂ) ਘਲੇ ਹੋਏ ਵਿਕਰਮੀ ਸਵੰਤ ੭੦੩ (ਈ. ਸ. ੬੪੬) ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ । ੮੦੦ ਏ, ਜਿਲਦ ੧੨ ਪੰਨਾ ੨੦੩ ਤੋਂ ।

੧੨. ਵੇਖੋ ਉੱਪਰ ਪੰਨਾ ੧੪੯ ਟਿੱਪਣੀ ੧੪ ।

੧੩. ਵੇਖੋ ਉੱਪਰ ਪੰਨਾ ੧੪੯ ਟਿੱਪਣੀ ੧੫ ।

੧੪. ਆ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੫ ਪਲੇਟ ੫੧ ।

੧੫. ਆ. ਸ. ਵੇਂ ਜਿਲਦ ੪ ਪਲੇਟ ੫੨-੫੩ ।

੧੬. ਫਲੀ, ਗੁ. ਇ, ਪਲੇਟ ੩੪ ।

ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਗੁਰਜਰ ਰਾਜਾ,^੧ ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟ (ਰਾਠੌੜ) ਦੰਤੀਵਰਮਨ ਅਤੇ ਸੰਕਰਗਣੜ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ, ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ਨਾਗਭਟਯ ਅਤੇ ਬਾਉਕਪ ਦੇ ਲੇਖਾ, ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟ ਦੰਤੀਵਰਮਨ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ਭੋਜਦੇਵ ਦੇ ਦੋ ਲੇਖਾਂ,^੨ ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ਮਹੀਪਾਲ ਦੇ ਲੇਖਾ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਕਰ ਦੇ ਲੇਖਾ ਤੋਂ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ੧ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੯ ਤਕ ਦੇ ਅੰਕ ਸਿਫਰ ਸਮੇਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੬ਵਾਂ

ਇਸ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਚੌਲੁਕ੍ਯ (ਸੋਲੰਕੀ) ਮੂਲਰਾਜ^{੧੦} ਅਤੇ ਸਿਲਾਰਾ ਅਪਰਾਜਿਤ^{੧੧} ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ, ਪਰਮਾਰ ਭੋਜ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ ਤੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ “ਕੂਰਮਸਤਕ”^{੧੨} ਕਲਚੁਰੀ ਕਰਣ^{੧੩} ਅਤੇ ਚੌਲੁਕ੍ਯ ਤਿਲੋਚਨਪਾਲ^{੧੪} ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ, ਕਲਚੁਰੀ ਜਾਜਲਦੇਵ^{੧੫} ਦੇ ਲੇਖ, ਅਜਮੇਰ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚੌਹਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਿਲਾ,^{੧੬} ਬਖਸ਼ਾਲੀ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਅੰਕਗਣਿਤ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ^{੧੭} ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ^{੧੮} ਤੋਂ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਸਿਫਰ ਸਮੇਤ ੧ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੯ ਤਕ ਦੇ ਅੰਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ

ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ,^{੧੯} ਬੰਗਲਾ ਲਿਪੀ ਦੇ ਲੇਖ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ^{੨੦} ਅਤੇ ਤੇਲੁਗੁਕੰਨੜੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਆਦਿ^{੨੧} ਤੋਂ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਸਿਫਰ ਸਮੇਤ ੧ ਤੋਂ ੯ ਤਕ ਦੇ ਅੰਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਖੰਡ ਵਿਚ ਖਰੌਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੰਕ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

- ੧. ਏ. ਇੰ. ਜਿਲਦ ੨ ਪੰਨਾ ੨੦.
- ੨. ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੧੧ ਪੰਨਾ ੧੧੨.
- ੩. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੯ ਪੰਨਾ ੧੯੭.
- ੪. ਏ. ਇੰ. ਜਿਲਦ ੯, ਪੰਨਾ ੨੦੦.
- ੫. ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ (ਅਜਮੇਰ) ਵਿਚ ਰਖੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ਬਾਉਕ ਦੇ ਵਿ. ਸੰ. ੮੯੪ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ।
- ੬. ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੬ ਪੰਨਾ ੨੯੧.
- ੭. ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਅੰਕ ਮੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮਿੱਤਰ ਹਰਵਿਲਾਸ ਸਾਰਝਾ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਉਕਤ ਲੇਖ ਦੀ ਉਤਮ ਛਾਪ ਤੋਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਏ. ਇੰ. ਜਿ. ੧ ਪੰਨਾ ੧੬੦ ਤੋਂ।
- ੮. ਇੰ. ਏ. ਜਿਲਦ ੧੬ ਪੰਨਾ ੧੯੪.
- ੯. ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ (ਅਜਮੇਰ) ਵਿਚ ਰਖੇ ਹੋਏ ਵਿ. ਸੰ. ੯੮੨ ਦੇ ਪੁਸ਼ਕਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਲੇਖ ਤੋਂ।
- ੧੦. ਇੰ, ਏ. ਜਿਲਦ ੬. ਪੰਨਾ ੧੯੩
- ੧੧. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੩ ਪੰਨਾ ੨੭੩,
- ੧੨. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੮ ਪੰਨਾ ੨੪੮-੬੦
- ੧੩. ਏ. ਇੰ; ਜਿਲਦ ੨ ਪੰਨਾ ੨੦੭
- ੧੪. ਇੰ. ਏ; ਜਿਲਦ ੧੨ ਪੰਨਾ ੨੦੨
- ੧੪. ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੧ ਪੰਨਾ ੩੪.
- ੧੬. ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ (ਅਜਮੇਰ) ਵਿਚ ਰਖੀ ਹੋਈ ਸ਼ਿਲਾ ਤੇ,।
- ੧੭. ਬੂ. ਇੰ, ਪੋ. ਪਲੇਟ ੯ (B) ਪੰਕਤੀ ੯-੧੦ (IX-X).
- ੧੮. ਬੂ. ਇੰ. ਪੋ; ਪਲੇਟ ੯ (B), ਪੰਕਤੀ-੧੧-੧੨ (XI. XII),
- ੧੯. ਵੇ; ਏ. ਚੰ, ਸਟੇ; ਪਲੇਟ ੧੬, ੧੭; ੨੦, ੨੩, ੨੪, ੨੫; ੨੬, ੨੮, ੨੯, ੩੦. ੩੨, ੩੩; ੪੦.
- ੨੦. ਏ. ਇੰ, ਜਿਲਦ ੨ ਪ, ੩੫੨, ਜਿਲਦ; ੫, ਪੰ. ੧੮੨--੪; ਜਿਲਦ ੧੨; ਪੰ, ੯. ੨੮. ੨੯, ੪੧। ਇੰ. ਏ. ਜਿਲਦ ੧੦, ਪੰ. ੩੪੨. ਜ. ਬੰਗਾ ਏ, ਸੋ. ਈ. ਸ. ੧੮੯੬, ਭਾਗ ੧ ਪਲੇਟ ੧--੨; ੧੯੧੦, ਪਲੇਟ ੭।
- ੨੧. ਪਹਿਲੀ ਪੰਕਤੀ ਏ, ਇੰ. ਜਿਲਦ ੩ ਪ, ੨੭. ੮੮. ਜਿਲਦ ੪ ਪੰਨਾ ੬੨ (C), ੨੧੪; ਜਿਲਦ ੫; ਪੰ, ੧੫੧, ਜਿਲਦ ੬ ਪੰ, ੨੩੬। ਇ, ਏ. ਜਿਲਦ ੬; ਪੰਨਾ ੧੩੮. ਜਿਲਦ ੧੧ ਪੰਨਾ ੧੨; ਦੂਜੀ ਪੰਕਤੀ ਬ, ਸ. ਇੰ. ਪੋ, ਪਲੇਟ ੩੩ ਤੋਂ।

੨੧-ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੰਕ

(ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੬ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਦਾ ਦੂਜਾ ਖੰਡ)

ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੰਕ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਨ। ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਅੰਕ, ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਬਲਕਿ ਸੱਜੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਅੰਕ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੇ, ਬਲਕਿ ਸੇਮੇਟਿਕ ਫਿਨੀਸ਼ੀਅਨ (ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਅਰਮਇਕ) ਅੰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਬ ਦੀ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਕੁਝ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਹਿਬਾਜ਼ਗੜੀ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਧਰਮਾਗਿਆ ਵਿਚ ੧ ਅਤੇ ੨ ਦੇ ਲਈ ਇਕ (।) ਅਤੇ ਦੋ (।।) ਖੜੀਆਂ ਲੀਕਾਂ, ਤੀਜੀ ਧਰਮਾਗਿਆ ਵਿਚ ੫ ਲਈ ਪੰਜ (।।।।।) ਅਤੇ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਵਿਚ ੪ ਲਈ ਚਾਰ (।।।।) ਖੜੀਆਂ ਲੀਕਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਮਾਨਸੇਰਾ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਧਰਮਾਗਿਆ ਵਿਚ ੧ ਅਤੇ ੨ ਲਈ ਇਕ (।) ਅਤੇ ਦੋ (।।) ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਵਿਚ ਪੰਜ ਲਈ ਪੰਜ (।।।।।) ਖੜੀਆਂ ਲੀਕਾ ਖੋਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ੯ ਤਕ ਦੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਉਹ ਹੀ ਕ੍ਰਮ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜਿਹੜਾ ਫਿਨੀਸ਼ੀਅਨ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ੱਕ ਪਾਰਥੀਅਨ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅੰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ੧, ੨, ੩, ੪, ੧੦, ੨੦, ਅਤੇ ੧੦੦ ਦੇ ਲਈ ਅਲਗ ਅਲਗ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ (ਦੇਖੋ, ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੬ ਵਿਚ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਅੰਕ)। ਇਹਨਾਂ ੭ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ੯੯੯ ਤਕ ਦੇ ਅੰਕ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਇਹਨਾਂ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ੧ ਤੋਂ ੯ ਤਕ ਲਈ ਇਹ ਕ੍ਰਮ ਸੀ ਕਿ ੫ ਦੇ ਲਈ ੪ ਦੇ ਅੰਕ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ੧; ੬ ਦੇ ਲਈ ੪ ਅਤੇ ੨; ੭ ਦੇ ਲਈ ੪ ਅਤੇ ੩; ੮ ਦੇ ਲਈ ਦੋ ਵਾਰੀ ੪; ਅਤੇ ੯ ਲਈ ੪, ੪ ਅਤੇ ੧ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

੧੧ ਤੋਂ ੧੯ ਤਕ ਵਾਸਤੇ ੧੦ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਉਪਰਲੇ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ੧ ਤੋਂ ੯ ਤਕ ਦੇ ਅੰਕ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ੨੦ ਤੋਂ ੨੯ ਤੀਕ ਲਈ ੨੦ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ੧ ਤੋਂ ੯ ਤਕ ਦੇ, ਅਤੇ ੩੦ ਦੇ ਲਈ ੨੦ ਅਤੇ ੧੦ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

੩੧ ਤੋਂ ੯੯ ਤਕ ਦੇ ਅੰਕ ੨੦, ੧੦ ਅਤੇ ਅਤੇ ੧ ਤੋਂ ੯ ਤਕ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਨਾਲ ਬਣਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ੭੪ ਦੇ ਲਈ ੨੦, ੨੦ ੨੦, ੧੦, ਅਤੇ ੪।

੧੦੦ ਦੇ ਲਈ ਉਕਤ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ੧ ਦਾ ਅੰਕ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ੨੦੦ ਦੇ ਲਈ ੧੦੦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ੨ ਦਾ ਅਤੇ ੩੦੦ ਦੇ ਲਈ ੩ ਦਾ ਅੰਕ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ੪੦੦ ਦੇ ਲਈ ੧੦੦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ੪ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਚਾਰ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ੩੭੪ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਕ ਅਜ ਤੀਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।

ਅਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਉਪਰ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ੭ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੧, ੨ ਅਤੇ ੩ ਦੇ ਲਈ ਬਾਰੀ ਬਾਰੀ ੧, ੨ ਅਤੇ ੩ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਫਿਨੀਸ਼ੀਅਨ ਕ੍ਰਮ 'ਚੋਂ ਹੀ ਹੈ। ੪ ਦੇ ਅੰਕ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ \times ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਈਸਵੀ, ਸੰਵਤ ਪੂਰਵ ਦੇ ਸੇਮੇਟਿਕ ਲਿਪੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੇ ੪

੧, ਇਹ ਸੰਵਤ ਵਾਲੇ ਲੇਖਾਂ ਲਈ ਦੇਖੋ, ਉਤੇ ਪੰਨਾ ੪੧, ਟਿੱਪਣੀ ੧, ੩, ਅਤੇ ੪।

ਦੇ ਅੰਕ (+) ਨੂੰ ਹੀ ਟੇਡਾ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਿਆ ਹੋਵੇ । ੧੦ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਫਿਨੀਸ਼ੀਅਨ ਦੇ ੧੦ ਦੇ ਪਏ ਚਿੰਨ੍ਹ (—) ਨੂੰ ਖੜਾ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਦੇਖੋ (ਉਪਰ ਪੰਨਾ ੧੩੬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਨਕਸ਼ਾ) । ਉਸੇ (ਫਿਨੀਸ਼ੀਅਨ) ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੋਂ ਪਲਮਾਈਰਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਅਤੇ ਟੀਮਾ ਦੇ ਲੇਖ ਦਾ ਉਪਰ ਦੱਸੇ ਅੰਕ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਿਆ ਹੈ । ੨੦ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਫਿਨੀਸ਼ੀਅਨ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ੨੦ ਦੇ ਅੰਕ ਦੇ ੪ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੀਜਾ ਹੈ । ੧੦੦ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਫਿਨੀਸ਼ੀਅਨ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ੧੦੦ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ੪ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੌਥੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਕੇਵਲ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਦੀ ਖੜੀ ਲੀਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੪ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਭ ਦਾ ਫਿਨੀਸ਼ੀਅਨ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਦਾ ਹੈ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੬ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਦਾ ਦੂਜਾ ਖੰਡ

ਇਸ ਖੰਡ ਵਿਚ ੫ ਖੜੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਅੰਕ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੀ, ਤੀਜੀ ਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੂਚਕ ਖਰੌਸ਼ਠੀ ਅੰਕ ਹਨ । ਦੂਜੀ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਹਿਬਾਜ਼ਗੜੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸੇਰਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ, ਪਾਰਥੀਅਨ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੰਵਤ ਵਾਲੇ ਖਰੌਸ਼ਠੀ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੰਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ।

੨੧—ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਮੁਖ ਮੁਖ ਲਿਪੀਆਂ

(ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੭ ਤੋਂ ੮੧)

ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਆਰਯ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਹੀ ਹੈ । ਇਹ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲਿਪੀਆਂ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬਣੀਆਂ ਇਹ ੧ ਤੋਂ ੬੪ ਤਕ ਦੇ ਲਿਪੀਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲਿਪੀਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਗਰੀ ਸਾਰਵਦੇਸ਼ਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਪਰਚਾਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਯੂਰਪ, ਅਮਰੀਕਾ ਚੀਨ, ਜਾਪਾਨ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ੨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹੀ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ, ਅੰਦਰ ਵੀ ਉਸਦਾ ਆਦਰ ਹੈ । ਹਿੰਦੀ, ਮਰਾਠੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਛਪਦੀਆਂ ਹਨ । ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਇਕ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੇ ਅਲੱਗ ੨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਹੈ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੭ਵਾਂ

ਇਸ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਅੰਦਰ ਸ਼ਾਰਦਾ (ਕਸ਼ਮੀਰੀ) ਟਾਕਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ (ਪੰਜਾਬੀ) ਲਿਪੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ।

੧. ਦੇਖੋ ਉਪਰ ਪੰਨਾ ੧੫੩

੨. ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਲਈ ਦੇਖੋ, ਉਪਰ ਪੰਨਾ ੪੧ ਟਿੱਪਣੀ ੧, ੩, ੪ ਅਤੇ ੫ ।

ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ—ਕਸ਼ਮੀਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਬ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਵੀ ਸ਼ਾਰਦਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਦੇਸ਼ 'ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੇਸ਼' ਜਾਂ 'ਸ਼ਾਰਦਾ ਮੰਡਲ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਉਥੋਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ 'ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ 'ਦੇਵਾਦੇਸ਼'^੧ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਮੂਲ ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ 'ਕੁਟਿਲ ਲਿਪੀ' ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰੀਵਰਤਨ ਹੋ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ ਬਣੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਅਜ ਕਲ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘਟ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਨਾਗਰੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਜਾਂ ਟਾਕਰੀ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ।

ਟਾਕਰੀ ਲਿਪੀ—ਇਹ ਸ਼ਾਰਦਾ ਦਾ ਘਸੀਟ ਰੂਪ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੇ ਇ, ਈ, ਉ, ਏ, ਗ, ਘ, ਚ, ਵ, ਡ, ਢ, ਤ, ਥ, ਦ, ਧ, ਪ, ਭ, ਮ, ਯ, ਰ, ਲ ਅਤੇ ਹ ਅੱਖਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜਿਹੜਾ ਅੰਤਰ ਹੈ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ, ਜਲਦੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਚਲਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। 'ਖ' ਦੇ ਥਾਂ ਤੇ 'ਸ਼' (ਥ) ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ (ਸ਼ਾਇਦ ਸ਼ਿਮਲਾ ਜ਼ਿਲੇ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ) ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ੨ ਭਿੰਨਤਾ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਜੰਮੂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਡੋਗਰੀ' ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਚੰਬਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਚਮਿਆਲੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਜਨ ਆਦਿ ਮਾਮੂਲੀ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਲੋਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਰਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹ੍ਰਸ਼ ਦੀਰਘ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਥਾਂ ਤੇ ਮੂਲ ਸੂਰ ਭੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਟਾਕਰੀ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਬਾਹਰ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਵਿਚ ਖੋਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਵੀ ਆਮ ਕਰਕੇ ਕਠਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਟਾਕਰੀ' ਨਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਠੀਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ ਪਰੰਤੂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ 'ਠਾਕਰੀ' (ਠੱਕਰੀ) ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਵੇ। ਅਰਥਾਤ, ਰਾਜਪੂਤ ਠਾਕਰਾਂ (ਠੱਕਰਾਂ) ਦੀ ਲਿਪੀ; ਜਾਂ ਟਾਂਕ (ਲਵਾਣਾ) ਜਾਤੀ ਦੇ ਵਿਉਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸਦਾ ਨਾਂ ਟਾਕਰੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ—ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਹਾਜਨਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਮਾਮੂਲੀ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ 'ਲੰਡਾ' ਨਾਂ ਦੀ ਮਹਾਜਨੀ ਲਿਪੀ ਚਾਲੂ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਧੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਂ ਲਾਈਆਂ ਨ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਵੀ ਉਥੇ ਕੁਝ ੨ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਗਰੰਥ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸੇ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ (ਈ. ਸੰ. ੧੫੩੮-੫੨) ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਗਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਲਈ ਸੂਰਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਾਲੀ ਨਵੀਂ ਲਿਪੀ ਬਣਾਈ ਤਾਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਗਰੀ ਵਾਂਗ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ, ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੁਖ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਲਿਪੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਅੱਖਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਹੀ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉ, ਰਿ (ठ), ਓ, ਘ, ਚ, ਛ, ਟ, ਡ, ਢ, ਤ, ਥ, ਦ, ਧ, ਪ, ਫ, ਭ, ਯ, ਸ਼ (ऌ), ਸ਼ (ऍ) ਅਤੇ ਸ ਅੱਖਰ ਹੁਣ ਤੀਕ ਵਰਤਮਾਨ ਸ਼ਾਰਦਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਕ ਨਾਗਰੀ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਗਰੰਥ ਇਸੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਛਾਪੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਤਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ।

੧. ਫੋ, ਏਂ; ਚੰ. ਸਟੇ; ਪੰਨਾ ੪੩, ੪੭।

੨. ਫੋ, ਏਂ; ਚੰ. ਸਟੇ; ਪੰਨਾ ੪੩, ੪੭।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੮ਵਾਂ

ਇਸ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਅੰਦਰ ਵਰਤਮਾਨ ਕੈਥੀ, ਬੰਗਲਾ ਅਤੇ ਮੈਥਲੀ ਲਿਪੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਕ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ ।

ਕੈਥੀ ਲਿਪੀ—ਇਹ ਲਿਪੀ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਨਾਗਰੀ ਦਾ ਹੀ ਕੁੱਝ ਬਦਲਿਆਂ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ । ਕਾਯਸ੍ਰਥ (ਕਾਯਥ) ਅਰਥਾਤ ਅਹਿਲਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਲਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਲਿਪੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ 'ਕੈਥੀ' (ਕਾਯਥੀ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਜਿਵੇਂ ਸਾਧਾਰਨ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਈ ਜਾਂਦੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਰਿ (ॠ), ਛ ਅਤੇ ਵ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਵ ਤੇ ਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ । ਵ ਨੂੰ ਬ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਦੱਸਣ ਲਈ ਟਾਈਪ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ 'ਵ' ਦੇ ਥੱਲੇ ਇਕ ਬਿੰਦੀ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਅ, ਖ, ਅਤੇ ਝ ਨਾਗਰੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅ (ਅ) ਤਾਂ ਨਾਗਰੀ ਦੇ 'ਅ' ਨੂੰ ਚਲਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਉਪਰ ਗੰਢ (ਗੰਥਿ) ਬਣ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ 'ਅ' ਜਿਹਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ 'ਖ' ਨਾਗਰੀ ਦੇ 'ਥ' ਦਾ ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ । ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਲਿਪੀ ਗੁਜਰਾਤੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਟਾਈਪ ਵਿੱਚ ਸਰਲਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਇਹ ਲਕੀਰ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਛੋਟੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅੰਦਰ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੀਆਂ ਛਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਕਾਰਨ ਇਸਦੇ ਮੁਖ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਮਿਥਲਾ, ਮਗਧ ਅਤੇ ਭੱਜਪੁਰ ਦੀ ਕੈਥੀ ।

ਬੰਗਲਾ ਲਿਪੀ—ਬੰਗ (ਬੰਗਾਲ) ਦੇਸ਼ ਦੀ ਲਿਪੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸਨੂੰ ਬੰਗਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੰਗਲਾ ਲਿਪੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੂਰਵੀ ਨਾਗਰੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੈ (ਦੇਖੋ, ਉਪਰ ਪੰਨਾ ੫੩) ਅਤੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਹੀ ਪਰੀਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਬੰਗਲਾ ਲਿਪੀ ਬਣੀ । ਇਸ ਲਿਪੀ ਅੰਦਰ ਨਾਗਰੀ ਵਾਂਗ ਅੱਖਰ ਪੂਰਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਭ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲੋਂ ਉਚੇਰਾ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਅੰਦਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਰੂਪ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸੂਰਜ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫਿਰ ਉਥੇ ਉਦੇ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਲਿਪੀ ਸਾਰੇ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ । ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਛੱਪਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਉਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਨਾਗਰੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਛਪਦੀਆਂ ਹਨ । ਬੰਗ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਆਦਿ ਹੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਛਪਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਮੈਥਲ ਲਿਪੀ—ਮਿਥਲਾ (ਤਿਰਹੁਤ) ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ, ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗਰੰਥ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ 'ਮੈਥਲ' ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਲਿਪੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬੰਗਲਾ ਦਾ ਹੀ ਕੁਝ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਬੰਗਲਾ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਕੈਥੀ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਨਾਲ । ਮਿਥਲਾ ਪਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਨਾਗਰੀ ਜਾਂ ਕੈਥੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੯ਵਾਂ

ਇਸ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਉੜੀਆ, ਗੁਜਰਾਤੀ ਅਤੇ ਮੌੜੀ (ਮਰਾਠੀ) ਲਿਪੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ—

ਉੜੀਆ ਲਿਪੀ—ਉਡਰ (ਉੜੀਆ ਜਾਂ ਉੜੀਸਾ) ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਉੜੀਆ ਕਹਿੰਦੇ । ਇਹ ਲਿਪੀ ਪੁਰਾਣੀ ਬੰਗਲਾ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ

ਅੱਖਰ ਹਸਕੋਲ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ ਅਖਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਏ, ਐ, ਓ ਅਤੇ ਔ ਤਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਬੰਗਲਾ ਦੇ ਹੀ ਹਨ । ਸਰਸਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਖਿਆਂ, ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਦੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਿਲੱਖਣ ਮਾਲੂਮ ਦੇਣਗੇ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਕੁਝ ਤਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਚਲਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਲਿਖਣਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਲੰਬੇ ਸਿਰ ਹੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਝੁਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਸਿਰ ਵੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਾਜਾ ਲਕਸ਼ਮਣਸੇਨ ਦੇ ਤਰਪੰਡਿਠੀ ਅਤੇ ਕਾਮਰੂਪ ਦੇ ਵੈਦਯਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ੮ ਅਜਿਹੇ ਸਿਰਾਂ (ਦੇਖੋ, ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੩) ਦੇ ਵਧੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ ਮਾਤ੍ਰ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਸਿਰਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਹਟਾਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਰਲ ਸਨ । ਇਸ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਵਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਬੰਗਲਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਹੀ ਹਨ ।

ਗੁਜਰਾਤੀ ਲਿੱਪੀ—ਗੁਜਰਾਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਸਾਰੇ ਗੁਜਰਾਤ, ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਅਤੇ ਕੱਛ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ । ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਦੇ ਹਾਲਾਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕੱਛੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੋਈ ਹਾਲਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੱਛ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕੱਛੀ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਗੁਜਰਾਤੀ ਹੀ ਹੈ । ਇਹ ਲਿਪੀ ਵੀ ਕੈਥੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਗਰੀ ਦਾ ਹੀ ਕੁਝ ਬਿਗੜਿਆ ਰੂਪ ਹੈ । ਅ, ਇ, ਖ, ਚ, ਜ, ਝ, ਫ ਅਤੇ ਬ, ਇਹ ਅੱਠ ਅੱਖਰ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਾਗਰੀ ਤੋਂ ਹੁਣ ਭਿੰਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ‘ਖ’ ਤਾਂ ‘ਥ’ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਇ’ ਤੇ ‘ਝ’ ਜੈਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਨਾਗਰੀ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਅੱਠ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ—

ਅ = ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ. ਓ = ਓ ਓ ਓ ਓ ਓ. ਯ = ਯ ਯ ਯ ਯ ਯ. ਚ = ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ.

ਜ = ਜ ਜ ਜ ਜ ਜ. ਝ = ਝ ਝ ਝ ਝ ਝ. ਫ = ਫ ਫ ਫ ਫ ਫ. ਬ = ਬ ਬ ਬ ਬ ਬ.

ਗੁਜਰਾਤੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰ ਤੇ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਉਪਾਰੀ ਲੋਕ ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਅਤੇ ਪਤਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ । ਪਰੰਤੂ ਟਾਈਪ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਰਲਤਾ ਲਈ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤੇ । ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਲਕੀਰ ਤੋਂ ਵੀ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਮੋੜੀ ਲਿਪੀ—ਇਸ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪੂਨਾ ਵਲ ਦੇ ਕੋਈ ਕੋਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇਮਾਡਪੰਤ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੇਮਾਦੀ ਪੰਡਿਤ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਲੰਕਾ ਤੋਂ ਲਿਆਕੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ । ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਕਥਨ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਵੀ ਸਚਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ । ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ, ਉਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਗਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀ ਲਿਪੀ ਬਣਾਇਆ, ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਹਰੇਕ ਅੱਖਰ ਦੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਲਕੀਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਘੱਟ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਦੇ ‘ਚਿਟਨੀਸ’^੧ (ਮੰਤਰੀ, ਸਿਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ) ਬਾਲਾਜੀ ਆਬਾਜੀ ਨੇ, ਇਸਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਮੋੜ (ਤੋੜ ਮਰੋੜ) ਕੇ ਨਵੀਂ ਲਿਪੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਮੋੜੀ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪੇਸ਼ਵਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਵਲਕਰ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੋਰ ਫੇਰ ਕਰਕੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੁਲਾਈ ਦਿੱਤੀ^੨ । ਇਹ ਲਿਪੀ ਸਿਰ ਦੇ ਥਾਂ ਤੇ ਲੰਬੀ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ, ਆਮ ਕਰਕੇ, ਇਕ ਜਾਂ ਵੱਧ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪੰਕਤੀ ਚਲਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਿੱਚ ‘ਝ’ (ਇ) ਤੇ ‘ਤ’ (ਉ) ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹ੍ਰਸ੍ਰ ਦੀਰਘ ਦਾ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹਲੰਤ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ । ਇਸਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚੋਂ

੧. ਚਿਟਨੀਸ (ਚਿਟਨਵੀਸ)—ਚਿੱਠੀ ਨਵੀਸ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਫਡਨੀਸ (ਫਡਨਵੀਸ)---ਫਰਦ ਨਵੀਸ ।

੨. ਈ. ਏ; ਜਿ. ੩੪, ਪੰਨਾ ੨੭-੮ ।

‘ਇ’ ਅਤੇ ‘ਜ’ ਗਜਰਾਤੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਨ । ‘ਖ’ ‘ਪ’ ‘ਬ’ ਅਤੇ ‘ਰ’ ਪਰਾਚੀਨ ਤੇਲੁਗੁ-ਕੰਨੜੀ ਤੋਂ ਹੀ ਲਏ ਗਏ ਹਨ । ‘ਟ’ ਅਤੇ ‘ਠ’ ਦੇ ਰੂਪ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਦਾ ਭੇਦ ਦੱਸਣ ਲਈ ‘ਠ’ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਬਿੰਦੀ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਅ, ਉ, ਕ, ਵ, ਯ, ਲ, ਵ, ਸ. ਅਤੇ ਹ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਨਾਗਰੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫਰਕ ਪਿਆ ਹੈ । ਬਾਕੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਨਾਗਰੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹੀ ਹਨ । ਬੰਬਈ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਦੀਆਂ ਆਰੰਭਕ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ’ਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਛਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਮਰਾਠੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰੀ ਲਈ ਜਾਂ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਲਈ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਬੰਬਈ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਮਰਹਿੱਟਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਕੁੱਝ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ । ਰਾਜਪੁਤਾਨੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਖੋਦੇ ਹੋਏ ਦੋ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵੀ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮਰਹਿੱਟਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹੀ ਹਨ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੮੦ਵਾਂ

ਇਸ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਵਿਚ ਤੇਲੁਗੁ, ਕੰਨੜੀ ਅਤੇ ਗਰੰਥ ਲਿਪੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ।

ਤੇਲੁਗੁ ਅਤੇ ਕੰਨੜੀ ਲਿਪੀਆਂ—ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੪੩ ਤੋਂ ੫੨ ਤਕ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਰਾਚੀਨ ਤੇਲੁਗੁ ਕੰਨੜੀ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅੱਖਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹੀ ਹਨ । ਕੇਵਲ ਉ, ਉ, ‘ਞ’ ਕ, ਤ, ਸ, ਅਤੇ ਹ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ‘ਏ’ ਅਤੇ ‘ਓ’ ਦੇ ਹ੍ਰਸ੍ਰ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਦੋ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ । ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭੇਦ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਦੀਰਘ ‘ਏ’ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ‘ਓ’ ਦੇ ਲਈ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ‘ਏ’ ਅਤੇ ‘ਓ’ ਦੇ ਉਪਰ ਪਈ ਲਕੀਰ ਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭੇਦ ਦਸਿਆ ਹੈ । ਤੇਲੁਗੁ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮਦਰਾਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੂਰਵੀ ਸਮੁੰਦਰ ਤਟ ਦੇ ਹਿੱਸੇ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਰਾਜ ਦੇ ਪੂਰਵੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਅਤੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਹੈ । ਕੰਨੜੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਮੈਸੂਰ ਰਾਜ, ਕੁਰਗ, ਨੀਲਗਿਰੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਮੈਸੂਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਕੋਨੇ (ਬੀਜਾਪੁਰ, ਬੇਲਗਾਂਵ ਅਤੇ ਧਾਰਵਾੜ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਕੰਨੜਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਵਿਚ ਹੈ । ‘ਤੇਲੁਗੁ’ ਨਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ, ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ, ‘ਤਿਲੰਗ’ (ਤਿਲੰਗ, ਤਿਲੰਗਾਨਾ) ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕੰਨੜੀ ਦੀ ਕੰਨੜ (ਪਰਾਚੀਨ ‘ਕਰੁਣਾਟ’) ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੈ ।

ਗਰੰਥ ਲਿਪੀ—ਦੱਖਣ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਲਿਖੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ, ਉਥੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗਰੰਥ ਇਸ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਗਰੰਥ ਲਿਪੀ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗਰੰਥਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਲਿਪੀ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੫੨ ਤੋਂ ੫੬ ਤਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗਰੰਥ ਲਿਪੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੈ । ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਇਸੇ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਛਪਣ ਲਗ ਗਈਆਂ ਸਨ—ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਨਾਗਰੀ ਵਿਚ ਛਪਣ ਲਗੀਆਂ ਹਨ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੮੧ਵਾਂ

ਇਸ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਅੰਦਰ ਮਲਯਾਲਮ, ਤੁਲੂ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ।

ਮਲਯਾਲਮ ਲਿਪੀ—ਮਲਯਾਲਮ ਅਰਥਾਤ ਕੇਰਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਲਿਪੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਸਨੂੰ ਮਲਯਾਲਮ ਜਾਂ ਕੇਰਲ ਲਿਪੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਲਿਪੀ ਗਰੰਥ ਲਿਪੀ ਦਾ ਘਸੀਟ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅੱਖਰ ਘਸੀਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਗਰੰਥ ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੱਖਣੀ ਕੰਨੜਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸੇ, ਸਾਰਾ ਮਾਲਾਬਾਰ ਅਤੇ ਕੋਚੀਨ ਅਤੇ ਟਰਾਵਨਕੋਰ ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸਿਆਂ (ਤਿਰਵੰਦਰਮ ਤੋਂ ਉਤਰ ਦੇ) ਵਿੱਚ ਹੈ ਤਾਮਿਲ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ, ਆਮ ਕਰਕੇ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਗਰੰਥ ਲਿਪੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਤੁਲੁ ਲਿਪੀ—ਗਰੰਥ ਲਿਪੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਮਲਯਾਲਮ ਲਿਪੀ ਦਾ ਹੀ ਇਹ ਕੁਝ ਕੁਝ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੱਖਣੀ ਕੰਨੜਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਤੁਲੁ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗਰੰਥ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ ।

ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀ—ਇਹ ਲਿਪੀ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬੦-੬੨ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੈ । ਤਾਮਿਲ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦੇਸ ਅਤੇ ਜਾਤੀਸੂਚਕ 'ਦ੍ਰਮਿਲ' (ਦ੍ਰਵਿੜ) ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ । ਤਾਮਿਲ ਭਾਸ਼ਾ ਅਰਯ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਹੈ । ਤਾਂ ਵੀ ਉਸਦੇ ਅੱਖਰ ਆਰਯ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਲਏ ਗਏ ਹਨ (ਦੇਖੋ, ਉਪਰ ਪੰਨਾ ੫੪, ੧੧੫) । ਇਸ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕੇਵਲ ੧੮ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ । ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜਿਥੇ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਰੰਥ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ 'ਏ' ਅਤੇ 'ਓ' ਦੇ ਦੋ ਦੋ ਰੂਪ ਅਰਥਾਤ ਹ੍ਰਸ੍ਰ ਅਤੇ ਦੀਰ੍ਘ ਮਿਲਦੇ ਹਨ (ਦੇਖੋ, ਉਪਰ ਪੰਨਾ ੧੧੮) । ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮਦਰਾਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ, ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਕੁਝ ਉਪਰ ਤਕ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਪੂਰਵੀ ਹਿੱਸੇ ਅਰਥਾਤ ਉਤਰੀ ਆਰਕਾਟ, ਚਿੰਗਲੇਪਟ, ਦੱਖਣੀ ਆਰਕਾਟ, ਸਲੇਮ, ਕੋਇੰਬਤੂਰ, ਟਿਚਨਾਪਲੀ, ਤੰਜੋਰ, ਮਦੁਰਾ ਅਤੇ ਤਿੰਨੇਵੰਲੀ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਅਤੇ ਟਰਾਵਨਕੋਰ ਰਾਜ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗ (ਤਿਵੰਦਰਮ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਹੇਠਾਂ) ਅਤੇ ਪੱਦੂਕੋਟਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੈ ।

੨੨--ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਪਰਮੁਖ ਵਰਤਮਾਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ

(ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੮੨ ਤੋਂ ੮੪ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖੰਡ ਤੀਕ) ।

ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਨਾਗਰੀ, ਸ਼ਾਰਦਾ ਬੰਗਲਾ ਤੇਲੁਗੁ ਕੰਨੜੀ, ਗਰੰਥ, ਤਾਮਿਲ ਆਦਿ (ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਸਾਰੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ 'ਬ੍ਰਾਹਮੀ' ਲਿਪੀ ਹੈ' ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਲਿਪੀਆਂ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਲਿਪੀ ਨਾਲੋਂ ਇਤਨੀਆਂ ਭਿੰਨ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਕਥਨ ਤੇ ਸੌਖਿਆਂ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ ਕਿ ਇਹ ਲਿਪੀਆਂ ਇਕ ਹੀ ਮੂਲ ਲਿਪੀ ਦੀਆਂ ਉਪਜ ਹਨ । ਲੇਖਣ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਦਾ ਇਕ ਹੀ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਗਦਾ, ਬਲਕਿ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਲਿਖਣ-ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰਾਹ ਇਖਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਬਦਲੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਸ਼ਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲਿਪੀਆਂ ਇਕ ਹੀ ਮੂਲ ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਗੇ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹਨ—

(ੳ) ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ।

(ਅ) ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਲਕੀਰ ਪਾਉਣਾ ।

(ੲ) ਕਲਮ ਚੁਕੇ ਬਿਨਾ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਲਿਖਣਾ ।

(ਸ) ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਲਿਖਣਾ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੮੨ ਤੋਂ ੮੪ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖੰਡ ਤੀਕ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਛੇ ਮੁਖ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸਕ੍ਰਮ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰਇਕ ਅੱਖਰ ਦੇ ਜੋ ਰੂਪਾਂਤਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧ ਤੋਂ ੬੪ ਤਕ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੮੨ਵਾਂ

ਇਸ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਅੰਦਰ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਰਦਾ (ਕਸ਼ਮੀਰੀ) ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ ।

ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ

ਨਾਗਰੀ ਆਦਿ ਜਿਤਨੀ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੮੨ ਤੋਂ ੮੪ ਤਕ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਲਿਪੀ ਦਾ ਹਰੇਕ ਅੱਖਰ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ—ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਬਣਨ ਤੀਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂਤਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਹਰੇਕ ਰੂਪ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਅੰਦਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਅਜੇਹੇ ਹਰ ਇਕ ਲੇਖ ਦਾ ਪਤਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਵਿਸਥਾਰ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਜਾਵੇਗਾ ਇਸ ਲਈ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸੁਥਲ ਦਾ ਹੀ ਪਤਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਅ—ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਗਿਰਨਾਰ ਕੋਲ ਦੇ ਦੀ ਇਕ ਚਟਾਨ ਦੇ ਲੇਖ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧) ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ (ਆਮ ਕਰਕੇ ਲਿਪੀ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅੱਖਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਉਸੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅੱਗੇ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕੇਵਲ ਉਥੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਥੇ ਉਹ ਰੂਪ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ) । ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਮਥਰਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬ ਵਿਚੋਂ) ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਅ' ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵਿਚ ਦੋ ਬਾਰ ਕੋਣ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਰੂਪ ਕੋਟੇ ਦੇ ਲੇਖ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੧) ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਅ' ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਅੱਧੇ ਵਿੱਤ (ਗੋਲੇ) ਵਰਗਾ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਚੌਥਾ ਰੂਪ ਦੇਵਲ ਦੇ ਲੇਖ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੫) ਤੋਂ ਅਤੇ ਪੰਜਵਾਂ ਦੀਰਵਾ ਦੇ ਲੇਖ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੭) ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਛੇਵਾਂ ਰੂਪ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਹੈ। (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੮੨ ਤੋਂ ੮੪ ਤਕ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਅੱਖਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਮ ਰੂਪ ਵਰਤਮਾਨ ਅੱਖਰ ਹੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਿਵੇਚਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਇਕ ਅੱਖਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਜਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਸਥਾਰ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅੱਗੇ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਆਦਿ ਦੇ ਲਈ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ 'ਪ' 'ਦੂ' ਆਦਿ ਲਿਖੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਿਹੜੇ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਜਾਂ ਲੇਖ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਰੂਪ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਅੰਕ ਜਾਂ ਨਾਂ ਮਾਤ੍ਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਬਹੁਤੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਉਥੇ ਹੀ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ । ਹਰ ਇਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕੀ ਫਰਕ ਪਿਆ, ਇਹ ਉਪਰ ਕਹੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਕੇ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਅ—'ਅ' ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ 'ਅ' ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਨ । ਚੌ: ੧੮ (ਇਸ ਵਿੱਚ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਥੱਲੇ ਦਾ ਅਰਧਵਿੱਤ (ਅੱਧਾ ਗੋਲਾ) ਜਿਹਾ ਅੰਸ਼, ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ ।) ਪੰ: ਚੌਥੇ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੀ ਹੈ ।

੩—ਦੂ. ੧੭ (ਜੈਨਾਥ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਪਰ ਦੀ ਬਿੰਦੀ ਦੇ ਥਾਂ ਤੇ ਉਪਰਲੀ ਲਕੀਰ ਅਤੇ ਥੱਲੇ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਬਿੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਖਾਲੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ); ਤੀ. ੨੬; ਚੌ. ੨੭; ਪੰ: ਚੌਥੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ।

੪—ਦੂ: ੬; ਤੀ. ਵਿੱਚ ਥੱਲੇ ਦੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੌੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਚੌ. ੧੮ ।

੫—ਦੂ. ੧੯ (ਉਸ਼ਨੀਸਵਿਜਯ ਧਾਰਣੀ); ਤੀ. ੧੯ (ਮਹਾਨਾਮਨ ਦਾ ਲੇਖ); ਚੌ. ੧੭ (ਕਰੰਡਾਂਡਾ ਦਾ ਲੇਖ); ਪੰ. ੨੫ (ਕੂਰਮਸ਼ਤਕ) ।

ਕ—ਦੂ. ਕ੍ਰਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ, ਤੀ. ੮; ਚੌ. ੧੬; ਪੰ. ੨੩ ।

ਖ—ਪ. ੨ (ਖਾਲਸੀ); ਦੂ. ੬; ਤੀ. ੨੧ (ਦੁਰਗਗਣ ਦਾ ਲੇਖ); ਚੌ. ੨੬ (ਜਾਜੱਲਦੇਵ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ਗ—ਦੂ. ਅਤੇ ਤੀ. ੬; ਚੌ. ੧੬ ।

ਬ—ਦੂ. ੮; ਤੀ. ੨੩ (ਜੋਧਪੁਰ ਦਾ ਲੇਖ); ਚੌ. ੨੫ (ਉਦੇਪੁਰ ਦਾ ਲੇਖ); ਪੰ. ੨੫ (ਉਜੈਨ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ਙ—ਪ. ਬੁਧਗਯਾ ਦੇ ਸੁਤੰਭ ਤੋਂ. ੧੮ (ਭ੍ਰੁਗੋ ਵਿੱਚ); ਤੀ. ੨੫ (ਉਜੈਨ ਦਾ ਲੇਖ)

ਚ—ਦੂ. ੬; ਤੀ. ੨੫ (ਉਜੈਨ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ਛ—ਦੂ. ੬; ਤੀ. ੨੫ (ਉਜੈਨ ਦਾ ਲੇਖ); ਚੌ. ਤੀਜੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ।

ਜ—ਦੂ. ੭; ਤੀ. ੨੧ (ਝਾਲਰਾਪਾਟਨ ਦਾ ਲੇਖ); ਚੌ. ੨੫ (ਉਜੈਨ ਦਾ ਲੇਖ)

ਯ—‘ਯ’ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਜੈਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ । ਦੂ. ੯ (ਵਾਸਿਸੁਠੀਪੁਤਰ ਦਾ ਲੇਖ); ਤੀ. ੨੧ (ਕੋਟੇ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ੜਾ—‘ਯ’ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਨਾਗਰੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ‘ਯ’ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਨ, ਚੌ. ੨੬ (ਹੱਥ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ), ਪੰ. ਚੌਥੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ।

ਝ—ਦੂ. ੮; ਤੀ. ੧੬ (‘ਝ’ ਵਿੱਚ) ।

ਟ—ਦੂ. ੧੬; ਤੀ. ੨੧ (ਝਾਲਰਾਪਾਟਨ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ਠ—ਪ. ੨ (ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਲੇਖ); ਦੂ. ਤੀ. ੨੫ (ਉਜੈਨ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ੜ—‘ਡ’ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਜੈਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਨਾਗਰੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ । ਦੂ. ੮; ਤੀ. ੧੬. ਚੌ. ੧੮; ਪੰ. ਚੌਥੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ, ਛੇ. ੨੭ (ਸੁੰਧਾ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ) ।

ਙ—ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਪੂਰਵ ਦੇ ‘ਡ’ ਦੇ ਸਮਾਨ; ਚੌ. ੨੭.

ਛ—ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੀ ਇਕ ਅੱਖਰ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਕੇਵਲ ਸਿਰੇ ਦੀ ਟੇਢੀ ਲਕੀਰ ਵੱਧੀ ਹੈ ।

ਞ—ਦੂ. ੬, ਤੀ. ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ (ਦੇਖੋ, ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬ ਵਿੱਚ ‘ਞ’ ਦਾ ਚੌਥਾ ਰੂਪ), ਚੌ. ੧੮; ਪੰ. ੧੬ (ਉਸ਼ਨੀਸ਼ਵਿਜਯਧਾਰਵੀ) ।

ਟ—‘ਞ’ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਨਾਗਰੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ‘ਞ’ ਦੇ ‘ਞ’ ਜਿਹੇ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਚਲਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਮਿਲਵਾਂ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ।

ਠ—ਦੂ. ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ (ਦੇਖੋ, ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੪); ਤੀ. ੨੭ ।

ਠ—ਦੂ. ਤੀ. ੧੮; ਚੌ. ੨੫ (ਉਜੈਨ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ੜ—ਦੂ. ੫ (ਪਭੋਸਾ ਦਾ ਲੇਖ); ਤੀ. ੫ (ਸ਼ੋਡਾਸ ਦਾ ਮਥਰਾ ਦਾ ਲੇਖ); ਚੌ. ੬; ਪੰ. ੧੮; ਛੇ. ੧੬ (ਉਸ਼ਨੀਸ਼ਵਿਜਯਧਾਰਣੀ) ।

ਠ—ਦੂ. ੨੦; ਤੀ. ੧੫ (ਉਜੈਨ ਦਾ ਲੇਖ); ਚੌ. ੨੭ (ਓਰੀਆ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ੜ—ਦੂ. ੬; ਤੀ. ੨੦

ੜ—ਦੂ. ੫ (ਸ਼ੋਡਾਸ ਦਾ ਲੇਖ) ਤੀ. ੧੬ ।

ਠ—ਦੂ. ੧੮; ਤੀ. ੧੭ (ਪਾਲੀ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਚੌ. ਸੀਯਡੋਨੀ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ।

ਕ—ਦੂ. ੨੦; ਤੀ. ੨੩ (ਜੋਧਪੁਰ ਦਾ ਲੇਖ); ਚੌ. ੧੯; ਪੰ. ਚੌਲੁਕਯ ਭੀਮਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪਤਰ ਤੋਂ ।
'ਕ' ਅਤੇ 'ਕ' ਵਿਚ ਭੇਦ ਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ 'ਕ' ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਦਸਣ ਲਈ 'ਕ' ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਿੰਦੀ ਲੌਣੀ ਚਲ ਪਈ ਸੀ
ਜਿਹੜੀ ਬਾਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਟੇਢੀ ਲੀਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ ।

ਮ—ਦੂ. ੩ (ਨਾਨਾਘਾਟ ਦਾ ਲੇਖ); ਤੀ. ੫ (ਸ਼ੋਡਾਸ ਦਾ ਲੇਖ); ਚੌ. ੧੬; ਪੰ. ੨੬ (ਜਾਜੱਲਦੇਵ
ਦਾ ਲੇਖ) ।

ਜ—'ਮ' ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ-ਦਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ । ਪੂਰਵ ਦੇ 'ਮ' ਦੇ
ਪੰਜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵਿਚ ਉਪਰਲੀ ਤਰਫ ਗੰਢ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਇਹ ਬਣਿਆ ਹੈ ।

ਸ—ਦੂ. ੫ (ਸ਼ੋਡਾਸ ਦਾ ਲੇਖ); ਤੀ. ੧੬੭; ਚੌ. ੧੮ ('ਸ੍' ਵਿਚ) ।

ਯ—ਦੂ. ੧; ਤੀ. ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਚਲਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਬਣਿਆ (ਦੇਖੋ, ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੬ ਵਿਚ
ਮਥਰਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ 'ਯੰ' ਅਤੇ 'ਯ' ਵਿਚ); ਚੌ. ੧੯ (ਬੁੱਧਰਾਯਾ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ਰ—ਦੂ. ੧੮; ਤੀ. ੨੦; ਚੌ. ੨੩ (ਜੋਧਪੁਰ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ਲ—ਦੂ. ੬; ਤੀ. ੨੧ (ਦੁਰਗਗਣ ਦਾ ਲੇਖ); ਚੌ. ੧੭ (ਓਰੀਆ ਦਾ ਲੇਖ)

ਕ—ਦੂ. ਤੀ. ੫ (ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਚਾਰ ਜੈਨ ਲੇਖ); ਚੌ. ੨੩; ਪੰ. ੨੪ ।

ਜ਼—ਪ. ੨ (ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਖਾਲਸੀ ਦਾ ਲੇਖ); ਦੂ. ੬; ਤੀ. ੧੮; ਚੌ. ੧੯ (ਤਸ਼ਨੀਸ਼
ਵਿਜੇਧਾਰਣੀ; ਪੰ. ੨ ।

ਥ—ਪ. ੩ (ਘੋਸੁੰਡੀ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ 'ਥੰ' ਵਿਚ); ਦੂ. ੬; ਤੀ. ੧੮; ਚੌ. (ਤੋਰਮਾਣ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ) ।

ਸ—ਦੂ. ੫ (ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਜੈਨ ਲੇਖ); ਤੀ. ੧੭ (ਕਰੰਡਾਡਾ ਦਾ ਲੇਖ); ਚੌ. (ਬਿਲਸਦ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ);
ਪੰ. ੧੯ (ਉਸ਼ਨੀਸ਼ਵਿਜੇਧਾਰਣੀ) ।

ਹ—ਦੂ. ੫ (ਸ਼ੋਡਾਸ ਦਾ ਲੇਖ); ਤੀ.੮; ਚੌ. ਅਪਸਦ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਪੰ. ੨੫ (ਉਜੈਨ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ਠ—ਪ. ਦੂ. ੭; ਤੀ. ਦੂਜੇ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ (ਦੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੫੦ ਵਿਚ ਚੇਬਲੂ ਦੇ ਲੇਖ ਦਾ 'ਲੇ')

ਖ—ਪ. ੭; ਦੂ. ੮; ਤੀ. ੧੬; ਚੌ. ੧੯ (ਉਸ਼ਨੀਸ਼ਧਾਰਣੀ); ਪੰ. ੨੭(ਚੀਰਵਾ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ਜ਼—ਪ.੮; ਦੂ. ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ; ਤੀ. ੨੨ (ਓਰੀਆ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ੲ, ਲ੍, ਓ ਅਤੇ ਓ ਇਹ ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ
ਰੂਪਾਂਤਰ ਨਹੀਂ ਹਨ । 'ੲ', 'ੳ' ਦੇ ਉਪਰ ਰੇਫ ਜਿਹਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾ ਕੇ; ੧ 'ਲ੍' ਲ੍ ਦੇ ਨਾਲ ਼ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜੋੜ ਕੇ;
'ਓ' ਅਤੇ 'ਐ', ਓ ਦੇ ਨਾਲ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇਹਨਾਂ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਲਾ ਕੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । 'ਯ' ਅਤੇ
'ਏ' ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੀ ਹਨ । 'ਯ' ਪ੍ਰਾਚੀਨ 'ਯ' ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ
ਹੈ (ਦੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੯ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਹੋਈ 'ਉਸ਼ਨੀਸ਼ਵਿਜੇਧਾਰਣੀ' ਦੇ ਅੰਤ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੀ ਯ । ਵਰਤਮਾਨ
'ਐ' ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ 'ਐ' ਦਾ ਰੂਪ ੲ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ 'ਐ' ਦੀ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੈ (ਦੇਖੋ, ਲਿਪੀਪੱਤਰ
੧੮, ੧੯, ੨੧ ਅਤੇ ੩੫ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ 'ਐ'), ਪਰੰਤੂ ਉਜੈਨ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ ਅੰਤ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਰਣਮਾਲਾ
(ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੫) ਵਿਚ 'ਐ' ਦਾ ਰੂਪ ਉਂਝੇ ਹੀ ਦਿਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈ. ਸੀ ਦੀ ੧੧ਵੀਂ
ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਲੇਖਕ 'ਐ' ਦੇ ਥਾਂ ਤੇ 'ਐ' ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਅਤੇ 'ਐ'
ਦੇ ਲਈ ਨਵਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਿਖਣ ਲਗ ਗਏ ਸਨ । 'ਯ' ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਰੂਪ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਹੀਂ
ਬਣਿਆ, ਨਵਾਂ ਕਲਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਸ਼ਾਰਦਾ (ਕਸ਼ਮੀਰੀ) ਲਿਪੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ

ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ ਨਾਗਰੀ ਦੀ ਭੈਣ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸਦੇ ਉਤਪੱਤੀਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਰ ਇਕ ਅੱਖਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਠੀਕ ਉਹ ਹੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਨਾਗਰੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨ ਕਰਕੇ ਬਾਕੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਅ—ਚੌ ਤੀਜੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ (ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਅੱਧੇ ਗੋਲੇ ਜਿਹਾ ਅਸ਼ ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤੋਂ)।

ੲ—ਦੂ. ੧੮, ਤੀ. ੨੪.; ਚੌ ਤੀਜੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ (ਉਪਰ ਦੀਆਂ ਦੋਨਾਂ ਬਿੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਚਲਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਨਾਲ); ਪੰ. ੩੧ (ਅਥਰਵਵੇਦ)।

ੳ—ਪੰ. ੧੦ ('ੲ' ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੋਇਆ); ਦੂ ੧੯ (ਆਮੀਰਗੜ੍ਹ ਦੀ ਮੁਦ੍ਰਾ), ਤੀ. ੩੦ (ਬੈਜਨਾਥ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ)।

ੴ—ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ।

ੵ—ਤੀ. ੨੮. ਚੌ ਤੀ (ਅਥਰਵਵੇਦ)।

੶—ਪੰ. ੧. ਦੂ. ਬ, ਤੀ, ਦੂਜੇ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ, ਚੌ. ੧੭ (ਦੇਖੋ, 'ੳ' ਵਿਚ); ਪੰ ਚੌਥੇ ਦਾ ਹੇਠਾਂ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਉਪਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਅਧਿਕ ਵਧ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬਣਿਆ।

੷—ਪੰ. ੨੯।

੸—ਚੌ. ੨੮।

੹—ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ।

੺—ਤੀ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ।

੻—ਦੂ. ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ।

੼—ਤੀ. ਚੌ. ੨੯।

੽—ਦੂ. ੬।

੾—ਤੀ. ੨੮; ਚੌ. ੨੯।

੿—ਚੌ. ਤੀਜੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ, ਪੰ. ੩੧ (ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ)।

੺—ਤੀ. ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ; ਚੌ. ਤੀਜੇ ਨੂੰ ਚਲਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੇਠਾਂ ਗੰਢ ਬਣ ਗਈ।

੻—ਤੀ. ੨੧ (ਦੁਰਗਗਣ ਦਾ ਲੇਖ)।

੼—ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

੽—ਜੈਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਨਾਗਰੀ ਦੇ 'ਙ' ਦੇ ਸਮਾਨ।

੾—ਦੂ. ੧੯ (ਉਸ਼ਨੀਸ਼ਵਿਜੇਧਾਰਣੀ); ਤੀ. ੩੦ (ਸੋਮਵਰਮਨ ਦਾ ਦਾਨਖੱਤਰ)।

੿—ਚੌ. ੨੯।

੺—ਦੂ. ਤੀ. ੮। ਚੌ. ੨੮।

੻—ਚੌ. ੩੧।

੼—ਪੰ. ੧੮।

੽—ਦੂ. ਤੀ. ੧੬।

੧—ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ (ਸ਼ੁਰੂ ਦੀ ਗੰਢ ਤੋਂ ਬਿਨਾ)

੨—ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਵਾਂਗੂੰ ।

੩—ਦੂ. ੩੧ (ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ) ।

੪—ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ।

੫—ਚੌ. ੧੮ ।

੬—ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ (ਬਿਨਾ ਸਿਰ ਤੋਂ) । ਧ, ਰ, ਲ, ਕ, —ਚਾਰੇ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ।

੭—ਚੌ. ਤੀਜੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ।

੮—ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ।

੯—ਚੌ. ਤੀਜੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ।

੧੦—ਤੀ. ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਸੂਰ ਵਰ੍ਣ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਣੇ ਹਨ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੮੩ਵਾਂ

ਇਸ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਅੰਦਰ ਬੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਕੰਨੜੀ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ ।

ਬੰਗਲਾ ਲਿਪੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ

ਬੰਗਲਾਂ ਲਿਪੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਾਗਰੀ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿੱਚ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਹਰੇਕ ਅੱਖਰ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਹੀ ਬਾਕੀਆਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਅੱਖਰ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਨਾਗਰੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿੱਚ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕਹਾਂਗੇ ।

ਅ—ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ (ਵਿਚਕਾਰ ਦੀ ਪਈ ਲਕੀਰ ਤਿਰਛੀ) ।

੧—ਪੰ. ਜੈਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ।

੨—ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ।

੩—ਚੌ. ੩੨ (ਦੇਵਪਾਰਾ ਦਾ ਲੇਖ) ।

੪—ਚੌ. ੧੮ ।

੫—ਪੰ. ਚੌਥੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ।

੬—ਤੀ ੨੧. (ਦੁਰਗਗਣ ਦਾ ਲੇਖ), ਚੌ. ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟ ਗੋਵਿੰਦ (ਤੀਜੇ) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ, ਪੰ. ੩੨ (ਦੇਵਪਾਰਾ ਦਾ ਲੇਖ) ।

੭—ਤੀ. ਖ; ਚੌ. ੩੨ ।

੮—ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ।

੯—ਤੀ. ੧੯ (ਉਸਨੀਸ਼ਵਿਜੇਧਾਰਣੀ) ।

੧੦—ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ।

ਕ—ਤੀ. ੧੯ (ਉਸਨੀਸ਼ਵਿਜੇਧਾਰਣੀ) ਚੌ. ਤੀਜੇ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ; ਪੰ. ੩੪ (ਵੱਲਭੇਂਦ੍ਰ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

ਕ—ਤੀ. ੩੫ (ਹਸਤਕੋਲ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ਟ—ਤੀ. ੨੩ (ਜੋਧਪੁਰ ਦਾ ਲੇਖ)

ਠ—ਦੂ. ੧੯ (ਉਜੈਨ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ਡ—ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ।

ਢ—ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ

ਣ—ਪੰ, ਕੰਨੌਰੀ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ; ਛੇ. ੩੪ (ਵੱਲਭੇਂਦ੍ਰ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

ਤ—ਚੌ. ੩੩ (ਤਰਪੱਡਿਯੀ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ):

ਪੰ—੩੪ (ਹੱਥ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ) ।

ਥ—ਚੌ. ੩੨ ।

ਦ—ਚੌ. ੩੨ ।

ਧ—ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ।

ਨ—ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ।

ਪ—ਚੌ. ਤੀਜੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ।

ਫ—ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ।

ਬ—ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ।

ਬ—ਤੀ. ੧੮; ਚੌ. ੨੩ (ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ 'ਸ੍ਰ' ਵਿੱਚ)

ਸ—ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ।

ਯ—ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ।

ਰ—ਤੀ. ੩੨ (ਦੇਵਪਾਰਾ ਦੇ ਲੇਖ), ਚੌ. ੩੪ (ਵੱਲਭੇਂਦ੍ਰ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

ਲ—ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ।

ਕ—ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ।

ਗ—ਚੌ. ੨੫ (ਦੇਵਲ ਦਾ ਲੇਖ); ਪੰ. ੩੨ (ਦੇਵਪਾਰਾ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ਘ—ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ।

ਜ—ਚੌ. ੩੨ (ਦੇਵਪਾਰਾ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ਘ—ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ।

ਵਰਤਮਾਨ-ਬੰਗਲਾ ਲਿਪੀ ਦੇ ਸੂਰ ਮੂਲ ਸੂਰਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹਨ; ਕੇਵਲ 'ੜ' ਨਾਗਰੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ੜ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ।

ਕੰਨੜੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ

ਅ—ਦੂ. ੪੫; ਤੀ. ੪੭; ਚੌ. ੪੬; ਪੰ. ੫੦ (ਚੇਬੋਲੂ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ੜ—ਦੂ. ੪੦ (ਕਰਕਰਾਜ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਤੀ. ੪੫ (ਪੁਲਕੇਸ਼ਨ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਚੌ. ੪੫ (ਚੰਡਲੂਰ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

ੜ—ਪੰ. ੩੬ (ਮੰਦਸੌਰ ਦਾ ਲੇਖ); ਦ. ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ, ਤੀ. ੪੭੭; ਚੌ. ੫੦ (ਅੰਨ-ਕੋਡਾਂ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ੲ—ਦੂ. ੯ (ਵਾਸਿਸ਼ਠੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਲੇਖ), ਤੀ. ੧੫; ਚੌ. ੪੫ (ਚੇਂਡਲੂਰ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਪ. ੪੮ (ਰਾਜਾ ਅਮ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

ੳ—ਦੂ. ੯ ਵਾਸਿਸ਼ਠੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਲੇਖ); ਤੀ. ੫੦ ।

ੴ—ਦੂ. ੯ (ਵਾਸਿਸ਼ਠੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਲੇਖ); ਤੀ. ੪੪ (ਦੇਵਗਿਰੀ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ਚੌ. ੪੭; ਪੰ. ੫੦ ਚੇਂਡਲੂ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ੵ—ਦੂ. ੯ (ਵਾਸਿਸ਼ਠੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਲੇਖ); ਤੀ. ੧੩; ਚੌ. ੪੭ ।

੶—ਦੂ. ੯ (ਵਾਸਿਸ਼ਠੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਲੇਖ); ਤੀ. ੪੩ (ਉਰਵੁੱਲੀ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

੷—ਦੂ. ੮ (ਵਾਸਿਸ਼ਠੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਲੇਖ); ਤੀ. ੪੪ (ਦੇਵਗਿਰੀ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਚੌ. ੪੫ (ਚੇਂਡਲੂਰ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਪੰ. ੫੦ (ਅਨੰਕੋਡਾ ਦਾ ਲੇਖ)

੸—ਦੂ. ੪੪ (ਕਾਕੁਸੁਥਵਰਮਨ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦੇ 'ਭਾਗੋ' ਵਿੱਚ); ਤੀ. ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ।

੹—ਦੂ. ੯ (ਵਾਸਿਸ਼ਠੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਲੇਖ); ਤੀ. ੪੬; ਚੌ. ੪੮; ਪੰ. ੫੦ (ਚੇਂਡਲੂ ਦਾ ਲੇਖ) ।

੺—ਦੂ. ੮; ਤੀ. ੪੦; ਚੌ. ੫੦ ਚੇਂਡਲੂ ਦਾ ਲੇਖ) ।

੻—ਦੂ. ੪੩; ਤੀ. ੪੭; ਚੌ. ੪੮ (ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

੼—ਦੂ. ੯ (ਵਾਸਿਸ਼ਠੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਲੇਖ); ਤੀ. ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ, ਚੌ. ਤੀਜੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ, ਪੰ. ੫੦ ।

੽—ਦੂ. ੭; ਤੀ. ੪੪ ('ਕ੍ਰ' ਵਿੱਚ); ਚੌ. ੪੮ ('ਕ੍ਰ' ਵਿੱਚ) ।

੾—ਦੂ. ੪੫ (ਬਾਦਾਮੀ ਦਾ ਲੇਖ); ਤੀ. ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ; ਚੌ. ੪੮; ਪੰ. ੫੧ (ਦੋਨੇਪੁੰਡੀ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

੿—ਦੂ. ੫੧ ।

੺—ਪੰ. ੨ (ਖਾਲਸੀ); ਦੂ. ੭; ਤੀ. ੪੪ ਮ੍ਰਿਗੇਸ਼ਵਰਮਨ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ), ਚੌ. ੫੦ ।

੻—ਦੂ. ਤੀ. ੪੭. ਚੌ. ੫੦ ।

੼—ਦੂ. ੧੨; ਤੀ. ੪੫; ਚੌ. ੪੮ ਪੰ. ੪੯ ।

੽—ਦੂ. ੯; ਤੀ. ੪੭; ਚੌ. ੪੮ ।

੾—ਦੂ. ੬੪ (ਕਾਕੁਸੁਥਵਰਮਨ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਤੀ. ੪੭ ।

੿—ਪ. ੨ (ਜੋਗੜ); ਦੂ. ੭; ਤੀ. ੪੩ (ਪਿਕੀਰ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਚੌ. ੪੮; ਪੰ. ੫੦ ।

੺—ਦੂ. ੯ (ਗੌਤਮੀਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਤਕਰਣੀ ਦੇ ਲੇਖ); ਤੀ. ੧੩; ਚੌ. ੪੬. ਪੰ. ੫੦ ।

੻—ਦੂ. ੪੩ (ਉਰਵੁੱਲੀ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਤੀ. ੪੫ (ਚੇਂਡਲੂਰ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਚੌ. ੫੦ ।

੼—ਦੂ. ੯ (ਵਾਸਿਸ਼ਠੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਲੇਖ); ਤੀ. ੪੫ ਚੌ. ੫੦. ਪੰ. ੫੧ । (ਰਾਜਾ ਗਾਣਦੇਵ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

੽—ਦੂ. ੮; ਤੀ. ੪੩. ਚੌ. ੪੭ ਪੰ. ੫੦ ।

੾—ਦੂ. ੪੩ (ਵਿਸ਼ਣੁਗੋਪਵਰਮਨ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਤੀ. ੪੩ (ਸਿੰਹਵਰਮਨ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਚੌ. ੪੭ ।

੿—ਦੂ. ੪੪ (ਮ੍ਰਿਗੇਸ਼ਵਰਮਨ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਤੀ. ੪੮ ਚੌ. ੪੬; ਪੰ. ੫੦ ।

੺—ਦੂ. ੯; ਤੀ. ੪੪ (ਮ੍ਰਿਗੇਸ਼ਵਰਮਨ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ਚੌ. ੪੬; ਪੰ. ੫੦ ।

੻—ਦੂ. ੭. ਤੀ. ੪੩, ਚੌ. ੪੫; ਪੰ. ੪੮ ।

੼—ਦੂ. ੭. ਤੀ. ੪੩, ਚੌ. ੪੭, ਪੰ. ੪੮ ।

ਕ—ਦੂ. ੮; ਤੀ. ੪੪ (ਮਿਗੋਸ਼ਵਰਮਨ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਚੌ. ੪੮ ।

ਕ—ਦੂ ੯; ਤੀ; ਚੌ. ੪੬; ਪੰ. ੫੦ ।

ਗ—ਪੰ. ੨ (ਖਾਲਸੀ) ਦੂ. ੭. ਤੀ, ੪੪ (ਮਿਗੋਸ਼ਵਰਮਨ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਚੌ. ੪੫, ਪੰ, ੫੦ ।

ਘ—ਪੰ. ੩ (ਘੋਸ਼ੁੰਡੀ ਦੇ 'ਥ' ਵਿਚ); ਦੂ, ੪੪; ਤੀ. ੪੫; ਚੌ, ੫੦; ਪੰ, ੫੧ ।

ਚ—ਦੂ, ੪੭; ਤੀ, ੪੮ ।

ਛ—ਦੂ, ੭, ਤੀ. ੪੩. ਚੌ, ੫੦; ਪੰ, ੫੧ ।

ਝ—ਪੰ. ੭; ਦੂ. ੪੬; ਤੀ. ੫੦; ਚੌ. ੫੧ (ਵਨਪੱਲੀ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

ਵਰਤਮਾਨ ਕੰਨੜੀ ਲਿਪੀ ਦਾ 'ਤ' ਪ੍ਰਾਚੀਨ 'ਤ' ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ, ਪਰੰਤੂ 'ਅ' ਦੇ ਨਾਲ 'ਙ' ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ ।

ਉਸੇ 'ਤ' ਤੋਂ 'ਙ' ਬਣਿਆ। 'ਙ' ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਸੰਭਵ ਹੈ, ਕਿ ਉਸਨੀਸ਼ਵਿਜੇਧਾਰਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ 'ਙ' ਜਿਹੇ ਹੀ ਅੱਖਰ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਬਣਿਆ ਹੋਵੇ। 'ਏ' ਅਤੇ 'ਐ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਣੇ ਹਨ। 'ਏ' ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੮ ਦੇ 'ਏ' ਤੋਂ ਅਤੇ 'ਐ' ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੪੩ ਅਤੇ ੫੦ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ 'ਐ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ।

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੮੪ਵਾਂ

ਇਸ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਅੰਦਰ ਗਰੰਥ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ

ਗਰੰਥ ਲਿਪੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ

ਗਰੰਥ ਲਿਪੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਹਰ ਇਕ ਅੱਖਰ ਦੇ ਅਰੰਭ ਦੇ ਕੁਝ ਰੂਪ ਉਹ ਹੀ ਹਨ; ਜਿਹੜੇ ਕੰਨੜੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਅ—ਤੀ. ੫੨ (ਮਾਮੱਲਪੁਰਮ ਦੇ ਲੇਖ); ਚੌ. ੫੪ (ਉਦਯੋਂਦਿਰਮ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਪ. ੫੬ ।

ਓ—ਪੰ. ੫੩ (ਨੰਦੀਵਰਮਨ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

ੲ—ਤੀ. ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ।

ੳ—ਦੂ. ਤੀ. (ਜੂਨਰ); ਤੀਜੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ, ਪੰ. ੫੬ ।

ੴ—ਤੀ. ੫੨ (ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ ਦਾ ਲੇਖ); ਚੌ; ੫੩ (ਨੰਦੀਵਰਮਨ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ), ਪੰ. ੫੨ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਵਰਮਨ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ). ਛੇ. ੫੪ ।

ੵ—ਦੂ. ੯; ਤੀ. ੪੩ (ਦੇਖੋ ਸਿੰਹਵਰਮਨ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦਾ 'ਐ'); ਚੌ; ੫੬ ।

੶—ਤੀ. ੫੪ (ਉਦਯੋਂਦਿਰਮ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਚੌ. ੫੬ (ਸ਼੍ਰੀਰੰਗਮ ਦਾ ਲੇਖ); ਪੰ. ੫੬ (ਗਿਰੀਭੁਪਾਲ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

੧. ਵਰਤਮਾਨ ਤੇਲੁਗੁ ਲਿਪੀ ਕੰਨੜੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਤਰ ਹੈ ਉਹ ਤ ਙ ਕ, ਤ. ਗ, ਅਤੇ ਵ, ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਤ' ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। (ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਲਈ ਦੇਖੋ. ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੪੪, ੪੭ ਅਤੇ ੫੦ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਇਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਹੀ ਰੂਪ)। 'ਕ' ਕੰਨੜੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਚ ਦੀ ਹੋਏ ਇਸ ਅੱਖਰ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਰੂਪ ਦੀ ਪਈ ਲਕੀਰ ਅਤੇ ਥੱਲੇ ਦੇ ਗੋਲੇ ਨੂੰ ਚਲਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਕੁਝ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। 'ਤ' ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਗੰਡ ਹੋਰ ਪਾ ਦਿਤੀ ਹੈ। 'ਗ' ਅਤੇ 'ਵ' ਵੀ ਕੰਨੜੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਉਪਾਂਤਯ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਮਾਤ੍ਰ ਹਨ।

ਕੀ—ਦੂ. ੬: ਤੀ. ੫੩; ਚੌ. ੫੪ (ਉਦਯੋਦਿਰਮ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

ਗ—ਤੀ. ੪੫ (ਬਾਦਾਮੀ ਦਾ ਲੇਖ). ਚੌ; ੫੩; ਪੰ. ੫੩ (ਨੰਦੀਵਰਮਨ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

ਘ—ਤੀ. ੫੪ ।

ਙ—. ੫੨ ('ਭ੍ਰੁਕ' ਵਿਚ), ਚੌ, ੫੩ ('ਭਗ' ਵਿਚ) ।

ਚ—ਤੀ. ੫੨ (ਕੂਰਮ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ), ਚੌ. ੫੩ (ਨਾਰਸਿੰਗਮ ਦਾ ਲੇਖ): ਪੰ. ੫੪ (ਪ੍ਰਿਥਵੀਪਤੀ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

ਛ—ਦੂ. ੯; ਤੀ ੪੫ (ਸਰਵਲੋਕਾਸ਼ੂਕ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਚੌ. ੫੩; ਪੰ. ਚੌਥੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ।

ਜ—ਤੀ. ੪੩: ਚੌ. ੫੨ (ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ ਦਾ ਲੇਖ); ਪੰ. ਚੌਥੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ (ਚਲਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਤੋਂ); ਛੇ. ੫੪ ।

ਯ—ਤੀ. ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ; ਚੌ: ਤੀਜੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ।

ਰ—ਤੀ. ੫੨ (ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ 'ਜ਼' ਵਿਚ), ਚੌ. ੫੨ (ਕੂਰਮ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦੇ 'ਵਭ' ਵਿਚ): ਪੰ. ੫੩ (ਨੰਦੀਵਰਮਨ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦੇ 'ਜ਼' ਵਿਚ) ।

ਸ—ਦੂ. ੫੪ (ਨੰਦੀਵਰਮਨ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

ਠ—ਮੂਲ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ।

ਡ—ਤੀ. ੫੩; ਚੌ, ੫੪; ਪੰ. ੫੫ (ਸ਼ੇਵੀਲਿਮੇਡੁ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ਢ—ਦੂ. ੪੭; ਤੀ. ੫੪ ।

ਣ—ਤੀ. ੫੨ (ਮਾਮਲੱਪੁਰਮ ਦੇ ਲੇਖ) ਚੌ. ੫੩ (ਮਾਵਲੀਪੁਰਮ ਦਾ ਲੇਖ); ਪੰ. ਚੌਥੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ।

ਤ—ਤੀ. ੫੨; ਚੌ; ੫੬ ।

ਥ—ਦੂ. ੧੧ (ਕਾਰਲੀ ਦੇ ਲੇਖ); ਤੀ ੫੨ (ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ ਦਾ ਲੇਖ): ਚੌ. ੫੨ (ਕੂਰਮ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ ਪੰ. ਚੌਥੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ) ।

ਦ—ਦੂ. ੫੨ (ਮਾਮਲੱਪੁਰਮ ਦੇ ਲੇਖ): ਤੀ. ੫੩, ਚੌ. ੫੬ ।

ਧ—ਤੀ. ੪੩ (ਪਿਕੀਰ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਚੌ; ੫੨ (ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ਨ—ਦੂ. ੧੨ (ਜੱਗਯਪੋਟ ਦੇ ਲੇਖ) ; ਤੀ. ੫੨ (ਕੂਰਮ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਚੌ. ੫੪ (ਪ੍ਰਿਥਵੀਪਤੀ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਪੰ. ੫੬ ।

ਪ—ਤੀ. ੫੪

ਫ—ਤੀ. ੫੩; ਚੌ. ੯੬ (ਸ਼੍ਰੀਰੰਗਮ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ਬ—ਦੂ. ੧੩; ਤੀ. ੧੫ ਚੌ. ੫੨ (ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ ਦਾ ਲੇਖ); ਪੰ. ੫੨ ਕੂਰਮ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

ਮ—ਦੂ. ੫੨ (ਮਾਮਲੱਪੁਰਮ ਦੇ ਲੇਖ); ਤੀ. ੫੨ (ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ ਦਾ ਲੇਖ), ਚੌ. ੫੨ (ਕੂਰਮ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਪੰ. ੫੬ (ਸ਼੍ਰੀਰੰਗਮ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ਸ—ਤੀ. ੫੨ (ਕੂਰਮ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਚੌ. ੫੪ (ਪ੍ਰਿਥਵੀਪਤੀ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

ਯ—ਦੂ. ੯ (ਵਾਸਿਸ਼ਟੀਪੁੱਤਰ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ਰ—ਚੌ. ੫੫ (ਚਿਦੰਬਰਮ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ਕ—ਦੂ. ੯. ਤੀ. ੫੨ (ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ ਦਾ ਲੇਖ) ਚੌ. ੫੨ (ਕੂਰਮ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

ਕ—ਤੀ. ੫੨ (ਕੂਰਮ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਚੌ. ੫੪ (ਪ੍ਰਿਥਵੀਪਤੀ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

ਕ਼—ਤੀ. ੫੨ (ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ 'ਕ਼' ਵਿਚ); ਚੌ. ੫੩; ਪੰ. ੫੪ (ਪ੍ਰਿਥਵੀਪਤੀ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

ਥ—ਤੀ. ੫੩ (ਨੰਦੀਵਰਮਨ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ), ਚੌ; ੫੫; ਪੰ. ੫੬ ।

ਥ—ਦੂ. ੧੨; ਤੀ ੫੩ (ਨੰਦੀਵਰਮਨ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ), ਚੌ. ੫੩ (ਨਾਰਸਿੰਗਮ ਦਾ ਲੇਖ); ਪੰ. ੫੪ (ਪ੍ਰਿਥਵੀਪਤੀ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

ਫ਼—ਤੀ. ੫੨ (ਕੂਰਮ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ). ਚੌ. ਤੀਜੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ।

ਫ਼—ਦੂ. ੫੨; ਤੀ. ੫੩; ਚੌ. ੫੪ (ਨੰਦੀਵਰਮਨ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਪੰ. ੫੫ (ਉਦਏਂਦਿਰਮ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

ਤਾਮਿਲ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ

ਤਾਮਿਲ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਹਰ ਇਕ ਅੱਖਰ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਕੁਝ ਰੂਪ ਉਹ ਹੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਗਰੰਥ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿੱਚ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ; ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਅ--ਚੌ. ੬੧ (ਤਿਰੁਵੇਲੌਰੇ ਦਾ ਲੇਖ). ਪੰ. ੬੦ (ਕੂਰਮ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

ੲ--ਦੂ. ੯; ਤੀ. ੧੨ (ਜੱਗਯਪੇਟ ਦੇ ਲੇਖ) ਚੌ. ੬੦. (ਕੂਰਮ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ; ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੋਂ ਟੇਡੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਲਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਲਿਖਣ ਤੋਂ) ।

ੳ--ਪੰ. ੬੨; ਦੂ. ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ।

ੴ--ਗਰੰਥ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ।

ੵ--ਤੀ. ੧੪; ਚੌ. ੬੦ (ਕਸ਼ਾਕੂਡੀ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

੶--ਦੂ. ੩ (ਹਾਥੀਗੁਫਾ ਦਾ ਲੇਖ); ਤੀ. ੪੫ ('ੵ' ਦੇ ਨਾਲ '੶' ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜੋੜਨ ਤੋਂ, ਲਿੱਪੀਪੱਤਰ ੩੮ ਦੇ '੶' ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ) ।

੷--ਤੀ. ੬੦ (ਉਦਏਂਦਿਰਮ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); (ਤਿਰੁਮਲੈ ਦੇ ਚੱਟਾਨ ਦਾ ਲੇਖ) ।

੸--ਦੂ. ੬੦ (ਕੂਰਮ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਤੀ. ੬੧ (ਵੈਲੋਰ ਦਾ ਲੇਖ) ਚੌ. ੬੨ (ਜੰਵਕੇਸ਼ੁਰ ਦਾ ਲੇਖ) ।

੹--ਦੂ. ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆਂ; ਤੀ. ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ; ਚੌ. ੬੨ (ਵਿਰੁਪਾਕੁਸ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

੺--ਦੂ. ੬੦ (ਕੂਰਮ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਤੀ. ੬੨ (ਵਿਰੁਪਾਕੁਸ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

੻--ਤੀ. ੩੮ (ਸਿੰਹਾਦਿਤ੍ਯ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦੇ '੻' ਵਿਚ), ਚੌ. (੬੨ ਵਿਰੁਪਾਕੁਸ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

੼--ਦੂ. ੬੦ (ਉਦਏਂਦਿਰਮ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

੽--ਗਰੰਥ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ।

੾--ਗਰੰਥ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ।

ਜੋ—ਚੌ. ੬੨ (ਵਿਰੁਪਾਕ੍ਸ਼ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

ਧ—ਦੂ. ੭ ।

ਸ—ਦੂ. ੯; ਤੀ. ੫੮ (ਦੇਵੇਂਦ੍ਰਵਰਮਨ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਚੌ. ਤੀਜੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ।

ਯ—ਗਰੰਥ ਲਿਪੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ।

੨—ਚੌ. ੫੬ (ਸ਼੍ਰੀਰੰਗਮ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ਲ—ਦੂ. ੬੦ (ਕੂਰਮ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਤੀ. ੬੧ (ਤਿਰੁਵੇਲੋਰੇ ਦਾ ਲੇਖ) ।

ਕ—ਗਰੰਥ ਲਿਪੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ।

੨੩—ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ

ਲਿੱਪੀਪੱਤਰ ੮੪ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਦਾ ਦੂਜਾ ਖੰਡ

ਜਿਵੇਂ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ੨ ਬਣੀ ਹੈ ਓਵੇਂ ਹੀ, ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਅੰਕ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹਨ ।

੧—ਪੰ. ੭੧ (ਨਾਨਾਘਾਟ ਦਾ ਲੇਖ); ਦੂ. ੭੧ (ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਲੇਖ); ਤੀ. ਚੌ. ੭੨ (ਬੌਧ ਪੁਸਤਕ); ਪੰ. ੭੫ (ਪ੍ਰਤੀਹਾਰ ਭੋਜਦੇਵ ਦਾ ਦੂਜਾ ਲੇਖ) ।

੨—ਪੰ. ੭੧ (ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀਆ ਦੇ ਲੇਖ); ਦੂ. ੭੧ (ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਲੇਖ); ਤੀ. ੭੨ (ਮਿ. ਬਾਵਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ) ।

੩—ਪੰ. ੭੧ (ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀਆ ਦੇ ਲੇਖ); ਦੂ. ਤੀ. ੭੧ (ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਲੇਖ); ਚੌ. ੭੨ (ਮਿ. ਬਾਵਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ; ਤਿੰਨਾਂ ਟੇਢੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਣ ਨਾਲ) ।

੪—ਪੰ. ੭੧ (ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖ); ਦੂ. ੭੧ (ਨਾਨਾਘਾਟ ਦਾ ਲੇਖ); ਤੀ. ੭੧ (ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀਆ ਦੇ ਲੇਖ); ਚੌ. ੭੧ (ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਲੇਖ) ।

੫—ਪੰ. ਦੂ. ੭੧ (ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀਆ ਦੇ ਲੇਖ); ਤੀ. ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆਂ (ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਚਲਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਬਣਾਉਣ ਨਾਲ) ।

੬—ਪੰ. ੭੧ (ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖ); ਦੂ. ੭੧ (ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀਆ ਦੇ ਲੇਖ) ।

੭—ਪੰ. ੭੧ (ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀਆ ਦੇ ਲੇਖ); ਦੂ. ੭੧ (ਕਸ਼ਤਰਪਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ); ਤੀ. ੭੧ (ਵਲਭੀ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ) ।

੮—ਪੰ. ਦੂ. ੭੧ (ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀਆ ਦੇ ਲੇਖ); ਤੀ. ੭੧ (ਕਸ਼ਤਰਪਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ); ਚੌ. ੭੧ (ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀਆ ਦੇ ਲੇਖ); ਪੰ. ੭੧ (ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਲੇਖ) ।

੯.—ਪੰ. ੭੧ (ਨਾਨਾਘਾਟ ਦਾ ਲੇਖ); ਦੂ. ੭੧ (ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀਆ ਦੇ ਲੇਖ); ਤੀ. ੭੧ (ਆਂਧਰਾਂ ਦੇ ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਲੇਖ); ਚੌ. ੭੫ (ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਕੂਟ ਦੰਤੀਵਰਮਨ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਪੰ. ਚੌਥੇ ਦੇ ਉਪਰ ਦੀ ਗੰਢ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਲਿਖਣ ਨਾਲ; ਛੇ. ੭੬ (ਕਲਚੁਰੀਕਰਣ ਦਾ ਲੇਖ); ਸ. ੭੬ (ਚੌਲਕੁਯ ਤਿਲੋਚਨਪਾਲ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ); ਅ. ੭੬ (ਅਜਮੇਰ ਦਾ ਲੇਖ) ।

੯—ਦੇ ਅੰਕ ਦੇ ਛੇਵੇਂ, ਸਤਵੇਂ ਅਤੇ ਅਠਵੇਂ, ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

੨੪—ਲਿਖਣ ਸਾਮਗ੍ਰੀ

ਤਾੜਪੱਤਰ

ਤਾੜਪੱਤਰ—ਤਾੜ (ਤਾਲ, ਤਾਲੀ) ਨਾਂ ਦੇ ਪੇੜ ਦੀਆਂ ਦੋ ਭਿੰਨ ੨ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ਹਨ। ਤਾੜ ਦੇ ਪੇੜ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਾਗਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਅਤੇ ਰਾਜਪੁਤਾਨਾ, ਪੰਜਾਬ ਆਦਿ ਵਿਚ ਘੱਟ, ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਟਿਕਾਉ ਅਤੇ ਸਸਤੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਰੰਭਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਤਾੜ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ਪੁਸਤਕ ਆਦਿ ਲਿਖਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਤਾੜ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ਬਹੁਤ ਬੜੇ ਬੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਕਟ ਕੇ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੰਬਾਈ ਦੀਆਂ, ਪਰੰਤੂ ਚੌੜਾਈ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਚਾਰ ਇੰਚ ਤਕ ਦੀਆਂ ਹੀ ਪੱਟੀਆਂ ਕੱਢੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੁੜੀਂਦੀ ਲੰਮਾਈ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ਕੱਟ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਪੱਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਕਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਅੰਦਰ ਉਬਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਭਿਉਂ ਕੇ ਰਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਇਕ ਬਾਰ ਸੁਕਾ ਕੇ ਸ਼ੰਖ, ਕੌਡੇ ਜਾਂ ਚਿਉਕਣੇ ਪੱਥਰ ਆਦਿ ਨਾਲ ਘੱਟ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਧਾਰਨ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਪੱਤਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਅਜ ਕਲ ਲਿਆਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਛਡਕੇ, ਆਮ ਕਰ ਕੇ, ਸਾਰੇ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਅੰਦਰ ਤਾੜਪੱਤਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਦੱਖਣ ਵਾਲੇ ਤਿਖੀ ਗੋਲ ਮੂੰਹ ਦੀ ਸਿਲਾਈ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੱਬ ਕੇ ਖੁਰਚਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਪੱਤਰਾਂ ਉਪਰ ਕੱਜਲ ਫੇਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਅੱਖਰ ਕਾਲੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਘੱਟ ਲੰਬਾਈ ਦੇ ਪੱਤਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੰਬਾਈ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁਝ ਅੰਤਰ ਤੇ ਖੱਬੇ ਅਤੇ ਸੱਜੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੇ ਇਕ ਇਕ ਛੇਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਉਸੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਨਾਲ ਛੇਕਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਲਕੜੀ ਦੀਆਂ ਫੱਟੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਛੇਕਾਂ ਅੰਦਰ ਡੋਰੀ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਇਕ ਨਾਪ ਦੀ ਇਕ ਜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਡੋਰੀ ਨੂੰ ਢਿੱਲਾ ਕਰ ਕੇ ਹਰ ਇਕ ਪੱਤਰ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਉਲਟਾਇਆ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੁੰਦਰ ਸਸਤੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਤਾੜਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਜ ਕਲ ਤਾਂ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ

੧. ਬੋਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਤਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ 'ਪੱਣ' (ਪੱਤਰ, ਪੱਤਾ, ਪੰਨਾ) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। (ਦੇਖੋ ਉਪਰ ਪੰ. ੬, ਟਿਪਣੀ ੨; ੩; ੪) ਜਿਹੜੇ ਤਾੜ ਪੱਤਰ ਦੇ ਹੀ ਸੁਚਕ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਹਿਉਨਸੰਗ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤਰ ਵਿਚੋਂ, ਜਿਹੜਾ ਉਸਦੇ ਹੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਹਯੂਲੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁਧ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਬਰਸ ਵਿਚ ਬੋਧੀਆਂ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਘ ਜੁੜਿਆ (ਦੇਖੋ; ਉਪਰ ਪੰ, ਪ. ਟਿਪਣੀ ੪। ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੋਧੀਆਂ ਦਾ 'ਤ੍ਰਿਪਿਟਕ ਤਾੜਪੱਤਰਾਂ ਉਪਰ ਪਹਿਲੀ ਬਾਰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ (ਵੀਲ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਹਿਉਨਸੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਉਲਥਾ; ਪੰ. ੧੧੬-੧੭) ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿਚ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਤਾੜਪੱਤਰ ਹੀ ਲਿਖਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ, ਉਸ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਲੋਹੇ ਦੀ ਤਿਖੇ ਗੋਲ ਮੂੰਹ ਦੀ ਸ਼ਲਾਂਕਾ (ਸੀਖ, ਸਲਾਈ) ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਖੁ ਰੇ ਗਏ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ 'ਲਿਖ੍' ਧਾਤੂ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਖੁਰਚਨਾ; ਰਗੜਨਾ ਜਾਂ ਲਕੀਰ ਖਿਚਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਲਈ 'ਲਿਪ੍' ਧਾਤੂ (ਲਿੱਪਣਾ, ਰੰਗ ਪੋਤਣਾ) ਅਧਿਕ ਠੀਕ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਤਾੜਪੱਤਰਾਂ ਤੇ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਉਤਰੀ ਪਰਥਾ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਹੋਵੇ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ, ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਤਾੜਪੱਤਰਾਂ ਉਪਰ ਹੀ ਲਿਖਿਆਂ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਗਰੰਥ' ਜਾਂ 'ਸੂਤਰ' ਕਹਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਤਾੜਪੱਤਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਗੰਢ ਜਾਂ ਇਕ ਡੋਰੀ ਨਾਲ ਬੰਨੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੇੜ ਦੇ ਪੱਤਰਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਹੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆ ਦੀ ਵੰਡ ਸਕੰਧ, ਕਾਂਡ, ਸ਼ਾਖਾਂ, ਵੱਲੀ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੱਤਰ (ਪੱਤਰਾ) ਅਤੇ ਪਰ੍ਣ (ਪੰਨਾ) ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਪੇੜਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰਿਆਂ ਦੇ ਹੀ-ਯਾਦ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ।

ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ 'ਦੁਰਗਾ ਪਾਠ' ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਰ ਦੱਖਣੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਪੂਰਵੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਅਰੰਭਕ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਜਾ ਰਾਮੇਸ਼ੁਰ, ਜਗਦੀਸ਼ ਆਦਿ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾਏ ਹੋਏ ਰੂਪਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰਸੀਦਾਂ ਦੇਣ ਆਦਿ ਵਿਚ ਤਾੜਪੱਤਰ ਅੱਜ ਵੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਦੱਖਣ ਦੀ ਵਧੇਰੀ ਗਰਮ ਹਵਾ ਵਿਚ ਤਾੜਪੱਤਰ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਤਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀਆਂ, ਜਿਤਨੀਆਂ ਕਿ ਨੀਪਾਲ ਆਦਿ ਠੰਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਹੁਣ ਤਕ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲਿਖੀਆਂ ਤਾੜਪੱਤਰ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਇਕ ਨਾਟਕ ਦਾ ਕੁਝ ਖੰਡਿਤ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦਾ ਹੈ ।^੧ ਮਿ: ਮਕਾਰ੍ਟ ਦੇ ਕਾਸ਼ਗਰ ਤੋਂ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਤਾੜਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਦੇ ਹਨ ।^੨ ਜਾਪਾਨ ਦੇ ਹੋਰੀਯੂਜੀ ਦੇ ਮਠ ਵਿਚ ਰਖੇ ਹੋਏ 'ਪ੍ਰੀਗਿਆਪਾਰਮਿਤਾਹਿਦਯਸੂਤ੍ਰ' ਅਤੇ 'ਉਸ਼ਨੀਸ਼ਵਿਜੇਧਾਰਣੀ' ਨਾਮ ਦੇ ਬੋਧੀ ਗਰੰਥ^੩ ਜਿਹੜੇ ਮਧ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ, ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਤਾੜਪੱਤਰ ਦੇ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰ ਵਿੱਚ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ 'ਸਕੰਦਪੁਰਾਣ',^੪ ਕੈਂਬਿਜ਼ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਹਰਸ਼ ਸਵੰਤ ੨੫੨ (ਈ. ਸੰ. ੨੫੯) ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ 'ਪਰਮੇਸ਼ਵਰਤੰਤਰ'^੫ ਅਤੇ ਨਿਪਾਲ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਨੇਵਾਰ ਸੰ. ੨੮ (ਈ. ਸੰ. ੯੦੬-੭)^੬ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ 'ਲੰਕਾਵਤਾਰ' ਨਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ । ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੧੧ਵੀਂ ਸਦੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀਆਂ ਤਾਂ ਅਨੇਕ ਤਾੜਪੱਤਰ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਗੁਜਰਾਤ, ਰਾਜਪੁਤਾਨਾ ਨਿਪਾਲ ਆਦਿ ਦੇ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਕਈ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਲੋਹੇ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਨੌਕ ਵਾਲੀ ਸਿਲਾਈ ਨਾਲ ਦੱਬ ਕੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੧੫ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁਣ ਤਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀਆਂ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਦੱਖਣ ਦੀ ਗਰਮ ਹਵਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਲਦੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੈ ।

ਭੁਰਜਪੱਤਰ (ਭੋਜਪੱਤਰ)

ਭੁਰਜਪੱਤਰ (ਭੋਜਪੱਤਰ)—'ਭੁਰਜ' ਨਾਂ ਦੇ ਪੇੜ ਦੀ, ਜਿਹੜਾ ਹਿਮਾਲਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅੰਦਰਲੀ ਛਾਲ ਹੈ । ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬੜੇ ਸਸਤੇ ਦਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪੁਰਾਣੇ ਜੁਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੁਸਤਕ, ਪੱਤਰ ਆਦਿ ਦੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਅਲਬਰੂਨੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮੱਧ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਗ 'ਭੂਜ' (ਭੁਰਜ) ਪੇੜ ਦੀ ਛਾਲ ਤੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ । ਉਸਨੂੰ 'ਭੁਰਜ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਉਸਦੇ ਅਕਸਰ ਇਕ ਗਜ਼ ਲੰਬੇ ਅਤੇ ਇਕ ਗਿੱਠ ਚੌੜੇ ਪੱਤਰੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਚਿਕਨਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਉਪਰ ਤੇਲ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ (ਘੋਟਕੇ) ਚਿਕਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਉਸ ਉਪਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ^੭ । ਭੁਰਜ ਪੱਤਰ ਲੰਬੇ ਚੌੜੇ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾਨੁਸਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲੰਬਾਈ ਚੌੜਾਈ ਬਣਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਸਨ । ਤਾੜਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਭੁਰਜਪੱਤਰ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਹਰਏਕ ਪੱਤਰੇ ਦਾ ਵਿਚਲਾ ਹਿੱਸਾ ਖਾਲੀ ਛੱਡਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਛੇਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਉਪਰ ਅਤੇ

੧. ਦੇਖੋ ਉਤੇ ਪੰ. ੨; ਟਿੱਪਣੀ ੩

੨. ਜ. ਏ. ਸੋ. ਵੰਗਾ. ਜਿਲਦ ੬੬; ਪੰ. ੨੧੮. ਪਲੇਟ ੭ ਸੰਖਿਆ ੧; ਟੁਕੜੇ ੯ (a ਤੋਂ i ਤਕ) ।

੩. ਏ. ਆ. (ਆਰੀਅਨ ਸੀਰੀਜ਼); ਪਲੇਟ ੧—੪ ।

੪. ਹ; ਕ. ਪਾ; ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰ. ੫੨. ਅਤੇ ਅੰਤ ਦੀ ਪਲੇਟ ।

੫. ਹ; ਕ. ਪਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭੂਮਿਕਾ; ਪੰ. ੫੨ ।

੬. ਹ; ਕ. ਪਾ; ਪੰ. ੧੪੦ ।

੭. ਸਾ; ਆ. ਇੰ. ਜਿ. ੧; ਪੰ. ੧੭੧ ।

ਹੇਠਾਂ ਰਖੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲਕੜੀ ਦੀਆਂ ਫੱਟੀਆਂ ਅੰਦਰ ਵੀ ਉਸੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਨਾਲ ਛੇਕ ਕੀਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਰੇ ਪੱਤਰਿਆਂ ਦੇ ਛੇਕਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਡੋਰੀ ਪਰੋਕੇ ਫੱਟੀਆਂ ਉਪਰ ਲਪੇਟ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਾਲੇ, ਭੁਰਜਪੱਤਰ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਮੜੇ ਦੀਆਂ ਜਿਲਦਾਂ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ । ਸਸਤੇ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਭੁਰਜਪੱਤਰ ਉਪਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਘਟਦਾ ਗਿਆ । ਅਜਕਲ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਤਾਵੀਜ਼ਾ ਦੇ ਮੰਤਰ ਆਦਿ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ; ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਹਰ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪੰਸਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਉਪਰ ਇਹ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਭੁਰਜਪੱਤਰ ਉਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਉੜੀਸਾ ਆਦਿ ਵਿਚ । ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਪੂਨੇ ਆਦਿ ਦੇ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਥਲਿਖਤ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭੁਰਜਪੱਤਰ ਉਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ, ਆਮ ਕਰਕੇ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ । ਭੁਰਜਪੱਤਰ ਉਪਰ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਪੁਸਤਕ, ਜਿਹੜੀ ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਖੋਤਾਨ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੇ 'ਪੰਮਪਦ' (ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ) ਦਾ ਕੁੱਝ ਹਿਸਾ ਹੈ । ਇਹ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਦੂਜੀ ਜਾਂ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । 'ਸੰਯੁਕਤਾਗਮਜੂਤ੍ਰ' (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ) ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਮਿਲੀ ਹੈ^੧ । ਮਿ. ਬਾਵਰ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਬਖਸ਼ਾਲੀ ਦਾ ਅੰਕਗਣਿਤ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਤ੍ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣ ਜਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਗੱਡੀਆਂ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਤਨੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੀਕ ਬਚੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਪਰੰਤੂ ਭੁਰਜਪੱਤਰ ਦੀਆਂ ਖੱਲੀਆਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੧੫ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਭੁਰਜਪੱਤਰ, ਤਾੜਪੱਤਰ ਜਾਂ ਕਾਗਜ਼ ਜਿਤਨਾ ਟਿਕਾਉ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ।

ਕਾਗਜ਼

ਇਹ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਚੀਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਈ. ਸੰ. ੧੦੫੨ ਵਿੱਚ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਇਆ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ੪੩੨ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਥਾਤ ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ੩੨੭ ਵਿੱਚ, ਨਿਆਰਕਸ, ਜਿਹੜਾ ਸਿਕੰਦਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨਭਵ ਤੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਗ ਰੂੰ ਨੂੰ ਕੁੱਟਕੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ^੨ । ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਏਥੇ ਵਾਲੇ ਰੂੰ ਜਾਂ ਚਿਥੜਿਆਂ ਤੋਂ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ^੩, ਪਰੰਤੂ ਹੱਥ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਕਾਗਜ਼ ਸਸਤੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਆਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੇ । ਏਥੇ ਤਾੜਪੱਤਰ ਅਤੇ ਭੁਰਜਪੱਤਰ (ਭੋਜਪੱਤਰ) ਦੇ ਭਾਰੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਅਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਮੁੱਲ ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਿਲ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਘੱਟ ਹੀ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ । ਯੂਰਪ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਸਤੇ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ, ਇਸ ਦੇਸ ਵਿੱਚ

੧. ਦੇਖੋ, ਉਪਰ ਪੰ. ੨; ਟਿੱਪਣੀ ੩ ।

੨. ਬਾ; ਏ, ਇੰ; ਪੰ. ੨੨੯ ।

੩. ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੇਕਸਮੂਲਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਨਿਆਰਕਸ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਜਾਣਨ ਬਾਰੇ ਦਸਦਾ ਹੈ । (ਦੇਖੋ. ਉਪਰ ਪੰ. ੪, ਟਿ, ੫), ਅਤੇ ਵੂਲਰ ਨਿਆਰਕਸ ਦੇ ਕਥਨ ਦਾ ਮੰਤਵ, ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਟ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਰੂੰ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਦੇ 'ਪੱਟ' ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ (ਬੂ; ਇੰ, ਪੇ; ਪੰ; ੯੮) ਜਿਹੜਾ ਭਰਮ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ।, ਕਿਉਂਕਿ 'ਪੱਟ' ਹੁਣ ਤੀਕ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸਦਾ ਕੁਟਕੇ ਨਹੀਂ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ । ਨਿਆਰਕਸ ਦਾ ਭਾਵ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹੈ।

ਚਿਥੜਿਆਂ ਤੋਂ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਖਾਨੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਜ ਵੀ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਏਥੋਂ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਕਾਗਜ਼ ਚਿਕਨੇ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪੱਕੀ ਸਿਆਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਅਤੇ ਆਰਪਾਰ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਗੋਹੂੰ ਜਾ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਆਟੇ ਦੀ ਪਤਲੀ ਲੇਟੀ ਲਾਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਖਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਸੰਖ ਆਦਿ ਨਾਲ ਘੋਟਣ ਤੇ ਉਹ ਚਿਕਨੇ ਅਤੇ ਨਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਉਪਰ ਲਿਖਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜੈਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਤਾੜਪੱਤਰਾਂ ਉਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾੜਪੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਭਾਂਤੀ ਹਰ ਇਕ ਪਤਰੇ ਦਾ ਵਿਚਲਾ ਹਿਸਾ, ਜਿਥੇ ਡੋਰੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਆਮ ਕਰਕੇ ਖਾਲੀ ਛਡਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਹਿੰਗਲੂ ਦਾ ਗੋਲਾ ਅਤੇ ਚੌਮੂਹੇ ਤਾਲਾਬ ਆਦਿ ਦੇ ਰੰਗੀਨ ਜਾਂ ਖਾਲੀ ਚਿੱਤਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਤਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਈ. ਸੰ. ਚੋਦਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅੰਦਰ ਹਰ ਇਕ ਪੱਤਰੇ ਅਤੇ ਉਪਰ ਹੇਠਾਂ ਦੀਆਂ ਫੱਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਛੇਕ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਹਨ ਹਾਲਾਂਕਿ ਛੇਕਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਜਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੇ ਜਲਵਾਯੂ ਵਿਚ ਕਾਗਜ਼ ਜਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਕਾਗਜ਼ ਉਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਜ ਤੀਕ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਈ. ਸੰ. ੧੨੨੩-੨੪ ਦੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ੨ ਪਰੰਤੂ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਯਾਰਕੰਦ ਨਗਰ ਤੋਂ ੬੦ ਮੀਲ ਦੱਖਣ 'ਕਗੀਅਰ' ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਜਮੀਨ ਵਿੱਚ ਗੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤ ਲਿਪੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮਿ. ਵੇਵਰ ਨੂੰ ਮਿਲੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਕਾਸ਼ਗਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਉਤਨੀਆਂ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

੧. ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਸੇਠ ਕਲਿਆਣ ਮੱਲ ਢੱਢਾ ਦੇ ਘਰ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੈਨ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵਡਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਜਿਓਤਿਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ੨੯੨ ਪੰਨੇ ਦੀ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਪਤ੍ਰਾਂਕ, ਪੁਰਾਣੀ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਦੋਨਾਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਅਰੰਭ ਦੇ ਦੋ ਪੱਤਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਪੱਤਰਾਂਕ ਸ਼ਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਸੂਚੀ ਵੀ ਲਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਬਿ. ਸੰ. ੧੪੨੯ (ਈ. ਸੰ. ੧੩੭੨) ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਲੇਖਕ ਸ੍ਰੀ ਲੋਕਹਿਤਾਚਾਰੁਯਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਪਤਰੇ ਦੇ ਮੱਧ ਦੇ ਖਾਲੀ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਹਿਸੇ ਵਿਚ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਿੰਗਲੂ ਦੇ ਗੋਲੇ ਵਿਚ ਛੇਕ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਰ ਹੇਠਾਂ ਦੀਆਂ ਫੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਥੋਂ ਦੇ ੨੩੫ ਪੱਤਰਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਦੂਜੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਭਿੰਨ ੨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ੧੪ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਸੰਵਤ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ), ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੇਕ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ।

੨. ਗੁਜਰਾਤ, ਕਾਨੀਆਵਾੜ; ਕਛ, ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਖਾਨਦੇਸ਼ ਦੇ ਖਾਨਗੀ ਪੁਸਤਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚੀਆਂ, ਵੂਲਰ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਭਾਗ ੧, ਪੰ. ੨੩੮ ਪੁਸਤਕ ਸੰਖਿਆ ੧੪੭।

੩. ਦੇਖੋ ਉਪਰ ਪੰ. ੨, ਟਿ. ੫।

੪. ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਗਾ; ਜਿ. ੬੬. ਪੰ. ੨੧੫-੨੬੦ ਇਹਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੀ ਲਿਖੀ ਵਿਚ ਹਨ ਉਹ ਤਾਂ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀਆਂ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਕਈ ਇਕ ਜਿਹੜੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤ ਲਿਪੀ ਦੀਆਂ ਹਨ (ਪਲੇਟ ੭, ਸੰਖਿਆ ੩ ਦੇ a, b, c, e, f, ਟੁਕੜੇ, ਸੰਖਿਆ ੫-੮, ੧੧। ਪਲੇਟ ੧੩; ੧੫, ੧੬;) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੋਰਯੁਜ਼ੀ ਦੇ ਮਠ ਦੀਆਂ ਤਾੜਪਤਰ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਮਿਃ ਬਾਵਰ ਦੀਆਂ ਭੋਜਪਤਰ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਥੋਂ ਹੀ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਵੂਲਰ ਆਦਿ ਕਈ ਇਕ ਯੂਰਪੀਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ, ਯੂਰਪ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਕਰਕੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤ ਲਿਪੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਵੀ ਏਥੋਂ ਉਥੇ ਪੁਜਣਾ ਬਿਨਾ ਸੰਦੇਹ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਥੋੜਾ ਸਮਾ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾ. ਸਰ ਆਰਲ ਸਟਾਇਨ ਨੂੰ ਚੀਨੀ ਤੁਰਕਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਚਿਥੜਿਆਂ ਦੇ

ਰੂ ਦਾ ਕਪੜਾ

ਰੂ ਦਾ ਕਪੜਾ ਜਿਸਨੂੰ 'ਪਟ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਲਿਖਣ ਦੇ ਕੁੱਝ ਕੁੱਝ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਪਹਿਲਾਂ ਆਟੇ ਦੀ ਲੋਟੀ ਲਾਕੇ ਸੁਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਫਿਰ ਸ਼ੰਖ ਆਦਿ ਨਾਲ ਘੋਟਕੇ ਉਸਨੂੰ ਚਿਕਨਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਲਿਖਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਪਨ ਸਮੇਂ, ਜਾਂ ਉਤਸਵਾਂ ਤੇ ਰੰਗਦਾਰ ਚੌਲ ਆਦਿ ਅੰਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਮੰਡਲ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਟਾਂ ਉਪਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਰੰਗੀਨ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਜੈਨ ਮੰਦਰਾਂ ਜਾਂ ਉਪਾਸਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਗਹ ਜਗਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।^੧ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਕੋਲ 'ਸਰੁਵਤੋਭੱਦ', 'ਲਿੰਗਤੋਭੱਦ੍ਰ' ਆਦਿ ਮੰਡਲਾਂ ਦੇ ਪਟ ਉਪਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਰੰਗੀਨ ਨਕਸ਼ੇ ਅਤੇ 'ਮਾਤ੍ਰਿਕਾਸਥਾਪਨ', 'ਗ੍ਰਹਸਥਾਪਨ' ਦੇ ਸਾਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਕੋਸ਼ਠ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦੇਵਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਸਥਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਾਜਪੁਤਾਨੇ ਅੰਦਰ 'ਭਡਲੀ' ਜਾਂ 'ਗੁਰਡੇ' ਲੋਗ ਕਪੜੇ ਦੇ ਲੰਬੇ ਲੰਬੇ ਖਰੜਿਆਂ ਤੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਪੰਚਾਂਗ ਰਖਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਅਵਤਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਰੰਗੀਨ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਫਿਰ ਕੇ ਉਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਚਾਂਗ ਸੁਣਾ ਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਰੰਗੀਨ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਕਹਿਕੇ ਆਪਣਾ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮਾਈਸੋਰ ਆਦਿ ਵਲ ਦੇ ਵਿਉਪਾਰੀ ਲੋਗ ਕਪੜੇ ਉਪਰ ਇਮਲੀ ਦੀ ਗੁਠਲੀ ਦੀ ਲੋਟੀ ਲਾਕੇ ਪਿਛੋਂ ਉਸਨੂੰ ਕਾਲਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਹਿਸਾਬ ਦੀ 'ਬਹੀ' ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ 'ਕਡੀਤਮ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਖੜੀਆ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਤਕ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਈ ਸੌ 'ਕਡੀਤੇ' ਸਿੰਗੇਰੀ ਦੇ ਮਠ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ,^੨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਠ ਦੇ ਹਿਸਾਬ, ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਪੱਤਰਿਆਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪਾਟਣ (ਅਣਹਿਲਵਾੜਾ) ਦੇ ਇਕ ਜੈਨ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਭਸੂਰੀ ਰਚਿਤ 'ਧਰਮ ਵਿਧੀ' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ, ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਦੀ ਟੀਕਾ ਸਹਿਤ, ੧੩ ਇੰਚ ਲੰਬੇ ਅਤੇ ੫ ਇੰਚ ਚੌੜੇ ਕਪੜੇ ਦੇ ੯੩ ਪੱਤਰਿਆਂ ਉਪਰ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।^੩ ਕਪੜੇ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ਬਣਾਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਹੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਲਕੜੀ ਦਾ ਫੱਟਾ ਤੇ ਫੱਟੀ

ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਸਲੇਟਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਜਮਾਨੇ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲੋਗ ਫੱਟਿਆਂ ਉਪਰ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਫੱਟੇ ਲਕੜੀ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਖੂੰਟਾਂ ਤੇ ਚਾਰ ਪੈਰ ਉਸੇ ਲਕੜੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਫੱਟਿਆਂ ਉਪਰ ਮੁਲਤਾਨੀ ਮਿੱਟੀ ਜਾਂ ਖੜੀਆ ਮਲਕੇ ਸੁਖਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਸੁਰਖੀ ਵਿਛਾਕੇ ਤਿੱਖੇ ਗੋਲ ਮੂੰਹ ਦੀ ਲਕੜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ, ਜਿਸਨੂੰ ਰਾਜਪੁਤਾਨੇ ਅੰਦਰ 'ਬਰਤਨਾ

ਬਣੇ ਹੋਏ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਕਾਗਜ਼ ਮਿਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਬਾਰਨੇਟ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਮੁਗਲਾਂ (? ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ) ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘਟ ਹੁੰਦੀ ਸੀ (ਬਾ; ਏ; ਇੰ. ਪੰ; ੨੨੯-੩੦)।

੧. ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਬੀਸਪੰਥੀ ਅਮਨਾਏ ਦੇ ਬੜੇ ਧੜੇ ਦੇ ਦਿਗੰਬਰ ਜੈਨ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ੨੦ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਟ ਰਖੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਢਾਈ ਦੀਪ, ਤਿੰਨ ਲੋਕ, ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਦੀਪ ਜੰਬੂ ਦੀਪ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਵਰਣਸਹਿਤ ਰੰਗੀਨ ਚਿੱਤਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ 1 ਫੁਟ 5 $\frac{1}{2}$ ਇੰਚ ਲੰਬਾ ਅਤੇ ਉਤਨਾ ਹੀ ਚੌੜਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ 15 $\frac{3}{4}$ ਫੁਟ ਲੰਬਾ ਅਤੇ 5 ਫੁਟ 7 $\frac{1}{2}$ ਇੰਚ ਚੌੜਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਪੱਟ ਕਈ ਹੋਰ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਹਨ।

੨. ਮਾਈਸੋਰ ਰਾਜ ਦੀ ਆਰਕੀਆਲਾਜੀਕਲ ਸਰਵੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ, ਈ. ਸੰ. ੧੯੧੬, ਪੰ. ੧੮।

੩. ਪੀ. ਪੀਟਰਸਨ ਦੀ ਬੰਬਈ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦੀ ਪੰਜਵੀ ਰਿਪੋਰਟ, ਪੰ. ੧੧੩।

ਜਾਂ 'ਬਰਥਾ' (ਵਰਣਕ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਅਜਕਲ ਫੱਟਿਆਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਲੇਟਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਕਿਤਨੀਆਂ ਹੀ ਪੇਂਡੂ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੁਣ ਤੀਕ ਫੱਟੀਆਂ ਉਪਰ ਹੀ 'ਪਹੜੇ' 'ਹਿਸਾਬ' ਆਦਿ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਯੋਤਸ਼ੀ ਲੋਕ ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਵੀ, ਆਮ ਕਰਕੇ, ਜਨਮਪੱਤਰੇ ਅਤੇ ਵਰਸ਼ਫਲ ਆਦਿ ਦੀ ਗਿਣਤੀ^੧ ਫੱਟਿਆਂ ਉਪਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਉਤਾਰਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਕੁੰਡਲੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਗਨਕੁੰਡਲੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫੱਟੇ ਉਪਰ ਗੁਲਾਲ ਬਿਛਾਕੇ ਉਸ ਉਪਰ ਹੀ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਉਪਰ ਲਿਖਕੇ ਯਜਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲਕੜੀ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਪਤਲੀ ਫੱਟੀ (ਫਲਕ) ਉਪਰ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਿਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬੋਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਤ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਫਲਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।^੨ ਅਜਕਲ ਵੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਮਿੱਟੀ ਜਾਂ ਖੜੀਆਂ ਮਲਣ ਤੋਂ ਬਾਦ, ਉਸ ਉਪਰ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪੁਤਾਨਾ ਆਦਿ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਬਿਕਰੀ ਜਾਂ ਰੋਕੜ ਦਾ ਹਿਸਾਬ, ਅਜ ਵੀ, ਪਹਿਲਾਂ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਫੱਟੀਆਂ ਉਪਰ ਲਿਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਫੁਰਸਤ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਹੀਆਂ ਉਪਰ ਦਰਜ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣੇ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਫੱਟੀਆਂ ਨੂੰ, ਆਮ ਕਰਕੇ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਾਲ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਾਲਾ ਰੰਗਵਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਸੁੰਦਰ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਹਰਤਾਲ ਨਾਲ ਵਰਣਮਾਲਾ ਬਾਰਖੰਡੀ (ਬਾਰਾਅੱਖਰੀ) ਆਦਿ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਰੋਗਨ ਫਿਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਹਰਤਾਲ ਦੇ ਅੱਖਰ ਪੱਕੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਖੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਅੰਦਰ ਘੋਲ ਕੇ ਕਾਲੇ (ਬਰੂ) ਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸਨੂੰ 'ਫੱਟੀ ਘੋਟਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਤਕ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਨ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਲਕੜੀ ਦੀ ਸਾਦੀ ਜਾਂ ਰੰਗੀਨ ਫੱਟੀ ਉੱਪਰ ਉਤਾਹ ਤੋਂ ਕਰੀਬ ੪ ਇੰਚ ਛੱਤਕੇ ਡੋਰੀ ਲਪੇਟਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਪੰਜ ਇੰਚ ਲੰਬੀ ਪਤਲੀ ਲਕੜੀ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੂਲ ਪ੍ਰਤੀ ਦਾ ਪੰਨਾ ਦਬਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਫੱਟੀ ਨੂੰ ਗੋਡਿਆਂ ਉਪਰ ਰਖਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਬੈਠਕੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਰੇਸ਼ਮੀ ਕਪੜਾ

ਰੇਸ਼ਮੀ ਕਪੜਾ ਵੀ ਸੂਤੀ ਕਪੜੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਛਲੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੜੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਅਲਬਰੂਨੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਰੇਸ਼ਮ ਤੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਕਾਬਲ ਦੇ ਸ਼ਾਹਿਆਵੰਸ਼ੀ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਗਰਕੋਟ ਦੇ ਕਿਲੇ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਦੇਖਣ ਦੀ ਬੜੀ ਤਮੰਨਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਕਈ ਕਾਰਣਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋਇਆ।'^੩ ਡਾਕਟਰ ਬੂਲਰ ਨੇ ਜੇਸਲਮੇਰ ਦੇ 'ਬ੍ਰਿਹਿਤ ਗਿਆਨਕੋਸ਼' ਨਾਂ ਦੇ ਜੈਨੀ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰ ਅੰਦਰ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਇਕ ਫੱਟੀ ਉਪਰ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਜੈਨ ਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦੇਖੀ ਸੀ।^੪

੧. ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਜਿਯੋਤਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ 'ਧੁਲੀਕਰਮ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

੨. ਦੇਖੋ ਉਪਰ ਪੰ. ੩ ਟਿੱਪਣੀ ੪।

੩. ਸ਼. ਅ. ਇੰ. ਜਿ. ੨, ਪੰ. ੧੧।

੪. ਬੂ. ਇੰ. ਪੇ, ਪੰ. ੧੩।

ਚਮੜਾ

ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਅਰਬ ਆਦਿ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਸਾਮਗਰੀ ਆਮ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਗ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਚਮੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤਵਰਸ ਵਿੱਚ ਤਾੜਪੱਤਰ, ਭੋਜਪੱਤਰ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਲਿਖਣ ਸਾਮਗਰੀ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਅਤੇ ਸੁਖਾਲਿਆਂ ਮਿਲ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਜੈਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੰਮ ਨੂੰ ਅਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਮ੍ਰਿਗਚਰਨ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਚਮੜੇ ਨੂੰ ਅਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਣ ਕਰਕੇ, ਲਿਖਣ ਲਈ ਉਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ, ਕੁੱਝ ਉਦਹਾਰਣ ਅਜਿਹੇ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਮੜਾ ਵੀ ਲਿਖਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਕੁੱਝ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਬੌਧੀ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਚਮੜਾ ਲਿਖਣ ਸਾਮਗਰੀ ਵਿਚ ਗਿਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।^੧ ਸੁਬੰਧ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਵਾਸਵਦੱਤਾ' ਵਿੱਚ ਅੰਧਕਾਰ ਪੂਰਨ ਅਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਚਮਕਦੇ ਹੋਏ ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਕਾਲੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਚਮੜੇ ਉਪਰ ਚੰਦਰਮਾ ਰੂਪੀ ਖੜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸੂਨਯਬਿੰਦੂਆਂ (ਬਿੰਦੀਆਂ) ਦੀ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।^੨ ਜੇਸ਼ਲਮੇਰ ਦੇ 'ਬ੍ਰਿਹਤ ਗਿਆਨ ਕੋਸ਼' ਨਾਂ ਦੇ ਜੈਨ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਚਰਨਪੱਤਰ ਦਾ ਹੱਥਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਬਾਰੇ ਡਾਕਟਰ ਬੂਲਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।^੩

ਪੱਥਰ

ਤਾੜਪੱਤਰ, ਭੁਰਪੱਤਰ (ਭੋਜਪੱਤਰ) ਜਾਂ ਕਾਗਜ਼ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਲੇਖ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤਕ ਬਚਿਆ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ ਪੱਥਰ ਤੇ ਖੁਦਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਜਕਲ ਵੀ ਖੁਦਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਲੇਖ ਚਟਾਨਾਂ, ਸੁਤੰਭਾਂ, ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ, ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਆਸਨਾਂ ਜਾਂ ਪੀਠਾਂ, ਪੱਥਰ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਢੱਕਣਾਂ ਤੇ ਖੋਦੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪੱਥਰ ਤੇ ਖੋਦੇ ਹੋਏ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ 'ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ' ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਿਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਭਰਿਆ ਵਰਨਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਸਨੂੰ 'ਪ੍ਰਸਸਤੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਸ਼ਿਲਾ ਤੇ ਲੇਖ ਖੁਦਵਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ, ਜੇ ਉਹ ਪੱਥਰਾ ਅਤੇ ਚਿਕਨਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਟਾਂਕੀਆਂ ਨਾਲ ਛਿਲਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪੱਥਰਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਫਿਰ ਪੱਥਰ ਆਦਿ ਨਾਲ ਘੱਟਕੇ ਉਸਨੂੰ ਚਿਕਨਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।^੪ ਜਿਸ ਆਸ਼ੇ ਦਾ ਲੇਖ ਲਿਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੋਈ ਕਵੀ, ਵਿਦਵਾਨ, ਰਾਜ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ। ਫਿਰ ਸੁੰਦਰ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਲੇਖਕ ਇਕ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਦੋ ਪੰਕਤੀਆਂ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਉਪਰ ਲਿਖਦਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਾਰੀਗਰ (ਸੂਤਰਧਾਰ) ਖੋਦਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਸਾਰਾ ਪੱਥਰ ਖੋਦਿਆ ਜਾਂਦਾ।

੧. ਕਚਾਯਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਪੰ. ੨੭, ਵੂ: ਇੰ, ਪੇ; ਪੰ. ੯੫।

੨. ਵਿਸ਼ਵੰ ਗਯਯਤੀ ਵਿਖਾਤੁ: ਸ਼ਸਿਕਠਿਨੋਖ ਏਛੇਨਜਸੀਸ਼ੋਯਸੇ ਽ਜਿਕਵਕਜਮਸਿਸੰਸਾਰਥਾਨਿਸ਼੍ਰੁਨ੍ਯਕ੍ਛ੍ਰੁਨ੍ਯਕਿੰਦ੍ਰਕ ਝਕ (ਵਾਸਵਦੱਤਾ; ਹਾਲ ਦਾ ਸੰਸਕਰਣ, ਪੰ. ੧੮੨)।

੩. ਵੂ; ਇੰ, ਪੇ; ਪੰ. ੯੫।

੪. ਇਹ ਹਾਲ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਲੇਖ ਖੁਰਦਰੇ ਪੱਥਰਾਂ ਉਪਰ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਖੋਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

੫. ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਰਾਜਾਗਿਆ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਕਰਮਚਾਰੀ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।

੬. ਲੇਖਕ ਆਮ ਕਰਕੇ; ਬ੍ਰਾਹਮਣ; ਕਾਯਸੂਤ, ਜੈਨ ਸਾਧੂ ਜਾਂ ਸੂਤਰਧਾਰ (ਸ਼ਿਲਾਵਟ ਲੋਗ ਹੁੰਦੇ ਸਨ)।

੭. ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਖੋਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਅਰਬੀ ਜਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਉਭਰੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਦਾ ਉਹ ਭਾਗ ਜਿਥੇ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਟਾਂਕੀਆਂ ਨਾਲ ਕੱਟਕੇ ਉੜਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਭਰੇ ਹੋਏ ਅੱਖਰ ਵੀ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗ ਗਏ ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹੇ ਲੇਖ ਬੜੇ ਘੱਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ; ਹੁਣ ਤਕ ਮੇਰੇ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਹੀ ਲੇਖ ਆਏ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਮਥਰਾ ਦੇ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਵਾੜੀ (ਧੌਲਪੁਰ ਰਾਜ ਵਿਚ) ਵਿੱਚ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਪੱਥਰ ਮੈਂ ਖੁਦ ਦੇਖੇ ਹਨ । ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਲਾਉਣ ਲਈ ਜੇ ਪੱਥਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੰਬਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸੂਤ ਦੀ ਪਤਲੀ ਡੋਰੀ ਨੂੰ ਗੋਰੂ ਵਿੱਚ ਭਿਉਂ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਜਿਹੇ ਜਿਹੇ ਲਕੜੀ ਦੀ ਲੱਠ ਨੂੰ ਚੀਰਕੇ ਤਖ਼ਤੇ ਕੱਢਣ ਵਾਲੇ ਤਰਖਾਣ ਲੋਕ ਲੱਠ ਉਪਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਜੇ ਪੱਥਰ ਘੱਟ ਲੰਬਾਈ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਗਜ਼ ਜਾਂ ਲਕੜੀ ਦੀ ਫੱਟੀ ਰਖ ਕੇ ਉਸਦੇ ਸਹਾਰੇ ਟਾਂਕੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਲਕੀਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ । ਮੰਦਿਰ, ਬਾਉਲੀ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉਪਰ ਲਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਪੱਟੀਆਂ (ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ) ਉਪਰ ਖੁਦਵਾਕੇ ਆਮ ਕਰਕੇ, ਤਾਕਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਅਜਿਹੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਸ਼ੀਆ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਖੋਦੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਥਾਂ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਲੀਕਾਂ ਖੋਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ^੧ ਹਨ । ਕਿਤੇ ਇਹ ਥਾਂ ੧।੪ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਇੰਚ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੋਦਕੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਖੁਦਵਾਏ ਹੋਏ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਕਿਤੇ ਪੱਥਰ ਦੀ ਪੱਚਰ ਉਡ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਦੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਧਾਤ ਭਰਕੇ ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਜੇ ਅੱਖਰ ਦਾ ਕੋਈ ਭਾਗ ਪੱਚਰ ਦੇ ਨਾਲ ਉਡ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਧਾਤ ਦੇ ਉਪਰ ਖੋਦ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ^੨ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੰਗਲ ਸੂਚਕ ਚਿੰਨ੍ਹ^੩ ਸ਼ਬਦ^੪ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਸੂਚਕ

੧. ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਗਿਰਨਾਰ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀਆਂ ੧੪ ਧਰਮਾਗਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਲਕੀਰਾਂ ਖੋਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਵਿ. ਸੰ. ੧੩੭੩ (ਈ. ਸੰ. ੧੩੧੬) ਦੇ ਲਾਡਨੂ (ਜੋਧਪੁਰ ਰਾਜ ਵਿਚ) ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਲੇਖ (ਜਿਹੜਾ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ, ਅਜਮੇਰ, ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ) ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਲੀਕਾਂ ਹਨ (ਏ. ਇੰ. ਜਿ. ੧੨, ਪੰ. ੨੪ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਪਲੇਟ) ।

੨. ਵਸੰਤਗੜ੍ਹ (ਸਿਟੋਹੀ ਰਾਜ ਵਿਚ) ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪਰਮਾਰ ਰਾਜਾ ਪੂਰਵ ਮੱਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿ. ਸੰ. ੧੦੯੯ (ਈ. ਸੰ. ੧੦੪੨) ਦੇ ਲੇਖ ਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੇ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਖੁਦਿਆ ਹੋਇਆ ਅੰਸ਼ ਹਾਸ਼ੀਏ ਦੇ ਕਰੀਬ $\frac{1}{4}$ ਇੰਚ ਹੇਠਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਰਖੇ ਹੋਏ ਅਰਥੂਣਾਂ (ਵਾਸਵਾੜਾ ਰਾਜ ਵਿਚ) ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਦਾ ਖੁਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਅੰਸ਼ ਅਕਸਰ ਇਕ ਇੰਚ ਹੇਠਾਂ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ (ਟੁਟਿਆ ਹੋਇਆ) ਪਰਮਾਰ ਰਾਜਾ ਚਾਮੁੰਡਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵਿ. ਸੰ. ੧੧੫੭ (ਈ. ਸੰ. ੧੧੦੧) ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪਰਮਾਰ ਰਾਜਾ ਵਿਜੇਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵਿ. ਸੰ. ੧੧੬੬ (ਈ. ਸੰ. ੧੧੧੦) ਦਾ ਹੈ ।

੩. ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ (ਅਜਮੇਰ) ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਚੌਹਾਨ ਰਾਜਾ ਵਿਗ੍ਰਹਿਰਾਜ (ਵੀਸਲਦੇਵ) ਰਚਿਤ 'ਹਰਕੇਲੀ-ਨਾਟਕ' ਦੀ ਅਤੇ ਸੋਮੇਸ਼ਵਰ ਪੰਡਿਤ ਰਚਿਤ 'ਲਲਿਤ ਵਿਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜ ਨਾਟਕ' ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ ਰਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ ਅੰਦਰ ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਧਾਂਤ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਅੱਖਰ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਖੁਦਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

੪. ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੂਸਤਿਕ (ਆ. ਸ. ਸ. ਏ; ਜਿਲਦ ੧ ਪਲੇਟ ੬੯, ਆ ਸ. ਵੇ. ਇੰ. ਜਿ. ੪. ਪਲੇਟ ੪੯ ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੪, ੬, ੭, ੯; ੧੧, ੧੩, ੧੪. ਆਦਿ), ਚੱਕ੍ਰ (ਧਰਮਚਕ੍ਰ) ਤੇ ਰਿਹਾ ਹੋਇਆ ਤ੍ਰਿਸੂਲ (ਤ੍ਰਿਰਨੂਨ; ਆ. ਜ. ਵ. ਏ. ਇ. ਜਿ. ੪. ਪਲੇਟ ੪੯. ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੨, ੧੦, ੧੫. ਆਦਿ), 'ਓਮ' ਦਾ ਸੰਕੇਤਕ ਚਿੰਨ੍ਹ (ਦੇਖੋ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੮. ੨੧. ੧੩. ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚੋਂ) ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਠੀਕ ਠੀਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਿਆ (ਆ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ. ਜਿ. ੪; ਪਲੇਟ ੪੪; ਭਾਜਾ ਦਾ ਲੇਖ ੭. ਪਲੇਟ ੪੫, ਕੂਡਾ ਦੇ ਲੇਖ ੧, ੬. ੧੬. ਪਲੇਟ ੪੬; ਕੂਡਾ ਦੇ ਲੇਖ ੨੦, ੨੨ ੨੪, ੨੬) ।

੫. ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਸਿਧਮ' (ਏ. ਇੰ. ਜਿ. ੧੨, ਪੰ. ੩੨੦ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਪਲੇਟ । ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭; ੯. ੧੧. ੧੨ ੧੫ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ 'ਓਮ' ਦੇ ਸੰਕੇਤਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਦ), 'ਹਰੀ ਓਮ ਸੂਸਤੀ ਸ੍ਰੀ' (ਏ. ਇੰ. ਜਿ. ੩, ਪੰ. ੧੪ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਪਲੇਟ)

ਸ਼ਬਦਾ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਵਰਤਮਾਨ ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਦਛੇਦ ਅਰਥਾਤ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਲਗ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਪਰੰਤੂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਬਿਨਾ ਥਾਂ ਛੱਡੇ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸ਼ਬਦ ਅਲਗ ੨ ਵੀ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ, ਵਿਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕੇਵਲ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ (ਦੰਦਾਂ) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੱਧੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਸਲੋਕਾਂ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਲਈ ਦੋ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਹਰ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅੱਧਾ ਜਾਂ ਇਕ ਸਲੋਕ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਕਵਿਤਾ ਬੱਧ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੀ ਅੰਕ

੧. 'ਓਮ' (ਸੰਕੇਤਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੋਂ); 'ਨਮ ਸਿਵਾਏ, (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੧ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ), 'ਓਮ' (ਸੰਕੇਤ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੋਂ) 'ਨਮੋ ਵਿਸ਼ਨੁਵੇ ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੫ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ) ਨਮੋ ਆਰਹਤੋ ਵਰਧਮਨਾਮਜ (ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੫ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ), 'ਓਮ' ਸੰਕੇਤਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੋਂ) 'ਓਮ ਨਮੋ ਵੀਤਰਾ ਗਾਏ' (ਰਾਜਪੁਤਾਨਾ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਪਰਮਾਰ ਰਾਜਾ ਵਿਜੇਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿ. ਸੰ. ੧੧੬੬ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ) 'ਓਮ' (ਸੰਕੇਤਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੋਂ); 'ਨਮੋ ਬੁੱਧਾਏ' (ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੧੨, ਪੰ. ੨੮ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਪਲੇਟ), ਓਮ ਨਮੋ ਰਤਨਤ੍ਰਾਏ' (ਸ਼ੇਰਗੜ੍ਹ ਦਾ ਲੇਖ; ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੧੪, ਪੰ. ੪੫) ਆਦਿ । ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ 'ਸ੍ਰੀ', 'ਸੁਭਮ ਭਵਤੁ', 'ਸ੍ਰੀਰਸਤੁ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ '॥ਛ॥' ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਹ 'ਛ' ਪ੍ਰਾਚੀਨ 'ਥ' ਅੱਖਰ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਧਰਮਚੱਕਰ ਜਾਂ ਸੂਰਜ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

੨. ਅਜ਼ੋਕ ਦੇ ਦਿੱਲੀ (ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੧੩, ਪੰ. ੩੦੬ ਤੋਂ ੩੧੦ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਪਲੇਟ; ਜਿ. ੧੯; ਪੰ. ੧੨੨ ਅਤੇ ੧੨੪ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਪਲੇਟ), ਰਧੀਆ, ਮਥੀਆ, ਰਾਮਪੁਰਣਾ (ਏ, ਇੰ; ਜਿਲਦ ੨ ਪੰ. ੨੪੮ ਤੋਂ ੨੫੨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਪਲੇਟ); ਪਦੇਰੀਆ, ਨਿਗਲਿਵਾ (ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੫੨੯੪ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਪਲੇਟ) ਅਤੇ ਸਾਰਨਾਥ (ਏ. ਇੰ. ਜਿ. ੮, ਪੰ. ੧੬੮ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਪਲੇਟ) ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਲੇਖਾਂ, ਖਾਲਸੀ ਦੀ ਚੱਟਾਨ ਦੀ ੧ ਤੋਂ ੮ ਤਾਈਂ ਦੀਆਂ ਧਰਮਾਗਿਆਂ (ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੨ ਪੰ. ੪੫੦ ਅਤੇ ੪੫੬ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀਆਂ ਦੋ ਪਲੇਟਾਂ), ਅਤੇ ਕਈ ਇਕ ਦੂਜੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ (ਆ; ਸ. ਵੇ. ਇੰ; ਜਿ. ੪ ਪਲੇਟ ੫੨, ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੫, ੧੦, ੧੮, ੧੯; ਪਲੇਟ ੫੩ ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੧੩, ੧੪; ਪਲੇਟ ੫੪, ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੧੧; ਪਲੇਟ ੫੬, ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੪; ਏ. ਇੰ. ਜਿ ੮, ਪੰ. ੧੭੬ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਪਲੇਟ; ਲੇਖ ੭) ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਥਾਂ ਛੱਡੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

੩. ਇਹਨਾਂ ਵਿਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੂਚਕ ਲਕੀਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਕਿਤੇ ਬਿਨਾ ਲੋੜ ਦੇ ਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਲੋੜ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਕਿਤੇ ਲੇਖ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ (ਵੇਰਾਵਲ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਬਲਭੀ ਸੰਵਤ ੯੨੭ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਹਰ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਦੋ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਹਨ; ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੩ ਪੰ. ੩੦੬ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਪਲੇਟ) ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ (ਅਜਮੇਰ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿੱਚ ਰਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚੋਹਾਨਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਾਵ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਿਲਾ ਦੀ, ਆਮ ਕਰਕੇ ਹਰ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਹਨ) ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਬਿਨਾਂ ਲੋੜ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ।

੪. ਇਹਨਾਂ ਵਿਰਾਮ ਸੂਚਕ ਲਕੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਂਗਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਥਾਂ ਤੇ ਅੱਧਾ ਗੋਲਾ, ਕਿਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਈ ਜਾਂ ਸਿਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਈ ਲਕੀਰ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਪਈ ਲਕੀਰ ਲੱਗੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

੫. ਮੌਖਰੀ ਅਨੰਤਵਚਮਨ ਦੇ ਨਾਗਾਰਜੁਨੀ ਗੁਫਾ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅੱਧਾ ਫੁਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਪਲੇਟ ੩A) ਅਤੇ ਇਜੰਟਾਂ ਦੀ ਗੁਫਾ ਦੇ ਇਕ ਲੇਖ (ਆ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ; ਜਿ. ੪ ਪਲੇਟ ੪੬, ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੪; ਅਤੇ ਗੁਹਲਵਾੜਾ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਗੁਫਾ ਦੇ ਘਟੋਤਕੱਚ ਦੇ ਲੇਖ (ਆ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ; ਜਿ. ੪. ਪਲੇਟ ੬੦) ਵਿੱਚ ਇਕ ਇਕ ਸਲੋਕ ਹੀ ਖੁਦਿਆ ਹੈ ।

ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ^੧। ਕਿਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੇ ਕੰਵਲੜ, ਫੁੱਲੜ ਚੱਕਰੜ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਖੋਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਲੇਖਕ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਅੱਖਰ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਮੂਲ ਤੋਂ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਖਰ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਉਪਰ ਜਾਂ ਹੇਠਾਂ ਜਾਂ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਉਹ ਅੱਖਰ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਚਾਹੀਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ \wedge ਜਾਂ \times ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ 'ਕਾਕਪਦ, ਜਾਂ 'ਹੰਸਪਦ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਵਾਧੂ ਲਿਖੇ ਅੱਖਰ, ਸ਼ਬਦ, ਮਾਤ੍ਰਾ ਜਾਂ ਅਨੁਸ਼ਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਛੈਣੀ ਨਾਲ ਉੜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਉਸ ਉਪਰ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਜਾਂ ਤਿਰਛੀਆਂ ਲੀਕਾਂ^੨ ਵਾਹਕੇ ਉਸਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਏ ਜਾਣ ਜਾਂ

੧. ਸਮੰਦਰਗੁਪਤ ਦੇ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖ ਵਾਲੇ ਸੁਤੰਭ ਉਪਰ ਖੋਦੇ ਹੋਏ ਲੇਖ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਬੱਧ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ (ਫੁਲੀ, ਗੁ. ਇੰ; ਪਲੇਟ ੧) ਅਤੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਹਾਰ ਰਾਜਾ ਭੋਜਦੇਵ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ (ਆ. ਸ. ਇੰ. ਈ. ਸ. ੧੯੦੩-੪, ਪਲੇਟ ੭੨) ਵਿੱਚ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੰਕ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।

੨. ਜੋਧਪੁਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਹਾਰ ਰਾਜਾ ਬਾਉਕ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਰਾਜਪੁਤਾਨਾ (ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ (ਅਜਮੇਰ ਵਿੱਚ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਸੰਵਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਵਲ ਖੁਦਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

੩. ਚਾਹਮਾਨ ਵਿਗ੍ਰਹਿਰਾਜ ਦੇ ਹਰਸ਼ਨਾਥ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀ ੩੩ਵੀਂ ਪੰਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਖੁਦਿਆ ਹੈ (ਏ, ਇੰ; ਜਿ. ੨, ਪੰ. ੧੨੦ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਪਲੇਟ)

੪. ਪਰਤਾਬਗੜ੍ਹ (ਰਾਜਪੁਤਾਨੇ ਵਿੱਚ) ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਕਨੋਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਹਾਰ ਰਾਜ ਮਹੇਂਦਰਪਾਲ (ਦੂਜੇ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਵ. ਸੰ. ੧੦੦੩ (ਈ. ਸ. ੯੪੬) ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿੱਚ, ਜਿਹੜਾ ਰਾਜਪੁਤਾਨਾ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ (ਅਜਮੇਰ) ਵਿੱਚ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ੧੪ਵੀਂ ਅਤੇ ੩੦ਵੀਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੱਕਰ (O) ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ।

੫. ਵਸੰਤਗੜ੍ਹ (ਸਿਰੋਹੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ) ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪਰਸਾਰ ਰਾਜਾ ਪੂਰਣਮਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿ. ਸੰ. ੧੦੯੯ (ਈ. ਸੰ. ੧੦੪੨) ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਅਤੇ ਉਪਰ ਦੋ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਈ ਇਕ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਦੇ ਖਾਲੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ, ਨੰਦੀ, ਬੱਚੇ ਸਮੇਤ ਗਾਂ; ਸੂਰਜ ਚੰਦ ਜਾਂ ਚੰਦ ਆਦਿ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਖੋਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

੧. ਬੁੱਧਗਯਾ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਅਸ਼ੋਕਚੱਲ ਦੇ ਲਕਸ਼ਮਸ਼ੈਨ ਸੰਵਤ ੫੧ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੰਕਤੀ ਵਿੱਚ 'ਤਥਾਗਤੋ ਹਯਵਦੜ' ਵਿੱਚ 'ਤੋਂ ਲਿਖਣਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੇਠ \wedge ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ (ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੧੨, ਪੰ. ੨੮ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਪਲੇਟ)। ਬਿ. ਸੰ. ੧੨੦੭ ਦੀ ਮਹਾਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਦੀ ਅਠਵੀਂ ਪੰਕਤੀ ਵਿੱਚ 'ਭੱਸਯਾਭੂਤਨਯੋ ਨਯੋਨੱਤਮਤਿ:' ਵਿੱਚ ਦੂਜਾ 'ਨਯੋ' ਲਿਖਣਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਦੀ ੧੧ਵੀਂ ਪੰਕਤੀ ਵਿੱਚ (੮ਵੇਂ) ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਚੌਥਾ ਚਰਣ ਲਿਖਣਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਥਾਂ ਤੇ ਉਹ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਉਸ ਥਾਂ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਉਪਰ O ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਉਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਦੀ ੨੦ਵੀਂ ਪੰਕਤੀ ਵਿੱਚ (੧੭ਵਾਂ) ਸ਼ਲੋਕ ਰਹਿ ਗਿਆ ਉਹ ਵੀ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਥਾਂ ਤੇ ਉਹ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਉਥੇ ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਉਪਰ \times ਚਿੰਨ੍ਹ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਾਸ਼ੀਏ ਉਪਰ (ਅੰਤ ਵਿੱਚ) ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ (ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੨, ਪੰ. ੨੭੬ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਪਲੇਟ)।

੨. ਬਿਲਹਾਰੀ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੰਕਤੀ (ਸ਼ਲੋਕ ੧) ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ 'ਓਤੋਰਗਪਤੀ ਪ੍ਰਸਫਾਰ' ਖੁਦਿਆ ਸੀ ਪਿੱਛੇ ਤੋਂ 'ਓਪਤਿ:' ਦਾ ਵਿਸਰਗ ਟਾਂਕੀ ਨਾਲ ਉੜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਦੀ ਬਿੰਦੀ ਦਾ ਕੁੱਝ ਅੰਸ਼ ਦਿਖਦਾ ਹੈ। (ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੧, ਪੰ. ੨੫੪ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਪਲੇਟ), ਉਸੇ ਲੇਖ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਪੰਕਤੀ (ਸ਼ਲੋਕ ੯) ਵਿੱਚ 'ਲੀਲੋਲੋਲਿਤਸ਼ਾਰੋਵ-ਪਰਵੱਤੇ' ਖੁਦਿਆ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਪਿੱਛੋਂ 'ਸ਼ਾਰੋਵ' ਦੇ 'ਸ਼ਾ' ਦੇ ਨਾਲ ਲਗੀ ਹੋਈ 'ਆ' ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਸੂਚਕ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਤਿਰਛੀ ਲਕੀਰ ਨਾਲ ਕਟ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਣਸਵਾ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀ ੧੬ਵੀਂ ਪੰਕਤੀ ਵਿੱਚ 'ਯਤਿਹੀਨਮਰੁਸ਼ਥੁਦਹੀਨਮ' ਖੁਦਿਆ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਬਾਦ ਵਿੱਚ 'ਮਰੁਥ' ਦੇ ਦੋਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਪੰਜ ਪੰਜ ਛੋਟੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਲੀਕਾਂ ਵਾਹ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ (ਇੰ, ਏ, ਜਿ. ੧੯, ਪ; ੫੮ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਪਲੇਟ)।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਬਣਨ ਦਾ ਸੰਵਤ, ਰੁੱਤ, ਮਹੀਨਾ, ਦਿਨ, ਪੱਖ, ਤਿਥੀ ਆਦਿ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਅਤੇ ਖੋਦਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮੰਦਿਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਦੇ ਤਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖ, ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਕ ਹੀ ਛੋਟੀ ਜਾਂ ਵੱਡੀ ਸ਼ਿਲਾ ਉਪਰ ਖੋਦੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਕਿਤੇ ਪੰਜ ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ ਤਕ ਉਪਰ ਵੀ ਖੋਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੇਖ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਕੰਨੜੀ, ਤੇਲੁਗੁ, ਤਾਮਿਲ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਿੰਦੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹਨ।

ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤਾਈਂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਦੇ ਕਦੇ ਚਟਾਨਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ ਉਪਰ ਖੁਦਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀਖ ਅਕੀਕ, ਸੁਫਟਿਕ ਆਦਿ ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਖੋਦੇ ਹੋਏ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਲੇਖ ਮਿਲੇ ਹਨ ਹਨ।

੧. ਕਿਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਸੰਵਤ ਦੇ ਨਾਲ ਰੁੱਤ ਅਤੇ ਦਿਨ ('ਕਨਿਸ਼ਕਸਯ ਸੰ ਪ ਹੇ ੧ ਦਿ ੧'--ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੧, ਪੰ. ੩੮੧); ਕਿਤੇ ਰੁਤ, ਮਹੀਨਾ ਅਤੇ ਦਿਨ ('ਸਵਤੁਸਰੇ ਪਰਵਿਸ਼ੇ ਹੇਮੰਤਮਸੇ ਤ੍ਰਿਤਿਏ ਦਿਵਸ ਵੀਸ਼ੋ'--ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੧, ਪੰ. ੩੮੪), ਕਿਤੇ ਮਹੀਨਾ, ਪੱਖ ਅਤੇ ਤਿਥੀ (ਰੁਦ੍ਰਾਮੁਨੋ ਵਰੁਸ਼ੇ ਦ੍ਰਿਸਪੁਤਤਿਤਮੇ ੭੦੨ ਸਾਰੁਗਸ਼ੀਰੁਸ਼ਬਹੁਲਪਤਿ.....ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੮, ਪੰ. ੪੨) ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਸੰਵਤ ਦੇ ਥਾਂ ਤੇ ਰਾਜਵਰਸ਼ (ਸਨ ਜੁਲੂਸ) ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸੰਵਤ, ਮਹੀਨਾ, ਪੱਖ, ਤਿਥੀ ਆਦਿ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

੨. ਅਰਥੁਣਾ (ਬਾਂਸਵਾੜਾ ਰਾਜ ਵਿਚ) ਦੇ ਮੰਡਲੇਸਰ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਪਰਮਾਰ ਚਾਮੁੰਡਰਾਜ ਦੇ ਵਿ. ਸੰ. ਦੇ ਵਿ. ਸੰ. ੧੧੩੬ ਫਾਲਗੁਣ ਸੁਦੀ ੭ ਸੁਕ੍ਰਵਾਰ ਦੇ ਕਵਿਤਾਬਧ ਬੜੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਰਚਣਹਾਰ ਚੰਦ੍ਰ, ਲੇਖਕ ਵਾਲਭਯਜਾਤੀ ਦਾ ਕਾਯਸੁਥ ਆਸਰਾਜ ਅਤੇ ਖੋਦਣ ਵਾਲਾ ਚਾਮੁੰਡਕ ਹੋਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

੩. ਕੁੰਭਲਗੜ੍ਹ (ਮੇਵਾੜ ਵਿਚ) ਦੇ ਕੁੰਭਸ਼ਾਨੀ (ਮਾਮਾਦੇਵ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਲਗਿਆ ਹੋਇਆ ਕੁੰਭਕਰਣ ਦਾ ਲੇਖ ਬੜੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਪ ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ ਉਪਰ ਖੁਦਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੪ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਮਿਲ ਗਏ ਹਨ।

੪. ਪ੍ਰਾਗਵਾਦ (ਪੋਰਵਾਡ) ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠੀ (ਸੇਠ) ਲੋਲਾਕ (ਲੋਲਿਗ) ਨੇ ਬੀਜੋਲਯਾ (ਮੇਵਾੜ ਵਿੱਚ) ਦੇ ਲਾਗੇ ਦੇ ਜੈਨ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਇਕ ਚੋਟਾਨ ਉਪਰ 'ਉਨੱਤ ਸਿਖਰ ਪੁਰਾਣ' ਨਾਂ ਦੀ ਦਿਗੰਬਰ ਜੈਨ ਪੁਸਤਕ ਵਿ. ਸੰ. ੧੨੨੬ (ਈ. ਸੰ. ੧੧੭੦) ਵਿਚ ਖੁਦਵਾਈ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਅਜ ਤਾਈਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਵਿਜੋਲੀਆ ਦੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਉਪਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਚੋਟਾਨਾਂ ਉਪਰ ਖੁਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਜੈਨ ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਲੇਖ ਤੇ ਵੀ (ਜਿਹੜਾ ਉਸੇ ਸੰਵਤ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਾਹਮ ਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੋਮੇਸ਼ੂਰ ਤਾਈਂ ਦੀ ਸਾਂਭਰ ਅਤੇ ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਚੌਹਾਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਅਤੇ ਲੋਲਾਕ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ)। ਮੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਤੇ ਪੱਕੇ ਮਕਾਨ ਬਣਵਾਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਚੌਹਾਨ ਰਾਜਾ ਵਿਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜ (ਵੀਸਲਦੇਵ) ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ 'ਹਰਕੋਲੀ-ਨਾਟਕ' ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ, ਸੋਮੇਸ਼ੂਰ ਕਵੀ ਰਚਿਤ 'ਲਲਿਤਵਿਗ੍ਰਹਿ-ਰਾਜ ਨਾਟਕ' ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਚੌਹਾਨਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਿਲਾ; ਇਹ ਪੰਜੇ ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਢਾਈ ਦਿਨ ਦੇ ਡੋਂਪੜੇ ਵਿਚੋਂ (ਜਿਹੜੀ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਵੀਸਲਦੇਵ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਸੀ) ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿਚ ਰਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਰਚਿਤ 'ਕੁਰੁਮਸ਼ਤਕ' ਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ (ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੮, ਪੰ. ੨੪੩-੬੦); ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਵੀ ਮਦਨ ਰਚਿਤ 'ਪਾਰੀਜਾਤ ਮੰਜਰੀ (ਵਿਜਯ ਸ਼੍ਰੀ) ਨਾਟਿਕਾ-ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੮, ਪੰ. ੧੦੧-੧੭, ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਧਾਰ (ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ) ਵਿਚ ਕਮਲ ਮੋਲਾ ਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ (ਜਿਹੜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਬਣਵਾਈ ਹੋਈ 'ਸਰਸਵਦੀ ਕੰਠਾਭਰਣਾ' ਨਾਂ ਦੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਸੀ) ਤੋਂ ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ ਉਪਰ ਖੋਦੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਮਹਾਰਾਣਾ ਕੁੰਭਕਰਣ (ਕੁੰਭਾ) ਨੇ ਕੀਰਤੀ ਸਤੰਭਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਕੋਈ ਪੁਸਤਕ ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ ਉਪਰ ਖੁਦਵਾਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਿਲਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਦਾ ਔਸ਼ ਚਿਤੌੜ ਦੇ ਕਿਲੇ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਉਠਾਵਕੇ ਉਦੇਪੁਰ ਦੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆਂ ਹਾਲ ਦੇ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿਚ ਰਖਵਾਇਆ ਹੈ। ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਮਹਾਰਾਣਾ ਰਾਜ ਰਾਜ ਸਿੰਘ (ਪਹਿਲੇ) ਨੇ, ਤੈਲੰਗ ਭੱਟ ਮਧੂਸੂਦਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਣਵੋੜ ਭੱਟ ਰਚਿਤ 'ਰਾਜ ਪ੍ਰਸਸੂਤੀ' ਨਾਂ ਦਾ ੨੪ ਸਰਗਾਂ ਦਾ ਮਹਾਕਾਵਿ ਬੜੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ੨੪ ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ ਉਪਰ ਖੁਦਵਾਕੇ ਆਪਣੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ 'ਰਾਜ ਸਮੁਦਰ' ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਲਾਬ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਬੰਦ ਉਪਰ ੨੪ ਤਾਨਾਂ ਵਿਚ ਲਗਵਾਇਆ ਜਿਹੜਾ ਅਜ ਤੀਕ ਉਥੇ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੈ।

੫. ਸੁਫਟਿਕ ਦੇ ਟੋਟੇ ਉਪਰ ਖੁਦਿਆ ਹੋਇਆ ਛੋਟਾ ਲੇਖ ਮੱਟੀਪੋਲੂ ਦੇ ਸਤ੍ਰੂਪ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ (ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੨, ਪੰ. ੩੨੮ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਪਲੇਟ)।

ਇੱਟ

ਬੋਧੀ ਲੋਕ ਪੱਥਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਟੀ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਤੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਤ੍ਰ ਆਦਿ ਲਿਖਦੇ ਸਨ । ਮਥਰਾ ਦੇ ਮਿਉਜ਼ੀਅਮ ਵਿਚ ਕਈ ਵਡੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਰਖੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੋਟਾਈ ਉਪਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਈ.ਸ.ਪੂਰਵ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਦੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਵਡੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਖੋਦੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇੱਟਾਂ ਕੰਧ ਆਦਿ ਵਿਚ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਖੁਦਿਆ ਹੋਇਆ ਲੇਖ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕੇ । ਗੋਰਖਪੁਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਗੁਪਾਲਪੁਰ ਗਾਂਵ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਇੱਟਾਂ ਸਾਬਤ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੇ ਬੋਧੀ ਸੂਤ੍ਰ ਖੋਦੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਹ ਇੱਟਾਂ ਸਾਢੇ ੧੧ ਇੰਚ ਤੋਂ ਸਾਢੇ ੯ ਇੰਚ ਤਕ ਲੰਬੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਢੇ ੪ ਤੋਂ ਪੈਂਦੇ ੫ ਇੰਚ ਤਕ ਦੀਆਂ ਚੌੜੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ੧੨ ਤੋਂ ਦਸ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ੧੨ ਤੋਂ ੯ ਤਕ ਪੰਕਤੀਆਂ ਈ. ਸੀ. ਦੀ ਤੀਜੀ ਜਾਂ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਦੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਖੁਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ।^੧

ਨੈਨੀਤਾਲ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਤਰਾਈ ਪਰਗਨੇ ਵਿਚ ਕਾਸ਼ੀਪੁਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਦੇ ਉਜੈਨ ਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਿਲੇ ਤੋਂ ਦੋ ਇੱਟਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਤੇ ‘--ਤੱਸਯ ਰਾਗਿਓ : ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਮਿੱਤਲ’ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਉਪਰ ‘ਰਾਗਿਓ ਮਾਤ੍ਰੀ ਮਿੱਤਪੱਤ’ ਲੇਖ ਖੁਦਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।^੨ ਇਹ ਲੇਖ ਈ. ਸ. ਦੀ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਦੇ ਤੇੜੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ । ਕੱਚੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਉਪਰ ਲੇਖ ਖੋਦਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ।

ਇੱਟਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਦੇ ਕਦੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਉਪਰ ਵੀ ਲੇਖ ਖੁਦਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਡਲਿਆਂ ਉਪਰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਲਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਉਕਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਇਕ ਡਲਿਆਂ ਉਪਰ ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਮੰਤਰ ‘ਯੇ ਧਰਮੁਹੁਤਪ੍ਰਭਵਾਰ’ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਲਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ । ਭਾਂਡੇ ਅਤੇ ਡਲੇ ਲੇਖ ਦੇ ਖੋਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪਕਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ।

ਸੋਨਾ

ਬੋਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਤਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਰਾਜਸੀ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਖੁਦਵਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸੋਨਾ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘੱਟ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਗੰਗੂ ਨਾਂ ਦੇ ਸੂਤ੍ਰ ਤੋਂ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਲੇਖ ਵਾਲਾ ਇਕ ਸੋਨੇ ਦਾ ਪੱਤਰਾ ਜਨਰਲ ਕਨਿੰਗਹਾਮ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ । ਬਰਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਹਮਜੁਵਾ ਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਦੋ ਸੋਨੇ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ਖੁਦੇ ਹੋਏ ਮਿਲੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ‘ਯੇ

੧. ਏਸ਼ਿਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੋਸੀਡਿੰਗਜ਼, ਈ. ਸ. ੧੮੯੬, ਪੰ. ੧੦੦-੧੦੩ ਡੇ; ਬੁ. ਇੰ; ਪੰ. ੧੨੨ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਪਲੇਟ ।

੨. ਇਹਨਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਈ. ਸ. ੧੯੦੧ ਤਾ. ੬ ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਪਾਯੋਨੀਰ’ ਨਾਂ ਦੇ ਦੈਨਿਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿੰਟ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ।

੩. ਵੱਲਭੀਪੁਰ (ਵਲਾ, ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਵਿਚ) ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਮਿਟੀ ਦੇ ਇਕ ਬੜੇ ਭਾਂਡੇ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਤੇ (੨੦੦) ੪੦੭ ਸ਼੍ਰੀਗੁਹਸੇਨ ਘਟਾ.....’ ਲੇਖ ਹੈ (ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੧੪. ਪੰ. ੭੫) ਇਹ ਭਾਂਡਾ ਵੱਲਭੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਗੁਹਸੇਨ (ਦੁਜੇ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਗੁਪਤ ਸੰ. ੨੪੭ (ਈ. ਸ. ੫੬੬-੭) ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

੪. ਆ. ਸ. ਰਿ. ਈ. ਸ. ੧੯੦੩-੪, ਪਲੇਟ ੬੦-੬੨ ।

੫. ਦੇਖੋ, ਉਪਰ ਪੰ. ੬ ਅਤੇ ਉਸੇ ਪੰਨੇ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ੬, ੭, ਪੰਨਾ ੭ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ੧ ।

੬. ੨; ਆ. ਸ. ਰਿ; ਜਿ; ੨, ਪੰ. ੧੩੦ ਅਤੇ ਪਲੇਟ ੫੯ ।

੭. ਏ. ਇੰ; ਜਿ, ੫, ਪੰ. ੧੦੧ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਪਲੇਟ ।

ਧਰਮਹੋਤਪ੍ਰਭਾਰ' ਸਲੋਕ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗੱਦ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਈ. ਸ. ਦੀ ਚੌਥੀ ਜਾਂ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕਈ ਅੱਖਰ ਦੱਖਣੀ, ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਹਨ।

ਚਾਂਦੀ

ਸੋਨੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਪਤਰਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਲੇਖ ਖੁਦਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਪੱਤਰਾ ਭੱਟੀਪੋਲੂ ਦੇ ਸ਼ੁਤੁਪਾ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਤਕਸ਼ਿਲਾਰ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਜੈਨ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਗੋਟਰ ਅਤੇ ਯੰਤਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਤਾਂਬਾ

ਲਿਖਣ ਸਮਗਰੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂਬਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕਮ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤਾਂ ਵਲੋਂ ਮੰਦਰ, ਮਠ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਸਾਧੂਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦਾਨ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡ, ਖੇਤ, ਬੂਹ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸ਼ਨਦਾਂ ਤਾਂਬੇ ਉਪਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਖੁਦਵਾ ਕੇ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਵੀ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਦਾਨਪੱਤਰ', 'ਤਾਮਰਪੱਤਰ', 'ਤਾਮਰਸ਼ਾਸਨ' ਜਾਂ 'ਸ਼ਾਸਨਪੱਤਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਅਮਾਤਯ (ਮੰਤਰੀ), ਸਾਂਧੀ ਵਿਗ੍ਰਹਿਕ, ਬਲਾਧੀਕ੍ਰਿਤ (ਸੇਨਾਪਤੀ) ਜਾਂ ਅਕ੍ਸ਼ਪਟਲਿਕ ਆਦਿ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਆਪ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕੋਲੋਂ ਕਰਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉਸ ਕੰਮ ਲਈ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਲੇਖਕ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ਤੇ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਅਤੇ ਸੁਨਿਆਰ, ਠਠੇਰਾ, ਲੁਹਾਰ ਜਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ਿਲਪੀ ਉਸ ਨੂੰ ਖੋਦਦਾ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਤਾਮ੍ਰਲੇਖ ਰੇਖਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬਿੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਖੋਦੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਮਾਰਫਤ ਭੂਮੀਦਾਨ ਦੀ ਸਨਦ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਰਾਜ ਆਗਿਆ ਪਹੁੰਚਦੀ ਉਸ ਨੂੰ 'ਦੂਤਕ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਦੂਤਕ ਦਾ ਨਾਂ, ਆਮ

੧. ਬੂ; ਇੰ. ਪੇ; ਪੰ. ੯੫।

੨. ਜ. ਗ. ਏ. ਸੋ; ਈ. ਸੰ. ੧੯੧੪, ਖੰ, ੯੭੫-੭੬ ਅਤੇ ਈ. ਸੰ. ੧੯੧੫, ਪੰ. ੧੯੨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀ ਪਲੇਟ।

੩. ਜੈਨ ਮੰਦਰਾਂ ਅੰਦਰ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੂਜਣ ਲਈ ਰਖੇ ਹੋਏ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਗਟੇ ਗੋਲ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ 'ਨਮੋਕਾਰ ਮੰਤਰ' (ਨਮੋ ਅਰਿਹੰਤਾਣੰ.) ਅੱਠ ਦਲਾਂ ਦੇ ਕੰਵਲ ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਗੋਲੇ, ਇਹਨਾਂ ਨੌਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਪੂਰਾ ਖੁਦਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ 'ਨਵਪਦਜੀ ਦਾ ਗੱਟਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਗਟਿਆਂ ਉਪਰ ਜੰਤਰ ਵੀ ਖੋਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਮੇਰ ਅੰਦਰ ਸ੍ਰੀਤਾਂਬਰ ਸੰਪਰਦਾਏ ਦੇ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਚਾਰ ਨਵਪਦ ਦੇ ਗਟੇ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਇਕ ਫੁਟ ਲੰਬੇ ਅਤੇ ਉਤਨੇ ਹੀ ਚੌੜੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਪਤਰੇ ਉਪਰ 'ਰਿਸ਼ੀ ਮੰਡਲ ਜੰਤਰ' ਖੁਦਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਥੜੇ ਮੰਦਿਰ (ਸ੍ਰੀਤਾਂਬਰੀ) ਵਿਚ 'ਹਵੀ ਬੀਜ' ਅਤੇ 'ਸਿੱਧ ਚੱਕ੍ਰ' ਜੰਤਰਾਂ ਦੇ ਗਟੇ ਵੀ ਰਖੇ ਹੋਏ ਹਨ।

੪. 'ਸਾਧੀਵਿਗ੍ਰਹਿਕ' ਉਸ ਰਾਜਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸਨੂੰ 'ਸੰਧੀ' (ਸੁਲਹ) ਅਤੇ 'ਵਿਗ੍ਰਹਿ' (ਜੁੱਧ) ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

੫. 'ਅਕ੍ਸ਼ਪਟਲਿਕ' ਰਾਜ ਦੇ ਉਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਿਸਾਬ ਸੰਬੰਧੀ ਕੰਮ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਜ ਦੇ ਦਫਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਦਫਤਰ ਅਤੇ ਹਿਸਾਬ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣ।

੬. ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਤਾਮਰਪੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ 'ਪੱਟੋਪਾਧਿਆਇ' ਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਕ੍ਸ਼ਪਟਲਿਕ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਲ੍ਹਣਕ੍ਰਿਤ ਰਾਜਤਰੰਗਣੀ, ਤਰੰਗ ੫; ਸ਼ਲੋਕ ੩੯੭-੯੮)।

੭. ਦੇਖੋ; ਪਿਛੇ ਪੰ. ੧੨੧; ਟਿੱਪਣੀ ੪।

੮. ਦੂਤਕ ਕਦੇ ਕਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ, ਰਾਜਾ ਦਾ ਭਾਈ, ਕੋਈ ਰਾਜ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਦੇ ਰਾਜਾ ਆਪ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਅੰਦਰ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੧੪ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਤੋਂ ਤਾਮਰਪੱਤਰ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਲਗੇ ਤਾਂ ਵੀ ਦੂਤਕ ਦਾ ਨਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ (ਪ੍ਰਤ ਦੁਏ)।

ਕਰ ਕੇ, ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦੇ ਅੱਖਰ ਇਤਨੇ ਬਰੀਕ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲੇ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਹੋਣ ਦਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਪਤਰਾਂ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਲਤਾਨੀ ਮਿਟੀ ਜਾਂ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਰੋਰ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਮਲਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਤਾੜ ਪੱਤਰਾਂ ਦੀ ਭਾਂਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਤਿਖੇ ਗੋਲ ਮੂੰਹ ਦੀ ਲੋਹੇ ਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਨੇ ਅੱਖਰ ਬਣਾਏ ਹੋਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੋਦਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰੀਗਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤਿਖੇ ਔਜ਼ਾਰ ਨਾਲ ਖੋਦਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਦਾਨਪੱਤਰ, ਆਮ, ਕਰਕੇ, ਜਾਂ ਦੋ ਪਤਰਾਂ ਉਪਰ ਹੀ ਖੋਦੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੱਤਰਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਖੋਦੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਵਿਜੇਨਗਰ ਦੇ ਵੇਂਕਤ ਪਤੀਦੇਵ ਮਹਾਰਾਏ ਦੀ ਮਦੁਰਾ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਕ ਸੰਮ. ੧੫੦੮ (ਈ. ਸੰ, ੧੫੮੬) ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ ੯ ਪੱਤਰਿਆਂ ਤੇ ਅਤੇ ਹਾਲੈਂਡ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਲੰਡਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ (ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ) ਦੇ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਰਾਜੇਂਦਰ ਚੋਲ ਦੇ ੨੩ਵੇਂ ਰਾਜ ਵਰਸ਼ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ ੨੧ ਪੱਤਰਿਆਂ ਉਪਰ ਖੋਦਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੋ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਤੇ ੯ ਤੋਂ ਘਟ ਖੋਦੇ ਤਾਂ ਕਈ ਪਤਰੇ ਮਿਲ ਚੁਸ਼ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਅਜਿਹੇ ਤਾਮ੍ਹਰਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਜਾਂ ਉਪਰ ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਅੰਕ ਵੀ ਖੋਦੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦੋ ਜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੱਤਰਿਆਂ ਉਪਰ ਖੋਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਅੰਤਲਾ ਪੱਤਰ, ਆਮ ਕਰ ਕੇ, ਇਕ ਹੀ ਪਾਸੇ ਅਰਥਾਤ ਅੰਦਰ ਦੀ ਤਰਫ ਖੋਦਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਪੱਤਰੇ ਵਿਚ ਜੇ ਪੰਕਤੀਆਂ ਘਟ ਲੰਬਾਈ ਦੀਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਕ, ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੰਬਾਈ ਦੀਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਦੋ ਛੇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੱਕਰੇ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਤਾਮ੍ਹਰਪੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੜੀ ਦੀ ਸੰਧੀ ਉਪਰ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਲੋਦਾਂ ਲਾਕੇ ਉਸ ਉਪਰ ਰਾਜਮੁਦਰਾ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ ਅੱਖਰ ਉਭਰੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਕ ਹੀ ਪੱਤਰੇ ਉਪਰ ਖੋਦੇ ਹੋਏ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜਮੁਦਰਾ, ਜਿਹੜੀ ਅਲੱਗ ਢਾਲ ਕੇ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਰਾਜਮੁਦਰਾ ਪੱਤਰੇ ਉਪਰ ਹੀ ਖੋਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਈ ਇਕ ਤਾਮ੍ਹਰਪੱਤਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਦਸਖਤ ਵੀ ਖੋਦੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੇਖਣ ਕਲਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਤਾਮ੍ਹਰਪੱਤਰ ਛੋਟੇ ਬੜੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲੰਬਾਈ ਚੌੜਾਈ ਦੇ ਪਤਲੇ ਜਾਂ ਮੋਟੇ ਪੱਤਰਿਆਂ ਉਪਰ ਖੁਦਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਪਾਟਾਂ ਨੂੰ ਕੁਟ ਕੁਟ ਕੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਤਾਮ੍ਹਰਪੱਤਰਿਆਂ ਉਪਰ ਹਥੌੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਜਕਲ ਜਿਹੜੇ ਤਾਮ੍ਹਰਪੱਤਰ ਬਣਦੇ ਹਨ ਉਹ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਚੱਦਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਟ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਹੀ ਖੁਦਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਾਮ੍ਹਰਪੱਤਰ ਖੋਦਣ ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਕੁਟ ਕੇ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਉਪਰ ਸੁੱਧ ਅੱਖਰ ਖੋਦ ਦਿੰਦੇ। ਤਾਮ੍ਹਰਪੱਤਰਿਆਂ ਉਪਰ ਵੀ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਝ ੨ ਹਾਸ਼ੀਆ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਉੱਚੇ ਚੁੱਕੇ ਜਾਂਦੇ

੧. ਏ; ਜਿ. ੧੨ ਪੰ. ੧੭੨-੮੫।

੨. ਡਾਕਟਰ ਬਰਜੇਸ ਦਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਮਿਲ ਐਂਡ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਇਨਸਕ੍ਰਿਪਸ਼ਨਜ਼', ਪੰ. ੨੦੬-੧੬।

੧. ਰਾਜ ਮੁਦ੍ਰਾ ਵਿਚ ਰਾਜ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਕਿਸੇ ਜਾਨਵਰ ਜਾਂ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਚਿੰਨ੍ਹ ਭਿੰਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵੱਲਭੀ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਨੰਦੀ, ਪਰਮਾਰਾਂ ਦਾ ਗਰੁੜ, ਦੱਖਣ ਦੇ ਚਾਲੁਕਿਆਂ ਦਾ ਵਰਾਮ (ਸੂਰ) ਸੋਨਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸਦਾ ਸ਼ਿਵ ਆਦਿ।

੨. ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿਚ ਰਖੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਹਾਰ ਰਾਜਾ ਭੋਜਦੇਵ ਦੇ ਵਿ. ਸੰ. ੯੦੦ (ਈ. ਸੰ. ੮੪੩) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦੀ ਵਡੀ ਰਾਜਮੁਦ੍ਰਾ ਅਲੱਗ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤਾਮਰਪੱਤਰ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਬਾਲਕੇ ਜੋੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਹਾਰ ਮਹੇਂਦਰਪਾਲ (ਪਹਿਲਾ) ਅਤੇ ਵਿਨਾਯਕ ਪਾਲ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਦ੍ਰਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ (ਈ. ਏ; ਜਿ. ੧੫, ਪੰ. ੧੧੨ ਅਤੇ ੧੪੦ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਪਲੇਟਾਂ ਵਿਚ ਮੁਦ੍ਰਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਪਰੰਤੂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਜਿਥੇ ਉਹ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ ਉਥੇ ਥਾਂ ਖਾਲੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ)।

ਸਨ । ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਦੇ ਕੋਈ ਰਾਜ ਆਗਿਆ ਜਾਂ ਸ਼ੁਰੂਪ ਮਠ ਆਦਿ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਲੇਖ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੰਤਰ ਵੀ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਤਿਕੋਣ, ਗੋਲ ਜਾਂ ਚਕੋਰ ਪੱਤਰਿਆਂ ਉਪਰ ਖੋਦੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਤਾਂਬਾ ਆਦਿ ਦੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਉਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਖੁਦਾਵਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚੀਨ ਹੈ । ਕਦੇ ਕਦੇ ਤਾਂਬੇ ਕਦੇ ਪੱਤਰਿਆਂ ਉਪਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਖੁਦਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਲ ।

ਪਿੱਤਲ

ਜੈਨ ਮੰਦਿਰਾਂ ਅੰਦਰ ਪਿੱਤਲ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ੨ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸਨਾਪ ਉਪਰ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਿੱਠਾਂ ਤੇ ਲੇਖ ਖੋਦੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਅਜਿਹੇ ਲੇਖਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ੧੦੦੦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੈਨੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮੇਰੇ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰਲੇ ਲੇਖ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੭ਵੀਂ ਤੋਂ ੧੬ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਦੇ ਹਨ । ਜੈਨ ਮੰਦਿਰਾਂ ਅੰਦਰ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਗੋਲ ਗੱਟੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ 'ਨਮੋਕਾਰ' ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਜੰਤਰ ਖੁਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਕਾਂਸਾ

ਕਈ ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਟਕਦੇ ਹੋਏ ਕਾਂਸੇ ਦੇ ਘੰਟਿਆਂ ਉਪਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਵਤ ਆਦਿ ਖੁਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਲੋਹਾ

ਲੋਹੇ ਉਪਰ ਵੀ ਲੇਖ ਖੋਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਈ ਉਦਾਹਰਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਦਿੱਲੀ (ਮਿਹਰੌਲੀ) ਦੇ ਕੁਤਬ

੧. ਸ਼ੋਹਗੋਰਾ ਦੇ ਤਾਮਰਲੇਖ ਵਿਚ ਰਾਜਕੀਯ ਆਗਿਆ ਹੈ । (ਏ. ਸੋ. ਬੰਗਾ ਦੇ ਪ੍ਰੋਸੀਡਿੰਗਜ਼ ਈ. ਸੰ. ੧੮੯੪ ਪਲੇਟ ੧) ।

੨. ਤਕੁਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਤਾਮਰਲੇਖ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਪ ਪਤਿਕ ਦੇ ਬਣਾਏ ਬੋਧੀ ਸਤ੍ਰੁਪ ਅਤੇ ਮਠ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ (ਏ. ਇੰ; ਜ਼ਿ. ੪; ਪੰ. ੫੫-੫੬) ।

੩. ਰਾਜਕੋਟ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਵੈਦ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਦੇਵਪੂਜਾ ਵਿਚ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਕਈ ਇਕ ਛੋਟੇ ਵਡੇ ਜੰਤਰ ਮੇਰੇ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਏ । ਮੰਗਲ ਦਾ ਤਿਕੋਣ ਜੰਤਰ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਸੰਭਵਨਾਥ ਦੇ ਜੈਨ (ਸ੍ਰੋਤਾਂਬਰ) ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਢਾਲ ਜਿੱਡਾ ਵੱਡਾ ਇਕ ਗੋਲ ਜੰਤਰ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ 'ਬੀਸਸਥਾਨਕ' ਦਾ ਜੰਤਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

੪. ਤ੍ਰਿਪਤੀ (ਮਦਰਾਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ) ਵਿਚ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਪਤਰਿਆਂ ਉਪਰ ਖੋਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤੇਲੁਗੁ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ (ਬੀ; ਸਾ. ਇੰ; ਪੇ; ਪੰ. ੮੬), ਹਿਉਨਸਾਂਗ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ (ਰਾਜਾ ਕਨਿਸ਼ਕ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਸ਼ਰੁਵ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਬੋਧੀਸੰਘ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੇ ਸੂਤਰਪਿਟਕ ਉਪਰ 'ਉਪਦੇਸ਼ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਵਿਨਯਪਿਟਕਉਪਰ 'ਵਿਨਯਵਿਭਾਸ਼ਾਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਅਤੇ ਅਭਿਧਰਮਪਿਟਕ ਉਪਰ 'ਅਭਿਧਰਮਵਿਭਾਸ਼ਾਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਖ ਲਖ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ । ਕਨਿਸ਼ਕ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਉਪਰ ਖੁਦਵਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਥਰ ਦੀਆਂ ਪੇਟੀਆਂ ਵਿਚ ਰਖਕੇ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਸਤ੍ਰੁਪ ਬਣਵਾਇਆ (ਬੀ; ਬੁ. ਰੇ. ਵੇ, ਵ; ਜ਼ਿ. ੧, ਪੰ. ੧੫੫ ਹਿਉਨਸਾਂਗ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਯਾਤਰਾ ਉਪਰ ਥਾਮਸ ਵਾਟਰਜ਼ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਜ਼ਿ. ੧. ਪੰ. ੨੭੧) ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਸਾਯਣ ਦੇ ਵੇਦਭਾਸ਼ਯ ਵੀ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਪਤਰਿਆਂ ਉਪਰ ਖੁਦਵਾਏ ਗਏ ਸਨ (ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਰਿਗਵੇਦ; ਜ਼ਿ ੨; ਪੰ XVII) ।

੫. ਆਬੂ ਉਪਰ ਅਚਲਗੜ੍ਹ ਦੇ ਜੈਨੀ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਪਿਤਲ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ੪ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ੮ ਕੁੱਝ ਛੋਟੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸਨਾਂ ਉਪਰ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੧੫ਵੀਂ ਅਤੇ ੧੬ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਲੇਖ ਖੁਦੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਤਨੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਇਕ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ।

ਮੀਨਾਰ ਦੇ ਕੋਲ ਦੇ ਸੰਤਰ ਉਪਰ ਰਾਜਾ ਚੰਦਰ ਦਾ ਲੇਖ ਖੁਦਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਹੈ। ਆਬੂ ਉਪਰ ਅਚਲੇਸ਼ੂਰ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਵਿੱਚ ਖੜੇ ਹੋਏ ਲੋਹੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਿਸੂਲ ਉਪਰ ਵਿ. ਸੰ. ੧੪੬੮ ਫੱਗਣ ਸੁਦੀ ੧੫ ਦਾ ਲੇਖ ਖੁਦਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਚਿਤੌੜ ਆਦਿ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਲੇਖ ਖੋਦੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ, ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਸੀਸੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਠੱਪੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਹੀ ਬਣਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਅਖਰ ਉਲਟੇ ਖੋਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਕਾਲੀ ਸਿਆਹੀ

ਕਾਗਜ਼ ਉਪਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਾਲੀ ਸਿਆਹੀ (ਮੱਸੀ) ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪੱਕੀ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੱਟੀ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਵਿਉਪਾਰੀ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਆਦਿ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਪੱਕੀ ਸਿਆਹੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਲਾਖ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੀ ਹੋਰ ਪੇੜਾਂ ਦੀ ਲਾਖ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪੀਹ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਗਾਂਡੀ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਅੱਗੇ ਦੇ ਉਪਰ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਫਿਰ ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਹਾਗਾ ਅਤੇ ਲੋਧ ਪੀਹ ਕੇ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਬਲ ੨ ਕੇ ਜਦੋਂ ਲਾਖ ਦਾ ਰਸ ਪਾਣੀ ਇਥੋਂ ਤੀਕ ਹਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਗਜ਼ ਉਪਰ ਉਸ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹੀ ਲਾਲ ਲਕੀਰ ਬਣਨ ਲਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਲਾਹ ਕੇ ਛਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਉਸਨੂੰ ਅਲਤਾ (ਅਲਕੁਤਕ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਤਿਲਾਂ ਦੇ ਤੇਲ ਤੋਂ ਬਣਾਏ ਕੱਜਲ ਨੂੰ ਬਾਰੀਕ ਕਪੜੇ ਦੀ ਪੋਟਲੀ ਵਿਚ ਰਖਕੇ ਅਲਤੇ ਵਿਚ ਘੁਮਾਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਕਾਲੇ ਅੱਖਰ ਨਾ ਬਣਨ ਲੱਗ ਜਾਣ। ਫਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਦਵਾਤ (ਮਸੀਭਾਜਨ) ਵਿਚ ਭਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਪੁਤਾਨੇ ਦੇ ਪੁਸਤਕ ਲੇਖਕ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਕੀ ਸਿਆਹੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਤਾੜ-ਪੱਤਰ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹੋਣ। ਕੱਚੀ ਸਿਆਹੀ ਕੱਜਲ, ਕੱਥਾ, ਵੀਜਾਬੋਰ ਅਤੇ ਗੂੰਦ ਨੂੰ ਮਿਲਾਕੇ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪੱਤਰੇ ਉਪਰ ਪਾਣੀ ਡਿਗ ਪੈਣ ਨਾਲ ਸਿਹਾਈ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੱਤਰੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਚਿਪਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ।

ਭੁਰਜਪੱਤਰ (ਭੋਜਪੱਤਰ) ਉਪਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਬਦਾਮ ਦੇ ਛਿਲਕਿਆਂ ਦੇ ਕੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗਉਮੂੜ ਵਿਚ ਉਬਾਲ ਕੇ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ^੧। ਭੁਰਜਪੱਤਰ ਗਰਮ ਹਵਾ ਵਿਚ ਜਲਦੀ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਪਾਣੀ ਅੰਦਰ ਪਏ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਾਲੇ ਜਦੋਂ ਮੈਲੀਆਂ ਭੁਰਜਪੱਤਰ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਰਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਅੰਦਰ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਅੱਖਰਾਂ ਉਪਰ ਦੀ ਮੈਲ ਸਾਫ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਾਫ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਿਆਂ ਨਾ ਸਿਆਹੀ ਹਲਕੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਫੈਲਦੀ। ਭੁਰਜਪੱਤਰ ਉਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਅੱਖਰ ਸਾਫ ਨਾ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹ ਵੀ ਸਾਫ ਦਿਖਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ^੨।

ਕਾਲੀ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਅੱਖਰ ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਤਕ ਦੇ

੧. ਵੂਲਰ ਦੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ, ਪੰ, ੩੦।

੨. ਦੂਜੀ ਰਾਜਤਰੰਗਣੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਜੋਨਰਾਜ ਆਪਣੇ ਹੀ ਇਕ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ '(ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ) ਲੋਲਰਾਜ ਨੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨਬਸ ਆਪਣੀ ਦਸ ਪ੍ਰਸਥ ਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਸਥ ਭੂਮੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬੇਚੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨੌਨਰਾਜ ਆਦਿ ਬਾਲਕ ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦਸ ਕੇ ਉਸੇ ਸਾਲ ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ, ਨੌਨਰਾਜ ਆਦਿ ਨੂੰ ਅਸਮਰਥ ਦੇਖਕੇ ਭੂਮੀ ਖਰੀਦਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਦੀ ਥਾਂ, ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ, ਦਸ ਦੇ ਦਸਪ੍ਰਸਥ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਜਾਲ ਬਣਾਇਆ ਕਿ (ਬੈਨਾਮੇ) ਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ 'ਭੂਪ੍ਰਸਥਮੇਕੀਵਿਕੀਤੀ' ਵਿਚ

ਮਿਲੇ ਹਨ।

ਰੰਗੀਨ ਸਿਆਹੀ

ਰੰਗੀਨ ਸਿਆਹੀਆਂ ਅੰਦਰ ਲਾਲ ਸਿਆਹੀ ਮੁਖ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਅਲਤਾ ਦੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਹਿੰਗਲੂ ਦੀ, ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁੰਦ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੋਲਕੇ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਥ ਲਿਖੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਦੇ ਪੱਤਰਿਆਂ ਦੇ ਸੱਜੇ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਦੋ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਅਲਤਾ ਜਾਂ ਹਿੰਗਲੂ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦਾ ਅੰਸ਼, ਅਤੇ 'ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ' 'ਰਿਖਿਰੁਵਾਚ' ਆਦਿ ਵਾਕ ਅਤੇ ਵਿਰਾਮਸੂਚਕ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਲਾਲ ਸਿਆਹੀ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹਨ। ਜੋਤਸ਼ੀ ਲੋਕ ਜਨਮ ਪੱਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਰਸ਼ਫਲਾਂ ਦੇ ਲੰਬੇ ੨ ਖਰੜਿਆਂ ਦੇ ਖੜੇ ਹਾਸ਼ੀਏ, ਪਈਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਅਤੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁੰਡਲੀਆਂ ਲਾਲ ਸਿਆਹੀ ਦੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸੁਕੇ ਹਰੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਗੁੰਦ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੋਲ ਤੇ ਹਰੀ, ਜੰਗਾਲ ਨਾਲ ਜੰਗਾਲੀ ਅਤੇ ਹਰਤਾਲ ਨਾਲ ਪੀਲੀ ਸਿਆਹੀ ਵੀ ਲੇਖਕ ਲੋਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਆਦਿ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਰੰਗੀਨ ਸਿਆਹੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜੈਨ ਪੁਸਤਕਾਂ

'ਮ' ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੇਖਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਗਣ ਵਾਲੀ 'ਏ' ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਨੂੰ 'ਦ' ਅਤੇ 'ਮ' ਨੂੰ 'ਸ਼' + ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੈਨਾਮੇ ਵਿਚ 'ਭੂਪ੍ਰਸੁਥਮੇਕੰ' ਦਾ ਭੂਪ੍ਰਸੁਥਦਸ਼ਕੰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਉਸ ਰਾਜਾ (ਜੈਨੋ-ਲਾਭਦੀਨ; ਜੈਨ-ਉਲੁ-ਆਬਦੀਨ) ਦੀ ਰਾਜਸਭਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਭੁਰਜਪੱਤਰ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਬੈਨਾਮੇ ਨੂੰ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪਾਣੀ ਅੰਦਰ ਪਾ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਨਵੇਂ ਅੱਖਰ ਧੁਲ ਗਏ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰਹਿ ਗਏ ਜਿਸ ਨਾਲ 'ਭੂਪ੍ਰਸੁਥਮੇਕੰ' ਹੀ ਨਿਕਲ ਆਇਆ। ਇਸ (ਨਿਆਇ) ਕਾਰਨ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਜਸ, ਮੈਂਨੂੰ ਭੂਮੀ, ਜਾਲ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ, ਸਖਤ ਸਜ਼ਾ, ਪ੍ਰਜਾ ਨੂੰ ਸੁਖ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਭਯ ਮਿਲਿਆ। (ਜੋਨਰਾਜ ਕ੍ਰਿਤ ਰਾਜਤਰੰਗਣੀ, ਸ਼ਲੋਕ ੧੦੨੫-੩੭)। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੱਕੀ ਸਿਆਹੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਭੁਲ ਗਏ ਹੋਣ, ਜਾਂ ਭੁਰਜਪੱਤਰ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਜਿਤਨੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ, ਅੱਖਰ ਪੱਕੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਅਧਿਕ ਸੰਭਾਵਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਡਿਤ ਲੋਲਰਾਜ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸਿਆਹੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੈਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪੱਕੀ ਸੀ; ਅਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹ ਕੱਚੀ ਸੀ।

੧. ਸਾਂਚੀ ਦੇ ਇਕ ਸੂਤ੍ਰਪ ਵਿਚੋਂ ਪੱਥਰ ਦੇ ਦੋ ਗੋਲ ਡੱਬੇ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੀਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਮਹਾਮੋਗਲਾਨ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਡੱਬੇ ਦੇ ਢੱਕਣ ਉਪਰ 'ਸਾਰੀਪੁੱਤਰ' ਖੁਦਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਦਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੱਖਰ 'ਸ' ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦੇ ਢੱਕਣ ਉਪਰ 'ਮਹਾਮੋਗਲਾਨਸ' ਖੁਦਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਦਰ 'ਮ' ਅੱਖਰ ਸਿਆਹੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਰੀਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਮਹਾਮੋਗਲਾਨ ਦੋਨੋਂ ਬੁਧਦੇਵ (ਸ਼ਾਕੁਯ ਮੁਨੀ) ਦੇ ਮੁਖ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਸਾਰੀਪੁੱਤਰ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਬੁਧਦੇਵ ਦੀ ਮੌਜਦੂਗੀ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਮੋਗਲਾਨ ਦਾ ਬੁਧ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਸੂਤ੍ਰਪ ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਕਨਿੰਗਹਾਮ ਦਾ 'ਭਿਲਾਸਾ ਟੇਪ੍ਰਸ' ਪੰ. ੨੯੫-੩੦੮)। ਜੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਇਸ ਸੂਤ੍ਰਪ ਦੇ ਬਣਨ ਵੇਲੇ ਇਹ ਡੱਬੇ ਨਵੇਂ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੱਡੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਅੱਖਰ ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਦੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਜੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਹ ਡੱਬੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਸੂਤ੍ਰਪ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਕੇ ਸਾਂਚੀ ਦੇ ਸੂਤ੍ਰਪ ਵਿਚ ਰਖੇ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਇਸ ਸਿਆਹੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਹੋਵੇਗੀ।

*ਸ਼ਾਰਦਾ (ਕਸ਼ਮੀਰੀ) ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ 'ਏ' ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਛੋਟੀ ਜਾਂ ਵੱਡੀ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਵੀ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅੰਜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ (ਦੇਖੋ, ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੮ ਵਿਚ 'ਸ਼ੋ'; ੨੯ ਵਿਚ 'ਦੇ; ੩੦ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਅਗਗਾਂਵ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ 'ਤੇ')।

+ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ 'ਮ' ਅਤੇ 'ਸ਼' ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਹੀ ਅੰਤਰ ਹੈ ਕਿ 'ਮ' ਦੇ ਉਪਰ ਸਿਰ ਦੀ ਲਕੀਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ ਅਤੇ ਸ਼ ਤੇ ਲਗਦੀ ਹੈ (ਦੇਖੋ, ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੧), ਥਾਕੀ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਅੱਖਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਆਮ ਕਰਕੇ, ਸਾਰੇ ਪੁਸਤਕ ਲੇਖਕ, ਜਿਹੜੇ ਅੱਖਰਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਹਰਤਾਲ ਫਿਰਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਕੁੰਡਲ ਜਾਂ ਉਪਰ ਖੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਬਣਾ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ।

ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਸਿਆਹੀ

ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਵਰਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁੰਦ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੋਟਕੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅਤੇ ਰੁਪਹਿਰੀ ਸਿਆਹੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਸਿਆਹੀਆਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇ ਪੱਤਰੇ ਸਫੈਦ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਜਾਂ ਲਾਲ ਰੰਗ ਨਾਲ ਰੰਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਫਿਰ ਕਲਮ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਲਿਖਕੇ ਅਕੀਕ ਜਾ ਕੌਡੇ ਆਦਿ ਨਾਲ ਘੋਟਦੇ ਹਨ । ਫਿਰ ਅੱਖਰ ਚਮਕੀਲੇ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਿਆਹੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਲੋਕ ਚਿੱਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਸੁਮੰਤ ਲੋਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਆਦਿ ਲਿਖਵਾਉਣ ਵਿਚ ਕਰਾਉਂਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ।

ਕਲਮ

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲਕੜੀ ਦੇ ਫੱਟਿਆਂ ਉਪਰ ਲਕੜੀ ਦੀ ਗੋਲ ਤਿਖੇ ਮੂੰਹ ਦੀ ਕਲਮ (ਵਰੁਣਕ) ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਾਨੇ (ਬਰੂ) ਜਾਂ ਬਾਂਸ ਦੀਆਂ ਕਲਮਾਂ (ਲੇਖਣੀਆਂ) ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ । ਅਜੋਕਾ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਅੰਦਰ ਜਿਹੜੇ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ ਉਹ ਮਹੀਨ ਵਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਮਾਂ (ਵਰੁਤਿਕਾ) ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹੋਣਗੇ । ਦੱਖਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਤਾੜਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਉਕਰਣ ਲਈ ਲੋਹੇ ਦੀ ਤਿਖੇ ਗੋਲ ਮੂੰਹ ਦੀ ਕਲਮ (ਸਲਾਈ, ਸਲਾਕਾ) ਅਜ ਤਕ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਕੋਈ ਕੋਈ ਜੋਤਸ਼ੀ ਜਨਮ ਪੱਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਰਸ਼ਫਲ ਦੇ ਖਰੜਿਆਂ ਦੇ ਲੰਬੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਅਤੇ ਪਈਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਕਲਮਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ ! ਜਿਸ ਦਾ ਉਪਰ ਦਾ ਭਾਗ ਗੋਲ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਦਾ ਸਿਆਹੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

੧. ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਸੇਠ ਕਲਿਆਨਮੱਲ ਢੱਢਾ ਦੇ ਪੁਸਤਕ ਸਗ੍ਰਹ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ 'ਕਲਪਸੂਤਰ' ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੱਤਰਾ ਸੋਨੇ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਹ ਪੁਸਤਕ ੧੭ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਲਗਦੀ ਹੈ । ਸੋਨੇ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਪੂਰੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਦੋ ਜੈਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸਿਰੋਹੀ ਰਾਜ ਦੇ ਜੈਨ ਪੁਸਤਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਅੰਦਰ ਹੋਣਾ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ । ਵਿ. ਸੰ. ੧੯੨੨ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਉਦੇਪੁਰ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਸਦਾਸ਼ਿਵ ਤੋਂ ਇਕ ਛੋਟਾ ਪੱਤਰਾ ਸੋਨੇ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲਿਖਵਾਇਆ, ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਅਤੇ ਰੰਗੀਨ ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਸੋਨੇ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਅਲਵਰ ਦੇ ਰਾਜਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿਚ ਹੈ ਅਜਿਹੀ ਸੁਨਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਸੇਠ ਕਲਿਆਨਮਲ ਢੱਢਾ ਦੇ ਘਰ ਗਿਰਵੀ ਰਖੀ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਉਪਰ ਮੁਹਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ । ਸੇਠ ਕਲਿਆਨਦਾਸ ਢੱਢਾ ਦੇ ਘਰ ਕਈ ਹਥਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਦੇਸੀ ਫੀਂਟ ਦੇ ਕਪੜੇ ਦੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਕਿਤਾਬ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਯੰਤ੍ਰਾਵਚੂਰੀ' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ੧੯ ਪਤਰੀਆਂ (੩੮ ਪੰਨਿਆਂ) ਉਪਰ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਬੜੇ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਪੰਨੇ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਰੰਗੀਨ ਲਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ । ਹਾਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਇਬਾਰਤ ਲਿਖੀ ਹੈ ਉਹ ਹੀ ਕਾਲੀ ਸਿਆਹੀ ਦੀ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਹੈ । ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹਿੰਸਾ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਲ ਜਾਂ ਕਾਲਾ ਰੰਗਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸੰਵਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਈ. ਸੀ. ਦੀ ੧੫ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਪਤਰੇ ਇਤਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਹੱਥ ਲਗਦਿਆਂ ਹੀ ਭੁਰਦੇ ਹਨ । ਦੋ ਦੋ ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਦੋ ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਰੱਖੇ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਬਿਲਕੁਲ ਗਲੇ ਸੜੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ।

ਪਰਕਾਰ

ਜੇਤਸੀ ਲੋਗ ਜਨਮਪੱਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਰਸ਼ਫਲਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ੨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁੰਡਲੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦੀਆਂ ਪਰਕਾਰਾਂ ਅਜ ਤਕ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਥ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਆਦਿ ਤੇ ਸਿਆਹੀ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਕੰਵਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਇਤਨੇ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਪਰਕਾਰ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹੋਣਗੇ ਉਹ ਬੜੇ ਬਾਰੀਕ ਸਾਈਜ਼ ਦੇ ਹੋਣਗੇ।

ਰੇਖਾ ਪਾਟੀ

ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲੇਖਕ ਲੋਗ 'ਰੇਖਾਪਾਟੀ' ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਲਕੜੀ ਦੀ ਪਤਲੀ ਫੱਟੀ ਉਪਰ ਦੋਨੋਂ ਪਾਸੇ ਡੋਰਾ ਲਪੇਟ ਕੇ ਡੋਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਡੋਰੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਚ ਇਕ ਪਤਲੀ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਇੰਚ ਲੰਬੀ ਲਕੜੀ ਪਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਘੁਮਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਡੋਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਪੰਕਤੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਧਰ ਉਧਰ ਹਟਦੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਕੋਈ ਫੱਟੀ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਦੀ ਤਰਫ ਦੇ ਦੋਨਾਂ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪਾਸ, ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਛੇਕ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਡੋਰਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਫੱਟੀ (ਪਾਟੀ) ਨੂੰ (ਰੇਖਾਪਾਟੀ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਕੋਈ ਉਸਨੂੰ 'ਸਮਾਸਪਾਟੀ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਇਕ ਜੈਨ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਬੜੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਰੇਖਾਪਾਟੀਆਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪੱਠੇ ਜਾਂ ਕੁਟੀ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਪਾਸੇ ਭਿੰਨ ਅੰਤਰ ਵਾਲੀਆਂ ਡੋਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਪੰਕਤੀਆਂ ਫੱਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰੋਗਨ ਨਾਲ ਚਿਪਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਦੇ ਹਿਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ। ਰੇਖਾਪਾਟੀ ਦੇ ਉਪਰ ਕਾਗਜ਼ ਰਖਕੇ ਹਰ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਉਪਰ ਉਂਗਲੀ ਦੱਬਕੇ ਚਲਾਉਣ ਨਾਲ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵੱਲ ਡੋਰਿਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਾਗਜ਼ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੋ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤਰ ਦੋ ਅੰਸਾਂ ਵਿਚ ਬਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਰਲੇ ਅੰਸ ਵਿਚ ਅੱਖਰ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਵਿਚ ਥਾਂ ਖਾਲੀ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੱਥ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਸੱਜੇ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਜਿੰਨਾ ਹਾਸ਼ੀਆਂ ਰਖਣਾ ਹੋਵੇ ਉਨੀ ਥਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕ ਇਕ ਖੜੀ ਲਕੀਰ ਖਿਚ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉਪਰ ਬਾਦ ਵਿਚ ਲਾਲ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਹਾਸ਼ੀਏ ਦੀਆਂ ਦੋ ਦੋ ਲਕੀਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਾੜਪੱਤਰ ਉਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਪੰਕਤੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਲਾਉਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਕਾਲੀ ਜਾਂ ਰੰਗੀਨ ਸਿਆਹੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਬਾਰੀਕ ਲਕੀਰਾਂ ਖਿੱਚ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਲੋਹੇ ਦੀ ਬਾਰੀਕ ਤਿਖੇ ਗੋਲ ਮੂੰਹ ਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਭੁਰਜੁਪੱਤਰਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਇਵੇਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ।

੧. ਮੇਮਾਯਰਜ਼ ਆਫ ਦੀ ਏਸ਼ਿਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ ਬੰਗਾਲ, 'ਜਿ. ਪ, ਪਲੇਟ ੩੭' ਵਿਚ ਤਾੜਪੱਤਰ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਹੋਏ 'ਖੰਚਰਕੁਸ਼ਾ' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਇਕ ਪੱਤਰੇ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਨਕਲ ਛਪੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਦੋ ਕੰਵਲ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਇਕ ੧੨ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ੬ ਪੰਖੜੀਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੰਵਲ ਇਤਨੇ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲਾਈ ਦੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਇਤਨੀਆਂ ਬਾਰੀਕ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਪਰਕਾਰ ਨਾਲ ਉਹ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਉਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਰੀਕੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

੨. ਤਾੜਪੱਤਰਾਂ ਉਪਰ ਪੰਕਤੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਲਾਉਣ ਲਈ ਖਿਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਚੌਥੇ, 'ਮੇਮਾਯਰਜ਼ ਆਫ ਦੀ ਏਸ਼ਿਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ ਬੰਗਾਲ' ਜਿ. ਪ, ਪਲੇਟ ੩੬।

ਕਾਂਬੀ (ਰੂਲ)

ਅਜ ਕਲ ਸਿਆਹੀ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਗੋਲ ਰੂਲ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਲਈ ਲਕੜੀ ਦੇ ਗਜ਼ (ਕੰਬਾ) ਜਿਹੀ ਚਪਟੀ ਫੱਟੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਉਪਰ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦਾ ਕਿਨਾਰਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਉਸਦੇ ਸਹਾਰੇ ਲਕੀਰਾਂ ਖਿਚੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਅਜਿਹੀ ਫਟੀ ਨੂੰ ਰਾਜਪੁਤਾਨੇ ਦੇ ਲੇਖਕ 'ਕਾਂਬੀ' (ਕੰਬਾ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਰੂਲ ਨਾਲੋਂ ਅੱਛੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰੂਲ ਉਪਰ ਜਦੋਂ ਸਿਆਹੀ ਲਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੰਝ ਨਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਘੁੰਮਦਾ ਹੋਇਆ ਰੂਲ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਿਗਾੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਕਾਂਬੀ ਦਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਲਮ ਲਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਾਗਜ਼ ਨੂੰ ਛੁਹੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਉਪਰ ਲਗਿਆ ਸਿਆਹੀ ਦਾ ਦਾਗ ਕਾਗਜ਼ ਉਪਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ । ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਜੋਤਸ਼ੀ ਲੋਕ ਲਕੀਰਾਂ ਖਿਚਣ ਲਈ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਕਾਂਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

—

ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਤ^੧

ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਅੰਦਰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸੰਵਤ ਚਾਲੂ ਰਹੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਂਦ ਦਾ ਹਾਲ ਜਾਣਨਾ ਖੋਜ ਦੇ ਅਭਿਆਸੀਆਂ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੧ ਸਪੁਤਰਸ਼ੀ^੨ ਸੰਵਤ

ਸਪੁਤਰਸ਼ੀ ਸੰਵਤ ਨੂੰ ਲੌਕਿਕਕਾਲ, ਲੌਕਿਕ ਸੰਵਤ,^੩ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੰਵਤ^੪, ਪਹਾੜੀ ਸੰਵਤ^੫ ਜਾਂ ਕੱਚਾ ਸੰਵਤ^੬ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਵਤ ੨੭੦੦ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਲਪਿਤ ਚੱਕਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਪੁਤਰਸ਼ੀ ਨਾਂ ਦੇ ਸੱਤ ਤਾਰੇ ਅਜ਼ਵਿਨੀ ਤੋਂ ਰੇਵਤੀ ਤਕ ੨੭ ਨਕਸ਼ੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਤੇ ਬਾਰੀ ਬਾਰੀ ਸੌ ਸੌ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ^੭। ੨੭੦੦ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਚੱਕਰ ਪੂਰਾ ਹੋ ਕੇ ਦੂਜੇ ਚੱਕਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ੨ ਇਹ ਸੰਵਤ ਚਾਲੂ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਹੈ ਉਥੇ ਨਕਸ਼ੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਤੋਂ ੧੦੦ ਤਕ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੧੦੦ ਵਰ੍ਹੇ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਦੀ ਦਾ ਅੰਕ ਛੱਡਕੇ

੧. 'ਸੰਵਤ' ਸ਼ਬਦ 'ਸੰਵਤਸਰ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਵਰਸ਼' ਹੈ। ਕਿਤੇ ੨ ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ 'ਸੰਵ', 'ਸੰ' ਜਾਂ 'ਸਬ' ਅਤੇ 'ਸ' (ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ) ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੰਵਤ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਕਰਮ ਸੰਵਤ ਦਾ ਹੀ ਸੂਚਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਗਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕੇਵਲ 'ਵਰਸ਼' ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਵਿਕਰਮ ਸੰਵਤ, ਗੁਪਤ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਸੰਵਤ ਦੇ ਨਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਸੰਵਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ (ਵਿਕਰਮ ਸੰਵਤ, ਬਲਭੀ ਸੰਵਤ ਆਦਿ) ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਥਾਂ ਤੇ ਵਰਸ਼ ਅਵੁਦ. ਕਾਲ, ਸ਼ਕ ਆਦਿ ਇਸੇ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

੨. ਸਪੁਤਰਸ਼ੀ ਨਾਂ ਦੇ ਸੱਤ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਕਲਪਿਤ ਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸਪੁਤਰਸ਼ੀ' ਸੰਵਤ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

੩. ਕਸ਼ਮੀਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਪਰ ਦੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਅੰਕ ਲਿਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਸ ਨੂੰ 'ਲੌਕਿਕ ਸੰਵਤ' ਜਾਂ 'ਲੌਕਿਕ ਕਾਲ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

੪. ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਗਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਜੋਤਿਸ਼ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪੰਚਾਂਗਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੰਵਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਣਗੇ।

੫. ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਕਿਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਸੰਵਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

੬. ਇਸ ਸੰਵਤ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਪਰ ਦੇ ਹੀ ਵਰਸ਼ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਕੱਚਾ ਸੰਵਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

੭. ਏਕੈਕਸਿਸਨ੍ਰੁਕ੍ਸ਼ੇ ਸ਼ਾਤੰ ਸ਼ਾਤੰ ਤੇ (ਸੁਜਯ) ਚਰਨ੍ਤਿ ਕਪਾਠਾਸ (ਵਾਰਾਹੀ ਸੰਹਿਤਾ, ਅਧਿਆਇ ੧੩; ਸ਼ਲੋਕ ੪)। ਸਪ੍ਰਤਪੀਠਾਨੁ ਤੁ ਥੈ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿ ਫ੍ਰੁਯੇਤੇ ਤਦਿਤੈ ਫਿਠਿ। ਤਯੋਸ੍ਤੁ ਸਥਯੇ ਨਕ੍ਸ਼੍ਰੰ ਫ੍ਰੁਯੇਤੇ ਤਕ੍ਸਮੰ ਨਿਸ਼ਿ ॥ ਤੇਨੈਤ ਆਥਯੋ ਯੁਕ੍ਤਾਸ੍ਤਿਠ੍ਰ ਟਯਵ੍ਦਸ਼ਾਤੰਨ੍ਰੁਕ੍ਸ਼ਾਸ (ਭਾਗਵਤ, ਸੁਕੰਧ ੧੨, ਅਧਿਆਇ ੨. ਸ਼ਲੋਕ ੨੭--੨੮। ਵਿਸ਼ਣੁਪੁਰਾਣ; ਅੰਸ਼ ੪; ਅਧਿਆਇ ੨੪, ਸ਼ਲੋਕ ੫੩—੫੪) ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਜੋਤਿਸ਼ ਦੇ ਸੰਹਿਤਾ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਪੁਤਰਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਗਤੀ ਲਿਖੀ ਹੈ ਉਹ ਕਲਪਿਤ ਹੈ। 'ਸਿੱਧਾਂਤਤਤ੍ਰਵਿਵੇਕ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਕਮਲਾਕਰ ਭੱਟ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਨਹੀਂ (ਅਥਾਪਿ ਕੈਰਪਿ ਨਰੈਗੰਤਿਰਾਯੰਯੈਫ੍ਰਿਠਾ ' ਨ ਯਾਤ੍ਰ ਕਥਿਤਾ ਕਿਲ ਸੰਹਿਤਾਸੁ। ਤ ਕ੍ਕਾਘ੍ਯਸੇਕ ਹਿ ਪੁਰਾਣਕਵਦ੍ਰ ਤਯ੍ਯਾਸ੍ਤੇਨੈਕ ਤਕ੍ਵਿਪਯੰ ਗਦਿਤੁੰ ਸ਼੍ਰੁਤ੍ਤਾ: ॥ (ਸਿੱਧਾਂਤਤਤ੍ਰਵਿਵੇਕ, ਭਗ੍ਰਹਯੁਤਯਪਿਕਾਰ, ਸ਼ਲੋਕ ੩੨)।

ਫਿਰ ਇਕ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪੰਚਾਂਗ^੧ ਅਤੇ ਕਈ ਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ੨ ਅਰੰਭ ਦੇ ਹੀ ਵਰਸ਼ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਾਲੇ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕਲਜੁਗ ਦੇ ੨੫ ਵਰ੍ਹੇ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਤੋਂ (੨੬ਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ) ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਜੋਤਿਸ਼ ਦੇ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਲਜੁਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ^੪।

(ੳ) 'ਰਾਜਤਰੰਗਿਣੀ' ਵਿਚ ਕੱਲ੍ਹਣ ਪੰਡਿਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਸ ਵੇਲੇ ਲੌਕਿਕ (ਸੰਵਤ) ਦੇ ੨੪ਵੇਂ (ਵਰਤਮਾਨ) ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਦੇ ੧੦੭੦ ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤ ਚੁਕੇ ਹਨ^੫। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਵਰਤਮਾਨ^੬ ਲੌਕਿਕ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਗਤ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਦਾ ਅੰਤਰ (੧੦੭੦—੨੪=)੧੦੪੬=੬੬ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸਦੀ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਅੰਕਾਂ ਵਾਲੇ ਸਪੁਰਤਸੀ ਸੰਵਤ ਵਿਚ ੪੬ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਸ਼ਕ (ਗਤ), ਤੋਂ ੮੧ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਚੈਤ੍ਰ ਆਦਿ ਵਿਕਰਮ (ਗਤ), ੨੫ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਕਲਜੁਗ (ਗਤ) ਅਤੇ ੨੪ ਜਾਂ ੨੫ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਈ. ਸੰ. (ਵਰਤਮਾਨ) ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਚੰਬੋ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ (ਗਤ) ੧੭੧੭, ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ੧੫੮੨ (ਗਤ) ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੰਵਤ ੩੬, ਵੈਸਾਖ ਵਤਿ (ਵਦੀ)^੭ ੩੩ ਬੁਧਵਾਰ^੮ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਰਤਮਾਨ

੧. ਸ਼੍ਰੀਸਸਥਿੰਚਾਰਾਨੁਸਰੇਨ ਸੰਵਤ ੪੬੬੬ ਤਯਾ ਚ ਸੰਵਤ ੬੬ ਚੈਤ੍ਰਸ਼ੁਕਿ ੧ ਸ਼੍ਰੀ ਸਾਕ੍ਸ਼ਾ: ੧੭੧੫ ਕਰਣਗਤਾਭਦ੍ਰਾ (ਭਦ੍ਰਾ): ੧੦੨੮ ਦਿਨਗਣ: ੪੧੨੦੧੦ ਸ਼੍ਰੀਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤ੍ਯਸੰਵਤ ੧੮੫੦ ਕਲਮਗਤਾਭਦ੍ਰਾ (ਭਦ੍ਰਾ) ੧੬੭੨੬੪੮੮੬੪ ਸ਼ੇਖਾਭਦ੍ਰਾ (ਭਦ੍ਰਾ): ੨੩੪੭੦੫੧੧੦੬... ..ਕਲੇਗੰਤਵਰ੍ਧਾਣਿ ੪੮੬੪ ਸ਼ੇਖਵਰ੍ਧਾਣਿ ੪੨੭੧੦੬ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ੧੮੫੦ ਦਾ ਪੰਚਾਗ, ਇ. ਏ; ਜਿ. ੨੦, ਪੰ. ੧੫੦।

੨. ਸਪ੍ਰਤਪਿ: (ਪਿੰ) ਸੰਵਤ ੪੯੫੧ ਆ (੧) ਸ਼ਕ(ਯੁ)ਜਨ੍ਮਾਧ੍ਯਸਸਮੀ ਸੰਗਲੰ (ਲ) ਕਾਸਰੰ (ਰੇ) ਹ੍ਰਸ੍ਰਲਿਖਿਤ 'ਘਨ੍ਯਾਲੋਕ'; ਇੰ. ਸੇ; ਜਿ. ੨੦. ੫੧)।

੩. ਕਲੇਗੰਤੈ: ਸਾਯਕ੍ਰਨੇਤ੍ਰ (੨੫) ਕਪੈ: ਸਸਥਿੰਕਯੰਸਿਰਦਿਕੰ ਪ੍ਰਯਾਤਾ:। ਲੋਕੇ ਹਿੰ ਸੰਕ੍ਰਸਰਪਤ੍ਰਿਕਾਯਾਂ ਸਸਥਿੰਮਾਨੰ ਸ਼ਕਦਨ੍ਤਿ ਸੰਤ: (ਡਾ: ਵੂਲਰ ਦੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਰਿਪੋਲਟ ਪੰ: ੬੦)।

੪. ਕ; ਇੰ. ਈ; ਪੰ. ੪।

੫. ਲੌਕਿਕਾਭੇ ਚਤੁਰ੍ਵਿੰਸੋ ਸ਼ਕਕਾਲਸ੍ਯ ਸਾਂਪ੍ਰਤਸ੍ਰ। ਸਪ੍ਰਤ੍ਯਾਘ੍ਯਖਿਕੰ ਯਾਤੰ ਸਹਸ੍ਰੰ ਪਰਿਕ੍ਰਸਰਾ: (ਰਾਜਤਰੰਗਣੀ; ਤਰੰਗ ੧, ਸ਼ਲੋਕ ੫੨)।

੬. ਸਪੁਰਤਸੀ ਸੰਵਤ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਕਲਜੁਗ, ਵਿਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤਾਂ ਦੇ ਵਰਸ਼ ਪੰਚਾਂਗਾਂ ਅੰਦਰ ਗਤ ਲਿਖੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤਾਂ ੧੨ ਅਪਰੇਲ ਈ. ਸੰ. ੧੯੧੮ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਚੈਤਰਆਦਿ ਵਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਵਤ ੧੫੭੫ ਅਤੇ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਪਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਵਰਤਮਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਜੋਤਿਸ਼ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਉਹ ਗਤ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ। ਮਦਰਾਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤੀਕ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਰਸ਼ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦਾ ਵਰਸ਼ ਬੰਬਈ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੇ ਪੰਚਾਂਗਾਂ ਦੇ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਤੋਂ ਇਕ ਵਰ੍ਹਾ ਅੱਗੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

੭. 'ਸੁਦੀ' (ਸੁਦੀ) ਅਤੇ 'ਬਦੀ' ਜਾਂ 'ਵਦੀ' ਦਾ ਅਰਥ ਸੁਕਲਪਕਸ਼ ਅਤੇ ਬਹੁਲ (ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ) ਪਕਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ 'ਸੁਕਲਪਕਸ਼ ਦਾ ਦਿਨ' ਅਤੇ 'ਬਹੁਲ (ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ) ਪਕਸ਼ ਦਾ ਦਿਨ' ਹੈ। ਇਹ ਆਪ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਦੋ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤ੍ਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਕੇ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਵਤਸਰ (ਸੰਵਤ); ਰੱਤ, ਪੱਖ ਅਤੇ ਦਿਨ ਜਾਂ ਤਿਥੀ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਿਤੇ ੨ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸੰਵਤਸਰ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਸੰਵਤ, ਸੰਵ; ਸੰ. ਆਦਿ ਮਿਲਦੇ ਹਨ (ਦੇਖੋ ਉਪਰ ਪੰ. ੧੫੧. ਟਿ. ੧) ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗ੍ਰੀਸ਼ (ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਗਿਹੁਮਾਣ) ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ 'ਗ੍ਰੀ, ਜਾ 'ਗ੍ਰ' ਅਤੇ ਗਿ (ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਲੇਖਾ ਵਿਚ), 'ਵਰਸ਼' ਦਾ 'ਵ', 'ਹੇਮੰਤ' ਦਾ 'ਹੇ'. 'ਬਹੁਲਪਕਸ਼' ਜਾਂ 'ਬਹੁਲ' (ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ) ਦਾ 'ਬ'; ਸੁਕਲਪਕਸ਼ ਜਾਂ 'ਸੁਕਲ' ਦਾ 'ਸੁ' 'ਦਿਵਸ' ਦਾ 'ਦਿ' ਅਤੇ ਤਿਥੀ ਦਾ 'ਤਿ' ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 'ਬਹੁਲ' ਅਤੇ 'ਦਿਵਸ' ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ 'ਬ' ਅਤੇ 'ਦਿ' ਨੂੰ ਮਿਲਾਕੇ ਲਿਖਣ ਨਾਲ 'ਬਦਿ' (ਵਦੀ) ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ 'ਵਦਿ' (ਵਿਦਯੋਰੋਕਯਮ) ਸ਼ਬਦ ਬਣ ਗਿਆ, ਇਵੇਂ ਹੀ 'ਸੁਕਲ' ਦੇ 'ਸੁ' ਅਤੇ 'ਦਿਵਸ' ਦੇ 'ਦਿ' ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਮਿਲਾਕੇ 'ਸੁਦਿ' (ਸੁਦੀ) ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ 'ਸੁਦਿ' 'ਸ' ਦੇ ਥਾਂ ਤੇ 'ਸ' ਲਿਖਣ ਨਾਲ) ਬਣ ਗਿਆ।

ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੰਵਤ ਅਤੇ (ਗਤ) ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ (੧੭੧੭—੩੬=੧੬੮੧=੮੧) ਅਤੇ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ (੧੫੮੨—੩੬=੧੫੪੬=੪੬) ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

(ੳ) ਪੂਨਾ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਕਾਲਜ ਦੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਰਦਾ (ਕਸ਼ਮੀਰੀ) ਲਿਪੀ ਦੀ 'ਕਾਸ਼ਿਕਾਵ੍ਰਤੀ' ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਗਤ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ੧੭੧੭ ਅਤੇ ਸਪੁਤਰਸੀ ਸੰਵਤ ੩੬ ਪੌਸ਼ (ਪੌਹ) ਵਤਿ (ਵਦੀ) ਤੇ ਰਵੀਵਾਰ ਅਤੇ ਤਿਸ਼ਯ (ਪੁਸ਼ਯ) ਨਕਸ਼ਤਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਸਪੁਤਰਸੀ ਅਤੇ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ (੧੭੧੭—੩੬=੧੬੮੧=੮੧) ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਸਪੁਤਰਸੀ ਸੰਵਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਚੈਤ੍ਰ (ਚੇਤ) ਸੁਕਲਾ ੧ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਤਕ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਵਾਲੇ ਹਨ । ਇਸ ਸੰਵਤ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਆਮ ਕਰਕੇ, ਵਰਤਮਾਨ ਹੀ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਪੁਰਾਣੇ ਜਮਾਨੇ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਅਜਕਲ ਕੇਵਲ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਾਲੇ ਦਿਵਸ ਦੇ ਥਾਂ ਤੇ 'ਤਿਥੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਥੇ ਆਮ ਕਰਕੇ, 'ਸ਼ਤਿ' ਅਤੇ 'ਵਤਿ' ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਤੰਭ ਉਪਰ ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਚੋਹਾਨ ਚਾਜਾ ਵੀਸਲਦੇਵ (ਵਿਗ੍ਰਹਿਰਾਜ) ਦੇ ਤਿੰਨ ਲੇਖ ਖੁਦੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਸੰਵਤ ੧੨੨੦ ਵੈਸ਼ਾਖ ਸੁਦੀ ੧੫ ਦੇ ਹਨ ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚ 'ਸ਼ੁਤਿ' ਖੁਦਿਆ ਹੈ (ਸੰਵਤ ੧੨੨੦ ਵੈਸ਼ਾਖ ਸ਼ੁਤਿ ੧੫. ਈ, ਏ, ਜਿ: ੧੯ ਪੰ ੨੧੭-੧੮) । ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ 'ਸ਼ੁਦਿ' ਅਤੇ 'ਬਦਿ' (ਵਦਿ) ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਨ ਜਾਣਕੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਬੁਯਯ ਮੰਨਿਆ ਹੈ । 'ਸ਼ੁਦਿ' ਜਾਂ ਸ਼ੁਤੀ ਅਤੇ ਬਦੀ ਜਾਂ ਬਤੀ (ਵਤਿ) ਦੇ ਪਿਛੇ ਤਿਥੀ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਣਾ ਵੀ ਅਸੂਧ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 'ਦਿ' ਅਤੇ 'ਬਦਿ' ਵਿੱਚ ਤਿਸੀਸੂਚਕ 'ਦਿਵਸ' ਸ਼ਬਦ ਮੌਜੂਦ ਹੈ । ਕੇਵਲ ਉਪਰ ਦਿੱਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਨੇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵੀ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਠਕੁਰ' ਦਾ 'ਠ' 'ਮਹੰਮਤ' ਦਾ 'ਮਹੰ', 'ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਿਨ' ਦਾ ਸ਼੍ਰੇ; 'ਗਿਆਤੀਯ' ਜਾਂ 'ਗਿਆਤੀ' ਦਾ 'ਗਿਆ' 'ਉਤ' (ਪੁਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ) ਦਾ 'ਉ' (ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੮. ੫. ੨੧੯-੨੨) ਆਦਿ ਅਨੇਕ । ਅਜਿਹੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਤੇ ਕੁੰਡਲ (੦) ਲਾਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਵੀ ।

੭. ਸ਼੍ਰੀਸੰਨ੍ਰਪਤਿਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤ੍ਯਸੰਵਤਸਰੇ ੧੭੧੭ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼ਾਲਿਵਾਹਨਸ਼ਕੇ ੧੫੮੨ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸੰਵਤਸਰੇ ੩੬ ਕੈਸ਼ਾਥ (ਕ) ਵਾਦਿ ਤ੍ਰਯੋਦਸ਼ਯਾਂ ਭੁ (ਭੁ) ਖਵਾਸਰੇ ਸੇਥੇਕੰਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ (ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੨੦ ਪੰ. ੧੫੨) ।

੧. ਸ਼੍ਰੀਨ੍ਰਪਤਿਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤ੍ਯਰਾਜ੍ਯਸ੍ਯ ਗਤਾਬ੍ਦਾ: ੧੭੧੭ ਸ਼੍ਰੀ ਸਸਖਿੰਸਤੇ ਸੰਵਤ ੬੬ ਪੌ (ਕ) ਤਿ ੩ ਰਕੀ ਤਿਥ੍ਯਫਛ੍ਰੇ (ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੨੦. ਪੰ. ੧੫੨) ।

੨. ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਗਤ ਵਰ੍ਹੇ ਵੀ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੱਯਟ ਰਚਿਤ 'ਦੇਵੀਸ਼ਤਕ' ਦੀ ਟੀਕਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਹੈ—

ਕਸੁਸੁਨਿਗਗਣੋਦਥਿ ਸਸਕਾਲੇ ਯਾਤੇ ਕਲੇਸਥਾ ਲੋਕੇ ।
ਦ੍ਰਾਪੰਚਾਸ਼ੋ ਭਰੋ ਰਚਿਤੇਯੰ ਮੀਸਗੁਸਨ੍ਰਪੇ ॥

(ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੨੦; ਪੰ ੧੫੪)

ਏਥੇ ਗਤ ਕਲਜੁਗ ਸੰਵਤ ੪੦੭੮ ਅਤੇ ਲੌਕਿਕ ਸੰਵਤ ੫੨ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਗਤ ਹੈ ('ਯਾਤੇ' ਦੋਨਾਂ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਹੈ) ਕਿਉਂਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ੫੩ ਵਿਚ ਹੀ ਗਤ ਕਲਜੁਗ ਸੰਵਤ ੪੦੭੮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹੇ ਉਦਾਹਰਨ ਬਹੁਤ ਘਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ।

੨-ਕਲਜੁਗ ਸੰਵਤ

ਕਲਜੁਗ ਸੰਵਤ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਯੁੱਧ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਸੰਵਤ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਵਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਤੋਂ ਜੋਤਿਸ਼ ਦੇ ਗਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਪੰਚਾਂਗਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਵਰ੍ਹੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ੩੧੦੨ ਤਾਰੀਖ ੧੮ ਫਰਵਰੀ ਦੇ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੈਤ੍ਰਾਦਿ (ਚੇਤ ਆਦਿ) ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ੧੯੭੫ (ਗਤ) ਅਤੇ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ੧੮੪੦ (ਗਤ) ਦੇ ਪੰਚਾਂਗ ਵਿਚ ਗਤ ਕਲਿ ੫੦੧੯ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਤੋਂ ਚੈਤ੍ਰਾਦਿ ਗਤ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਵਿਚ (੫੦੧੯—੧੯੭੫=) ੩੦੪੪, ਗਤ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਵਿਚ (੫੦੧੯—੧੮੪੦=) ੩੧੭੯, ਅਤੇ ਈ. ਸੰ. ਵਿਚ ੩੧੦੧ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਗਤ ਕਲਜੁਗ ਸੰਵਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਦੱਖਣ ਦੇ ਚਾਲੁਕ੍ਯ ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਪੁਲਕੇਸੀ (ਦੂਜੇ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ, ਏਹੋਲ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਉਪਰ ਦੇ ਜੈਨ ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ੩੭੩੫ ਅਤੇ ਸਕ ਰਾਜਿਆਂ (ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ) ਦੇ ੫੫੬ ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸ ਮੰਦਿਰ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ (ਭਾਰਤ ਯੁੱਧ) ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤਰ (੩੭੫੩—੫੫੬)=੩੧੯੭ ਵਰ੍ਹੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਇਹੀ ਅੰਤਰ ਕਲਜੁਗ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਦੇ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਉਪਰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਲਜੁਗ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਯੁੱਧ ਸੰਵਤ ਇਕ ਹੀ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਨੂੰ ਰਾਜ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸੰਵਤ ਨੂੰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਸੰਵਤ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਕਲਜੁਗ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੇ ਸ੍ਰਗਰੋਹਣ (ਸਰਗਵਾਸ ਹੋ ਜਾਣ) ਤੋਂ ਅਰਥਾਤ

੧. ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਕਾਲਗਣਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਜੁਗ ਇਕ ਮਹਾਂਜੁਗ ਦਾ ੧੦ਵਾਂ ਅੰਸ਼ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਮਹਾਂਜੁਗ ਵਿਚ ਚਾਰ ਜੁਗ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਤ, ਤ੍ਰੇਤਾ, ਦ੍ਵਾਪਰ ਅਤੇ ਕਲਿ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਲਜੁਗ ੪੩੨੦੦੦ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ, ਦ੍ਵਾਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਦੁਗੁਣਾ ਅਰਥਾਤ ੮੬੪੦੦੦ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ, ਤ੍ਰੇਤਾ ਤਿਗੁਣਾ ਅਰਥਾਤ ੧੨੯੬੦੦੦ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਤ ਚੋਗੁਣਾ ਅਰਥਾਤ ੧੭੨੮੦੦੦ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਮਹਾਂਜੁਗ ਜਿਸਨੂੰ ਚਤੁਰਜੁਗੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਲਜੁਗ ਤੋਂ ੧੦ ਗੁਣਾ ਅਰਥਾਤ ੪੩੨੦੦੦੦ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ੭੧ ਮਹਾਂਜੁਗਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮਨੁਵੰਤਰ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੧੪ ਮਨੁਵੰਤਰ ਅਤੇ ੬ ਮਹਾਂਜੁਗ ਅਰਥਾਤ ੧੦੦੦ ਮਹਾਂਜੁਗ (=੪੩੨੦੦੦੦੦੦੦ ਵਰ੍ਹਿਆਂ) ਨੂੰ ਇਕ ਕਲਪ ਜਾਂ ਖ੍ਰਮਾ ਦਾ ਦਿਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਤਨੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਟਾਤ ਵੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।

੨. ਅਭਾਚਕਵਾਰਿਸ਼ਾਦਯਿਕਤ੍ਰਿਸ਼ਾਤੀ (ਜ) ਰੇਭੁ:ਚਰੁ:ਸਹਕ੍ਰੇਭੁ ਕਲਿਯੁਗਸੰਵਤਸਰੇਭੁ ਪਰਾਵ੍ਰਜੇਭੁ ਸਤ੍ਸੁ। ਸੁਵਰਾਯਾਨੁਮਥਕਾਲੇ ਪੰਚਮੇ ਸਾਖਾਰ ਣਸੰਵਤਸਰੇ (ਗੋਵਾ ਦੇ ਕਦੰਵਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਚਿੱਤ (ਖਸ਼ਠਦੇਵ ਦੂਜੇ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ। ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੧੪, ਪੰ. ੨੯੦)।

੩. ਤ੍ਰਿਸ਼ਾਤੁ ਤ੍ਰਿਸਹਸ੍ਰੇਭੁ ਮਾਰਤਾਦਾਹਵਾਦਿਤ: (੧) ਸਸਾਭਦਸ਼ਾਤਯੁਕਤੇਭੁ ਸ਼ (ਗ) ਤੇਘਭੇਭੁ ਪਛਸੁ (II) ਪਛਾਸ਼ਾਤੁ ਕਲੈ ਕਾਲੇ ਥਟੁਸੁ ਪਛਸ਼ਾਤਸੁ ਚ (I) ਸਸਾਸੁ ਸਮਤੀਤਾਸੁ ਸ਼ਕਾਨਾਮਪਿ ਮ੍ਰੁਸੁਯਾਮ੍ (ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੬, ਪੰ. ੭)।

੪. ਡਾ. ਕੀਲਹਾਰੁਨ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਦੱਖਣ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ, ਪੰ. ੧੬੨, ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੧੦੧੭।

੫. ਯਦੈਵ ਮਥਗਠ੍ਰਿਣੋਰੰਸ਼ੀ ਯਾਤੀ ਦਿੰਵਡਫਿਜ। ਕਸੁਦੇਵਕੁਲੋਫ਼੍ਰੁਤਸਤਦੈਵ ਕਲਿਰਾਗਤ: (ਵਿਸ਼ਨੂ ਪੁਰਾਣ; ਅਸ਼, ੪ ਅਧਿਆਇ ੨੪, ਸ਼ਲੋਕ ੫੫)। ਵਿਘ੍ਨਮੰਗਵਤੀ ਮਾਨੁ: ਕ੍ਰੁਘਾਕ੍ਰਿਯੋਸ੍ਰੀ ਦਿਕ੍ਰੰ ਗਤ:। ਤਦਾਵਿਸ਼ਾਕਕਲਿਲੋਕੰ ਪੋਪ ਯਦ੍ਰਸਤੇ ਜਨ: (ਭਾਗਵਤ, ਸੁਕੰਧ ੧੨, ਅਧਿਆਇ ੨, ਸ਼ਲੋਕ ੨੯)। ਮਹ.ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ੧੫ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤਕ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਭੀਮ ਦੇ ਤਾਨਿਆਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋਕੇ ਰਾਜਾ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਮੁਖ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਜੁਤੰਤਰ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ। ਫਿਰ ੩੬ਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਅਤੇ ਯਾਦਵਾਂ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਦੀ ਖਬਰ ਆਈ ਤਾਂ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਤ ਨੂੰ ਰਾਜਸਿੰਹਾਸਨ ਉਪਰ ਬਿਠਾਕੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਦਰੋਪਤੀ ਸਮੇਤ ਮਹਾਂਪ੍ਰਸਥਾਨ ਕੀਤਾ (ਇ. ਏ; ਜਿ. ੪੦, ਪੰ. ੧੬੩-੬੪)। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦਾ ਸ੍ਰਗਰੋਹਣ. ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਮਹਾਂਪ੍ਰਸਥਾਨ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਕਲਜੁਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਭਾਰਤਯੁੱਧ ਤੋਂ ੧੫+੩੬=) ੫੧ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੂੰ ਬਾਦ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਵਰਾਹਮਿਹਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਸਪੁਤਰਿਸ਼ੀ ਮਘਾ ਨਨਸ਼ੱਤਰ ਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਰਾਜਾ ਦਾ ਸ਼ਕ ਕਾਲ(ਸੰਵਤ) ੨੫੨੬ ਵਰ੍ਹੇ ਰਿਹਾ, ਅਰਥਾਤ ਉਸਦੇ ਸੰਵਤ ਦੇ ੨੫੨੬ ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤਣ ਤੇ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਚਲਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁਧ ਦਾ ਦ੍ਰਾਪਰ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਕਲਜੁਗ ਸੰਵਤ ਦੇ (੩੧੭੯—੨੫੨੬ =) ੬੫੩ ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੱਲ੍ਹਣ ਪੰਡਿਤ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਦ੍ਰਾਪਰ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਭਾਰਤ (ਯੁੱਧ) ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੰਤਕਥਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜਕਾਲ ਗਲਤ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ—'ਜਦੋਂ ਕਲਿ ਦੇ ੬੫੩ ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤ ਗਏ, ਤਾਂ ਕੌਰਵ ਪਾਂਡਵ ਹੋਏ' ਅਰਥਾਤ ਭਾਰਤ ਦਾ ਯੁਧ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਕਥਨ ਵਰਾਹਮਿਹਰ ਦੇ ਉਪਰ ਕਹੇ ਕਥਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅੰਦਰ, ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਤ ਦੇ ਜਨਮ (ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ) ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਮਹਾਪਦਮ (ਨੰਦ) ਤੇ ਰਾਜਤਿਲਕ ਤਕ ੧੦੫੦੪ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹੀ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਪਦਮ(ਨੰਦ) ਦੇ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਰਾਜ ੧੦੦ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤਕ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮੌਰਯ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਨੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਦਾ ਰਾਜਤਿਲਕ ਈ.ਸ.ਪੂਰਵ ੩੨੧ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੋਣਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਕਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਯੁੱਧ ਦਾ ਈ.ਸ.ਪੂਰਵ(੩੨੧ + ੧੦੦ × ੧੦੫੦ =) ੧੪੭੧ ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਹੋਣਾ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਮਹਾਪਦਮ(ਨੰਦ) ਤਕ ਦੀਆਂ ਵੰਸ਼ਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਹ ਸਮਾ ਠੀਕ ਪ੍ਰਤੀਤ

੧. ਆਸਨਮਥਾਤੁ ਸੁਨਯ: ਸ਼ਾਸਾਤ ਪ੍ਰਥਵੀਂ ਯੁਧਿਠਿਰੇ ਨ੍ਰਪਤੀ। ਥਫ਼ਕਿਪਥਫ਼ਕਿਯੁਤ: ਸ਼ਕਕਾਲਸ਼ਤਸ੍ਯ ਰਾਜ੍ਯਸ੍ਯ (ਵਾਗਹੀ ਸੰਹਿਤਾਂ, ਸੁਪੁਤਰਸ਼ੀ ਚਾਰ, ਸ਼ਲੋਕ ੩)।

੨. ਆਨੰਤੰ ਫ਼ਾਪਰਾਨੰਤੇ ਽ਮ੍ਰੁਫ਼ਾਰੰਯੇਤਿ ਕਿਸੋਹਿਤਾ: , ਕੇਚਿਦੇਤਾਂ ਸ੍ਰਥਾ ਤੇਥਾਂ ਕਾਲਸਙ੍ਖ੍ਯਾਂ ਪ੍ਰਚਕ੍ਰਿਰੇ ॥੪੬॥..... ॥ਸ਼ਾਤੇਥੁ ਥਟ੍ਸੁ ਸਾਫ਼੍ਰੁਥੁ ਚ੍ਯਥਿਕੇਥੁ ਚ ਮ੍ਰੁਤਲੇ। ਕਲੇਗੰਥੇਥੁ ਵਥਾਣਾਸਮਵਨ੍ਕੁਪਾਫ਼ਵਾ: ॥੫੧॥ (ਰਾਜਤਰੰਗਿਣੀ, ਤਰੰਗ ੧)।

੩. ਭਾਰਤ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਤ ਗਰਭ ਵਿਚ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਸਦਾ ਜਨਮ ਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁਧ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੀ ਮਹੀਨੇ ਬਾਦ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ।

੪. ਸਹਾਪਥਾਮਿਥੇਕਾਤੁ ਯਾਕਙ੍ਯਮ ਪਰੀਙ੍ਗਿਤ:। ਏਕੰ ਵਥੰਸਹ੍ਥ੍ਯੰ ਙ੍ਯੇਯੰ ਪੰਚਾਥੁਦੁਯੁਰੰ (ਮਤੱਸਯਪੁਰਾਣ, ਅਧਿਆਇ ੨੭੩, ਸ਼ਲੋਕ ੩੬। ਵਾਯੂਪੁਰਾਣ, ਅ. ੯੯, ਸ਼ਲੋਕ ੪੧੫। ਬ੍ਰਹਮਾਂਡ ਪੁਰਾਣ, ਮੱਧਮਭਾਗ, ਉਪੋਦਘਾਤਾਤ ਪਾਦ ੩, ਅ. ੭੪, ਸ਼ਲੋਕ ੨੨੭)। ਯਾਕਯਰੀਙ੍ਗਿਣੀ ਜਨਮ ਯਾਕਯਨੰਦਾਮਿਥੇਚਨਸ੍। ਏਨਦਵਥੰਸਹ੍ਥ੍ਯੰ ਤੁ ਙ੍ਯੇਯੰ ਪੰਚਦਸ਼ੋਯੁਰੰ (ਵਿਸ਼ਣੁਪੁਰਾਣ, ਅੰਸ਼ ੪, ਅ. ੨੪; ਸ਼ਲੋਕ ੩੨)। ਆਰਮ੍ਯ ਮਵਤੀ ਜਨਮ ਯਾਕਯਨੰਦਾਮਿਥੇਚਨਸ੍। ਏਨਦਵਥੰਸਹ੍ਥ੍ਯੰ ਤੁ ਸ਼ਤੰ ਪੰਚਦਸ਼ੋਯੁਰੰ (ਭਾਗਵਤ, ਸਕੰਧ ੧੨, ਅ. ੨, ਲੋਕ ੨੬)। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਤ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਪਦਮ(ਨੰਦ) ਦੇ ਰਾਜਤਿਲਕ ਤਕ ਦੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਮਤੱਸਯ, ਵਾਯੂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾਂਡਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ੧੦੫੦, ਵਿਸ਼ਣੁ ਵਿੱਚ ੧੦੧੫ ਅਤੇ ਭਾਗਵਤ ਵਿਚ ੧੧੧੫ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅੰਦਰ ੧੦੫੦ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

੫. ਚੰਦਰਵੰਸ਼ੀ ਅਜਮੀੜ ਦੇ ਪੁਤਰ ਰਿਕ੍ਸ਼ਦਾ ਵੰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਜਰਾਸੰਧ ਦਾ ਪੁਤਰ ਸਹਿਦੇਵ ਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਸਦਾ ਪੁਤਰ (ਜਾਂ ਉਤਰਾਂਧਿਕਾਰੀ) ਸੋਮਾਧੀ (ਸੋਮਾਧੀ) ਗਿਰੀਬ੍ਰਜ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ੨੧ ਹੋਰ ਰਾਜੇ ਹੋਏ। ਇਹ ੨੨* ਰਾਜੇ ਵਿਹਰਥਵੰਸ਼ੀ ਅਖਵਾਏ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਰਾਜਾ ਰਿਪੁੰਯ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਉਸਦੇ ਮੰਤਰੀ ਸੁਨਕ (ਪੁਲਿਕ) ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਪ੍ਰਦਯੋਤ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਬਣਾਇਆ। ਪ੍ਰਦਯੋਤ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ੫ ਰਾਜੇ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ਿਸ਼ੁਨਾਗ ਵੰਸ਼ ਦੇ ੧੦ ਰਾਜੇ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੧੦ਵੇਂ ਰਾਜਾ ਮਹਿਨੰਦੀ ਦਾ ਪੁਤਰ ਮਹਾਪਦਮ (ਨੰਦ) ਸੀ। ਇਸ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਮਹਾਪਦਮ ਦੀ ਗੱਦੀਨਸ਼ੀਨੀ ਤਕ ੩੭ ਰਾਜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ੧੦੫੦ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਘਟ ਨਹੀਂ; ਬਲਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਔਸਤ ਹਿਸਾਬ ਤੋਂ ਹਰ ਇਕ ਰਾਜੇ ਦਾ ਰਾਜਕਾਲ ੨੮ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

*ਬ੍ਰਹਮਾਂਡਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਵਿਹਰਥਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ੨੨ ਅਤੇ ਮਤੱਸਯ ਅਤੇ ਵਾਯੂ ਵਿਚ ੩੨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਣੁ ਅਤੇ ਭਾਗਵਤ ਵਿਚ ਸੰਖਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ। ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ੨੨ ਤੋਂ ਵਧ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਵਿਹਰਥਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ੨੨ ਮੰਨੀ ਹੈ।

ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਭਾਰਤ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੰਬੰਧੀ ਉਪਰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਮਤਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਕਈ ਇਕ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਕਲਜੁਗ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਯੁੱਧ ਸੰਵਤ ਨੂੰ ਇਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰਤੂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਯੁੱਧ ਕਲਜੁਗ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ।

੩-ਵੀਰ ਨਿਰਵਾਣ ਸੰਵਤ

ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਆਖਰੀ ਤੀਰਥੰਕਰ ਮਹਾਵੀਰ (ਵੀਰ, ਵਰਧਮਾਨ) ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ (ਮੁਕਤੀ) ਤੋਂ ਜਿਹੜਾ ਸੰਵਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ 'ਵੀਰ-ਨਿਰਵਾਣ ਸੰਵਤ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਜੈਨ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਤਾਂ ਵੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਵਰ੍ਹੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

(ੳ) ਸ਼੍ਰੋਤਾਂਬਰ ਮੇਰੁਤੰਗਸੂਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਵਿਚਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਵੀਰ ਨਿਰਵਾਣ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ੪੭੦ ਦਿਤਾ ਹੈ^੧ । ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਵਿਕ੍ਰਮ ੪੭੦, ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਵਿਚ ੬੦੫ ਅਤੇ ਈ. ਸੰ. ਵਿੱਚ ੫੨੭ ਮਿਲਾਣ ਨਾਲ ਵੀਰ ਨਿਰਵਾਣ ਸੰਵਤ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

(ਅ) ਸ਼੍ਰੋਤਾਂਬਰ ਅੰਬਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਨੇਮੀ ਚੰਦਰਾਚਾਰਯ ਦੇ ਰਚੇ ਹੋਏ 'ਮਹਾਵੀਰਚਯ' ਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਮੇਰੇ (ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ) ਨਿਰਵਾਣ ਤੋਂ ੬੦੫ ਵਰ੍ਹੇ ਅਤੇ ੫ ਮਹੀਨੇ ਬੀਤਣ ਤੇ ਸ਼ਕ ਰਾਜਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਵੇਗਾ^੨ । ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੀਰਨਿਰਵਾਣ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਠੀਕ ਉਹ ਹੀ ਅੰਤਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

(ੲ) ਦਿਗੰਬਰ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੀ ਨੇਮੀਚੰਦਰ ਦੀ ਰਚੀ ਹੋਈ 'ਤ੍ਰਿਲੋਕਸਾਰ' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵੀਰਨਿਰਵਾਣ ਤੋਂ ੬੦੫ ਵਰ੍ਹੇ ਅਤੇ ੫ ਮਹੀਨੇ ਬਾਦ ਸ਼ਕ ਰਾਜਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ^੩ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿਗੰਬਰ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਜੈਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀਰਨਿਰਮਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ੬੦੫ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਹਾ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਤਾਂਬਰ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਾਲੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ 'ਤ੍ਰਿਲੋਕਸਾਰ' ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਮਾਧਵਚੰਦਰ ਨੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕਸਾਰ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ 'ਸ਼ਕ' ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਨਾਲ 'ਵਿਕ੍ਰਮ' ਮੰਨ ਲਿਆ

੧. ਵਿਕ੍ਰਮਸਰਯੁਜਾਰੰਮਾ ਪਰਤ ਸਿਰਿਵੀਰਨਿਭੁਵੰ ਮਣਿਯਾ । ਸੁਨਨ ਸੁਣਿਵੇਅਜੁਤੋਵਿਕ੍ਰਮਮਾਲਤ ਜਿਣ ਫ਼ਾਲੋ ॥
ਵਿਕ੍ਰਮਕਾਲਾਭਿਜਨਸਯ ਵੀਰਸਯ ਫ਼ਾਲੋ ਜਿਨਕਾਲ ਸ਼ੁਨ੍ਯਸੁਨਿਵੇਦਯੁਕਤ: ਚਤ੍ਵਾਰਿਸ਼ਤਾਨਿ ਸਖ੍ਯਥਿਕ੍ਰਵਥੰਣਿ ਸ਼੍ਰੀਮਹਾਵੀਰ
ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤ੍ਯਯੋਰੰਤਰਾਮਿਤ੍ਯਥ: (ਵਿਚਾਰਸ਼੍ਰੇਣੀ) ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਈ. ਸੰ. ੧੩੧੦ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਰਚੀ ਗਈ ।

੨. ਭ੍ਰਹਿੰ ਵਾਸਾਣਸਯਹਿੰ ਵਾਸੋ ਪੰਚਹਿਕਾਸੇਹਿੰ ਪੰਚਮਾਸੇਹਿੰ । ਸਮ ਨਿਭ੍ਯਣਗਯਸਯ ਤ ਤਪਭਿਜਸੁਫ਼ ਸਗੋ ਰਾਯਾ ॥
(ਮਹਾਵੀਰਚਰਯ) ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਵਿ. ਸ. ੧੧੪੧ (ਈ. ਸੰ. ੧੦੮੪) ਵਿਚ ਬਣੀ ।

੩. ਪਣਭ੍ਰਸੁਯਵਸੁੰ ਪਣਮਾਸਯੁਦੰ ਗਸਿਅ ਵੀਰਨਿਭੁਵੰਦੋ ਸਗਰਾਯੋ (ਤ੍ਰਿਲੋਕਸਾਰ, ਸ਼ਲੋਕ ੮੪੮) । ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਵਿ. ਸੰ. ਦੀ ੧੧ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਬਣੀ ਸੀ । ਹਰੀਦੰਸ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਵੀਰ ਨਿਰਵਾਣ ਤੋਂ ੬੦੫ ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤਣ ਤੇ ਸ਼ਕ ਰਾਜਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਘਨੰਦੀ ਦੇ ਸ਼੍ਰਾਵਕਾਚਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ (ਇੰ. ਏ. ਜਿ. ੨੨, ਪੰ. ੨੨) ।

੪. ਸ਼੍ਰੀਵੀਰਨਾਥਨਿਰ੍ਵੰਜੇ ਸਕਾਸ਼ਾਤ੍ ਪੰਚੋਤ੍ਤਰਧਟ੍ਠਤਥੰਣਿ ਪਭ੍ਰਮਾਸ: ਯੁਤਾਨਿ ਗ੍ਵਾ ਪਞਚਾਤ ਵਿਕ੍ਰਮਾਭ੍ਰਸ਼ਕਰਾਯੋ
ਯੁਯਾਯੁਤ (ਤ੍ਰਿਲੋਕਸਾਰ ਦੇ ਉਪਰ ਕਹੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦੀ ਟੀਕਾ) ।

ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਦਿਗੰਬਰ ਜੈਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਤੋਂ ੬੦੫੨ (ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਤੋਂ ੭੪੦) ਵਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀਰ ਨਿਰਵਾਣ ਹੋਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਿਹੜਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦਿਗੰਬਰ ਜੈਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਕਿਤੇ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਤੋਂ ੪੬੧, ਕਿਤੇ ੬੭੬੫ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ੧੪੭੬੩੩ ਵਰ੍ਹੇ ਪੂਰਵ ਵੀਰਨਿਰਵਾਣ ਹੋਣਾ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਮਤ ਮੰਨਣ ਲਾਭਕ ਨਹੀਂ ਹਨ।

੪--ਬੁੱਧਨਿਰਵਾਣ ਸੰਵਤ

ਬੋਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ (ਸ਼ਾਕਯਮੁਨੀ) ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਤੋਂ ਜਿਹੜਾ ਸੰਵਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ 'ਬੁੱਧ ਨਿਰਵਾਣ ਸੰਵਤ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬੋਧੀ ਗਰੰਥਾਂ ਅੰਦਰ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ। ਬੁੱਧ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਕਿਸ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਇਸ ਦਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਨਿਰਣਾ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀਲੋਨਖ (ਸਿੰਹਲਦੀਪ, ਲੰਕਾ), ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਤੇ ਸਿਆਮ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਈ. ਸ਼. ਤੋਂ ੫੪੪ ਵਰੇ ਪਹਿਲੇ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ^੫। ਚੀਨੀ ਯਾਤ੍ਰੀ ਫਾਹੀਆਨ ਨੇ, ਜਿਹੜਾ ਈ. ਸ਼. ੪੦੦ ਵਿਚ ਏਥੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਨਿਰਵਾਣ ਤੋਂ ੧੪੬੭ ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਹਨ^੬। ਇਸ ਤੋਂ ਬੁੱਧ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦਾ ਸਮਾ ਈ. ਸ਼. ਪੂਰਵ (੧੪੬੭-੪੦੦) ੧੦੬੭ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਚੀਨੀ ਯਾਤ੍ਰੀ ਹਿਊਨਸਾਂਗ ਨੇ ਨਿਰਵਾਣ ਤੋਂ ੧੦੦ ਵੇ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ (ਈ. ਪੂਰਵ ੨੬੬ ਤੋਂ ੨੨੭ ਤਕ) ਦਾ ਰਾਜ ਦੂਰ ਦੂਰ ਫੈਲਣਾ ਦਸਿਆ^੭ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਰਵਾਣਕਾਲ ਈ. ਸ਼. ਪੂਰਵ ਦੀ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ: ਵੁਲਰ ਨੇ ਈ. ਸ਼. ਪੂਰਵ ੪੮੩-੨ ਅਤੇ ੪੭੨-੧ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਪ੍ਰੋਫੇਸਰ ਕਰਨ^੮ ਨੇ ਈ. ਸ਼. ਪੂਰਵ ੩੮੮ ਵਿਚ, ਫਰਗੁਸਨ^੯ ਨੇ ੪੮੧ ਵਿਚ, ਜਨਰਲ ਕਨਿੰਗਹਾਮ ਨੇ ੪੭੮ ਵਿਚ, ਮੱਕਸਮੂਲਰ^{੧੦} ਨੇ ੪੭੭ ਵਿਚੋਂ

੧. ਦਿਗੰਬਰ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਸ਼੍ਰਵਨਬੇਲਗੋਲਾ ਦੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਵਰਧਮਾਨ (ਵੀਰ) ਨਿਰਵਾਣ ਸੰਵਤ ੨੪੬੩ ਵਿਚ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ੧੮੮੮ ਅਤੇ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ੧੭੫੨ ਹੋਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੀਰਨਿਰਵਾਣ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਦਾ ਅੰਤਰ ੬੦੫ ਆਉਂਦਾ ਹੈ (ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੨੫, ਪੰ. ੩੪੬)। ਇਸ ਗਲਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮਾਧਵਚੰਦਰ ਦੀ ਗਲਤ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਚਲਣਾ ਹੀ ਹੈ।

੨. ਕੀਰਤਿਸਿੰਘ ਸਿਫਿਗੰਦ ਚਤੁਸਦਵਿੰਗਿਸਤ੍ਰਿਵਾਸਪਰਿਮਾਣੀ। ਕਾਲੰਮਿ ਅਦਿਕਕੰਤੇ ਤਪਘਣੀ ਯਤ੍ਯ ਸਗਰਾਭੀ ॥ ਅਹਵਾ ਕੀਰੇ ਸਿਫੇ ਸਵਸੁਘਣਕੰਮਿ: ਸਗ (ਤ) ਸਯਭਵਹਿਯੇ। ਪਘੁਸੀਦਿੰਮਿ ਯਤੀਰੇ ਪਘਮਾਸੇ ਸਗਘਿਯੀ ਜਾਦਾ (ਪਾਠਾਂਤਰੰ) ॥ ਚੋਫਸਸਵਸੁਘਣ (ਤ) ਸਯਤੇਘਤਦੀਵਾਸਕਾਲਿਚਿਛੇਦੇ। ਕੀਰੇਸਰਸਿਫੀਦੀ ਤਪਘਣੀ ਸਗਘਿਯੀ ਅਹਵਾ (ਪਾਠਾਂਤਰੰ) ॥ ਤਿਲੋਕਸ਼ਯਿ—ਦੇਖੋ, 'ਜੈਨਹਿਤੈਸ਼ੀ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ,' ਭਾਗ ੧੩, ਅੰਕ ੧੨, ਦਿਗੰਬਰ ੧੯੧੭, ਪੰ. ੫੩੩)।

੩. ਮਗਵਤਿ ਪਰਿਨਿਬੁੱਠੇ ਸਮ੍ਭਵ ੧੮੧੩ ਕਾਰਿਕਵਦਿ ੧ ਕੁਨੇ (ਗਯਾ ਦਾ ਲੇਖ। ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੧੦, ਪੰ. ੩੪੩)।

੪. ਕਾਰਪਸੁ ਇਨਸਿਕ੍ਰਿਪਸੁਨਜ਼ ਇੰਡੀਕੋਰਮੁ (ਜਨਰਲ ਕਨਿੰਗਹਾਮ ਦਾ ਸੰਪਾਦਿਆ ਹੋਇਆ), ਜਿ. ੧ ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰ ੩।

੫. ਪ੍ਰਿ; ਏ, ਜਿ. ੨, ਯੂਸਫੁਲੁ, ਟੇਬਲਸ ਪੰ. ੧੬੫।

੬. ਬੀ; ਵੁ. ਰੇ. ਵੇ. ਵ; ਜਿ. ੧ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰ. ੭੫।

੭. ਬੀ; ਬੁ. ਰੇ. ਵੇ. ਵ; ਜਿ. ੧ ਪੰ. ੧੫੭।

੮. ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੬, ਪੰ. ੧੫੪।

੯. ਸਾਈਕਲੋਪੀਡਿਆ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, ਜਿ. ੧ ਪੰ. ੪੯੨।

੧੦. ਕਾਰਪਸੁ ਇਨਸਿਕ੍ਰਿਪਸੁਨਮੁ ਇੰਡੀਕੋਰਮੁ ਜਿ. ੧ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ; ਪੰ. ੯।

੧੧. ਮ; ਹਿ. ਏ. ਸ਼. ਲਿ, ਪੰ. ੨੯੮।

ਵਿਚੇ, ਪੰਡਿਤ ਭਗਵਾਨਲਾਲ ਇੰਦਰ ਜੀ ਨੇ ੬੩੮ ਵਿੱਚ (ਗਯਾ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ), ਮਿਸ ਡਫ਼ ਨੋ ੪੭੭ ਵਿੱਚ, ਡਾ: ਬਾਰਨੇਟ ਨੇ ੪੮੩ ਵਿੱਚ, ਡਾ: ਫਲੀਟ ਨੇ ੪੮੨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬੀ. ਏ. ਸਮਿਥ ਨੇ ਈ.ਸ. ਪੂਰਵ ੪੮੭ ਜਾਂ ੪੮੬ ਨਿਰਵਾਣ ਹੋਣਾ ਅਨੁਮਾਨਿਆ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਨਿਰਵਾਣਸੰਵਤ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕ ਲੇਖ ਨ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਬਾਰੇ ਮਤਭੇਦ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਸਦਾ ਆਰੰਭ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ੪੮੭ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣਾ ਮੰਨਣਾ ਠੀਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਠੀਕ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

੫-ਮੌਰ੍ਯ ਸੰਵਤ

ਉਦੇਗਿਰੀ (ਉੜੀਸੇ ਵਿੱਚ ਕਟਕ) ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਹਾਥੀ ਗੁੰਫਾ ਵਿਚ ਜੈਨ ਰਾਜਾ ਖਾਰਵੇਲ (ਮਹਾਮੇਘਵਾਹਨ) ਦਾ ਇਕ ਲੇਖ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮੌਰ੍ਯ ਸੰਵਤ (ਮੌਰ੍ਯ ਕਾਲ) ੧੬੫ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਰਾਜਾ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਨੇ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ੩੨੧ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਮੌਰ੍ਯ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਵਤ ਉਸੇ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਠੀਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦਾ ਅਰੰਭ ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ੩੨੧ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

੬. ਸੇਲ੍ਯੁਕਿਡੀ ਸੰਵਤ

ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ੩੨੩ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਿਕੰਦਰ (ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ) ਦੀ ਮਿਰਤੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸ ਦੇ ਸੋਨਾਪਤੀ ਰਾਜ ਲਈ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜਦੇ ਰਹੇ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਰਾਜ ਮਕਦੂਨੀਆਂ

੧. ਇੰ. ਏ. ਜਿ. ੧੦, ਪੰ. ੩੪੬।
੨. ਡ; ਕ੍ਰਾ. ਇੰ; ਪੰ. ੬।
੩. ਬਾ; ਏ. ਇੰ; ਪੰ. ੩੭।
੪. ਜ. ਗ. ਏ. ਸੋ. ਇੰ, ਸ. ੧੯੦੬. ਪੰ. ੬੬੭।
੫. ਸਮਿ; ਅ. ਹਿ. ਇੰ. ਪੰ. ੪੭ (ਤੀਜਾ ਸੰਸਕਰਣ)।

੬. ਪਨੰਤਰਿਯਸਠਿਕਸਸਤੇ ਰਾਜਸੁਰਿਯਾਕਾਲੇ ਕੋਯੁਨੇ ਚ ਚੋਯਠਅਗਸਤਿਕੁਰਿਯੰ (ਪੰਡਿਤ ਭਗਵਾਨਲਾਲ ਇੰਦਰਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ 'ਦੀ ਹਾਥੀ ਗੁੰਫਾ ਐਂਡ ਦੀ ਅਦਰ ਇਨਸਕ੍ਰਿਪਸ਼ਨਜ਼)। ਡਾਕਟਰ ਸਟੇਨ ਕਾਨੋ ਨੇ ਈ. ਸ. ੧੯੦੫-੬ ਦੀ ਆਰਕੀਐਲੋਜੀਕਲ ਸਰਵੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਇਸ ਵਰਜ਼ ਕਲਿੰਗ ਦੇ ਰਾਜਾ ਖਾਰਵੇਲ ਦੀ ਪਰਸਿਧ ਹਾਥੀ ਗੁੰਫਾ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀ ਨਕਲ (ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਤੀ) ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ—ਉਹ ਲੇਖ ਮੌਰ੍ਯ ਸੰਵਤ ੧੬੫ ਦਾ ਹੈ (ਪੰ ੧੬੬)। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ਡਾਕਟਰ ਫਲੀਟ ਨੇ ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਸੰਵਤ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਸ਼ ਦੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਵਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਾਰਵੇਲ ਨੇ ਕੁਛ ਮੂਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ੬੪ਵੇਂ ਅਧਿਆਈ ਜਾਂ (ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ) ਸੱਤ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਵਿਗਾਗ ਦੇ ਪੁਨਰੁਧਾਰ ਕੀਤਾ; ਜਿਹੜਾ ਮੌਰ੍ਯ ਕਾਲ ਤੋਂ ਮੱਧਮ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ (ਜ. ਗ. ਏ ਸੋ; ਈ. ਸ. ੧੯੧੦, ਪੰ. ੨੪੩-੪੪) ਡਾਕਟਰ ਫਲੀਟ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾ. ਲੂਡਰ (ਏ; ਇੰ; ਜਿੰ ੧੦ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ, ਪੰ. ੧੬੧) ਅਤੇ ਵੀ. ਏ. ਸਮਿਥ ਨੇ (ਸਮਿ, ਅ.ਹਿ. ਇੰ; ਪੰ. ੨੦੭; ਇ. ੨) ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਵਤ ਨਾ ਹੋਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਥੋੜਾ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਰਕੀਐਲੋਜੀਕਲ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੁਪਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ ਰਾਖਾਲਦਾਸ ਬੈਨਰਜੀ ਨੇ ਇਸ ਲੇਖ ਨੂੰ ਫਿਰ ਪਰਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਦੀ ਨਕਲ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਮੌਰ੍ਯ ਸੰਵਤ ੧੬੫ ਹੋਣਾ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਫਲੀਟ ਆਦਿ ਦੇ ਕਥਨ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ।

੭. ਲੋਰੀਅਨ ਤੰਗਾਈ (ਸਵਾਤ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ) ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਬੁਧ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਆਸਨ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸੰ. ੩੧੮ ਦੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲੇਖ (ਸ. ੩੧੮ ਪਰੋਠਵਦਸ ਦੇ ੨੭.....ਆ. ਸ. ਰਿ; ਈ. ਸੰ; ੧੯੦੩--੪, ਪੰ. ੨੫੧) ਅਤੇ ਹਸ਼ਤਨਗਰ (ਪੁਸ਼ਕਲਾਵਤੀ) ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਬੁਧ ਦੀ (ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਮੇਤ) ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਆਸਨ ਉਪਰ ਬੈਠੇ ਸੰ. ੩੮੪ (ਸੰ. ੩੮੪ ਪਰੋਠਵਦਸਮਸਸ ਦਿਵਸੰਮਿ ਪੰਚਮਿ ੫—ਏ. ਇੰ. ਜਿ. ੧੨; ਪੰ. ੩੦੨) ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਸੰਵਤ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਹੀਂ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਵਤ ਮੌਰ੍ਯ ਹੋਵੇ।

(ਮੈਸੇਡੋਨੀਆ ਗਰੀਸ ਵਿੱਚ) ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਸੀਰੀਆ (ਬਾਬੀਲਨ) ਕਾਇਮ ਹੋਏ । ਸੀਰੀਆ ਦਾ ਸਾਮੀ ਸੇਲਯੁਕਸ ਨਿਕਾਟੋਰ ਬਣਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬਾਕਟ੍ਰਿਆ ਆਦਿ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਰਾਜ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਅਰਥਾਤ ੧ ਅਕਤੂਬਰ ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ੩੧੨ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਸੰਵਤ (ਸੰਨ) ਚਲਿਆ ਜਿਹੜਾ ਬਾਕਟ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਵੀ ਚਾਲੂ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਾਬੁਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਆਦਿ ਹਿੱਸਿਆਂ ਉਪਰ ਬਾਕਟ੍ਰਿਆ ਦੇ ਗਰੀਕਾਂ (ਯੂਨਾਨੀਆਂ) ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਕੁੱਝ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਹਾਲਾਂਕਿ ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦੇ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮੈਸੇਡੋਨੀਅਨ (ਯੂਨਾਨੀ) ਮਹੀਨੇ ਸ਼ਕ ਅਤੇ ਕ੍ਰਸਨਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਈ ਇਕਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਅੰਦਰ ਇਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਹੀਨੇ ਮਿਲੇ ਹਨ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਖੁਦਵਾਏ ਹੋਏ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਵਰ੍ਹੇ ਕਿਸ ਸੰਵਤ ਦੇ ਹਨ ਇਸ ਦਾ ਹੁਣ ਤਕ ਠੀਕ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੈਸੇਡੋਨੀਅਨ (ਯੂਨਾਨੀ) ਮਹੀਨੇ ਲਿਖਦੇ ਸਨ ਉਹ ਸੰਵਤ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਹੋਣਗੇ । ਉਹ ਸੰਵਤ ਚਾਹੇ ਸੇਲਯੁਕਿਡੀ (ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ) ਪਾਰਥੀਅਨਰ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ (ਸ਼ਕ)ਸੰਵਤ ਹੋਵੇ ।

੭--ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ

ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਨੂੰ ਮਾਲਵ ਸੰਵਤ (ਮਾਲਵਕਾਲਾ) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਹਾਵਤ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ, ਮਾਲਵਾ ਦੇ ਰਾਜਾ ਵਿਕ੍ਰਮ ਜਾਂ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿੱਤਯ ਨੇ ਸ਼ੱਕਾਂ ਉਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦਾ ਸੰਵਤ ਚਲਾਇਆ । ਧੌਲਪੁਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਚਾਹਮਾਨ (ਚੌਹਾਨ) ਚੰਡਮਰਸੇਨ ਦੇ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ੮੯੮ (ਈ. ਸੰ. ੮੪੧) ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਰ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਕ੍ਰਮ ਦਾ ਨਾਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਹੁਣ ਤਕ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕ੍ਰਮ ਦਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ

੧. ਮੈਸੇਡੋਨੀਅਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਹਾਈਪਰਬੇਰੇਟੀਅਸੁ Hyperberetaeus), ਡਿਅਸ (Dius), ਏਪੱਲੀਅਸੁ (Apelloeus) ਆਡਨੀਅਸ (Audnaeus), ਪੇਰਿਟੀਅਸੁ (Peritius), ਡਿਸਟ੍ਰਸੁ (Dystrus), ਜੰਥੀਕਸੁ (Xanthicus), ਆਰਟੇਮਿਸੀਅਸ (Artemisuius), ਡੇਸੀਅਸ (Daesius), ਪਨੇਮਸੁ (Panemus), ਲੋਅਸੁ (Lous) ਅਤੇ ਗਾਰਪੀਏਅਸ (Gorpieus) ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹਾਈਪਰਬੇਰੇਟੀਅਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਗਾਰਪੀਏਅਸ ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਥਾਂ ਤੇ ਹੈ । ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਇਹਨਾਂ ਮੈਸੇਡੋਨੀਅਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ੪ ਨਹੀਨੇ-ਏਪੇਲੱਅਸੁ (ਕ, ਇੰ, ਈ, ਪੰ. ੪੧), ਆਰਟੇਮਿਸੀਅਸ (ਹੁਵਿਸ਼ੁਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੰ. ੫੧ ਦੇ ਵਰਡਕ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਭਾਂਡੇ ਉਪਰ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚੋਂ; ਏ. ਇੰ. ਜਿ. ੧੧, ਪੰ. ੨੧੦), ਡੇਸੀਅਸ (ਦਏਸਿਕ, ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੰ. ੧੧ ਦੇ ਸੁਏਵਿਹਾਰ ਦੇ ਤਾਮਰਲੇਖ ਵਿਚ, ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੧੦. ਪੰ. ੩੨੬; ਜਿ. ੧੧. ਪੰ. ੧੨੮) ਅਤੇ ਪਨੇਮਸ (ਛਤ੍ਰਪ ਪਤਿਕ ਦੇ ਤਕ੍ਰਸ਼ਿਲਾ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸੰ. ੭੮ ਦੇ ਤਾਮਰਲੇਖ ਵਿਚ; ਏ. ਇੰ, ਜਿ. ੪, ਪੰ. ੫੫) ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ ।

੨. ਪਾਰਥੀਅਨ ਸੰਵਤ ਦਾ ਅੰਛ ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ੨੪੭ ਦੇ ਮਧ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਕ; ਇੰ. ਈ; ਪੰ. ੪੬) ।

੧. ਮਾਲਕਾਲਾਭਰਵਾਂ ਥਟ੍ਰਿਸ਼ਟਸੰਯੁਤੇਘਰੀਥੇਯੁ ਨਕਸੁ ਸ਼ਥੇਯੁ ਗਿਆਰਿਸਪੁਰ ਦਾ ਲੇਖ, ਕ; ਆ. ਸ. ਰਿ; ਜਿ. ੧੦, ਪਲੇਟ ੧੧) ।

੨. ਪਿਨਿਕੀ ਗਾਂਵ (ਕਾਠੀਆਵਾੜ) ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ੭੯੪ ਕਾਰਿਤਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਅਮਾਵਸ੍ਯ, ਆਦਿਤਯਵਾਰ, ਜੁਯੇਸੁਨਾ ਨਕਸ਼ਤਰ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । (ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੧੨, ਪੰ. ੧੫੫) ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤਿਥੀ ਤੋਂ ਆਦਿਤਯਵਾਰ, ਜੁਯੇਸੁਨਾ ਨਕਸ਼ਤਰ ਅਤੇ ਸੂਰਜਗ੍ਰਹਿਣ ਨਾ ਹੋਣ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਲਿਪੀ ਇਤਨੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਡਾ: ਫਲੀਟ ਅਤੇ ਕੀਲਹਾਰਨ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਜਾਲੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ ।

੩. ਕਸੁਨਕ (ਅ) ਈਥਥੀ ਗਰਸਪਾ ਕਾਲਸਯ ਕਿਨੋ ਸਾਕ੍ਯਸਯ (੧) ਕਸ਼ੀਕ੍ਯਸਯ ਸਿਤਾਯਾਂ (੨) ਰਕਿਵਾਰਯੁਤ ਫ਼ਿਰੀਯਾਯਾਂ (ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੧੯, ਪੰ. ੩੨੦) ।

ਪਰੰਤੂ ਸੰਵਤ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :—

(੧) ਮੰਦਸੌਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਨਰਵਰਮਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀਮ੍ਹਵਾਲਿਕਗਣਾਮ੍ਯਾਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੇ 'ਕ੍ਰੁਸਸੰਜਿਤੇ [1] ਏਕ਷ਟਯਥਿਕੇ ਪ੍ਰਾਪ੍ਤੇ ਸਸਾਸ਼ਤਚਠਯੇ [11] ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਕਾ (ਟਕਾ) ਲੇ ਗੁਮੇ ਪ੍ਰਾਪ੍ਤੇ' ਅਰਥਾਤ ਮਾਲਵਗਣ ਦੇ ਚਾਲੂ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤ ਕ੍ਰਿਤ ਸੰਗਿਆ ਵਾਲੇ ੪੬੧ਵੇਂ ਦੇ ਲੱਗਣ ਉਪਰ ਵਰਸ਼ਾ ਹੁੰਤ ਵਿੱਚ, ।

(੨) ਰਾਜਪੁਤਾਨਾ ਮਿਉਜ਼ੀਅਮ (ਅਜਮੇਰ) ਵਿਚ ਰਖੇ ਹੋਏ ਨਗਰੀ (ਮੱਧਮਿਕਾ, ਉਦੇਪੁਰ ਰਾਜ ਵਿਚ) ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿਚ—ਕ੍ਰੁਤੇਬੁ ਚਰੁਧੁ ਵਪੰਸ਼ਤੇਭੇਕਾਸ਼ੀਤ੍ਯੁਜ੍ਜਰੇ਷ਵਸ੍ਯਾਂ ਮਾਲਕਭਕੀਥਾਂ (੪੦੦) ਕਾਰਿਕਸ਼ੁਕਲ ਪਚਮ੍ਯਾਸ੍, ਅਰਥਾਤ ਕ੍ਰਿਤੇ (ਨਾਮਕ) ੮੪੧ਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ (ਸੰਵਤ) ਵਿਚ ਇਸ ਮਾਲਵ ਪੂਰਵਾ ਕਾਰੁਤਿਕ ਸੁਕਲਾ ਪੰਚਮੀ ਦੇ ਦਿਨ ।'

(੩) ਮੰਦਸੌਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਕੁਮਾਰਗੁਪਤ (ਪਹਿਲੇ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿਚ—'ਸਾਲਕਾਨਾਂ ਗਣਾਸ੍ਥਿਤ੍ਯਾ ਯਾਤੇ ਸ਼ਤਚਰੁਠਯੇ । ਤ੍ਰਿਨਕ੍ਰੁਥਥਿਕੇਭ੍ਯਾਨਸਿ (ਸ੍ਰ) ਨੀ ਸੇਕ੍ਯਥਨਸ੍ਤੇਨ ਸਹ੍ਯਸਾਸ਼ੁਕਲਸ੍ਯ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੇਨ੍ਹਿ ਤ੍ਰਯੋਦਸ਼ੇਰ, ਅਰਥਾਤ ਮਾਲਵਿਆਂ ਦੇ ਗਣ (ਜਾਤੀ) ਦੀ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ੪੬੩ ਵਰਸ਼ ਬੀਤਣ ਤੋਂ ਪੋਹ ਸੁਕਲ ੧੩ ਨੂੰ ।

(੪) ਮੰਦਸੌਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਯਸ਼ੋਧਰਮਨ (ਵਿਸ਼ਣੂ ਵਰਧਨ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿਚ—'ਪਚਸੁ ਸ਼ਤੇਥੁ ਸ਼ਰਦਾਂ ਯਾਤੇਭੇਕਾਜ੍ਯਵਤਿਸ੍ਹਿਤੇਥੁ । ਸਾਲਕ ਗਣਾਸ੍ਥਿਤਿਕਸ਼ਾਕਾਲਜਾਨਾਯ ਲਿਖਿਤੇਥੁ੩ ਅਰਥਾਤ 'ਮਾਲਵ ਗਣ (ਜਾਤੀ) ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵੰਸ ਤੋਂ ਕਾਲਗਿਆਨ ਦੇ ਲਈ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ੫੮੯ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਤੇ, ।

(੫) ਕੋਟਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਕਣਸ੍ਰਾ ਦੇ ਸਿਵ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿਚੋਂ—'ਸੰਕ੍ਰੁਸਰਸ਼- ਤੈਰ੍ਯਾਤੈ: ਸਪੰਚਨਕ੍ਰੁਥਥਾਗਲੈ: (1) ਸਪ੍ਰਮਿਸ਼ਮਲਿਕੇਸ਼ਾਨਾਂ੪, ਅਰਥਾਤ 'ਮਾਲਵਾ ਜਾਂ ਮਾਲਵ ਜਾਤੀ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ (ਰਾਜਾ)੫ ਦੇ ੭੯੫ ਵਰਸ਼ ਬੀਤਣ ਤੇ, ।

ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਕਿ—

(ੳ) ਮਾਲਵ ਗਣ (ਜਾਤੀ) ਜਾਂ ਮਾਲਵ (ਮਾਲਵਾ) ਦੇ ਰਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ।

੧. ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੧੨, ਪੰ. ੩੨੦ ।

੨. ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਪੰ. ੮੩ ।

੩. ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਪੰ. ੧੫੪ ।

੪. ਇੰ; ਏ; ਜਿ. ੧੯, ਪੰ. ੫੯ ।

੫. ਮੈਨਾਲਗੜ੍ਹ (ਉਦੇਪੁਰ ਰਾਜ ਵਿਚ) ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਚੌਹਾਨ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀਰਾਜ (ਪ੍ਰਿਥਵੀਭੱਟ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ ਸੰਵਤ ੧੨੨੬ ਨੂੰ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਸੰਵਤ ਕਿਹਾ ਹੈ (ਸਾਲਕੇਸ਼ਗਤਕ੍ਰੁਸਰ (ਰੈ: ਸ਼ਾਨੈ: ਫ਼ਾਦਸ਼ੈਚ ਪਟ੍ਰ (ਫ) ਵਿਸ਼ਵਕੈ: (ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਗਾ. ਜਿ. ੫੫, ਭਾਗ ੧, ਪੰ. ੪੬) ।

ਪਰੰਤੂ ਸੰਵਤ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

(ਅ) ਹਵਾਲਾ ੧ ਅਤੇ ੨ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੰਗਿਆ 'ਕ੍ਰਿਤ' ਵੀ ਸੀ ।

੧. ਸੰਵਤ ਦੇ ਨਾਲ 'ਕ੍ਰਿਤ' ਸ਼ਬਦ ਅਜ ਤਕ ਕੇਵਲ ੪ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਹੈ । ਡਾ: ਫਲੀਟ ਨੇ ਇਸਦਾ ਅਰਥ 'ਗਤ' ਅਰਥਾਤ ਬੀਤੇ ਹੋਏ (ਵਰਸ਼) ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਗੰਗਾਧਾਰ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿਚ 'ਕ੍ਰਿਤੇਸ਼ੁ' ਅਤੇ 'ਯਾਤੇਸ਼ੁ' (=ਗਤ) ਦੋਨੋਂ ਸ਼ਬਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਉਸ ਅਨੁਮਾਨ ਨੂੰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ । ਮੰਦਸੋਰ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ 'ਕ੍ਰਿਤਸੰਗਿਅਤੇ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ (ਦੇਖੋ; ਉਪਰ ਹਵਾਲਾ ੧) । ਉਸ ਵਿਚ 'ਕ੍ਰਿਤ' ਵਰਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ੧੨ ਵਰ੍ਹੇ (ਮਹਾਚੇਤ੍ਰਾਦਿ ਅਤੇ ੬੦ ਵਰ੍ਹੇ (ਪ੍ਰਭਵਾਦਿ) ਦੇ ਦੋ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਬਾਰਹਸਪਤਯਮਾਨ (ਚਕ੍ਰ) ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ੪ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਯੁਗਮਾਨ (ਚਕ੍ਰ) ਵੀ ਸੀ (ਦੇਖੋ, ਆਰ ਸ਼ਾਮਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦਾ 'ਗਵਾਮਯਨ' ਪੰ. ੩, ੧੩੮). ਇਸ ਯੁਗਮਾਨ ਦੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਜੂਏ ਦੇ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ (ਦੇਖੋ, ਉਪਰ ਪੰ. ੧੪ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ੧, ੩) ਕ੍ਰਿਤ ਤ੍ਰੇਤਾ, ਦ੍ਰਾਪਰ ਅਤੇ ਕਲਿ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੀਤੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਗਤ ਵਰਸ਼ ਵਿਚ ੪ ਨਾਲ ਭਾਗ ਦੇਣ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਾ ਬਚੇ ਉਸ ਵਰਸ਼ ਨੂੰ 'ਕ੍ਰਿਤ', ੩ ਬਚਣ ਉਸਨੂੰ 'ਤ੍ਰੇਤਾ', ੨ ਬਚਣ, ਉਸਨੂੰ ਦ੍ਰਾਪਰ ਅਤੇ ੧ ਬਚੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ 'ਕਲਿ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹੋਣ । ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ 'ਭਗਵਤੀਸੂਤ੍ਰ' ਵਿਚ ਯੁਗਮਾਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਜੁਗ ਚਾਰ ਹਨ ਕਯਜੰਮ (ਕ੍ਰਿਤ), ਤ੍ਰਯੋਜ (ਤ੍ਰੇਤਾ), ਦਾਵਰਜੰਮ (ਦ੍ਰਾਪਰ) ਅਤੇ ਕਲਿਜੁਗ (ਕਲਿ) । ਜਿਸ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ੪ ਦਾ ਭਾਗ ਦੇਣ ਨਾਲ ੪ ਬਚਣ (ਅਰਥਾਤ ਕੁਝ ਨਾ ਬਚੇ) ਉਸਦਾ ਨਾਂ 'ਕ੍ਰਿਤ' ੩ ਬਚਣ ਉਸਦਾ ਤ੍ਰੇਤਾ, ੨ ਬਚਣ ਉਸਦਾ ਦ੍ਰਾਪਰ ਅਤੇ ੧ ਬਚੇ ਉਸਦਾ ਕਲਿ ਹੈ* । ਇਹ ਯੁਗਮਾਨ ਜਿਹੜੇ ਚਾਰ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ 'ਕ੍ਰਿਤ', ਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਠੀਕ ਠੀਕ ਹੋਏ ਹਨ---

- (੧) ਵਿਜੇਮੰਦਿਰਗੜ੍ਹ (ਬਯਾਨਾ) ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ ਵਰਸ਼ ੪੨੮ + ਨੂੰ ਗਤ ਮੰਨ ਕੇ ੪ ਨਾਲ ਭਾਗ ਦੇਣ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਨਾਂ 'ਕ੍ਰਿਤ' ਹੋਇਆ ।
- (੨) ਮੰਦਸੋਰ ਦੇ ਵਰਸ਼ ੪੬੧ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ('ਪ੍ਰਾਪਤੇ') ਕਿਹਾ ਹੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਗਤ ਵਰਸ਼ ੪੬੦ ਹੈ ਜਿਹੜਾ 'ਕ੍ਰਿਤ' ਹੀ ਹੈ ।
- (੩) ਗੰਗਾਧਾਰ (ਬਾਲਾਵਾੜ ਰਾਜ ਵਿਚ) ਦੇ ਲੇਖ^੦ ਦੇ ਵਰਸ਼ ੪੮੦ ਨੂੰ ਗਤ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ 'ਕ੍ਰਿਤ' ਹੀ ਹੈ ।
- (੪) ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਲੇਖ ਦੇ ਵਰਸ਼ ੪੮੧ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਮੰਨੀਏ, ਤਾਂ ਗਤ ੪੮੦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ 'ਕ੍ਰਿਤ' ਹੀ ਹੈ ।

ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਲਵਾ ਅਤੇ ਰਾਜਪੁਤਾਨੇ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਤਾਦਿ ਯੁਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧ ਤਕ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ।

*ਕਯਿਯੰ ਮਤੇ ਜੁਮ੍ਹਮਾ ਪਯਣ੍ਯਾ ੧ ਗੋਯਸ ਚਤ੍ਯਾਰਿ ਜੁਮ੍ਹਮਾ ਪਯਣ੍ਯਾ । ਤੰ ਜਹਾ । ਕਥਜੁਮ੍ਹਮਾ । ਤੇਯੋਯੇ ਦਾਵਰਜੁਮ੍ਹਮੇ ਕਲਿਨੁਗੇ । ਤ ਕੇਣ੍ਯੇਣ ਮਤੇ ? ਏਵੰ ਤਚ੍ਯਿ ਜਾਵ ਕਲਿਨੁਗੇ ਗੋਯਸ । ਜੇਯੰ ਰਾਸੀ ਚਯੁਕਕੇਯੰ ਅਵਹਾਰੇਯੰ ਅਵਹਰਿਮਾਯੇ ਚਮੁਪਙ੍ਯਵਸਿਯੇ ਸੇ ਤੰ ਤੇਯੋਯੇ । ਜੇਯੰ ਰਾਸੀ ਚਯੁਕਕੇਯੰ ਅਵਹਾਰੇਯੰ ਅਵਹਰਿਮਾਯੇ ਦੁਪਙ੍ਯਵਸਿਯੇ ਸੇ ਤੰ ਦਾਵਰਜੁਮ੍ਹਮੇ । ਜੇਯੰ ਰਾਸੀ ਚਯੁਕਕੇਯੰ ਅਵਹਾਰੇਯੰ ਅਵਹਰਿਮਾਯੇ ਏਕਪਙ੍ਯਵਸਿਯੇ ਸੇ ਤੰ ਕਲਿਨੁਗੇ । ਸੇ ਤੇਣ੍ਯੇਣ ਗੋਯਸ (੧੩੭੧-੭੨, ਵਗਵਤੀ ਸੂਤ੍ਰ । 'ਗਵਾਮਯਨ' ਪੰ. ੭੨) ।

+ਕ੍ਰੁਤੇਥੁ ਚਤੁਥੁ ਵਰ੍ਥਿਸ਼ਿਤੇਥਵਠਾਵਿਸ਼ੇਸ਼ੁ ੪੦੦ ੨੦ ੮ ਫਾਲਗੁਣ (੧) ਬਹੁਲਸ੍ਯ ਪੰਚਦਸ਼ਯਾਮੇਤਸ੍ਯਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾਂ (ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ. ਪੰ. ੨੫੩) ।

‡ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਦੇ ਵਰਸ਼ ਆਮ ਕਰਕੇ ਗਤ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (ਏ. ਇੰ. ਜਿ. ੧ ਪੰ. ੪੦੬) ਵਰਤਤਾਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ । ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਰਸ਼ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਵਰਸ਼ ਜਿਆਦਾ ਲਿਖਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ।

੦ਯਾਤੇਥੁ ਚਤੁਥੁ ਚਿ (ਕ੍ਰੁ) ਤੇਥੁ ਸ਼ਾਤੇਥੁ ਸ਼ੈਸ੍ਯੈ (ਸ੍ਯੈ) ਥਵਾਂ (ਠਾ) ਸ਼ੀਤਸੋਤ੍ਰਪਦੇਥਿਵਿਹ ਵਸ (ਰੇਥੁ) । ਸੁਕਲੇ ਤ੍ਰਯੋਦਸ਼ ਦਿਨੇ ਮੁਕਿ ਕਾਰ੍ਥਿਕਸ੍ਯ ਮਾਸਸ੍ਯ ਸਰ੍ਵਜਾਚਿਤਸੁਖਾਵਹਸ੍ਯ ॥ (ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਪੰ. ੭੪) ।

(ੳ) ਇਸ ਦੀ ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ ਪੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਤਿਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ 'ਮਾਲਵਪੂਰਵਾ,' ਅਰਥਾਤ ਮਾਲਵੇ (ਜਾਂ ਮਾਲਵਿਆਂ) ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੀ ਕਹਾਉਂਦੀ ਸੀ।

ਜੈਪੁਰ ਰਾਜ ਦੇ ਨਗਰ (ਕਰਕੋਟਕ ਨਗਰ) ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਿੱਕੇ ਅਜਿਹੇ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ 'ਮਾਲਵਾਨ (ਨਾਂ) ਜਯ (ਯ:੨)' ਦਾ ਲੇਖ ਹੋਣਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ੨੫੦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਈ. ਸੰ. ੨੫੦ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਦੀ ਅਰਥਾਤ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਦੇ ਅਰੰਭ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਲਵ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵਿਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿੱਕੇ ਚਲਾਏ ਹੋਣਗੇ। ਸਮੁਦਰਗੁਪਤ ਨੇ ਮਾਲਵ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਲਵਿਆਂ ਦੀ ਉਪਰ ਦੱਸੀ ਜਿੱਤ ਗੁਪਤਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਮਾਲਵ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਵੰਤੀ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਉਥੇ ਜਮਾਇਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਦੇਸ਼, ਪਿਛੋਂ ਮਾਲਵ (ਮਾਲਵਾ) ਕਹਾਇਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਥੇ ਮਾਲਵ ਜਾਤੀ ਦਾ ਰਾਜ ਪੱਕਾ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਾਲੂ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੰਵਤ 'ਮਾਲਵਕਾਲ' ਜਾਂ 'ਮਾਲਵ ਸੰਵਤ' ਕਹਾਇਆ ਹੋਵੇ।

ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦਾ ਨਾਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ 'ਮਾਲਵ ਸੰਵਤ' ਹੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਪਿਛੋਂ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਾ ਚੰਦਰਗੁਪਤ (ਦੂਜੇ) ਜਿਸ ਦੀ 'ਪਰਸਿੱਧੀ 'ਵਿਕ੍ਰਮ' ਅਤੇ 'ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤਯ' ਆਦਿ ਨਵਾਂ ਤੇ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ' ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਤਾਂ ਹੀ ਠੀਕ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਏ ਕਿ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਪਰੰਤੂ ਹਾਲ (ਸਾਤਵਾਹਨ, ਸ਼ਾਲਿਵਾਹਨ) ਦੀ 'ਗਾਥਾਸਪਤਸ਼ਤੀ' ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਕ੍ਰਮ ਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਾਲ ਦਾ ਸਮਾ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਇਧਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਹ ਹੀ ਮੰਨਣਾ

੧. ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚੈਤ੍ਰਾਦਿ ਪੂਰਣਿਮਾਂਤ ਹੋਵੇ। ੨. ਕ; ਆ. ਸ. ਰਿ; ਜਿ. ੬, ਪੰ. ੧੮੨। ੧

੩. ਪਲੀ; ਗੁ. ਇ; ਪੰ. ੮।

੪. ਚੰਦਰਗੁਪਤ (ਦੂਜੇ) ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉਪਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਸ ਰਾਜਾ ਦੇ ਨਾਂ ਵਾਲੇ ਲੇਖ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ 'ਸ੍ਰੀ ਵਿਕ੍ਰਮ:', 'ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤਯ:', 'ਸਿੰਹਵਿਕ੍ਰਮ:', 'ਅਜਿਤ-ਵਿਕ੍ਰਮ:' ਆਦਿ ਉਸੇ ਦੇ ਬਿਰੁਦਸੂਚਕ ਲੇਖ ਹਨ। ਜਾਂਨ ਏਲਨ ਸੰਪਾਦਿਤ, ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ)।

੫. ਸੰਕਾਹਣਸੁਹਰਸਤੋਸਿਯਣ ਫੇਨ੍ਦੇਣ ਰੁਫ ਕਰੇ ਕਥੰ । ਚਲਯੇਣ ਵਿਕਕਸਾਵਚਚਰਿ ਅਸਯੁਸਿਕਿਕਥੰ ਤਿਸਸਾ (ਗਾਥਾ ੪੬੪, ਵੇਬਰ ਦਾ ਅਡੀਸ਼ਨ)। ਇਸ ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤਯ ਦੀ ਦਾਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਹੈ।

੬. 'ਗਾਥਾ ਸਪ੍ਰਸ਼ਤੀ' ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਾਤਵਾਹਨ ਨੂੰ ਕੁੰਤਲ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਾ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਨ (ਪੈਠਣ) ਨਗਰ ਦਾ ਅਧੀਸ਼, ਸ਼ਾਤਕਰਣ (ਸ਼ਾਤਕਰਣੀ) ਉਪਾਮਵਨਾਲਾ, ਵ੍ਰੀਪੀਕਰਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਮਾਲਯਵਤੀ ਦਾ ਪਤੀ ਅਤੇ ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਪਨਾਂਮਵਾਲਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ (ਪ੍ਰਾ. ਪੀਟਰਸਨ ਦੀ ਈ. ਸੰ. ੧੮੮੪-੮੬ ਤਕ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ, ਪੰ. ੩੪੯)। ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਆਂਧ੍ਰ (ਆਂਧ੍ਰਭੂਤਯ) ਵੰਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਸਾਤਵਾਹਨ ਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਨਾਘਾਟ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਮੂਲਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਿਮੁਕ ਨੂੰ ਸਾਤਵਾਹਨ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ ਈ. ਸੰ. ੨੨੫ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਹੋਣਾ (ਸਮਿ; ਅ; ਹਿ. ਇ; ਪੰ ੨੧੨ ਦੇ ਨਾਲ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ) ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ 'ਗਾਥਾਸਪਤਸ਼ਤੀ' ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਸ ਸੰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੇਵਦੇਵ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਭੰਡਾਰਕਰ ਨੇ ਵਿਕ੍ਰਮਸੰਵਤ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਲੇਖ 'ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਸਪ੍ਰਸ਼ਤੀ' ਦੇ ਰਾਜਾ ਵਿਕ੍ਰਮ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਲ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਕੀ ਗਾਥਾ ਸਪ੍ਰਸ਼ਤੀ ਸਚਮੁਚ ਇਤਨਾ ਪੁਰਾਣਾ ਗਰੰਥ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?... ਬਾਣ ਦੇ ਹਰਸ਼ਚਰਿਤ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦੇ ੧੩ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਸਾਤਵਾਹਨ ਦੁਆਰਾ ਗੀਤਾ ਦੇ 'ਕੋਸ਼' ਦੇ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ 'ਕੋਸ਼' ਨੂੰ ਹਾਲ ਦੀ ਸਪ੍ਰਸ਼ਤੀ ਮੰਨਣ ਦੇ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰਾ. ਵੇਬਰ ਨੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਪਰਮਾਣ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਮਾ ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਗਲਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਉਸ (ਪੁਸਤਕ) ਅੰਦਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਅਤੇ ਰਾਧਿਕਾ ਦਾ (੧। ੮੯) ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਮੰਗਲਵਾਰ (੩। ੬੧) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਰਾਧਿਕਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਿਆ ਹੈ ਉਹ ਪੰਚਤੰਤਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਪਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਤਿਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾ ਆਮ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ 'ਵਾਰੇ'

ਲਿਖਣ ਦੀ ਰੀਤੀ ੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਚਾਲੂ ਹੋਈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਉਦਾਹਰਨ ਬੁਧ ਗੁਪਤ ਦੇ ਈ. ਸੰ. ੪੮੪ ਦੇ ਏਰਣ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਗਾਥਾ ਸਪੁਤਸ਼ਤੀ ਦੇ ਹਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਅਰੰਭ ਮੰਨੀਏ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। (ਆਰ. ਜੀ, ਭੰਡਾਰਕਰ ਕੋਮੇਮਾਰੇਸ਼ਨ ਵਾਲ੍ਯੂਮ ਪੰ. ੧੮੮—੮੯ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਣਭੱਟ ਸਾਤਵਹਨ ਦੇ ਜਿਸ ਸੁਭਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪੀ ਉਜ਼ਲ ਰਤਨਾਂ ਦੇ ਕੋਸ਼ (ਸੰਗ੍ਰਿਹ, ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ) ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਅਕਿਨਾਸ਼ਿਨਸਮ੍ਰਾਮ੍ਯਸਕਰੋਲ੍ਸਾਤਕਾਵਨ:। ਵਿਸ਼ੁਫ੍ਰਜਾਤਿਮਿ: ਕੀਸ਼ੰ ਰਨੈਰਿਕ ਸੁਮਾਥਿਠੈ: ॥੧੩॥ ਉਹ 'ਗਾਥਾ ਸਪੁਤਸ਼ਤੀ' ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਭਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪੀ ਰਤਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪ੍ਰਾ ਵੇਬਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਾਥਾ ਸਪੁਤਸ਼ਤੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਪੁਸਤਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵੇਬਰ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਜ ਕਲ ਮੰਨੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾਕਟਰ ਸਰ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਗੋਪਾਲ ਭੰਡਾਰਕਰ ਨੇ ਵੀ ਵੇਬਰ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਬਾਣਭੱਟ ਦੇ ਉਪਰ ਕਹੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹਾਲ ਦੀ ਸਪੁਤਸ਼ਤੀ ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। (ਬੰਬ. ਗੇ; ਜਿ. ੧, ਭਾ, ੨, ਪੰ. ੧੭੧)। ਇਥੋਂ ਹੀ ਡਾ: ਫਲੀਟ ਨੇ (ਜ. ਗ. ਏ. ਸੇ; ਈ. ਸ. ੧੯੧੬, ਪੰ. ੮੨੦) ਅਤੇ 'ਬੰਬ ਚਿੰਤਾਮਣੀ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਮੇਰੁਤੰਗ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ (ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਿੰਤਾਮਣੀ; ਪੰ. ੨੬)। ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ 'ਪੰਚਤੰਤਰ' ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਅਤੇ ਰਾਧਿਕਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਉਲਟਾ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਅਤੇ ਰਾਧਿਕਾ ਦੀ ਕਥਾ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਪੰਚਤੰਤਰ ਦਾ ਲੇਖਕ ਉਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦਾ? ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਥੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾਂ ਆਮ ਵਿਗਾਰ ਅੰਦਰ 'ਵਾਰ' ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਰੀਤੀ ਦਾ ੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਣਾ ਦਸਿਆ ਜਾਣਾ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਕੱਛ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਧੋਗਾਂਵ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਛਤ੍ਰਪ ਰੁਦ੍ਰਦਾਮਨ ਦੇ ਸੇਮੇਂ ਦੇ (ਸਕ) ਸੰਵਤ ੫੨ (ਈ. ਸ. ੧੩੦) ਦੇ ੪ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਲੇਖ 'ਗੁਰੂਵਾਰ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ। (ਬੰਬੋਂ ਫ਼ਿਪੰਚਾਸ਼ੇ ੫੦੬ ਫਾਲਗੁਣ ਬਠੂਲਸ ਫ਼ਿਤੀਯਾ ਬੀ ੨ ਗੁਰੂਵਾਸ [ਰੇ] ਸਿੰਫਲਪੁਤ੍ਰਸ ਆਪਸਤਸ ਗੋਤ੍ਰਸ੦) ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਆਚੀਰ੍ਯ ਵੱਲਭਜੀ ਹਰੀਦੰਤ ਦੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਇਸ ਲੇਖ ਦੀ ਨਕਲ ਤੋਂ) ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿਧ ਹੈ ਕਿ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਵਿਚ 'ਵਾਰ' ਲਿਖਣ ਦੀ ਰੀਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਚਲਦੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਰਾਧਿਕਾ ਅਤੇ ਬੁਧਵਾਰ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਤੋਂ ਹੀ 'ਗਾਥਾ ਸਪੁਤਸ਼ਤੀ' ਦਾ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬਣਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਡਾ: ਸਰ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਗੋਪਾਲ ਭੰਡਾਰਕਰ ਨੇ ਵੀ 'ਗਾਥਾ ਸਪੁਤਸ਼ਤੀ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਹਾਲ ਨੂੰ ਆਂਧ੍ਰਿਕ੍ਰਿਤਯ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। (ਬੰਬ. ਗ; ਜਿ. ੧, ਭਾ. ੨, ਪੰ. ੧੭੧) ਜਿਸ ਤੋਂ ਵੀ ਉਸਦਾ ਆਂਧ੍ਰਿਕ੍ਰਿਤਯ (ਸਾਤਵਾਹਨ); ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਵਿਚ ਅਰਥਾਤ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਾਂ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਕੇਵਲ 'ਗਾਥਾ ਸਪੁਤਸ਼ਤੀ' ਤੋਂ ਹੀ ਚੰਦਰਗੁਪਤ (ਦੂਜੇ) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਵਿਕ੍ਰਮ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਇਤਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਰਾਜਾ ਸਾਤਵਾਹਨ (ਹਾਲ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹਾਕਵੀ ਗੁਣਾਵ੍ਯ ਦੇ ਰਚੇ ਹੋਏ ਪੈਸ਼ਾਚੀ (ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ) ਭਾਸ਼ਾ 'ਬ੍ਰਿਹਤਕਥਾ' ਨਾਂ ਦੇ ਗਰੰਥ ਤੋਂ ਵੀ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਬਾਣਭੱਟ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਰਸ਼ਚਰਿਤ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦੇ ੧੭ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ (ਸਮੁਫ਼ੀਪਿਤਕੰਦਰਪੰ ਕ੍ਰੁਤ ਗੈਰੀਪ੍ਰਸਾਖਨਾ। ਹਰਲੀਲੇਕ ਨੋ ਕਸ੍ਯ ਕਿੰਸਯਾਯ ਕ੍ਰੁਵ੍ਰਕ੍ਥਾ) ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਹੁਣ ਤਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਨੁਵਾਦ ਰੂਪੀ ਸੋਮਦੇਵ ਭੱਟ ਦੇ 'ਕਲਾਸਰਿਤ ਸਾਗਰ' ਵਿਚ ਉਜੈਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ (ਲੰਬਕ ੬, ਤਰੰਗ ੧), ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਵਿਕ੍ਰਮ ਤੁੰਗ (ਲੰਬਕ ੭, ਤਰੰਗ ੧) ਆਦਿ ਵਿਕ੍ਰਮ ਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਬਰ ਨੇ ਈ. ਸ. ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਡਾਕਟਰ ਸਰ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਗੋਪਾਲ ਭੰਡਾਰਕਰ ਨੇ ਉਪਰ ਕਹੀ ਸਾਤਵਾਹਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਰਥਾਤ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਾਂ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਦੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ (ਬੰਬ. ਗ; ਜਿ. ੧ ਭਾ. ੨, ਪੰ. ੧੭੦-੭੧) ਅਤੇ ਕਾਵਿਮਾਲਾ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਪਾਦਕ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਮਹਾਮਹੋਪਾਧਿਆਇ ਪੰ. ਦੁਰਗਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਅਤੇ ਪਾਂਡੁਰੰਗ ਪਰਥ ਨੇ ਉਸਦਾ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇਤਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵੇਬਰ ਦੇ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਉਸਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਵੇਬਰ ਪੰਡਤ' ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਿਟਰੇਚਰ ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਗੁਣਾਵ੍ਯ ਦਾ ਈ. ਸੀ. ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਦਸ਼ਕੁਮਾਰ ਚਰਿਤ ਦੇ ਲੇਖਕ ਆਚਾਰ੍ਯ ਦੰਡੀ ਦਾ ਵੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਆਚਾਰ੍ਯ ਦੰਡੀ ਕਾਵਿਦਰਸ਼ ਵਿਚ 'ਸੂਤਮਾਧਾਸਯੀ ਸਾਹੁਰਫ਼ੁਤਾਥੀ ਕ੍ਰੁਵ੍ਰਕ੍ਥਾਸ' ਵਿਚ 'ਸਾਹ' ਪਦ ਤੋਂ ਬ੍ਰਿਹਤਕਥਾ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੋਣਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਚੰਡੀ ਅਤੇ ਗੁਣਾਵ੍ਯ ਦੋਨੋਂ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਇਹ ਵੇਬਰ ਪੰਡਤ ਨੇ ਕਿਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਇਹ ਮਲੂਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਅਕਸਰ ਯੋਰਪੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸੁਭਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਗਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਧੁਨਿਕ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ, ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਬਣ ਸਕੇ, ਉਹ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾਪਨ ਸਿੱਧਕ ਰਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਮਾਣ ਮਿਲ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਦ ਦੇ ਜੋੜੇ ਹੋਏ (ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਸ਼ਪ੍ਤ)ਕਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਠੀਕ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗੇ ਕਰਦੇ ਹਨ (ਅਰਥਾਤ ਠੀਕ ਜਤਾਉਂਦੇ ਹਨ) (ਬੰਬਈ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ ਦਾ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ 'ਕਥਾ ਸਰਿਤ ਸਾਗਰ' ਤੀਜਾ ਸੰਸਕਰਣ, ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰ. ੧)।

ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਵਿਕ੍ਰਮ^੧ ਜਿਸਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ, ਮਾਲਵ ਜਾਤੀ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਜਾਂ ਰਾਜਾ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਚੰਦਰਗੁਪਤ (ਦੂਜੇ) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਉਸਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਾਜਾ ਹੋਵੇ ।

ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕਲਜੁਗ ਸੰਵਤ ਦੇ (੫੦੧੯—੧੯੭੫=)੩੦੪੪ ਵਰ੍ਹੇ ਬਤੀਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸਦਾ ਗਤਵਰਸ਼ ੧ ਕਲਜੁਗ ਸੰਵਤ ੩੭੪੫ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਵਤ ਵਿਚੋਂ ੫੭ ਜਾਂ ੫੬ ਘਟਾਉਣ ਨਾਲ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਅਤੇ ੧੩੫ ਘਟਾਉਣ ਨਾਲ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਸਦਾ ਅਰੰਭ ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਚੈਤ੍ਰ ਸ਼ੁਕਲਾ ੧ ਤੋਂ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਕਾਰਤਿਕ (ਕੱਤਕ) ਸ਼ੁਕਲਾ ੧ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉੱਤਰੀ (ਚੈਤ੍ਰਾਦਿ) ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਦੱਖਣੀ (ਕਾਰਤਿਕਾਦਿ)^੨ ਵਿਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ੭ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ੧ ਤੋਂ ਅਤੇ ਅੰਤ ਸ਼ੁਕਲਾ ੧੫ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਅਰੰਭ ਸ਼ੁਕਲਾ ੧ ਤੋਂ, ਅਤੇ ਅੰਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਅਮਾਵਸ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਉੱਤਰੀ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਪੂਰਣਿਮਾਂਤ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਦੇ ਅਮਾਵਸਾਂਤ (ਅਮਾਂਤ) ਜਾਂ (ਦਰਸ਼ਾਂਤ) ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਸ਼ੁਕਲ ਪੱਖ ਤਾਂ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਪੱਖ ਦੱਖਣੀ ਤੋਂ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਾਲੇ ਵੈਸਾਖ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਉਸੇ ਨੂੰ ਦੱਖਣ

੧. 'ਯਯੋਤਿਕਿੰਦਾਮਰਣ' ਦਾ ਲੇਖਕ ਕਾਲੀਦਾਸ ਨਾਂ ਦਾ ਜੋਤਸ਼ੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ੨੨ਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਜੈਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਵਿਕ੍ਰਮ ਦਾ ਮਿਤਰ (ਸ਼ਲੋਕ ੧੯) ਅਤੇ 'ਰਘੁਵੰਸ਼' ਆਦਿ ਤਿੰਨ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਲੇਖਕ ਦਸਕੇ (ਸ਼ਲੋਕ ੨੦) ਗਤ ਕਲਜੁਗ ਸੰਵਤ ੩੦੬੮ (ਵਿ. ਸੰ. ੨੪) ਦੇ ਵੈਸਾਖ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਅਰੰਭ ਅਤੇ ਕਤਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋਣੀ (ਸ਼ਲੋਕ ੨੧) ਲਿਖਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਪੁਸਤਕ ਅੰਦਰ ਵਿਕ੍ਰਮ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਉਸਦੀ ਸਭਾ ਅੰਦਰ ਸੰਕੂ, ਵਰਰੁਚੀ, ਮਣੀ, ਜਿਸ਼ਨੂੰ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਹਰੀ, ਘਟਖਰਪਰ ਅਤੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਕਵੀ (ਸ਼ਲੋਕ ੮) ਸਤਯ, ਵਰਾਹਮਿਹਿਰ, ਸ੍ਰੁਤਸੇਨ, ਵਾਦਰਾਯਣ, ਮਣਿੱਥ ਅਤੇ ਕੁਮਾਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਜੋਤਸ਼ੀ ਸਨ (ਸ਼ਲੋਕ ੯) । ਧਨਵੰਤਰੀ, ਕੁਸ਼ਪਣਕ, ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਕੂ, ਵੇਤਾਲਭੱਟ, ਘਟਖਰਪਰ, ਕਾਲੀਦਾਸ, ਵਰਾਹਮਿਹਿਰ ਅਤੇ ਵਰਰੁਚੀ ਇਹ ਨੌਂ ਵਿਕ੍ਰਮ ਦੀ ਸਭਾ ਦੇ ਰਤਨ ਸਨ । ਉਸਦੇ ਕੋਲ ੩੦੦੦੦੦੦ ਪੈਦਲ, ੧੦੦੦੦੦੦੦੦ ਸਵਾਰ, ੨੪੩੦੦ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ੪੦੦੦੦੦ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਸਨ (ਸ਼ਲੋਕ ੧੨) । ਉਸ ਨੇ ੯੫ ਸ਼ਕ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਆਪਣਾ ਸ਼ਕ ਅਰਥਾਤ ਸੰਵਤ ਚਲਾਇਆ (ਸ਼ਲੋਕ ੧੩) ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੇਸ ਦੇ ਸ਼ਕ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਜਿਤ ਕੇ ਉੱਜੈਨ ਅੰਦਰ ਲਿਆਂਦਾ ਪਰੰਤੂ ਬਾਦ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ' (ਸ਼ਲੋਕ ੧੭) । ਇਹ ਸਾਰਾ ਬਿਆਨ ਮਨਘੜਤ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 'ਜਿਓਤਿਰਵਿਦਾਭਰਣ' ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਾਧਾਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਰਘੁਵੰਸ਼ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਕ ਕਵੀ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ, ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਹੀਣ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਤ ਕਲਜੁਗ ਸੰਵਤ ੩੦੬੮ (ਵਿ. ਸੰ. ੨੪) ਵਿਚ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦਾ ਬਿਆਨ ਵੀ ਬਨਾਵਟੀ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅਯਨਾਂਸ਼ (ਵਰਸ਼ਭਾਗ) ਕਢਣ ਲਈ ਇਹਨਿਯਮ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ 'ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਵਿਚੋਂ ੪੩੫ ਘਟਕੇ ਬਾਕੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ੬੦ ਦਾ ਭਾਗ ਦੇਣ ਨਾਲ ਅਯਨਾਂਸ਼ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ।' (ਸ਼ਾਕ: ਸ਼ਾਰਾਮਭੋਖਿਯੁਗੋਨਿਤੋ ਹੁਤੋ ਸਾਨੰ ਖਰਕੋਰਯਨਾਂਸ਼ਕਾ: ਸ੍ਰੁਤਾ: ੧।੧੮) ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਦੇ ੧੩੫ ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਚਲਿਆ ਸੀ; ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ੨੪ ਵਿਚ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸ਼. ਸੰ. ੧੧੬੪ (ਵਿ. ਸੰ. ੧੨੯੯=ਈ. ਸੰ. ੧੨੪੨) ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ (ਦੇਖੋ, ਸ਼ੰਕਰ ਬਾਲਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀਕੁਸ਼ਿਤ ਦਾ 'ਭਾਰਤੀ ਜਿਓਤਿਸ਼ਾਸਤਰ', ਪੰ. ੪੭੬) । ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰਾ ਬਿਆਨ ਮਨਘੜਤ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ।

੨. ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕਾਰਤਿਕ ਸ਼ੁਕਲਾ ੧ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਦਾ ਚੈਤ੍ਰ ਸ਼ੁਕਲਾ ੧ ਤੋਂ ਹੈ । ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੀ ਪੰਚਾਂਗ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਣਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਰਸ਼ ਚੈਤ੍ਰ ਸ਼ੁਕਲਾ ੧ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਥੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਦਾ ਅਰੰਭ ਚੈਤ੍ਰ ਸ਼ੁਕਲਾ ੧ ਤੋਂ ਵੀ ਮੰਨਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇ । ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਸੰਵਤ ਦੋਨਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ (ਕਾਰਤਿਕਾਦਿ ਅਤੇ ਚੈਤ੍ਰਾਦਿ) ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੧੨ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਕਾਲਤਿਕਾਦਿ ਸੰਵਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਰੰਤੂ ੧੩ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ੧੬ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਚੈਤ੍ਰਾਦਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦੇ ਹਨ (ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੨੦, ਪੰ. ੩੯੯) ।

ਵਾਲੇ ਚੈਤ੍ਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ । ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗ ਵਿਚ ਵਿਕ੍ਰਮ^੧ ਸੰਵਤ ਦਾ ਅਰੰਭ ਆਸ਼ਾੜ ਸੁਕਲਾ ੧ (ਅਮਾਂਤ) ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ 'ਅਸ਼ਾੜਾਦਿ'^੨ ਸੰਵਤ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੇ ਉਦੇਪੁਰ ਆਦਿ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਕੀ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਅਜਕਲ ਸੁਵਣ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ (ਪੂਰਣਿਮਾਂਤ) ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

੧. 'ਪ੍ਰਿਥਵੀਰਾਜਰਾਸੋ' ਵਿਚ ਦਿਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਈ ਇਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਸ਼ੁੱਧ ਸੰਵਤਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਹੋਣਾ ਸਿਧ ਕਰਨ ਦੀ ਖਿਚੋਤਾਣ ਵਿਚ ਸੂਰਗਵਾਸੀ ਪੰਡਿਤ ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਵਿਸ਼ਨੂਲਾਲ ਪਾਂਡੇ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਦੋਹੇ 'ਏਕਾਦਸ ਸੈ ਪੰਚ ਹਨ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸਾਕ ਅਨੰਦ । ਤਿਹੀ ਰਿਪੁ ਜੈਪੁਰ ਹਰਨ ਕੋ ਭੈ ਪ੍ਰਿਥੀਰਾਜ ਨਰਿੰਦੇ ।' ਮੋਹਨਲਾਲ ਵਿਸ਼ਨੂਲਾਲ ਪਾਂਡੇ ਦਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ 'ਪ੍ਰਿਥਵੀਰਾਜਰਾਸੋ' ਆਦਿ ਪਰਵ, ਪੰ. ੧੩੮) ਦੇ 'ਅਨੰਦ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ 'ਅਨੰਦ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸਾਕ' (ਸੰਵਤ) ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਵਿਕ੍ਰਮ ਸਾਕ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਅਨੰਦ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸਾਕ ਜਾਂ ਵਿਕ੍ਰਮ ਅਨੰਦ ਸਾਕ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਅਰਥ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਨਾਂ-ਰਹਿਤ ਵਿਕ੍ਰਮ ਦਾ ਸਾਕ ਜਾਂ ਵਿਕ੍ਰਮ ਦਾ ਨਾਂ ਰਹਿਤ ਸ਼ਕ ਅਰਥਾਤ ੧੦੦—੯=੯੦।੯੧ ਅਰਥਾਤ ਵਿਕ੍ਰਮ ਦਾ ਉਹ ਸ਼ਕ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਰਸ਼ ੯੦।੯੧ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਇਥੇ ਹੀ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਹੋਰ ਅਨੁਮਾਨ (?) ਕਰਕੇ ਇਹ ਹੀ ਵੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜੋਤਸ਼ੀ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜ ਵੀ ਬੁਢੇ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਕ੍ਰਮ ਦੇ ਦੋ ਸੰਵਤ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਤਾਂ ਅਜ ਤੀਕ ਚਾਲੂ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਥੋੜਾ ਸਮਾਂ ਚਾਲੂ ਰਹਿਕੇ ਹੁਣ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ.....ਇਸ ਲਈ ਪਤਾ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਕ੍ਰਮ ਦੇ ਦੋ ਸੰਵਤ ਹਨ ਇਕ ਤਾਂ ਸਨੰਦ ਜਿਹੜਾ ਅਜਕਲ ਚਾਲੂ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅਨੰਦ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਮਹਾਕਾਵਿ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।' (ਪ੍ਰਿਥਵੀਰਾਜਰਾਸੋ ਆਦਿ ਪਰਵ, ਪੰ. ੧੩੫) । ਪੰਡਿਤ ਮੋਹਨਲਾਲ ਪਾਂਡੇ ਦਾ ਇਹ ਸਾਰਾ ਬਿਆਨ ਬਿਲਕੁਲ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਸੋ ਦੇ 'ਅਨੰਦ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ 'ਅਨੰਦਦੇਣ ਵਾਲਾ' ਜਾਂ 'ਸੁਭ' ਹੀ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।* ਉਸਨੂੰ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨ ਲੈਕੇ 'ਵਿਕ੍ਰਮ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ੯੦ ਜਾਂ ੯੧ਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਚਲਣ ਵਾਲਾ ਅਨੰਦ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ' ਅਰਥ ਕੱਢਣਾ ਹਨ ਧਰਮੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਵਿਕ੍ਰਮ ਦੇ ਦੋ ਸੰਵਤਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬੁਢੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਪੰ. ਮੋਹਨਲਾਲ ਦੀ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਠੀਕ ਵੈਸੀ ਹੀ ਹੈ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਕਿ 'ਰਾਜਪੁਸ਼੍ਟੀ' ਵਿਚ ਖੁਦੇ ਹੋਏ 'ਮਾਥਾਰਾਸਾਪੁਸ਼੍ਟਕੇਸ਼' ਦੇ 'ਭਾਵਨਗਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨਸੋਪਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਵਿਚ ਛਪੇ ਹੋਏ ਅਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠ 'ਮੀਥਾਰਾਸਾਪੁਸ਼੍ਟਕੇਸ਼' ਤੋਂ 'ਭੀਥਾਰਾਸਾ' ਨਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਖੜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਪੰ. ਮੋਹਨਲਾਲ ਪਾਂਡੇ ਦੇ ਇਸ ਮਨਘੜਤ ਬਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਡਾ: ਗੀਅਰਸਨ (ਸਮਿ; ਅ. ਹਿ. ਇੰ; ਪੰ. ੪੨, ਟਿੱਪਣੀ ੨), ਵੀ. ਏ. ਸਮਿਥ (ਸਮਿ; ਅ. ਹਿ. ਇੰ. ਪੰ. ੩੮੭, ਟਿੱਪਣੀ ੨) ਅਤੇ ਡਾ: ਬਾਰਨੇਟ ਨੇ (ਵਾ, ਏ. ਇੰ. ਪੰ. ੯੫) 'ਅਨੰਦ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ' ਦਾ ਈ. ਸੰ. ੩੩ ਤੋਂ ਚਲਣਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ . ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸ਼੍ਰੀਕ ਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਿਚ ਦੋ ਸੰਵਤਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕਦੇ ਮੰਨਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਨ ਉਥੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ, ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ; ਹਥ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਭੱਟਾਂ ਅਤੇ ਚਾਰਣਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਭਾਸ਼ਾ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਗਰੰਥਾਂ ਜਾਂ ਖਿਆਤੀਆਂ ਅੰਦਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਨਾ 'ਪ੍ਰਿਥਵੀਰਾਜਰਾਸੋ' ਦੇ ਉਪਰ ਕਹੇ ਦੋਹੇ ਵਿਚ 'ਅਨੰਦ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ' ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਅਤੇ ਨ 'ਪ੍ਰਿਥਵੀਰਾਜਵਿਜੇ' ਮਹਾਕਾਵਿ ਤੋਂ ਜਿਹੜਾ ਚੌਹਾਨਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗਰੰਥ ਹੈ ਵਿ. ਸੰ. ੧੨੨੦ (ਈ. ਸ. ੧੧੬੩) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀਰਾਜ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

੨. ਆਸ਼ਾੜਾਦਿ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਅੜਾਲਿਜ (ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਤੋਂ ੧੨ ਮੀਲ ਤੇ) ਦੀ ਬਾਵੜੀ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ (ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ੍ਰਿਕਸ਼ਮਸਮਯਾਤੀਤਾ (ਤ) ਆਥਾਫਾਦਿਸੰਵਤ ੧੫੫੫ ਵਰ੍ਹੇ ਸ਼ਾਕੇ ੧੪੨੦..... ਸਾਥਸਾਸੇ ਪੰਚਮਯਾਂ ਤਿਖੈ ਭੁਖਵਾਸਰੇ) (ਇ, ਏ ਜਿ. ੧੮, ਪੰ. ੨੫੧) । ਡੂੰਗਪੁਰ ਰਾਜ ਦੇ ਡੇਸਾਂ ਗਾਂਵ ਦੇ ਕੋਲ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ—ਸ਼੍ਰੀਮਨ੍ਰ (ਨ੍ਰ) ਪਕਿਕਸਾਕਕੰ (ਕਕੰ) ਰਾਯਸਮਯਾਤੀਤ ਸੰਵਤ ੧੬ ਆਥਾਫਾਦਿ ੨੩ ਵਰ੍ਹੇ ਸ਼ਾਕੇ ੧੪੮੮ ਸ਼ਕਤਮਾਨੇ ਯੁਕਾਯਨਾਮਿਨ ਸੰਵਤਸਰੇ...ਕੈਥਾਕਸਾਸੇ । ਕ੍ਰੁਣਪਕੇ ਪ੍ਰਤਿਪਤਿ (ਤਿ) ਯਾ । ਗੁਰੁਕਾਸਰੇ ।' ਡੂੰਗਪੁਰ ਰਾਜ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਕਈ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅੰਦਰ ਆਸ਼ਾੜਾਦਿ ਸੰਵਤ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । 'ਸਮਾਸਕੇਤਰੀਥੰਯਾਕ੍ਰਮ' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਤਸਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ 'ਸੰਵਤ ੧੫ ਆਥਾਫਾਦਿ ੩੪ ਵਰ੍ਹੇ (ਵਰ੍ਹੇ) ਆਕਾਸ਼ੁਦਿ ੫ ਕ੍ਰ (ਮੈ) ਸੇ=ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਇੰ. ਸੇ. ਜਿ. ੧੭) ।

*ਗਗਨ ਪਾਣੀ ਪੁਨੀ ਦ੍ਰੀਤ ਸਸਿ (੧੭੨੦) ਹਿਸ ਰੁਤ ਮੰਗਸਰ ਮਾਸ । ਸੁਕੁਲ ਪਕਸ਼ ਤੇਰਸ ਦਿਨੇ ਬੁਧਵਾਸਰ ਦਿਨ ਜਾਸ ॥੨੯੬॥ ਮਰਦਾਨੋ ਅਰੁ ਮਹਾਬਲੀ ਅਵਰੰਗ ਸ਼ਾਹ ਨਰਿੰਦੇ । ਤਾਸੂ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਹਰਖਸੁੰ ਰਚਯੋ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੰਦ ॥੨੯੭॥ (ਪਦਮਰਾਗ ਦੇ ਸਿਸ਼ ਰਾਮਚੰਦਰ ਰਚਿਤ 'ਰਾਮਵਿਨੋਦ' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ।)

੮-ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ

ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਦੇ ਅਰੰਭ ਬਾਰੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਦੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਨਪੁਰ (ਪੈਠਣ) ਦੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਾਲਿਵਾਹਨ (ਸ਼ਾਤਵਾਹਨ, ਹਾਲ) ਨੇ ਇਹ ਸੰਵਤ ਚਲਾਇਆ। ਕੋਈ ਇਸਦਾ ਅਰੰਭ ਸ਼ਾਲਿਵਾਹਨ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜਿਨਪ੍ਰਭੂਸੂਰੀ ਆਪਣੀ 'ਕਲਪਪ੍ਰਦੀਪ' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਨ (ਪੈਠਣ) ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਭੈਣ ਤੋਂ ਸ਼ਾਤਵਾਹਨ (ਸ਼ਾਲਿਵਾਹਨ) ਨਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਉਜੈਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਵਿਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਨਪੁਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਕੇ ਤਾਪੀ ਨਦੀ ਤਕ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਥੇ ਆਪਣਾ ਸੰਵਤ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ।^੩

ਅਲਬੇਰੂਨੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤਯ' ਨੇ ਸ਼ਕਰਾਜਾ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਇਹ ਸੰਵਤ ਚਲਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੇ ਚਾਲੂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਮਤ ਹਨ।

ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਇਹ ਸੰਵਤ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਅਤੇ ਕੱਛ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪੱਛਮੀ ਛੱਤ੍ਰਪਾਂ ਦੇ (ਸ਼ਕ) ਸੰਵਤ ੫੨ ਤੋਂ ੧੪੩ ਤਕ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ (ਸ਼ਕ) ਸੰਵਤ ੧੦੦ (ਈ. ਸੰ. ੧੭੮) ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੩੧੦ (ਈ. ਸੰ. ੩੮੮) ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਪਿਛੋਂ ਤਕ ਦੇ ਹਨ, ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ 'ਵਰਸ਼ੇ' (=ਸੰਵਤਸਰੇ) ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, 'ਸ਼ਕ' ਆਦਿ ਕੋਈ ਨਾਂ 'ਵਰਸ਼ੇ' (ਸੰਵਤ) ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਤੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਅੰਕ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ('ਵਰਸ਼ੇ' ਵੀ ਨਹੀਂ)।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦੇ ਨਾਲ 'ਸ਼ਕ' ਨਾਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ (=ਸ਼ਕ ਕਾਲ) ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲੇ ਵਰਾਹਮਿਹਿਰ ਹੀ 'ਪੰਚਸਿੱਧਾਂਤਿਕ' ਵਿਚ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ੪੨੭ (ਈ. ਸੰ. ੫੦੫) ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ

੧. ਤ੍ਰਯੰਕੇਨ੍ਦ੍ਰ (੧੨੬੩) ਪ੍ਰਸਿੱਧੇ ਕਥੇ ਸ਼ਾਲਿਵਾਹਨਜਨਮਤ:। ਕ੍ਰੁਤਸ੍ਤਪਸਿ ਸਾਤੰਛੋ਽ਸਲੰ ਜਯਤ੍ਰੂਗ੍ਰਹਿ: [ਮੁਹੂਰ੍ਤ ਮਾਰ੍ਤੰਡ. ਅਲੰਕਾਰ ਸ਼ਲੋਕ ੩]।

੨. ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਈ. ਸੰ. ੧੩੦੦ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਬਣੀ ਸੀ।

੩. ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਬ; ਜਿ. ੧੦, ਪੰ. ੧੩੨-੩੩।

੪. ਸਾ. ਆ. ਇੰ. ਜਿ. ੨, ਪੰ. ੬।

੫. ਰਾਜ਼ੀ ਚਝਨਸ ਈਸਮੋਤਿਕਪੁਤ੍ਰਸ ਰਾਜ਼ੀ ਰੁਦ੍ਰਮਾਸ ਜਯਦਾਸਪੁਤ੍ਰਸ ਕਥੇ ਦ੍ਰਿਪੰਚਾਰੋ ੫੮ ੨ ਫਾਗੁਣਬ੍ਰਹੁਲਸ ਦ੍ਰਿਤੀਯ ਕੀ ੨ ਸਦਨੇਨ ਸਿਹਲਪੁਤ੍ਰੇਣ ਕੱਛਰਾਜ ਦੇ ਅੰਧੇ ਗਾਂਵ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਛੱਤ੍ਰਪਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਸੂਰਗਵਾਸੀ ਆਚਾਰ੍ਯ ਵਲੰਭਜੀ ਹਰੀਦੱਤ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਛਾਪਾਂ ਤੋਂ ਰਾਜ਼ੀ ਸਹਾਯਤ੍ਰਪਸ੍ਯ ਗੁਰੂਮਿਰਮ੍ਯਸ੍ਤਨਾਮਨੋ ਕਥੇ ਦ੍ਰਿਸ੍ਪ੍ਤਤਿਸਮੇ ੭੦ ੨ [ਮਹਾਛੱਤ੍ਰਪ ਰੁਜ੍ਜਦਾਮਨ ਦੇ ਗਿਰਨਾਰ ਦੇ ਕੋਲ ਦੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖ ਵਾਲੇ ਚਟਾਨ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਏ. ਇੰ; ਜਿ, ੮; ਪੰ. ੪੨]

੬. ਸਿੰਘਸੂਰੀ ਦੀ ਰਚੀ ਹੋਈ 'ਲੋਕ ਵਿਭਾਗ' ਨਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜੈਨ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸ਼ਕਾਬਦ (ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ) ੩੮੦ ਤੋਂ ਬਣਨਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ (ਸੰਕ੍ਰਮਣੇ ਰੁ ਫ਼ਾਕਿਸ਼ੇ ਕਾਂਚੀਰਾਸਿਹਵਰ੍ਮਣ:। ਅਸ਼ੀਤ੍ਯਗ੍ਰੇ ਸ਼ਕਾਬਦਾਨਾਂ ਸਿਫ਼ਸੇਤਮ੍ਦ੍ਰਯੇ ॥ ਮੋਕਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਨਾਂ ਦੇ ੧੧ਵੇਂ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੇ ਅੰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਸ੍ਤੀ, ਸ਼ਲੋਕ ੪) ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਮੂਲ ਪੁਸਤਕ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਰ੍ਵਣੰਦੀ ਨਾਂ ਦੇ ਮੁਨੀ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਗਰੰਥ ਦਾ ਵਧਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ ਅਤੇ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੧੧ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਯਤੀਭ੍ਰਿਸ਼ ਦੇ ਰਚੇ ਹੋਏ 'ਤ੍ਰਿਲੋਕਯਾਵਿਗਿਆਪਤੀ,' ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟ ਰਾਜਾ ਅਮੋਘਵਰਸ਼ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਰਥਾਤ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਬਣੇ ਹੋਏ 'ਉੱਤਰਪੁਰਾਣ' ਅਤੇ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੧੧ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਨੇਮੀਚੰਦਰ ਦੇ ਰਚੇ ਹੋਏ 'ਤ੍ਰਿਲੋਕਸਾਰ' ਤੋਂ ਵੀ ਸ਼ਲੋਕ ਲਏ ਗਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਸਰ੍ਵਣੰਦੀ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਗਰੰਥ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ੩੮੦ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦੇ ਨਾਲ 'ਸ਼ਕ' ਨਾਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਇਸ ਦਾ ਜਦ ਤਾਈਂ ਮੂਲ ਗਰੰਥ ਨ ਮਿਲ ਸਕੇ ਤਦ ਤਾਈਂ ਨਿਸ਼ਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ, ੧੧ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ 'ਲੋਕ ਵਿਭਾਗ' ਦੇ ਸ਼ਕਾਬਦ ਨੂੰ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ।

੭. ਸਪ੍ਰਿਕਵੇਦਸਾਂਖਯੰ ਸ਼ਕਕਾਲਸਥਾਸ੍ਯ ਚੈਤ੍ਰਸ਼ੁਕਲਾਦੈ [ਪੰਚਸਿੱਧਾਂਤਿਕਾ ੧।੮। ਦੇਖੋ ਉਪਰ ਪੰ. ੧੩੫ ਟਿੱਪਣੀ]

ਹੈ, ਅਤੇ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ੫੦੦ (ਈ. ਸੰ. ੫੭੮) ਤੋਂ ਲੈਕੇ ੧੨੬੨ (ਈ. ਸੰ. ੧੩੪੦) ਤਕ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ 'ਸ਼ਕਨ੍ਰਪਤੀਰਾਜਯਾਭਿਸ਼ੇਕ ਸੰਵਤਸਰ'¹ 'ਸ਼ਕਨ੍ਰਪਤੀ 'ਸੰਵਤਸਰ'² 'ਸ਼ਕਨ੍ਰਪਸੰਵਤਸਰ'³ 'ਸ਼ਕਨ੍ਰਪਕਾਲ'⁴ 'ਸ਼ਕਸੰਵਤ'⁵ 'ਸ਼ਕਵਰਸ਼'⁶ 'ਸ਼ਕਕਾਲ'⁷ 'ਸ਼ਕਕਾਲ ਸੰਵਤਸਰ'⁸ 'ਸ਼ਕ'⁹ ਅਤੇ 'ਸ਼ਾਕ'¹੦ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਸੰਵਤ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈ. ਸੰ. ੫੦੦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ੧੨੬੨ (ਈ. ਸੰ. ੧੩੪੦) ਤਕ ਤਾਂ ਇਹ ਸੰਵਤ ਕਿਸੇ ਸ਼ਕ ਰਾਜਾ ਦੇ ਰਾਜਤਿਲਕ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਕ ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਚਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸ਼ਾਲਿਵਾਹਨ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸ ਦੇ ਠਾਲ ਨਹੀਂ ਜੁੜਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਸੰਵਤ ਦੇ ਠਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਾਲਿਵਾਹਨ (ਸ਼ਾਤਵਾਹਨ) ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੧੪ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ⁹ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਹਰੀਹਰ ਗਾਂਧ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਵਿਜੇਨਗਰ ਦੇ ਯਾਦਵ ਰਾਜਾ ਬੁੱਕਰਾਏ (ਪਹਿਲੇ) ਦੇ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ੧੨੭੬ (ਈ. ਸੰ. ੧੩੫੪ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ¹² ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ; ਜਿਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸ਼ਾਲਿਵਾਹਨ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਵਿਦਵਾਨ ਰਾਜਾ ਸ਼ਾਤਵਾਹਨ (ਸ਼ਾਲਿਵਾਹਨ) ਦਾ ਨਾਂ ਗਾਥਾਸਪ੍ਰਤਸ਼ਤੀ¹³ ਅਤੇ 'ਬ੍ਰਿਹਤਕਥਾ' ਤੋਂ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਈ. ਸੰ. ੧੪ ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਸੰਵਤ ਦੇ ਠਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਵਿਕ੍ਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ 'ਸ਼ਕ' (ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ) ਦੇ ਠਾਲ ਦੱਖਣ ਦੇ ਰਾਜਾ

੧. ਸ਼ਕਨ੍ਰਪਤਿ ਰਾਯਾਮਿਸ਼ੇਕਸੰਵਤਸਰੇਖਵਿਕ੍ਰਾਂਤਿਯੁ ਪਛਸੁ ਸ਼ਕੇਸੁ [ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੧੦, ਪੰ. ੫ ਦੇ ਠਾਲਦੀ ਪਲੇਟ]।
੨. ਸ਼ਕਨ੍ਰਪਤਿਸੰਵਤਸਰੇਸੁ ਚਤੁਸ੍ਰਿੰਸ਼ਾਖਿਕੇਸੁ ਪੰਚਸ੍ਵਤੀਯੇਸੁ ਮਾਦ੍ਰਪਦਾਮਾਵਾਸ੍ਯਾਂ ਸੂਰ੍ਯਗ੍ਰਹਣਿਨਿਸਿੱਤੰ (ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੬, ਪੰ. ੭੩]
੩. ਸ਼ਕਨ੍ਰਪਸੰਵਤਸਰੇਸੁ ਸ਼ਰਸਿਖਿਮੁਨਿਸੁ ਵ੍ਯਤੀਯੇਸੁ ਜੇ (ਜ੍ਯੇ) ਷ਮਾਸਸੁਕਲਪਦਸ਼ਮ੍ਯਾ ਪੁ਷੍ਯਨਛ੍ਰੇ ਚਨ੍ਦ੍ਰਵਾਰੇ ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੧੨ ਪੰ; ੧੬) ।
੪. ਸ਼ਕਨ੍ਰਪਕਾਲਾਤੀਤਸੰਵਤਸਰਸ [ਸ਼] ਯੇਸੁ ਸਸਮੁ [ਸੁ] ਜੇ [ਪੋ]ਫ਼ਸ਼ੋਤ੍ਰੇਸੁ ਵੈਸ਼ਾਖਵ (ਵ) ਫੁਲਾਮਾਵਾਸ੍ਯਾਮਾਦਿਯ ਗ੍ਰਹਣਪਰ੍ਕ੍ਣਿ ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੩. ਪੰ. ੧੦੯ ।
੫. ਸ਼ਕਸੰਵਤ ੮੩੨ ਵੈਸ਼ਾਖਸੁਫ਼ਪੈਰਾਣਮਾਸ੍ਯਾਂ ਮਹਾਵੈਖਾਕ੍ਯਾਂ [ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੧, ਪੰ. ੫੬] ।
੬. ਏਕਾਦਸ਼ੋਤ੍ਰਥਦ੍ਰੁਯੇਸੁ ਸ਼ਕਵਰ੍ਥੇਵ੍ਯਤੀਯੇਸੁ.....ਕਾਰ੍ਤਿਕਪੈਰਾਣਮਾਸ੍ਯਾਂ [ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੬, ਪੰ. ੮੬] ।
੭. ਸਸਸ (ਸ਼) ਯਾ ਨਵ੍ਯਾ ਚ ਸਮਾਯੁਕ੍ਯੇਸੁ (ਥੁ) ਸਪ੍ਤਸੁ (੧) ਸ (ਸ਼) ਕਕਾਲੇ (ਲੇ) ਸ਼ਕ (ਥੁ)ਤੀਯੇਸੁ ਮਨ੍ਮਥਾਫ਼ਯਵ੍ਯਸਰੇ [ਜਿ. ਏ. ਮੋ. ਬੰਬ. ਜਿ. ੧੦, ਪੰ, ੧੯੫) ।
੮. ਪੰਚਸਸ੍ਯਥਿਕਸ਼ਕਕਾਲਸੰਵਤਸਰਸ਼ਤਥਦ੍ਰੁਕੇ ਵ੍ਯਤੀਯੇਸੰਵਤ (ਕ੍) ੬੭੫.....ਮਾਥਮਾਸਰਥਸਸ੍ਯਾਂ (ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੧੧, ਪੰ. ੧੧੨) ।
੯. ਸ਼ਕ ੧੧੫੭ ਮਨ੍ਮਥਸੰਵਤਸਰੇ ਸ਼ਾਕਸ਼ਕਫੁਲ ੩੦ ਗੁਰੈ (ਕੀ; ਲਿ. ਇੰ. ਸ. ਇੰ; ਪੰ. ੬੩; ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੩੪੮) ।
੧੦. ਸ਼ਾਕੇ ੧੧੨੮ ਸ਼ਕਸੰਵਤਸਰੇ ਸ਼ਾਕਸ਼ਕ ਮਾਸੇ ਪੈਰਾਣਮਾਸ੍ਯਾਂ [ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੧; ਪੇ. ੩੪੩] ।
੧੧. ਦੇਖੋ, ਉਪਰ ਪੰ. ੨੦੬ ਪਹਿਲਾਂ ਥਾਣਾ ਤੋਂ ੧੧੦ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ੩, ੪ ।

੧੨. ਨ੍ਰਪਸ਼ਾਲਿਵਾਹਨਸ਼ਕ ੧੨੭੬ (ਕੋ, ਲਿ. ਈ ਸ ਇੰ; ਪੰ. ੭੮, ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੪੫੫) । ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ੨੦੬ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਦੇਵਗਿਰੀ ਦੇ ਯਾਦਵ ਰਾਜਾ ਰਾਮਚੰਦਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ੧੨੧੨ (ਈ. ਸੰ. ੧੨੯੦) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦੀ ਛਪੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਤੀ 'ਚ (ਕ; ਲਿ. ਇੰ. ਸ. ਇੰ; ਪੰ. ੬੭ ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੩੭੯) ਵਿਚ 'ਸ਼ਾਲਿਵਾਹਨਸ਼ਕੇ ੧੨੧੨' ਛਪਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਡਾ: ਫਲੋਟ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਾਮਰਪੱਤਰ ਦਾ ਅਜਕਲ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵਿਚ ਆਈ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਥਾਣਾ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਈ. ਸੰ. ੧੨੭੨ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਲਿਵਾਹਨ ਦਾ ਨਾਂ ਨ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਨਕਲ ਵਿਚ ਜੋੜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ (ਜ ਗ. ਏ. ਸੋ; ਈ. ਸੰ. ੧੯੧੬, ਪੰ. ੨੧੩) । ਅੰਜਿਹੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਾਮਰਪੱਤਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਲਿਵਾਹਨ ਦੇ ਨਾਂ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਲੇਖ ਮੰਨਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ।

ਗਤ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਵਿਚ ੩੧੭੯ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਕਲਜੁਗ ਸੰਵਤ, ੧੩੫ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਗਤ ਚਤੁਰਦਿ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ੭੮ (ਅੰਤਲੇ ਲਗ ਭਗ ਤਿਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ੭੯) ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਈ. ਸ. ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਵਤ, ਆਮ ਕਰਕੇ, ਸਾਰੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ (ਤਿੱਨੋਵੇਲੀ ਅਤੇ ਮਲਬਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ) ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੰਚਾਗ, ਜਨਮ ਪੱਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਰਸ਼ਫਲਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸਨੂੰ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਅਰੰਭ ਚੈਤ੍ਰ ਸ਼ੁਕਲਾ ੧ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੁਰਣਿਮਾਂਤ (ਪੁਰਣਮਾਸੀ ਦੇ ਅੰਤ) ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਅਮਾਂਤ (ਅਮਾਵਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਾਲੇ) ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੱਖਣ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸੌਰ ਮਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰੰਭ ਮੇਖ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਣ ਗਰੰਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੰਚਾਗ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੇ ਜੋਤਸ਼ੀ ਇਸੇ ਸੰਵਤ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਚਾਗਾਂ ਅੰਦਰ ਇਸ ਦੇ ਵਰਸ਼ ਗਤ ਹੀ ਲਿਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਗਤ ਵਰਸ਼ ਹੀ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਵਰਤਮਾਨ ਵਰਸ਼ ਘੱਟ।

੯—ਕਲਚੁਰੀ ਸੰਵਤ

ਕਲਚੁਰੀ^੧ ਸੰਵਤ ਨੂੰ 'ਚੇਦੀ ਸੰਵਤ', ਅਤੇ 'ਤਰੈਕੂਟਕ ਸੰਵਤ'^੩ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਵਤ ਕਿਸ ਰਾਜੇ ਨੇ ਚਲਾਇਆ, ਇਸਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ। ਡਾ: ਭਗਵਾਨਲਾਲ ਇੰਦਰਜੀ ਨੇ ਮਹਾਕ੍ਸ਼ਤ੍ਰਪ ਈਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਨੂੰ^੪ ਅਤੇ ਡਾ: ਫਲੀਟ ਨੇ ਅਭੀਰ ਈਸ਼ਵਰਦਤ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ਿਵਦੱਤ^੫ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਰਮੇਸ਼ਚੰਦਰ ਮਜ਼ਮਦਾਰ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ (ਤੁਰਕ) ਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਕਨਿਸ਼ਕ ਦਾ ਚਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਮੰਨ ਕੇ ਕਨਿਸ਼ਕ, ਵਾਸਿਸ਼ਕ ਹੁਵਿਸ਼ਕ ਅਤੇ ਵਾਸਦੇਵ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਲਚੁਰੀ ਸੰਵਤ ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਨੁਮਾਨ ਹੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪੱਕੇ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਇਹ ਸੰਵਤ ਦੱਖਣੀ ਗੁਜਰਾਤ, ਕੋਂਕਣ ਅਤੇ ਮੱਧਪਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖ ਗੁਜਰਾਤ ਆਦਿ ਦੇ ਚਾਲੁਕਯ, ਗੁਰਜਰ, ਸੇਂਦ੍ਰਕ, ਕਲਚੁਰੀ ਅਤੇ ਤਰੈਕੂਟਕ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਅਤੇ ਚੇਦੀ ਦੇਸ਼

੧. ਕਲਚੁਰਿਸੰਵਤਸਰੇ ੯੯੩ ਰਾਜਸ਼੍ਰੀਮ੍ਰਿਤਪ੍ਰਥੀਵੀਕ [ਰਾਯੇ] (ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੨੦, ਪੰ. ੮੪). ਕਲਚੁਰਿਸੰਵਤਸਰੇ ੯੧੦ ਰਾਜਸ਼੍ਰੀਮ੍ਰਿਤਪ੍ਰਥੀਵੀਕ ਵਿਜਯਰਾਯੇ (੨; ਆ. ਸ. ਰਿ; ਜਿ. ੧੭, ਪਲੇਟ ੨੦)।

੨. ਨਕਸ [ਸ] ਤਯੁਗਲਾ [ਭਦਾ] ਖਿਕਯਗੇ ਚੇਦਿਦਿਠੇ ਜ [ਜ] ਪਦਸਕਰੀਸ਼ ਸ਼੍ਰੀਗਯਾਕਯਣੀਵੇ । ਪ੍ਰਤਿਪਦਿ ਸੁਚਿਮਾਸਸ਼ੇਤਪਛੇਕਕਾਰੇ ਸਿਕਸ਼ਰਯਸਮੀਥੇ ਸਥਾਪਿਥੇਯੰ ਪ੍ਰਸਸਿਥਿਃ ॥ (ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੧੮, ਪੰ. ੨੧੧)। ਚੇਦਿਸੰਵਤ ੯੩੩ (ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੨੨, ਪੰ. ੮੨)

੩. ਤ੍ਰੈਕੂਟਕਾਨੰ ਪ੍ਰਕਫ਼ ਮਾਨਰਾਯਸੰਵਤਸਰਸ਼ਤਫ਼ਯੇਪੰਚਚਕਾਰਿਸ਼ਾਦੁਜ਼ਰੇ (ਕੇਵ ਟੇਂਪਲਸ ਆਫ ਵੇਸਟਰਨ ਇੰਡੀਆ, ਪੰ. ੫੮ ਅਤੇ ਪਲੇਟ 1)।

੪. ਜ. ਗ. ਏ. ਸੋ; ਈ. ਸ. ੧੯੦੫, ਪੰ. ੫੬੬। ਡਾ: ਭਗਵਾਨਲਾਲ ਇੰਦਰ ਜੀ ਨੇ ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਲੇਖ ਵਾਲੇ ਅਭੀਰ ਈਸ਼ਵਰਸੇਨ ਅਤੇ ਮਹਾਕ੍ਸ਼ਤ੍ਰਪ ਈਸ਼ਵਰਦੱਤ ਨੂੰ ਜਿਸਦੇ ਕੇਵਲ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜਵਰਸ਼ ਦੇ ਸਿਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਹੀ ਮਨਿਆ ਸੀ।

੫. ਜ. ਗ. ਏ. ਸੋ; ਈ. ਸ. ੧੯੦੫, ਪੰ. ੫੬੮।

੬. ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੪੬, ਪੰ. ੨੬੯-੭੦।

(ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸੇ) ਉਪਰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਲਚੁਰੀ (ਹੈਹਯ) ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਵਤ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੇਖ ਕਲਚੁਰੀਆਂ (ਹੈਹਯਾਂ) ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਨਾ 'ਕਲਚੁਰੀ' ਜਾਂ 'ਚੇਦੀ' ਸੰਵਤ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਵਤ ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜਾ ਨੇ ਚਲਾਇਆ ਹੋਵੇ।

ਤ੍ਰਿਪੁਰੀ ਦੇ ਕਲਚੁਰੀ ਰਾਜਾ ਨਰਸਿੰਘ ਦੇਵ ਦੇ ਦੋ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਕਲਚੁਰੀ ਸੰਵਤ ੯੦੭^੧ ਅਤੇ ੯੦੯^੨ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਵਿਚ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ੧੨੧੬^੩ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਲਚੁਰੀ ਸੰਵਤ ੯੦੯, ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ੧੨੧੬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਕਲਚੁਰੀ ਸੰਵਤ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਦਾ ਅੰਤਰ (੧੨੧੬—੯੦੯=)੩੦੭ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ: ਕੀਲਹਾਰਨ ਨੇ ਕਲਚੁਰੀ ਸੰਵਤ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਅਤੇ ਦਾਨਪਤਰਾਂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ, ਤਿਥੀ ਅਤੇ ਵਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਗਣਿਤ ਨਾਲ ਜਾਂਚ ਕੇ ਈ. ਸੰ. ੨੪੯ ਤਾਰੀਖ ੨੬ ਅਗਸਤ ਅਰਥਾਤ ਵਿ. ਸੰ. ੩੦੬ ਆਸ਼ਵਿਨ ਸੁਕਲਾ ੧੪ ਤੋਂ ਇਸਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋਣਾ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਚੇਦੀ ਸੰਵਤ ਵਿਚ ੨੪੮-੪੯੫ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਈ. ਸੰ. ਅਤੇ ੩੦੫-੬ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਗਤ ਚੈਤ੍ਰਾਦਿ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਵਤ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਲੇਖ ਕਲਚੁਰੀ ਸੰਵਤ ੨੪੫੬ (ਈ. ਸੰ. ੪੯੪) ਦਾ ਅਤੇ ਅੰਤਮ ੯੫੮^੭ (ਈ.ਸ. ੧੨੦੭) ਦਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਸੰਵਤ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਸ ਦੇ ਵਰੋ, ਆਮ ਕਰਕੇ, ਵਰਤਮਾਨ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

੧੦—ਗੁਪਤ ਸੰਵਤ

ਇਸ ਸੰਵਤ ਲਈ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਅੰਦਰ 'ਗੁਪਤਕਾਲ' 'ਗੁਪਤਵਰਸ਼' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਵਤ ਗੁਪਤਵੰਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਚਲਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਲਿਖਤ ਪਰਮਾਣ ਤਾਂ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਸਮੁਦਰਗੁਪਤ ਦੇ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ

੧. ਇੰ. ਏੰ; ਜਿ. ੨, ਪੰ. ੧੦--੧੩।

੨. ਇੰ. ਏੰ; ਜਿ. ੧੮, ਪੰ. ੨੧੨-੧੩।

੩. ਇੰ. ਏੰ; ਜਿ. ੧੮, ਪੰ. ੨੧੪।

੪. ਇੰ. ਏੰ; ਜਿ. ੧੭, ਪੰ. ੨੧੫. ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੨. ਪੰ. ੨੯੯।

੫. ਆਸ਼ਵਿਨ ਸੁਕਲਾ ੧ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਮਾਘ ਦੇ ਅਰੰਭ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਤਕ ਅਰਥਾਤ ਜਨਵਰੀ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਲਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਈ. ਸੰ. ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਲਚੁਰੀ ਸੰਵਤ ਦਾ ਅੰਤਰ ੨੪੮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਬਾਕੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ੨੪੯ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

੬. ਕੰਨੌਰੀ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਤਾਮਰਪੱਤਰ (ਕੇਵ ਟੇਂਪਲਸ ਆਫ ਵੈਸਟਰਨ ਇੰਡੀਆ) ਪੰ. ੫੮।

੭. ਕ; ਆ. ਸ. ਰਿ; ਜਿ. ੨੧, ਪੰ. ੧੦੨, ਪਲੇਟ ੨੭।

੮. ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੧੭, ਪੰ. ੨੧੫, ਟਿੱਪਣੀ ੫।

੯. ਸੰਕ੍ਰਮਣਸਰਾਘਾਮਥਿਕੇ ਸ਼ਤੇ ਰੁ ਤ੍ਰਿੰਸ਼ਾਫ਼ਿਰਨ੍ਯੋਰਪਿ ਥਫ਼ਮਿਰੇਕ। ਰਾਤ੍ਰੀ ਦਿਨੇ ਪ੍ਰਾਯਠਪਦਸ੍ਯ ਥਠ ਗੁਪਤਕਾਲੇ ਗੁਪਤਾਨਾਂ ਵਿਖਾਯ ॥—— ਵਰ੍ਥਸ਼ਾਤੇਠਟਾਤ੍ਰਿੰਸ਼ੇ ਗੁਪਤਾਨਾਂ ਕਾਲ.....ਗਿਰਨਾਰ ਦੇ ਕੋਲ ਦੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਵਾਲੀ ਚੱਟਾਨ ਉਪਰ ਖੁਦੇ ਹੋਏ ਸੁਕੰਦਗੁਪਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ। ਫਲੀ, ਗੁ. ਇੰ, ਪੰ. ੬੦, ੬੧)। ਮੌਰਵੀ (ਕਾਠਿਆਵਾੜ ਵਿਚ) ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਗੁਪਤ ਸੰਵਤ ੫੮੫ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ (ਪੰਚਾਸ਼ੀਲ੍ਯ। ਯੁਤੇਨੀਤੇ ਸਮਾਨਾਂ ਸ਼ਤਪੰਚਕੇ ਗ੍ਰੈਯੇ ਦਫਾਕਦੋ ਨ੍ਰਧ: ਸੋਥਰਾਗੇਕਕੰਸੰਫਲੇ (ਇੰ, ਏ. ਜਿ. ੨. ਪੰ. ੨੫੮)। ਵਰ੍ਥਸ਼ਾਤੇ ਗੁਪਤਾਨਾਂ ਸਚਰੁ ਪੰਚਾਸ਼ਦੁੱਤਰੇ ਮ੍ਰਿਸਿਸ। ਸ਼ਾਸਤਿ ਕੁਮਾਰਗੁਪਤੇ ਸਾਸੇ ਫੇਠੇ ਫ਼ਿਰੀਯਾਯਾਮ (ਸਾਰਨਾਥ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਬੁਧ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਆਸਨ ਦਾ ਲੇਖ। ਭੰ. ਕਾ. ਵਾ. ਪੰ. ੨੦੩)। ਗੁਪਤਾਨਾਂ ਸਮਤਿਕਾਂਤੇਠਸਪਤਪੰਚਾਸ਼ਦੁੱਤਰ ਸ਼ਤੇ ਸਮਾਂਨਾਂ ਪ੍ਰਥਵੀਂ ਭੁਖਗੁਪਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਤਿ (ਸਾਰਨਾਥ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਬੁਧ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਆਸਨ ਦਾ ਲੇਖ। ਭੰ. ਕਾ. ਵਾ. ਪੰ. ੨੦੩)। ਪਰੀਵ੍ਰਾਜਕ ਮਹਾਰਾਜ ਹਸਤਿਨ ਦੇ ਗੁਪਤ ਸੰਵਤ ੧੯੧ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ 'ਏਕਨਵਤ੍ਯੁੱਤਰੇਠਦਸ਼ਾਤੇ ਗੁਪਤਨ੍ਰਪਰਾਠਯਮੁਕ੍ਠੀ ਸ਼੍ਰੀਸਤਿ ਪਰ੍ਵਫ਼ ਮਾਨਸਹਾਚੈਤ੍ਰਸਕ (ਯ) ਤ੍ਸਰੇ ਸਾਥਸਾਸਕਠੁਲਪਠ੍ਰੁਤ੍ਰੀਯਾਯਾਮ' (ਫਲੀ, ਗੁ. ਇੰ. ਪੰ. ੧੦੭) ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਲਬੇਰੂਨੀ ਆਤਣੀ ਮੂਲ ਅਰਥੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਗੁਪਤਕਾਲ ਜਾਂ 'ਗੁਪਤਕਾਲ' (=ਗੁਪਤਕਾਲ) ਹੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ (ਫਲੀ. ਗੁ. ਇੰ. ਭੂਮਿਕਾ; ਪੰ. ੨੯. ੩੦)।

ਗੁਪਤਵੰਸ਼ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੇ ਰਾਜਿਆਂ (ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਘਟੋਤਕੱਚ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੇਵਲ 'ਮਹਾਰਾਜ' ਬਿਰੁਧ ਅਤੇ ਘਟੋਤਕੱਚ ਦੇ ਪੁਤਰ ਚੰਦਰਗੁਪਤ (ਪਹਿਲੇ) ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ 'ਮਹਾਰਾਜਾਧਿਰਾਜ' ਬਿਰੁਧ ਲਿਖਿਆ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਚੰਦਰਗੁਪਤ (ਪਹਿਲੇ) ਦੇ ਪੌਤੇ ਅਤੇ ਸਮੁਦਰਗੁਪਤ ਦੇ ਪੁਤਰ ਚੰਦਰਗੁਪਤ (ਦੂਜੇ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੁਪਤ ਸੰਵਤ ੮੨੨ ਤੋਂ ੯੩੩ ਤਕ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਚੰਦਰਗੁਪਤ (ਪਹਿਲਾ) ਪਰਤਾਪੀ ਰਾਜਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਪਾਉਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਵਤ ਚਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਗੁਪਤਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਅੰਦਰ ਵਲੱਭੀ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਥੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਗੁਪਤ ਸੰਵਤ ਦਾ ਹੀ ਨਾਂ 'ਵੱਲਭੀ ਸੰਵਤ' ਪਾ ਰਖਿਆ।

ਅਲਬੇਰੂਨੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਵਲੱਭੀਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਵੱਲਭ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਸੰਵਤ ਵੱਲਭੀ ਸੰਵਤ ਅਖਵਾਇਆ। ਇਹ ਸੰਵਤ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਤੋਂ ੨੪੧ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਵਿਚੋਂ ੬ ਦਾ ਘਣ (੬×੬×੬ ਅਤੇ ੫ ਦਾ ਵਰਗ ੫×੫) (੨੧੬+੨੫=੨੪੧) ਘਟਾਉਣ ਤੋਂ ਵੱਲਭੀ ਸੰਵਤ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਪਤਕਾਲ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤੇ ਦੁਸ਼ਟ (ਜਾਬਰ) ਅਤੇ ਪਰਾਕਰਮੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਵਤ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ। ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਲਭ ਉਹਨਾਂ (ਗੁਪਤਾਂ) ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਆਖਰੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਲਭੀ ਸੰਵਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤ ਸੰਵਤ ਦਾ ਅਰੰਭ ਵੀ ਸ਼ਕਕਾਲ ਤੋਂ ੨੪੧ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿਛੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਸ਼ ਸੰਵਤ ੧੪੮੮ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ੧੦੮੮, ਸ਼ਕ ਕਾਲ ੯੫੩ ਅਤੇ ਵੱਲਭੀ ਅਤੇ ਗੁਪਤਕਾਲ ੭੧੨ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਆਪਸ

੧. 'ਬਿਰੁਧ' 'ਮਹਾਰਾਜ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਾਮੰਤ ਦੇ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਗੁਹਿਲ ਰਾਜਾ ਅਪਰਾਜਿਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿ. ਸੰ. ੭੧੮ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ 'ਰਾਜਾ' ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਬਰਾਹ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਮਹਾਰਾਜ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ (ਏ. ਇੰ. ਜਿ. ੪, ਪੰ. ੩੧), ਪਰੰਤੂ ਕਨੌਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਹਾਰਾਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਅੰਦਰ ਇਹ ਹੀ ਬਿਰੁਧ ਉਹਨਾਂ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਿਆ ਹੋਇਆ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਇੰ. ਏਂ, ਜਿ. ੧੫, ਪੰ. ੧੧੨, ੧੫੦; ਏ. ਇੰ. ਜਿ. ੫, ਪੰ. ੨੧੧-੧੨)।

੨. ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਪ. ੨੫।

੩. ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਪੰ ੩੧-੩੨।

੪. ਚੰਦਰਗੁਪਤ (ਦੂਜੇ) ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛਲਾ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਗੁਪਤ ਸੰਵਤ ੯੩ ਦਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੁਮਾਰਗੁਪਤ (ਪਹਿਲੇ) ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਗੁਪਤ ਸੰਵਤ ੯੬ ਦਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਚੰਦਰਗੁਪਤ (ਦੂਜੇ) ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਗੁਪਤ ਸੰਵਤ ੯੫ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਗੁਪਤ ਸੰਵਤ ਦਾ ਅਰੰਭ ਚੰਦਰਗੁਪਤ (ਪਹਿਲੇ) ਦੇ ਰਾਜ ਪਾਉਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਚੰਦਰਗੁਪਤ, ਸਮੁਦਰਗੁਪਤ ਅਤੇ ਚੰਦਰਗੁਪਤ (ਦੂਜੇ) ਦਾ ਰਾਜਕਾਲ ਕਰੀਬ ੯੫ ਵਰ੍ਹੇ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਰਸਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧ ਪਰਤੀਤ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰੰਤੂ ਤਿੰਨ ਰਾਜਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਸਮਾ ਵਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਕਬਰ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜਕਾਲ ੧੦੨ (ਈ. ਸ. ੧੫੫੬-੧੬੫੮) ਵਰ੍ਹੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

੫. ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਅੰਦਰ ਗੁਪਤ ਸੰਵਤ ਦੇ ਥਾਂ ਤੇ 'ਵੱਲਭੀ ਸੰਵਤ' ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਉਦਾਹਰਨ ਉਨਾਂਗਾਂਵ (ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ ਰਾਜ ਵਿੱਚ) ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਕਨੌਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਹਾਰ ਰਾਜਾ ਮਹੇਂਦਰਪਾਲ ਦੇ ਚਾਲੁਕਯਵੰਸ਼ੀ ਸਵੰਤ ਬਲਵਰਮਨ ਦੇ ਵੱਲਭੀ ਸੰਵਤ ੫੭੪ (ਈ. ਸੰ. ੮੯੪) ਮਾਘ ਸ਼ੁੱਕ ੬ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਏ. ਇੰ; ਜਿ, ੮, ਪੰ. ੬)।

੬. ਅਲਬੇਰੂਨੀ ਨੇ 'ਵੱਲਭੀ ਸੰਵਤ' ਨੂੰ ਵੱਲਭੀਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਵੱਲਭ ਦਾ ਚਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਗੁਪਤਵੰਸ਼ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਰਾਜਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਕਥਨ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ 'ਵੱਲਭੀ' ਨਾਂ ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਾ, ਅਤੇ ਨਾਂ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਰਾਜਾ ਵੱਲਭ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤ ਸੰਵਤ ਦੇ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ੭੦੦ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿਛੋਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਅਲਬੇਰੂਨੀ ਨੂੰ, 'ਵੱਲਭੀ ਸੰਵਤ' ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਹਾਲ ਮਲੂਮ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਸਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੋਵੇ।

ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਸਨ^੧,। ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਗੁਪਤਕਾਲ ਦਾ ਅੰਤਰ (੧੦੮੮—੭੧੨=) ੩੭੬ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਗੁਪਤ ਸੰਵਤ ਵਿਚ ੩੭੬ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਚੈਤ੍ਰਾਦਿ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ, ੨੪੧ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਸਕ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ੩੧੬-੨੦ ਮਿਲਾਣ ਨਾਲ ਈ. ਸੰ. ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਚੌਲੁਕਯ ਅਰਜੁਨਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵੇਰਾਵਲ (ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਵਿਚ) ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿਚ ਰਸੂਲ ਮੁਹੰਮਦ ਸੰਵਤ (ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ) ੬੬੨, ਵਿਕਰਮ ਸੰਵਤ ੧੩੨੦, ਵਲਭੀ ਸੰਵਤ ੫੪੫ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸੰਵਤ ੧੫੧ ਅਸ਼ਾੜ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ੧੩ ਰਵਿਵਾਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਵਲਭੀ (ਗੁਪਤ) ਸੰਵਤ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਦਾ ਅੰਤਰ (੧੩੨੦—੬੪੫=) ੩੭੫ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਲੇਖ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸਦਾ ਵਿਕਰਮ ਸੰਵਤ ੧੩੨੦ ਕਾਰਤਿਕਾਦਿ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਚੈਤ੍ਰਾਦਿ ੧੩੨੧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਚੈਤ੍ਰਾਦਿ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਗੁਪਤ (ਵਲਭੀ) ਸੰਵਤ ਦਾ ਅੰਤਰ ੩੭੬ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਚੈਤ੍ਰਾਦਿ ਪੂਰਣਮਾਸੀ ਨੂੰ ਅੰਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਗੁਪਤ (ਵਲਭੀ) ਸੰਵਤ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ੩੭੬ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਅਤੇ ਕਾਰਤਿਕਾਦਿ ਅਮਾਵਸ ਨੂੰ ਅੰਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਗੁਪਤ (ਵਲਭੀ) ਸੰਵਤ ਦਾ ਅੰਤਰ ਚੈਤ੍ਰਸੁਕਲਾ ੧ ਤੋਂ ਆਸ਼ਵਿਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਅਮਾਵਸ ਤਕ ੩੭੫ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਅਤੇ ਕਾਰਤਿਕ ਸੁਕਲਾ ੧ ਤੋਂ ਫਾਲਗੁਨ ਕਿਰਸ਼ਣਾ ਅਮਾਵਸ ਤਕ ੩੭੬ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ।

ਗੁਪਤ ਸੰਵਤ ਦਾ ਅਰੰਭ ਚੈਤ੍ਰ ਸੁਕਲਾ ੧ ਤੋਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਹੀਨੇ ਪੂਰਣਮਾਸੀ ਨੂੰ ਅੰਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਨ । ਇਸ ਸੰਵਤ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਗਤ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਵਰਤਮਾਨ ਲਿਖਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਇਕ ਵਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ।

ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸੰਵਤ ਨੇਪਾਲ ਤੋਂ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਤਕ ਚਲਦਾ ਸੀ । ਇਸਦਾ ਅੰਤਮ ਲੇਖ ਵਲਭੀ (ਗੁਪਤ) ਸੰਵਤ ੬੪੫ (ਈ. ਸੰ. ੧੨੬੪) ਦਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ।

੧੧—ਗਾਂਗੇਯ ਸੰਵਤ

ਕਾਲਿੰਗਨਗਰ (ਮੁਖਲਿੰਗ, ਮਦਰਾਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਗੰਜਾਮ ਜਿਲੇ ਅੰਦਰ ਪਰਲਾਕੀ ਮੇਡੀ ਤੋਂ ੨੦ ਮੀਲ

੧. ਸਾ; ਆ. ਇੰ; ਜਿ. ੨, ਪੰ. ੭. ਫਲੀ; ਗੁ. ਇੰ; ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰ. ੩੦-੩੧ ।

੨. ਰਸੂਲਮੁਹੰਮਦ ਸੰਵਤ ੬੬੨ ਤਥਾ ਸ਼੍ਰੀ ਨ੍ਰਧ [ਕਿ] ਸਸੰ ੧੩੨੦ ਤਥਾ ਸ਼੍ਰੀਸ਼੍ਰੀਲਕਸ਼ਮੀਸੰ ੬੪੫ ਤਥਾ ਸ਼੍ਰੀਸਿੰਘਸੰ ੧੫੧ ਆਥਾਫਕਦਿ ੧੩ ਰਕੈ (ਇੰ. ਏ. ਜਿ. ੧੧, ਪੰ. ੨੪੨) ।

੩. ਵੇਰਾਵਲ ਦੇ ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਨੂੰ ਕਾਰਤਿਕਾਦਿ ਮੰਨਣ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ੬੬੨ ਚੈਤ੍ਰਾਦਿ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ੧੩੨੦ ਮਾਰਗਸ਼ੀਰਸ਼ ਸੁਕਲਾ ੨ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਹਿ. ਸ. ੬੬੨ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਆਸ਼ਾੜ ਮਹੀਨਾ ਆਇਆ ਉਹ ਚੈਤ੍ਰਾਦਿ ਵਿ. ਸੰ. ੧੩੨੧ (ਕਾਰਤਿਕਾਦਿ ੧੩੨੦) ਦਾ ਹੀ ਸੀ ।

੪. ਖੇੜਾ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਵਲਭੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਧਰਸੇਨ (ਚੋਥੇ) ਦੇ ਗੁਪਤ ਸੰਵਤ ੩੩੦ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਵਤ ਵਿਚ ਮਾਰਗਸ਼ਿਰ ਮਹੀਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ (ਸੰ, ੩੦੦, ੩੦ ਦ੍ਰਿਮਾਰ੍ਗਸ਼ਿਰਸ਼ ੨. ਇੰ. ਏ. ਜਿ. ੧੫, ਪੰ. ੩੪੦) । ਗਤ ਗੁਪਤ ਸੰਵਤ ੩੩੦ ਗਤ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ (੩੩੦+੩੭੬=) ੭੦੬ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਗਤ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ੭੦੬ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਵਾਧੂ ਮਹੀਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਵਿ. ਸੰ. ੭੦੫ ਵਿਚ ਮਧਮਾਨ ਤੋਂ ਮਾਰਗਸ਼ਿਰ ਮਹੀਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਤਾਮਰਪੱਤਰ ਦਾ ਗੁਪਤ ਸੰਵਤ ੩੩੦ ਵਰਤਮਾਨ (੩੨੯ ਗਤ) ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਤੇ) ਦੇ ਗੰਗਾਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਕਈ ਇਕ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗਾਂਗੋਯ ਸੰਵਤ^੧ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਵਤ ਗੰਗਾਵੰਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਚਲਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੇ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ। ਗੰਗਾਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਅੰਦਰ ਕੇਵਲ ਸੰਵਤ, ਮਹੀਨੇ, ਪਕੁਸ ਅਤੇ ਤਿਥੀਆਂ (ਜਾਂ ਸੌਰ ਦਿਨ) ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਹੋਣ, ਅਤੇ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਣ, ਤੋਂ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦੇ ਅਰੰਭ ਦਾ ਨਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਨਿਸ਼ਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਮਦਰਾਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਗੋਦਾਵਰੀ ਜਿਲੇ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਮਹਾਰਾਜ ਪ੍ਰਭਾਕਰਵਰਧਨ ਦੇ ਪੁਤਰ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਮੂਲ ਦੇ ਰਾਜਵਰਸ (ਸਨ ਜ਼ਲੂਸ) ੨੫ਵੇਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਮੈਂ ਮਿਤਵਰਮਨ ਦੇ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਪੁਤਰ ਇੰਦਰਾਧਿਰਾਜ ਦੀ, ਜਿਸਨੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਕੇ ਇੰਦਰ ਭੱਟਾਰਕ ਨੂੰ ਉਖਾੜਨ ਵਿਚ ਜਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਭਾਰੀ ਖਿਆਤੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਤੇ ਚਈਪਾਕ ਨਾਂ ਦਾ ਗਾਂਵ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕੀਤਾ'। ਜੇ ਇਸ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦਾ ਇੰਦਰ ਭੱਟਾਰਕ ਇਸ ਨਾਂ ਦਾ ਵੇਗੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪੂਰਵੀ ਚਾਲੁਕਯ (ਸੋਲੰਕੀ) ਰਾਜਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਡਾ: ਫਲੀਟ ਨੇ ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਈ. ਸੰ. ੬੬੩ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸੰਨ ਵਿਚ ਵੇਗੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਚਾਲੁਕਯ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿਰਤੂ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਾਈ ਇੰਦਰ ਭੱਟਾਰਕ ਉਸਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ੭ ਦਿਨ ਤਕ ਰਾਜ ਕਰ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜੇ ਇੰਦਰਾਧਿਰਾਜ ਨੂੰ ਵੇਗੀਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੜੋਸ ਦੇ ਕਲਿੰਗਨਗਰ ਦਾ ਗੰਗਾਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਇੰਦਰਵਰਮਨ (ਰਾਜਸਿੰਘ), ਜਿਸਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ (ਗਾਂਗੋਯ) ਸੰਵਤ ੮੭ ਅਤੇ ੯੧ ਦੇ ਮਿਲੇ ਹਨ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਈਏ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਡਾ: ਫਲੀਟ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਗਾਂਗੋਯ ਸੰਵਤ ੮੭ ਈ. ਸੰ. ੬੬੩ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇੰਦਰ ਭੱਟਾਰਕ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਯੁਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇੰਦਰਾਧਿਰਾਜ ਨੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਅਜਿਹਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਪਰ ਕਹੀ ਈ. ਸੰ. ੬੬੩ ਦੀ ਘਟਨਾ ਗਾਂਗੋਯ ਸੰਵਤ ੮੭ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਪਰ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਠੀਕ ਹੋਣ ਤਾਂ ਗਾਂਗੋਯ ਸੰਵਤ ਦਾ ਅਰੰਭ ਈ. ਸੰ. (੬੬੩--੮੭=) ੫੭੬ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਥਾਤ ਈ. ਸੰ. ੫੭੦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦੇ ਅਰੰਭ ਦਾ ਠੀਕ ਨਿਰਣਾ ਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਾਡਾ ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦੇ ਅਰੰਭ ਦਾ ਇਹ ਸੰਨ ਵੀ ਅਨਿਸ਼ਚਤਾ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਗਾਂਗੋਯ ਸੰਵਤ ਵਾਲੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਗਾਂਗੋਯ ਸੰਵਤ ੮੭ ਦਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛਲਾਂ ੩੫੧ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਵਤ ੩੫੦ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਧ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪਰਚਲਿਤ ਰਹਿਕੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ।

੧. ਗਾਂਡੁਗੋਯਕਙਕੁਸ (ਕੰਸ਼) ਸੰਕਙ (ਕਸ) ਰਸ਼ਤਰਯੈਕਪਙਸ਼ਾਸ (ਸ਼) ਤ੍ (ਕਲਿੰਗ ਦੇ ਗੰਗਾਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਸਤ੍ਯਵਰਮਦੇਵ ਦੇ ਗਾਂਗੋਯ ਸੰਵਤ ੩੫੧ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ) ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੧੪, ਪੰ. ੧੨) ਗਾਂਡੁਗੋਯਕਙਕੁਸ (ਕੰਸ਼) ਸ਼ਕਖੰਸਾਨਕਿਜਯਰਾਙਯ ਸੰਕਙਰਸ਼ਗਾਰ੍ਯਿ ਚਤੁਰੋਰ੍ਯਰਾ (ਸੰਕਙਰਸ਼ਗਾਰ੍ਯਿ ਤ੍ਰੀਯਿਚਤੁਰ੍ਯਰਾਯਿ) (ਗੰਗਾਵੰਸ਼ੀ ਮਹਾਰਾਜ ਰਾਜੇਂਦਰਵਰਮਨ ਦੇ ਪੁਤਰ ਅਨੰਤਵਰਮਦੇਵ ਦੇ ਗਾਂਗੋਯ ਸੰਵਤ ੩੦੪ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੩, ਪੰ. ੧੮)।

੨. ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਬ; ਜਿ. ੧੬, ਪੰ. ੧੧੬-੧੭।

੩. ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੧੩, ਪੰ. ੧੨੦।

੪. ਗੋ; ਸੋ. ਪ੍ਰਾ. ਇੰ; ਭਾਗ, ੧, ਪੰ. ੧੪੨।

੫. ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੧੩, ਪੰ. ੧੨੦।

੬. ਡਾ. ਬਰਨੇਟ ਨੇ ਈ. ਸੰ. ੫੯੦ ਤੋਂ ਗਾਂਗੋਯ ਸੰਵਤ ਦਾ ਚਲਣਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ (ਬਾ, ਏ. ਇੰ; ਪੰ. ੯੫) ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਣ ਦਾ ਅਜੇ ਤਕ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨ ਮਿਲਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮੈਂ ਡਾ: ਬਰਨੇਟ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ 'ਤੁਸੀਂ ਈ. ਸੰ. ੫੯੦ ਤੋਂ ਗਾਂਗੋਯ ਸੰਵਤ ਦਾ ਚਲਣਾ ਜਿਸ ਅਧਾਰ ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ

੧੨—ਹਰਸ਼ ਸੰਵਤ

ਇਹ ਸੰਵਤ ਥਾਨੇਸ਼ੂਰ ਦੇ ਬੈਸਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਹਰਸ਼ (ਸ੍ਰੀਹਰਸ਼, ਹਰਸ਼ਵਰਮਨ, ਸ਼ੀਲਾਦਿਤਯ) ਦੇ ਰਾਜਸਿੰਘਾ-ਸਨ ਤੇ ਬੈਠਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹਰਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਅਜ ਤਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਖੁਦ ਰਾਜਾ ਹਰਸ਼ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੇਵਲ 'ਸੰਵਤ' ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ^੧। ਅਲਬੇਰੂਨੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮੈਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਇਕ ਪੰਚਾਂਗ ਅੰਦਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀਹਰਸ਼ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਯ ਤੋਂ ੬੬੪ ਵਰੇ ਪਿਛੋਂ ਹੋਇਆ^੨। ਜੇ ਅਲਬੇਰੂਨੀ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਵਿਕਰਮ ਸੰਵਤ ੬੬੪ ਤੋਂ ਹਰਸ਼ ਸੰਵਤ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਹਰਸ਼ ਸੰਵਤ ਵਿਚ ੬੬੩ ਜੌੜਨ ਨਾਲ ਵਿਕਰਮ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ੬੦੬—੭ ਜੜਨ ਨਾਲ ਈਸਵੀ ਸਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅੰਸ਼ੁਵਰਮਨ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਸੰਵਤ ੩੪ ਪ੍ਰਥਮ ਪੌਸ਼ਕਲਾ ੨ ਲਿਖਿਆ ਹੈ^੩। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਸੰਵਤ ਹਰਸ਼ ਸੰਵਤ ਹੋਵੇ। ਕੈਥਿਜ ਦੇ ਪਰੋਫੈਸਰ ਐਡਮੁਜ ਅਤੇ ਵਿਏਨਾ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਸ਼ਾਮ ਨੇ ਹਰਸ਼ ਸੰਵਤ ੦=ਈ. ਸੰ. ੬੦੬ (ਵਿ. ਸੰ. ੬੬੩) ਮੰਨ ਕੇ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ 'ਦ੍ਰੁਹਮ ਸਿਧਾਂਤ' ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਈ. ਸੰ. ੬੪੦ ਅਰਥਾਤ ਵਿ. ਸੰ. ੬੯੭ ਵਿਚ ਪੋਹ ਮਹੀਨਾ ਜਿਆਦਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ^੪। ਇਸ

ਮੈਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਭੇਜੋ।' ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਾ. ੨ ਅਪਰੈਲ ਈ. ਸੰ. ੧੯੧੮ ਦੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ 'ਏਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡਿਆ ਬ੍ਰਿਟੈਨਿਕਾ ਵਿਚ ਛਪੇ ਹੋਏ ਡਾ: ਫਲੀਟ ਦੇ 'ਹਿੰਦੂ ਕ੍ਰਾਨਾਲੋਜੀ' (ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਕਾਲਗਣਨਾ) ਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਲੇਖ ਅੰਦਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਲੇਖਾਂ ਅੰਦਰ ਜਿਹੜੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗੰਗਾਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਵਤ ਦਾ ਅਰੰਭ ਈ. ਸੰ. ੫੯੦ ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਤਯਾਸ਼੍ਰਯ-ਪਰੁਵਰਾਜ ਇੰਦਰਵਰਮਨ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਗੰਗਾਵੰਸ਼ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰਾਜਾ ਰਾਜਸਿੰਘ ਇੰਦਰਵਰਮਨ ਦਾ ਪੂਰਵਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਦਾ ਦਾਦਾ ਸੀ। ਚਾਲੁਕਯ ਰਾਜਾ ਕੀਰਤੀ ਵਰਮਨ (ਪਹਿਲੇ) ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੋਂਕਣ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ।' (ਏ. ਬ੍ਰਿ. ਜਿ. ੧੩, ਪੰ. ੪੯੬; ੧੧ਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ)। ਡਾ: ਫਲੀਟ ਦਾ ਉਪਰ ਕਿਹਾ ਕਥਨ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਸਾਰਾ ਆਧਾਰ ਸਤਯਾਸ਼੍ਰਯ-ਪ੍ਰਵਰਾਜ-ਇੰਦਰਵਰਮਨ ਦੇ ਗੋਆ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਦਾਨਪੱਤਰ; ਉਪਰ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਰਾਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਰੇਵਤੀਦੀਪ 'ਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਪਤੀ (ਸ਼ਾਸਕ) ਬੱਪੂਰਵੰਸ਼ੀ ਸਤਯਾਸ਼੍ਰਯ-ਪ੍ਰਵਰਾਜ-ਇੰਦਰਵਰਮਨ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵਲੱਭ ਮਹਾਰਾਜ (ਚਾਲੁਕਯ ਰਾਜਾ ਮੰਗਲੀਸ਼੍ਵਰ) ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਵਿਜਯਰਾਜ-ਸੰਵਤਸਰ ੨੦ਵੇਂ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਕਕਾਲ ੫੩੨ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ੧੫ ਦੇ ਦਿਨ, ਖੇਟਾਹਾਰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕਾਰੇਲੋਕਾ ਗਾਂਵ ਸ਼ਿਵਾਰਯ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕੀਤਾ।' (ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਬ. ਜਿ. ੧੦, ਪੰ. ੩੬੫)। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ ਸਤਯਾਸ਼੍ਰਯ-ਪਰੁਵਰਾਜ-ਇੰਦਰਵਰਮਨ ਦਾ ਗੰਗਾਵੰਸ਼ੀ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੱਪੂਰਵੰਸ਼ੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਪੂਰਵੰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਗੰਗਾਵੰਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਹੋਣਾ ਅਜ ਤਕ ਕਿਤੇ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਦੂਜਾ ਏਤਰਾਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾਨਪੱਤਰ 'ਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਰਾਜਵਰਸ਼ ੨੦ਵੇਂ ਦੇ ਡਾ: ਫਲੀਟ ਨੇ ਇਸ ਸਾਮੰਤ ਦਾ ਰਾਜਵਰਸ਼ ਮੰਨਕੇ ਉਸਦੇ ਰਾਜ(ਸ਼ਾਸਨ) ਦਾ ਅਰੰਭ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ (੫੩੨—੨੦=) ੫੧੨ ਅਰਥਾਤ ਈ. ਸੰ. ੫੯੦ ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਠੀਕ ਮੰਨ ਕੇ ਉਥੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਗਾਂਗੇਯ ਸੰਵਤ ਦਾ ਅਰੰਭ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਰੇਵਤੀ ਦੀਪ, ਮੰਗਲੀਸ਼੍ਵਰ ਨੇ ਹੀ ਜਿਤਿਆ ਸੀ (ਗੋ, ਸੋ. ਪ੍ਰਾ. ਇ; ਪੰ. ੨੩) ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾਨ ਪੱਤਰ ਦਾ ਰਾਜਵਰਸ਼ ਇਸ ਸਾਮੰਤ ਦਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸਦੇ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਮੰਗਲੀਸ਼੍ਵਰ ਦਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡਾ: ਸਰ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਗੋਪਾਲ ਭੰਡਾਰਕਰ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਮੰਤ ਦਾ ਕੋਂਕਣ ਤੋਂ ਗੰਜਾਮ ਜ਼ਿਲੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਨਵਾਂ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਮੰਨਣ ਲਈ ਵੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਡਾ: ਫਲੀਟ ਦਾ ਗਾਂਗੇਯ ਸੰਵਤ ਸੰਬੰਧੀ ਕਥਨ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

੧. ਬੰਸਖੇੜਾ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਹਰਸ਼ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ ਸੰਵਤ ੨੦ ੨ (=੨੨) ਕਾਰਤਿ (ਕ) ਵਦੀ ੧, (ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੪, ਪੰ. ੨੧੧) ਅਤੇ ਮਧੂਬਨ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ 'ਸੰਵਤ ੨੦ ੫ (=੨੫) ਮਾਰਗਸ਼ੀਰਸ਼ਾਦਿ ੬, (ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੧. ਪੰ. ੭੨) ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

੨. ਮਾ; ਅ. ਇੰ; ਜਿ. ੨. ਪੰ. ੫।

੩. ਸੰਵਤ ੩੦ ੪ (=੩੪) ਪ੍ਰਥਮਪੌਸ਼ਕਲ ਫਿਰੀਯਾਯਾਸ (ਕੀ; ਲਿ: ਇੰ. ਨਾ, ਇੰ. ਪੰ. ੭੩, ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੫੩)

੪. ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੧੫ ਪੰ. ੩੩੮।

ਤੋਂ ਵੀ ਵਿ. ਸ. ਅਤੇ ਹਰਸ ਸੰਵਤ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਦਾ ਅੰਤਰ (੬੯੭ - ੩੪ =) ੬੬੩ ਅਤੇ ਈ. ਸ. ਅਤੇ ਹਰਸ ਸੰਵਤ ਦਾ ਅੰਤਰ ੬੦੬ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਸੰਵਤ, ਆਮ ਕਰਕੇ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਨੇਪਾਲ ਵਿਚ ਕਰੀਬ ੩੦੦ ਵਰ੍ਹੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹਿਕੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਅਲਬੇਰੂਨੀ ਨੇ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ੧੦੮੮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਸ਼੍ਰੀਹਰਸ ਸੰਵਤ ੧੪੮੮ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ (ਦੇਖੋ, ਉਪਰ ਪੰ. ੨੧੧) ਉਹ ਇਸ ਹਰਸ ਸੰਵਤ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਣਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਦਾਨਪੱਤਰ ਜਾਂ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ।

੧੩-ਭਾਟਿਕ (ਭੱਟਿਕ) ਸੰਵਤ

ਭਾਟਿਕ (ਭੱਟਿਕ) ਸੰਵਤ ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਹੈ । ਭੱਟੀ ਜਾਂ ਭੱਟਿਕ (ਭਾਟੀ) ਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੂਰਵਜ (ਵੱਡਾ ਬਜੁਰਗ) ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਵੰਸ ਵਾਲੇ ਭਾਟੀ ਅਖਵਾਏ । ਇਹ ਸੰਵਤ ਰਾਜਾ ਭੱਟਿਕ (ਭਾਟੀ) ਦਾ ਚਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ^੧ । ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੇ ਲਕਸ਼ਮੀ ਨਰਾਇਣ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ 'ਚ ਜਿਹੜਾ ਉਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਵੈਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹੈ, ਵਿ. ਸੰ. ੧੪੯੪ ਅਤੇ ਭਾਟਿਕ ਸੰਵਤ ੮੧੩ ਲਿਖਿਆ ਹੈ^੨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਿ. ਸੰ. ਅਤੇ ਭਾਟਿਕ ਸੰਵਤ ਦਾ ਅੰਤਰ (੧੪੯੪-੮੧੩=) ੬੮੧ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਉਥੋਂ ਦੇ ਹੀ ਮਹਾਦੇਵ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ, ਜਿਹੜਾ ਰਾਵਲ ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹੈ, ਵਿ. ਸੰ. ੧੬੭੩, ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ੧੫੩੮ ਅਤੇ ਭਾਟਿਕ ਸੰਵਤ ੯੯੩ ਮਾਰਗਸ਼ੀਰਸ ਮਹੀਨਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,^੩ ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਤੋਂ ਵਿ. ਸੰ. ਅਤੇ ਭਾਟਿਕ ਸੰਵਤ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਦਾ ਅੰਤਰ (੧੬੭੩-੯੯੩=) ੬੮੦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਟਿਕ ਸੰਵਤ ਵਿੱਚ ੬੮੦-੮੧ ਮਿਲਾਣ ਨਾਲ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ੬੨੩-੨੪ ਮਿਲਾਣ ਨਾਲ ਈ. ਸੰ. ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਅਜੇ ਤਕ ਜੈਸਲਮੇਰ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਕਿ ਕਦੋਂ ਤਕ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰਿਹਾ ।

੧. ਚਾਰਣ ਰਾਮਨਾਥ ਰਤਨੂ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਜਸਥਾਨ' ਵਿਚ ਭਾਟੀ ਜੀ (ਭੱਟਿਕ, ਭਾਟੀ) ਦਾ ਸਮਾਂ ਵਿ. ਸੰ. ੩੩੬-੩੫੨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ (ਪੰ. ੨੩੨) ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੂਰਤ ਵਿਚ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਟੀ ਜੀ ਅਤੇ ਦੇਵਰਾਜ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਅਤੇ ਦੇਵਰਾਜ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵਿ. ਸੰ. ੯੦੪ ਤੋਂ ੧੦੩੦ ਲਿਖਿਆ ਹੈ (ਪ. ੨੩੮) ਉਹ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੋਧਪੁਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਹਾਰ ਬਾਉਕ ਦੇ ਵਿ. ਸੰ. ੮੯੪ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੱਟਿਕ (ਭਾਟੀ) ਦੇਵਰਾਜ ਨੂੰ ਬਾਉਕ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਪੂਰਵ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ੀਲੁਕ ਨੇ ਹਰਾਇਆ ਸੀ (ਕੀ, ਲਿ, ਇੰ. ਨਾ. ਇੰ; ਪੰ. ੪੭ ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੩੩੦) । ਬਾਉਕ ਵਿ. ਸੰ. ੮੯੪ ਵਿਚ) ਮੌਜੂਦ ਸੀ । ਜੇ ਬਾਉਕ ਤੋਂ ਸ਼ੀਲੁਕ ਤਕ (ਸ਼ੀਲੁਕ, ਬੋਟ, ਭਿੱਲਾਦਿਤਯ, ਕੱਕ ਅਤੇ ਬਾਉਕ) ਹਰ ਇਕ ਰਾਜੇ ਦਾ ਰਾਜਕਾਲ ਔਸਤ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ੨੦ ਵਰ੍ਹੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ੀਲੁਕ ਦਾ ਵਿ. ਸੰ. ੮੧੪ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਹੋਣਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਭੱਟਿਕ (ਭਾਟੀ) ਦੇਵਰਾਜ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਦੇਵਰਾਜ ਦਾ ੭ਵਾਂ ਪੂਰਵ ਪੁਰਸ਼ ਭੱਟਿਕ (ਭਾਟੀ) ਸੀ । (ਭਾਟੀ, ਮੰਗਲ ਰਾਵ, ਮਜਮਰਾਟ, ਕੇਹਰ, ਤਨੋ ਜਾਂ ਤਨੁਜੀ, ਵਿਜੇਰਾਜ ਅਤੇ ਦੇਵਰਾਜ-ਮੌਜਰ ਅਰਸਕਿਨ ਦਾ ਜੈਸਲਮੇਰ ਦਾ ਗਜੇਟੀਅਰ, ਪ. ੯-੧੦ ਅਤੇ ਟੇਬਲ ਸੰਖਿਆ ੫) । ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸਮਾਂ ਵੀ ਔਸਤ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ੨੦ ਵਰਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਭੱਟਿਕ (ਭਾਟੀ) ਦੀ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵਿ. ਸੰ. ੬੮੦ ਦੇ ਕਰੀਬ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਭਾਟਿਕ (ਭੱਟਿਕ) ਸੰਵਤ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਭੱਟਿਕ ਦਾ ਚਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਇਸ ਰਾਜਾ ਦੇ ਰਾਜ ਤਿਲਕ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਸ ਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਿਸੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵਿਚ ਚਲਾਇਆ ਹੋਵੇ ।

੨. ਸੰਕਤ ਸ਼੍ਰੀਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਕਸਮਯਾਤੀਤਸੰਕਤ ੧੪੬੪ ਕਥੇ ਆਟਿਕੇ ਸੰਕਤ ੮੧੩ ਸ਼ਕਤਮਾਨ ਸਹਾਸਾਂਗਲਯ...ਚੰਦ੍ਰੇ (ਪ੍ਰਾ ਸ਼੍ਰੀਧਰ ਆਰ. ਭੰਡਾਰਕਰ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਦੀ ਈ. ਸੰ. ੧੪੦੪-੫ ਅਤੇ ੧੯੦੫-੬ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਪੰ. ੯੫) ।

੨. ਸ੍ਵਸਿੰਤ ਸ਼੍ਰੀਨ੍ਰਧਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਦਿਤਾ (ਲਯਾ) ਸਮਯਾਤਾਤ: (ਤੀਤ) ਸੰਕਤ ੧੬੭੩ ਰਾਮਾਸ਼੍ਰਮ੍ਰਪਤੀ ਕਥੇ ਸਾਕੇ ੧੫੩੮ ਕਸੁਸਮਸ਼ਰੈਕੇ ਸ੍ਵਕ੍ਰਮਜ (ਤੰਸਾਨੇ) ਆਟਿਕ ੬੬੩ ਸਾਸ਼ (ਗੰ) ਸ਼ਿਰ... (ਉਪਰ ਦੱਸੀ ਰਿਪੋਰਟ, ਪੰ. ੯੮) ।

੧੪ ਕੋਲਮ (ਕੋਲੰਬ) ਸੰਵਤ

ਇਸ ਸੰਵਤ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲੇਖਾ ਵਿਚ ਕੋਲੰਬ^੧ ਸੰਵਤ (ਵਰਸ਼) ਅਤੇ ਤਾਮਿਲ ਵਿਚ 'ਕੋਲਮ ਆਂਡੂ' (ਕੋਲੰਬ=ਪੱਛਮੀ, ਅਤੇ ਆਂਡੂ=ਵਰਸ਼) ਅਰਥਾਤ ਪੱਛਮੀ (ਭਾਰਤ ਦਾ) ਸੰਵਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਵਤ ਕਿਸਨੇ, ਅਤੇ ਕਿਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵਿਚ ਚਲਾਇਆ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਤੇ 'ਕੋਲਮ ਵਰਸ਼' ਅਤੇ ਕਿਤੇ 'ਕੋਲਮ ਉਤਪੱਤੀ ਤੋਂ ਵਰਸ਼' ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਤਟ ਉਪਰ ਦੇ ਮਲਬਾਰ, ਪ੍ਰਦੇਸ ਦੇ ਕੋਲਮ (ਕ੍ਰਿਲੋਨ, ਟ੍ਰਾਵਨਕੋਰ ਰਾਜ ਵਿਚ) ਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਗਰ ਤੋਂ^੨ ਜਿਸਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲੇਖਕ ਕੋਲੰਬਪੱਤਨ^੩ ਲਿਖਦੇ ਹਨ; ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਵਤ ਚਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਮਲਬਾਰ ਦੇ ਲੋਗ ਇਸ ਨੂੰ, 'ਪਰਸੁਰਾਮ ਦਾ ਸੰਵਤ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ੧੦੦੦ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਅਰਥਾਤ ੧੦੦੦ ਵਰ੍ਹੇ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਵਰ੍ਹਾ ਫਿਰ ੧ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੋਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਚੱਕ੍ਰ ਨੂੰ ਚੌਥਾ ਚੱਕ੍ਰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਈ. ਸੰ. ੧੮੨੫ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਵਤ ਜਾਂ ਚੱਕ੍ਰ ਦੇ ੧੦੦੦ ਵਰ੍ਹੇ ਪੂਰੇ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੧ ਤੋਂ ਵਰਸ਼ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ੧੦੦੦ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਸੰਵਤ ਨੂੰ ੧੦੦੦ ਵਰਸ਼ ਦਾ ਚੱਕ੍ਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵੀਰ ਰਵੀਵਰਮਨ ਦੇ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦ੍ਰਮ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿਚ ਕਲਜੁਗ ਸੰਵਤ ੪੭੦੨ (ਵਰਤਮਾਨ=ਗਤ ੪੭੦.) ਅਤੇ ਕੋਲਮ

੧. श्रीमत्कोलंबर्ष भक्ति गुणमणिश्रेणिरादित्यवर्मा वञ्चिपालो (ਇੰ. ਏ. ਜਿ. ੨, ਪੰ. ੩੬੦)।

੨. ਕੋਲਮ (ਕ੍ਰਿਲੋਨ) ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਗਰ ਅਤੇ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਤਟ ਉਪਰ ਦਾ ਵਿਉਪਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਥਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਸਰ, ਯੂਰਪ, ਅਰਬ, ਚੀਨ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਉਪਾਰੀ ਉਥੇ ਮਾਲ ਖਰੀਦਣ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੭ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇਸਟੋਰੀਅਨ ਪਾਦਰੀ ਜੇਸੁਜਬਸ ਨੇ ਕ੍ਰਿਲੋਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਈ. ਸੰ. ੮੫੧ ਦੇ ਅਰਬੀ ਲੇਖਕ ਨੇ 'ਕੋਲਮ-ਮੱਲ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ (ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਗਜ਼ੇਟੀਅਰ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, ਜਿ. ੨੧, ਪੰ. ੨੨)।

੩. ਬੰਬਈ ਗਜ਼ੇਟੀਅਰ, ਜਿ. ੧, ਭਾ. ੧ ਪੰ. ੧੮੩, ਟਿੱਪਣੀ ੧।

੪. ਬਰਨੇਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦਾ ਈ. ਸ. ੮੨੪ ਦੇ ਸਿਤੰਬਰ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੋਲਮ (ਕ੍ਰਿਲੋਨ) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਹੈ (ਬ; ਸਾ, ਇ. ਪੇ, ਪੰ. ੭੩) ਪਰੰਤੂ ਕੋਲਮ ਸ਼ਹਿਰ ਈ. ਸ. ੮੨੪ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੭ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਉਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਦੇਖੋ, ਇਸੇ ਪੰਨੇ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ੧)। ਇਸ ਲਈ ਈ. ਸ. ੮੨੪ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਬਸਾਇਆ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਣਾ ਮੰਨਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਟਰਾਵਨਕੋਰ ਰਾਜ ਦੇ ਆਰਕੀਐਲੋਜੀਕਲ ਸਰਵੇ ਦੇ ਸੁਪਰਿਟੈਂਡੈਂਟ ਟੀ. ਏ. ਗੋਪੀਨਾਥ ਰਾਵ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਈ. ਸੰ. ੮੨੫ ਵਿਚ ਮਰੁਵਾਨ ਸਪੀਰ ਈਸ਼ੋ ਨਾਂ ਦਾ ਈਸਾਈ ਵਿਉਪਾਰੀ ਦੂਜੇ ਈਸਾਈਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਲਮ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨੇ ਇਹ ਸੰਵਤ ਚਲਾਇਆ ਹੋਵੇ—[ਉਸ ਸਮੇਂ] ਸਾਰਾ ਮਲਬਾਰ ਦੇਸ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਰਾਜਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇ ਉਸਨੇ ਆਗਿਆ ਦਿਤੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਮਰੁਵਾਨ ਸਪੀਰ ਈਸ਼ੋ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਕੋਲਮ ਵਿਚ ਉਤਰਨ ਦੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਲੋਕ ਹੁਣ (ਨਵਾਂ) ਸੰਵਤ ਗਿਣਿਆ ਕਰਨ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਮਲੇਨਾਡੂ (ਮਲਬਾਰ) ਦੇ ਜਿਸਦਾ ਉਹ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜਰੂਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।' (ਟ੍ਰਾ. ਆ. ਸੀ. ਜਿ. ੨, ਪੰ. ੭੬. ੭੮, ੭੯, ਅਤੇ ੮ ਫਰਵਰੀ ਈ. ਸੰ; ੧੯੧੮ ਦੇ ਪੱਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਗੋਪੀਨਾਥ ਰਾਵ ਦਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਕੋਲਮ ਸੰਵਤ ਦਾ ਹਾਲ)। ਗੋਪੀਨਾਥ ਰਾਵ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਥਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਨਿਰਭਰ ਕੋਟਿਯੰ ਦੇ ਈਸਾਈਆਂ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਵੱਟੋਲੁਤੂ ਲਿਪੀ ਦੇ ਤਾਮਰਲੇਖ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰੁਵਾਨ ਸਪੀਰ ਈਸ਼ੋ ਨੇ ਕੋਲਮ ਵਿਚ ਤਿਰੋਸਾ ਪੱਲੀ (ਈਸਾਈਆਂ ਦਾ ਗਿਰਜਾ) ਬਣਾਇਆ, ਅਤੇ [ਮਲਬਾਰ ਦੇ ਰਾਜਾ] ਸਥਾਨੂਰਵੀ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਉਸਦੀ ਵਲ ਦੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਅਯੰਡਿਗਲ ਤਿਰੂਵਡੀ ਨੇ ਰਾਜਮੰਤਰੀ ਵਿਜੇ ਰਾਘਵਦੇਵਰ ਆਦਿ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਉਸ ਗਿਰਜੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਭੂਮੀ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਉਥੋਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪਰੀਵਾਰ ਵੀ ਉਸਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਦਿਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਤਾਮਰਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਵਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਰਾਜਾ ਦੇ ਰਾਜਵਰਸ਼ ਹਨ। ਗੋਪੀਨਾਥ ਰਾਵ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਈ. ਸੰ. ੮੬੦ ਅਤੇ ੮੭੦ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅਨੁਮਾਨ ਕਰਕੇ ਉਸੇ ਤੋਂ ਈ. ਸੰ. ੮੨੫ ਵਿਚ ਮਰੁਮਾਨ ਸਪੀਰ ਈਸ਼ੋ ਦੇ ਕੋਲਮ ਵਿਚ ਆਉਣ ਸਥਾਨੂਰਵੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ੭੦ ਜਾਂ ੭੫ ਵਰਸ਼ ਦੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕੋਲਮ ਵਿਚ

ਸੰਵਤ ੧੭੬ ਦੋਵੇਂ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਤ ਕਲਜੁਗ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਕੋਲਮ ਸੰਵਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤਰ (੪੭੦੧-੧੭੬=) ੩੯੨੫ ਹੈ।

ਡਾ: ਕੀਲਹਾਰਨ ਨੇ ਕੋਲਮ ਸੰਵਤ ਵਾਲੇ ਕਈ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਸੰਵਤਾਂ, ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ, ਵਾਰਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਗਣਿਤ ਨਾਲ ਜਾਂਚ ਕੇ ਕੋਲਮ ਸੰਵਤ ਵਿਚ ੪੨੦-੨੫ ਮਿਲਉਣ ਨਾਲ ਈ. ਸੰ. ਹੋਣਾ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤਾ ਹੈ (ਈ. ਏ. ਜਿ. ੨੫ ਪੰ. ੫੪) ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਬਹਾਦਰ ਐਲ. ਡੀ. ਸਾਮੀ ਕੰਨੀਪਿਲੇ ਨੇ ਈ. ਸੰ. ਵਿਚੋਂ ੮੨੫ ਘਟਾਉਣ ਨਾਲ ਕੋਲਮ ਸੰਵਤ ਦਾ ਬਣਨਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ (ਇੰਡੀਅਨ ਕੁਆਲੋਜੀ ਪੰ. ੪੩)।

ਇਹ ਸੰਵਤ ਮਲਬਾਰ ਤੋਂ ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਤਕ ਅਤੇ ਤਿੰਨੇਵੱਲੀ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਅੱਜ ਤਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਮਲਬਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਅਰੰਭ ਕੰਨਿਆ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ (ਸੌਰ ਆਸ਼ਵਿਨ) ਤੋਂ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਮਲਬਾਰ ਅਤੇ ਤਿੰਨੇਵੱਲੀ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ (ਸੌਰ ਭਾਦ੍ਰਪਦ) ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਵਰਸ਼ ਸੌਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮਲਬਾਰ ਵਿਚ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੀ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਤਿੰਨੇਵੱਲੀ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਚੈਤ੍ਰਾਦਿ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਲੌਕਿਕ ਰੂਪ ਤੇ ਹਨ (ਚੈਤ੍ਰ ਨੂੰ 'ਸ਼ਿਤੀਰੈ' ਜਾਂ 'ਚਿਤੀਰੈ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ)। ਉਥੋਂ ਦਾ ਸੌਰ ਚੈਤ੍ਰ ਮਲਬਾਰ ਵਾਲਿਆਂ

ਆਉਣ ਦਾ ਪਰਮਾਣ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਈ. ਸੰ. ੮੬੦ ਅਤੇ ੮੭੦ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਾਨੁਰਵੀ ਦੇ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਹੈ ਤਿਲੈਸਿਆਨਾ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਸਥਾਨੁਰਵੀ ਅਤੇ ਰਾਜਕੋਸਰੀਵਰਮਨ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਰਾਜਕੋਸਰੀ ਵਰਮਨ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਚੋਲਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਮੰਨਣ ਲਈ ਵੀ ਕੋਈ ਪਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚੋਲਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਰਾਜਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਲੇਖ ਜਾਂ ਤਾਮਰਪੱਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਤ ਸੰਵਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉਤੇ ਉਸਦੇ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਤ ਸਮਾਂ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਭੁਲੇਖਾ ਮਾਤਰ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਵਿਚ ੨੫ ਜਾਂ ੫੦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ੧੦੦, ੨੦੦ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਭੁਲ ਦਾ ਹੋ ਸਕਣਾ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੋਟੱਯਮ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਵੱਟੋਲਤੂ ਅਤੇ ਮਲਯਾਲਮ ਲਿਪੀ ਦੇ ਵੀਰਗਘਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਨੂੰ ਬਰਨੇਲ ਨੇ ਈ. ਸੰ. ੧੧੪ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ; ਪਰੰਤੂ ਤਾਮਿਲ ਆਦਿ ਦੱਖਣ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਪਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਪਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨ ਗਏ ਬਹਾਦਰ ਵੀ. ਵੈਕੱਯਾ ਨੇ ਉਸੇ ਤਾਮਰਪੱਤਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪਰਮਾਣ ਸਮੇਤ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੧੪ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੱਸੀ ਹੈ (ਏ' ਇੰ. ਜਿ. ੪ ਪੰ. ੨੯੩)। ਕਈ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਲਬਾਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਚੇਰੂਮਾਲ ਪੇਰੂਮਾਲ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਮੱਕੇ ਵਲ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਵਤ ਚਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਤੁਹਫਤੂ-ਲਮਜਾਹਿਦੀਨ ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਲੇਖਕ ਉਸਦਾ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ੨੦੦ (ਈ. ਸੰ. ੮੧੫-੧੬) ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਅਰਬ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦੇ ਜਫ਼ਹਾਰ ਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇਕ ਕਬਰ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਮਲਬਾਰ ਦੇ ਅਬਦੁਰਰਹਿਮਾਨ ਸਾਮਿਰੀ ਦੀ ਕਬਰ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕਬਰ ਉਪਰ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਚੇਰੂਮਾਨ ਦਾ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ੨੦੨ ਵਿਚ ਉਥੇ ਪੁਜਣਾ ਅਤੇ ੨੧੬ ਵਿਚ ਮਰਨਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ (ਇੰ. ਏ. ਜਿ. ੧੧. ਪੰ. ੧੧੬। ਡ, ਕ੍ਰਾ ਇੰ; ਪੰ. ੧੪) ਪਰੰਤੂ ਮਲਬਾਰ ਗਜੇਟੀਅਰ ਦਾ ਲੇਖਕ ਮਿ. ਇਨੋਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਕਦੇ ਪਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ (ਮਲਬਾਰ ਗਜੇਟੀਅਰ, ਪੰ. ੪੧) ਮਲਬਾਰ ਅੰਦਰ ਤਾਂ ਇਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਕਿ ਚੇਰੂਮਾਨ ਬੋਧੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ (ਗੋਪੀਨਾਥ ਰਾਵ ਦਾ ਭੋਜਿਆ ਹੋਇਆ ਕੋਲਮ ਸੰਵਤ ਦਾ ਹਾਲ) ਇਸ ਲਈ ਚੇਰੂਮਾਨ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਗਲ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦਾ ਚਲਣਾ ਮੰਨਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਹਿੰਦੁਰਾਜਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਪਰਜਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕੁਟੁੰਬੀ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਿਰਣਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਣਗੇ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕਦੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਕੋਈ ਕੋਈ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਦੇ ਸੂਰਗਵਾਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਵਤ ਚਲਿਆ ਹੈ (ਗੋਪੀਨਾਥ ਰਾਵ ਦਾ ਭੋਜਿਆ ਹੋਇਆ ਕੋਲਮ ਸੰਵਤ ਦਾ ਹਾਲ)। ਜੇ ਸੰਕਰਚਾਰਯ ਦਾ ਜਨਮ ਈ. ਸੰ. ੧੮੮ (ਵਿਕਰਮ ਸੰਵਤ ੮੪੫, ਕਲਜੁਗ ਸੰਵਤ ੩੮੮੯*) ਵਰਸ਼ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ (ਕੋਰਲੋਤਪੱਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ) ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਈ. ਸੰ. (੧੮੮+੩੮=) ੮੨੬ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਕੋਲਮ ਸੰਵਤ ਦੇ ਅਰੰਭ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਲਬਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਲੋਕ ਕਹਾਵਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਹ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਵਤ ਕਿਸ ਨੇ ਕਿਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵਿਚ ਚਲਾਇਆ ਇਹ ਅਜੇ ਤਕ ਅਨਿਸ਼ਚਤ ਹੀ ਹੈ।

੧. ਟ੍ਰਾ. ਆ. ਸੀ. ਜਿ. ੨. ਪੰ. ੨੮।

*ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯਪ੍ਰਾਦੁਮੰਵਸ੍ਤੁ ਵਿਕ੍ਰਮਾਕੰਸਮਯਾਦਰੀਤੇ ਪੰਚਚਕ੍ਵਾਰਿੰਸ਼ਦਥਿਕਾ਷ਟਾਸ਼ਤੀਸਿਤੇ ਸੰਵਤਸਰੇ ਕੇਰਲਦੇਸ਼ੇ ਕਾਲਪੀਯਾਸੇ—।
ਤਥਾ ਚ ਸੰਪ੍ਰਦਾਯਕਿਦ ਆਫੁ: ਨਿਖਿਨਾਗੇਮਭਵਘ੍ਰਯੰਦ੍ਰੇ ਕਿਮਭੇ ਸਾਸਿ ਸਾਖਭੇ। ਸ਼ਕਲੇ ਤਿਖੀ
ਦਸਾਮ੍ਯਾਂ ਤੁ ਸ਼ੰਕਰਾਗੋਦਯ ਸ੍ਮ੍ਰੁਤ: ॥ ਙਿਤਿ ੩੮੮੬।—ਤਥਾ ਚ ਸ਼ੰਕਰਮੰਦਾਰਸੀਸਮੇ ਨੀਲਕੰਠਮਠਾਅਪਿ ਏਕਸਾਫੁ
ਪ੍ਰਾਸ੍ਰੁਤ ਤਿਥ੍ਯਸ਼ਰਦਾਸ੍ ਅਤਿਯਾਤਕ੍ਵਾਸ੍ ਏਕਾਦਸ਼ਾਥਿਕਸ਼ਾਤੀਨਚਰੁ: ਸਹਸ੍ਰਾਸ ੩੮੮੫। (ਯਗਯੇਵਸ੍ਰੁਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦਾ, ਆਰਯ
ਵਿਦਿਆਸੂਯਾਕਰ ਪੰ ੨੨੬, ੨੨੭)।

ਦਾ 'ਮੇਖ' ਹੈ। ਇਸ ਸੰਵਤ ਦੇ ਵਰਸ਼ ਆਮ ਕਰਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਹੀ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਵਤ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਲੇਖ ਕੋਲਮ ਸੰਵਤ ੧੪੯੧ ਦਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

੧੫—ਨੇਵਾਰ (ਨੇਪਾਲ) ਸੰਵਤ

ਡਾ: ਭਗਵਾਨਲਾਲ ਇੰਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਨੇਪਾਲ ਤੋਂ ਜਿਹੜੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੇ ਠਾਕੁਰੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਭੱਯਮੱਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜਯਦੇਵਮੱਲ ਨੇ ਨੇਵਾਰ ਸੰਵਤ ਚਲਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਕਾਂਤੀਪੁਰ ਅਤੇ ਲਲਿਤਪੱਟਨ ਉਪਰ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਆਨੰਦਮੱਲ ਨੇ ਭਕਤਪੁਰ (ਭਾਟਗਾਂਵ) ਬਸਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਉਥੇ ਹੀ ਰਿਹਾ—ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਰਨਾਟਕਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਨਯਦੇਵ ਨੇ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਆਕੇ ਨੇਪਾਲ ਸੰਵਤ ੯ ਜਾਂ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ੮੧੧ ਸ਼ੁਕਲ ਸ਼ੁਕਲੀ ੭ ਨੂੰ ਸਮਗ੍ਰਦੇਸ਼ (ਨੇਪਾਲ) ਜਿੱਤ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਮੱਲਾਂ (ਜਯਦੇਵਮੱਲ ਅਤੇ ਆਨੰਦਮੱਲ) ਨੂੰ ਤਿਰਹੁਤ ਦੀ ਤਰਫ ਭੱਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਥਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਨੇਵਾਰ ਸੰਵਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤਰ (੮੧੧—੯=) ੮੦੨ ਅਤੇ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਨੇਵਾਰ ਸੰਵਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤਰ (੯੪੬—੯=) ੯੩੭ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

'ਨੇਪਾਲ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਦਾਮੋਦਰ ਭੱਟ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਨਵਰਤਨਮ' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ੧੬੦੭ ਮਾਰਗਸ਼ਿਰ ਵਦੀ ਅਸ਼ਟਮੀ, ਮਘਾ ਨਕਸ਼ੱਤਰ, ਸੋਮਵਾਰ ਅਤੇ ਨੇਪਾਲ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਵਤ ੮੦੬੪ ਲਿਖਿਆ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਨੇਪਾਲ ਸੰਵਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤਰ (੧੬੦੭—੮੦੬=) ੮੦੧ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਡਾ: ਕੀਲਹਾਰਨ ਨੇ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅੰਦਰ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਮਹੀਨੇ ਪੱਖ, ਤਿਥੀ, ਵਾਰ, ਨਕਸ਼ੱਤਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਗਣਿਤ ਨਾਲ ਜਾਂਚ ਕੇ ਈ. ਸੰ. ੮੭੬ ਤਾਰੀਖ ੨੦ ਅਕਤੂਬਰ ਅਰਥਾਤ ਚੈਤ੍ਰਦਿ ਵਿ. ਸੰ. ੯੩੬ ਕਾਰਤਿਕ ਸ਼ੁਕਲ ੧ ਤੋਂ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋਣਾ ਨਿਸ਼ਚੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਗਤ ਨੇਪਾਲ ਸੰਵਤ ਵਿੱਚ ੮੭੮-੭੬ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਈ. ਸੰ. ਅਤੇ ੯੩੫-੩੬ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਵਿ. ਸੰ. ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਅਮਾਂਤ (ਅਮਾਵਸ ਅੰਤ ਵਾਲੇ) ਹਨ ਅਤੇ ਵਰਸ਼ ਆਮ ਕਰਕੇ ਗਤ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਵਤ ਨੇਪਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਨੇਪਾਲ ਉਪਰ ਗੌਰਖਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਇਆ (ਈ. ਸੰ. ੧੭੬੮) ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਰਾਜਕੀ ਲਿਖਾਪੜੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦੇ ਥਾਂ ਤੇ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪੁਸਤਕ ਲੇਖਕ ਆਦਿ ਹੁਣ ਤਕ ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ।

੧. ਏ. ਇੰ. ਜਿ. ੯, ਪੰ. ੨੩੪।

੨. ਡਾ: ਭਗਵਾਨ ਲਾਲ ਇੰਦਰਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਨੇਪਾਲ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਵਿਚ ਜਯਦੇਵਮੱਲ ਦਾ ਨੇਵਾਰ (ਨੇਪਾਲ) ਸੰਵਤ ਚਲਾਉਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਨਰਲ ਕਨਿੰਗਹਾਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਰਾਘਵਦੇਵ ਨੇ ਈ. ਸੰ. ੮੮੦ ਵਿਚ ਨੇਪਾਲ ਅੰਦਰ ਇਹ ਸੰਵਤ ਚਲਾ ਕੀਤਾ (ਕ; ਇ. ਈ; ਪੰ. ੭੪) ਰਾਘਵਦੇਵ ਦਾ ਨਾਂ ਡਾ: ਭਗਵਾਨਲਾਲ ਇੰਦਰਜੀ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਅਤੇ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਪਰੰਤੂ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜਯਸਥਿਤੀਮੱਲ (ਈ. ਸੰ. ੧੩੮੦-੧੩੯੪) ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਾ: ਸੇਸਲ ਵੇਂਡਾਲ ਨੂੰ ਨੇਪਾਲ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਇਸ ਰਾਜੇ ਦਾ ਦੇ ਨਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੇਪਾਲ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੱਥਲਿਖੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਵਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਇਆਂ ਰਾਘਵਦੇਵ ਦਵਾਰਾ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਜਿਆਦਾ ਸੰਭਵ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਘਵਦੇਵ ਠਾਕੁਰੀਵੰਸ਼ (ਪਹਿਲੇ) ਦੇ ਰਾਜਾ ਜਯਦੇਵ ਦਾ ਪੂਰਵਜ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਡਾ: ਭਗਵਾਨਲਾਲ ਇੰਦਰਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਵਿਚ ਜਯਦੇਵਮੱਲ ਦਾ ਈ. ਸੰ. ੮੮੭ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦਾ ਠੀਕ ਸਮਾਂ ਈ. ਸੰ. ੧੨੫੨ ਅਤੇ ੧੨੬੦ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

੩. ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੧੩, ਪੰ. ੪੧੪ ਨੇਪਾਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਪਤ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹਰਸ਼ ਸੰਵਤ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਨੇਵਾਰ (ਨੇਪਾਲ) ਸੰਵਤ ਚਲਿਆ।

੪. ਕਸ਼ੋ (ਸ਼ਕੋ) ੧੬੦੭ ਮਾਰਗਸ਼ਿਰਵਦੀ ਅਸ਼ਟਮੀ ਸਵਾਨਯੰਤ੍ਰੀ ਸੋਮਦਿਨੇ—ਨੇਪਾਲਸੰਕ੍ਰਮ ੨੦੬ (ਹ; ਕ. ਪਾ, ੧੯੫)।

੫. ਇੰ. ਏ; ਜਿ. ੧੭, ਪੰ. ੨੪੬।

੧੬—ਚਾਲੁਕੁਯ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ

ਕਲਿਆਣਪੁਰ (ਕਲਿਆਣੀ, ਨਿਜਾਮ ਰਾਜ ਵਿਚ) ਦੇ ਚਾਲੁਕੁਯ (ਸੋਲੰਕੀ) ਰਾਜਾ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੁਯ (ਛੇਵੇਂ) ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਨੂੰ ਮਿਟਾਕੇ ਉਸਦੇ ਥਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦਾ ਸੰਵਤ ਚਲਾਇਆ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੁਯ ਦੇ ਸੰਵਤ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਦੱਸਣ ਲਈ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅੰਦਰ ਇਸਦਾ ਨਾਂ 'ਚਾਲੁਕੁਯ ਵਿਕ੍ਰਮਕਾਲ' ਜਾਂ 'ਚਾਲੁਕੁਯ ਵਿਕ੍ਰਮਵਰਸ਼' ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਇਸਦੇ ਲਈ 'ਵੀਰ ਵਿਕ੍ਰਮਕਾਲ' 'ਵਿਕ੍ਰਮਕਾਲ' ਅਤੇ 'ਵਿਕ੍ਰਮਵਰਸ਼' ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਵਤ ਇਸ ਰਾਜਾ ਦੇ ਰਾਜਤਿਲਕ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚਾਲੁਕੁਯ ਰਾਜਾ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤੁਯ (ਛੇਵੇਂ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਯੇਵੂਰ ਗਾਂਵ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿੱਚ ਚਾਲੁਕੁਯ ਵਿਕ੍ਰਮ ਵਰਸ਼ ਦੂਜਾ, ਪਿੰਗਲ ਸੰਵਤਸਰ, ਸ਼੍ਰਾਵਣ ਸੁਕਲਾ ੧੫ ਰਵੀਵਾਰ ਚੰਦਰਗ੍ਰਹਿਣ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਬਾਈਸ੍ਰਪਤਯਮਾਨ ਦਾ ਪਿੰਗਲ ਸੰਵਤਸਰ ਦੱਖਣੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ੯੯੯ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਗਤ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਚਾਲੁਕੁਯ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤਰ (੯੯੯—੨=) ੯੯੭ ਗਤ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਚਾਲੁਕੁਯ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਦਾ ਅੰਤਰ ੧੧੩੨ ਅਤੇ ਈ. ਸੰ. ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਚਾਲੁਕੁਯ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਦਾ ਅੰਤਰ ੧੦੭੫-੭੬ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਵਰਤਮਾਨ ਚਾਲੁਕੁਯ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਵਿਚ ੧੦੭੫-੭੬ ਮਿਲਾਉਣ ਤੋਂ ਈ. ਸੰ. ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਕੁਰੁਤਕੋਟੀ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਚਾਲੁਕੁਯ ਵਿਕ੍ਰਮਵਰਸ਼ ੭, ਦੰਦੁਭੀ ਸੰਵਤਸਰ ਪੌਸ਼ ਸੁਕਲਾ ੩ ਵੀਰਵਾਰ ਉੱਤਰਾਇਣ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਅਤੀਪਾਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਬਾਰੁਸਪਤੁਯ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੰਦੁਭੀ ਸੰਵਤਸਰ ਸ਼ਕ ਸੰ. ੧੦੦੪ ਸੀ; ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਗਤ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਚਾਲੁਕੁਯ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਦਾ ਅੰਤਰ (੧੦੦੪—੭=) ੯੯੭ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਸੰਵਤ ਦਾ ਅਰੰਭ ਚੈਤ੍ਰਸੁਕਲਾ ੧ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਵਤ ਅੰਦਾਜਨ ੧੦੦ ਵਰ੍ਹੇ ਚਲ ਕੇ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛਲਾ ਲੇਖ ਚਾਲੁਕੁਯ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ੯੪੮ ਦਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

੧੭—ਸਿੰਘ ਸੰਵਤ

ਇਹ ਸੰਵਤ ਕਿਸ ਨੇ ਚਲਾਇਆ ਇਹ ਅਜ ਤਕ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਿਆ। ਕਰਨਲ ਜੇਮਜ਼ ਟਾਡ ਨੇ ਇਸਦਾ ਨਾਂ 'ਸਿਵਸਿੰਘ ਸੰਵਤ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਦੀਣ ਬੇਟ (ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ) ਦੇ ਗੋਹਿਲਿਆਂ ਦਾ ਚਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦਾ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ

੧. ਸ਼੍ਰੀਸਚਾਲੁਕੁਯ ਵਿਕ੍ਰਮਕਾਲਦ ੧੨ ਨੇਯ ਸਮਕਸੰਵਤਸਰਦੰ (ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਬ; ਜਿ. ੧੦, ਪੰ. ੨੯੦)। ਇਸ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕੰਨੜੀ ਹੈ।

੨. ਸ਼੍ਰੀਸਚਾਲੁਕੁਯ ਵਿਕ੍ਰਮਵਰਸ਼ ੨ ਨੇਯ ਪਿੰਗਲਸੰਵਤਸਰਦੰ (ਇੰ. ਏ. ਜਿ. ੮, ਪੰ. ੨੦)

੩. ਸ਼੍ਰੀਵੀਰਵਿਕ੍ਰਮਕਾਲ (ਲ) ਨਾਮਥੇਯਸੰਵਤਸਰੈਕਵਿੰਸ਼ਤਿ ਸਮਿਠੇਥਤੀਠੇਥੁ (ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਬ; ਜਿ. ੧੦, ਪੰ. ੧੯੭)।

੪. ਸ਼੍ਰੀਵਿਕ੍ਰੁ (ਕ) ਸਕਾਲਸੰਵਤਸਰੇਥੁ ਥਟੁਸੁ ਅਤੀਠੇਥੁ ਸਪਤਮੈ ਫੁੰ ਫੁਮਿਸੰਵਤਸਰੇ ਸਕਰ੍ਮਾਨੇੰ (ਏ. ਇੰ. ਜਿ. ੩, ਪੰ. ੩੦੮)।

੫. ਗਿਰਿਮਵਲੋਚਨ ੩੭ ਸਮਿਤਵਿਕ੍ਰਮਵਰਸ਼ੰ ਜਨਨਦਨਾਠਯਥਟਸਰੰ (ਕੀ; ਲਿ. ਇੰ. ਸ. ਇੰ. ਪੰ. ੩੨ ਲੇਖੁ ਸੰਖਿਆ ੨੧੨)।

੬. ਇੰ. ਏੰ; ਜਿ. ੮, ਪੰ. ੨੦ (ਦੇਖੋ ਇਸ ਪੰਨੇ ਦੀ ਟਿਪਣੀ ੨)।

੭. ਇੰ. ਏੰ; ਜਿ. ੨੨, ਪੰ. ੧੦੯।

੮. ਇੰ. ਏੰ; ਜਿ. ੮, ਪੰ. ੯੭-੮।

੯. ਕਰਨਲ ਜੇਮਜ਼ ਟਾਡ ਦਾ 'ਟ੍ਰੇਬਲਸ ਇਨ ਵੈਸਟਰਨ ਇੰਡੀਆ', ਪੰ. ੫੦੬ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ੧।

ਗੋਹਿਲ ਸ਼ਿਵਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਭਾਵਨਗਰ ਦੇ ਭੂਤਪੂਰਵ ਦੀਵਾਨ ਵਿਜੇਸ਼ਕਰ ਗੌਰੀਸ਼ਕਰ ਓੜਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਸ਼ੀਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਪੋਰਬੰਦਰ ਦੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਇਸਨੂੰ ਸੋਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਮੰਡਲੇਸ਼ੁਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣ ਤੇ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ੧੧੭੦ (ਈ. ਸੰ. ੧੧੧੪) ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦਾ ਸੰਵਤ ਚਲਾਇਆ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਪੋਰਬੰਦਰ ਦਾ ਇਹ ਲੇਖ ਅਜ ਤਕ ਖਾਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੰਡਲੇਸ਼ੁਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ।

ਡਾ: ਭਗਵਾਨ ਲਾਲ ਇੰਦਰ ਜੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਈ. ਸੰ. ੧੧੧੩-੧੧੧੪ ਵਿ. ਸੰ (੧੧੬੬-੭੦) ਵਿੱਚ (ਚੋਲਕੁਯ) ਜੈ ਸਿੰਘ (ਸਿੱਧਰਾਜ) ਨੇ ਸੋਰਠ (ਦੱਖਣੀ ਕਾਠੀਆਵਾੜ) ਦੇ (ਰਾਜਾ) ਖੇਂਗਾਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਵਤ ਚਲਾਇਆ ਹੋਵੇ^੨ । ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕਥਨ ਵੀ ਸੁਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਤਾਂ ਈ.ਸੰ. ੧੧੧੩-੧੪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖੇਂਗਾਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਦੂਜਾ ਏਤਰਾਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਸੰਵਤ ਚਲਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਜੈ ਸਿੰਘ ਸੰਵਤ' ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਨਾ ਕਿ 'ਸਿੰਘ ਸੰਵਤ' ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਵਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਨਾਂ ਹੀ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਤੀਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਸੰਵਤ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚਲਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਦੇ ਉਸਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਸੰਵਤ ਇਹ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਹ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਵਤ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਤੋਂ ਬਾਹਿਰ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦਾ ਕਿਤੇ ਚਾਲੂ ਨ ਹੋਣਾ ਵੀ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਵਤ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਦੇ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜਾ ਨੇ ਚਲਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ । ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹਾ

੧. 'ਭਾਵਨਗਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਧ ਸਗ੍ਰਹਿ'. ਭਾਗ ੧, ਪੰ. ੪-੫ (ਗੁਜਰਾਤੀ) ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ, ਪੰ. ੨-੩ ।

੨. ਬੰਬ. ਗ; ਜਿ. ੧, ਭਾਗ ੧, ਪੰ. ੧੭੬ ।

੩. ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਚੋਲਕੁਯ (ਸੋਲੰਕੀ) ਰਾਜਾ ਭੀਮਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਛ ਮੰਡਲ (ਕਛ ਰਾਜ) ਦੇ ਸਹਿਚਰ ਗਾਂਵ ਦੀ ਕੁਝ ਭੂਮੀ ਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ । ਕੇਵਲ ਸੰਵਤ ੯੩ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ: ਫਲੀਟ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸੰਵਤ ਅਨੁਮਾਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾਨਪੱਤਰ ਨੂੰ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ੧੨੬੨ ਜਾਂ ੧੨੬੩ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਚੋਲਕੁਯ ਭੀਮਦੇਵ (ਦੂਜੇ) ਦਾ, ਜਿਸਨੇ ਵਿ. ਸੰ. ੧੨੩੫ ਤੋਂ ੧੨੯੮ ਤਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿਤਾ (ਇੰ. ਏ, ਜਿ. ੧੮, ਪੰ. ੧੦੮-੯); ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਲਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਦਾਨਪੱਤਰ ਭੀਮਦੇਵ (ਦੂਜੇ) ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਉਸਦਾ ਸੰਵਤ ੯੩ ਸਿੰਘ ਸੰਵਤ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਦਾਨਪੱਤਰ ਚੋਲਕੁਯ (ਸੋਲੰਕੀ) ਭੀਮਦੇਵ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਸੰਵਤ ਵਿ. ਸੰ. ੧੦੯੩ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਅੰਕ (੧੦) ਛਡਕੇ ਕੇਵਲ ਉਪਰ ਦੇ ਹੀ ਅੰਕ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ । ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦੇ ਛਪਣ ਤੋਂ ੧੨ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾ: ਬੁਲਰ ਨੇ ਚੋਲਕੁਯ ਭੀਮਦੇਵ (ਪਹਿਲੇ) ਦਾ ਵਿ. ਸੰ. ੧੦੮੬ ਕਾਰਤਿਕ ਸ਼ੁੱਕਲੀ ੧੫ ਦਾ ਦਾਨਪੱਤਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਤਾ (ਇੰ. ਏ, ਜਿ. ੬, ਪੰ. ੧੯੩-੪) ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਲੇਖਕ ਕਾਯਸਥ ਕਾਂਚਨ ਦਾ ਪੁਤਰ ਵਟੇਸ਼ੁਰ ਅਤੇ ਦੂਤਕ ਮਹਾਸਾਂਧੀਵਿਗ੍ਰਹਿਕ ਚੰਡਸ਼ਰਮਾ ਹੋਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਡਾ: ਫਲੀਟ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸੰਵਤ ੯੩ ਵਾਲੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦਾ ਲੇਖਕ ਵੀ ਉਹ ਹੀ ਕਾਯਸਥਕਾਂਚਨ ਦਾ ਪੁਤਰ ਵਟੇਸ਼ੁਰ ਅਤੇ ਦੂਤਕ ਉਹ ਹੀ ਮਹਾਸਾਂਧੀਵਿਗ੍ਰਹਿਕ ਚੰਡਸ਼ਰਮਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਦਾਨਪੱਤਰ ਇਕ ਹੀ ਰਾਜਾ ਦੇ ਹਨ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ । ਅਜਿਹੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਡਾ: ਫਲੀਟ ਵਾਲੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਦਾ ਸੰਵਤ ੯੩ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ੧੦੯੩ ਹੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ੧੨੬੨ ਜਾਂ ੧੨੬੩ । ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਵਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਛਡਕੇ ਕੇਵਲ ਉਪਰ ਦੇ ਅੰਕ ਹੀ ਦਿਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਦੇਵਦਤਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਭੰਡਾਰਕਰ ਨੇ ਕੋਟਾਰਾਜ ਦੇ ਅਟਰੂਨਾਂ ਦੇ ਥਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਮਹਾਰਾਜਾਧਿਰਾਜ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ 'ਸੰਵਤ ੧੪' ਖੁਦਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਣ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਜੇ ਇਹ ਜੈ ਸਿੰਘ ਚੋਲਕੁਯ ਸਿੱਧਰਾਜ ਜੈ ਸਿੰਘ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਵਤ ੧੪ ਉਸਦਾ ਚਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੰਵਤ [ਅਰਥਾਤ ਸਿੰਘ ਸੰਵਤ, ਜਿਸਨੂੰ ਜੈਸਿੰਘ ਦਾ ਚਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ] ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ [ਲੇਖ] ਦਾ ਸਮਾਂ ਈ. ਸੰ. ੧੧੨੮ [ਵਿ. ਸੰ. ੧੧੮੫] ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਜੈਸਿੰਘ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਜੈਸਿੰਘ

ਕਿ ਵਿਜੇਸ਼ਕਰ ਗੌਰੀਸ਼ਕਰ ਓੜਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ।

ਮਾਂਗਰੋਲ ਦੀ ਸੋਢਤੀਵਾਵ (ਵਾਵੜੀ) ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ੧੨੦੨ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸੰਵਤ ੩੨ ਆਸ਼ਵਿਨ ਵਦੀ ੧੩ ਸੋਮਵਾਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸੰਵਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤਰ (੧੨੦੨—੩੨=) ੧੧੭੦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਈ. ਸੰ. ਵਿਚੋਂ ੧੧੧੩-੧੪ ਘਟਾਉਣ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਵਤ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਚੌਲੁਕਯ ਰਾਜਾ ਭੀਮਦੇਵ (ਦੂਜੇ) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿ. ਸੰ. ੧੨੬੬ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸੰਵਤ ੯੬ ਮਾਰਗਸ਼ਿਰ ਸੁਦੀ ੧੪ ਗੁਰੁਵਾਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿ. ਸੰ. ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸੰਵਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤਰ (੧੨੬੬—੯੬=) ੧੧੭੦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ ਉਪਰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਚੌਲੁਕਯ ਅਰਜੁਨ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉਪਰ ਕਹੇ ਵੇਰਾਵਲ ਦੇ ੪ ਸੰਵਤਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿ. ਸੰ. ੧੩੨੦ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸੰਵਤ ੧੫੧ ਆਸ਼ਾੜੁ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ੧੩੩ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ੧੩੨੦ ਕਾਰਤਿਕਾਦਿਖ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਚੈਤ੍ਰਾਦਿ ਅਤੇ ਆਸ਼ਾੜੁਦਿ ੧੩੨੧ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸੰਵਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤਰ (੧੩੨੧—੧੫੧=) ੧੧੭੦ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਸੰਵਤ ਵਾਲੇ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਚੌਲੁਕਯ ਭੀਮਦੇਵ (ਦੂਜੇ)

ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਨਾਂ ਦੇ ਚੌਲੁਕਯ ਰਾਜਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਖਰਾਂ ਉਪਰ ਤੋਂ ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ [ਈ. ਸੰ. ਦੀ] ੧੨ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ।' (ਪ੍ਰੋ: ਰਿ, ਸੂ. ਸ. ਵੇ. ਇੰ; ਈ. ਸੰ. ੧੯੦੪-੫, ਪੰ. ੪੪) । ਅਟਰੂ ਦੇ ਲੇਖ ਦਾ ਸੰਵਤ ਵੀ ਸਿੰਘ ਸੰ, ੧੪ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵਿ ਸੰ. ੧੩੧੪ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਅੰਕ ਛੱਡ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਉਹ ਲੇਖ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾਧਿਰਾਜ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੂਜੇ (ਜੈਤੁਗੀਦੇਵ) ਦਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਰਾਹਟਗੜ੍ਹ ਦਾ ਲੇਖ ਵਿ. ਸ. ੧੩੧੨ ਭਾਦ੍ਰਪਦ ਸੁਦੀ ੭ (ਕੀ;ਲਿ. ਇੰ.ਨਾ.ਇੰ.ਪੰ. ੩੨, ਲੇਖ ਸੰਖਿਆ ੨੨੩) ਦਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਜੈਵਰਮਨ ਦਾ, ਜਿਸਦਾ, ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿ. ਸੰ. ੧੩੧੭ ਦਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ (ਏ. ਇ, ਜਿ. ੯. ਪੰ, ੧੨੦-੨੩), ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਕੋਟਾ ਅਤੇ ਬਾਲਾਵਾੜੁ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਰਮਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੧੧ ਵੀਂ ਤੋਂ ੧੩ ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਉਥੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਸ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਜੇਧਪੁਰ ਰਾਜ ਦੇ ਮੇਵਾੜੀ ਗਾਂਵ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਕਟੂਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਕ ਲੇਖ ਦਾ ਸੰਵਤ ੩੧ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸੰਵਤ ਮੰਨ ਕੇ ਵਿਕ੍ਰਮ ੧੨੦੦ ਵਿੱਚ ਕਟੂਰਾਜ ਨੂੰ ਨਾਡੋਲ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਟੂਰਾਜ ਨੂੰ ਚਾਹਮਾਨ (ਚੋਹਾਨ) ਅਸ਼ਵਰਾਜ (ਆਸ਼ਰਾਜ) ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਟੂਰਾਜ ਦੱਸਿਆ ਹੈ (ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੧੧, ਪੰ; ੩੪, ੬੯) । ਉਹ ਲੇਖ ਬੜੀ ਬਿਗੜੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੀ ਹੈ । ਜੇ ਉਸਦਾ ਸੰਵਤ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ੩੧ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਸਿੰਘ ਸੰਵਤ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵਿ; ਸੰ. ੧੨੩੧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਡੋਲ ਦੇ ਚੋਹਾਨ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਸਿੰਘ ਸੰਵਤ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਅਸ਼ਵਰਾਜ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਟੂਰਾਜ ਦੇ ਸੇਵਾੜੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਵਿ. ਸੰ. ੧੧੭੨ (ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੧੧, ਪੰ; ੩੧-੩੨) ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿ. ਸੰ. ੧੧੮੯ ਤੋਂ ੧੨੦੨ ਤੋਂ ੧੨੦੨ ਤਕ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਚੋਹਾਨ ਰਾਜਾ ਰਾਏਪਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਡੋਲ ਅਤੇ ਨਾਰਲਾਈ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ (ਏ. ਇੰ; ਜਿ. ੧੧, ਪੰ. ੩੪-੪੩) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿ. ਸ. ੧੧੮੯ ਤੋਂ ੧੨੦੨ ਤਕ ਨਾਡੋਲ ਦਾ ਰਾਜਾ ਰਾਏਪਾਲ ਸੀ ਨ ਕਿ ਕਟੂਰਾਜ ਅਜਿਹੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘ ਸੰਵਤ ੩੧ (ਵਿ ਸੰ. ੧੨੦੦) ਵਿੱਚ ਕਟੂਰਾਜ ਦਾ ਨਾਡੋਲ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ । ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘ ਸੰਵਤ ਮੰਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੇਵਲ ਉਪਰ ਦੱਸੇ ਤਿੰਨ ਹੀ ਉਦਾਹਰਨ ਅੱਜ ਤਕ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਿੰਘ ਸੰਵਤ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਵਤ ਦੇ ਹੀ ਵਰ੍ਹੇ ਹਨ ।

੧. ਆਸ਼ਵਿਨਵਦਿ ੧੨੦੨ ਤਥਾ ਆਸ਼ਿਵਸੰਵਤ ੩੨ ਆਸ਼ਿਵਨਵਦਿ ੧੩ ਸੋਮੇ (ਭਾਵਨਾਰ ਪ੍ਰੀਚੀਨ ਸ਼ੋਧ ਸੰਗ੍ਰਹ, ਭਾਗ ੧; ਪੰ. ੭) ।

੨. ਆਸ਼ਿਵਸੰਵਤ ੧੨੬੬ ਵਰ੍ਹੇ ਆਸ਼ਿਵਸੰਵਤ ੬੬ ਵਰ੍ਹੇ ਲੌਕਿੰ ਸਾਗੰ ਸੁਦਿ ੧੪ ਗੁਰਾੰ (ਇੰ. ਏ.; ਜਿ; ੧੮, ਪੰ. ੧੧੨) ।

੩. ਦੇਖੋ ਉਪਰ ਪੰ. ੨੧੨ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ੨ ।

੪. ਦੇਖੋ, ਉਪਰ ਪੰ. ੨੧੨ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ੩ ।

ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਅਬੁਲਫਜਲ ਨੇ 'ਅਕਬਰਨਾਮੇ' ਵਿਚ ਤਾਰੀਖ ਇਲਾਹੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਬੰਗ (ਬੰਗਾਲ) ਵਿਚ ਲਛਮਨਸੇਨ (ਲਕੁਸਮਣਸੇਨ) ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਸੰਵਤ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਜ ਤਕ ੪੬੫ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਾਲਵਾਹਨ ਦਾ ਸੰਵਤ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ੧੫੦੬ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਿਕ੍ਰਮ ਦਾ ਸੰਵਤ ਚਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ੧੬੪੧ ਵਰ੍ਹੇ ਬਤੀਤ ਹੋਏ ਹਨ।' ਇਸ ਤੋਂ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਲਕੁਸਮਣਸੇਨ ਸੰਵਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤਰ (੧੫੦੬-੪੬੫=) ੧੦੪੧ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਡਾ. ਰਾਜੇਂਦਰਲਾਲ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਹੋਈ 'ਸਮ੍ਰਿਤੀਤਤ੍ਰਮ੍ਰਿਤ' ਨਾਂ ਦੀ ਹਥਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤ 'ਵਿਚ ਲ. ਸੰ. ੫੦੫ ਸਾਕੇ ੧੫੪੬' ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਲਕੁਸਮਣਸੇਨ ਸੰਵਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤਰ (੧੫੪੬—੫੦੫=) ੧੦੪੧ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਬੁਲਫਜਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ।

ਨੇਪਾਲ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ 'ਨਰਪਤੀਜਯਚਰ੍ਯਾ ਟੀਕਾ' (ਸ੍ਰੋਦਯਦੀਪਿਕਾ) ਨਾਂ ਦੀ ਹਥਲਿਖੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਾਕੇ ੧੫੩੬ ਲ. ਸੰ. ੪੬੪ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਜੇ ਇਹ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਵਰਤਮਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ

ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਰੀਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਸਤਰ ਅੰਦਰ ਮਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਪੂਰੇ ਬੁਢੇਪੇ ਵਿਚ, ਵੀਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ (ਗੋ; ਸੋ. ਪ੍ਰ. ਇ; ਭਾਗ ੧, ਪੰ. ੯੫, ਟਿੱਪਣੀ*) । ਉਪਰ ਦਸੇ ਦੋਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਹ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈ. ਸੰ. ੧੧੬੯ ਦੇ ਬਾਦ ਤਕ ਬੱਲਾਲਸੇਨ ਜੀਉਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਪਿਛੋਂ ਲਕੁਸਮਣਸੇਨ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ।

ਰਾਖਾਲਦਾਸ ਬੈਨਰਜੀ ਨੇ 'ਲਕੁਸਮਣਸੇਨ' ਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ (ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਗਾ; ਈ. ਸੰ. ੧੯੧੩, ਪੰ. ੨੭੧-੯੦) ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ 'ਲਕੁਸਮਣਸੇਨ ਦਾ ਰਾਜ ਈ. ਸੰ. ੧੧੭੦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ । ਬਖਤਿਆਰ ਖਿਲਜੀ ਦੀ ਨਦੀਆ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਥੋਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਲਕੁਸਮਣਸੇਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, 'ਦਾਨਸਾਗਰ' ਅਤੇ 'ਅਦਭੁਤਸਾਗਰ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਵਤ ਬਾਰੇ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਲੋਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਹ ਬਾਦ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਪਕ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ 'ਅਦਭੁਤਸਾਗਰ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਵਤ ਬਾਰੇ ਸ਼ਲੋਕ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿੱਚ, ਜਿਹੜੀ ਡਾ: ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਗੋਪਾਲ ਭੰਡਾਰਕਰ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਗਯਾ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਦੋ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ 'ਸ੍ਰੀਸਲ੍ਲਯਸਯਸੇਨਯਾਤੀਰਾਯਯੇ ਸੰ ੨੧ ਯਾਦ੍ਰਦਿਨੇ ੨੬' (ਏ. ਇੰ. ਜਿ. ੧੨, ਪੰ. ੨੯) ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ 'ਸ੍ਰੀਸਲ੍ਲਯਸਯਸੇਨਦੇਵਪਾਦਾਨਾਸਤੀਰਾਯਯੇ ਸੰ ੭੪ ਕੈਸ਼ਾਖਵਦਿੰ ੧੨ ਗੁਰੈ' (ਏ. ਇੰ. ਜਿ. ੧੨; ਪੰ. ੩੦) ਲਿਖੀਆ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਲੇਖ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ 'ਪਦ ਤੋ' ਲਕੁਸਮਣਸੇਨ ਸੰਵਤ ੫੧ (ਈ. ਸੰ. ੧੧੭੦) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਕੁਸਮਣਸੇਨ ਜਾ ਰਾਜ 'ਅਤੀਤ' (ਸਮਾਪਤ) ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਬਖਤਿਆਰ ਖਿਲਜੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਰਥਾਤ ੧੧੯੯ (੧੨੦੦ ਮੰਨਿਆ ਹੈ) ਵਿਚ ਲਕੁਸਮਣਸੇਨ ਦਾ ਮੌਜੂਦ ਨ ਹੋਣਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਕਥਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਨਦੀਆ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਮਿਨਹਾਜ ਉੱਸੀਰਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਘਟਨਾ ਸੀ । ਇਸ ਚੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਖਤਿਆਰ ਖਿਲਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਉਸਨੇ ਇਹ ਹਾਲ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਉਸਨੇ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ । ਇਵੇਂ ਹੀ, 'ਦਾਨਸਾਗਰ' ਅਤੇ 'ਅਦਭੁਤਸਾਗਰ' ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਪਕ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਇਤਨੀ ਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਅਦਭੁਤਸਾਗਰ ਦੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸ਼ਲੋਕ ਮਿਲੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਅੰਦਰ ਉਸਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਹਰ ਇਕ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ । ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਬੱਲਾਲਸੇਨ ਦਾ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ੧੦੯੧ (ਈ. ਸੰ. ੧੧੬੯) ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਤਕ ਜੀਉਂਦਾ ਰਹਿਣਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਗਯਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ 'ਸੰ ੨੧ ਯਾਦ੍ਰਦਿਨੇ ੨੬' (ਜਿਹਾ ਕਿ ਰਾਖਾਲਦਾਸ ਬੈਨਰਜੀ ਦੇ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ ਹੈ, ਪੰ. ੨੭੧, ੨੭੨) ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਤੇ 'ਅਤੀਤ' ਨੂੰ 'ਰਾਜਸੰਵਤ' ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਮੰਨ ਕੇ 'ਗਤਰਾਜਵਰਜ' ਅਰਥ ਕਢਨਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਹੈ । ਤਾਂ ਉਹ ਲੇਖ ਲਕੁਸਮਣਸੇਨ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਦੇ ਹੀ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ।

੧. ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਗਾ; ਜਿ. ੫੭, ਭਾਗ ੧ ਪੰ. ੧-੨ ।
੨. ਨੋਟਿਸਿਜ਼ ਆਫ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੈਨੂਸਕ੍ਰਿਪਟਸ, ਜਿ. ੬, ਪੰ. ੧੩ ।
੩. ਹ; ਕ. ੫, ਪੰ. ੧੦੯ ।

ਗਤ ੧੫੩੫ ਹੋਵੇਗਾ । ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਲਕਸ਼ਮਣਸੇਨ ਸੰਵਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤਰ ਅਬੁੱਲਫਜ਼ਲ ਦੇ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਉਪਰ ਦਿਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਲਕਸ਼ਮਣਸੇਨ ਸੰਵਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤਰ ੧੦੪੧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਤਿਰਹੁਤ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਸਿੰਘਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ, ਜਿਹੜਾ ਜਾਲੀ ਹੈ, ਲ. ਸੰ. ੨੯੩ ਸ਼ਾਵਣ ਸੁਦੀ ੭ ਗੁਰੂਵਾਰ ਲਿਖਕੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸੰਨ ੮੦੭ (? ੮੦੧) ਸੰਵਤ ੧੪੫੫ ਸ਼ਾਕੇ ੧੩੨੧ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਤੋਂ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਲਕਸ਼ਮਣਸੇਨ ਸੰਵਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤਰ (੧੩੨੧—੨੯੩=)੧੦੨੮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

‘ਦਿਜਪਤ੍ਰਿਕਾ’ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ੧੫ ਮਾਰਚ ਈ. ਸੰ. ੧੮੯੩ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ’ਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਵਲੱਲਸੇਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦੇ ਬੇਟੇ ਲਕਸ਼ਮਣਸੇਨ ਨੇ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ੧੦੨੮ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਉਪਰ ਬੈਠਕੇ ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਸ਼ਕ ਚਲਾਇਆ । ਉਹ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਅਜਕਲ ਕੇਵਲ, ਮਿਥਿਲਾ ਅੰਦਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।’

ਈ. ਸੰ. ੧੭੭੮ ਵਿਚ ਡਾ. ਰਾਜੇਂਦਰਲਾਲ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ‘ਤਿਰਹੁਤ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਇਸਦਾ ਅਰੰਭ ਮਾਘ ਸ਼ੁਕਲਾ ੧ ਤੋਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਇਸਦਾ ਅਰੰਭ ਈ. ਸੰ. ੧੧੦੬ ਦੇ ਜਨਵਰੀ ਮਹੀਨੇ (ਵਿ. ਸੰ. ੧੧੬੨= ਸ਼. ਸੰ. ੧੦੨੭) ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।’

ਇਹਨਾਂ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤਰ ੧੦੨੮ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਕਰੀਬ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਮਿਥਿਲਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੰਚਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕ੍ਰਮ, ਸ਼ਕ ਅਤੇ ਲਕਸ਼ਮਣਸੇਨ ਸੰਵਤ ਤਿੰਨੇ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ਲਕਸ਼ਮਣਸੇਨ ਸੰਵਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤਰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਬਲਕਿ ਲਕਸ਼ਮਣਸੇਨ ਸੰਵਤ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ੧੦੨੬-੨੭ ੧੦੨੭-੨੮, ੧੦੨੯-੩੦ ਅਤੇ ੧੦੩੦-੩੧ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।੩

ਡਾ. ਕੀਲਹਾਰਨ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਅਤੇ ਪੰਜ ਹਥ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਲਕਸ਼ਮਣ ਸੇਨ ਸੰਵਤ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਮਹੀਨੇ, ਪੱਖ, ਤਿਥੀਆਂ ਅਤੇ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗਿਣਕੇ ਜਾਂਚਿਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਗਤ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ੧੦੨੮ ਮਾਰਗਸ਼ਿਰ ਸੁਦੀ ੧ (ਈ. ਸੰ. ੧੧੦੬ ਤਾਰੀਖ ੨੯ ਅਕਤੂਬਰ) ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦਿਨ ਅਰਥਾਤ ਅਰੰਭ ਮੰਨਕੇ ਗਿਣਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ੬ ਵਿਚੋਂ ੫ ਤਿਥੀਆਂ ਦੇ ਵਾਰ ਠੀਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਗਤ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ੧੦੪੧ ਅਮਾਂਤ (ਅਮਾਵਸ ਨੂੰ ਅੰਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ) ਕਾਰਤਿਕ ਸ਼ੁਕਲਾ ੧ (ਈ. ਸੰ. ੧੧੧੬ ਤਾਰੀਖ ੭ ਅਕਤੂਬਰ) ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਵਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦਿਨ ਮੰਨ ਕੇ ਗਿਣਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਛੇ ਦੀਆਂ ਛੇ ਤਿਥੀਆਂ ਦੇ ਵਾਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।੪ ਅਜਿਹੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਅਬੁੱਲਫਜ਼ਲ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ । ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਤੋਂ ਲਕਸ਼ਮਣਸੇਨ ਸੰਵਤ ਵਿਚ ੧੦੪੦-੪੧ ਜੇੜਨ ਤੋਂ ਗਤ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ, ੧੧੭੫-੭੬ ਜੇੜਨ ਤੋਂ ਗਤ ਚੈਤ੍ਰਾਦਿਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਅਤੇ ੧੧੧੮-੧੯ ਜੇੜਨ ਤੋਂ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਇਹ ਸੰਵਤ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਮਿਥਿਲਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜਕਲ ਮਿਥਿਲਾ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਕੁਝ ਕੁਝ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰੰਭ ਮਾਘ ਸ਼ੁਕਲਾ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ।

੧. ਇੰ. ਏ. ਜਿ. ੧੪; ਪੰ. ੧੯੦; ੧੯੧ ।

੨. ਜ. ਏ. ਸੋ. ਬੰਗਾ; ਜਿ. ੪੭; ਭਾਗ ੧, ਪੰ. ੩੯੮ ।

੩. ਕ; ਇੰ. ਈ; ਪੰ. ੭੯ ।

੪. ਇੰ. ਏ. ਜਿ. ੧੯, ਪੰ. ੫ ।

੫. ਇੰ. ਏ. ਜਿ. ੧੯, ਪੰ. ੬ ।

੧੯-ਪੁਡੂਵੈਪੂ ਸੰਵਤ

ਈ. ਸੰ. ੧੩੪੧ ਵਿਚ ਕੋਚੀਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਟਾਪੂ (੧੩ ਮੀਲ ਲੰਮਾ ਅਤੇ ੧ ਮੀਲ ਚੌੜਾ) ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਆਇਆ, ਜਿਸਨੂੰ 'ਬਿਪੀਨ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵਿਚ ਉਥੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸੰਵਤ ਚਲਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਪੁਡੂਵੈਪੂ (ਪੁਡੂ=ਨਵੀਂ; ਵੈਪੂ=ਆਬਾਦੀ; ਮਲਿਆਲਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਚੀਨ ਰਾਜ ਅਤੇ ਡੱਚ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜਿਹੜੀ ਸੰਧੀ ਹੋਈ ਉਹ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਪੰਜ ਪੱਤਰਿਆਂ ਉਪਰ ਖੋਦੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੁਡੂਵੈਪੂ ਸੰਵਤ ੩੨੨; ੧੪ ਮੀਨਮ (ਮੀਨ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ੧੪ਵਾਂ ਦਿਨ=ਈ. ਸੰ. ੧੬੬੩ ਤਾਰੀਖ ੨੨ ਮਾਰਚ) ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਵਤ ਕੋਚੀਨ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁਝ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰੰਤੂ ਅਜਕਲ ਉਸਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।

੨੦-ਰਾਜ ਅਭਿਸ਼ੇਕ ਸੰਵਤ

ਰਾਜ ਅਭਿਸ਼ੇਕ ਸੰਵਤ, ਜਿਸਨੂੰ ਦੱਖਣੀ ਲੋਕ 'ਰਾਜ ਅਭਿਸ਼ੇਕ ਸ਼ਕ' ਜਾਂ 'ਰਾਜਸ਼ਕ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਮਰਾਠਾ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਦੇ ਰਾਜਤਿਲਕ ਦੇ ਦਿਨ ਅਰਥਾਤ ਗਤ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ੧੫੬੬ (ਗਤ ਚੈਤ੍ਰਾਦਿ ਵਿ. ਸੰ. ੧੭੩੧) ਆਨੰਦ ਸੰਵਤਸਰ ਜਯੇਸ਼ਠ ਸ਼ੁਕਲਾ ੧੩ (ਤਾਰੀਖ ੩ ਜੂਨ ਈ. ਸੰ. ੧੬੭੪) ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਵਰਸ਼ ਜਯੇਸ਼ਠ ਸ਼ੁਕਲਾ ੧੩ ਤੋਂ ਪਲਟਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਰਿਵਾਜ ਮਰਾਠਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਪਰੰਤੂ ਅਜਕਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ।

੨੧-ਬਾਰ੍ਹਸਪਤ੍ਯ ਸੰਵਤਸਰ (੧੨ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ)

ਇਹ ਬਾਰ੍ਹਸਪਤ੍ਯ ਸੰਵਤਸਰ ੧੨ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਦੀ ਗਤੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਕਾਰਤਿਕਾਦਿ ੧੨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਮਹਾ' ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਮਹਾਚੈਤ੍ਰ', 'ਮਹਾਵੈਸਾਖ' ਆਦਿ।

ਸੂਰਜ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਅਸਤੁ ਹੋਕੇ ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ (੨੫ ਤੋਂ ੩੧ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ) ਜਿਸ ਨਕਸ਼ੱਤਰ ਉਪਰ ਫਿਰ ਉਹ (ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ) ਉਦੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨਕਸ਼ੱਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਵਤਸਰ (ਵਰਸ਼) ਦਾ ਨਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕ੍ਰਿਤਿਕਾ ਜਾਂ ਰੋਹਿਣੀ ਉਪਰ ਉਦੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਹਾਕਾਰਤਿਕ (ਕਾਰਤਿਕ); ਮ੍ਰਿਗਸ਼ਿਰ ਜਾਂ ਆਰਦ੍ਰਾ ਉਪਰ ਮਹਾਮਾਰ੍ਗਸ਼ੀਰ੍ਯ (ਮਾਰ੍ਗਸ਼ੀਰ੍ਯ) ਪੁਨਰਵਸੂ ਜਾਂ ਪੁਸ਼੍ਯ ਉਪਰ ਮਹਾਪੌਸ਼; ਅਸ਼ਲੇਸ਼ਾ ਜਾਂ ਮਘਾ ਉਪਰ ਮਹਾਮਾਘ; ਪੂਰਵਾਫਾਲਗੁਨੀ, ਉੱਤਰਾਫਾਲਗੁਨੀ ਜਾਂ ਹਸਤ ਉਪਰ ਮਹਾਫਾਲਗੁਨ, ਚਿਤ੍ਰਾ ਜਾਂ ਸ੍ਵਾਤੀ ਉਪਰ ਮਹਾਚੈਤ੍ਰ, ਵਿਸ਼ਾਖਾ ਜਾਂ ਅਨੁਰਾਧਾ ਉਪਰ ਮਹਾਵੈਸਾਖ ਜਯੇਸ਼ਠਾ ਜਾਂ ਮੂਲ ਉਪਰ ਮਹਾਜਯੇਸ਼ਠ, ਪੂਰਵਾਸ਼ਾੜਾ ਜਾਂ ਉਤਰਾਸ਼ਾੜਾ ਉਪਰ ਮਹਾਆਸ਼ਾੜਾ; ਸ਼ੁਕਣ ਜਾਂ ਧਨਿਸ਼ਠਾ ਉਪਰ ਮਹਾਸ਼ੁਕਣ; ਸ਼ਤਭਿਸ਼ਾ ਪੂਰਵਾਭਦ੍ਰਪਦਾ ਜਾਂ ਉੱਤਰਾਭਦ੍ਰਪਦਾ ਉਪਰ ਮਹਾਭਾਦ੍ਰਪਦ ਅਤੇ ਰੇਵਤੀ, ਅਸ਼ਵਿਨੀ ਜਾਂ ਭਰਣੀ ਉਪਰ ਉਦੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਹਾਆਸ਼੍ਵਿਨ (ਆਸ਼ਵਿਨ) ਸੰਵਤਸਰ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ੧੨ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਅੰਦਰ ਇਕ ਸੰਵਤਸਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ

੧. ਟ੍ਰਾ. ਆ. ਸੀ, ਜਿ. ੧ ਪੰ. ੨੮-੨੯।

੨. ਟ੍ਰਾ. ਆ. ਸੀ; ਜਿ. ੧; ਪੰ. ੨੯।

੩. ਟ੍ਰਾ. ਆ. ਸੀ, ਜਿ. ੧ ਪੰ. ੨੯।

੪. नक्षत्रेण सहोदयसुपगच्छति येन देवपतिमन्त्री । तत्संज्ञं वक्तव्यं वेप मासक्रमैत्र ॥ वर्षाणि कार्ति कादीन्याशेषाद्भयानुयोगीनि । क्रमशस्त्रिमं तु पञ्चमसुपान्त्यमन्त्यं च यद्रथम् ॥ (ਵਾਰਾਹੀ ਸੰਹਿਤਾਂ; ਆਧਿਆਇ ੮, ਸ਼ਲੋਕ ੧-੨)।

੫. ੧੨ ਸੌਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ੧੧ ਵਾਰੀ ਗੁਰੂ ਅਸਤੁ ਹੋਕੇ ਫਿਰ ਉਦੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ੧੨ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਰ੍ਹਸਪਤ੍ਯ ਸੰਵਤਸਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੰ. ਸ਼੍ਰੀਧਰ ਸ਼ਿਵਲਾਲ ਦੇ ਵਿ. ਸੰ. ੧੯੬੫ ਦੇ ਪੰਚਾਂਗ ਵਿੱਚ 'ਵਰਸ਼ਨਾਮ ਪੋਸ਼' ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ੧੯੬੬ ਦੇ ਪੰਚਾਂਗ ਵਿੱਚ 'ਵਰਸ਼ਨਾਮ ਫ਼ਾਲਗੁਨ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਾਘ (ਮਹਾਮਾਘ) ਸੰਵਤਸਰ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਰਹੁਸਪਤ੍ਯ ਸੰਵਤਸਰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ^੧ ਜਿਹੜੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੭ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਉਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਪੰਚਾਗਾਂ ਅੰਦਰ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸਣ ਲਈ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਅਜ ਤਕ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

੨੨-ਬਾਰਹੁਸਪਤ੍ਯ ਸੰਵਤਸਰ (੬੦ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ)

ਇਹ ਬਾਰਹੁਸਪਤ੍ਯ ਸੰਵਤਸਰ ੬੦ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਦਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ੧ ਤੋਂ ੬੦ ਤਕ ਦੇ ਨੀਅਤ ਕੀਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੱਧਮ ਮਾਨ ਤੋਂ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਦੇ ਇਕ ਰਾਸ਼ੀ ਉਪਰ ਰਹਿਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ 'ਬਾਰਹੁਸਪਤ੍ਯ ਸੰਵਤਸਰ' (ਵਰਸ਼) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ^੧ ਜਿਹੜਾ ੩੬੧ ਦਿਨ, ੨ ਘੜੀ ਅਤੇ ੫ ਪਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਅਤੇ ਸੌਰਵਰਸ਼ ੩੬੫ ਦਿਨ, ੧੫ ਘੜੀ, ੩੧ ਪਲ ਅਤੇ ੩੦ ਵਿਪਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਰਹੁਸਪਤ੍ਯ ਸੰਵਤਸਰ ਸੌਰਵਰਸ਼ ਤੋਂ ੪ ਦਿਨ, ੧੩ ਘੜੀ ਅਤੇ ੨੬ ਪਲ ਦੇ ਲਗਪਗ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਹਰ ੮੫ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਵਤਸਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਚੱਕਰ ਦੇ ੬੦ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ—

੧. ਪ੍ਰਭਵ, ੨. ਵਿਭਵ, ੩. ਸ਼ੁਕਲ, ੪. ਪ੍ਰਮੋਦ, ੫. ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ, ੬. ਅੰਗਿਰਾ, ੭. ਸ਼੍ਰੀਮੁਖ, ੮. ਭਵ, ੯. ਯੁਵਾ, ੧੦. ਧਾਤਾ, ੧੧. ਈਸ਼ੁਰ, ੧੨. ਬਹੁਧਾਨੁਯ, ੧੩. ਪ੍ਰਮਾਥੀ, ੧੪. ਵਿਕ੍ਰਮ, ੧੫. ਵਿਸ਼, ੧੬. ਚਿਤ੍ਰਭਾਨੁ, ੧੭. ਸੁਭਾਨੁ, ੧੮. ਤਾਰਣ, ੧੯. ਪਾਰਥਿਵ, ੨੦. ਵਿਯਯ, ੨੧. ਸਰਵਜਿਤ, ੨੨. ਸਰਵਧਾਰੀ, ੨੩. ਵਿਰੋਧੀ, ੨੪. ਵਿਕ੍ਰਿਤੀ, ੨੫. ਖਰ, ੨੬. ਨੰਦਨ, ੨੭. ਵਿਜਯ, ੨੮. ਜਯ, ੨੯. ਮਨਮਥ, ੩੦. ਦੁਰਮੁਖ, ੩੧. ਹੇਮਲੰਬ, ੩੨. ਵਿਲਬੀ, ੩੩. ਵਿਕਾਰੀ, ੩੪. ਸਾਰਵਰੀ, ੩੫. ਪੁਲਵ, ੩੬. ਸੁਭਕ੍ਰਿਤ, ੩੭. ਸੋਥਨ, ੩੮. ਕੋਧੀ, ੩੯. ਵਿਸ਼ਵਾਵਸੂ, ੪੦. ਪਰਾਭਵ, ੪੧. ਪੁਲਵੰਗ, ੪੨. ਕੀਲਕ, ੪੩. ਸੋਮਯ, ੪੪. ਸਾਧਾਰਣ, ੪੫. ਵਿਰੋਧਕ੍ਰਿਤ, ੪੬. ਪਰੀਧਾਵੀ, ੪੭. ਪ੍ਰਮਾਦੀ, ੪੮. ਅਨੰਦ, ੪੯. ਰਾਕਸ਼ਸ, ੫੦. ਅਨਲ, ੫੧. ਪਿੰਗਲ, ੫੨. ਕਾਲਯੁਕ੍ਤ, ੫੩. ਸਿੱਧਾਰਥੀ, ੫੪. ਰੇਦ੍ਰ, ੫੫. ਦਰਮਤੀ, ੫੬. ਦੰਦੁਭੀ, ੫੭. ਰੁਧੀਰੋਦਗਾਰੀ, ੫੮. ਰਕ੍ਤਾਕ੍ਸ਼, ੫੯. ਕਧਨ ਅਤੇ ੬੦ ਕ੍ਰਸ਼ਯ।

ਵਰਾਹਮਿਹਿਰ ਨੇ ਕਲਜੁਗ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਰ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਵਤਸਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ 'ਜੁਯੋਤਿਸ਼ਤਤ੍ਵ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪ੍ਰਭਵ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਵਤਸਰ ਦਾ ਅਰੰਭ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਦੇ ਰਾਸ਼ੀ ਬਦਲਣ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਚੈਤ੍ਰ ਸ਼ੁਕਲਾ ੧ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸਦਾ ਅਰੰਭ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ੧੯੭੫ ਦੇ ਪੰਚਾਗ ਵਿਚ 'ਪਮੋਦ' ਸੰਵਤਸਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਰਾ ਵਰ੍ਹਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ; ਪਰੰਤੂ ਉਸੇ ਪੰਚਾਗ ਅੰਦਰ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੇਖਾਰਕ ਦੇ ਸਮੇਂ (ਚੈਤ੍ਰ ਸ਼ੁਕਲਾ ੩ ਨੂੰ) ਉਸਦੇ ੧੦ ਮਹੀਨੇ ੧੬ ਦਿਨ ੪੨ ਘੜੀ ਅਤੇ ੧੫ ਪਲ ਵਤੀਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ੧ ਮਹੀਨਾ, ੧੩ ਦਿਨ, ੧੭ ਘੜੀ ਅਤੇ ੪੫

੧. ਭਰਤਪੁਰ ਰਾਜ ਦੇ ਕੋਟ ਨਾਂ ਦੇ ਗਾਂਵ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿੱਚ 'ਮਹਾਚੈਤ੍ਰ' ਸੰਵਤਸਰ (ਰਿ. ਰਾ. ਮਯੁ. ਅ; ਈ. ਸੰ. ੧੯੧੬-੧੭, ਪੰ. ੨), ਪਰੀਵਾਜਕ ਮਹਾਰਾਜ ਹਸਤਿਨ ਦੇ ਗੁਪਤ ਸੰਵਤ ੧੬੩ (ਈ. ਸ. ੪੮੨-੮੩) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿੱਚ 'ਮਹਾਆਸ਼ੁਵਯੁਜ' ਸੰਵਤਸਰ [ਤ੍ਰਿਥਠ੍ਯੁਜਰੇਕ੍ਯਾਤੇ ਗੁਪਤਨ੍ਰਪਰਾਡਯਮੁਕ੍ਤੀ ਸਹਾਸ਼ਕਯੁਜਸੰਕ੍ਯ [ਤ੍ਸ] ਰੇ ਚੈਤ੍ਰਮਾਸਸ਼ੁਕਲਪਦ੍ਯ-ਕ੍ਰਿਤੀਯਾਯਾਸ੍-ਕਲੀ; ਗੁ. ਇੰ, ਪੰ. ੧੦੨) ਅਤੇ ਕਦੰਬਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਮਿਸ਼ਰਸਵਰਮਨ ਦੇ ਰਾਜਵਰਸ਼ ਤੀਜੇ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਵਿਚ 'ਪੋਸ਼' ਸੰਵਤਸਰ-ਸ਼੍ਰੀਸ੍ਰੀਸ਼੍ਰੀਸ਼੍ਰੀਸ਼੍ਰੀ ਆਤਮਨ: ਰਾਡਯਸ੍ਯ ਰੁਤੀਯੇ ਬਥੋ ਪੈਥੋ ਸੰਕ੍ਯਰੇ ਕਾਰਿਕਮਾਸਬਫੁਲਪਦ੍ਯੇ ਦਸ਼ਮ੍ਯਾਂ ਤਿਖੀ (ਇੰ. ਏ; ਜਿ; ੭, ਪੰ. ੩੫) ਆਦਿ।

੨. ਪੰ. ਸ਼੍ਰੀਧਰ ਦੇ ਵਿ. ਸੰ. ੧੯੭੪ ਦੇ ਪੰਚਾਗ ਵਿਚ 'ਵਰਸ਼ਨਾਮ ਆਸ਼ਵਿਨ' ਅਤੇ ੧੯੭੫ ਦੇ ਪੰਚਾਗ ਵਿਚ 'ਵਰਸ਼ਨਾਮ ਕਾਰਤਿਕ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਸ਼ਨਾਮ, ੧੨ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਰਹੁਸਪਤ੍ਯ ਸੰਵਤਸਰ ਦੇ ਹੀ ਹਨ।

੩. ਬ੍ਰਹ੍ਮਸਪ੍ਰੋਸ਼ੋਧਸਰਾਸਿਮੋਗਾਤ੍ਸੰਕ੍ਯਸੰਰ ਸਾਂਹਿਤਿਕਾ ਕਦਨਿ (ਭਾਸਕਰਾਚਾਰਯ ਦੀ 'ਸਿੰਧਾਂਤਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ੧। ੩੦)।

ਪਲ ਬਾਕੀ ਰਹੇ ਹਨ।

ਵਰਾਹਮਿਹਿਰ ਦੇ ਮਤ ਤੋਂ ਉੱਤਰੀ ਬਾਰਹੁਸਪਤੀਯ ਸੰਵਤਸਰ ਦਾ ਨਾਂ ਮਾਲੂਮ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਯਮ ਇਹ ਹੈ—

ਇਸ਼ਟ ਗਤ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਨੂੰ ੧੧ ਨਾਲ ਗੁਣਾ ਕਰੋ, ਗੁਣਨਫਲ ਨੂੰ ਚੌਗੁਣਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ੮੫੮੯ ਜੋੜ ਦੇਵੋ। ਫਿਰ ਕੁਲ ਜੋੜ ਨੂੰ ੩੭੫੦ ਨਾਲ ਭਾਗ ਦੇਣ ਨਾਲ ਜੋ ਫਲ ਆਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ਼ਟ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਦੇਵੋ। ਫਿਰ ਕੁਲ ਜੋੜ ਨੂੰ ੬੦ ਨਾਲ ਭਾਗ ਦੇਣ ਤੋਂ ਜਿਹੜਾ ਬਾਕੀ ਰਹੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭਵਾਦਿ ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਗਤ ਸੰਵਤਸਰ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਹੋਵੇਗੀ।

ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਬਾਰਹੁਸਪਤੀਯ ਸੰਵਤਸਰ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਥੇ ਇਸਦਾ ਬਿਹੁਸਪਤੀ ਦੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਵਾਲੇ ਇਸ ਬਾਰਹੁਸਪਤੀਯ ਸੰਵਤਸਰ ਨੂੰ ਸੌਰ ਵਰਸ਼ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮਨਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਥੇ ਕਦੇ ਸਵਤਸਰ ਖਤਮ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਕਲਜੁਗ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਰ੍ਹਾ ਪਮਾਥੀ ਸੰਵਤਸਰ ਮੰਨਕੇ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਚੈਤਸ਼ਕਲਾ ੧ ਤੋਂ ਕਮਵਾਰ ਨਵਾਂ ਸੰਵਤਸਰ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੱਖਣੀ ਬਾਰਹੁਸਪਤੀਯ ਸੰਵਤਸਰ ਦਾ ਨਾਂ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ ਇਸ਼ਟ ਗਤ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਵਿਚ ੧੨ ਜੋੜਕੇ ੬੦ ਨਾਲ ਭਾਗ ਦੇਣ ਤੋਂ ਜਿਹੜਾ ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭਵਾਦਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਵਤਸਰ ਹੋਵੇਗਾ; ਜਾਂ ਗਤ ਇਸ਼ਟ ਕਲਜੁਗ ਸੰਵਤ ਵਿੱਚ ੧੨ ਜੋੜਕੇ ੬੦ ਨਾਲ ਭਾਗ ਦੇਣ ਤੋਂ ਜਿਹੜਾ ਬਾਕੀ ਰਹੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭਵਾਦਿ ਗਤ ਸੰਵਤਸਰ ਹੋਵੇਗਾ।

ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਦਿ ਵਿੱਚ ਬਾਰਹੁਸਪਤੀਯ ਸੰਵਤਸਰ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਾਫੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਅੰਦਰ ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਉਦਾਹਰਨ ਦੱਖਣ ਦੇ ਚਾਲੁਕ੍ਯ (ਸੱਲੰਕੀ) ਰਾਜਾ ਮੰਗਲੇਸ਼ (ਈ. ਸੰ. ੫੯੧--੬੧੦) ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਾਮੀ (ਮਹਾਕੂਟ) ਦੇ ਸੁਤੰਭ ਉਪਰ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅੰਦਰ 'ਸਿੱਧਾਰਥ' ਸੰਵਤਸਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

੧. अथ चैत्रादौ नर्मदोत्तरभागे बाहस्पत्यमानेन प्रभवादिषष्ठ्यब्दानां मध्ये ब्रह्मविशतिकायां चतुर्थः प्रसोदनामा सवत्सरः प्रवर्तते तस्य मेषाकं (प्रवेश) समये गतमासादिः १० । १६ । ४२ । १५ भोग्यमासादिः १ । १३ । १७ । ४५ (श्रीबालाल ज्यੋतिषरतन ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਰਾਜਪੁਤਾਨਾ ਪੰਚਾਂਗ ਵਿ. ਸੰ. ੧੯੭੫ ਦਾ)।

੨. गतानि वर्षाणि शकेन्द्रकालाद्धतानि रूद्रैर्गणयेच्चतुर्भिः । नवाष्टांचाष्टयुतानिकृत्वा विभाजयेच्छून्य शरागरामैः । फलेन युक्तं शकभूषकालं संशोष्य षष्ठ्या—शेषाः क्रमशः सम समाः स्युः (ਵਰਾਹੀ ਸਹਿਤਾ, ਅਧਿਆਇ ੮ ਸ਼ਲੋਕ ੨੦ -੨੧)।

ਉਦਾਹਰਣ—ਵਿਕਰਮ ਸਵਤ ੧੯੭੫ ਵਿਚ ਬਾਰਹੁਸਪਤੀਯ ਸੰਵਤਸਰ ਕਿਹੜਾ ਹੋਵੇਗਾ ?
ਗਤ ਵਿ. ਸ. ੧੯੭੫=ਗਤ ਸ਼ਕ ਸਵਤ (੧੯੭੫-੧੩੫=) ੧੮੪੦, ੧੮੪੦ × ੧੧ = ੨੦੨੪੦; ੨੦੨੪੦ × ੪ = ੮੦੯੬੦

$$੮੦੯੬੦ + ੮੫੮੯ = ੮੯੫੪੯ \div ੩੭੫੦ = ੨੩ \frac{੩੨੯੯}{੩੭੫੦}, ੧੮੪੦ + ੨੩ = ੧੮੬੩; \frac{੧੮੬੩}{੬੦} = ੩੧. ਬਾਕੀ ੩; ਜਿਹੜਾ ਗਤ$$

ਸੰਵਤਸਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਸਵਤਸਰ=੪ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਮੋਦ।

੩. प्रमाथी पथमं वर्षं कल्पादौ ब्रह्मणा स्मृतं । तशदि पष्ठिहृद्भ्राਕੇ शेषं चांद्रोऽत्र वत्सरः ॥ व्यावहारिकसंज्ञोऽयं कालः स्मृत्यादिकर्मसु । योज्यः सर्वत्र तत्रापि जैवो वा नर्मदोत्तरे (ਪੈਤਾਮਹਸਿਧਾਂਤ)।

ਉਦਾਹਰਣ--ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ੧੮੪੦ ਵਿਚ ਬਾਰਹੁਸਪਤੀਯ ਸੰਵਤਸਰ ਕਿਹੜਾ ਹੋਵੇਗਾ ?
 $੧੮੪੦ + ੧੨ = ੧੮੫੨, \frac{੧੮੫੨}{੬੦} = ੩੦, ਬਾਕੀ ੫੨; ਇਸ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਵਤਸਰ ੫੨ਵਾਂ ਕਾਲਯੁਕਤ। ਗਤ ਸ਼ਕ$

ਸੰਵਤ ੧੮੪੦=ਗਤ ਕਲਜੁਗ ਸੰਵਤ (੧੮੪੦ + ੩੧੭੯=) ੫੦੧੯, $੫੦੧੯ + ੧੨ = ੫੦੩੧, \frac{੫੦੩੧}{੬੦} = ੮੩, ਬਾਕੀ ੫੧$
ਗਤ ਸੰਵਤਸਰ; ਇਸ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ=੫੨ਵਾਂ ਕਾਲਯੁਕਤ ਸੰਵਤਸਰ।

੪. उत्तरोत्तरप्रवर्द्धमानराज्य—वर्षे प्रवर्त्तमाने सिद्धार्थे बैशाखपौर्णमास्याम् (ਈ. ਏ. ਜ਼ਿ. ੧੯, ਪੰ. ੧੮ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਪਲੇਟ)।

੨੩--ਗ੍ਰਹਿਪਰਿਵ੍ਰਿਤੀ ਸੰਵਤਸਰ

ਗ੍ਰਹਿਪਰਿਵ੍ਰਿਤੀ ਸੰਵਤਸਰ ੯੦ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ੯੦ ਵਰ੍ਹੇ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਫਿਰ ਵਰ੍ਹਾ ੧ ਤੋਂ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਮਦਰਾਸ ਪਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਦਰਾ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰੰਭ ਵਰਤਮਾਨ ਕਲਜੁਗ ਸੰਵਤ ੩੦੭੯ (ਈ, ਸੰ. ਪੂਰਵ ੨੪) ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਕਲਜੁਗ ਸੰਵਤ ਵਿਚ ੭੨ ਜੋੜ ਕੇ ੯੦ ਤੋਂ ਭਾਗ ਦੇਣ ਨਾਲ ਜਿਹੜਾ ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਉਹ ਇਸ ਚੱਕਰ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਵਰ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ਵਿਚ ੧੧ ਜੋੜ ਕੇ ੯੦ ਨਾਲ ਭਾਗ ਦੇਣ ਨਾਲ ਜਿਹੜਾ ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਵਤਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਦਰ ਸਪਤਰੁਸ਼ੀ ਸੰਵਤ ਦੀ ੨੨ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਹੀ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

੨੪--ਸੌਰ ਵਰਸ਼

ਸੂਰਜ ਦੇ ਮੇਖ ਤੋਂ ਮੀਨ ਤਕ ੧੨ ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਭੋਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਸੌਰ ਵਰਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੌਰ ਵਰਸ਼ ਆਮ ਕਰਕੇ ੩੬੫ ਦਿਨ ੧੫ ਘੜੀ, ੩੧ ਪਲ ਅਤੇ ੩੦ ਵਿਪਲ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਛ ੨ ਮਤਭੇਦ ਵੀ ਹੈ)। ਸੌਰ ਵਰਸ਼ ਦੇ ੧੨ ਭਾਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੌਰ ਮਹੀਨੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸੂਰਜ ਦੇ ਇਕ ਰਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ (ਮੇਖ ਤੋਂ ਮੀਨ ਤਕ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪੰਚਾਂਗਾਂ ਅੰਦਰ ਮਹੀਨਿਆਂ, ਪੱਖਾਂ ਅਤੇ ਤਿਥੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਾਂ ਚਾਂਦ੍ਰ (ਚੰਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ) ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਸੌਰ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਬੰਗਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਆਦਿ ਉੱਤਰ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਪਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕੋਲਮ ਸੰਵਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਹੈ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸੌਰ ਵਰਸ਼ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੀ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਚੈਤ੍ਰਦਿਨ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਚੈਤ੍ਰਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਮੇਖ ਨੂੰ ਵਿਸਾਖ ਅਤੇ ਵਿਖ ਨੂੰ ਜੇਠ ਆਦਿ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੌਰ ਮੰਨ ਕੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ੧ ਤੋਂ ੨੯, ੩੦, ੩੧ ਜਾਂ ੩੨ ਤਕ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਿਥੀਆਂ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਬੰਗਾਲ ਵਾਲੇ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਨ ਗਿਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਆਦਿ ਉੱਤਰੀ ਪਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਪਰਵੇਸ਼ ਦਿਨ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਅਤੇ ਜੇ ਰਾਤ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਨ (ਜਿਵੇਂ ਮੇਖਾਰਕਭੁਕਤਦਿਨ ੧, ਮੇਖ ਗਤੇ ੧, ਮੇਖਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟੋਂ ੧) ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

੨੫--ਚਾਂਦ੍ਰ ਵਰਸ਼

ਚਾਂਦ੍ਰ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਚਾਂਦ੍ਰ ਮਹੀਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੧ ਤੋਂ ਸ਼ੁਕਲਾ ੧੫ ਤਕ (ਪੂਰਨਿਮਾਤ) ਅਤੇ ਨਰਮਦਾ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਸ਼ੁਕਲਾ ੧ ਤੋਂ ਅਮਾਵਸ ਤਕ (ਅਮਾਂਤਰ) ਇਕ ਚਾਂਦ੍ਰ ਮਹੀਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ੧੨ ਚਾਂਦ੍ਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਚਾਂਦ੍ਰਵਰਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਚਾਂਦ੍ਰਵਰਸ਼ ੩੫੪ ਦਿਨ ੨੨ ਘੜੀ, ੧ ਪਲ ਅਤੇ ੨੩ ਵਿਪਲ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪੰਚਾਂਗਾਂ ਵਿਚ ਮਹੀਨੇ ਪਖ

੧. ਮੂਲ ਸੂਰਜ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ (ਪੰਚ ਸਿਧਾਂਤਕਾ)।
੨. ਮੂਲ ਗਿਣਤੀ ਅਮਾਂਤ ਹੋਵੇਗੀ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਵਰਸ਼ ਦਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਸ ਦਾ ਅਰੰਭ ਸ਼ੁਕਲਾ ੧ ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਅਮਾਵਸ ਦੇ ਲਈ ੩੦ ਦਾ ਅੰਕ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣਾ ਇਹ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹੀਨਾ ਵੀ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ੨੨ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਸ਼ੁਕਲਾ ੧ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਅਮਾਵਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।
੩. ਸੂਰਜ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ।

ਤਿਥੀਆਂ ਆਦਿ ਚਾਂਦ੍ਰ ਮਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਹਨ। ਚਾਂਦ੍ਰਵਰਸ਼ ਸੌਰਵਰਸ਼ ਤੋਂ ੧੦ ਦਿਨ ੫੩ ਘੜੀ, ੩੦ ਪਲ ਅਤੇ ੬ ਵਿਪਲ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੌਰਮਾਨ ਚਾਂਦ੍ਰ ਮਾਨ ਵਿਚ ਕਰੀਬ ੩੨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅੰਦਰ ੧ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਅੰਤਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਚਾਂਦ੍ਰ ਵਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ ਬਲਕਿ ਚਾਂਦ੍ਰ ਸੌਰ ਹਨ। ਅਤੇ ਤੇ ਚਾਂਦ੍ਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅਤੇ ਰੁਤਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਈ ਰੁਤਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਈ ਰਖਣ ਲਈ ਅਤੇ ਚਾਂਦ੍ਰ ਨੂੰ ਸੌਰ ਮਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਹੀ, ਜਿਸ ਚਾਂਦ੍ਰ ਮਹੀਨੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਕ (ਮਲ) ਮਹੀਨਾ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਚਾਂਦ੍ਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਦੋ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਹੋਣ ਉਸਨੂੰ ਕ੍ਰਸ਼ਯ ਮਹੀਨੇ ਮੰਨਣ ਦੀ ਰੀਤੀ ਕੱਢੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ, ਵ੍ਰਤ ਆਦਿ ਧਰਮ ਕਾਰਜ ਤਿਥੀਆਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਬੰਗਾਲ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਸੌਰਵਰਸ਼ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਹੈ ਉਥੇ ਵੀ ਧਰਮ ਕਾਰਜ ਦੇ ਲਈ ਚਾਂਦ੍ਰ ਮਾਨ ਦੀਆਂ ਤਿਥੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਤੋਂ ਹੀ ਉਥੋਂ ਦੇ ਪੰਚਾਂਗਾਂ ਵਿਚ ਸੌਰ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਚਾਂਦ੍ਰ ਮਹੀਨੇ, ਪੱਖ, ਤਿਥੀਆਂ ਆਦਿ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

੨੬—ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ

ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ਦਾ ਅਰੰਭ ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਵਰਤਕ (ਬਾਨੀ) ਪੈਗੰਬਰ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੱਕੇ ਤੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਮਦੀਨੇ ਨੂੰ ਕੂਝ ਕਰਨ ਦੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਵਿਚ 'ਹਿਜਰ' ਧਾਤੂ ਦਾ ਅਰਥ 'ਅਲਗ ਹੋਣਾ', 'ਛੱਡਣਾ' ਆਦਿ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਸੰਨ ਨੂੰ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਸੰਨ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਪਰੰਤੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪੈਗੰਬਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਨੂੰ 'ਯਜਨ' ਅਰਥਾਤ 'ਆਗਿਆ' (ਮੱਕੇ ਤੋਂ ਮਦੀਨੇ ਜਾਣ ਦੀ) ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ, ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ (ਉਸ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਆਦਿ)। ਖਲੀਫਾ ਉਮਰ (ਈ.ਸੰ. ੬੩੪ ਤੋਂ ੬੪੪ ਤਕ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਯਮਨ ਦੇ ਹਾਕਿਮ ਅਬੂਮੁਸਾ ਅਸਅਰੀ ਨੇ ਖਲੀਫੇ ਨੂੰ ਅਰਜੀ ਭੇਜੀ ਕਿ ਦਰਗਾਹ ਤੋਂ (ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ ਪਾਸੋਂ) ਸ਼ਾਬਾਨ ਮਹੀਨੇ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਖਾਵਟਾਂ ਆਈਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਕਿਹੜਾ (ਕਿਸ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ) ਸ਼ਾਬਾਨ ਹੈ? ਇਸ ਉਪਰ ਖਲੀਫੇ ਨੇ ਕੋਈ ਸੰਨ ਮਕਰਿੱਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੈਗੰਬਰ ਦੇ ਮੱਕਾ ਛੱਡਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ (ਅਰਥਾਤ ਤਾਰੀਖ ੧੫ ਜੁਲਾਈ ਈ. ਸੰ. ੬੨੨—ਵਿ. ਸੰ. ੬੭੯ ਸ਼ਾਵਣ ਸ਼ੁਕਲਾ ੨ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਤੋਂ) ਇਸ ਸੰਨ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹਿ. ਸੰ. ੧੭ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ਦਾ ਵਰਸ਼ ਸ਼ੁੱਧ ਚਾਂਦ੍ਰ ਵਰਸ਼ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਹਰ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਅਰੰਭ ਚੰਦ੍ਰਦਰਸ਼ਨ (ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸ਼ੁਕਲਾ ੨) ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਚੰਦ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਤਕ ਮਹੀਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਤਾਰੀਖ ਸ਼ਾਮ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਦੇ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਨ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ—

੧. ਮੁਹੱਰਮ, ੨. ਸਫਰ, ੩. ਰਬੀਉਲਅੱਵਲ, ੪. ਰਬੀਉਲ ਆਖਿਰ ਜਾਂ ਰਬੀ ਉਸਾਨੀ, ੫. ਜਮਾਦਿਉਲ ਅੱਵਲ, ੬. ਜਮਾਦਿਉਲ ਆਖਿਰ ਜਾਂ ਜਮਾਦਿ ਉੱਸਾਨੀ, ੭. ਰਜਬ, ੮. ਸ਼ਾਬਾਨ ੯. ਰਮਜਾਨ ੧੦. ਸਵਾਲ, ੧੧. ਜਿਲਕਾਦ ਅਤੇ ੧੨. ਜਿਲਹਿੱਜ। ਚਾਂਦ੍ਰਮਾਸ ੨੯ ਦਿਨ, ੩੧ ਘੜੀ, ੫੦ ਪਲ ਅਤੇ ੭ ਵਿਪਲ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋਣ ਤੋਂ ਚਾਂਦ੍ਰਵਰਸ਼ ਸੌਰਵਰਸ਼ ਤੋਂ ੧੦ ਦਿਨ ੫੩ ਘੜੀ, ੩੦ ਪਲ ਅਤੇ ੬ ਵਿਪਲ ਦੇ ਕਰੀਬ ਘਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਰੀਖ ੧੫ ਜੁਲਾਈ ਈ. ਸੰ. ੧੯੨੨ (ਵਿ. ਸੰ. ੧੯੭੯

੧. ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰੈਸ (ਲਖਨਊ) ਦੀ ਛਾਪੀ ਹੋਈ 'ਆਈਨ ਅਕਬਰੀ' ਦਫਤਰ ੧, ਪੰ. ੩੩੭।

੨. 'ਗਿਆਸ-ਉਲ-ਲਗਾਤ' ਵਿਚ 'ਅਜਾਇਬ-ਉਲ-ਬੁਲਦਾਨ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਤੋਂ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ੧੭ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਰਫਾ ਹੋਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ (ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰੈਸ ਦਾ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ 'ਗਿਆਸ-ਉਲ-ਲਗਾਤ', ਪੰ. ੩੨੪)।

ਸ਼ਾਵਣ ਕਿਰਸ਼ਨਾ ੬) ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਨ ਨੂੰ ਅਰੰਭ ਹੋਏ ੧੩੦੦ ਸੌਰ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ੧੩੪੦ ਤਾਰੀਖ ੨੦ ਜਿਲਕਾਦ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਇਸ ਲਈ ੧੩੦੦ ਸੌਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ੩੯ ਚਾਂਦ ਵਰਸ਼ ੧੦ ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ ੧੯ ਦਿਨ ਵਧ ਗਏ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਤੋਂ ੧੦੦ ਸੌਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ੩ ਚਾਂਦ ਵਰ੍ਹੇ, ੨੪ ਦਿਨ ਅਤੇ ੯ ਘੜੀਆਂ ਵਧ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਈਸਵੀ ਸੰਨ (ਜਾਂ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ) ਅਤੇ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸਚਿਤ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸਦਾ ਨਿਸਚਾ ਗਿਣਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਸ ਸੰਨ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਸੰਨ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਉਦਾਹਰਨ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜਨਵੀਂ ਦੇ ਮਹਿਮੂਦਪੁਰ (ਲਾਹੌਰ) ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉਪਰ ਦੇ ਦੂਜੀ ਤਰਫ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ੪੧੮ ਅਤੇ ੪੧੯ (ਈ. ਸ. ੧੦੨੭ ਅਤੇ ੧੦੨੮) ਦੇ ਹਨ।

— — —

੨੭--ਸ਼ਾਹੂਰ ਸੰਨ

ਸ਼ਾਹੂਰ ਸੰਨ ਨੂੰ 'ਸੂਰ ਸੰਨ' ਅਤੇ 'ਅਰਬੀ ਸੰਨ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਸ਼ਾਹੂਰ ਸੰਨ' ਨਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਠੀਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਪਰੰਤੂ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਹੀਨੇ ਨੂੰ 'ਸੂਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਵਚਨ 'ਸ਼ਾਹੂਰ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ 'ਸ਼ਾਹੂਰ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਪਰਕਾਰ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ਦੇ ਚਾਂਦ ਮਹੀਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸੌਰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਸੰਨ ਦਾ ਵਰਸ਼ ਸੌਰਵਰਸ਼ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਅੰਦਰ ਮੌਸਮ ਅਤੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਨ ਵਿਚ ੫੯੯-੬੦੦ ਮਿਲਾਉਣ ਨਾਲ ਈ. ਸੰ. ਅਤੇ ੬੫੬-੫੭ ਮਿਲਾਉਣ ਨਾਲ ਵਿ. ਸੰ. ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਾਰੀਖ ੧ ਮੁਹਰੱਮ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ੭੪੫(ਈ.ਸੰ. ੧੩੪੪ ਤਾਰੀਖ ੧੫ ਮਈ-ਵਿ.ਸੰ. ੧੪੦੧ ਜਯੇਸ਼੍ਠ ਸ਼ੁਕਲਾ ੨) ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਮ੍ਰਿਗਸ਼ਿਰ ਨਕਸ਼ੱਤਰ ਉਪਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਨਵਾਂ ਵਰ੍ਹਾ ਸੂਰਜ ਦੇ ਮ੍ਰਿਗਸ਼ਿਰ ਨਕਸ਼ੱਤਰ ਉਪਰ ਆਉਣ ਤੋਂ (ਮਿਰਗੇ ਰਵੀ) ਦਿਨ ਤੋਂ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇ ਵਰੇ ਨੂੰ 'ਮਿਰਗ ਸਾਲ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਨ ਕਿਸ ਨੇ ਚਲਾਇਆ ਇਸਦਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ ਪਰੰਤੂ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ (ਈ. ਸੰ. ੧੩੨੫-੧੩੫੧) ਨੇ, ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਦੋਵਗਿਰੀ (ਦੌਲਤਾਬਾਦ) ਵਿਚ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਫਸਲਾਂ (ਰਵੀ ਅਤੇ ਖਰੀਫ) ਦਾ ਹਾਸਿਲ ਨੀਅਤ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਲਏ ਜਾਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਚਲਾਇਆ ਹੋਵੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਾਦ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਅੰਦਰ ਫਸਲੀ ਸੰਨ ਚਲਾਇਆ। ਇਸ ਸੰਨ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਅੰਕਾਂ

-
੧. ਦੇਖੋ, ਉਪਰ ਪੰ. ੨੧੨ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ੨.
 ੨. ਐਡਵਰਡ ਥਾਮਸ ਦੀ ਰਚੀ ਹੋਈ 'ਕ੍ਰਾਨੀਕਲਸ ਆਫ ਦੀ ਪਠਾਨ ਕਿੰਗਸ ਆਫ ਦਿਹਲੀ', ਪੰ. ੪੮।
 ੩. ਗ੍ਰੈਟ ਡਫ ਦੀ ਰਚੀ ਹੋਈ 'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਦੀ ਮਰਹੱਟਾਜ਼' ਜਿ. ੧, ਪੰ. ੪੦, ਟਿੱਪਣੀ*; ਈ. ਸੰ. ੧੮੬੩ ਦਾ ਅਡੀਸ਼ਨ।

ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਅੰਕ-ਸੂਚਕ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰਿਹਾ ਪਰੰਤੂ ਅਜਕਲ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਰਹੱਟੇ ਪੰਚਾਂਗਾਂ ਵਿਚ ਹ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।੨

੨੮-ਫਸਲੀ ਸੰਨ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅੰਦਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜਕੀ ਸੰਨ ਹੋਇਆ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦਾ ਵਰਸ਼ ਸੁੱਧ ਚਾਂਦ੍ਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ੋਰਵਰਸ਼ ਤੋਂ ਉਹ ਕਰੀਬ ੧੧ ਦਿਨ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅਤੇ ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ । ਦੋਹਾਂ ਫਸਲਾਂ ਦਾ (ਰਬੀ ਅਤੇ ਖਰੀਫ਼) ਦਾ ਹਾਸਿਲ ਨੀਅਤ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਦੀ ਸਹੂਲੀਅਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ੯੭੧ (ਈ. ਸੰ. ੧੫੬੩= ਵਿ. ਸੰ. ੧੬੨੦) ਤੋਂ ਇਹ ਮਹੀਨੇ ਸੌਰ (ਜਾਂ ਚਾਂਦ੍ਰਸੌਰ) ਮੰਨੇ ਗਏ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸਦਾ ਵਰਸ਼ ਸੌਰ (ਜਾਂ ਚਾਂਦ੍ਰਸੌਰ) ਵਰਸ਼ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਸ ਲਈ ਫਸਲੀ ਸੰਨ ਵੀ ਸ਼ਾਹੂਰ ਸੰਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ਦਾ ਇਕ ਪਰਕਾਰ ਹੀ ਹੈ । ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਸੰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਬੰਗਾਲ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉਥੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ । ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ । ਅਜ ਤਕ ਇਹ ਸੰਨ ਕੁੱਝ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਅਰੰਭ ਆਸ਼ਵਿਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ੧ (ਪੂਰਣਿਮਾਂਤ) ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ੫੯੨-੯੩ ਮਿਲਾਉਣ ਨਾਲ ਈ. ਸੰ. ਅਤੇ ੬੪੯-੫੦ ਮਿਲਾਉਣ ਨਾਲ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਬਣਦਾ ਹੈ ।

ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ੧੦੪੬ (ਈ. ਸੰ. ੧੬੩੬= ਵਿ. ਸੰ. ੧੬੯੩) ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਇਸਦਾ ਅਰੰਭ ਉਸੇ ਸੰਨ ਤੋਂ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਫਸਲੀ ਸੰਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਰੀਬ ਸਵਾ ਦੋ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਅੰਤਰ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ । ਬੰਬਈ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਅਰੰਭ ਸ਼ਾਹੂਰ ਸੰਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਮ੍ਰਿਗਸ਼ਿਰ ਨਕਸ਼ੱਤਰ ਉਪਰ ਆਉਣ ਦੇ ਦਿਨ ਤੋਂ (ਤਾਰੀਖ ੫, ੬ ਜਾਂ ੭

੧. ਇਸ ਸੰਨ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਥਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੂਚਕ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਕੁਝ ਕੁਝ ਬਿਗੜ ਗਏ ਹਨ ਜਿਹੜੇ () ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੇ. ਟੀ ਮੋਲੇਸਵਰਥ ਦੇ ਮਰਾਠੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ । ੧=ਅਹਦ(ਅਹਦੇ, ਇਹਦੇ); ੨=ਇਸੰਨਾ। (ਇਸੰਨੇ); ੩=ਸਲਾਸਹ(ਸਲੀਸ); ੪=ਅਰਬਾ; ੫=ਖਮਸਾ (ਖੱਮਸ); ੬=ਸਿੱਤਾ (ਸਿੱਨ ?=ਸਿੱਤ); ੭=ਸਬਾ (ਸੱਬਾ), ੮=ਸਮਾਨੀਆ (ਸੱਮਾਨ); ੯=ਤੱਸਆ (ਤਿੱਸਾ); ੧੦=ਅਸਰ; ੧੧=ਅਹਦ ਅਸਰ; ੧੨=ਅਸਨਾ (ਇਸੰਨੇ) ਅਸਰ, ੧੩=ਸਲਾਸਹ (ਸੱਲਾਮ) ਅਸਰ; ੧੪=ਅਰਬਾ ਅਸਰ; ੨੦=ਅਸਰੀਨ; ੩੦=ਸਲਾਸੀਨ (ਸੱਲਾਸੀਨ); ੪੦=ਅਰਬਈਨ; ੫੦=ਖਮਸੀਨ, ੬੦=ਸਿੱਤੀਨ (ਸਿੱਤੈਨ); ੭੦=ਸਬੀਨ (ਸੱਬੈਨ); ੮੦=ਸਮਾਨੀਨ (ਸੱਮਾਨੀਨ); ੯੦=ਤਿਸਈਨ (ਤਿੱਸੈਨ); ੧੦੦=ਮਾਯਾ (ਮਯਾ); ੨੦=ਮਅਤੀਨ (ਮਯਾਤੈਨ); ੩੦੦=ਸਲਾਮ ਮਾਯਾ (ਸੱਲਾਸ ਮਯਾ); ੪੦੦=ਅਰਬਾ ਮਾਯਾ; ੧੦੦੦=ਅਲਫ਼ (ਅਲਫ਼), ੧੦੦੦੦=ਅਸਰੁ ਅਲਕ । ਇਹਨਾਂ ਅੰਕ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਇਕਾਈ, ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦਹਾਈ, ਤੀਜੇ ਤੋਂ ਸੈਂਕੜਾ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ੧੩੧੩ ਲਈ 'ਸਲਾਸੋ ਅਸ਼ੋ ਸਲਾਸ ਮਾਯਾ ਵ ਅਲਫ਼ ।'

੨. ਜਯੋਤਿਸ਼ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਮਚੰਦਰ ਪਾਂਡੁਰੰਗ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮੋਘੇ ਵਸੀਅਕਰ ਦੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ ੧੮੪੦ (ਚੈਤ੍ਰਾਦਿ ਵਿ. ਸੰ ੧੯੭੫) ਦੇ ਮਰਾਠੀ ਪੰਚਾਂਗ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਾਖ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ੧੩ (ਅਮਾਂਤ=ਪੂਰਣਿਮਾਂਤ ਜਯੋਸ਼ੁਠ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ੧੩) ਸ਼ੁਕ੍ਰਵਾਰ ਨੂੰ 'ਮ੍ਰਿਗਾਰਕ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਫਸਲੀ ਸੰਨ ੧੩੨੮ ਅਰਬੀ ਸੰਨ ੧੩੧੯ ਸੂਰਸੰਨ 'ਤਿੱਸਾ ਅਸਰ ਸੱਲਾਸੋਂ ਮਯਾ ਵ ਅਲਫ਼' ਲਿਖਿਆ ਹੈ (ਤਿਸਾ=੯; ਅਸਰ=੧੦, ਸੱਲਾਸੋਂ ਮਯਾ=੩੦੦; ਵ=ਅਤੇ; ਅਲਫ਼=੧੦੦੦ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅੰਕ ਮਿਲਾਉਣ ਨਾਲ ੧੨੧੯ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ।

ਜੂਨ ਤੋਂ) ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਮੁਹੱਰਮ ਆਦਿ ਹੀ ਹਨ । ਮਦਰਾਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਇਸ ਸੰਨ ਦਾ ਅਰੰਭ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਆਡੀ (ਕਰਕ) ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰੰਤੂ ਈ. ਸੰ. ੧੮੦੦ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਤੋਂ ਤਾਰੀਖ ੧੩ ਜੁਲਾਈ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਈ. ਸੰ. ੧੮੫੫ ਤੋਂ ਤਾਰੀਖ ੧, ਜੁਲਾਈ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੋਣਾ ਸੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਦੱਖਣ ਦੇ ਫਸਲੀ ਸੰਨ ਵਿੱਚ ੫੯੦-੯੧ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਅਤੇ ੬੪੭-੪੮ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਵਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਵਤ ਬਣਦਾ ਹੈ ।

੨੯-ਵਿਲਾਇਤੀ ਸੰਨ

ਵਿਲਾਇਤੀ ਸੰਨ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਫਸਲੀ ਸੰਨ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ । ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਉੜੀਸਾ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਸ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ ਵਰ੍ਹੇ ਸੌਰ ਹਨ ਅਤੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਚੈਤ੍ਰਾਦਿ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹਨ । ਇਸਦਾ ਅਰੰਭ ਸੌਰ ਆਸ਼ਵਿਨ ਅਰਥਾਤ ਕੰਨਿਆ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਿਨ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦਿਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਸੰਨ ਵਿੱਚ ੫੯੨-੯੩ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਈ. ਸੰ. ਅਤੇ ੬੪੯-੫੦ ਜੋੜਨ ਤੋਂ ਵਿ. ਸੰ. ਬਣਦਾ ਹੈ ।

੩੦-ਅਮਲੀ ਸੰਨ

ਅਮਲੀ ਸੰਨ ਵਿਲਾਇਤੀ ਸੰਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵਿਲਾਇਤੀ ਸੰਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੇ ਨਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਅਰੰਭ ਭਾਦ੍ਰਪਦ ਸ਼ੁਕਲਾ ੧੨ ਤੋਂ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਕੰਨਿਆ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਵਤ ਦਾ ਪੱਖ ਦੇ ਮੱਧ ਤੋਂ ਹੀ ਅਰੰਭ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਿਥੀ ਨੂੰ ਉੜੀਸੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਇੰਦਰਦ੍ਰੁਮੁਨ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਇਸ ਸੰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਉੜੀਸੇ ਦੇ ਵਿਉਪਾਰੀਆਂ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ।

੩੧-ਬੰਗਾਲੀ ਸੰਨ

ਬੰਗਾਲੀ ਸੰਨ ਨੂੰ 'ਬੰਗਾਬਦ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਫਸਲੀ ਸੰਨ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ । ਬੰਗਾਲੀ ਸੰਨ ਅਤੇ ਫਸਲੀ ਸੰਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਇਤਨਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਅਰੰਭ ਆਸ਼ਵਿਨ (ਅਸੌਜ) ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾਂ ੧ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਸੱਤ ਮਹੀਨੇ ਬਾਦ ਮੇਖ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ (ਸੌਰ ਵੈਸਾਖ) ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹੀਨੇ ਸੌਰ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਖਾਂ ਅਤੇ ਤਿਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦਿਨ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਦਿਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਸੰਨ ਵਿੱਚ ੫੯੩-੯੪ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਈ. ਸੰ. ਅਤੇ ੬੫੦-੫੧ ਜੋੜਨ ਤੋਂ ਵਿ. ਸੰ. ਬਣਦਾ ਹੈ ।

੩੨-ਮਗੀ ਸੰਨ

ਮਗੀ ਸੰਨ ਆਮ ਕਰਕੇ ਬੰਗਾਲੀ ਸੰਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਹੈ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਅਰੰਭ ਬੰਗਾਲੀ ਸੰਨ ਤੋਂ ੪੫ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿਛੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ੬੩੮-੩੯ ਜੋੜਨ ਤੋਂ ਈ. ਸੰ. ਅਤੇ ੬੯੫-੯੬ ਜੋੜਨ ਤੋਂ ਵਿ. ਸੰ. ਬਣਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਚਿਟਾਗਾਂਗ ਜਿਲੇ ਅੰਦਰ ਹੈ । ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਥੋਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਫਸਲੀ ਸੰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ੪੫ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿਛੋਂ ਉਸਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਵੇ । ਇਸ ਸੰਨ ਦੇ ਮਗੀ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਠੀਕ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਰਾਕਾਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨੇ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਚਿਟਾਗਾਂਗ ਜਿਲਾ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਈ. ਸੰ. ੧੬੬੬ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਾਇਆ ਗਿਆ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਉਥੇ ਅਰਾਕਾਨੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਮਗਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਮਗਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਇਸਨੂੰ ਮਗੀ ਸੰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗਿਆ ਹੋਵੇ ।^੧

੧. ਏ. ਬਿ. ਜਿ. ੧੩, ਪੰ. ੫੦੦; ੧੧ਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ ।

੩੩—ਇਲਾਹੀ ਸੰਨ

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰੀਵਰਤਨ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ 'ਦੀਨ-ਏ-ਇਲਾਹੀ' ਨਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਧਰਮ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸਨੇ 'ਇਲਾਹੀ ਸੰਨ' ਚਲਾਇਆ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਬਦਾਯੂਨੀ, ਜਿਹੜੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਨ, ਆਪਣੀ 'ਮਤਖਬ-ਉਤ-ਤਵਾਰੀਖ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ ਸਿਜਰੀ ਸੰਨ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਤਾਰੀਖ-ਏ-ਇਲਾਹੀ ਨਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸੰਨ ਚਲਾਇਆ ਜਿਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਰ੍ਹਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਗੱਦੀਨਸ਼ੀਨੀ ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਸੀ^੧। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜਵਰਸ਼ ੨੯ਵੇਂ ਅਰਥਾਤ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ੯੯੨ (ਈ. ਸੰ. ੧੫੮੪) ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਪਰੰਤੂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਲਾਕੇ ਇਸਦਾ ਅਰੰਭ ਅਕਬਰ ਦੀ ਗੱਦੀਨਸ਼ੀਨੀ ਤਾਰੀਖ ੨ ਰਬੀਉੱਸਾਨੀ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ੯੯੩ ਈ. ਸੰਨ ੧੫੫੬) ਤਾਰੀਖ ੧੪ ਫਰਵਰੀ-ਵਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਵਤ ੨੬੧੨ ਫਾਲਗੁਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ੪) ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰੰਭ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਬਲਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ੨੫ ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ ਤਾਰੀਖ ੨੮ ਰੱਬੀ-ਉੱਸਾਨੀ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ੯੯੩ (ਈ. ਸੰ. ੧੫੫੬ ਤਾਰੀਖ ੧੧ ਮਾਰਚ-ਵਿ. ਸੰ. ੧੬੧੨ ਚੈਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਅਮਾਵਸ) ਤੋਂ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਕਿ ਈਰਾਨੀਆਂ ਤੇ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਹੀਨਾ ਫਰਵਰਦੀਨ ਲਗਾ, ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਨ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਸੌਰ ਹਨ ਅਤੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅਤੇ ਦਿਨਾਂ (ਤਾਰੀਖਾਂ) ਦੇ ਨਾਂ ਈਰਾਨੀ ਹੀ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਿਨਾਂ (ਤਾਰੀਖਾਂ) ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ੧ ਤੋਂ ੩੨ ਤਕ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਨੀਅਤ ਨਾਂ ਹੀ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਸੰਨ ਵਿਚ ੧੫੫੫-੫੬ ਮਿਲਾਉਣ ਨਾਲ ਈ. ਸੰ. ਅਤੇ ੧੬੧੨ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸੰਨ ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੇ ਗਦੀ ਉਪਰ ਬੈਠਦੇ ਹੀ (ਈ. ਸੰ. ੧੬੨੮) ਇਸ ਸੰਨ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸੰਨ ਕੇਵਲ ੭੨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਾਵਟਾਂ, ਸਿੱਕਿਆਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

੧. ਕ; ਇੰ. ਈ; ਪੰ. ੮੪।

੨. ਇਲਾਹੀ ਸੰਨ ਦੇ ੧੨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ—੧. ਫਰਵਰਦੀਨ, ੨. ਉਰਦਿਵਹਿਸ਼ਤ, ੩. ਖੁਰਦਾਦ, ੪. ਤੀਰ, ੫. ਅਮਰਦਾਦ, ੬. ਸ਼ਹਿਰੇਵਰ, ੭. ਮੇਹਰ, ੮. ਆਵਾਂ (ਆਵਾਨ), ੯. ਆਜ਼ਰ (ਆਦਰ), ੧੦. ਦੇ; ੧੧. ਬਹਿਮਨ; ੧੨. ਆਸਫੰਦੇਆਰਮਦ। ਇਹ ਨਾਂ ਈਰਾਨੀਆਂ ਦੇ ਯਜ਼ਦਜ਼ਰਦ ਸੰਨ ਦੇ ਹੀ ਲਏ ਗਏ ਹਨ।

੩. ਈਰਾਨੀਆਂ ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਸੌਰ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰ ੩੦, ੩੦ ਦਿਨ ਦੇ ੧੨ ਮਹੀਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ੧੨ਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ੫ ਦਿਨ ਗਾਥਾ (ਆਹੁਨਵਦ, ਓਸ਼ਤਵਦ, ਸਪੇਂਤੋਮਦ, ਵਹੁਕੁਸ਼ਥ ਅਤੇ ਵਹਿਸ਼ਤੋਯਸ਼ਤ) ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ੩੬੫ ਦਿਨ ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ੧੨੦ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵਧ ਮਹੀਨਾ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਕਬੀਸਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਲਾਹੀ ਸੰਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਕੁਝ ੨੯ ਦਿਨ ਦੇ, ਕੁਝ ੩੦ ਦੇ, ਕੁਝ ੩੧ ਦੇ ਅਤੇ ਇਕ ੩੨ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਰ੍ਹਾ ੩੬੫ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਵਰ੍ਹੇ ਇਕ ਦਿਨ ਹੋਰ ਜੋੜ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕਿਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਇਸ ਦਾ ਠੀਕ ਹਾਲ ਮਾਲੂਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ੧ ਤੋਂ ੩੨ ਤਕ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ—

੧. ਅਹੁਰਮਜ਼ਦ; ੨. ਬਹਿਮਨ; ੩. ਉਰਦਿਵਹਿਸ਼ਤ; ੪. ਸ਼ਹਿਰੇਵਰ; ੫. ਸੁਪੰਦਾਰਮਦ; ੬. ਖੁਰਦਾਦ; ੭. ਮੁਰਦਾਦ (ਅਮਰਦਾਦ) ੮. ਦੇਪਦਰ; ੯. ਆਜ਼ਰ (ਆਦਰ); ੧੦. ਆਵਾਂ (ਆਵਾਨ); ੧੧. ਖੁਰਸ਼ੇਦ; ੧੨. ਮਾਹ (ਮਹੋਰ); ੧੩. ਤੀਰ; ੧੪. ਗੋਸ਼; ੧੫. ਦੇਪਮੇਹਰ; ੧੬. ਮੇਹਪ, ੧੭. ਸਰੋਸ਼; ੧੮. ਰਸ਼ਨਹ; ੧੯. ਫਰਵਰਦੀਨ; ੨੦. ਬੇਹਰਮ; ੨੧. ਰਾਮ; ੨੨. ਗੋਵਾਦ; ੨੩. ਦੇਪਦੀਨ; ੨੪. ਦੀਨ; ੨੫. ਅਰਦ (ਅਸ਼ੀਸ਼ੰਗ); ੨੬. ਆਸਤਾਦ; ੨੭. ਆਸਮਾਨ; ੨੮. ਜ਼ਮਿਆਦ; ੨੯. ਮੇਹਰੇਸੁਪੰਦ; ੩੦. ਅਨੇਰਾਂ; ੩੧. ਰੋਜ਼; ੩੨. ਸ਼ਬ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ੩੦ ਤਕ ਦੇ ਨਾਂ ਤਾਂ ਈਰਾਨੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ (ਤਾਰੀਖਾਂ) ਦੇ ਹੀ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਨਵੇਂ ਰਖੇ ਗਏ ਹਨ।

੩੪--ਈਸਵੀ ਸੰਨ

ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਵਰਤਕ ਈਸਾ ਮਸੀਹ (ਜੀਸਮ ਕ੍ਰਾਇਸਟ) ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ-੧ ਚਲਿਆ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸਨੂੰ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਨ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਈ. ਸੰਨ ੫੨੭ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਰੋਮਨਗਰ (ਇਟਲੀ ਵਿੱਚ) ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਡਾਯੋਨੀਸੀਅਸ ਏਕਿਸਗ੍ਰਾਅਸ ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਨ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਹਿਸਾਬ ਲਾਕੇ ੧੯੪ਵੇਂ ਓਲੰਪੀਅਡ ਦੇ ਚੌਥੇ ਵਰ੍ਹੇ ਅਰਥਾਤ ਰੋਮਨਗਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ੭੯੫ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਣਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਮੁਕਰਰ ਕਰਕੇ ਈਸਾਈਆਂ ਅੰਦਰ ਇਸ ਸੰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇਟਲੀ ਅੰਦਰ, ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅੰਦਰ, ਅਠਵੀਂ ਅਤੇ ਅਤੇ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫਰਾਂਸ, ਬੇਲਜੀਅਮ, ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਈ. ਸੰ. ੧੦੦੦ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਤਕ ਯੂਰਪ ਦੇ ਸਾਰੇ ਈਸਾਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅੰਦਰ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਗਿਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪਹਿਲਾਂ ਭਿੰਨ ੨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੀ। ਅਜਕਲ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਪਰ ਇਸਦਾ, ਕਿਤੇ ਘਟ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ। ਸੰਨ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਛਡਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰੋਮਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਰ੍ਹਾ ਹੈ। ਰੋਮਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੰਚਾਂਗ ਪਹਿਲਾਂ ਜੁਲੀਅਸ ਸੀਜ਼ਰ ਨੇ ਕਾਇਮ ਅਤੇ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਿਹੜਾ

੧. ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਦਾ ਜਨਮ ਕਿਹੜੇ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਨ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਡਾਯੋਨੀਸੀਅਸ ਏਕਿਸਗ੍ਰਾਅਸ ਨੇ ਈਸਾ ਦਾ ਜਨਮ ਰੋਮਨਗਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ੭੯੫ਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ (ਵਿ. ਸੰ. ੫੭) ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਮੰਨਕੇ, ਇਸ ਸੰਵਤ ਦੇ ਗਤ ਵਰ੍ਹੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਪਰੰਤੂ ਅਜਕਲ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਈਸਾ ਦਾ ਜਨਮ ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ੮ ਤੋਂ ੪ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਹੋਇਆ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਈ. ਸੰ. ੧ ਵਿਚ (ਦੀ ਨਿਊ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ; ਐਚ. ਸੀ. ਓਨੀਲ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ; ਪੰ. ੮੭੦)।

੨. ਗ੍ਰੀਸ (ਯੂਨਾਨ) ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੇਮਸ (=ਜੁਪੀਟਰ=ਇੰਦਰ) ਆਦਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਲਈ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਓਲੰਪਸ ਪਰਬਤ ਦੇ ਅੱਗੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਹਰ ਚੌਥੇ ਵਰ੍ਹੇ ਸਰੀਰਕ ਬਲ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਦੰਗਲ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਓਲੰਪਿਕ ਗੇਮਜ਼' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਦੰਗਲ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦੰਗਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਚਾਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਓਲੰਪੀਅਡ' ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਸੰਨ (ਸੰਵਤ) ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ੨੬੪ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਸਿਸਲੀ ਨਾਂ ਦੇ ਟਾਪੂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਟਿਮੋਇਆ ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਹਿਸਾਬ ਲਾਕੇ ਜਿਸ ਓਲੰਪੀ-ਅਡ ਵਿਚ ਕਾਰੋਬੀਅਸ ਪੈਦਲ ਦੌੜ ਵਿਚ ਜਿਤ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਓਲੰਪੀਅਡ ਮੰਨ ਕੇ ਗਰੀਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪਈ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਓਲੰਪੀਅਡ ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ੭੭੬ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।

੩. ਗਰੀਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਮਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸੰਨ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਪਿਛੋਂ ਤੋਂ ਰੋਮਨਗਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਸੰਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸੰਨ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰੋਮਨਗਰ ਨੂੰ ਬਸ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਬੀਤ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਰੋਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਜਿਹੜਾ ਸੰਨ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸਦਾ ਅਰੰਭ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੇਖਕ ਫਿਬੀਅਸ ਪਿਕਟਰ (ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ੨੨੦) ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ੭੪੭ ਤੋਂ; ਪਾਲੀਬੀਅਸ (ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ੨੦੪-੧੨੨) ੭੫੦ ਤੋਂ; ਪਾਸੀਅਸ ਕੇਟੋ (ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ੨੩੪-੧੪੯) ੭੫੧ ਤੋਂ; ਵਿਰੀਅਸ ਫੁਲਕਸ ੭੫੨ ਤੋਂ ਅਤੇ ਟੇਰੇਂਟੀਅਸ ਵਰੋ (ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ੧੧੬-੨੭) ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ੭੫੩ ਤੋਂ ਇਸ ਸੰਨ ਦਾ ਅਰੰਭ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਕ ਵਰੋ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

੪. ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਰੋਮਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ੩੦੪ ਦਿਨ ਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਦਿਸੰਬਰ ਤਕ ਦੇ ੧੦ ਮਹੀਨੇ ਸਨ। ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਥਾਂ ਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕ੍ਵਿੰਕਵੇਲਿਲਸ' ਅਤੇ ਅਗਸਤ ਦੇ ਥਾਂ ਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸੇਕੁਸਟੀਲਿਸ' ਸੀ। ਫਿਰ ਨੁਮਾ ਪਾਂਪੀਲੀਅਸ (ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ੭੧੫-੬੭੨) ਰਾਜੇ ਨੇ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਜੇਨੁਏਅਰੀ (ਜਨਵਰੀ) ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਫੇਬਰੁਅਰੀ (ਫਰਵਰੀ) ਮਹੀਨੇ ਵਧਾਕੇ ੧੨ ਚਾਂਦ੍ਰ ਮਹੀਨੇ ਅਰਥਾਤ ੩੫੫ ਦਿਨ ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਬਣਾਇਆ। ਈ. ਸ. ਪੂਰਵ ੪੫੨ ਤੋਂ ਚਾਂਦ੍ਰ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਥਾਂ ਦੇ ਸੌਰ ਵਰ੍ਹਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਜਿਹੜਾ ੨੫੫ ਦਿਨ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਹਰ

ਅੰਤਰ ਪਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਪੋਪ ਗ੍ਰੇਗਰੀ ਨੇ ਠੀਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ^੧। ਇਸ ਸੰਨ ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਸੌਰ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰੰਭ ਤਾਰੀਖ ੧ ਜਨਵਰੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ੩੬੫ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ੧੨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਰ ਚੌਥੇ ਵਰ੍ਹੇ ੧ ਦਿਨ ਫਰਵਰੀ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਈਸਾਈਆਂ ਦਾ ਦਿਨ (ਤਾਰੀਖ) ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਦੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਨ ਵਿੱਚ ੫੭-੫੬ ਜੋੜਨ ਤੋਂ ਵਿ. ਸੰ. ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਰਨ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦਾ ਰਾਜਕੀ ਸੰਨ ਇਹ ਹੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਮ-ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਵਰ੍ਹੇ (ਇਕ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨਾਲ) ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ੨੨ ਅਤੇ ੨੩ ਦਿਨ ਵਧਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ੪ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ੧੪੬੫ ਦਿਨ ਅਤੇ ਇਕ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ੩੬੬ $\frac{1}{4}$ ਦਿਨ ਹੋਣ ਲਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਰ੍ਹਾ ਅਸਲ ਸੌਰ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਕਰੀਬ ੧ ਦਿਨ ਵੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੋਂ ੨੬ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਕਰੀਬ ੨੬ ਦਿਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ਪੈ ਗਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਗਰੀਕਾਂ ਦੇ ਵਰਸ਼ ਮਾਨ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਵਧ ਮਹੀਨਾ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਇਸ ਤੋਂ ਅੰਤਰ ਵੀ ਵਧਦਾ ਹੀ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜੁਲੀਅਸ ਸੀਜ਼ਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਅੰਤਰ ੯੦ ਦਿਨ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸਨੇ ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ੪੬ ਨੂੰ ੪੫੫ ਦਿਨ ਦਾ ਨਾਂ ਵਰ੍ਹਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਹ ਅੰਤ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ, ਕਿੰਕਟਲਿਸ ਮਹੀਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਤੇ ਜੁਲਾਈ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਲਈ ਵਧ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਬਗੜਾ ਮਿਟਾਕੇ ੩੬੫ $\frac{1}{4}$ ਦਿਨ ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਨੀਅਤ ਕਰਕੇ ਜੈਨੁਏਅਰੀ, ਮਾਰਚ, ਮਈ, ਜੁਲਾਈ, ਸਿਤੰਬਰ ਅਤੇ ਨਵੰਬਰ ਮਹੀਨੇ ਤਾਂ ੩੧, ੩੧, ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਫੇਬਰੁਅਰੀ (ਫਰਵਰੀ) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ੩੦, ੩੦ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਫੇਬਰੁਅਰੀ ੨੯ ਦਿਨਾਂ ਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਹਰ ਚੌਥੇ ਵਰ੍ਹੇ ੩੦ ਦਿਨਾਂ ਦਾ, ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ। ਜੁਲੀਅਸ ਸੀਜ਼ਰ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਆਗਸਟਸ ਨੇ, ਜਿਹੜਾ ਰੋਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋਇਆ ਸੇਕੁਸਟਾਈਲਿਸ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਨਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਆਗਸਤੁ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ੩੧ ਦਿਨਾਂ ਦਾ, ਫੇਬਰੁਅਰੀ ਨੂੰ ੨੮ ਦਿਨਾਂ ਦਾ, ਸਿਤੰਬਰ ਅਤੇ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ੩੦, ੩੦ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਦਿਸੰਬਰ ਨੂੰ ੩੧ ਦਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਪਰੀਵਰਤਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਈ. ਸੰ. ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅਜ ਤਕ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

੧. ਜੁਲੀਅਸ ਸੀਜ਼ਰ ਦਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ੩੬੫ $\frac{1}{4}$ ਦਿਨ ਦਾ ਸੌਰ ਵਰ੍ਹਾ ਅਸਲ ਸੌਰ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ੧੧ ਮਿਨਟ ਅਤੇ ੧੪ ਸੈਕਿੰਡ ਵਧ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਰੀਬ ੧੨੮ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ੧ ਦਿਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ਪੈਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਅੰਤਰ ਦੇ ਵਧਦਿਆਂ ੨ ਈ. ਸੰ. ੩੨੫ ਵਿਚ ਮੇਖ ਦਾ ਸੂਰਜ ਜਿਹੜਾ ਜੁਲੀਅਸ ਸੀਜ਼ਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ੨੫ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਆਇਆ ਸੀ, ਤਾਰੀਖ ੨੧ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਈ. ਸੰ. ੧੫੮੨ ਵਿੱਚ ੧੧ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਆ ਗਿਆ। ਪੋਪ ਗ੍ਰੇਗਰੀ (੧੩ਵੇਂ) ਨੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਚਾਲ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਅੰਤਰ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਵੇਖਕੇ ਤਾ. ੨੨ ਫਰਵਰੀ ਈ. ਸੰ. ੧੫੮੨ ਨੂੰ ਇਹ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਅਕਤੂਬਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਚੌਥੀ ਤਰੀਕ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦਾ ਦਿਨ ੧੫ ਅਕਤੂਬਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਲੌਕਿਕ ਸੌਰ ਵਰ੍ਹਾ ਅਸਲ ਸੌਰ ਵਰ੍ਹੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਲਈ ੪੦੦ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ਪੈਂਦਾ ਦੇਖਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ (੧੬੦੦, ੧੭੦੦ ਆਦਿ) ਵਿਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ੪੦੦ ਦਾ ਭਾਗ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਲਗ ਜਾਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫੇਬਰੁਅਰੀ ਦੇ ੨੯ ਦਿਨ ਮੰਨਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅੰਤਰ ਇਤਨਾ ਘਟ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਰੀਬ ੨੩੨੦ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੀ ਫਿਰ ੧ ਦਿਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ਪਵੇਗਾ। ਪੋਪ ਗ੍ਰੇਗਰੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ ਫਿਰਕੇ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਰਥਾਤ ਇਟਲੀ, ਸਪੇਨ, ਪੁਰਤਗਾਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਤਾ. ੫ ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਥਾਂ ੧੫ ਅਕਤੂਬਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਾਟੇਸਟੈਂਟ ਫਿਰਕੇ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਵੀ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲਾਚਾਰ ਹੋ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਜਰਮਨੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਈ. ਸੰ. ੧੬੯੯ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ੧੦ ਦਿਨ ਛੱਡਕੇ ੧੭੦੦ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਇਸ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕੀਤਾ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਅੰਦਰ ਈ. ਸੰ. ੧੭੫੨ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਕ ਦਿਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੋਰ ਪੈ ਗਿਆ ਇਸ ਲਈ ਤਾ. ੨ ਸਿਤੰਬਰ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੀ ਤਾਰੀਖ (੩) ਨੂੰ ੧੪ ਸਿਤੰਬਰ ਮੰਨਣਾ ਪਿਆ, ਰੂਸ, ਗ੍ਰੀਸ ਆਦਿ ਗ੍ਰੀਕ ਚਰਚ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅੰਦਰ ਕੇਵਲ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਸ਼ਤਾਵੇਸ਼ਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤਰਾਂ ਅਰਥਾਤ, ਜੁਲੀਅਸ ਅਤੇ ਗ੍ਰੇਗਰੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ੨੦ ਅਪਰੈਲ ਅਤੇ ੩ ਮਈ ਆਦਿ।

੨. ਈ. ਸੰ. ਦਾ ਆਰੰਭ ਤਾਰੀਖ ੧ ਜਨਵਰੀ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਪਰਥਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਈ. ਸੰ. ਦੇ ਜਨਮਦਾਤਾ ਡਾਯੋਨੀਸੀਅਸ ਨੇ ਇਸਦਾ ਆਰੰਭ ਤਾਰੀਖ ੨੫ ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੧੬ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਤਕ ਯੂਰਪ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਾਜਾਂ ਅੰਦਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਈ. ਸੰ. ੧੬੬੩ ਤੋਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਆਰੰਭ ੧ ਜਨਵਰੀ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਅੰਦਰ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਕ੍ਰਿਸਮਸ ਦੇ ਦਿਨ (ਤਾਰੀਖ ੨੫ ਦਿਸੰਬਰ) ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ੧੨ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ੨੫ ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲਗਾ ਅਤੇ ਈ. ਸੰ. ੧੭੫੨ ਤੋਂ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੋਪ ਗ੍ਰੇਗਰੀ ਦੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਪੰਚਾਂਗ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਰੀਖ ੧ ਜਨਵਰੀ ਤੋਂ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ (ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਰ੍ਹਾ ਤਾਰੀਖ ੧ ਜਨਵਰੀ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

੩. ਜਿਸ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ੪ ਦਾ ਭਾਗ ਪੂਰਾ ਲਗ ਜਾਵੇ ਉਸ ਵਿਚ ਫੇਬਰੁਅਰੀ ਦੇ ੨੯ ਹਿਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ੪੦੦ ਦਾ ਭਾਗ ਪੂਰਾ ਲਗ ਜਾਵੇ ਉਸਦੇ ੨੯ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ੨੮ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਈ. ਸੰ. ੧੬੦੦ ਅਤੇ ੨੦੦੦ ਦੇ ੨੯, ੨੯ ਦਿਨ ਅਤੇ ੧੭੦੦, ੧੮੦੦, ੧੯੦੦ ਦੇ ੨੮, ੨੮ ਦਿਨ।

ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅੰਦਰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸੰਵਤਾਂ ਦਾ ਈ. ਸੰ. ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ

ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਪੁਰੁਸ਼ੀ ਸੰਵਤ=ਈ. ਸੰ. ੨੪-੨੫ (ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ)

ਕਲਜੁਗ ਸੰਵਤ (ਗਤ)—੩੧੦੧-੩੧੦੦=ਈ. ਸੰ.

ਵੀਰਨਿਰਵਾਣ ਸੰਵਤ—੫੨੭-੨੬=ਈ. ਸੰ.

ਬੁੱਧਨਿਰਵਾਣ ਸੰਵਤ—੪੮੭ (?)=ਈ. ਸੰ.

ਮੌਰੁਯ ਸੰਵਤ—੩੨੦ (?)=ਈ. ਸੰ.

ਸੇਲਯੂਕਿਡੀ ਸੰਵਤ—੩੧੨-੧੧=ਈ. ਸੰ.

ਚੈਤ੍ਰਾਦਿ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ (ਗਤ)—੫੭-੫੬=ਈ. ਸੰ.

ਸ਼ਕ ਸੰਵਤ (ਗਤ)+੭੮-੭੯=ਈ. ਸੰ.

ਕਲਚੁਰੀ ਸੰਵਤ + ੨੪੮-੪੯=ਈ. ਸੰ.

ਗੁਪੁਤ ਸੰਵਤ + ੩੧੯-੨੦=ਈ. ਸੰ.

ਗਾਂਗੇਯ ਸੰਵਤ + ੫੭੦ (?)=ਈ. ਸੰ.

ਹਰਮੁ ਸੰਵਤ + ੬੦੬-੭=ਈ. ਸੰ.

ਭਾਟਿਕ ਸੰਵਤ + ੬੨੩-੨੪=ਈ. ਸੰ.

ਕੋਲੱਮ ਸੰਵਤ + ੮੨੪-੨੫=ਈ. ਸੰ.

ਨੇਵਾਰ ਸੰਵਤ + ੮੭੮-੭੯=ਈ. ਸੰ.

ਚਾਲੁਕੁਯ ਵਿਕ੍ਰਮ ਸੰਵਤ + ੧੦੭੫-੭੬=ਈ. ਸੰ.

ਸਿੰਘ ਸੰਵਤ + ੧੧੧੩-੧੪=ਈ. ਸੰ.

ਲਕੁਸ਼ਮਣਸੇਨ ਸੰਵਤ + ੧੧੧੮-੧੯=ਈ. ਸੰ.

ਪੜੁਵੈਪੂ ਸੰਵਤ + ੧੩੪੦-੪੧=ਈ. ਸੰ.

ਰਾਜ ਅਭਿਸ਼ੇਕ ਸੰਵਤ + ੧੬੭੩-੭੪=ਈ. ਸੰ.

ਸ਼ਾਹੂਰ ਸੰਨ + ੫੯੯-੬੦੦=ਈ. ਸੰ.

ਉੱਤਰੀ ਫਸਲੀ ਸੰਨ + ੫੯੨-੯੩=ਈ. ਸੰ.

ਦੱਖਣੀ ਫਸਲੀ ਸੰਨ + ੫੯੦-੯੧=ਈ. ਸੰ.

ਵਿਲਾਇਤੀ ਸੰਨ + ੫੯੨-੯੩=ਈ. ਸੰ.

ਅਮਲੀ ਸੰਨ + ੫੯੨-੯੩=ਈ. ਸੰ.

ਬੰਗਾਲੀ ਸੰਨ + ੫੯੩-੯੪=ਈ. ਸੰ.

ਮਗੀ ਸੰਨ + ੯੩੮-੩੯=ਈ. ਸੰ.

ਇਲਾਹੀ ਸੰਨ + ੧੫੫੫-੫੬=ਈ. ਸੰ.

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਦੂਸਰਾ.

ਮੌਰ੍ਯ ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਹੋਰ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਉਤਾਰੇ ਹੋਏ ਮੁੱਖ ਮੁੱਖ ਅੱਖਰ ।
(ਈ. ਸੀ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਸਦੀ)

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸ਼ਿਵ ਲਿਕ ਸਤੰਭ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ

ਅ	ਆ	ਐ	ਕ	ਚ	ਜ	ਠ	ਟ	ਥ	ਸ	ਸ	ਜਾ	ਧਿ	ਯੀ	ਯ	ਝ	ਞ
𑀅	𑀆	𑀇	𑀈	𑀉	𑀊	𑀋	𑀌	𑀍	𑀎	𑀏	𑀐	𑀑	𑀒	𑀓	𑀔	𑀕

ਖਾਲਸੀ ਦੇ ਦੱਟਾਨ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ

ਅ	ਆ	ੜ	ਏ	ਐ	ਕ	ਕ	ਗ	ਘ	ਙ	ਜ	ਜ	ਛ	ਟ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ
𑀅	𑀆	𑀇	𑀈	𑀉	𑀊	𑀋	𑀌	𑀍	𑀎	𑀏	𑀐	𑀑	𑀒	𑀓	𑀔	𑀕	𑀖
ੜ	ਏ	ਐ	ਓ	ਔ	ਸ	ਹ	ਨਾ	ਗਾ	ਸ਼ਿ	ਤੁ	ਖੇ	ਯੇ	ਯੇ	ਯ	ਝ	ਞ	
𑀅	𑀆	𑀇	𑀈	𑀉	𑀊	𑀋	𑀌	𑀍	𑀎	𑀏	𑀐	𑀑	𑀒	𑀓	𑀔	𑀕	

ਮੋਗਡ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ

ਐ	ੜ	ਲ	ਸ	ਠ	ਠ
𑀅	𑀆	𑀇	𑀈	𑀉	𑀊

ਸਿੰਧਾਪੁਰ

ਅ	ਘ	ਸ	ਰ
𑀅	𑀆	𑀇	𑀈

ਰਧੀਆ

ਕੁ	ਭ
𑀅	𑀆

ਸਾਰਨਾਥ

ੜ	ਠ
𑀅	𑀆

ਸਾਂਚੀ

ਕੁ
𑀅

𑀅𑀆 𑀇𑀈 𑀉𑀊𑀋 𑀌𑀍 𑀎𑀏 𑀐𑀑 𑀒𑀓𑀔𑀕 𑀖𑀗
 𑀘𑀙𑀚𑀛 𑀜 𑀝𑀞 𑀟𑀠𑀡 𑀢𑀣𑀤 𑀥𑀦𑀧𑀨
 𑀩𑀪𑀫𑀬𑀭 𑀮𑀯𑀰 𑀱𑀲𑀳 𑀴𑀵𑀶𑀷𑀸 𑀹𑀺𑀻
 𑀼𑀽𑀾 𑀿𑁀𑁁 𑁂𑁃𑁄 𑁅𑁆𑁇 𑁈𑁉𑁊 𑁋𑁌𑁍 𑁎𑁏
 𑁐𑁑 𑁒𑁓 𑁔 𑁕 𑁖𑁗 𑁘𑁙𑁚𑁛 𑁜𑁝𑁞 𑁟𑁠𑁡
 𑁢𑁣 𑁤𑁥 𑁦𑁧 𑁨𑁩 𑁪𑁫 𑁬𑁭 𑁮𑁯 𑁰𑁱
 𑁲𑁳 𑁴𑁵 𑁶𑁷 𑁸𑁹 𑁺𑁻𑁼 𑁽𑁾𑁿 𑂀𑂁 𑂂𑂃 𑂄
 𑂅 𑂆 𑂇𑂈 𑂉𑂊𑂋 𑂌𑂍𑂎 𑂏𑂐𑂑 𑂒𑂓𑂔𑂕

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਛੇਵਾਂ.

ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਥੁਰਾ, ਸਾਰਨਾਥ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ।

(ਈ. ਸੀ. ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਸਦੀ)

ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ

ਅ	ਭ	ੜ	ਆ	ੲ	ੳ	ੴ	ੵ	੶	੷	੸	੹	੺	੻	੼	੽	੾	੿
੺	੻	੼	੽	੾	੿	੺	੻	੼	੽	੾	੿	੺	੻	੼	੽	੾	੿
੺	੻	੼	੽	੾	੿	੺	੻	੼	੽	੾	੿	੺	੻	੼	੽	੾	੿
੺	੻	੼	੽	੾	੿	੺	੻	੼	੽	੾	੿	੺	੻	੼	੽	੾	੿
੺	੻	੼	੽	੾	੿	੺	੻	੼	੽	੾	੿	੺	੻	੼	੽	੾	੿
੺	੻	੼	੽	੾	੿	੺	੻	੼	੽	੾	੿	੺	੻	੼	੽	੾	੿
੺	੻	੼	੽	੾	੿	੺	੻	੼	੽	੾	੿	੺	੻	੼	੽	੾	੿
੺	੻	੼	੽	੾	੿	੺	੻	੼	੽	੾	੿	੺	੻	੼	੽	੾	੿

ਸਾਰਨਾਥ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ

ਚਾਰਗਾਂਵ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ

੺	੻	੼	੽	੾	੿	੺	੻	੼	੽	੾	੿	੺	੻	੼	੽	੾	੿
੺	੻	੼	੽	੾	੿	੺	੻	੼	੽	੾	੿	੺	੻	੼	੽	੾	੿

੺੻੼੽੾੿ ੺੻੼੽੾੿ ੺੻੼੽੾੿ ੺੻੼੽੾੿ ੺੻੼੽੾੿ ੺੻੼੽੾੿

੺੻੼੽੾੿ ੺੻੼੽੾੿ ੺੻੼੽੾੿ ੺੻੼੽੾੿ ੺੻੼੽੾੿ ੺੻੼੽੾੿

੺੻੼੽੾੿ ੺੻੼੽੾੿ ੺੻੼੽੾੿ ੺੻੼੽੾੿ ੺੻੼੽੾੿ ੺੻੼੽੾੿

੺੻੼੽੾੿ ੺੻੼੽੾੿ ੺੻੼੽੾੿ ੺੻੼੽੾੿ ੺੻੼੽੾੿ ੺੻੼੽੾੿

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਸਤਵਾਂ.

ਸ਼ਕ ਉਸਵਦਾਤ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦਕਸ਼ਮਿਤ੍ਰਾ ਦੇ ਨਾਸ਼ਿਕ ਦੇ ਪ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ।

(ਈ. ਜੀ. ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਸਦੀ)

ਅ	ਆ	इ	उ	ए	ओ	क	ख	ख	ख	ग	घ	च	च	छ	ज
𑀅	𑀆	𑀇	𑀈	𑀉	𑀊	𑀋	𑀌	𑀍	𑀎	𑀏	𑀐	𑀑	𑀒	𑀓	𑀔
𑀕	𑀖	𑀗	𑀘	𑀙	𑀚	𑀛	𑀜	𑀝	𑀞	𑀟	𑀠	𑀡	𑀢	𑀣	𑀤
𑀥	𑀦	𑀧	𑀨	𑀩	𑀪	𑀫	𑀬	𑀭	𑀮	𑀯	𑀰	𑀱	𑀲	𑀳	𑀴
𑀵	𑀶	𑀷	𑀸	𑀹	𑀺	𑀻	𑀼	𑀽	𑀾	𑀿	𑁀	𑁁	𑁂	𑁃	𑁄
𑁅	𑁆	𑁇	𑁈	𑁉	𑁊	𑁋	𑁌	𑁍	𑁎	𑁏	𑁐	𑁑	𑁒	𑁓	𑁔
𑁕	𑁖	𑁗	𑁘	𑁙	𑁚	𑁛	𑁜	𑁝	𑁞	𑁟	𑁠	𑁡	𑁢	𑁣	𑁤

𑀅𑀆 𑀇𑀈 𑀉𑀊𑀋𑀌 𑀍𑀎𑀏𑀐 𑀑𑀒𑀓𑀔𑀕 𑀖𑀗-
 𑀘 𑀙𑀚𑀛𑀜𑀝 𑀞𑀟𑀠𑀡𑀢 𑀣𑀤𑀥𑀦𑀧𑀨𑀩𑀪𑀫 𑀬-
 𑀭𑀮𑀯𑀰𑀱 𑀲𑀳𑀴𑀵𑀶𑀷𑀸𑀹𑁀𑁁 𑁂𑁃𑁄𑁅𑁆𑁇𑁈-
 𑁉𑁊𑁋𑁌𑁍𑁎𑁏𑁐𑁑𑁒𑁓𑁔𑁕𑁖𑁗𑁘𑁙𑁚𑁛𑁜𑁝𑁞𑁟-
 𑁠𑁡𑁢𑁣𑁤𑁥𑁦𑁧𑁨𑁩𑁪𑁫𑁬𑁭𑁮𑁯𑁰𑁱𑁲𑁳𑁴𑁵𑁶-
 𑁷𑁸𑁹𑁺𑁻𑁼𑁽𑁾𑁿𑂀𑂁𑂂𑂃𑂄𑂅𑂆𑂇𑂈𑂉𑂊𑂋𑂌𑂍𑂎𑂏𑂐-
 𑂑𑂒𑂓𑂔𑂕𑂖𑂗𑂘𑂙𑂚𑂛𑂜𑂝𑂞𑂟𑂠𑂡𑂢𑂣𑂤𑂥𑂦𑂧𑂨𑂩𑂪-
 𑂫𑂬𑂭𑂮𑂯𑂰𑂱𑂲𑂳𑂴𑂵𑂶𑂷𑂸𑂺𑂹𑂻𑂼𑂽𑂾𑂿𑃀𑃁𑃂-

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੦ਵਾਂ.

ਪੱਛਮੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਤਰਪ ਚੈਕੂਟਕ ਅਤੇ ਆਂਧ੍ਰਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਉਤਾਰੇ ਹੋਏ ਮੁੱਖ ੨ ਅੱਖਰ
(ਈ. ਸੀ. ਦੀ ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ)

ਪੱਛਮੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਤਰਪਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ (ਈ. ਸੀ. ਦੀ ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਤਕ)

ੳ ੴ ੵ ੶ ੷ ੸ ੹ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿
 ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿
 ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿
 ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿

ਚੈਕੂਟਕਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ (ਈ.ਸੀ. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ)

ਆਂਧ੍ਰਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ (ਈ.ਸੀ. ਦੀ ਦੂਜੀ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਸਦੀ)

ੳ ੴ ੵ ੶ ੷ ੸ ੹ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿
 ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿
 ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿

ੳ ੴ ੵ ੶ ੷ ੸ ੹ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿
 ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿
 ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿
 ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿
 ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿ ੺ ੻ ੼ ੽ ੾ ੿

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੧੫ਵਾਂ.

ਹੀਰਹੜਗੱਲੀ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪਲੋਵਵੇਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਸਕੰਦਰਮਨ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ
(ਈ. ਸੀ. ਦੀ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਦੇ ਆਸਪਾਸ)

ਅ	ਆ	ੲ	ੳ	ੴ	ੴ	ਕ	ਖ	ਗ	ਘ	ਙ	ਚ	ਛ	ਜ	ਟ	ਠ
ਮੁ	ਯੁ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ
ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ
ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ
ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ
ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ

ਸਿੰਘੁ ॥ ਭੰਡਿਯੁ ਸੁਰਿੰਦੁ ਖੜਏਘਯਸੁ ਖੜਏ
 ਖੜਏਘਯਸੁ ਖੜਏ ਖੜਏਘਯਸੁ ਖੜਏ
 ਖੜਏਘਯਸੁ ਖੜਏ ਖੜਏਘਯਸੁ ਖੜਏ
 ਖੜਏਘਯਸੁ ਖੜਏ ਖੜਏਘਯਸੁ ਖੜਏ
 ਖੜਏਘਯਸੁ ਖੜਏ ਖੜਏਘਯਸੁ ਖੜਏ

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੪ਵਾਂ

ਜਾਇੰਕਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ, ਵਿਜਯਪਾਲ ਦੇ ਲੇਖ ਅਤੇ ਹਥਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ।
(ਈ. ਸੀ. ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ)

ਮੋਰਵੀ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਜਾਇੰਕਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ (ਗੁਪਤ ਸੰ. ੫੮੫=ਈ. ਸੀ. ੯੦੪)

ਅ	ਆ	ੲ	ੳ	ਕ	ਕ	ਖ	ਗ	ਬ	ਬ	ਛ	ਝ	ਟ	ਡ	ਢ	ਢ
ਤ	ਤ	ਠ	ਠ	ਕ	ਕ	ਸ	ਸ	ਘ	ਘ	ਙ	ਙ	ਟ	ਡ	ਢ	ਢ
ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ
ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ	ਠ

ਪੁਤੀਹਾਰ ਰਾਜਾ ਵਿਜਯਪਾਲ ਦੇ ਸਮੇ ਦੇ ਅਲਵਰ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ (ਵਿ. ਸੰ. ੧੦੧੬ . ਈ. ਸੰ. ੯੫੯)

ਅ	ਆ	ੲ	ੳ	ਕ	ਕ	ਖ	ਗ	ਬ	ਬ	ਛ	ਝ	ਟ	ਡ	ਢ	ਢ
ਤ	ਤ	ਠ	ਠ	ਕ	ਕ	ਸ	ਸ	ਘ	ਘ	ਙ	ਙ	ਟ	ਡ	ਢ	ਢ

ਨੇਪਾਲ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹਥਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ (ਈ. ਸੀ. ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਸਪਾਸ)

ਅ	ਆ	ੲ	ੳ	ਕ	ਕ	ਖ	ਗ	ਬ	ਬ	ਛ	ਝ	ਟ	ਡ	ਢ	ਢ
ਤ	ਤ	ਠ	ਠ	ਕ	ਕ	ਸ	ਸ	ਘ	ਘ	ਙ	ਙ	ਟ	ਡ	ਢ	ਢ

ਯਥੇ ਵਰੁਣਮੁਖਿਯਾ ਲ ਖੁੰਨੇ ਨਿਯੁਕੁ ਕੁਮੁਦੰਗ
 ਆਯੁਕੁ ਕੁਮੰਗਾ ਵ ਸਕੁਯੁ ਕਮਕੰ ਵਯੁਕੁ ਖੁੰਦੰਗ
 ਯਯੁਕੁ ਕਾ ਯਾ ਯੁੰਗੁ ਵਯੁੰਗੁ। ਸਕੰ ਕਮਕੁ-
 ਯਯੁਕੁ ਕੁੰਗੁ ਪਾਯੁਕੁ ਕੁਕੁਯੁੰਗੁ ॥ ਕੁੰਗੁਕੁਕੁਯੁ -

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੨੬ਵਾਂ.

ਚੰਦਰਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ, ਹਥਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਜਾਜੱਲਦੇਵ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ।
(ਈ. ਸੀ. ਦੀ ੧੧ਵੀਂ ਅਤੇ ੧੨ਵੀਂ ਸਦੀ)

ਦੱਲੋਜ ਦੇ ਗਾਹੜਵਾਲ ਰਾਜਾ ਚੰਦਰਦੇਵ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਮੁੱਖ ਅੱਖਰ (ਵਿ. ਸੀ. ੧੧੫੪ = ਈ. ਸੀ. ੧੦੯੮)

ੲ ੲ ਐ ਓ ਖ ਖ ਖਾ ਸੁ ਚਾ ਛਾ ਵੇ ਤਿ ਣਾਂ ਥਿ ਐ ਣਾ ਲੁ. ਸ.
ੲ ਲੁ ਕੁ ਧ ਰ ਖ ਲ ਚਾ ਨਾ ਵੇ ਤਿ ਲੁ ਥਿ ਸ਼ੀ ਲੁ ਸੁ. ਜ.

ਹਥਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਮੁੱਖ ਅੱਖਰ (ਈ. ਸੀ. ਦੀ ੧੧ਵੀਂ ਸਦੀ)

ੲ ੲ ਐ ਐ ਐ ਲੁ ਕੁ ਏ ਏ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ
ੲ ੲ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ
ੲ ੲ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ
ੲ ੲ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ

ਹੋਹੜ ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਜਾਜੱਲਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ (ਕਲਚੁਰੀ ਸੀ. ੮੬੬ -- ਈ. ਸੀ. ੧੧੧੪)

ੲ ਐ ੲ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ
ੲ ਐ ੲ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ
ੲ ਐ ੲ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ
ੲ ਐ ੲ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ
ੲ ਐ ੲ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ
ੲ ਐ ੲ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ

तहंल्यो हिदय आसीघाताजयत्र हिदयाः-----यासन-
प्रिया सती॥३॥तेषां हिदयचूनुजां समसवदुंसे स वेदील्ल-
रः श्रीकौकल रुति स्मरप्रतिकृतिर्विषमोदो यतः। येनयं
वितसोया-----मन मातुं यणः स्त्रीयं षषितमुच्चकिः
कियदिति व्रमांडमत्रःकिति ॥४॥ अश्रादणस्य निपुकुंजिति-

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੩੦ਵਾਂ.

ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਉਤਾਰੇ ਹੋਏ ਮੁੱਖ ਮੁੱਖ ਅੱਖਰ ।
(ਈ. ਸੀ. ਦੀ ੧੧ਵੀਂ ਤੋਂ ੧੩ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ)

ਕੁਲੋਤ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਜੋਮਵਰਮਾ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ (ਈ. ਸੀ. ਦੀ ੧੧ਵੀਂ ਸਦੀ)

ੲ ਚ ਞ ਠ ਖ ਨ ਯ ਰ ਟੁ ਖੂ ਟੂ ਵੇ ਘ ਞ ਞ ਚਿ ਚਿ ਚ ਚ
ੳ ਸ ਣ ਠ ਠ ਰ ਠ ਰ ਖ ਟੂ ਸੁ ਮ ਪੁ ਟੂ ਟੂ ਟੂ ਟੂ ਟੂ

ਚੰਬੇ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਜੋਮਵਰਮਾ ਅਤੇ ਆਸਟ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ (ਈ. ਸੀ. ਦੀ ੧੧ਵੀਂ ਸਦੀ)

ਸ ਚ ਞ ਗ ਙ ਵੇ ਚੇ ਸ ਞਠੋ ਘ ਙ ਜੀ ਚਿ ਠ ਚਿ ਚ ਚ
ਸ ਮ ਲ ਪ ਨ ਯ ਜੁ ਘ ਙ ਟੂ ਟੂ ਜੀ ਠ ਟੂ ਟੂ ਟੂ ਟੂ

ਰਾਜਾਨਕ ਨਾਗਪਾਲ ਦੇ ਦੇਵੀਰੀਕੋਠੀ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ (ਈ. ਸੀ. ੧੧੬੦)

ਕ ਚ ਤ ਖ ਖਾ ਖਾ ਵੀ ਟੂ ਟੂ ਵੈ ਲੋ ਠੀ ਘਾ ਖਾ ਠ ਸੁ ਮ
ਲ ਯ ਤ ਪ ਘਾ ਸਾ ਸੀ ਟੂ ਪ ਵੈ ਮੋ ਸੁ ਟੂ ਟੂ ਮ ਪ

ਆਰੀਗਾਂਢ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ (ਈ. ਸੀ. ੧੧੯੭)

ਕ ਖ ਚ ਥਾ ਨਾ ਸਾ ਕਿ ਵ ਤੇ ਚੇ ਚੇ ਖੀ ਚੇ ਚਿ ਖੀ ਚ ਚ
ਲ ਮ ਮੁ ਸ ਚ ਅ ਕਿ ਨ ਤ ਟੂ ਟੂ ਟੂ ਸੇ ਚਿ ਖੀ ਸੁ ਚ ਮ

ਬੈਜਨਾਥ (ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚ) ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਪਤੀ ਤੋਂ (ਸ਼ਕ ਸੰ. ੧੧੨੬, ਈ. ਸੀ. ੧੨੦੪)

ੲ ਚ ਘ ਞ ਯ ਯ ਚ ਚ ਚਾ ਜਿ ਖੀ ਟੂ ਟੂ ਖੁ ਤੇ ਚੇ ਚਾ ਚੀ
ੳ ਤ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ

ਤੰ ਰਮਸ਼ਿਪਯ॥ ਵਯਤਿ ਸੁਧਰਕਰਾਂ ਸੁਪ੍ਰਕੁਠਯਤਿ ਪੁਰ-
ਯਰਸੁਯੰ ਪੁਰਿ: ਵਯਤਿ ਸਿਰਿਮੁਤਰਿਕੁਸੁਮੇਠੇ -ਰਿਤਨਯਪ-
ਠਯ ਠਰਸੁ ਮਯ:॥ ਸੁੀਸਯੁਕਠਮਕਟੁਰਯਪੁਠੁਠੰ ਲਕ-
ਠਤਠਯਠਤਕਿਕਠ ਕੁਠਠਿਪੁਕਠਤੁਠਤਕਠਕਮੋ ਪਠਿਕੁਠੰਤਮਰ-

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਤੌਰ ਵਾਂਗ.

ਰਾਜਾ ਨਰਵਰਮਨ ਅਤੇ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੰਦਸੌਰ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ।

(ਈ. ਸੀ. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ)

ਰਾਜਾ ਨਰਵਰਮਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੰਦਸੌਰ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ (ਮਾਲਵ ਸੀ. ੪੬੧=ਈ. ਸੀ. ੪੦੪)

ਆ ਈ ਏ ਕ ਕ ਖ ਗ ਘ ਚ ਚ ਜ ਟ ਣ ਨ ਨ ਨ ਥ ਥ
 ਯੁ ਯੁ ਵ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ
 ਥ
 ਓ ਓ ਓ ਓ ਓ ਓ ਓ ਓ ਓ ਓ ਓ ਓ ਓ ਓ ਓ ਓ ਓ ਓ ਓ
 ਸ਼ ਸ਼ ਥ ਥ ਥ ਥ ਸ਼ ਣਾ ਸਾ ਸ਼ਾ ਥਾ ਨਿ ਨਿ ਨਿ ਜੀ ਜੀ ਜੀ
 ਨਿ ਨਿ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ
 ਨੁ ਪੁ ਨੁ ਨੁ ਨੁ ਨੁ ਨੁ ਨੁ ਨੁ ਨੁ ਨੁ ਨੁ ਨੁ ਨੁ ਨੁ ਨੁ ਨੁ ਨੁ ਨੁ ਨੁ
 ਨੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ ਯੁ
 ਪੀ ਖੁ ਖਿ ਖਿ ਖਿ ਖਿ ਖਿ ਖਿ ਖਿ ਖਿ ਖਿ ਖਿ ਖਿ ਖਿ ਖਿ ਖਿ ਖਿ ਖਿ ਖਿ
 ਚਿ ਚਿ ਚਿ ਚਿ ਚਿ ਚਿ ਚਿ ਚਿ ਚਿ ਚਿ ਚਿ ਚਿ ਚਿ ਚਿ ਚਿ ਚਿ ਚਿ ਚਿ

ਗੁਪਤਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਕੁਮਾਰਗੁਪਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੰਦਸੌਰ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ (ਵਿ. ਸੀ. ੫੨੬=ਈ. ਸੀ. ੪੭੨)

ਵ ਗ ਜ ਙ ਙ ਙ ਙ ਙ ਙ ਙ ਙ ਙ ਙ ਙ ਙ ਙ ਙ ਙ ਙ ਙ ਙ
 ਙ

ਨਿਰੁ ਸਪੁਸੁਰਿਯੁ ਰਯੁ ਪੁਸੁਬਾਯੁ ਨਿਰੁ ਰੁ-
 ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ
 ਪੁਸੁਸੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ
 ਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ
 ਪੁਸੁਸੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ ਚਿਯੁ

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਖੜਵਾਂ.

ਪੱਲਵ ਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਵਿਸ਼ਣੁਗੋਪਵਰਮਨ ਅਤੇ ਸਿੰਘਵਰਮਨ ਦੇ ਬਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ।

(ਈ. ਜੀ. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ)

ਪੱਲਵ ਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਵਿਸ਼ਣੁਗੋਪਵਰਮਨ ਦੇ ਉਰੁਬੁਪੱਲੀ ਗਾਂਢ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ

ਕ	ਚ	ਠ	ਠ	ਗ	ਚ	ਜ	ਭ	ਯ	ਨ	ਥ	ਦ	ਖ	ਨ	ਧ	ਕ	ਮ	ਸ	ਥ
ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ
ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ
ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ

ਪੱਲਵਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਸਿੰਘਵਰਮਨ ਦੇ ਪਿਕੀਰ ਗਾਂਢ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਮੁੱਖ ਅੱਖਰ

ਕ	ਚ	ਠ	ਠ	ਗ	ਚ	ਜ	ਭ	ਯ	ਨ	ਥ	ਦ	ਖ	ਨ	ਧ	ਕ	ਮ	ਸ	ਥ
ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ

ਪੱਲਵਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਸਿੰਘਵਰਮਨ ਦੇ ਮੰਗਲੂਰ ਗਾਂਢ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਮੁੱਖ ਅੱਖਰ

ਕ	ਚ	ਠ	ਠ	ਗ	ਚ	ਜ	ਭ	ਯ	ਨ	ਥ	ਦ	ਖ	ਨ	ਧ	ਕ	ਮ	ਸ	ਥ
ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ

ਏਕੰ ਨਾਮਕਾ ਸ੍ਰੀਕੋਟਿਯਪਠਿਕੁਟੁਮ੍ਹਾ, ਪ੍ਰਾਚਿਨ੍ਰਾ-
 ਯੁਯੁ ਸੁਠਪੁਠਿਕਿਕਾਕਿਕੁਕੁਕਾਕਿਕਾ: ਕਿਕਿ-
 ਕਸਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁ ਸ੍ਰੀਕੋਟਿਯੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁ-
 ਯੁ ਸ੍ਰੀਕੋਟਿਯੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁ-
 ਯੁ ਪ੍ਰਕਾਠਪਾਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁਕੁ-
 ਕੁ-

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੪੮ਵਾਂ.

ਪੂਰਵੀ ਚਾਲੁਕਯ ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਭੀਮ (ਦੂਜੇ) ਅਤੇ ਅੰਮ (ਦੂਜੇ) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ।
(ਈ. ਸੀ. ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ)

ਪਾਗਨਵਰੀ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਭੀਮ (ਦੂਜੇ) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ (ਈ. ਸੀ. ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੱਧਰ)

ਅ	ਆ	ੲ	ੳ	ਏ	ਐ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ
ੲ	ੳ	ਏ	ਐ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ
ੲ	ੳ	ਏ	ਐ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ
ੲ	ੳ	ਏ	ਐ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ

ਪੂਰਵੀ ਚਾਲੁਕਯ ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਅੰਮ (ਦੂਜੇ) ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ (ਈ. ਸੀ. ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਅੱਧ)

ੲ	ੳ	ਏ	ਐ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ
ੲ	ੳ	ਏ	ਐ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ
ੲ	ੳ	ਏ	ਐ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ
ੲ	ੳ	ਏ	ਐ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ	ਓ	ਔ

ਸੁਭਿ ਸ੍ਰੀਮਤਾ ਸੁਕਲਦੁਰਗਾਮਾ ਸੁਭਾਯਾਮਾਨ -
 ਮਾਨਗ੍ਰਾਸਨੀ ਸ੍ਰੀਮਾ ਚਾਰਿਤ੍ਰਿਕਾਯਾ ਸੁਭਿ ਸੁਕਲਦੁਰਗਾਮਾ -
 ਸੁਭਿ ਸੁਕਲਦੁਰਗਾਮਾ ਸੁਭਿ ਸੁਕਲਦੁਰਗਾਮਾ ਸੁਭਿ ਸੁਕਲਦੁਰਗਾਮਾ -
 ਸੁਭਿ ਸੁਕਲਦੁਰਗਾਮਾ ਸੁਭਿ ਸੁਕਲਦੁਰਗਾਮਾ ਸੁਭਿ ਸੁਕਲਦੁਰਗਾਮਾ -
 ਸੁਭਿ ਸੁਕਲਦੁਰਗਾਮਾ ਸੁਭਿ ਸੁਕਲਦੁਰਗਾਮਾ ਸੁਭਿ ਸੁਕਲਦੁਰਗਾਮਾ -

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੪੯ਵਾਂ

ਕੋਰੁਮੋਲੀ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪੂਰਵੀ ਚਾਲੁਕੁਯਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਰਾਜਰਾਜ ਦਾ ਨਪੱਤਰ ਤੋਂ ।

(ਈ. ਸੀ. ਦੀ ੧੧ਵੀਂ ਸਦੀ)

ਅ ਆ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ
ੳ ੴ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ

ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ
ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ

ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ
ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ

ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ
ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ

ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ
ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ

ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ
ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ

ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ
ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ

ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ

ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ

ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ

ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ

ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ

ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ਪਦਵਾਂ

ਕਲਿੰਗ ਨਗਰ ਦੇ ਗੰਗਾਵੰਸੀ ਰਾਜਾ ਵੱਜਰਹਸਤ ਦੇ ਪਰਲਾਕੀਮੇਡੀ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ ।
(ਈ. ਸੀ. ਦੀ ੧੧ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਦੇ ਆਸਪਾਸ)

ਕ ਚ ਚਾ ਚਾ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ
ਕੁ ਕੁ ਕੁ ਕੁ ਕੁ ਕੁ ਕੁ ਕੁ ਕੁ ਕੁ ਕੁ ਕੁ ਕੁ ਕੁ ਕੁ ਕੁ ਕੁ

ਗ ਗ ਗ ਗ ਗ ਗ ਗ ਗ ਗ ਗ ਗ ਗ ਗ ਗ ਗ ਗ ਗ ਗ
ਨ ਨ ਨ ਨ ਨ ਨ ਨ ਨ ਨ ਨ ਨ ਨ ਨ ਨ ਨ ਨ ਨ ਨ ਨ ਨ

ਛ
ਠ ਠ ਠ ਠ ਠ ਠ ਠ ਠ ਠ ਠ ਠ ਠ ਠ ਠ ਠ ਠ ਠ ਠ ਠ ਠ

ਯ ਯ ਯ ਯ ਯ ਯ ਯ ਯ ਯ ਯ ਯ ਯ ਯ ਯ ਯ ਯ ਯ ਯ ਯ
ੜ ੜ ੜ ੜ ੜ ੜ ੜ ੜ ੜ ੜ ੜ ੜ ੜ ੜ ੜ ੜ ੜ ੜ ੜ ੜ

ਰ
ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ ੳ

ਸ
ੲ ੲ ੲ ੲ ੲ ੲ ੲ ੲ ੲ ੲ ੲ ੲ ੲ ੲ ੲ ੲ ੲ ੲ ੲ ੲ

ੳ
ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ

ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ
ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ ੴ

ੴ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ
ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ
ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ
ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੧ਵਾਂ

ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅਤੇ ਉਸਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ।

(੧ ਤੋਂ ੯ ਤਕ)।

	ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ। ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਤੀਜੀ ਸਦੀ।	ਨਾਨਾਘਾਟ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ। ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸਦੀ।	ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਥੁਰਾ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਾਂ ਦੂਜੀ ਸਦੀ	ਕੁਸ਼ਤੁਪ ਅਤੇ ਆਧੁਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਸਿਕ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਦੂਜੀ ਸਦੀ	ਕੁਸ਼ਤੁਪਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਚੌਥੀ ਸਦੀ	ਜੱਗਯਪੋਟ ਦੇ ਲੇਖਾਂ, ਪੱਲਵ ਸ਼ਿਵਸੁਕੰਦ-ਵਰਮਨ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਜਯਵਰਮਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ। ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਚੌਥੀ ਸਦੀ
੧		—	—	—	—	—
੨		==	==	==	=	==
੩			===	===	=	~
੪	+	++	44	44777	7777777	4444444
੫			h h p p	h h h	h h h h h	h h h h h
੬	66	4	6666	6	6	6666666
੭		7	777	77	77	777
੮			7777777	7	7 7 7 7 7	7777777
੯		7	7	7	777	

	ਗੁਪਤਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰਿ-ਬਾਜਕ ਅਤੇ ਉੱਛਕਲਪ ਦੇ ਮਹਾ-ਰਾਜਿਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਜਾਂ ਦਾਨ-ਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ। ਈ.ਸੰ. ਦੀ ਚੌਥੀ ਤੋਂ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ।	ਵਾਕਾਟਕਾਂ ਦੇ ਦਾਨ-ਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ। ਈ.ਸੰ. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ।	ਪੱਲਵ ਅਤੇ ਸਾਲੋਕਾਯਨ ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ। ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਅਤੇ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ।	ਵੱਲਭੀ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ। ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਅਤੇ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ।	ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੬ਵੀਂ ਤੋਂ ੯ਵੀਂ ਸਦੀ।
੧	—		h h h h h	—	—
੨	==		h h h h h	==	==
੩	===		h h h h h	===	===
੪	4444		4444444		4
੫	h h h h h	h	h h	h h h h h	h h h h
੬	66		6	66	66
੭	77			777	7
੮	7777777	7		77	
੯	777			7	77

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੨ਵਾਂ.

ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅਤੇ ਉਸਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ ।

(੧ ਤੋਂ ੯, ਅਤੇ ੧੦ ਤੋਂ ੯੦ ਤਕ) ।

	ਕਲਿੰਗ ਦੇ ਗੰਗਾ-ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਦਾਨ-ਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ । ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੭ਵੀਂ (?) ਅਤੇ ੮ਵੀਂ (?) ਸਦੀ ।	ਪ੍ਰਤੀਹਾਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨ-ਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ । ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੯ਵੀਂ ਅਤੇ ੧੦ਵੀਂ ਸਦੀ ।	ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੧੧ਵੀਂ ਤੋਂ ੧੮ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ।	ਹੱਥਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ		
				ਬਾਵਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲੱਭੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ । ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੧੯ਵੀਂ ਸਦੀ ।	ਨੇਪਾਲ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬੋਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ	ਜੈਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ
੧				— — — —	੧ ੧ ੧ ੧	੧ ੧
੨	੩੩		੨	— — — —	੨ ੨ ੨ ੨	੨
੩	੨੪	੩੩		— — — —	੩ ੩ ੩ ੩	੩
੪			੫	੪ ੪ ੪ ੪	੪ ੪ ੪ ੪	੪ ੪ ੪ ੪
੫	੬੬	੬	੬	੬	੬ ੬ ੬ ੬	੬ ੬ ੬ ੬
੬	੭੭		੭	੭ ੭	੭ ੭ ੭ ੭	੭ ੭ ੭ ੭
੭	੮੮	੮	੮	੮	੮ ੮ ੮ ੮	੮ ੮ ੮ ੮
੮	੯੯	੯	੯	੯	੯ ੯ ੯ ੯	੯ ੯ ੯ ੯
੯		੧੦ ੧੦ ੧੦	੧੦ ੧੦	੧੦ ੧੦	੧੦ ੧੦ ੧੦ ੧੦	੧੦ ੧੦

	ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ । ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ।	ਨਾਨਾਘਾਟ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ । ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ।	ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਥੁਰਾ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ । ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ।	ਕੁਸ਼ਤੁਪਾਂ ਅਤੇ ਆਂਧ-ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਸਿਕ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ । ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ।	ਕੁਸ਼ਤੁਪਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ । ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ।	ਜੱਗਯਪੋਟ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਪੱਲਵ ਸ਼ਿਵ ਸਕੰਦਵਰ-ਮਨ ਆਦਿ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ । ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਚੌਥੀ ਸਦੀ
੧੦		α α α	α α ε ε	α α	α α α α	α α
੧੦			ε ε ε	α α		α α
੨੦		o	θ θ θ	θ	θ θ	θ
੩੦			η η η		η η η	
੪੦			υ υ υ x x	υ	υ υ υ	
੫੦	6 7		ϕ ϕ ϕ		ϕ	
੬੦			ϕ ϕ ϕ		ϕ	
੭੦			x x	†	x x x x	
੮੦		⊖	⊖ ⊖ ⊖		⊖ ⊖ ⊖ ⊖	
੯੦			⊕ ⊕		⊕ ⊕	

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੩ਵਾਂ.

ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅਤੇ ਉਸਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ ।

(੧੦ ਤੋਂ ੯੦ ਤਕ)

	ਗੁਪਤਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰਿਬ੍ਰਾਜਕ ਆਦਿ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ । ਈ. ਸ਼. ਦੀ ਚੋਥੀ ਤੋਂ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ।	ਬਾਕਾਟਕਾਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ । ਈ. ਸ਼. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ	ਵੱਲਭੀ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ । ਈ. ਸ਼. ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਤੋਂ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ।	ਸਾਲੰਕਯਨ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ । ਈ. ਸ਼. ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ (?)	ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ । ਈ. ਸ਼. ਦੀ ੯ਵੀਂ ਤੋਂ ੯ਵੀਂ ਸਦੀ ।	ਕਲਿੰਗ ਦੇ ਗੰਗਾ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ । ਈ. ਸ਼. ਦੀ ੭ਵੀਂ (?) ਤੋਂ ੯ਵੀਂ (?) ਸਦੀ ।
੧੦	ੲ ੳ ੴ ੵ	ੲ ੳ	ੲ ੳ ੴ ੵ	ੲ	ੲ ੳ	ੲ ੳ
੨੦	੶ ੷ ੸ ੹		੶ ੷ ੸	੶	੶ ੷	੶ ੷
੩੦	ੰ ੱ ੲ ੳ		ੰ ੱ ੲ		ੰ ੱ	ੰ ੱ
੪੦			ੴ ੵ ੶		ੴ ੵ	ੴ ੵ
੫੦			੶ ੷ ੸		੶ ੷	੶ ੷
੬੦	ੰ ੱ		ੰ ੱ			
੭੦	ੲ ੳ		ੲ ੳ			
੮੦	ੴ ੵ		ੴ ੵ		ੴ ੵ	ੴ ੵ
੯੦	੶ ੷ ੸ ੹		੶ ੷ ੸ ੹			

	ਪ੍ਰਤੀਹਾਰਾਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ । ਈ. ਸ਼. ਦੀ ੯ਵੀਂ ਅਤੇ ੧੦ਵੀਂ ਸਦੀ ।	ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ । ਈ. ਸ਼. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਤੋਂ ੯ਵੀਂ ਸਦੀ ।	ਹਥਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ		
			ਬਾਵਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ । ਈ. ਸ਼. ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ।	ਨੇਪਾਲ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬੋਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ।	ਜੈਨੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ।
੧੦	ੰ ੱ ੲ	ੰ ੱ ੲ	ੰ ੱ ੲ	ੰ ੱ ੲ	ੰ ੱ ੲ
੨੦		ੳ ੴ ੵ	ੳ	ੳ ੴ ੵ	ੳ ੴ ੵ
੩੦			੶ ੷	੶ ੷ ੸ ੹	੶ ੷ ੸ ੹
੪੦		ੰ ੱ		ੰ ੱ ੲ ੳ	ੰ ੱ ੲ ੳ
੫੦	੶	੶ ੷ ੸		੶ ੷ ੸ ੹	੶ ੷ ੸ ੹
੬੦		ੰ ੱ		ੰ ੱ ੲ ੳ	ੰ ੱ ੲ ੳ
੭੦		ੲ ੳ		ੲ ੳ ੴ ੵ	ੲ ੳ ੴ ੵ
੮੦	੶	੶ ੷		੶ ੷ ੸ ੹	੶ ੷ ੸ ੹
੯੦		੶ ੷ ੸ ੹		੶ ੷ ੸ ੹	੶ ੷ ੸ ੹

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੪ਵਾਂ.

ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ ।

(੧੦੦ ਤੋਂ ੬੦੦ ਤਕ) ।

	ਅਸ਼ਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ । ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ।	ਨਾਨਾਘਾਟ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ । ਈ. ਸੰ. ਪੂਰਵ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ।	ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ । ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ।	ਕਸ਼ਤੁਪਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ । ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ।	ਗੁਪਤਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ । ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਚੌਥੀ ਤੋਂ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ।	ਵੱਲਭੀ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ । ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਤੋਂ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ।
੧੦੦		ੜ	ੜ	ੜੜੜੜ	ੜੜੜੜ	
੧੦੦				ੜੜ	ੜੜੜੜ	
੨੦੦	ੜੜੜ	ੜ	ੜ	ੜੜੜੜ	ੜੜੜੜ	ੜੜੜੜ
੨੦੦				ੜੜੜ		ੜੜ
੩੦੦		ੜ				ੜੜੜੜ
੪੦੦		ੜ			ੜੜ	ੜੜੜੜ
੫੦੦			ੜ			
੬੦੦		ੜ				

	ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ । ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੮ਵੀਂ ਅਤੇ ੯ਵੀਂ ਸਦੀ ।	ਕਲਿੰਗ ਦੇ ਗੰਗਾ-ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ । ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੭ਵੀਂ(?) ਤੋਂ ੮ਵੀਂ (?) ਸਦੀ ।	ਪ੍ਰਤੀਹਾਰਾਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ । ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੯ਵੀਂ ਅਤੇ ੧੦ਵੀਂ ਸਦੀ ।	ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲੇਖਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ । ਈ. ਸੰ. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਤੋਂ ੮ਵੀਂ ਸਦੀ ।	ਹਥ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ	
					ਬੋਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ।	ਜੈਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ।
੧੦੦	ੜ	ੜੜ			ੜੜੜ	ੜੜ
੨੦੦				ੜੜ	ੜੜੜੜ	ੜੜ
੩੦੦	ੜੜ				ੜ	ੜੜ
੪੦੦	ੜੜੜ			ੜੜ		ੜ
੫੦੦	ੜੜ			ੜੜ		
੬੦੦				ੜੜ		
੭੦੦				ੜੜ		
੮੦੦				ੜੜ		
੯੦੦			ੜੜੜੜੜੜ	ੜੜ		

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੫ਵਾਂ.

ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅਤੇ ਉਸਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ (੧੦੦੦ ਤੋਂ ੭੦੦੦ ਤਕ, ਅਤੇ ਮਿਲੇ ਜੁਲੇ ਅੰਕ)

	ਨਾਨਾਘਟ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ । ਈ. ਸ਼. ਪੂਰਵ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ।	ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ । ਈ. ਸ਼. ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ।	ਵਾਕਾਫਕਾਂ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ । ਈ.ਸ਼. ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ।	ਮਿਲੇ ਜੁਲੇ ਅੰਕ ਅਲਗ ਅਲਗ ਸਿਲਾਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ।					
				੧੫	੨੨੬	੨੦੦੧	੨੦੦੨	੨੧੦੧	੨੧੦੦
੧੦੦੦	᳚	੧੧	᳚	੧੫	੨੨੬	੨੦੦੧	੨੦੦੨	੨੧੦੧	੨੧੦੦
੨੦੦੦		੧੧		੨੨	੨੨੬	੨੦੦੨	੨੧੦੨	੨੧੦੨	੨੧੦੦
੩੦੦੦		੧		੩੩	੨੦੧	੨੦੦੧	੨੧੦੧	੨੧੦੧	੨੧੦੦
੪੦੦੦	᳚	੧੧		੪੫	੪੨੮	੨੦੦੦	੨੧੦੦	੨੧੦੦	੨੧੦੦
੫੦੦੦	᳚			੫੨	੫੩੮	੨੦੦੧	੨੧੦੧	੨੧੦੧	੨੧੦੦
੬੦੦੦		੧੧	᳚	੬੨	੬੭੬	੨੦੦੦	੨੦੦੦	੨੦੦੦	੨੦੦੦
੧੦੦੦੦	᳚			੭੬	੭੦੩	੨੧੦੦	੨੧੦੦	੨੧੦੦	੨੧੦੦
੨੦੦੦੦	᳚			੮੧	੮੨੩	੨੫੪੦	੨੫੪੦	੨੫੪੦	੨੫੪੦
੭੦੦੦੦		੧੧		੯੩	੯੫੫				

ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ (੧ ਤੋਂ ੯ ਤਕ ਅਤੇ 0)

	ਗੁਰਜਰ ਦਾਨ-ਪੱਤਰ ਤੋਂ । ਈ. ਸ਼. ੫੬੪ ।	ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟ ਦੇਵੀਦੁਰਗ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ । ਈ.ਸ਼. ੭੫੩ ।	ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟ ਸੰਕਰਗਣ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ । ਈ. ਸ਼. ੭੬੩ ।	ਪ੍ਰਤੀਹਾਰ ਨਾ-ਗਠ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ । ਈ. ਸ਼. ੮੧੫ ।	ਪ੍ਰਤੀਹਾਰ ਵਾਉਕ ਦੇ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ । ਈ. ਸ਼. ੮੩੭ ।	ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟ ਦੇਵੀਵਰਮਾ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ । ਈ.ਸ਼. ੮੬੭ ।	ਪ੍ਰਤੀਹਾਰ ਭੋਜ-ਦੇਵ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ । ਈ.ਸ਼. ੮੭੦ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ।	ਪ੍ਰਤੀਹਾਰ ਭੋਜ-ਦੇਵ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ । ਈ.ਸ਼. ੮੭੬ ।	ਪ੍ਰਤੀਹਾਰ ਮਹੀਪਾਲ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ । ਈ. ਸ਼. ੯੧੭ ।	ਪ੍ਰਸਕਰ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ । ਈ. ਸ਼. ੯੨੫ ।
੧			੧				੧	੧		
੨				੨			੨	੨		੨
੩							੩	੩		
੪	᳚				੪		੪	੪		
੫		੫	੫		੫		੫	੫		
੬		੬	੬		੬		੬	੬		
੭		੭	੭		੭		੭	੭		
੮				੮			੮	੮		
੯					੯		੯	੯		
੦							੦	੦		

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੬ਵਾਂ

ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਅਤੇ ਖਰੋਸ਼ਟੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੰਕ ।

ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਕ (੧ ਤੋਂ ੯ ਤੱਕ ਅਤੇ ੦)

	ਚੋਲਕਯ ਮੂਲ- ਰਾਜ ਦੇ ਦਾਨ- ਪੱਤਰ ਤੋਂ। ਈ. ਸੰ. ੯੮੭।	ਸ਼ਿਲਾਰਾ ਅਪ- ਰਾਜਿਤ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ। ਈ.ਸੰ. ੯੯੭।	ਪਰਮਾਰ ਭੋਜਕ ਦੇ ਕੂਰਮਸ਼ਤਕ ਤੋਂ। ਈ. ਸੀ. ਦੀ ੧੧ਵੀਂ ਸਦੀ।	ਕਲਚੁਰੀ ਕਰਣ ਦੇ ਦਾਨਪੱਤਰ ਤੋਂ। ਈ.ਸੰ. ੧੦੪੨।	ਚੋਲਕਯ ਤਿਲੋ- ਚਨਪਾਲ ਦੇ ਦਾਨ- ਪੱਤਰ ਤੋਂ। ਈ. ਸੰ. ੧੦੫੦।	ਕਲਚੁਰੀ ਜਾ- ਜੱਲਦੇਵ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ। ਈ. ਸੰ. ੧੧੧੪।	ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ। ਈ.ਸੰ. ੧੧੬੦ ਦੇ ਆਸਪਾਸ	ਹਥਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ।		
								ਬਖਸ਼ਾਲੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ।	ਬੋਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ।	ਬੋਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ।
੧	੧੧	੧	੧		੧੧੧	੧੧	੧	੧	੧	੧
੨		੨	੨		੨੨	੨	੨	੨	੨	੨
੩	੩		੩	੩	੩੩	੩	੩	੩	੩	੩
੪	੪	੪	੪		੪੪	੪੪	੪	੪	੪	੪
੫	੫		੫		੫੫	੫੫	੫	੫	੫	੫
੬		੬	੬	੬	੬੬	੬੬	੬	੬	੬	੬
੭			੭	੭	੭੭	੭੭	੭	੭	੭	੭
੮		੮	੮		੮੮	੮੮	੮	੮	੮	੮
੯		੯	੯	੯	੯੯	੯੯	੯	੯	੯	੯
੦	੦	੦	੦	੦	੦੦	੦੦	੦	੦	੦	੦

ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਅੰਕ

ਖਰੋਸ਼ਟੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੰਕ

	ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ। ਈ.ਸੰ. ਦੀ ੧੧ਵੀਂ ਅਤੇ ੧੨ਵੀਂ ਸਦੀ।	ਬੰਗਲਾ ਲਿਪੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਦਾਨਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ। ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੧੧ਵੀਂ ਤੋਂ ੧੩ਵੀਂ ਸਦੀ।	ਤੋਲਗੁ ਕੰਨੜੀ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ।		ਸਕ, ਪਾਰਬੀਅਨ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਨਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ।	ਅੰਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ।		
			ਈ.ਸੰ. ਦੀ ੧੧ਵੀਂ ਤੋਂ ੧੪ਵੀਂ ਸਦੀ	ਈ. ਸੰ. ਦੀ ੧੫ਵੀਂ ਸਦੀ।				
੧	੧੧	੧੧	੧	੧	੩੩	੪੦	/	੧
੨	੩੩੩	੩੩	੨	੨	੩੩੩	੫੦	//	੨
੩	੩੩	੩੩੩	੩	੩	੩੩੩	੬੦	///	੩
੪	੪੪੪	੪੪੪	੪	੪	੩੩੩੩	੭੦	X	੪
੫	੫੫੫	੫੫੫	੫	੫	੩੩੩੩	੮੦	IX	੫
੬	੬੬੬	੬੬੬	੬	੬	੬੬	੯੦	IIIX	੬
੭	੭੭੭	੭੭੭	੭	੭	੭੭	੧੦੦	IIIX	੭
੮	੮੮੮	੮੮੮	੮	੮	੮੮੮	੧੦੦	XXX	੮
੯	੯੯੯	੯੯੯	੯	੯	੯੯੯	੧੦੦	XXX	੯
੦	੦੦੦	੦੦੦	੦	੦	੦੦੦੦	੧੦੦੦	3	੦

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੭੮ਵਾਂ.

ਵਰਤਮਾਨ ਕੈਥੀ, ਬੰਗਲਾ ਅਤੇ ਮੈਥਲੀ ਲਿਪੀਆਂ ।

ਕੈਥੀ ਲਿਪੀ

ਅ ਆ ਏ ਈ ਉ ਙ ਞ ਏ ਐ ਓ ਐਂ ਅੰ ਅਃ ਕ ਖ ਗ ਘ ਙ
 ਸ਼ ਸ਼ਾ ਸ਼੍ਰ ਸ਼੍ਰੀ ਉ ਙ ਞ ਏ ਐ ਓ ਐਂ ਅੰ ਅਃ ਕ ਖ ਗ ਘ ਙ
 ਙ ਞ ਟ ਠ ਡ ਢ ਣ ਨ ਯ ਰ ਖ ਨ ਪ ਫ ਫ ਬ ਮ ਸ ਯ
 ੳ ੲ ੱ ੰ ੴ ੳ ੲ ੱ ੰ ੴ ੳ ੲ ੱ ੰ ੴ ੳ ੲ ੱ ੰ ੴ
 ਰ ਲ ਵ ਸ ਷ ਸ ਹ ਕਾ ਕਿ ਕੀ ਕੁ ਕੂ ਕੇ ਕੈ ਕੀ ਕੀ
 ੳ ੲ ੱ ੰ ੴ ੳ ੲ ੱ ੰ ੴ ੳ ੲ ੱ ੰ ੴ ੳ ੲ ੱ ੰ ੴ
 ੧ ੨ ੩ ੪ ੫ ੬ ੭ ੮ ੯

ਬੰਗਲਾ ਲਿਪੀ

ਅ ਆ ਏ ਈ ਉ ਙ ਞ ਟ ਟ ਏ ਐ ਓ ਐਂ ਅੰ ਅਃ ਕ ਖ ਗ ਘ
 ਅ ਆ ਏ ਈ ਉ ਙ ਞ ਟ ਟ ਏ ਐ ਓ ਐਂ ਅੰ ਅਃ ਕ ਖ ਗ ਘ
 ਙ ਞ ਟ ਠ ਡ ਢ ਣ ਨ ਯ ਰ ਖ ਨ ਪ ਫ
 ਬ ਮ ਸ ਯ ਰ ਲ ਵ ਸ ਷ ਸ ਹ ਕਾ ਕਿ ਕੀ ਕੁ ਕੂ ਕੇ
 ਕੈ ਕੀ ਕੀ ਕੰ ਕਃ ੧ ੨ ੩ ੪ ੫ ੬ ੭ ੮ ੯
 ਕੈ ਕੋ ਕੀ ਕੰ ਕਃ ੧ ੨ ੩ ੪ ੫ ੬ ੭ ੮ ੯ ੦ ਯ

ਮੈਥਲੀ ਲਿਪੀ

ਅ ਆ ਏ ਈ ਉ ਙ ਞ ਟ ਟ ਏ ਐ ਓ ਐਂ ਅੰ ਅਃ
 ਅ ਆ ਏ ਈ ਉ ਙ ਞ ਟ ਟ ਏ ਐ ਓ ਐਂ ਅੰ ਅਃ
 ਕ ਖ ਗ ਘ ਙ ਟ ਠ ਡ ਢ ਣ ਨ ਯ ਰ
 ਖ ਨ ਪ ਫ ਬ ਮ ਸ ਯ ਰ ਲ ਵ ਸ ਷ ਸ ਹ ਕਾ ਕਿ
 ਕੀ ਕੁ ਕੂ ਕੇ ਕੈ ਕੀ ਕੀ ੧ ੨ ੩ ੪ ੫ ੬ ੭ ੮ ੯
 ਕੀ ਕੁ ਕੂ ਕੇ ਕੈ ਕੋ ਕੋ ੧ ੨ ੩ ੪ ੫ ੬ ੭ ੮ ੯

ਲਿਪੀਪੱਤਰ ੮੨ਵਾਂ

ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਰਦਾ (ਕਸ਼ਮੀਰੀ) ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ।

ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ

ਸ਼ = ਸ਼ ਸ਼ ਸ਼ ਸ਼ ਸ਼	ਠ = ਠ ਠ ਠ ਠ	ਧ = ਧ ਧ ਧ ਧ ਧ
ਅ = ਅ ਅ ਅ ਅ ਅ	ਸ = ਸ ਸ ਸ ਸ ਸ	ਰ = ਰ ਰ ਰ ਰ ਰ
ੜ = ੜ ੜ ੜ ੜ ੜ	ਡ = ਡ ਡ ਡ ਡ ਡ	ਲ = ਲ ਲ ਲ ਲ ਲ
ਤ = ਤ ਤ ਤ ਤ ਤ	ਠ = ਠ ਠ	ਕ = ਕ ਕ ਕ ਕ ਕ
ਏ = ਏ ਏ ਏ ਏ ਏ	ਞ = ਞ ਞ ਞ ਞ ਞ	ਸ਼ = ਸ਼ ਸ਼ ਸ਼ ਸ਼ ਸ਼
ਕ = ਕ ਕ ਕ ਕ ਕ	ਞ = ਞ ਞ ਞ ਞ ਞ	਷ = ਷ ਷ ਷ ਷ ਷
ਖ = ਖ ਖ ਖ ਖ ਖ	ਜ = ਜ ਜ ਜ ਜ ਜ	ਸ = ਸ ਸ ਸ ਸ ਸ
ਗ = ਗ ਗ ਗ ਗ ਗ	ਥ = ਥ ਥ ਥ ਥ ਥ	ਹ = ਹ ਹ ਹ ਹ ਹ
ਘ = ਘ ਘ ਘ ਘ ਘ	ਦ = ਦ ਦ ਦ ਦ ਦ	ਝ = ਝ ਝ ਝ ਝ ਝ
ਙ = ਙ ਙ ਙ ਙ ਙ	ਧ = ਧ ਧ ਧ ਧ ਧ	ਞ = ਞ ਞ ਞ ਞ ਞ
ਚ = ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ	ਨ = ਨ ਨ ਨ ਨ ਨ	ਜ਼ = ਜ਼ ਜ਼ ਜ਼ ਜ਼ ਜ਼
ਛ = ਛ ਛ ਛ ਛ ਛ	ਪ = ਪ ਪ ਪ ਪ ਪ	ਕਾ = ਕਾ ਕਾ ਕਾ ਕਾ ਕਾ
ਜ = ਜ ਜ ਜ ਜ ਜ	ਫ = ਫ ਫ ਫ ਫ ਫ	ਕਿ = ਕਿ ਕਿ ਕਿ ਕਿ ਕਿ
ਝ = ਝ ਝ ਝ ਝ ਝ	ਬ = ਬ ਬ ਬ ਬ ਬ	ਕੀ = ਕੀ ਕੀ ਕੀ ਕੀ ਕੀ
ਞ = ਞ ਞ ਞ ਞ ਞ	ਮ = ਮ ਮ ਮ ਮ ਮ	ਕੁ = ਕੁ ਕੁ ਕੁ ਕੁ ਕੁ
ਟ = ਟ ਟ ਟ ਟ ਟ	ਮ = ਮ ਮ ਮ ਮ ਮ	ਕੁ = ਕੁ ਕੁ ਕੁ ਕੁ ਕੁ
	ਸ = ਸ ਸ ਸ ਸ ਸ	ਕੇ = ਕੇ ਕੇ ਕੇ ਕੇ ਕੇ

ਸ਼ਾਰਦਾ (ਕਸ਼ਮੀਰੀ) ਲਿਪੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ

ਸ਼ = ਸ਼ ਸ਼ ਸ਼ ਸ਼ ਸ਼	ਞ = ਞ ਞ ਞ ਞ ਞ	ਪ = ਪ ਪ ਪ ਪ ਪ
ੜ = ੜ ੜ ੜ ੜ ੜ	ਸ਼ = ਸ਼ ਸ਼ ਸ਼ ਸ਼ ਸ਼	ਠ = ਠ ਠ ਠ
ਤ = ਤ ਤ ਤ ਤ ਤ	ਕੁ = ਕੁ ਕੁ ਕੁ ਕੁ ਕੁ	ਰ = ਰ ਰ ਰ ਰ ਰ
ਏ = ਏ ਏ ਏ ਏ ਏ	ਟ = ਟ ਟ ਟ ਟ ਟ	ਚ = ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ
ਕ = ਕ ਕ ਕ ਕ ਕ	੦ = ੦	ਮ = ਮ ਮ ਮ ਮ ਮ
ਖ = ਖ ਖ ਖ ਖ ਖ	ਸ = ਸ ਸ ਸ ਸ ਸ	ਧ = ਧ ਧ ਧ ਧ ਧ
ਗ = ਗ ਗ ਗ ਗ ਗ	ਫ = ਫ ਫ ਫ ਫ ਫ	ਰ = ਰ ਰ ਰ
ਘ = ਘ ਘ ਘ ਘ ਘ	ੜ = ੜ ੜ ੜ ੜ ੜ	ਲ = ਲ ਲ ਲ ਲ ਲ
ਙ = ਙ ਙ ਙ ਙ ਙ	ਤ = ਤ ਤ ਤ ਤ ਤ	ਕ = ਕ ਕ ਕ ਕ ਕ
ਚ = ਚ ਚ ਚ ਚ ਚ	ਥ = ਥ ਥ ਥ ਥ ਥ	ਸ਼ = ਸ਼ ਸ਼ ਸ਼ ਸ਼ ਸ਼
ਛ = ਛ ਛ ਛ ਛ ਛ	ਦ = ਦ ਦ ਦ ਦ ਦ	਷ = ਷ ਷ ਷ ਷ ਷
ਜ = ਜ ਜ ਜ ਜ ਜ	ਠ = ਠ ਠ ਠ ਠ ਠ	ਸ = ਸ ਸ ਸ ਸ ਸ
ਝ = ਝ ਝ ਝ ਝ ਝ	ਜ = ਜ ਜ ਜ ਜ ਜ	ਞ = ਞ ਞ ਞ ਞ ਞ
ਞ = ਞ ਞ ਞ ਞ ਞ		ਕ = ਕ ਕ ਕ ਕ ਕ

13-1497

